

સ્ય ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા

સિપાહીઓના
ખળવાનો ઈતિહાસ

તા. ૨૨.૭.૨૦૧૧

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજસતી કૉપીગ્રાધિકાર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૦૧૬૮ વર્ગાક

પુસ્તકનું નામ Collection ૮૧૭૮૧-૨૧

તારીખ ૨૩-૪-૮૦

॥ ॐ ॥

સ્વ૦ ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા

વર્ષ ૨ જું

પુસ્તક ૬ હું.

સિપાહીઓના

બળવાનો ઇતિહાસ

(ભાગ ૧ હો)

અનુવાદક-

મહાશક્તિ ઇન્દ્ર કવે

પ્રકાશક-શાહસંકર છપરાબ બેરી

વ્યવસ્થાપક-“સ્વ૦ ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા”

ખાડીયા, દેરાકની પોળ, અમદાવાદ

મવન ૧૯૮૦]

[ઇ સ ૧૯૨૩

હુલક કિમત રૂ. ૪-૦-૦

મુદ્રણસ્થાન આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયજડરાડ-અમદાવાદ
મુદ્રક પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

આપણી આજીવન વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
આપણી આજીવન વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય [પ્રત ૧૦૦૦]
મુદ્રણસ્થાન આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયજડરાડ-અમદાવાદ
મુદ્રક પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

અમારા મુખ્યના-સોલ એન્ટ
વર્ધમાન એન્ડ સન્સ,
પાયધુની, ટ્રામ જંકશન,
મુંબાઈ નં. ૩.

(આ પુસ્તકના કૉપીરાઈટનો હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.)

અર્પણ પત્રિકા

રાજ્યમાન રાજેશ્રી,

શેઠ જમનાદાસ મથુરાંદાસ બક્ષી.

હોર્નબી રોડ, મુબાઈ

આપનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો અપાર સ્નેહ, સ્વદેશભક્તિ અને હૃદય સ્વભાવ વગેરે શુભ ગુણોથી આકર્ષાઈ એક સ્મરણ તરીકે આપનું નામ આ ઇતિહાસ સાથે જોડી આનંદિત થાઉં છું.

તે સાથે નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી આ પુસ્તક આપના કરમા સમર્પિત કરું છું જગન્નિયતા પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે આપને દીર્ઘાયુ કરે, તેમજ આપની મહત્વાકાંક્ષા પશ્ચિમી કરે. અસ્તુ

૨૪૦ નંબરે ૨મારક
એ થમાળા
તા ૨૬-૧૨-૨૩
અમદાવાદ.

}

શુભ'કાસી,
લાલરાકરે જીવરાજ બેરી.

નવાં પુસ્તકો

કાળાપાણીની કથા

૫૯ આશરે ૮૦૦ કાચા પૂઠાના રૂ ૧-૪-૦ પાકા પૂઠાના રૂ ૧-૮-૦

ચંપારણ્યમાં મહાત્મા ગાધીજી

શ્રી મહાદેવ દેશાઈની પ્રત્તાવના સાથે, ૫૯ આશરે ૩૦૦
કાચા પૂઠાના રૂ ૧-૪-૦ ખાદીના પાકા પૂઠાના રૂ ૧-૮-૦

૧૯૮૦ની સ્વરાજ્ય હાથરી

૫૯ ૫૬૦ ખાદીતુ પૂઠું કિમત રૂ ૧-૦-૦

યુગધર્મ કાર્યાલયનાં પુસ્તકો

અસહકાર—મહાત્માજીના લેખો તથા બાળબોનો સુદર સમ્રહ, ૫૯
આશરે ૯૦૦ કિમત રૂ ૨-૮-૦ રૂ ૩-૦-૦ રૂ. ૩-૮-૦
રૂ ૪-૦-૦

ખેડાની લડત—૫૯ આશરે ૬૦૦ રૂ ૧-૮-૦

રાષ્ટ્રગીત—૫૯ આશરે ૩૦૦ રૂ ૦-૧૨-૦ પાકું પૂઠું રૂ. ૧-૦-૦

કારાવાસની કહાણી—શ્રી અરવિન્દ ઘોષ રચિત ૫૯ આશરે ૨૦૯
રૂ ૦-૧૨-૦

અંદલુ' તો જાણ્યો—૫૯ આશરે ૧૪૦ રૂ ૦-૬-૦

કોરીઆની લડત—૫૯ ૫૬ રૂ ૦-૩-૦

મુકુલ—નવી આવૃત્તિ, સુધારા વધારા સાથે, ૫૯ ૨૨૪, કિમત
રૂ. ૦-૧૨-૦, પાકું પૂઠું રૂ ૧-૦-૦

આ સિવાય ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ગુજગત પુરાતરન મંદિર,
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, નવયુગ પ્રકાશન મંદિર, ગાડીવ, સાહિત્ય
મંદિર, સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર વગેરે તમામ મંદિરોના પુસ્તકો
અમારે ત્યાંથી મળશે

રાયખડેરાડ,
અમદાવાદ.

}

વ્યવસ્થાપક,
યુગધર્મ કાર્યાલય

નિવેદન

પરમાત્માની કૃપાથી ત્ર્યમ્બકમ્ નમઃ અથનાના બીજા વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક 'સિપાહીઓના મળવો' વાચકોને સમર્પિત થાય છે, અમે ઉમેદ રાખીએ છીએ કે અમારા દરેક પુસ્તકના કરતા આ પુસ્તક વિશેષ સુસંસ્કાર પામશે.

સિપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ મૂળ બંગાળી ભાષાના 'સિપાહી મુદ્દો ઇતિહાસ'ના પુસ્તકોનું ભાષાનર કરવામાં આવ્યું છે. આપણી ભાષામાં કુલ ત્રણ ભાગે બહાર પાડવામાં આવશે તે અથનાના ગ્રાહકોને એક એક વર્ષે એક એક ભાગ અપાશે તે બનતી મહેનતે અસલ રસ સાથે આપણી ભાષામાં ઉતારવા યત્ન કર્યો છે. મૂળ લેખક મહાશય રજનિકાન્ત બાખૂરો આ મથળે હું અત કૃત્યપૂર્વક આભાર માનું છું.

અથનાના ત્રાજા વર્ષનું ૧ લું પુસ્તક 'રમાચુદરી' નામે નવલકથા આપવામાં આવશે તે બનતા સૂધી સચિત્ર આપવા યત્ન કરીશું ત્યાં બાદ બળવાનો ભાગ ૨ જે અપાશે.

ત્રીજા વર્ષનું પહેલું પુસ્તક માર્ચ-એપ્રિલમાં બહાર પડશે. ગ્રાહકોએ અગતે ફેબ્રુઆરીની આખર સૂધીમાં લવાજમના રૂ. ૫-૪-૦ મનીઓર્ડરથી મોકલી આપવા તસ્દી લેવી નહિ તે બેઝિલ માસમાં ૧૧ પી કરવામાં આવશે તે સ્વીકારવા તસ્દી લેવી.

ગ્રાહક રહેવા ન ઇચ્છનારે ૩૧મી જાન્યુઆરી સૂધીમાં પોષ્ટ કાર્ડથી ખખર આપવી.

ખાડિયા, દેશાઈની પોળ
મામરાંર વહિ કેને જીવવાર
અમદાવાદ

બિનીત,
લાલશકર જીવરાજ જોશી.

“૨૫૦ અબક સમારકે અથમાળા”

[વાર્ષિક લગ્નમ ૩ ૫-૪-૦મા લગમગ ૧૪૦૦-૧૫૦૦
પૃષ્ઠના ત્રણ ચાર, ઉત્તમ ઝેજ કાગળ પર છાપેલા સુધ્ધ સોનેરી ચાર
નામના પાકા પુરાવાળા પુસ્તકો મળે છે જનેવારીથી વર્ષ
ચર થાય છે]

તૈયાર છે. ૧૯૨૨ ના પુસ્તકો

૧ રાજા રામકૃષ્ણ ૫ ૪૦૦ રૂ ૩-૪-૦

૨ નવાખ સિરાજદૌલા ૫ ૫૦૯ છટકે કિમત રૂ ૩-૮-૦

હિન્દના હીરા દેશબધુ, ગાધીજી વિ હીગઓના જીવનચરિત્ર
૫ ૨૪૦ કિમત રૂ ૧-૪-૦

૧૯૨૩ ના પુસ્તકો

૧ વજીર નદિની ગુલબેગમ ૫ ૪૦૦ કિમત ૨-૮-૦

૨ મીર કાસિમ અગાળાના હેધા નવામનો દરજ્જા ઇતિહાસ.
૫ ૩૧૨ કિ ૨-૦-૦

૩ બળવાનો ઇતિહાસ ૧૮૫૭ના બળવાનો ઝવાહર ઉમા કરે
તેવેઃ ઇતિહાસ ૫ ૬૨૪ કિ ૩ ૪-૦-૦

ઉપલા બને વર્ષના પુસ્તકો તૈયારકે દરેક વર્ષના પુસ્તકોનો આખે
સેટ ખરીદનારને ધેગ બેઠા ૬-૪-૦મા મળી શકે છે ગ્રાહક તરીકે
નામ નોંધાવનારને દરેક વર્ષના પુસ્તકો ને પ્રવેશશીનો ૩ ૧) અગાક-
થી બરવો પડશે ૫-૪-૦મા મળી શકશે

૧૯૨૪ના પુસ્તકો છપાય છે

૧ રમામુંદરી એક રસિક સામાજિક નવલકથા

બાકીના પુસ્તકોની પસંદગી ચાલુ છે.

લખો — લાભશ કર જીવસજ જોશી.

પ્રસ્તાવના

હિંદના ઇતિહાસમા ૧૮૫૭ નો બળવો એ એક મહાન બનાવ ગણાય છે અંગ્રેજી ભાષામા એ વિષયપર સખ્યાબધ પુસ્તકો લખાએલા છે પણ ગુજરાતી ભાષામા એ વિષય પર હજુ એકપણ પુસ્તક લખાયુ હોય એવુ જણાતુ નથી

પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાતા ઇતિહાસમા ૧૮૫૭ ના બળવા વિષે જે કંઇ લખ્યુ છે તે સિક્ષકોના નજવા ઐતિહાસિક જ્ઞાનને લીધે પુરતા પ્રમાણમા થઇ પડતુ નથી શિક્ષકોને માટે ગુજરાતી ભાષામા એવુ એક પણ પુસ્તક નથી કે તે પરથી તેઓ ઐતિહાસિક જ્ઞાન મેળવી શકે

૧૮૫૭ ની સાલ ધીમે ધીમે વિસ્મૃતિના સાગરમા ડુબતી જાય છે એ સાલમા જીવના માણસો આજે એક પછી એક અનત નિદ્રામા વિલીન થતા જાય છે તે સમયની કહાણીઓ ધીમે ધીમે નાશ પામતી જાય છે એ બધી વાતોનો સંગ્રહ કહી દેશને એ મહાન બનાવથી જાણીતો કરી શકાય એટલો હજુ સમય છે

બળવાના ઇતિહાસનુ પ્રસ્તુત પુસ્તક બગાળાના પ્રમિદ્ધ અથકાર રજનિકાંત ગુપ્તાના ' સિપાહી યુદ્ધેર ઇતિહાસ ' પરથી તૈયાર કરવામા આવ્યુ છે આ અથમા તો કેવળ બળવાની પ્રારંભ દયાનુ વર્ણન છે બીજા અથમા બળવાની ગગનભેદી જવાગાના ભડકા વાચકોને મુગ્ધ બનાવશે આવા ત્રણ ભાગમા આ પુસ્તક પૂર્ણ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે

મને લાગે છે કે બળવા વિષેના મોટા અગ્રેજી પુસ્તકો વાચનારને પણ આ પુસ્તક વાંચ્યા સિવાય ચાલશે નહિ કારણ કે અગ્રેજી થ ચકારોમા પોતાનું નાનું દુખ મહાન કરી જોવાની અને પારકાનું મહાન દુખ નાનું કરી જોવાની વૃત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામા આવે છે તેમા પણ એ નીતિ ખુદ સરકાર તરફથી રાજનૈતિક ચાલાકી તરીકે વપરાતી હોવાથી એકદર રીતે એ લોકોને હાથે લખેલા ઇનિહાસોમા કાનપુરની બયાનક ખૂનરૈજમા અતિ બયાનક વિવરણો સિવાય બીજી કંઈ જોવામા આવતું નથી

આ પુસ્તકનો બીજો ભાગ પણ તૈયાર થઈ ગયો છે. કુશર કૃપા હશે તો આવના વર્ષમા તે વાંચકોના કરકમળમા વિરાજશે.

માગસર વદ પ્રતિપદા
વિક્રમાઈ મવન
૧૯૪૦

મહાશ કર ઇંદ્રજ દવે

અ નુ ક મ શિ કા

ખ ડ ૧ લો

અધ્યાય

વિષય

૫૯

૧ શો વિષય નિદેપ-અથની જુનિકાંત્વોડ ઉદ્ધાડીનો અમલ
-પહેચો શિખ વિમલ-દાંસુરની સધિ-ગળ લાલસિહની
પડતી-માધવલની સધિ-પ્રતિનિધિ દાસન પદ્ધતિ-મહા-
ગણી જિન્દગી પસદગી-મુલનાનની ગળ્પડ-ખીજો શિખ
વિમલ-પળમ ખાલસા

૧

૨ જો વિષય નિદેપ-વોડ ઉદ્ધાડીનો રાજ્ય અમલ (ચાલુ)
-અલ્લેશની લડાઈ-પેચુ જીત્યુ-મિનવાગની રાજ્ય ખાલસા
દરવાનો કાચદો-સતારા-ઝાસી-નાગપુર-કિરોની દેશાવાદનો
નિઝામ-કર્ણાટકનો નવાબ-તાજે સબજપુર-પેશા-ધો
ન્ડુપત નાના સાહેબ

૧૯

૩ જો વિષય નિદેપ-વોડ ઉદ્ધાડીનો ગળ્ય અમલ (ચાલુ)
-અયોધ્યા એનું પૂર્વ ઔભાગ્ય-મુસલમાનોનો અમલ-
નવાબ સાથે બિટીશ સરકારને સધિ-નવાબ મુગલકોલા
-આસફઝીલા-મિર્જાઅલી-સાદતઅલી-ગાજિઝીન દે
દર-નાસિઝીન દેર-મહમ્મદઅલી શાહ-૧૮૩૭ની સધિ-
આજમુદ અલીશાહ-વાજિદઅની શાહ-અયોધ્યામા અ-
ધાધીનો આરોપ-દર્નલ રનીમેનનો રિપોર્ટ-આહિદામ
-અયોધ્યા ખાલસા

૧૪૭

૪ થો વિષય નિદેપ-વોડ ઉદ્ધાડીનો અમલ (ચાલુ)-જમી-
નદારોની પડતી મહેસૂલ સંપત્તિ સ્થિતિ-વાયબ પ્રાતની
જમાબ ધો-તાલુકદારી હક-જુનિકાંક મુખાઇનું ઇનામ
કમિશન-દિવાની કોર્ટનો ન્યાય-જ્યોતિપ્રસાદનો ન્યાય-
સમાજની આતરિક સ્થિતિ

... ૧૮૮

૫ મો વિષય નિર્દેષ-પ્રિટિય કપનિનુ સિપાહી સૈન્ય-તેની ઉત્પત્તિ અને તેની ક્ષમ્ભિ, અસતોપના કારણો-હિદી અમલદારોની અનનતિ-વેલોરમા સનિકાનુ બડ-હિદને યુરોપિઅન લશ્કર-સિંધ અને પળામ ખાલસા-રાજ્ય વૃદ્ધિનુ ફળ-લોડ ડેલ્હાઝી અને સર ચાર્લ્સ નેપિયર-ડેલ્હાઝી સ્વદેશ ગયો-તેના કામ અને કીર્તિ-તેના ઉત્તરાધિકારીની નિમજ્જક

અ ૩ ૨ એ

અધ્યાય

વિષય

પૃષ્ઠ

૧ શ્રો વિષય નિર્દેષ-નવી રાહદલ બદ્ધ-ટોટા-ડમ્પ અને બ રાકપુરના બનાવો-સિપાહીઓની યદ્ધ અને તેને ફેલાવલી દુરકેરણી-બહરમપુરનો બનાવ-૧૯મી રેજીમેન્ટમા ગમડ ૩૧૯

૨ નો વિષય દર્શન-સરકારને સમયોચિત કાર્ય કરવામા થયેલા વિલંબનુ કારણ-સરકારના જુદા જુદા કારોબારી વિભાગો-ચરબીવાળા ટોટા વિષે તપાસ-બગદપુરના સિપાહીઓમા અસતોપની વૃદ્ધિ-સિપાહી મગલ પાડ, ૩૪મી પલટણમા ગરબ-૧૯મી પલટણના હથિયાર કિતાર્યા ૩૪૩

૩ નો વિષય નિર્દેષ-મગલપારે અને જમાદારને દેહાન દડ-ખીજ પલટણોનો સદેહ વધ્યો-અમાલાનો બનાવ, વડા સેનાપતિ એસનનુ બાપજી, મિરતનો બનાવ, ગવર્નર જનરલ સાથે વડાસેનાપતિનો મતભેદ, હાઈકોર્ટના જૂનાવાળો મેદો-ચપાટી-નાનાસાહેબ-લખનોરનો બનાવ ૩૭૪

૪ થો વિષય નિર્દેષ-જુદા જુદા સ્થાનોની સાધાગણ્ય મિથિતિ-ગાંધીજી મંડુકના દારખાનામા સિપાહીઓના મનના વિચારો-ધોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડીનો ફેસલો-૪૪મી રેજીમેન્ટના હથિયાર ઉતારાવ્યા-અયોધ્યામા ધાધલ મચી-મિરત-વિહી . . .

૪૧૦

ખાસ વાંચવા લાયક અપ-દુ-ડેટ નવલકથાઓ
સારા અને સસ્તાભાવે વાંચવી હોય તો
લખો નીચેને સરનામે

ધરનો શણગાર, જીવનના સાચા મિત્રો, દમદમ યાન આપનારા
નવા નવા પુસ્તકો

સ્નેહ લગ્નની સુદગી	૩૥	૧૮૫૭ નો બળવો	૪
દુર્ભાગી વારા	૩૥	અડગ હઠાવગીર ભાગ ૧ ૨	૪
આલીમ ગઢેરાનો માણસ	૩૥	માલાની ચસ્તક ભાગ ૧ ૨	૬
કુટુંબીનું કાગ્ગર્યાન ભા ૧-૨	૫	યૌવન ચક્ર ભાગ ૧-૨	૬૥૥
બચકર ભેદ	૨૥	કરુણા કુમારી	૩૥
અલ્લુન છુટારો	૩૥	બુલ બુલ	૩૥
વેર વસુલ ભાગ ૧-૪	૧૨	ઝેરી જમાનો ૧-૫	૧૧
વિચિત્ર જગત ભાગ ૧-૨	૬	હાજરાત્રીનું ખુનીખ જરમા ૧-૨	૬
ચમત્કારીક ખુન	૨	બહાદુર બાળા	૩
આગ્રાનો ખળને	૨	તરુણ તપસ્વીની ભા ૧-૨	૭
શેર લોકહોશ્યાના સાહસ કર્મો	૨	પ્રાણેશ્વરીનું પ્રેમ મંદિર	૩
સૌંદર્ય જનાળા ભાગ ૧-૨	૩૥	અનગ મોહીની	૩૥
પ્રેમધેલી પન્ના	૩૥	વીશ્વમોહીની ભાગ ૧-૮	૧૬
પ્રેમની ખુમારી ભાગ ૧-૨	૬	માઝી મસીખ	૪
સીરાગ હોના	૩૥	નખરાબાજ નસીમ	૪
ગીર કાસિમ	૨	બોસ્તાનનું બુલબુલ	૫
વગીર નદીની બુલબેગમ	૨૥	પૃથુરાજ ચકુઆણ	૩
રાજ રામકૃષ્ણ	૩	જહાસીની રાણી	૩

ગુજરાતની જુનીનાર્તાઓ	૩	મણીકાન કાવ્ય માળા	૩
પતિવ્રતા સતીઓ	૩૧	મણીકાત લામજેગી એડીશન	૮
સતી ધર્મ પતિ મેવા બા ૧નેર	૫૧	૫ આસરનોજયશીખગીબા ૧ ૨	૬
ઘેલી કુસુમ	૨૧	અમર ચગિત્ર બા ૧-૪	૧૬
જુલ્મી જલ્મી	૩	સરગવતી ચંદ્ર બા ૧-૩	૧૨૧
સુખધના તોલ તથા માગ	૪	ગજબોજ અને દાસીદાસ	૪
રજપુતોની રગભૂમિ	૩	ગુફચાત્રમ	૩
કમનસીબ લીલા ભાગ ૧-૨	૫૧	હુમર સાગર	૪૧
સૌંદર્ય વીજય બા ૧-૫	૧૨૧	લીલા યાનેશાતિ તત્ર	૨
નોકરીનો ક્રોધ	૧૧૧	ચુડેલનો ચમકાગ	૩
આજકાલનું હિંદુસ્તાન		ચક્રવર્તિ હમીગ	૩૧
ભાગ ૧-૪	૧૨૧	બ સગી બાલા	૩
પૃથુ કુમાર	૨૧	ગોગ બા ૧-૨	૬૧
લના લલીના બા ૧-૫	૮૧	કાયદાનો શીયક	૧૨
પદ્મલતા	૩	પે કેટ ડીલનેગી	૨૧
અધકાર પર પ્રકાશ	૨૧	બ્યામને પટેલની ડીક્લેરે	૬

ઉપરના પુસ્તકોથી કોઈ પણ પુસ્તક એકી સાથે દશ રૂપીઆના મંગલનાગને ૧૦ ટકા કમીશન આપવામા આવશે ૨૫ રૂપીઆની ઉપર વધારે મંગલનાગને સે કડે ૧૫ ટકા કમીશન આપવામા આવશે તે શીવાય દરેક જનના ગુજગતી પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી કીદાયત આવે મંગલે એક વખત આરડર આપી ખાત્રી કરે.

લખો - મોહનલાલ પીતાંબરદાસ બુકસેલર

કે. કાલ્યાદેવીરાડ બદામના ઝાડની સામે,

મુંબાઈ નં. ૨,

ॐ तत्सत् परमात्मने नम

स्व० त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाळा.

वर्ष २ जु

पुस्तक ६ हु

सिपाहीओना जणवानो
धतिहास

(धन्धन)

સિંપાહીઓના બળવાનો ઈતિહાસ

ભાગ ૧ લો

ઈન્દોર.

ખંડ ૧ લો

અધ્યાય ૧ લો.

વિષય નિર્દેશ — મરાઠી ભૂમિકા-લોર્ડ ડેલહાઉઝીનો અમલ-પહેલો
સિંપા વિમલ-કા ગ્ની સધિ-રાજ લાવસિ હની પડની-જાણબલની સધિ-
પ્રતિનિધિશ સન ૧૬૬૧-મહાગણી કિન્નની પસદગી-મુલતાનની ૧૮૦૦
બડ- ૧૧૯૦ સિંપા વિમલ-૫૦૦૦ ખાલસા

૧ ૧ કપની સરકાર પોતાનો અડા જમાવતી હતી,
ને ૧૧૧ મગમુદ્દોલાએ કલકત્તા છતી ૧૪૬ અંગ્રેજોને એક
૧ ૧ ૧ ૧ ડીમા પૂર્વા, બીજે દિવસે એ એરડીનું બારણું
૧ ૧ ૧ ૧ મુસો મરી ગયેલા જણાયા એ વાત અંગ્રેજ

ઇનિહાસકારોએ મીઠું મગચુ બમગી ઇતિહાસના પાના પર લોહીના
અક્ષરે લખી ગળી ત્યાં બાદ બગબગ જોકે વર્ષ તેવેજ-બદ્ધે
તેથી પણ બચક બનાવ. મન્યો કાળી કોટડીનો બનાવ કલકતાના
અંગ્રેજો સિવાય કોઇના જાણવામાં નહોતો આવ્યો, પણ આ બનાવે
સમગ્ર હિંદુસ્તાનને હચમચારી નાખ્યું ૧૭૫૭ માં ચિટિશીનો પ્રતાપ
કેવળ ઉત્તરમાં જાલસૂર્યના મદદ કિંગ્સો સમાન હતો તે વખતે
તેઓ વેપારી હતા પરંતુ ૧૮૫૭ માં તો તેઓની સત્તા હિંદુસ્તાનમાંથી
કન્યાકુમારિકા સુધી ફલાએલી હતી સિંધુ અને પંજાબની વિશાળ
ભૂમિ પર, ગિલ્ગત અને બાગીના રાજા સુધી મેદાનો પર, સુમત્ર અને
મલાસના મધ્યે નજીક ચિટિશ વાવટો ફરકેના હતા અને ઇંગ્લા-
ન્ડની વેપારી મહાળીના એક અમલદારની સત્તા અશીક અને
વિશ્વાદિત્ય અથવા પિટ્ટ અને નેપોલિયનની સત્તા સાથે સ્પર્ધા
કરી નહીં હતી

એ મનાવ નાથી મન્યો ? નામાટે એ વામજનક આક્રમણને
લીધે ચિટિશ સત્તા ટકમગવા લાગી ? જે પ્રજા, જે લોકો રાજાને
દેવતા માની પૂજે છે, તે પ્રજા, જે લોકો એકાએક બળવાખોર થાથી
બની ગયા ? પ્રથમ આ મવાલોનો જવાબ આપવો જોઈએ કાગળ
બનાવ્યા બાદ તે મદાન મનાવની રૂનાવસિનું યાગ વર્ણન કરવું
મીઠું પડે

લોર્ડ રેન્ડાલ્ડે આઠ વર્ષ સુધી ભારતસામ્રાજ્ય પર સત્તા બજારી
કરનાર ગયો આ વર્ષે દરમિયાન હિંદુ

૬ સ. ૧૮૫૮ કલેસર ફેરનાઇ ગયું લોર્ડ વેનેસ્ટીના અમલ
મિવાય આટલી બધી ઉચલપાચલ બીજા કોઇ

ગવર્નર જનરલના વખતમા થઇ નહોતી એક નમૂનાથી રેડવેએડ પ્રદેશને બીજા પ્રદેશ સાથે નિકટ મનઘમા લાવતી હતી, બીજી તરફથી અહીં ગવર્નરની નિતે લીધે હિંદના દેશીગજો ખિટિસસિ હના પળમા સપાના જના હતા લોર્ડ ડેસ્લાઉડ્રીના વખતમા પળમ, અથોધ્યા વગેરે અનેક સ્વતંત્ર ગજો ખિટિસસતા નીચે આવ્યા હિંદમા આવતી વેળા લો " ડે કાઉઝીએ એ બધા ગજો પરરાજદ્રેણીમા લેવા હતા, જતી વેળાએ પરરાજદ્રે ગણાતા રાજો પરરાજદ્રે દરી તે દરિલાટ ગયા

સોશાઓનની પડામા પ્રમિદ મનાપતિ અને ગવર્નર-જનલ લોર્ડ હાર્ડિંગે સિખોને દરાયા હતા કિંગિન મનાખક્ષાતી અલૌકિક ચતુરામથી અને સિખ મનાપતિઓના કાનિલ વિવાસધાનથી સિખોનો પરાજય થયો હતો " પરંતુ એથી સિખ રજ્યની નવત્રતા

૧ દરેક પ્રતિકામમા આ મથળને સોશાઓનના નામથી ઓળખવામા આવે છે પરંતુ એનું ખરું નામ સોશલ છે મે નાના ગામડા પરથી એ નામની ક્તપતિ થઈ છે સોશા નામની જાતિ એ બંને ગામડામા મહે છે એ મજાના મડ વચનમા સોશાહન મન્દ બને છે Cunningham, History of the Sikhs Second Edition, p. 324, note.

૨ પહેલા સિખ વિગ્રહમા ખાલસા સંન્યતા મેનાપતિઓ સગદાર તેજસિહ અને રાજા લાલસિહે છૂપી રીતે અંગ્રેજો સાથે મળી કાવતરું રચ્યું હતું જ્યારે સિખ સૈન્ય ફિરોઝપુર આગળ આવી પહોંચ્યું ત્યારે લાલસિહે ત્યાંના એજન્ટ કપ્તાન નિક્સન સાથે તરકટમા બેળાવામા બાકી ગજ્યું નહોતું આજ પ્રમાણે

નહ થઇ નહોતી લૉર્ડ હાર્ડિંગે સિખ પ્રધાનોની સાથે સંધી કરી મહારાજ રજીસ્ટરસિલ્કનું ગળથ સ્વતંત્ર રાખ્યું છ મી માર્ચને રોજ બિયામીરના વિશાળ મેદાનમાં એ સંધિની સરતો નક્કી કરવામાં આવી^૧ સંધિના નિયમો મુજબ બ્રિટિશ સરકારે સતલજ અને બિઆસ નદીઓ વચ્ચે આ વેલો જાળવર દોઆવ કબજે કર્યો જે ખાલસા સૈન્યે બ્રિટિશ સત્તા વિરુદ્ધ હથિયાર ઉચકવા હતા, તેના

કાવતરાઓ લાલસિહ ફિરોજહરની (ફિરોજ શહેર) લાલખા નહો. બગાથર તેજ સમયે મરદાર તેજસિહ રખ હજારનું તાબુ સૈન્ય લઇ ત્યાં આવી પહોંચ્યો પણ તેણે થાકી ગએલા અંગ્રેજ સૈન્ય પર હુમલો ન કર્યો એ સિવાય સનિકોની આજીજી છતાં લાલસિહે ફિરોજપુર પર ફરીથી હલ્લો ન કર્યો મેનાપતિઓના આવા વિશ્વાસઘાતથી શિખો હાયાં 'કલકત્તા ગિઝ્યુ' નામના માસિકમાં કનિગહામકૃત શિખોના ઇતિહાસની સમાક્ષેપના કૃત્તા લખકે કમુલ ક્યુ છે કે લાલસિહે ૯ સ ૧૮૪૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં કપ્તાન લોગેન્સને સોંપાઓના મેદાન પર પોતે ફેરી રીતે સૈન્ય ગોઠવવાનો છે, તેની છટકત લખી મોકલી હતી Cunningham History of the Sikhs, P 268-299. Comp Mac Gregor's History of the Sikhs, Vol, II p 80 81 Calcutta Review for June 1849, p 549-550 Edwin Arnold's Dalhousie's Administration of British India. I, p 45.

૧ કાસુર નામના મથળે અને પક્ષ એકત્ર થયા હોવાથી આ સંધિ "કાસુરની સંધી" ના નામે ઓળખાય છે Arnold's Administration of Dalhousie Vol. I p 46

હથિમાર ઉતારી લેવામા આવ્યા પંજાબ સરકારનું સૈન્ય ૨૦ હજાર પામદળ અને ૧૨૦૦૦ ચેડેસ્ત્રારથી શ્વુ ન હોવુ જોઇએ, એવુ ઠરાવવામા આવ્યુ આ સિવાય લૉર્ડ હાર્ડિંગે લડાઇના ખર્ચ પેટે દોઢ કરોડ રૂપીઆ લીધા ^૧ મહારાજ રણજીતસિંહના ખર્ચનામા ૧૨ કરોડ રૂપીઆ હતા, પણ તેમના મૃત્યુ બાદ પ્રધાનોના અનિશ્ચય ખરચાણપણાને લીધે અત્યારે ૨૬૦૦ અર્ધો કરોડ રૂપીઆ બાકી રહ્યા હતા લૉર્ડ હાર્ડિંગે એ અર્ધો કરોડ રૂપીઆ લઇ બાકીના રૂપીઆ પેટે કારમીરનુ રાજ્ય લેવાનો ઠરાવ કર્યો જમુનો મુમો-રણજીતસિંહનુ પ્રિયપાત્ર-રાજા ગુલામસિંહ એ વખતે લાહોર દબારનો મુખ્ય પ્રધાન હતો તેણે એક કરોડ રૂપીઆ આપી કારમીરનો પ્રદેશ હાર્ડિંગ પાસેથી ખરીદી લીધો આ પ્રમાણે મહારાજ રણજીતસિંહના વિશાળ રાજ્યની ષડ્ઢીના પચરણ મડાયા ^૨

આ સધિ વખતે દિલીપસિંહ નાનો હતો, રાજ્ય ચલાવવા લાયક ઉમર થવાન હતુ કટલાક વર્ષની વાગ હતી આ સમયે પંજાબમા એક બીજા રણજીતસિંહની જન્મ હતી પરંતુ પંજાબમા એવી મહાન વ્યક્તિ હતુ જન્મી નહોતી, દિલીપની મા જિન્દના ^૩ હાથમા રાજ્યની સમાપ્ત હતી હિંદમા નીર સ્ત્રીઓનો તોટો નથી

૧ Cunningham's History of the Sikh, Appendix XXXIV, P 428-433

૨ Arnold's Administration of Dalhousie Vol I P 47

૩ કેટલાક પુસ્તકોમા અદા તરીકે જોળખાવેલ છે

મહાભારતકાર વેદવ્યાસથી માંડીને રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ લખનાર કર્નલ ટૉડ સુધીના બધા લેખકો ભારતની નીર સ્ત્રીઓના કીર્તન કરી ગયા છે. એ નીર સ્ત્રીઓમાની કેટલીક રાજ્ય ચલાવવામા પણ પાગલત ગણાઈ ચુકી છે રણજિતસિંહની રાણી જિન્દન પોતાની નીરતા અને ગભ્યકુશલતાને લીધે આખા પંજાબમા પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. જિન્દન સ્ત્રી છતાં બહાદુર હતી, અતપુરવાસિની છતાં ગભ્યકુશળ હતી પરંતુ તેના પ્રધાન તરીકે રાજ્ય શુભામસિંહની પછી એક એવો આગસુ અને અવિશ્વાસુ માણસ નીમાયો, કે જેથી જિન્દનની મંદી કુશળતા વ્યર્થ ગઈ.

રાજ્ય હાલસિંહમા પ્રધાનપદુ ભળવવા જેવો એક પણ શુભ નહોતો. તે દગબાગમા તેમજ પ્રજામા અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. તે કોઈ અભાગ્ય વાસમા જન્મ્યો હતો, છતાં નસીબના જોરથી પંજાબ જેવા રણપ્રમુલકનો કર્તાહર્તા થઈ પડ્યો હતો. પરંતુ તેનામા મનુષ્યોચિત્ત શુભોનો નહન અભાવ હતો તે કપાળો હતો, પણ આતરિક શુભોનો વિકાસ થએનો ન હોવાથી બધું રૂપ કેવળ દબ ખાતર વપરાતું તેનામા સત્તા ચલાવવા જેટલી આવડત નહોતી. અતપુરમા તેની સત્તા પુષ્કળ ચાલતી, પણ અતપુર મહાર તેની સત્તાનો ચમત્કાર જણાવો નહોતો તેની ગણિપુણતા કેવળ પોતાના ખુશામનખોર હજીરિયાઓ સમક્ષ જાહેર થતી, રણક્ષેત્ર પર બહાદુર સૈનિકો સમક્ષ શાત થઈ જતી દુકામા હાલસિંહ શિખ ભતિના કલકડપ હતો તેનાજ વિશ્વાસવાનથી રણજિતના વિશાળ રાજ્યની

પડતીને પ્રારબ થયો હતો તેનાજ સ્વદેશદોહથી પ્રજાજ પરાક્રમી ખાલસા સૈનિકો મુઝીબર અંગ્રેજ સૈનિકો સમક્ષ હાથાં હન' આવા બુદ્ધિહીન, અનુદાર અને શ્રેયસ્ક્રમ માણસના હાથમા પહેલા શિખ વિગ્રહ બાદ પૂજાબના રાજ્યની લગામ સોપવામા આવી પગ્તુ પૂજાબ આવા મૂર્ખની સત્તા તથે ઝાઝો વખત ગ્રંથુ નહિ સધિની સગ્ન મુજબ શુલાબસિહ કાશ્મીરનો કબજો લેવા ગયો, એ વખતે ગેખ ઈમામુદ્દીન નામનો એક માણસ કાશ્મીરનો મુખો હતો લાલસિહે ઈમામુદ્દીન સાથે મળી બ્રિટિશ સરકાર વિદ્ કાવનર રચ્યુ શુલાબ-સિહને કાશ્મીરમા અટકાવવામા આવ્યો રેસિડેન્ટ હેન્રિ લૉરેન્સ કોઇ પણ કાર્ય અધુર મૂકે તેવો નહોતો તે ઈમામુદ્દીનની આનાકાની જોઇ દશ હજાર શિખ સૈનિકો અને કેટલાક અંગ્રેજ સૈનિકો સાથે બઢના હમ ઓળગતો ઓળગતો કાશ્મીર જઇ પહોચ્યો ૧ બળવાખોર ઈમામુદ્દીન અંગ્રેજ સેનાપતિની આ બહાદુરી જોઇ વશ થયો અને મુખ્ય અમાલ્ય શુલાબસિહને અટકાવવા માટે તેને જે આજ્ઞાપત્રિકા મળી હતી તે તેણે હેન્રિ લૉરેન્સ સમક્ષ રજૂ કરી હેન્રિ લૉરેન્સ આ પત્ર વાચી લાલસિહ પર બહુ ગુસ્સે થયો તરતજ આ વિશ્વાસઘાતની તપાસ માટે યુરોપિઅન અમલદારોનુ કમિશન નિમાયુ ૨ કમિશનના

૧ Life of Sir Henry Lawrence, Vol II P. 71

૨ માર્સમેન સાહેબે પોતાના ઇતિહાસમા (Abridgement of the History of India, P 454) લખ્યુ છે કે લાલસિહનો ન્યાય ચુકરવા માટે અંગ્રેજ અને શિખ સરદારોમાથી અમુક માણસોને પસંદ કરવામા આવ્યા હતા. પગ્તુ મેજર એડવાર્ડ

નિર્ણય મુજબ લાલસિહને પેન્સન લઈ આપ્યા જઈ રહેવું પડ્યું. લાલસિહને હિંસેગ્ગર માસમા આપ્યા મોકલી દેવામા આ-યો. આ રીતે એક નાલાયક માણસ સાથેના પંખખનો સબધ તૂટ્યો.

રાજા લાલસિહનું અધ પતન થયા બાદ રાજ્યના રક્ષણ માટે ફરીયા સધિ કરવામા આની બાઇગબલ નામના સ્થળે આ કરાર થયા હોવાથી તેનું નામ બાઇગબલના કરાર પડ્યું છે કરારની ચરત મુજબ લાહોરના દરવાગમાથી કેટલાક હોશિયાગ અમલદારોની એક સભા સ્થાપરી અને તેના પ્રમુખ તરીકે બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ રહે એવું ઠંપું ફિલીપસિહ કુમ્મર લાયક થાય ત્યાં સુધી એટલે ધ સ ૧૮૫૪ ના સપ્ટેમ્બરની ૪ થી તારીખ સુધી આ સભા હાગ ગય્ય અમલ ચલાવવાની વ્યવસ્થા થઈ^૧ આ પ્રમાણે મહાગજ ફિલીપસિહ

અને હુર્મન એરિમલ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે લાલસિહનો ન્યાય ચુકવ નાગ સમિતિમા કેવળ અંગ્રેજ અમલદારોજ હતા નીચે લખેલા માણસો એ સમિતિના સભ્યો હતા —

પ્રમુખ.— એશ કેટિ સમાન — લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ હોરેન્સ, મેજર જનરલ સર્ જોન લાટલાગ, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ એલ્ડીંગ — Life of Sir Henry Lawrence Vol II P 82 (Comp Edward's, A year on the Punjab Frontier Vol I P. 1)

^૧ Cunningham's History of the Sikhs Appen-
dix XXXVII, P 337-442

Comp Life of Sir Henry Lawrence Vol I P 90

લાયક ઉમરના યામ ત્યા સુધી અંગ્રેજ સરકારના ઉપરીપક્ષા નીચે રાજ્ય ચલાવવાનું નક્કી થયું મહાગજ રજીસ્ટ્રીસિલના બાહુબળથી જીતાએલા વિશાળ રાજ્યના હિત માટે લોર્ડ હાર્ડિંગે જે આ વ્યવસ્થા કરી બાલ્યાવસ્થાથી યુદ્ધવ્યવસાયમા મગી રહેલો જના, લડાઈને અતે વિજયલક્ષ્મી રૂપે પગમનું વિસ્તૃત રાજ્ય મળ્યું હોવા જતા હાર્ડિંગે જે તે પ્રહણ ન કર્યું ઉલટાને રાજ્યને થાળે પાડવાના પ્રયાતો કરવા લાગ્યો^૧ તે સમજ મયો હતો કે એક ૮૬ મનની ગભ્યપદ્ધતિના હાથમા પગમનો કારભાર મોપવામા નહિ આવે, તો બવિષ્યમા ભારે અડચણો નડશે, એ માટે તેણે મુખ્ય કારભારીને બદલે આવી જાતની વ્યવસ્થા કરી હતી હવે પગમનો ધણી હેત્રિ લોરેન્સ બન્યો લોર્ડ હાર્ડિંગે આ પસદગી બરામર કરી હતી. હેત્રિ લોરેન્સમા લડવૈયા જેવી બહાદુરી અને ગભ્યપ્રપચી વીર જેવી દક્ષતા હતી અ બને ગુણોનો એકત્ર સમાવેશ બહુ થોડી વ્યક્તિઓમ જેવામા આવે છે જે કે જે તેજસ્વિતાને લીધે નેપોલીયન બોનાપાર્ટથી જગત ધુજતુ હતુ, તે તેજસ્વિતા, તે પ્રતિભા હેત્રિ લોરેન્સમા નહોતી, તોપણ સાધાગણ માણુમ કરતા તેનામા અસાધાગણ ગુણો હતા ચતુઓ લડાઈના મેદાનપર તેની ચૂર્નિ^૨ નેમ્ડ ડગ્ના, તેજ રીતે તેની આગક જેવી સરળ પ્રકૃતિનેમ્ડ તેને આહતા આ રીતે હેત્રિ લોરેન્સમા વીગતા ને ક્રોમળતા, પ્રેમ અને શૌર્યનું અલૌકિક^૩ મિશ્રણ થયેલુ હોવાથી તે પગમનુ શાસન ચલાવવા યોગ્ય હતો

૧ A speech delivered at the farewell banquet to the Marquis of Tweedall, at Madras Arnold's Administration of Dalhousie. Vol I P 78 note 2

(૧૨)

સુભાએ આવી પ્રકૃતિના વીરપુરુષના હાથમા પળખતી શાસન
સત્તા સોપવામા આવી હેન્રિ હોરેન્સ પોતાનો

ક. સ. ૧૮૪૭ આ અસાધારણ બાર વહન કરવા તૈયાર થયો
તેના સમયમા પળખ કરીથી ઉન્નતિને માગ

જવાબદારી સમજી વળવા લાગ્યુ આ પ્રમાણે સુખ અને શાન્તિમા
૬ સ ૧૮ જો વસતકાળ પીતી ગયો જે ચચળ સ્વભાવવાળા ખાલસા
સૈન્યે એક સમય ભય કર રણસગ્રામ માડ્યો હતો, તે સૈન્ય અત્યારે સૌમ્ય
મૂર્તિ ધારણ કરી શાન્તિમય માર્ગે અગ્રેસર થતુ હતુ રેમિડેન્ટે પોતાના
વિવરણમા જાહેર કર્યુ હતુ કે નિશચ ખાલસા સૈન્યનો ધણોખરો
ભાગ શાંતિપૂર્વક ખેતી દગ્વા લાગ્યો છે જેઓ એક સમય ત્રિ-
ટિથ સરકાગ્નુ બીતિચાન હતું તેઓ અત્યારે ખેડુના જેવી સરળતા
અને નિર્દોષપણાથી ઉત્તરોત્તર સૌમ્ય બનતા જાય છે જો કે રસિ-
ડેન્ટે આ મન જાહેર કયો હતો ખરો, તો પશુ તે પળખતી આવી
શાન્ત સ્થિતિથી ડગાયો નહોતો તે ધીરે ધીરે પળખતી સ્થિતિ
સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો ધીમે ધીમે પળખમા સર્વત્ર શાંતિ
બિરાજવા લાગી

• મહારાણી જિન્દન ટુકના અને માહસમા વીરનાગીઓમા આ
ગેવાન હતી તેથી તે પોતાના રાજ્યપર પરખતિનો અમલ શી રીતે
સહન કરી શકે ? જિન્દન સમજી ચકી હતી કે બ્રિટિશસિહ પોતાની
શિકાગી આખો પળખના હન્યાળા ખેતરો પર નાખી રહ્યો છે,
ચોડાજ વર્ષોમા પળખ તેનો કોળિયો બનશે. તેના સદેહને દદ કર-
નારા કયો તેની સમક્ષ દિનપ્રતિદિન બનતા જતા હતા બ્રિટિશ

સરકાર તેના પ્રથમ પુત્રને પોતાના હાથનું ગમકડું બનાવવાના પ્રયત્નો કરી રહી હતી વિદેશીઓનું આવું સાહસ, આવી અનધિકાર પ્રિયતા એ વીરનારીના હૃદયને બાળવા લાગ્યા જિન્દનની ધીંગળ ખૂટી. તે અંગ્રેજોને ભય કરે શત્રુ માનવા લાગી કામિનીનું કોમળ હૃદય અપમાન વિવેચી કાળુ થઇ ગયું.

રેસિડેન્ટ આ વીગનારીની પાંખો કાપવા તૈયાર થયો તેણે જિન્દનનું અભિમાન કુતાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો જે આન હાડાહાડ વ્યાપી ગઇ હોય, તે આગ નાધારણ પ્રયત્નથી નબળું બુઝાય, જિન્દનને સુખ કુખના સાથીથી જુદી પાડી, કોઇ એકાન્ત સ્થળે લઈ જઈ ગમવાનો રેસિડેન્ટ નિશ્ચય કર્યો કેવળ સદેહવશ થઈ જિન્દનને દેશ-પાર કરવામાં આવ્યા તેનો ભાગ આ દેશવારનો લુકમ લઇ મહેલમાં આવી પહોંચ્યો જિન્દને એ લુકમ માથે ચડાવ્યો તેણે માધારણ સ્ત્રીની માફક વિલાપ ન કર્યો, કોઇને શાપ ન આપ્યો પણ વીગનીની માફક તેણે કંદખાતુ રવાકારી લીડુ મુસલમાન રહેવાશીઓથી ભગ્પૂર શેઠપુર નામના નિર્જન સ્થળે જિન્દનનો એકાન્તવાસ શરૂ થયો જિન્દન રાજમહેલનું સુખ છોડી ૧૫ મી ઓગસ્ટને રોજ આ મહા સ્થાનમાં, ખાવા ધાતા ધરમાં કે જે થઈ^૧ વિધાતાએ જિન્દનને જી બનાવી હતી, તેના શરીરને નારીસુલભ લાવવ્યું, કોમળતા ઇત્યાદિ ગુણોનું રહેકાણું બનાવ્યું હતું, છતાં તેનામાં પુરુષ જેવું સાહસ હતું.

૧ A General Proclamation of H B Edgewarden, Assistant to the Resident—Life of Sir Henry Lawrence Vol II. P ૧૭.

(૧૪)

ત્રી છતાં તેણે આ બધું સહન કર્યું, વીર નારીને જે હસતાં મોઝે
વિપત્તિને વેદી લીધી વિદેશીઓની નજરે તેમુ ચરિત્ર ગમે તેવું હલકું
ગણાતું હો, વિદેશી ચિત્રકારોના હસ્તે તેમુ ચારિત્રચિત્ર ગમે તેટલું
કાળુ ચિતરાતું હો, પણ આ સહનશીલતાએ તેને સૌસમાજમાં
ઉત્તમ પદે સ્થાપી છે, એમા કશો શક નથી

આ પ્રભાણે રજસ-માનથી વિમુખ થઇ જિન્દગન કારાગૃહવાસી
થઇ મહાગજ રૂઝુજીવસિ હતી । પ્રયત્નનીની, મહારાજ દિલીપસિ હતી
માતાની આ શૌચનીય કહાણી ઇતિહાસના પાના પર કાળા અક્ષરે
લખાઇ જેઓ હેત્રિ લૉરેન્સની સત્ય નિષ્ઠા પર આધીન છે, તેઓને
જિન્દગની કોરાવાસ કહાણી નવાઇ પમાડે તેમા કશો મહેલ નથી
અંગ્રેજ ઐતિહાસિકોએ લખ્યું છે કે જિન્દગને સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરું કર્યું
હતુ, રેસિડેન્ટને મારી નાખવાની યુક્તિમા ભાગ લીધો હતો, માટે તેને
આવી સજા કરવાની જરૂર પડી હતી ^૧ પરંતુ ગળ હાલસિ હને નાજ
કરતી વેળા જે કાર્યપદ્ધતિ પસંદ કરવામા આવી હતી, તે કાર્યપદ્ધતિ આ
વેળા પસંદ કરવામા આવી ન હતી એમિડેન્ટ કાઇપણુ તોળ્યા મિત્રાચ
કેવળ સંદેહવશ થઇ જિન્દગને દેશપાર કરી હતી આ ગુનો
કાઇપણુ ન્યાયપ્રિય માણસ રેસિડેન્ટને ન્યાયી કહી શકે તેમ નથી
તપાસ કરતાં દોષ જણાય તો હડ આપવો એ સુધરેલા સમાજના
ગીત છે હેત્રિ લૉરેન્સ સુધરેલા દેશનો છના એ સુધરેલી ન્યાય
પદ્ધતિ વીસરી ગયો હતો

૧ Kaye, Sepoy War, Vol I P. 15 Comp Intro
of Sir Henry Lawrence Vol II P. ૧૬-1૭૫

(૧૫)

મહાગણી શિન્દની સળએ આખા પંજમના ખળખળાટને શાત કરી દીધો હોય એવું તરતમા તો જણાયું, સિયાળો શાંતિથી પસાર થયો. ઋતુપરિવર્તનની સાથે પંજમની શાસનસમિતિનો અધ્યક્ષ પણ બદલાયો. ગરમ મુવકમા લાગે કાળ રહેઠાણ ક્યાંથી હેત્રિ હોરેન્સની તખિયત લચડી તે તખિયત સુધારવા મીમલા ગયો. સ્થાન બદલે ક્યાંથી તેની તખિયત થોડી ઘણી સુધરી ખરી, પરંતુ દાકતરોએ તેને સ્વદેશ જવાની સલાહ આપેલી હોવાથી તે સ્વદેશ જવા તૈયાર થયો. એજ વખતે લોર્ડ હાર્ડિ જ પણ લોર્ડ ડેસ્કાઉઝીના હાથમા રાજ્યની લગામ સોંપી સ્વદેશ ગયો. હેત્રિ હોરેન્સે સર ફ્રેડરિક કેરી નામના એક સિવિલિયન અને હિંદી કારોબારી કાઉન્સિલના સભ્યના હાથમા પંજમનો અમલ સોંપી લોર્ડ હાર્ડિ જ સાથે વિલાયત પ્રયાણ કયું હતું હિંદના વિધાતા તરીકે લોર્ડ ડેસ્કાઉઝી અને પંજમના વિધાતા તરીકે સર ફ્રેડરિક કેરી નીમાયા.

અધ્યક્ષ બદલાવાથી પંજમની શાંતિમા ખસેલ ન થઈ ત્રાન વર્ષ પોતાની પ્રસન્ન પ્રકૃતિ દર્શાવતું હાજર થયું એ વખતે થોડે દૂર એકાએક તણખો ઝંપો અને બચકર આગ સળગી ઉઠી.

મહારાજ રણજીતસિંહે મુલતાન છત્તુ ત્યારથી આજ સુધી ત્યાંના વહીવટ લાહોના દરબારના તાબામા રહી એક દિવાન ગવાવતો હતો. ૪ સ ૧૮૪૪મા મુલતાનનો મુખો સાવણમલ્લ અમલદારના હાથે મારા ગયો તેનો પુત્ર મૂલરાજ પિતાના મરણ પછી મુલતાનના દિવાન થયો. લાહોર દરબારે મૂલરાજના ખળખળા પુષ્કળ પૈસા છે એમ ખારી તેની પાસેથી દિવાનીપદમા નજરાણા

તરીકે ત્રીસ લાખ રૂપીઆ માગ્યા જૉન લૉરેન્સ (પાછળથી લૉર્ડ લૉરેન્સ)ના મન મુજબ પડિત જલાપ્રસાદ અને તે વખતનો મત્રી ગજા હીરાસિદ જીવતો હોત, તો એ રૂપીઆ થોડા સમયે મળી જાત, પરંતુ તેમના મજબૂતી લાહોર દરબાર બેગાકનો બની ગયો, તેથી ઠગવ મુજબ કાર્મ થઇ શક્યુ નહિ ૧

મિયામીની સધિ થયા બાદ સિખ ગજા થાળે પડ્યુ, એટલે ગજા લાલસિદે સુલતાન પાસેથી લેણા પૈસા તથા ખડણી વસૂલ કરવા મૂલતાન પર લસ્કર મોકલ્યુ જંગ નામના મથળે મૂળરાજા એ લશ્કરને હરાવ્યુ ૨ એ દરમિયાન લાહોરના રેસિડેન્ટે મધ્યસ્થ

૧ Blue Book, 1847--49, P 88 Edwarles, A year on the Punjab Frontier Vol II, P 38

ફેટલાક પુસ્તકોમા લખ્યુ છે કે લાહોર દરબારે મૂળરાજા પાસે નજરાણા તરીકે એક દરોહ રૂપીઆ માગ્યા પછી એ આકડો ૧૮ લાખનો થયો પરંતુ પહેલા સિખ વિમલની મગજમા એ રૂપીઆ આપવામા આવ્યા નહિ Arnold, Dalhousie's Administration of British India Vol I P 64 Camp Kaye, Sepoy war, Vol 1 P 18

૨ સર જૉન કે કૃત સિપાઇઓના મળવાના ઇતિહાસમા આ બનાવ જુદી રીતે વર્ણવ્યો છે. તેણે લખ્યુ છે કે મૂળરાજાની વિરુદ્ધ લસ્કર મોકલતા તે બારે બમ પામ્યો, અને ઇ સ ૧૮૪૬ ના શિઆબામા લાહોર આવી લાહોર દરબારની માગણી પૂરી કરવાનુ તેણે વચન આપ્યુ Kaye, Sepoy War, Vol 1 P 18--19

થઈ એ કબજિયો શાન પાડ્યો. રેસિડેન્ટની મધ્યસ્થતાથી સધિ થઇ કે મૂળગજાને જીવ વિભાગનો ઘવો મૂકી દેવો, નજરાણુ અને લેણા પૈસા બદલ ૨૦ લાખ રૂપિયા લાહોર દરમાગને આપવા તે મિત્રાય વધારેલી બડલ્લી નિમમિત સમયે આપ્યે જવી મૂળગજાને તે સમયે એ હંગવ વિગ્દ કશુ ન કશુ, કલટો તેણે રેસિડેન્ટનો ઉપકાર માન્યો ૧

આ બનાવ બન્યા બાદ એક વર્ષ સુધી મૂળગજા સાતિ જાગવી ગયા તેની સાતિ જોઇ બધાને જણાયુ કે લાહોર અને મૂલનાનનો કબજિયો કાયમને માટે શાન પડ્યો છે એ કબજિયો હવે કદી સળગી કલવાનો નથી પરંતુ મૂળગજા જે સતોષ દર્શાવતો હતો તે સ્થાયી ગયા નહિ થોડા સમયમા તેને એ સધિની સત્તો અકારી જણાવા લાગી, તે એટલે સુધી કે તેણે બધી જાનગમાથી મુન્ન થઇ મુલનાનની મુગામીરી છોડી દેવાની ઇચ્છા દર્શાવી

નવેન્નર મામમા મૂળગજાને માબલ્યુ કે રેસિડેન્ટ હોન્નિ લારેન્સ પાળમ છોડી સ્વદેસ જવાનો છે મૂળગજા એ સમાચાર સાબળી પોતાની ઇચ્છા જણાવવા માટે લાહોર આવ્યો. પરંતુ થોડા સમયે હાજર ન થઇ શકવાથી હોન્નિ લારેન્સને મળી શક્યો નહિ મૂળગજાને કામ ચલાવે રેસિડેન્ટ જાન લારેન્સને મળી પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી જોન લારેન્સ તરતન માટે એ ઇચ્છા ત્યાગવાનું સમજાવ્યું મૂળગજા પાછો ગયો પણ થોડા મેજમા વળી લાહોર આવી, જોન

૧ Grounds of the Court's Judgement in convicting Dew in Moolraj of murder—Edwards. Punjab Frontier Vol II P 39-40

હોરેન્સને મળી રાજનામું મળુ કર્યું ગજનામું આપવાના એ કાગળો દર્શાવવામા આવ્યા હતા પહેલુ તો એ કે નવી સધિ મુજબ મહેસૂલ બાબતનો નવો બદોબસ્ત ગબચની ઉપજને બહુ ધોકો પહોચાડે છે, અને બીજુ એ કે હાહોર દગબારમા અપીલ કરવાનો હક હોવાથી પ્રજાપર રાજ્ય ચલાવવામા અડચણ પડે છે^૧ આ રીતે મૂળગજે અકળાર્ધ હાહોર દરબારપર રીતસર રાજનામું મોકલી આપ્યું હાહોર દગબારે મૂળરાજનું રાજનામું સ્વીકાયુ અને સરદારખાસિહ નામના એક માણસની તેની જગાએ નીમણુક કરી સરદારખાસિહ મુત તાન જવા તૈયાર થયો સરદારખાસિહને મૂલતાનનો કબજો લેવામા મદદગાર થાય એવા હેતુથી જોન્સ એન્ડ નામના સિવિલિયનને અને સુબાઈના સૈનિકદળના લેફ્ટેનેન્ટ એન્ડર્સનને પાચમે સૈનિકો સાથે મૂલતાન મોકલવામા આવ્યા

સરદારખાસિહ એ સૈનિકો સાથે મૂલતાન આવી પહોચ્યો મૂળરાજે કશો વિરોધ ન દાખવ્યો. તે આદરમાનપૂર્વક સરદારખાસિહ અને સનિકોને કિલ્લામા લાવ્યો તેણે નવા દિવાનના હાથમા કિલ્લો એપી દીધો ત્યારબાદ સરદારખા અને તેના સાથીએ કિલ્લામાથી બહાર નીકળ્યા કે તરત એકાએક બ્રિટિશ અમલદારો પર હુમલો થયો તેઓ સખત જખમી થયા મૂળરાજે આ બાબતનો કશો બદોબસ્ત કર્યા વિના પોતાના મહેલ તરફ ધોકો ફેંકવી મૂક્યો સરદારખાએ ધવાએલા અગ્રેજ અમલદારોને યોગ્ય સ્થળે પહોચાડ્યા

૧ Evidence of John Lawrence on Moolraj's trial—Edwardes, Punjab Frontier Vol. II 42 44

બીજે દિવસે બધા મૂલતાનીઓ જાહેર રીતે લડવા તૈયાર થયા રાત શરુ થતાજ મુલતાનીઓએ ધવાએલા અગ્રેજ અમલદારોના મકાન ઘેર્યા નિગમન, નિરાધાર અમલદારો ધવાયા છતા ખરા વીઝી માફક જીવન બચાવવા તૈયાર થયા પરતુ હલ્લો કરનારાઓ સખ્યામા વિપુલ હોવાથી તેઓતુ કશુ ન ચાલ્યુ એજ અને એન્ડર્સનના ધવાએલા શરીરપર ઘા પડવા લાગ્યા યોડા સમયમા બને જણા મગજુ શરજુ થયા

આ બનાવ બન્યા બાદ મૂળરાજે બીક છોડી દીધી વીરત્વ અને જ્યોત્તમાદથી ને અધીરો બની ગયો તેણે સેનિકોને ગોલ્ડ્યા, બહાદુર અગ્રેજ સેનિકો સામે ટક્કર ઝીલવાની આકાશ તેના હૃદયમા વ્યત્ત કરના લાગી વિજય મેળવવાની ઇચ્છાએ તેને સાહસિક, રજુદક્ષ અને ચતુર્દક્ષ બનાવ્યો તેણે પોતાની જિંદગી અદૃષ્ટને અધીન કરી ગ્યુમા ઝુકાવ્યુ

આ પ્રમાણે મૂલતાનમા લડાઈ જમી. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ બીજે શિખવિગ્રહ શરુ થયો આ યુદ્ધ બાદ પૂજ્યમાથી પૂજ્યપદેસરી રજુગિતસિહના પુત્રતુ આધિપત્ય સદાને માટે કેવી રીતે હોવાયુ તે વાત હવે અમે જણાવીએ છીએ

બ્રિટિશસિહ ધીમે ધીમે પૂજ્ય પગ પોતાનો અધિકાર જમાવવા તૈયાર થયો સપ્તાસધુના પાણીથી ધોળાતા રાજ્ય પર તેની ભોગલાલસામય નજર દઢ બનવા લાગી જેજે બહાદુર માણસો અધાપિ પર્યત શિખ સમાજનુ ગૌરવ જળવતા હતા, તેઓને ધીમે ધીમે દુર ખસેડવામા આવ્યા. સ્ત્રીઓ પણ આ દરોર દડથી ન છૂટી. રેસિડેન્ટ પોતાની સત્તા કાયમ રાખવા માટે સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ

જોયા સિવાય પોતાનો કંટો દડ ફેંચવા લાગ્યો મહારાણી ઝિન્દન સાહસિકતાની ભૂતિ હોવાથી સૌ પહેલા મેમિડેન્ટની કરાનબરે પડી ચૂકી હતી અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ કંઈ પણ ન કરી રહે એવા ધરાદાથી તેને મુસલમાન વસ્તીવાળા શેખપુરમ કેન્દ્રમાં આવી હતી પરંતુ ઝિન્દનના આવા શોચનીય પરિણામથી પગમ થયું નહિ, બ્રિટિશ સત્તાથી બીડુ નહિ અમિ હુકમવાવા લાગ્યા હતા, મુસલમાનના દગાએ એ અગ્નિને પ્રજ્વલિત થયે, ઝિન્દન વગા ગેમ કેન્ટ આગળ અપરાધિની બની

મુસલમાનોના અગવાના સમાચાર જુલાઈ માસની રા.આતમા લાહોર પહોંચ્યા તે પહેલા મે માનમા મહારાણી ઝિન્દન પાંકેન્દ્રીયન ગયવાનો આગેપ મુકાયો હતો અંગ્રેજ કનિહ મનખકાએ જણાવ્યું છે કે મુસલમાનની ગરમડ પહેલા લાહોર મેમનમ. અંગ્ર સરકાર વિરુદ્ધ એક કાવત ન્યાયુ હતુ મહારાણીના કેટલાક પ્રિય પાત્ર એ કાવતગમા બળ્યા હતા બ્રિટિશ સરકાર ના તાનાના નિપાહો એને એવશ મનાવવા એ કાવતરોનો વિરોધ હતા પરંતુ એ કાવતર લામો વચ્ચે ગુમ થુ નહિ ૨ મી હુકમીના કેટલાક નિપાહો-એએ આ વિષે પોતાના અમનદાનને ચતવણી આવી નિખ સનાપતિઓમાનો એક ખાનસિહ, મહારાણી ઝિન્દન એક વિશ્વાસુ ગણાતો માણુમ જાગાગમ તથા મે બીજા મનના કાવતરના આગેવાન સાબીત થયા તરત જ પેલા મ આગેવાનને તા. રા.મને લાકડ લટકાવી દેવામાં આવી રેસિન્ટનુ ૨૪ કવર કવતરોના આગેવાનો પગ ન પડ્યુ, પણ આ તરકમ નવા બાંધુ અકિત-

ઓને પણ જન-મરેશનિકાલની સજા કરવામા આવી^૧ આ પ્રમાણે મુખ્ય અને ગૌણ અપરાધીઓને સજા કર્યાં આદરેસિરેન્ડે મહારાણી જિન્દન પર નગર કરવી તેજે એક લીધું કે જ્યાં સુધી આ વીર-નારી જાહોગની નજીકમા હશે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકારને જ પરવા નહિ કે તે માટે તને પંજાબની મકાન દાકી કાઢવાની પેઠી કરવામા આવી મકાનુ નેમાર હતુ શેખપુરનુ નિર્જન બદીખાનુ જિન્દનના સ્પર્શથી સજાર મની કઠ્યુ હતુ પણ રેસિરેન્ડના પ્રબળ પ્રતાપે પંજાબ રજીસ્ટ્રારની દની પ્રિયપત્નીને પોતાના હૃદયમાથી દૂર કરવા તૈયાર થયુ માલક દિલીપસિંહ રેસિરેન્ડના હાથનુ ગ્રમકુ હતો તેથી સર ફ્રેન્કિક કેપ્ટન સમવડ મળી નગરજ જિન્દનના દેશનિકાલના હુકમ પર દિલીપસિંહના નામવાળી સીલ જોખવા લાગી, દબારના કેટલાક અમલદારોએ એ બ્રિટિન સૈનિકો સાથે એ હુકમ શેખપુર જિન્દનને પહોચાડનાર મહારાણી જિન્દને પોતાના પ્રાણાધિક પુત્રની સહી સાથેનો હુકમ માથે ચડાવ્યા તે નસીમ આધીન થઈ હમેશને માટે પંજાબ ડોડના નંયાન થઈ મહારાજ રજીસ્ટ્રારસિંહે જે ફરમારમા જિન્દનનુ ગૌન્ય સ્થાયું હતુ જે જાહોગની અમાત્ય સમિતિ એક રખત તેના પ્રમથ પ્રતાપથી મૃત્તી હતી, તે દરમાગ, તે જાહોર છોડી શેખપુર જતા જિન્દને જે ઘેર મનાવ્યુ હતુ, તેવજ ઘેર તેણે પંજાબ છોડતા મનાવ્યુ મહારાણી જિન્દને ઘેર રાખી પોતાની

૧ Kaye Sepoy War, Vol I P ૨૭-૩૦ Comp. Arnold's Dalhousie's Administration Vol 1 P ૪૬-૪૬

૨ Kaye, Sepoy War, Vol I P. ૩૦

ફેરવાયલી દશાના સાક્ષીબૂત શેખપુરના મકાનની વિદાય લીધી જે પંજબે તેને હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરીકે છાતીપર ધારણ કરી હતી, તે પંજબથી એ અત્યારે વિસુખ થઇ. જિન્દન કુખસ ગિની સહચરીઓ સાથે કાયમને માટે શેખપુર છોડી ગઈ તેને પ્રથમ ફિરોજપુરમાં અને પછી બનારસમાં લઇ જવામાં આવી મહારાણી જિન્દન હિંદુઓના પવિત્રક્ષેત્રમાં ગંદી મેજર જ્યોર્જ એકમેજર નામના એક બ્રિટિશ સૈનિકના રક્ષણ તળે દિવસો ગુળરવા લાગી ।

આ પ્રમાણે રણજિતસિંહની પટરાણી દેશનિકાલ થઇ પંજબ સાન જલધિની માફક ધૈર્યથી પોતાની આધેષ્ઠાત્રી દેવીનું કુખ જોઇ રહ્યો આસુનું એક બિંદુ પણ તેની આખમાંથી ટપક્યું નહિ પંજબમાં બડબખેડા ન થયા, પંજબ યોગારૂઢ યોગી પુરપત્ની માફક નિથર બની જડનાથી ઢકાઇ રહ્યો હતો પરંતુ એ જડના ખરી જડતાનું સ્વરૂપ નહોતું તોફાન પહેલાની શાંતિ માથે પંજબની એ શાન્તિનો મુકાબલો કરી સકાય દિલીપસિંહ સુખમય બાલ્યાવસ્થાના તરંગપર હિંચોળા ખાતો હતો, જનનીનું આ કુખ તેના હૃદયને દોલાયમાન કરવાને અશક્ત હતું સસારથી અબખેડો બાળક રેસિ-ડેન્ટના કંઈવાથી જગ પણ દીલગીર થયા વિના પોતાની માને અનગ સાગરને તળીએ જતી નેમ ગલ્લો મહારાણી જિન્દન પોતાના પ્રિયતમ સ્વામીની અતુલ મપત્તિ-પ્રાણાધિક પુત્રનો સ્વર્ગીય સહવાસ તણ કેદી બની સહદય અને સુદ્યમદર્શી વ્યક્તિ આ બાબતનો વિચાર કરશે તો તેને જણાયા સિવાય રહેશે નહિ કે બ્રિટિશ ઠાપુમાં પણ હિંદના ચાણક્ય અથવા ઇટાલિના મેદિચાનેલિના શિષ્યા છે ખન । બ્રિટિશ મરઠારના કોઇ કોઇ અમલદારો પણ કૂટ રાજનીતિની ગ્રાખી

કરારી ગયા છે ખરા' સહુએ પુરપો એમના સાહમ આગળ માયું નમાવશે, સભ્યતા અને ઠાસરતાને અભિનદશે, પણ આ દૃટ રાજનીતિ આગળ કદી પણ માથું નીચું કરશે નહિ એ નીતિ નિષ્કામપણુ બતાવતા છતાં પારકાનું હરી ભેરામાં મશગૂલ છે, અનામકન ભાવે વપરાતી છતાં ભોગલાલસાથી ભગ્નૂર છે, અને ન્યાયને અનુસરતી જણાતા છતાં બીજાનું અનિષ્ટ કરવામાં તત્પર છે એ બરિષ્મના મહા પુરપો આ નીતિખોગ માણુમાને કદી પણ લાભ આપી શકશે નહિ પણ જનમ પણ આ નીતિની માયાથી મુજબ બની લાભો કાળ જડ બની નહિ નહિ તેના હૃદયમાં જે આગ વુધવાતી હતી તે થોડા રોજમાં પ્રયડ હુતાશન રૂપે પ્રગટી નીકળી ગુર ગોવિદમહિં પગબની નસે-નમમાં જે તેજ ઝેડ્યું હતું, તેની અલૌકિક શક્તિથી થોડાજ સમયમાં જડ પગબ એતનરૂપ બની ગયું ઝિન્દગને દેશનિકાલ કયાંનાદ થોડાજ રોજમાં પગબ અપૂર્વ મત્રશક્તિના બળવડે અપૂર્વ રાષ્ટ્રીય અભિ-માનના બળવડે, શરીથી એ દૃટ રાજનીતિનિ વિરુદ્ધ ફવાનળ સળગાવી રહ્યું

જ્યારે એન્સ એન્ડ અને એન્ડર્સન મુલતાનમાં નયકર અ વન્થામાં આવી પડ્યા હતા, તે વખતે લેફ્ટેનેન્ટ એડવર્ડ્સ નામને એક ટ્રેનિક અમલદાર બન્નનો અંગેમન કરતો હતો. એન્સ એન્ડ એ મુલતાનના દિલ્લામાં ધવામાં પછી તરત એક ઝડપી ચાલના થોડાંવારને એડવર્ડ્સ અને એનાપતિ કોર્ટસેન્ટના નામનો એક પત્ર આપી બન્ન તરફ મોકલ્યો. એ પત્રપર જનરલ કોર્ટસેન્ટના નામનું સગનામું કર્યું હતું. ૨૦ મી એપ્રિલે માગને વખતે એડવર્ડ્સ ડેગમા-જિબાનમાં પોતાના તબુમાં બેઠો. મેઠો ચોરીના મુદ્દમાં સામજતો હતો, એ સમયે પેલા થોડાંવારે આવી કોર્ટસેન્ટના સગનામોના પત્ર

તેના હાથમા આપ્યો. એડવર્ડસે પત્ર જરૂરી હોવાથી ફેરવ્યો અને વાંચ્યો નીચે એન્ની સહી હતી.^૧ મુલતાનમા પોતાના જાતબાઈ-ઓની ફરિયાનો વિચાર આવતા એડવર્ડસ અધીરો થઈ ગયો જેમ અને તેમ જલદી મુલતાન પહોંચી, ઠેરી રીતે પોતાના જાતબાઈઓને શત્રુના હાથમાંથી બચાવવા એજ તેનું લક્ષ્ય મન્યુ તે જ કાર્ય માટે બન્નુ આવ્યો હતો, તે કાર્ય બાબુએ મથુ એડવર્ડસે તગતજ રેસિડેન્ટ પર પત્ર લખી થોડું સૈન્ય તથા તોપો લઈ, સિંધુ નદી ઉતરી મુલતાન પામેનું લિયા નગર તામે ક્યુ આ મુસાફરીની શરુઆતમા એડવર્ડસે એજ પર એક પત્ર લખ્યો હતો. પરંતુ એ પત્ર મળે તે પહેલા એજ અને એન્ડર્સનના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા હતા એડવર્ડસને આ સમાચાર લિયા નગરમા મળ્યા તે જોએને બચાવવા આટલી બધી ઉતાવળ કરી મુલતાનની લગોડગ આવી પહોંચ્યો હતો, તેમના મરણસમાચાર સાંભળી તેનો પિતો ઉઠ્યો તે વેગ વાળવા ખાતર, મૂલગજનો નાશ કરવા ખાતર આનું બની ગ્યો મુલતાન છૂટી મૂળગજનો નાશ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો મુલતાનની દક્ષિણે ૫૦ માઇલ દૂર ભાવલપુરનું ફ્રેશી ગઝલ આવેલું છે ત્યાંના નવામને અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા હતી એડવર્ડસે બ્રિટિશ સરકારના નામથી તેની પાસે મદદ માગી નવાબે ત્રણી ખુશીથી પોતાનું સૈન્ય એડવર્ડસની મદદમા મોકલી આપ્યું એ સિવાય જનગલ કોર્ટલેન્ડ અને લેફ્ટેનેન્ટ લેફ્ટનુ સૈન્ય એડવર્ડસની મદદમા આવી પહોંચ્યું હતું હાહોમથી રાજા મેગસિહની સરદારી નીચે એક સિખસૈન્ય મુલતાનપર મોકલવામા આવ્યું, આ રીતે

ચો તરફથી એડવર્ડસને મદદ મળી એડવર્ડસ એ બધા સૈન્ય સાથે
 મુલતાન છૂટવા તૈયાર થયો એ દરમિયાન સર ફ્રેડરિક કેરિએ
 અમેજ સૈનિકોની એક ટુકડી મુલતાનપર મોકલવા માટે ૨૭ મી
 એપ્રિલે વડા મેનાપતિ લૉર્ડ ગૉર્ડને પત્ર લખ્યો લૉર્ડ ગૉર્ડ આ
 વખતે સીમલાની શીતળ હવાનો ખાફ આખી ગ્યો હતો તેણે આ
 સમય બરાબર માટે અનુકૂળ ન હોવાથી સૈન્ય મોકલવાનું મુલતાની
 રાખવાનો દુકલ દેશે. ગવર્નર જનરલે પણ આ વાતનું અનુમોદન
 આપ્યું પરંતુ વડા અધિકારીઓનો આ વિચાર રેસિડેન્ટને ન ગમ્યો.
 ગવર્નર જનરલ અને વડા મેનાપતિ સાથે રેસિડેન્ટને આ પ્રમાણે
 મતભેદ પડ્યો થી લુર્મટ એડવર્ડસ પણ ગુસ્સે થયો. એ અને જૂન
 માસ જેમ તેમ કરીને કાઢવા માદ જુલાઈ માસની શરઆતમા
 મુલતાનના કિલ્લાની ટુકડા અને મુળરાજનું મળ વધતું જોઈ
 એડવર્ડસ રેસિડેન્ટની જાહેર રીતે મદદ માગી સર ફ્રેડરિક કેરિએ
 ૫મી આ વાત વડા મેનાપતિને જાહેર કરી આ વખતે પણ લૉર્ડ
 ગૉર્ડે પ્રથમને વિચાર ન ફેરવ્યા લૉર્ડ ડેલ્હાઈઝી અને સર જૉન
 ફિટલર નામના મેનાપતિએ પણ એ વિચારને અનુમોદન આપ્યું
 પરંતુ આ ૫મને સર ફ્રેડરિક કેરિ હતાવળો બન્યો હતો વડી
 સરકારના ત્રણ પત્ર અધિકારીઓના અભિપ્રાયોએ તેના નિશ્ચયને
 ન આપ્યો તેમે ૧૦ મી જુલાઈએ સફસેનના રજીસ્ટ્રાર એડવર્ડમને
 વિગત પામતો નવ પોતાની જવાબદારીથી રીપોર્સન બહીત
 નામના એક મેનાપતિને બ્રિટિશ સૈન્ય અને તોપો સાથે મુલતાન
 જવાનો દુકલ આપ્યો. બ્રિટિશ સૈન્ય મુલતાનનો ધ્વસ કરવા
 તૈયાર થયું

મૂલતાનની લડાઈ શરૂ કરવા માટે જવાબદાર કોણ હતું ? કોને માટે મૂલતાનમાં લોહી રેડાયું ? યુદ્ધના કેરથી જ્ઞાનશૂન્ય થઈ હશે અને માટે મૂળગજને જન્મભૂમિ તજવનાર કોણ હતું ? અમે ઇતિહાસતુ માન જાળવી એ બધા પ્રશ્નોના જવાબો આપીશું મૂલતાનની ગરબડ વિષે લક્ષ્યપૂર્વક ચર્ચા કરતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે મૂળગજ પહેલેથી છેલ્લે સુધી પોતાની પદવીને લાયક ધીરજ ધારી રહ્યા હતા તેણે ધૈર્ય પૂર્વક લાહોર દરબાગે પોતાની અવસ્થા જણાવી હતી, રૈસિડેન્ટની મુલાકાત કરી હતી અને છેવટે પોતાનું ગજનામુ મજબૂર કગવી નવા દિવાનને મૂલતાનનો અધિકાર સાધ્યા હતા આવી ધીરજ કદી પણ વિશ્વાસવાતની જનની હોઈ શકે નહિ, આવી સરજતા કદી પણ મલિનતાનો આસ દરાવતી નથી મૂળરાજે કિશ્તાની સાથે સરદાર આનસિહને લડાયક સામગ્રી-મદુક, તોપો વગેરે સોંપી દીધી હતી ^૧ જે મૂળરાજનો પ્રથમથીજ યુદ્ધ કરવાના વિચાર હોત તો તે દી લડાયક સામગ્રી પ્રતિપક્ષીના હાથમાં મોપન નહિ જે એ ક્ષિટિશ અમલદારો કિધામાં ધવાયા તેઓ પ્રતિ મૂળગજને મળ્યતા મતાવી હતી એન્સ એમ્પ્ર પોતે જણાવી ગયો છે કે મૂળગજના કાવતગથી અમે ધવાયા નથી ^૨ મૂળરાજની સજ્જનતાની આવી

૧ Moostappa Khan's letter to Herbert Edwards
A year on the Punjab Frontier Vol II P 120

૨ એન્સ એમ્પ્રે ધવાયા બાદ બન્નમાં જનરલ કોર્ટલેન્ટ અને હર્બર્ટ એડવર્ડસને જે પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં આ વાક્ય હતું - 'મને નથી લાગતું કે મૂળરાજ આમાં છે' - Herbert Edwards - A year on the Punjab Frontier Vol II P. 78.

સાબીતિઓ છતા કેવળ સર ફ્રેડરિક કેરિના અવ્યવસ્થિતપણાને લીધે મુલતાનની લડાઇ સળગી ઉડી હતી સર ફ્રેડરિકે મુળગજની અધી સપાત જમ કરી તેની પાસે દગ વર્ષનો હિસાબ માગ્યા હતા મુળગજે જવાબ આપ્યો કે “હું માગ પિતાના સમયના કામગીરનો શી રીતે ગણૂ કરી શકું ? તે કામજો નો સડી ગયા છે, અગર ગૂમ થયા છે ’ એ વચનો પૂરા કર્યા બાદ મુળગજનું હૃદય નિરાશાના વોગ અધકારથી ઢવાઇ ગયું, તેની નાડીઓમા લોહીની ગતિ ધીમી પડી ગઇ, ગેસિડેન્ટને પોતાની પડતીના અધિનાયક જાણી તેણે નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે ‘ હું આપને તરજે ‘હું મુળગજના’ આ વચનો પરથી કોણ કહે કે તે કાવતરાખોર હતો ? તેને મગવાખોર કહી તેણે પવિત્ર ઇતિહાસના નામપર કલક ચઢાવવા નૈયા છે ? પરંતુ નવાઇની વાત એ છે કે નમ્રતા બતાવ્યા છતા ફ્રેડરિક કેરિનું પતથ જોડુ હૃદય ન પીગળ્યું તેણે મુળગજની વિનંતિનું લક્ષ ન આપ્યું બેન્ન એન્ડ અને એન્ડર્સન મુલતાનિઓના બળવાને લીધે માર્યા ગયા બેન્ન એન્ડએ મૃત પહેલ આ વાત ન્યપટ રીતે જણાવી છતા મર ફ્રેડરિક કેરિએ મધિા દોષ નાખ્યા મુળગજપર તેણે મુળગજનો નાન દગા લાડોથી અગ્રેજ મૈન્નની એક ટુકડી મોકલી વડા એનાપાનિ અને ગવર્નર જનરલની મના છતા તે પોતાના નિશ્ચયથી ન ડગેા મર ફ્રેડરિક કેરિ કોણ ? એક દિવાની ખાતાનો અલમદાર માત્ર ’ આનરેમલ લોર્ડ ગૌડ કોણ ? હિંદમાના વિતાગ સંબંધો વડો સેનાધિપતિ ? એક લડાઇથી બિન

૧ Torrens Empire in Asia P ૭૩૭ Comp Ar
nold's Delhousie's Administration Vol 1 P 65-66

૨ Sir Charles James Napier-Defects in the
Indian Government P 222

અનુભવી દિવાની ખાતાના અમલદારે પોતાના અનુભવી અધિનાયકના વચનને ઠેલી મૂળરાજને યુક્ત કરવા નોતર્યો ।

અંગ્રેજ સૈન્ય જ્યારે મૂલનાનપર ચડ્યું, ત્યારે મૂળરાજ તેની સામે લડવા તૈયાર થયો, તેમા મૂળરાજને દોષી કરાવાય તેમ નથી રેસિડેન્ટ જ્યારે મધ્ય દેવનો ટોપસો તેનાપર ઢોળી પાડવા માગેનો હોય, તો પછી પોતાનો બચાવ કરે તો એ ખરા વીગ્નુ લક્ષણ છે મૂળરાજ સાથે લડાઈ થયા પહેલાં લાહોરનું વાતાવરણ ડટ મજનીતિમય બની ગયું હતું, એ રાજનીતિમા બીજા સિખવિમ્બહના કારણે છુપાત ગયા હતા વાસ્તવિક રીતે બીજા સિખ વિમ્બહના કારણે દર્શાવતા આ ત્રણ કારણોને મુખ્ય માની રાકાય — પંજાબ માથી મહારાણી જિન્દને દેશનિકાલ, મહારાજ ફિલીપસિહના વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવામા રેસિડેન્ટની આનાકાની, અને સર્કાર છત્રસિંહ નાથે કેપ્ટન એમટ અને રેસિડેન્ટ બે ગેરવર્તણૂક ૧

મહારાણી જિન્દને પંજાબમાથી દેશનિકાલ કરી કેવી રીતે બનાગસ મોકલી ને વાત અમે પહેલા જણાવી ગયા છીએ ખાલસા સૈન્ય તેને માતાની પેઠે ચાહતું તેની આવી દુર્દશા જોઇ લરદગ બહુ ઉશ્કેરાયુ હતું એટલુજ નહિ પણ પંજાબના મધ્ય ગઢેવાલીએ મહારાણીને દેશનિકાલ કરી સરકારે પોતાનું અપમાન કયુ છે એમ

૧ Major Evans Bell, Retrospects and prospects of Indian Policy, P 102 Comp-Torrens-Empire in Asia Chap XXIV

૨ Arnold, Dalhousie's Administration, Vol I 115

માનતા હતા રાખ સેનાપતિ શેરસિંહ મહારાણી ઝિન્દનના દેશ-
નિકાલથી એટલો બધો દીલગીર થયો હતો, કે તેણે ચોકખે ચોકખુ
જણ્યારી દીધું હતું કે “ધિરગીઓએ કેવા જીલમથી, વિશ્વાસધાતથી
અને કપટથી પરભોક્તાસી મહારાજ રણજીતસિંહની વિધવા પટરાણીને
દેશનિકાલ કયા છે, અને આ રાજ્યના ભોંકેને આકળાવ્યા છે તે
બધા સારી રીતે સમજ ચૂક્યા છે આખા પંજાબમાં, સમસ્ત
સિખપ્રજામાં દુકામાં સમસ્ત પૃથ્વીમાં આ વાત જાહેર થઈ અહીં છે
કે તમારે પંજાબીઓની માનાન્ધ્ય મહારાણીને કેદ કરી, હિંદુસ્તાનમાં
દેશનિકાલ કરી સધિ તોડી છે તેઓના જીલમથી શિખો એટલા
તો પિડાય છે કે અમારો ધર્મ નષ્ટ થાય છે, અને અમારું રાજ્ય
પહેલા કળા દિનપ્રતિદિન ઔગ્ર ગત્ય થતું જાય છે ”

કામુવના અમીર હોગ્ગ મહમ્મદે પણ મહારાણી ઝિન્દન તરફ
અગ્રેનએ ચલાવેલી વર્તણૂકને શિખોના અસતોષનું મુખ્ય કારણ
માન્યું છે તેણે કેપ્ટન એબટને લખેલા પત્રમાં ચોકખુ જણ્યોવ્યું
હતું કે “મહારાજ દિલીપસિંહની માતા ઝિન્દનને દેશનિકાલ કરવાથી
નિષ્પ્રજાતિ દિનપ્રતિદિન બરકેગતી જાય છે ” એટલુંજ નહિ પણ
નન્ ફ્રેન્ચિઝ કેંગે જાતે ઇ. સ ૧૮૮૮ની ૨૫મી મે ને રોજ ગવર્નર
જનરલને લખી જણાવે છે કે “સેનાપતિ શેરસિંહની છાવણીમાંથી
નમાચાર આવ્યા કે મહારાણી ઝિન્દનના દેશનિકાલની વાત
સાંભળી બાલના નૃન્ય આતિશય ફરકેરાઈ ગયું છે તેઓ કહે છે, કે

1. Torrens' Empire in Asia, P 340 - 341 Comp.
Retrospects and prospects & C. P 108 Punjab
Papers 1849, P 362

“જિન્દન ખાલસા સૈનિકોની માતા હતી, તેઓને દેશનિકાલ કઠવામાં આવ્યા છે અને મહારાજ દિલીપસિંહ અંગ્રેજોના હાથનું રમકડું છે તો પછી અમે કદી મૂળરાજની વિરુદ્ધ હથિયાળ પકડશું નહિ”^૧ આ શુન્સાનું મારણ શું ? કોના દોષથી આખું પંજાબ ખગલગી વડ્યું ? અમને લાગે છે કે સર ફ્રેડરિક કેરિ આ બધાનું મૂળ છે. સર ફ્રેડરિક કેરિએ પ્રતિનિધિ સભાની સપ્તર્થ વિરુદ્ધતા છતાં કેવળ ગવર્નર જનરલની ક્ષેપિત મજૂરી મેળવી મહારાણી જિન્દનને દેશનિકાલ કરી હતી. જેણે હમેશા બ્રિટિશ નરકાગ સાથે મિત્રતા રાખી હતી, જેણે હમેશા બ્રિટિશ સરકાર પ્રતિ સન્નજનતા દર્શાવી હતી તે પ્રિયમિત્ર રણજિતસિંહની વિધવાને તેના પ્રિયપુત્રથી જુદી પાડી ગવર્નર જનરલે એક અપરિચિત, અજાણ્યા ધ્યાનમાં દેશનિકાલ કરી. મિત્રતાનું કેવું શોચનીય પરિણામ!^૨

કે વગેરે ઇતિહાસકેષેખકો મહારાણી જિન્દન પર બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરું ચલાવેના આરોપ મૂકે છે.^૩ સર ફ્રેડરિક કેરિ પણ આવો આરોપ મૂકે છે.^૪ પણ ટોરેન્સ વગેરે નિષ્પત્તિપાતી

૧ Punjab papers, 1879 Comp Retrospects and Prospects & P 108

૨ Retrospects and Prospects of Indian Policy, P 103.

૩ Retrospects and prospects & P 106

૪ History of the Sepoy War. Vol. I P 30

૫ Retrospects and Prospects & P. 104
Comp Punjab Papers 1849. P. 168

લંબકો કહે છે કે જ્યારે રેસિડેન્ટના હુકમથી મહારાણીના કાગળપત્ર અને બીજી વસ્તુઓની શોધખોળ થઇ ત્યારે કાવતરા દર્શક અમર બીજી જાનના કોઇપણ ખરાબ અભિપ્રાય સ્વયં વસ્તુ મળી આવી નહિ^૧ આ બાબતમાં ફ્રેડરિક કેરિ પોતે કહે છે કે “ જો કે જિન્દનના કાવતરા સંબંધની કોઇ પણ સાબીતિ મળે તેમ નથી, તોપણ પરિસ્થિતિ જોતા જણાય છે કે બ્રિટિશ મરકારનું માન અને મર્યાદા ઠકારી રાખવા ખાતર એ બાબતમાં આપણને મંદેહ રાખવાનો અવકાશ નથી ”^૨ આ પછી અષ્ટજણાય કે કે સર્વ ફ્રેડરિક કેરિએ મહારાણી જિન્દનને દેશનિકાલ કરી મહારાજ દિલીપસિંહને હાથમાં ગાંધી પંજામનો કારભાર ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ગર્વનર જનરલે જિન્દનને દેશનિકાલ કર્યા બાદ તેનું વર્ણનન પણ નંદાડયુ હતું બાહ્યગમલની સધિ મુજબ મહારાણી જિન્દનને ૧૫૦૦૦૦ રૂ નું વર્ણનન આપવાનું નક્કી થયું હતું શેખપુરમાં કેફ કરતી વેળા એ આકરો ૪૮૦૦૦ નો કર્યો હતો, અને બનારસ દેશનિકાલ કર્યા બાદ દયમના એકજ લીટાથી એ આકરો ધટી ૧૨૦૦૦ નો થઇ ગયો હતો. એ સિવાય દેશનિકાલની સજા મળી હોવાથી રેસિડેન્ટે જિન્દનના બધા દાગીના પણ જપ્ત કર્યા હતા^૩ આ પ્રમાણે રાજમાતા

૧ Empire in Asia, P 343 Comp Retrospects and Prospects &c. P 107-108 Punjab papers P 253-260

૨ Empire in Asia, P. 342

૩ Empire in Asia, P. 4 3 Comp. Retrospects and Prospects &c PP 106-107. Punjab Papers, 1849, PP 179, 577, 263, 575.

તમ્મ અસભ્યતાની પરાકાષ્ઠા બતાવવામા આવી બીજા શિષ્ય વિગ્રહનુ મુખ્ય કારણ આ બનાવ હતો રણુજિતના સભ્યના બધા અમલદારો મહારાણીના દેશનિકાલથી પોતાનુ અપમાન થયુ સમજવા લાગ્યા બધા આ મનાવને દિલીપસિંહ અને પંજાબના શિષ્યનાજ્ઞની પડતીનુ પૂર્વ લક્ષણ ગણવા લાગ્યા ૧ રણુજિતસિંહ જીવના શ્ચિટ્શિ નરકાર તેના તરફ ભિન્નતા દર્શાવ્યા કરતી હતી અત્યંત રણુજિત વિના તેની પત્ની દેશનિકાલ થઈ આજે રણુજિતની પટનાણી શ્ચિટ્શિ સગદારની કેદી હતી, આજે રણુજિતનો પુત્ર શ્ચિટ્શિ સગદારના હાથનુ ગમકડુ હતો।

શિષ્યગ્રહનુ બજુ કાગણુ દિલીપસિંહના વિવાહનો દ્વિત્વ નક્કી કરવામા શ્ચિટ્શિ રેસિડેન્ટની આનાકાનીનુ હતુ સંદેહ જનમિહ હાજરાનો શાસનકર્તા હતો વય અને ગુણોમા ચઢીઆતો હોવાથી શિષ્યસમાજમા તે આગેવાન ગણાતો હતો તેને પુત્ર શિષ્યમનાપતિ શેરસિંહ પણ ઉદાર અને મહાદુર લાડવંચો હતો મહારાજા દ્વિલીપ સિંહની સાથે સગદાર છત્રસિંહની દીકરી એટલે શેરસિંહની કેનનો વિવાહ થવાનો હતો વિવાહ કરનારે વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવા માટે લાહોર દરબારમા રેસિડેન્ટ આગળ રીતમર અન્ન ગુમ્મરી મનાપતિ શેરસિંહને મેજા એડવર્ડસની મદદમ મુનતાન મોકલવામા આવ્યો હતો પોતાની ખહેનના વિવાહ બામત તેન એડવર્ડસ સાથે તણી વાતચીત થઈ એડવર્ડસ જોવો લડકૈયો હતો તેવેજા નાન નીતિજ હતો તેણે ૨૮ મી જુલાઈએ એ વિધાય લખવમ કૃપલી અગળનુ મમર્થન કરી એ બાબતમા સગદાર શેરસિંહનો અનિબ્રાય

રેમિડેન્ટને લખી જણાવ્યા^૧ પરંતુ વખતુ હતુ કે “ હાલમાં લોકોમાં એવો નિયાગ કેલાયા છે કે સ્વિટ્ઝરલંડમાં હાલની સ્થિતિનો લાભ લઈ પંજાબ ખાલના દરે આવા નમયમાં જો મહાગજને પરજાવવામાં આવે તો સ્વિટ્ઝરલંડ સધિની ગતો પાળવા માગે છે એવો નિશાન પ્રજામાં ફેલાય ખરો^૨ એવા પગલાથી લોકોના હૃદય નફી રાત થશે ” નો ક્રેડિટ કેગિન આ પત્ર મળતા તેણે મોખિક નિગ્રાયાગમાં મળ્યા રાખી નહિ તેણે વચન આપ્યુ કે દરમિયાનમાં નબ્યા માથે આ ગામતમાં ૮ મમવન ચનાવીન તેણે એ પણુ નીકાચુ ૬ સ્વિટ્ઝરલંડ મહાગજની દિલીપાનહ તથા તેમના અનુરૂપનુ નુમ વધારવા તત્પર છે^૩ પરંતુ તે એકિયાવેનિનો સિદ્ધ હતો તેણે ૪ ગજનીનિની દમથી આગળ લખતા જણાવ્યુ કે ‘દિલીપસિદ્ધનો’ નિવાહ કન્વાની મજૂરી આપતા પંજાબની આતુ અતે ભવિષ્યની ગજનીનિના વચનો પગારો, એમ મને જણાતુ નથી કન્વાપલ અને દરમિયાનપલની સમવક મુજબ જમે તે સમય મહાગજનો નિવાહ થાય એમાં મને કંઈ આપતિ નથી ”^૪ જેઓ મગજ

૧ Retrospects and Prospects, &c P 110 Comp Empire in Asia P 343

૨ Retrospects and Prospects, &c P 111 Comp Punjab papers 1849 P P 270, 271 Empire in Asia, P 343-344

૩ Ibid P III Comp Empire in Asia, P 344

૪ Ibid P III-112 Comp Punjab papers, 1849 P P 270-73, and Empire in Asia, P 334

પ્રકૃતિના છે, તેઓ રેસિડેન્ટના આ લખાણથી અને તેની સરલતાથી બહુ સુખી થશે પરંતુ જેઓ દુર્બોધ્ય રાજનીતિનું રહસ્ય જાણવાને સમર્થ છે, તેઓ સમજી શકશે કે રેસિડેન્ટ પ્રખુત વિવાહની મજૂરી આપી શેગસિહની સાથે દિલીપસિંહને ગાઢ સમાગમમા લાવવા માગતો નહોતો, દિલીપસિંહના વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવાને માટે લાહોર દગ્ગાર હજુ સુધી નિશ્ચય કરી શક્યો નહોતો આ પરથી જણાતું હતું કે શિખોના હાથમાથી પંજાબ જવાની તૈયારી થઈ રહી હતી આને જે રજુગતનું નાજ્ય ગણાતું હતું, તે કાયે ફિટિંગ મન્યના લાલ રંગથી ગાઢ ફિટિશ આચાર વિચારનું ગમણુચાન બનવાનું હતું

રેસિડેન્ટનો આ જવાબ મુવતાન પહાચ્યો હાર્બર્ટ એડવર્ડમે આ વિગત શેરસિંહને જણાવી શેગસિંહે હાજરામા પોતાના પિતાને એ વિગત લખી જણાવી સરદાર છત્રસિંહ મહારાણી ઝિન્દગના દેશનિકાલથી બહુ ગુસ્સે થયો હતો તેવામા પોતાની પુત્રીના લગ્ન પ્રસંગમા રેસિડેન્ટની આ ડખલથી તેનો ગુસ્સો સોગણો વધી ગયો તે સમજી ગયો કે રેસિડેન્ટ દૂષી રીતે જે તૈયારી કરી ગયો છે, તેથી જેમ બને તેમ જલદી પંજાબ કંપનીનો મુલક થઈ જશે પ્રહાર પર પ્રહાર પડવાથી ત્વદેશવત્સલ દુહ શિખ સરદારનું હૃદય વલોવાઈ ગયું તે આ વિષત્તિમાથી પોતાની પ્રિયતમ જન્મભૂમિને બચાવવા તૈયાર થયો તેણે પ્રતિગા લીધી કે બ્યાસુધી ગુરુ ગોવિંદસિંહના મંત્રથી પવિત્ર થયેલા લોહીનું ગિદુ પશુ મારા ચરીરમા વહેતું હશે, ત્યાસુધી હું પંજાબની સ્વતંત્રતાનું ગદાણું કરીશ આવો દંડ નિશ્ચય કર્યા છતાં તે ફિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયાળ પકડી લેતો થયો નહિ. તે સંધિની

શરતો બરાબર પાળતો હતો પરંતુ એ પ્રવાસ લાભોકાળ ચાલ્યો નહિ છત્રસિંહે અતિશય અપમાન ખમ્યુ અને એ અપમાનને લીધેજ બીજા શિખવિગ્રહ યાદી નીકળ્યો એ અપમાન એજ બીજા શિખવિગ્રહનું ત્રીજું અને છેલ્લું કારણ હતું

અમે ૫૫મ જણાવ્યું છે કે સમ્રાટ છત્રસિંહ હાજરના સુખો હતો કેપ્ટન ઍબટ નામનો એક રેસિડેન્ટનો મદદનીશ ત્યાં તેના સલાહકાર તરીકે મૂકેલો કેપ્ટન ઍબટ વહેમી અને આળસુ હતો અનુચિત અપમાદ તેના હૃદયને એવી તો ઘીટી વળાડતી, કે એકાદ વર્ષ પહેલાં દિવાન જવાલાસિંહ નામના એક પ્રતિષ્ઠિત શિખ તરફ તેણે કેવળ સદેહવશ થઈ બહુ ગેરવર્તણૂક ચલાવી હતી તે વખતના રેસિડેન્ટ સર હેલ્વિ વારેન્સ તેના એ કાર્યથી બહુ ગુસ્સે થયો હતો હેલ્વિ વારેન્સે એ માનના ગવર્નર જનરલને લખ્યું હતું કે “ કેપ્ટન ઍબટ એક નિત્ય અમલદાર કે પરંતુ તે દરેક માનને કલટી રીતે જુએ છે અને લાગે છે કે તેણે સમગ્ર વિના દિવાન જવાલાસિંહના તરફ ગેરવર્તણૂક ચલાવી છે ” તેણે દિવાન જવાલાસિંહના સબખા લખ્યું હતું કે “ હું કેવળ એનેજ બલા માણસ તરીકે જાણુ છું એ કેળવણી, અનુભવ અને સમયાનુકૂળ વર્તન માટે ખરેખર માન આપવા લાયક વ્યક્તિ છે ” ત્યાગ્યાદ સર ફ્રેડરિક કેરોના સમયમા એક ઝંદાસિંહ નામનો શિખ સરદાર ઍબટ સાહેબની અકૃપાનુ પાત્ર બન્યો સર ફ્રેડરિક કેરોએ એ માટે કેપ્ટન સાહેબને સારી પેઠે

૧ Retrospects and Prospects of Indian Policy
P 113 Punjab apers, 1849, P 30 Comp Em-
pire in Asia, P 344

ધમકાવ્યા તેણે ઐયરને લખી જણાવ્યું કે ‘ તમારો શક તદ્દન ખોટો છે જે સરદાર પ્રતિ તમે મદદ રાખો છો, તે એકચિત્તે, સાવચેતીપૂર્વક તારો હુકમ પાલન કરતો આવ્યો છે ’^૧ આને વહેમી અને દેષી માણુમ ક્રિટિક રેમિડેન્ટના મદદનીશ હતો આવા અધીગ પ્રુવવાના હાથમા ભારે જવાબદારીનું કામ માપવામા આવ્યું હતું

નીતિશાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે સ્વભાવ બધા મુજબને ઠાકી દે છે કેપ્ટન એમટ એ વચનના ક્રાહગણુ ૩૫ હતો સગ હોનિ લોરેન્સ અને સગ ફેડકિ કેગિના ઠપકાથી પણ એમટનો સ્વભાવ ન સુધર્યો મુલતાનના બળવા પછી કેપ્ટન એમટના રહેઠાં અને કચ્છમા નવો વહેમ વ્તપન થયો તેના મનમા એ ચાતની ગ્રહા પેસી ગઈ કે સરદાર છત્રમિહ મૂળરાજ સાથે મળી સમગ્ર પંજાબમાથી અગ્રેજોને ઠાકી કાઢવાની પેન્વી કરી ગયા છે આ વિચાર ધીમે ધીમે એવા ગ નીર બનતો ગયા, કે એમટ સાહચ છત્રમિહને કાવતરાખોર અને વિશ્વાસઘાતી માનવા લાગ્યો અને પોતાનું નહાણુ છત્રસિંહના રહેઠાણુથી ૩૫ માઇલ દૂર લઈ ગયો છત્રમિહ સાથેનો સમઘ તેણે ખુસ્લી રીતે તોડ્યો ^૨

સરદાર છત્રમિહ બધો આદમી હતો સગ જૉન લોરેન્સે

૧ Retrospects & P 114 Empire in Asia
P 145 Punjab, Papers 1849 P 128

૨ Retrospects and prospects, P 113 Empire in Asia, P. 141-145, Punjab papers 1849, P 279 2 5

(મહીથી હોર્ડ હોરેન્સ) એક વખત કહ્યું હતું કે “છત્રસિંહ તદ્દન નિર્દોષ સ્વભાવનો અને ખૂબ જમાનાનો માણસ છે”^૧ પરંતુ કૅપ્ટન એબટ જેના તરફ વફા લાવતો તેની વર્તણૂક સંબંધી હજારો સારા અભિપ્રાયોને ઉત્પન્ન કર્યાં. આથી છત્રસિંહ તરફનો એબટનો દ્રેષ ધીમે ધીમે વધતો ગયો, સગ જૉન હોરેન્સ વગેરેના સારા અભિપ્રાયોથી એ દ્રેષ ઓછો થયો નહિ.

સૈન્યની એક ટુકડી મુલતાન જવા માટે તૈયાર થઈ છત્રસિંહના એકાલ્પ પાસે આવેલા પશ્ચિમ નામના ગ્રામને પહોંચી હતી ઓગસ્ટ માસના પહેલા અઠવાડીયામાં કૅપ્ટન એબટ અત્યાનંદ શાસન કરતાંથી છુપી રીતે હાજરાના હથિયાર બંધ મુસલમાન ખેડૂતોને એકત્ર કરી, કુરકેરી, એ ટુકડીને અટકાવી ૬૩ ઓગસ્ટે એ બળવાખોર મુસલમાન સૈન્યે છત્રસિંહનું રહેઠાણ હરિપુર ધેરુ^૨ છત્રસિંહના તાબામાં કૅપ્ટન કૅનારા નામનો એક અમેરિકન હાજરાનો સેનાપતિ હતો છત્રસિંહે બળવાખોરોને દબાવવા તેને હુકમ કર્યો કૅનારાએ કહ્યું કે કૅપ્ટન એબટની રજા વગર હું તેઓની વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડીશ નહિ બીજી વાર હુકમ આપવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “ કૅપ્ટન એબટ જાણતા નથી કે તોપો બળવાખોરોના કાથમાં જતા કેવો અનર્થ થશે ” આ રીતે સેનાપતિએ બીજી વખત શાસન કરતાં હુકમ ન માન્યો છેવટે સિખ સૈન્યની બે પાયદળ ટુકડીઓ છત્રસિં-

^૧ Retrospects and prospects, P 114, Comp Empire in Asia. ૩45 Punjab Papers P ૩34.

^૨ Retrospects &c 115, 116 Comp Empire in Asia, P ૩45

હનો હુકમ બજાવવા માટે મોકલવામાં આવી કુનોરાએ પોતાની તોપો તૈયાર કરી હવાલદારોને ગોળા છોડવાનો હુકમ આપ્યો. પણ હવાલદારોએ હુકમ ન માન્યો. કુનોરાએ તેમના એકને પોતાની તરવારથી કાપી નાખ્યો અને પોતે તોપ સળગાવી સુભાએ તોપનો ગોળો ધારેલે સ્થળે ન પડ્યો. કુનોરાએ ફરીથી બે શિખ સૈનિકો તમ્બ પિસ્તોલ ફાડી એ દરમિયાન સૈનિકોએ ગોળી વડે કુનોરાને મારી નાખ્યો.^૧ તટસ્થ વિચાર કરનાર કુનોરાને થયેલી સખ વ્યાજબી લેખશે. પરંતુ કેપ્ટન એમને આ હત્યાને પેશોગમિહના ખૂનની માફક છૂપા ખૂન તરીકે જાહેર કરી^૨, અને છત્રસિહને ખૂની ઠગની તેના પર બધા દોષનો

^૧ Retrospect &c P 116 Comp Empire in Asia, ૩૬૬, Punjab papers, 1849. PP. 280, 301, 303.

^૨ Ibid, P 116, Punjab papers, P 302. રણજિતસિહના વારન તરીકે જે જે વ્યક્તિઓએ રાજમાદીનો દાવો કર્યો હતો, તેઓમાંનો પેશોગમિહ એક હતો. તેણે અને તેના બાધ કારમીરસિહે પોતાના હક માટે શિયાળકોટમાં લાહોર દગ્યાર વિરુદ્ધ મઠ ઉઠાવ્યું. ૧૮૪૫ ના માર્ચમાં પેશોગમિહ ફરી હથિયાર પકડ્યા નસીબના ઘણા પક્ષદા બાદ ગુલામ માસના છેવટના બાગમાં તેણે સિંધુ નદીપર આવેલા અટકના કિલ્લાપર હસ્તો કર્યો. પરંતુ ત્યાં બાદ એક માને છત્રસિહના હાથ નીચેના લશ્કરે એને ધેર્યો લાહોર દરબારના તે વખતના વજીર મહાગણી ઝિન્દનના બાધ જહોરસિહની આગ્રાથી તેને કારાગારમાં મારી નાખવામાં આવ્યો. એ કાર્ય માટે સૈનિકોએ કરકેરામ જઈ જહોરસિહને ગોળીએ માર્યો. આ પરથી જણાય છે કે આ ખૂન માટે સરકાર છત્રમિહ જવાબદાર

ટાપશો ચડાવી રેસિડેન્ટને પત્ર લખ્યો. સર ફ્રેડરિક ફેરિએ આ બાબતમાં પૂરેપૂરા સમાચાર મેળવી ધીરજ અને ગભીરતાથી કંપન એગન્ટની શરિયાદ એરબ્યાનજી હરાવી તેણે એગન્ટને ચોકળે ચોકળું જણાવી દીધું કે “પ્રસ્તુત બાબતમાં આપે જે મત બાધ્યો છે, તે મત સાથે હું મળતો થઇ શકતો નથી મગદાર છત્રસિંહ હાજરાનો કુખો છે બધા ફાજદારી કાર્ય કરવાના તેમને અધિકાર છે શિખ સૈનિકોના બધા અમલદારો તેના હુકમ માનવાને બંધાયલા છે આપ કેનોગના ખૂનને પેશોરાસિંહના ખૂન સાથે સી રીતે સરખાવો છો તે હું સમજી શકતો નથી”^૧ હાજરામાં આ ગડબડ મચી રહી હતી, તે મૂલતાનમાં શેરસિંહે જાણ્યું પોતાના પિતા તરફ કંપન એગન્ટનું વર્તન જોઇ શેરસિંહ બહુ ગુસ્સે થયો એનર એડવર્ડએ કહ્યું છે કે “શેરસિંહે પોતાના પિતાના પત્ર બતાવી આ સબધમાં ધીરજથી ધણી વાતચીત કરી અને આ બાબતમાં છત્રસિંહનો ન્યાય ચુકવવાની મારી પાસે માગણી કરી”^૨ રેસિડેન્ટની ઘરઆતની વર્તણૂક જોતા જણાતું હતું કે તે આ બાબતમાં નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરી છત્રસિંહને નિર્દોષ ઠરાવશે છત્રસિંહ પોતાના બચાવ માટે બળવા-નફોતો—

Lionel James Trotter's History of the British Empire in India Vol I P 42-43 Comp Retro-
spects and prospects &c P 116, note.

૧ Retrospects and prospects &c, P 117.
Punjab papers 1849, P. 313

૨ Ibid, P 123-124 Punjab Papers, 1849,
P. 294. Empire in Asia P 347

ખોરોને દબાવવા સૈન્ય મોકલ્યું હતું, તેથી ન્યાય તેના પક્ષમાં હતો. પણ એ બધી આશા નિષ્ફળ નીવડી. રૅસિડેન્ટે છત્રસિંહને નિર્દોષ ન ઠરાવ્યો. રૅસિડેન્ટે એ સબધમાં કંઈ ફેસલો ન આપ્યો. તેના હુકમથી કેપ્ટન નિકલ્સન આ બાબતની તપાસ કરવા લાગ્યો. તેણે કેપ્ટન એમનના પક્ષે સમર્થન કરી રૅસિડેન્ટને લખ્યું, કે “સરદાર છ સિંહની વર્તણૂક અનિશ્ચય શક્ય છે અને લાગે છે કે તેને પદવી પરથી બરતરફ તરી તેની જગીર જતલ કરવી એજ આ મુદ્દાને યોગ્ય સજા છે અને લાગે છે કે આપ પણ આ બાબતમાં એકમત થશો.”

રૅસિડેન્ટે વગર વિચાર્યે આ કહોર ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. ૨૩મી ઓગસ્ટે તેણે કેપ્ટન નિકલ્સનને પત્ર લખ્યો, તે મુજબ છત્રસિંહને બરતરફ કરવામાં આવ્યો. તેની જગીર મપ્ત કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે વૃદ્ધ સમ્રાટ છત્રસિંહ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટના કુટિલ કૌશલમાં ફસાઈ બરતરફ થયો-શૂંટાયો. જે દિવસ રૅસિડેન્ટે કેપ્ટન નિકલ્સનના વિચારને અનુમોદન આપ્યું તેજ દિવસે તેણે મેજર એડવર્ડસને લખ્યું હતું, કે “સમ્રાટ છત્રસિંહ જે કાર્ય કર્યું છે તે કેવળ કેપ્ટન એમન તરફના અવિશ્વાસ અને ભયને લીધે કરવામાં આવ્યું છે. આ સિવાય એ કાર્યનું બીજું કંઈ કારણ નથી શોધી શકાય. નિકલ્સન અને મેજર હોરેન્સ આ બાબતમાં મારી સાથે

૧ Retrospects and prospects &c P 126 Comp. Punjab papers, 1849 P 295

૨ Retrospects and prospects &c P 126, Comp. Punjab Papers 1849, P 297

મળતા થયા છે, ”^૧ તેણે મુખ્ય સેનાધિપતિને પણ લખ્યું હતું, કે “લેફ્ટેનન્ટ નિકલ્સન કુનોરાના મરણને ખૂનની પદ્ધતિમાં મૂકે છે તેના મત મુજબ છત્રસિંહ ખુનીઓનો સરદાર છે આ પરથી મને લાગે છે કે તે કુનોરાના મરણનું વૃત્તાંત બરાબર બજાવતા નથી ”^૨ એ સિવાય જે દિવસે રેસિડેન્ટ છત્રસિંહની સળ અમલમાં મૂકવાની પરવાનગી આપી તેને બીજે દિવસે એટલે ૨૪ મી ઓગસ્ટને રોજ કેપ્ટન ઓર્બ-ટના અનુમોદન છતાં કુનોરાના મરણને છૂપા ખૂન તરીકે લેખવાની ના પાડી હતી ^૩ આ રીતે રેસિડેન્ટ એક તરફથી છત્રસિંહને નિર્દોષ ગણવા લાગ્યો, અને બીજી તરફથી નિકલ્સનના ઠરાવને કમ્યુલ કરી છત્રસિંહનું સર્વાન્વ લૂટી લેવા તૈયાર થયો.

૪ થી સપ્ટેમ્બરે રેસિડેન્ટે આ બાબતમાં વડી સંસ્કારને પત્ર લખ્યો કે “મે છત્રસિંહને શાસીની સળથી મુક્ત કરવાનું અને તેના કારભાર બરાબર તપાસવાનું વચન આપ્યું હતું ^૪ જેને નિર્દોષ ગણી વડા સેનાપતિને પત્ર લખાય છે, તેજ છત્રસિંહ પાછો શાસીની સળને લાયક ક્યાથી થયો - જેથી રેસિડેન્ટને એ સળમાંથી બચાવવાનું વચન આપવું પડ્યું ? વળી જેને આવી બચક સળ કરવામાં આવે છે તેના તરફ માનની નજર રાખી તેના કારભારની તપાસ કરવાનું પણ ક્યાથી હોય ? વધુ શું કહેવું, છત્રસિંહને એટલું પણ ન કહેવા-

૧ Ibid P. 126 Punjab Papers P 297

૨ Ibid P 129. I bid, P. 289

૩ Ibid, P 126 I bid P 319

૪ Retrospects and prospects &c 127 Punjab Paper 1849, 327

મા આવ્યું કે તમારા ગુન્હાની માફી માગશો તો તમને આ સળ-
માથી મુક્ત કરવામા આવશે ૧ આ બનાવમા સર ફ્રેડેરીક્ કેરીના
દરેક વચનો પૂર્વાપર વિરુદ્ધ જાય છે

છત્રસિંહે રેસિડેન્ટને અપીલ કરી છતાં ન્યાય ન મળ્યો, ત્યારે
તે અંગ્રેજોને તિરસ્કારવા લાગ્યો મહારાષ્ટ્રી જિન્દનના દેશનિકાલથી
અને દિલીપસિંહના લગ્ન કરવામા સરકાર અડચણ નાખતી હોવાથી
તે પ્રથમથી જ અંગ્રેજો તરફ ગુસ્સે તો હતો જ એવામા પોતાના
પર અન્યાય ગુજરતો જોઇ તેનો ક્રોધ બહુડી ઉઠ્યો તે સમજી ગયો
હતો કે પૂનજ અંગ્રેજોના હાથમા જવાનું છે અમારો ધર્મ,
અમારું માન હમેશને માટે નષ્ટ થવાનું છે છત્રસિંહથી આ બધું
ન વેઠાયું તેણે ગુરૂ ગોવિંદસિંહના મંત્રથી પરિત્ર થયેનું લોહી કલ-
કિત ન કરતા ધર્મ તથા જન્મભૂમિને ખાતર ઝુકાવ્યું

૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે શેઠસિંહને પિતા તરફથી સંદેશો મળ્યો
આ સોયનીય સમાચારથી તે અધીરો થઇ ગયો તે હવે અંગ્રેજોને
મિત્ર તરીકે જોઈ શક્યો નહિ ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે તેણે લાહોરમાના
પોતાના ભાઇપર લખ્યું કે “ મે ધર્મ અને આમરના રક્ષણ માટે
બ્રિટિશ સૈન્યથી છૂટા થવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે ” ૧૧મી આ પ્ર-
તિજ્ઞા ન તૂરી ૭ મી સપ્ટેમ્બરે બ્રિટિશ લશ્કરે મૂલતાનના કિલ્લાપર

૧ Ibid P 127

૨ શેરસિંહે ૧૨મી કે ૧૩મીએ આવો સંદેશ કર્યો—Edwards,
A year on the Punjab Frontier, Vol II P.
606 Empire in Asia, P 347-348

હુમશેા ક્યોં. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે શેરસિહ પોતાના સૈન્ય સાથે મૂળરાજને જઇ મળ્યો.

શેરસિહ પ્રથમથી જ બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા રાખતો આવ્યો હતો. મેજર એડવર્ડ્સે પોને સ્વીકાયું છે કે “ એગસ્ટ માસની આખર સુધી શેરસિહ નિમકહલાલ રહ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેણે પોતાના માણસોને વહાણ રાખવામા ભાગે જઈમત ઉઠાવી હતી. ”^૧ શેરસિહની નિમકહલાલી માટે આથી વધુ સાબીતી શી હોય ! આવો બહાણ નર સર ફ્રેડરિક કેંગ્રિ અને કપ્ટન એમટના કાર્યથી સરકાર વિરુદ્ધ પડ્યા. એવો કોણ હોય કે જે પોતાના જ નમ્રતાનુ અપમાન મૂકે મ્હોયે સહન કરે ? એવો કોણ બહાદુર વીર હોય કે જે માનમગતઓ તણ બીજના તણિઆ માટે ?

શેરસિહ બ્રિટિશ લશ્કરથી છૂટો પડશે, એ વાત મૂળરાજે સ્વપ્નમા પણ ધારી નહોતી આવી અણધારી મિના અનેલી જોઈ મૂળરાજ શેરસિહ તરફ પૂરો વિશ્વસ રાખી શક્યો નહિ, સદેહવશ થઈ તેણે શેરસિહના સૈનિકોને કિલ્લાની દિવાલ પર ગોઠવી પોતાના સૈનિકો અદરના ભાગમા ખેંચી લીધા આ રીતે શેરસિહના સિપાઈઓને શત્રુ સન્મુખ એકમે હાથે મૂઝવું પડ્યું ર આથી થોડા રોજમા શેરસિહ કટાળી મૂલતાન છોડી પોતાના પિતા પાસે

૧ Empire in Asia, P ૩47 Comp, A year on the Punjab Frontier Vol II P ૫88-589

૨ A year on the Punjab Frontier Vol II P. 621

ચાલ્યો ગયો આ તરફ ડિસેમ્બર માસમા મુઅમ્મદી મદદનીશ લશ્કર આની પહોચના ૨૬ મી ડિસેમ્બરે બ્રિટિશ લશ્કરે ફરીથી નગર પર હુમલો કર્યો ૧૮૯૯ ની ૨ જી જાનેવારીએ બ્રિટિશ લશ્કરની તોપોથી નગર પાલમાલ થઇ ગયું મુઘરાજે કિસ્લામા આશ્રય લઇ વીરતાથી આત્મરક્ષણ કર્યું પરંતુ છેવટે સૈનિકોની અવ્યવસ્થાને લીધે તે હાર્યો તે ૨૨ મી જાનેવારીને રોજ વિજેતાને શરણ થયો.

આ પ્રમાણે મુલતાન પરથી મુઘરાજા હાર્યો અને દેશનિકાલ થયો. પરંતુ છત્તસિહ અને શેરસિહના હુમલા ને અગ્નિ ધક-ધકતો હતો તે મહેજમા હોલાય તેવું નહોતું.

ઇ. સ. ૧૮૪૯ મુલતાન પડ્યા પહેલા ઈ સ ૧૮૪૮ ના નવેમ્બરની ૨૨ મી તારીખે રામનગરનું યુદ્ધ થયું તેમા બ્રિટિશ સૈન્ય લગભગ હાર્યું તેને યશી નુકસાની વેડની પડી શેરસિહ ૬૦ તોપો અને ૩૦ હજાર સૈનિકોના સરદાર બની બેઠો હતો એ બહુ લશ્કર ચિલિયનવાલા આગળ ગરણી નાખી પડ્યું હતું.

મુલતાનમા બનેલા બનાવના સમાચાર ઇંગ્લાડ પહોચ્યા, એટલે સર હેન્રી લૉરેન્સ ફરીથી હિંદમા આવ્યો, અને ૧૦ મી જાનેવારીને રોજ લૉર્ડ ગૉલ્ડની હાવણીમા હાજર થયો. પરંતુ તે વખતે સર ફ્રેડરિક કેવિની મુન પ્રી થઇ ન હોવાથી હેન્રી લૉરેન્સને વડા સેનાપતિના અવૈનનિક એ-ડિ-કા તરીકે કામ કરવું પડ્યું. બ્રિટિશ લશ્કર ૧૩ મી જાનેવારીએ ચિલિયનવાલા જઈ પહોચ્યું. શિખ સેનાપતિ શેરસિહે ચતુરાઈથી લશ્કર ગોડવું હતું સામા

પક્ષનું સૈન્ય આવી પહોંચનાજ આ લશ્કરે અતિથય બહાદુરીથી તેનાપર હસ્તો કર્યો અને લશ્કર વચ્ચે નયકર લડાઇ મચી મેનાપતિ કેમ્પબેલ (લોર્ડ કંઝાઇવ) અને મેનાપતિ પેનિકિવડે એ પાયદળ દુકડીઓની સંખ્યા લીધી હતી શેરમિહના લશ્કરની મહાદુરીથી એ અને દુકડીઓ હારી અને નાન પામી વડા મેનાપતિ લોર્ડ ગ્રેકે ઘોડે-ચાંગેની એ દુકડી આગળના આગમા ગોહરી હતી એ દુકડીઓના ઘોડે-ચાંગે પછુ વોડા રિખ ઘોડેસ્વારોના પ્રથમ પગ જમણી આમતેમ નાનનાગ કરવા લાગ્યા વિજયલક્ષ્મીએ શેરમિહના ગામમા વિજયમાળા પહરારી ક્ષિટિન વાવટો શત્રુના હાથમા આવ્યા ક્ષિટિન તાપો વગરના હાથમા આવી ક્ષિટિન ઘોડે-ચાંગે નામી ગયા હતા અને ક્ષિટિન પગદળ સન્ય નાર પામ્યુ હતુ મેનાપતિ શેરમિહે વિજયના આનંદમા તોષેના અરાજ કરી આગે દિના ગળરી મૂકી.

આ પ્રમાણે ચિત્રિયનવાલાની લડાઇ પૂરી થઇ ગયોએ

૧ અંગ્રેજ લેખમાના કેટલાક કહે છે કે ચિત્રિયનવાલાના મહુક્ષત્રપ ગિખનન્ય તદ્દન હાયુ હતુ-Lieutenant George Su (George Lawrence's Forty-three Years in India, P 263) અંગ્રેજ મેનાપતિ લોર્ડ ગ્રેક આ લડાઇમા પોતાને વિજયી તરીકે ગ્રહણ કરી ગયો છે-I M Ludlow's British India, its Races and its History Vol II P 164 પરતુ એ વાન ખરી નથી ખરી રીતે આ લડાઇમા શેરસિહ જ જીત્યો હતો Marshman's History of India, P 465 Comp, Kay's Sepoy war Vol I P 42

વોટર્સના રણક્ષેત્રપર અગ્રિસાથે રમત કરી અલૌકિક રણવીર નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું પાણી કંટારું હતું, તેઓએ ચિલિયન-વાલાના રણક્ષેત્રપર શિખોની બહાદુરી આગળ માથુ નમાવ્યું હિંદ દેશ આવા અલૌકીક વીરત્વને માટે હંમેશા પ્રસિદ્ધ છે જો કોઇ રણબૂમિથી છવાઈ રહેલ શ્રીસની સાથે હિંદની તુલના કરવા માગે, જો કોઇ ગીરોના સમાજના શિરોબ્રૂજરૂપ શ્રીક મેનાપતિઓનું વિવરણ વાંચી હિંદ નરક નજર કરે, તો અમે તેને જરાપણ સંકેત રાખ્યા વગર કહેશું કે હલધિાટ હિંદનું થર્મોપિલી છે, અને ચિલિયનવાલા એ હિંદનું મેરથોન છે મેવાડનો પ્રતાપસિંહ હિંદનો સિઓનીડાસ છે અને શેરસિંહ હિંદનો મિયેટાઇડીમ છે ઇતિહાસમા મેરથોન અને થર્મોપિલીની કિમ્મત નાનીમુની નથી દુનિયાના તીર્થક્ષેત્રોમા એની ગણના થાય છે એ રણક્ષેત્રોના વીર સરદારોની ચોતગ્રહ વદના થાય છે આપણે પણ ચિલિયનવાલાને રીસમી સદીનું પવિત્ર યુદ્ધક્ષેત્ર માનવું જોઇએ કવિની કલ્પનામા, ઐતિહાસિકાના નિષ્પક્ષપાત વર્ણનોમા ચિલિયનવાલા અને શેરસિંહ હંમેશને માટે અમર થઇ જવાના છે ૧

૧ આ છેલ્લું યુદ્ધ ઇતિહાસમા ખીજ શિખ વિગ્રહ તરીકે ઓળખાય છે પરંતુ લાહોર દરબારે આ લડાઇઓમા ભાગ લીધો નહોતો પહેલો શિખ વિગ્રહ જેમ લાહોર દરબાર અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે થયો હતો, તે રીતે ખીજો વિગ્રહ એ બે પક્ષ વચ્ચે થયો નથી લાહોર દરબારનું ઘણું ખર્ચ સૈન્ય આ વિગ્રહમા અંગ્રેજોના પક્ષમા હતું સ્વદેશવત્સલ સરદાર શેરસિંહે જુદા જુદા કારણોથી આ લડાઇ ઉભી કરી હતી માટે આ વિગ્રહને ખીજ શિખ વિગ્રહનું નામ આપવું એ બગબર નથી

(૪૭)

પરંતુ સૌજાત્યલક્ષી કંઈ હમેશા એક જથ્થાના પક્ષમાં રહેતી નથી સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ એ જગતનો નિયમ છે. શેરસિંહે ચિલિમનવાલામાં જે વિજય મેળવ્યો, તે વિજય પગ શુન્નરાતની લડાઈથી પાણી ફરી વળ્યું તે ચિલિમનવાલાથી શુન્નરાત જઈ પોતાના પિતાને મળ્યો આ તરફ સેનાપતિ હુધસ મૂલતાનથી આવી ગોંદના સૈનિકોને મળ્યો ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીને રોજ શુન્નરાતમાં ફરી બંને પક્ષ વચ્ચે લડાઈ જમી આ વખતે લોડ ગોંદને વિજય મળ્યો છત્રસિંહ અને શેરસિંહ વધારે ન લડતા ૧૪ મી માર્ચને રોજ વશ થયા ૩૫ સરકાર અને ૧૫૦૦ સૈનિકોએ હથિયારો વિજેતાને મોપી દીધા

શિખ સરદારો હાયાં છતાં તેઓ નિર્મોહ્ય મળી ગયા નહોતા બ્રિટિશ સનાપતિ સર ચૌદટા ગિલ્બર્ટની જમણી બાજુએ આવી હથિયાર ઉતારતા ઉતાવળ શિખગુરુએ ગબીર અવાજે કહ્યું કે ‘ અંગ્રેજોના જુલમથી ઉરકેરાઈ અમે લડાઈમાં ઉતર્યા હતા અમે સ્વદેશને માટે યથાશક્તિ લડાઈ કરી છે અત્યારે અમે મુસ્કેલીમાં આવી પડ્યા છીએ અમાગ સૈનિકો પવિત્ર યુદ્ધક્ષેત્રપગ નીરશમ્યાપર સૂતા છે, અમારી તોપો, અમારા શસ્ત્રો અમાગ હાથમાંથી ગયા છે. અમે નાના પ્રકારની અગવડોથી સરથુ થઈએ છીએ. અમે જે કંઈ કર્યું તેથી અમે રજ પથુ દીલગીર નથી અમે આજે જે કર્યું છે, તે અમારામાં સંક્રાંતિ હશે તો કાલે પથુ કરશું’ આ પ્રમાણે હિંમત-પૂર્વક બોલી શિખ સરદારોએ એક પછી એક હથિયારો ઉતારી આપ્યા. હથિયારોનો જમીનપર હગલો કર્યાબાદ બધાએ ગબીર સ્વરે, અશ્રુપૂર્ણ નયને કહ્યું, ‘‘આજથી મહારાજ રથુનિત સિંહનું ખરેખર મરણ

વયુ.” પરંતુ આવા બહાદુર, સ્વદેશપ્રેમી શિખોને લાયક માન નજ મળ્યું જે શિખો શુજરાતના રણક્ષેત્રપર ધવાયા હતા, તેઓ પર જરાપણ દયા બતાવવામા ન આવી ઓગણીસમી સદીના સુધાગના પ્રબળ પ્રવાહમા વીગવનુ સન્માન કરવાનો ગુણ હમેશને માટે ગુમ થઇ ગયો હતો.

આ પ્રમાણે ગિખો સાથેનું છેલ્લું યુદ્ધ પૂરું થયું હોઈ ડેલ્હાકિઝીએ ખોતાનું સર્વશ્રાસક મુખ હવે પકોળું ક્યું ઈલિયટ સાહેબ ગવર્નર જનરલના પ્રતિનિધિ લાહોર દગ્ગામ્મા આવ્યા સુગ્રેડિક કેગિની મુદત પૂરી થતા સુગ્રે હેવિ લોરેન્સ રીયીરેમિડન્ટ બન્યો ઈલિયટ અને સુગ્રે હેવિ લોરેન્સે ૪૮ મી માર્ચને રોજ મહારાજ દિલીપસિંહને પૂજ્યમનુ ગળ્ય કપનીને સાપી વેવાની મલાહ આવી ત્યાગમા ૨૪ મી માર્ચે ડેલ્હા દગ્ગાર બન્યો દિલીપસિંહ આ વખતે ડેલ્હીવાગ પિતાના સિંહાસનપર બેઠો થોડે દૂર સિટિંગ થોદાઓ હાગમધ ઉભા હતા તેઓના ગગીગપર તેજ હથિયારો ચમકતા હતા દિવાન હીનનાથે આ જુલમ નિવાગ્વા બહુ પ્રયત્ન કર્યો સધિના નિયમે બતાવી ગિખ ગળ્ય બચાવવા વણી વણીલાન કરી પરંતુ પરિણામ કંઈ ન આવ્યું ડેલ્હાકિઝીનું જાહેરનામું વચાયા બાદ દગ્ગાર બરખાસ્ત થયો રણુ-જિતના કિલ્લાપર અટિથ વાવટો કડવા લાગ્યો કિલ્લાપરથી તોપોના અવાજ થયા મહારાજ રણુજિતસિંહનું વાત્સ્ય બં પડ્યું પૂજ્ય બહિંદના નકશામા લાવરગથી ગમાયું ૧

૩૦ મી માર્ચે ડેલ્હાકિઝીનું આ જાહેરનામું ફિરોજપુરથી હિંદના

બધા બ્રિટિશ મુલકમાં જાહેર થયું બ્રિટિશ સરકારે પંજાબ ખાલસા ક્યોના જાહેરનામાંના મહારાજ દિલીપસિંહ અને તેના પરિવાર માટે વાર્ષિક ૪ લાખથી ઓછા નહિ, અને ૫ લાખથી વધારે નહિ એટલા રૂપિયા આપવાનું સીયાર્યુ જે જગપ્રસિદ્ધ કોહિનૂર અંગાધિપતિ કરેલુંના કબજામાં હતો, તે અનેક રથેણે ક્યો બાદ મહારાજ રણજિતસિંહના કમળમાં આવ્યો હતો. રણજિતસિંહ તે હીરો હમેશા હાથમાં પહેરી ગખતો. ડેફાક્ટરીએ તે હીરો 'પાય જૂતા'ની કામ્મતે તેના પુત્ર દિલીપસિંહ પાસેથી પડારી લીધો.^૧

૧ કોહિનૂર ધનિદાસ અફઘન છે લોકવાયકા એવી છે કે એ હીરો ગોવનકોડાની ખાણમાંથી કરેલું રાજના અધિકારમાં આવ્યો. ત્યાર પછી તે હર્જયનીના ગળના કમળમાં આવ્યો. ચૌદમી સદીમાં અહમદશીને માગવા જતું ત્યારે તે તેના કમળમાં આવ્યો. પઠાણ ગળ્યતો પ્વસ થયા બાદ તે મોગલોના કમળમાં આવ્યો. અહમદશીના વખતમાં નાદિરશાહ તે હીરો ધગિન લઇ ગયો. નાદિરના ખૂન થયા બાદ અહમદશાહ અબદલી એ હીરો કાબુલ લાવ્યો. અહમદશાહના મરણ બાદ તે હીરો તેના વાગસ શાહ શૂનના હાથમાં આવ્યો. મહારાજ રણજિતસિંહે શાહ શૂન પાસેથી એ હીરો છીનવી લીધો. અત્યારે તે પચમજ્યોર્જના મુગટમાં વિરાજે છે. કહેવાય છે કે એક વખત બ્રિટિશ પ્રતિનિધિએ રણજિતસિંહને એ હીરાની કિંમત પૂછી રણજિતે હસતાહસતા કહ્યું કે " ઇસ્કે કિંમત પાય જૂતી " અર્થાત્ બધાએ એ હીરો તેના ખરા વારસો પાસેથી ખજવડે છીનવી લીધેલો છે Encyclopoedia Britannica (Eighth Edition) Vol VIII P 4-5

કે સાહેબે સિપાહીઓના જળવાના ઇતિહાસમા લખ્યું છે, કે
 “ લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ મહારાજ દિલીપસિંહને ભવિષ્યની ચિંતામાંથી
 મુક્ત કરી પેન્શન આપી આપ્યું એ તેને માટે બહુ સાઈ થયું । ”
 સહૃદય વ્યક્તિ કે સાહેબના આ વચનોનો અર્થ સમજી શકે તેમ છે

સમયનો કેવો અચિન્ત્ય પ્રભાવ છે ! અદૃશ્ય હાથે ચક્ર કેતુ
 ફર્પા કરે છે જે પંચનદ પ્રદેશ ઋષિઓના વેદધ્વનિથી મુગ્ધરવ
 કરી રહ્યા હતા, જે પંચનદ પ્રદેશ મહાગજ રણજિતસિંહના યુદ્ધ
 મોચલથી એકછત્ર સમ્રાટના કમળમાં આવ્યો હતો, તે પંચનદ
 પ્રદેશ અત્યારે બ્રિટાનિયાના હસ્તમાં આવ્યો, આજે તે પ્રદેશ બ્રિટિશ
 ઇન્ડીઆમાં ભેળાઈ ગયો પંજાબમાં સર્વત્ર નવીન સૃષ્ટિ, નવીન રાજ્ય
 અને નવીન શકિતનો સચ્ચાર થવા લાગ્યો

જો આપની દૃષ્ટિએ વિચાર કરશું તો જણાશે કે લોર્ડ
 ડેલહાઉઝીએ સધિના નિયમે તોડી પંજાબ ખાલસા કર્યું હતું આવી
 રીતે પવિત્ર ક્ષેત્રકરારોનો ભંગ કરવો એ કદી પણ માફ ન થઈ શકે
 એવી બૂધ છે. શેઠસિંહે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ હથિયારો પકડ્યા, તે કેરળ
 પોતાના પિતાના અપમાન માટેજ લાહોર દરબારના રહેવાથી નેણે
 વિગ્રહ માડ્યો નહોતો ડચ્ચ એમ્પર આર્ગાંલ જેવો માનનીય
 પુરુષ પણ સ્વીકારે છે, કે “ ખાલસા સંભોળ વિગ્રહ ભો કયો હતો,
 લાહોર દરબારની આ આબતમાં દરમિયાનગીરી નહોતી ” પ્રતિનિ-
 હિસબામાં જે આઠ સભ્યો હતા, તેઓમાંના છ જણ તો બ્રિટિશ
 સરકાર સાથે મિત્રતા જળવતા આવ્યા હતા બાકીના બે જણામાંથી

(૫૧)

એક જથ્થા પર શક આવ્યો હતો. ૧૩૫૧ શેરસિહેજ ખુલ્લી રીતે બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયારો પકડ્યા હતા^૧ તે પશુ પોતાના પિતાના ભય કળ અપમાન માટે જ પ્રથમ જણાવ્યું છે તેમ ઑગસ્ટ માસની આખા મુધી શેરસિહ વફાદાર હતો, એની ખાત્રી મેજર એડવર્ડસ પોતે આપે છે તેણે ટેસિડેન્ટ પર જે જે પત્રો લખ્યા છે, તેમા શેરસિહના લખ્યા વખાણો કયા છે^૨ જ્યારે સિખોમાના કોઇએ મૂલતાન જઈ પોતાના સ્વધર્મીઓ વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડવાનું ન સ્વીકાર્યું ત્યારે કેવળ શેરસિહેજ સ્વધર્મીઓનો ગુસ્સો વહેરી લઇ અંગ્રેજોને મદદ આપી, જ્યારે મૂલરાજનું સૈન્ય બ્રિટિશ સૈન્ય પર વૃદ્ધી પડ્યું, ત્યારે શેરસિહે તેને કરાવી પાછું હાટી કાઢ્યું, જ્યારે મૂલતાનીઓએ બ્રિટિશ સેનાનાયકોને આગળ વધતા અટકાવ્યા, ત્યારે શેરસિહે તેઓને હઠાવવામા આગળ પડતો ભાગ લીધો^૩ આવો વફાદાર સરદાર છેવટે પિતાના અપમાનથી જનરિત થઈ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ લડ્યો વધુ શું કહીએ, લોર્ડ ડેલ્હાઈઝીએ પ્રતિનિધિસભાના ૭ વફાદાર પ્રતિનિધિઓને કહ્યું હતું કે “ જો તમે બ્રિટિશ સરકાર સાથે એક મત નહિ માઓ, જો દિલીપસિહને પદબ્રજ કરવાના અને પંજાબ બ્રિટિશ સરકારને સોંપી દેવાના કસરનામા પર સહી નહિ કરો તો તમારી બધી સપત્તિ જમ કરવામા આવશે ” આ

૧ Retropects &c. P. 159

૨ Edwardes, Punjab Frontier. Vol. II. P. 588-589

૩ Ibid PP. 564-589

(૫૨)

પ્રમાણે બળપૂર્વક તેઓને કરારનામા પર સહી કરાવવામા આવી^૧ એક રીતે જોતા રેસિડેન્ટ લાહોર દગબારનો અધ્યક્ષ હતો દિલીપ-નિહ સગીર ઉમરનો હતો બ્રિટિશ સરકાર તેની ગલક હતી મહાગણી જિન્દન કાશીમા કેદ હતી માટે દગબારની બધી બાબતમા બ્રિટિશ સરકાર કંઈકહતી હતી તો વંચી કયા વાક્યથી દિલીપનિહ પદબ્રષ્ટ થયો ? કયા વાક્યથી તેના ગાન્ધ પગ બ્રિટિશ વાગેટો ફગડવા લાગ્યો ? બ્યારે જગતજયી સિકંદરે પંજાબમા આવી પૌગન્દે હાલ્યા હતો, ત્યારે તેના પ્રબળ પગકમથી બુદ્ધ થઈ શુ કયુ હતુ ? તેણે પૌગવને પોતાનો મિત્ર માન્દ્રો, રાજ્ય પાટુ આશુ અને પોતે ચાન્દ્રો ગયો પગતુ ઓગણીનમા મદીના સુધરેલા દેશના હોર્ડે ડેન્ડાડગ્રીએ પંજાબના એક નિર્દોષ વ્યભાવના માગકને પદબ્રષ્ટ કરી રાવીપણાની પગકાપા બનાવી છે મમયનુ કેડુ પન્વિર્નન^૨ જાન અને ધર્મની કેવી વિચિત્ર ભનિ^૩ ।

પંજાબમા લડાઈ જાગી તે વખતે હોર્ડે ડેન્ડાડગ્રીએ બગાડ-પુનમા ભાષણ કરના કહ્યુ હતુ કે “ ૮ ગાન્તિ ચાન્દ્ર ૩, ૫ શાન્તિ માટે તલસુ છુ પણ હિદમાના અમાગ રાતુઓ જો લડાઈ માગના હોય તો તેઓને તે મળજે, તેઓને તેની બચક મગ્ગ બોગવરી પડશે ” ૨

૧ Retrospects and Propects &c, P 154-155

૨ Speech at the Barrackpore Ball, October 5, 1848 vide Arnold's Dalhousies Administration Vol I P 96

પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં લૉર્ડ ડેક્લાક્રીની એ ક્રિતિ કરતા એક ઐતિહાસિકની ક્રિતિ બહુ બચક છે ઇતિહાસ લખવા જતા ત્રણે એક સ્થળે બરડી માર્યું છે, કે “ તિબેટમાં લડાઈ જાહેર કરી પોતાને બંધી બાબુઓથી સંકટમાં ફસાવ્યા હતા, ધર્મયુદ્ધ કરતા તેઓએ બહુ જુમાવ્યું છે બ્રિટિશ મરદાગ બહુ જ ધીંગળ ખતાવતી આવતી હતી, પણ તેઓએ વિશ્વાસવાત અને ઉનાવળપણાથી એ ધીંગળ અને સહનશીલતાનું વિલક્ષણ વેગ લીધું છે । ”^૧ આ ઇતિહાસકારની લેખણાથી એક સ્થળે નીચેનું વાક્ય ઝડું છે. “ પોતાની જ્વનવ્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે એક સાહસી જાનિનું આવું યુદ્ધ ખરેખર માનવજાતિમાં એક પ્રસિદ્ધ દરશ મણાવું જોઈએ એ યુદ્ધના સરદારો વાસ્તવિક રીતે અનુકંપા અને સન્માનના અધિકારી છે પરંતુ એ સરદારોએ આપણને દગો દીધો હતો આપણે વિશ્વાસ-પાત કર્યો હતો જુઝાણું અને છળકપટ દ્વારા તેઓએ પોતાની પ્રમાણિકતા ગુમાવી હતી ”

આ ઇતિહાસ કેવળ ગ્રંથજિનું મારવ જાળવવા ખાતર આવી રીતે પગપગ વિરુદ્ધ વચનો ઉચ્ચારે છે યુદ્ધમાં કારણો તપાસતાં સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે કે, રૅસિડેન્ટ અને લૉર્ડ ડેક્લાક્રીની અન્ય વચ્ચાને લીધે જ આ લડાઈ કૃત્રિમ થઈ હતી ડેક્લાક્રીની સગકારે મહારાણી ઝિન્દને દેવપાર કરી, વૃદ્ધ શિખસરદાર છત્રસિંહને બેઆબરૂ કર્યો અને પગાઠ્ઠી શૈરસિંહના હૃદયમાં આગ સળગાવી આવી અવ્યવસ્થિત નાજનતિક ચતુરાઈથી લડાઈ જાગે, તેમાં તિબેટ તા

૧ Kaye's Sepoy War, Vol I P 16.

૨ Kaye's Sepoy War, Vol 1. P 58.

માટે દોષિત ગણાવા જોઇએ ? અપક્ષપાતપણે વિચાર કરનાર જરૂર કહેશે કે શિખોએ પોતાની આખર જાળવવા માટેજ લડાઈ જમાવી હતી રેસિડેન્ટની લડાઇ મચાવવાની લાલસાએ તેઓને ઉરકેયાં અને ડેલ્હાઝીની રાજનીતિએ તેઓને લોહીની નીકા વહેવડાવવાની ધરજ પાડી. ડેલ્હાઝીએ ધરાકપુરમા શાન્તિની આશા દર્શાવના જે ભાષણ આપ્યું હતું, તેમા કશો સાર જણાતો નથી તેણે એક તરફથી પાનખમા રાજનૈતિક ચક્ર ફેરવ્યું હતું, અને બીજી તરફથી ‘શાન્તિ શાન્તિ’ બોલી લોકોના હૃદય આકર્ષવાની બાજુ રચી હતી શિખો લડાયક અને અવતરતા પિપાસુ જાનિ તરીકે જગતમા પ્રસિદ્ધ છે. ડેલ્હાઝીએ આવી શૂરવીર જાતિનું અપમાન કરી શાન્તિની આશા રાખી હતી અને એ જવામદોંના સમાજને તરછોડી પરમ સહન-શીલતા અને ધીરજની પરાકાષ્ઠા બતાવી હતી

સગ્દાર શૌરસિંહ પ્રથમથીજ વદ્દાદાર હતો, પણ છેવટે રેસિડેન્ટે તેના વૃદ્ધ પિતાનું ભય દરમા ભય કર રીતે અપમાન કયું તે તેનાથી સહન ન થયું અપમાનિત અને પદબ્રષ્ટ વીરપુરુષ હથિયાર ઉચકે નો તે ઇતિહાસમા કદી ધિક્કારવા યોગ્ય ન ગણાય શૌરસિંહના પિતાનું અપમાન કરવામા આવ્યું ન હોત તો તે કદી અંગ્રેજોને પ્રતિ હાથ ડગામત નહિ, તેની વેરવૃત્તિ જાગૃત થાત નહિ તે અપમાન પામી અપમાન કરનાર સામે ઉઠ્યો હતો, તે કોઇપણ કાવતરામા ભળ્યો નહોતો. તેણે વિધાસવાત કે જૂઠ્ઠાણાને આશ્રય લીધો ન હતો. તેણે વીર ધર્મ મુજબ સમરક્ષેત્રની દીઠા લીધી હતી, અને સામરિક કુશળતા બનાવી છેવટે પણ વીર ધર્મનું પાલન કર્યું હતું અવદેશની ન્યાધીનતા માટે આ વીરની આવી કાર્યકુશળતા વદનીય છે કોઈ નિંદાખોર માણુમ આવા વીર પર છોને ગમે તેટલા આજ અઢાવે,

કોઇ અનુદાર અને આદરદર્શી માણસ તેને ભલેને જૂઠા અને વિશ્વાસઘાતી માને પરંતુ સર જોન કેના જેવા ઉદાર માણસની લેખિનીમાંથી આવ્યા અનુદાર વચનો નીકળે એ અનુચિત છે અને દિવંગીરી સાથે કહીએ છીએ કે કે સાહેબના આવ્યા વચનોથી ઇતિહાસનું માન નષ્ટ થયું છે, તેની પવિત્ર કલમ પક્ષપાતના દોષથી કલુષિત થઇ છે

પરંતુ કેની આશંક બધા સિંચ સરદારોને ધિકાગતા નથી, ડેલ્હા-ઉઝીની રાજનીતિને વખાણી પોતાની જાત જણાવતા નથી મેજર ઇવાન્સ એમે લખ્યું છે કે " લોડ ડેલ્હાઉઝીએ કહ્યું હતું કે ' અમે અમારા સગીર રાજનું રાજ્ય જીત્યું છે' પરંતુ આ કંઈ જીત ન કહેવાય આતો ભય કરેલા ભય કર વિશ્વાસઘાત કહેવાય. દિવાની અને ફોજદારી કાર્યો આપણા હાથમાં હાવાથી આપણું માન પંજાબમાં દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું બધા મિસ્લાઓ આપણા હાથમાં હતા, બગવાબોરોને શાન પાડ્યા હતા આપણે દિલીપસિંહના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી માથે લીધી હતી, સહિના નિયમે તોડી પંજાબના અધીશ્વર બનવાની ઇચ્છાથી એ કાર્ય ઉપાડી લીધું નહોતું પૌર્વાત્મ લોકોના વિચાર મુજબ જે અસખ્ય રાજાઓને પોતાની સત્તા તથા લાભ તે ચક્રવર્તી કહેવાય ડેલ્હાઉઝી સરલ હૃદયે હિંદના રાજાઓને અનાયાસે પોતાના તાબામાં લાવી શકતા, પણ તેણે એમ ન કરતા સહિની શરતે તોડી, ઇતિહાસનું અપમાન કર્યું, હતાં હિંદમાં મુઘાગ કરવાના યોગ્ય અવસર મુઘાવ્યો અને અન્યાયથી હિંદના રાજાઓનું વાતાવરણ ભય કર કરી ચૂક્યું ભવિષ્યની પ્રજા અમારા આ વચનોને અનુમોદન આપશે ?

(૫૬)

દારેન્સે કહ્યું છે, કે “ દિલીપસિંહને પદશ્રષ્ટ કરી પબ્બ ખાલસા કરવું એ અવસ્ય ન્યાયી કૃત્ય નથી દિલીપસિંહ બાળક હતો, માટે તે સાક્ષાત્ રીતે રાજનીતિની કાઈ પણ બાબતમાં જવાબદાર નથી રાજપ્રતિનિધિસભાના પ્રમુખ તરીકે રૈસિડેન્ટ હતો રાજધાનીમાં કાઈ પણ પ્રકારની ગરમડ મચી નહોતી, સાધારણ પ્રબળ પણ બળવામાં ભળી નહોતી, રાણી હજાર માઇલ દૂર દાર્શીમાં બેઠી હતી ગોપાલસિંહ મિત્રતા બતાવતો હતો, કેવળ સુલતાને બડ દંડાવ્યું હતું છેવટે તે પશ્ચુ જીતાયું અને નિહુંર બળવામોરોને સળ કંવામાં આવી જો લશ્કરી કાયદો જાહેર કરી ન્હન ખાલસા સૈનિકોની સથિતિ જન્મ કરનામાં આગી હોત, તો બધી નુકસાની વળી રહેત અને ન્યાયીપણું દર્શાવવાની તક મળત આમ ન કર્યું તેથી નિષ્પક્ષપાન પ્રતિહાસ જરૂર કહેશે કે પબ્બની જીત એ કેવળ લુટપટ જ હતી ”

ભુલોએ લખ્યું છે કે ‘ દિલીપસિંહ બાળક હતો ૪ સ ૧૮૫૪ મા તે કબરમાં આવનાનો હતો આપણે જાહેર ગીતે તેના નબળાની જવાબદારી સ્વીકારી હતી જ્યારે આપણે તેના રાજ્યમાં દાખલ થયા, ત્યારે (૪ સ ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરની ૧૮ મી) જાહેર કર્યું હતું કે જેઓએ શાસનસમિતિ નિરુદ્ધ હથિયારો સંભાળ્યા છે, તેઓને સળ કરવા ખાતર અમારે અહીં આવવું પડ્યું છે એ વચન આપણે છ માસમાં દિલીપસિંહનું રાજ્ય ભગ્ની જઈ પાડ્યું ૪ સ ૧૮૪૯ ના માર્ચની ૨૮ મીએ પબ્બની અનત્રતા નષ્ટ

અમ, આપણા રક્ષણ નીચેનો બાળક આપણો નોકર થયો, રાજ્યની બધી મિલકત કંપનીના તાબામાં આવી, અને પ્રખ્યાત કોહીનૂર મહારાણીના રત્નબહારમાં પહોંચ્યો દુકામાં આપણે આપણા રક્ષણ નીચેના બાળકને બધી રીતે લૂટી રક્ષણનું કાર્ય બરાબર મળ્યું

x x x દિલીપસિંહના રક્ષણની જવાબદારી લીધા બાદ તેની પ્રજાના અપરાધની સજા તેને કરવી એ અતિશય અન્યાયી કાર્ય છે આપણે બળવાખોર પ્રજાને ધાબૂમાં ગાળી રક્ષકનું કાર્ય બજાવ્યું છે, પણ તે ખાતર દિલીપસિંહને સપત્તિવ્યુત કરવો એ યોગ્ય નથી એ બાબતમાં આપણને કશો અધિકાર નથી કેમ વિધવાના કેટલાક નોકરોએ મળવો કઠારી પોલિસપર હુમલો કર્યો, પોલિસે તેઓને હરાવી એ વિધવાના રક્ષણની જવાબદારી માથે લીધી, અને પછી વચ્ચે વળા દગો થયો, આ વખતે પણ પોલિસ જીતી આ પ્રસંગ બન્યા બાદ પોલિસનો કપરી આવી વિધવાને કહેવા લાગ્યો ‘ આપનું ઘર સપત્તિ વગેરે બધું પોલિસના તાબામાં જશે તમને રક્ત વાર્ષિક અમુક રકમ મળશે તે સિવાય તમારી પાસે જે ચૂંટણી હીરાનો હાર છે તે પોલિસ કમિશનરને આપવો પડશે ’ આ ઘટના અત્યારે જે દિલીપસિંહ ખિન્ની ધર્મ રીકારી ઇંગ્લાંડની અભિજાત ટ્રેણીમાં દાખલ થયો છે, તેની નિર્દોષ બાંધ્યાવસ્થામાં આપણે તેની સાથે જે વર્તન ચલાવ્યું છે, તે સાથે બરાબર મળતી આવતી નથી ?

બીજાનું રાજ્ય બરખી જતી વખતે બ્રિટિશ ન્યાય સંબંધમાં આપણા લૅડ્ડે ડેસ્કાવિઝીના આગ વિચારો હતા અને એ વિચારોને અનુમેદન આપનારા બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ પોતાની કૃતકૃત્યતા માનતી હતી ૧ ”

૧ F M Ludlow, British India, its Races and its History, Vol II, P 166—167.

૫ જાળ તામે થયુ મહારાજ દિલીપસિંહને ૫ જાળ બહાર ફેરોહગઢમા રાખવામા આવ્યા તેની જે કઈ સપત્તિ હતી તે બધી સરકારે લાઝ લીધી? દિલીપસિંહ અને તેના કુટુંબને વાર્ષિક ૪ લાખથી ઓછા નહિ ને ૫ લાખથી વધુ નહિ ઓછા રૂપિયા આપવાનું વચન આપ્યું હતું પરંતુ રાજબંધ થયા બાદ તેને વાર્ષિક ૧ લાખ ૨૦ હજાર રૂપિયા મળ્યા હતા સાત વર્ષ બાદ એ રકમ વધારી ૧૧ લાખની કરવામા આવી હતી. ૪ સ ૧૮૫૮ થી દિલીપસિંહને વાર્ષિક ૨૧ લાખ રૂપિયા આપવાનો બંદોબસ્ત કરવામા આવ્યો હતો ૨ જુદા જુદા બહાના દર્ગોરી એ રકમમાથી દરરોજ ૭૦ હજાર

૧ દિલીપસિંહે પોતે કહ્યું છે કે મારી અગત સપત્તિમાથી વર્ષે અઢી લાખ રૂપિયાની આવક થતી મીઠાની ખાણમાથા વરસે લગભગ ૪૦ લાખ રૂપિયા મળતા એ સિવાય શાલ, દાગીના વગેરે દ્રવ્ય પુરઠા હતું અંગ્રેજ સરકાર એ સપત્તિના રક્ષક હતા તે પછી સરકારે એ બધું વેચી નાખ્યું બગવા વખતે દિલીપસિંહના રતેહગઢમા આવેલા મકાનમા લગભગ અઢી લાખ રૂપિયા જેટલું નુકશાન થયું સરકાર તે માટે ૩૦ હજાર રૂપિયા આપવા તૈયાર થઈ પછી દિલીપસિંહે એ પૈસા ન લીધા

૧ આ અઢી લાખ સિવાય દિલીપસિંહના કુટુંબીજનો માટે સરકારે ૬૦ વર્ષ ૧૮૦૦૦૦ રૂપિયા આપવાનું દંડવ્યુ હતું પણ એ કુટુંબીજનોમાના કેટલાક મરણપામનાથી સરકારે ૬૦ વર્ષ ૪૦ થી ૫૦ હજારની રકમ આપી હતી બાકીના રૂપિયા દિલીપસિંહના હાથમા ન આવતા સરકારના ખજાનામા ગયા હતા

(૫૯)

રથી વધુ રૂપીઆ કપાતા હતા એટલે છેવટે પંજાબકેસરીના પુત્રને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી વાર્ષિક ૧ લાખ ૮૦ હજારથી વધુ ઓછા રૂપીઆ મળતા હતા.

રાજબાદશ્વતી વેળા દિલીપસિંહની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી તે એ વખતે સર જૉન લેગ્ગિન નામના એક અંગ્રેજના હાથ નીચે કેળવણી લેતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં ફનેકમદના એક પાદરીએ તેને ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપી ત્યારબાદ એક વરસે પંજાબકેસરીનો ખ્રિસ્તી પુત્ર ઇંગ્લાડ ગયો. છેવટે ૫ રિસમા તે

૧. ઇંગ્લાડમાં કાયમનો નિવાસ કર્યો, એવો દિલીપસિંહનો ઇરિદ્દો નહોતો. ખ્રિદ્દિશ સરકારની ભોળવણીથી તેને એવી રીતે વસવાની જરૂર પડી હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં સિપાઇઓના બળવા વખતે સરકારે તેને અંદેશમાં આવવા દીધો નહોતો. ઇંગ્લાડમાં પ્રણે વખત વીતાડવાથી દિલીપસિંહને અંદેશ આવવાનું બહુ મન થયું હતું તેણે એ સમયે વિનાયતથી પોતાની પ્રિયતમ જન્મભૂમિ પંજાબના રહેવાશીઓ. ઉદ્દેશી નીચેનો પત્ર લખ્યા હો.

“પ્રિયતમ સ્વદેશીઓ! હિંદમાં કાયમ વસવાટ કરવાની મને બહુ ઇચ્છા ન હતી પરંતુ સદ્ગુરુ બધાનો વિધાતા છે તે મારા કરતા શક્તિમાન છે. હું તેનો ભૂલો પડેલો જીવ છું મારી ઇચ્છા નથી છતાં હું તેની ઇચ્છાથી ઇંગ્લાડ તજી હિંદમાં આવી સામાન્ય સ્થિતિમાં વસીશ હું સદ્ગુરુની ઇચ્છા આમળ માથું નમાવું છું, જે સાચું છે તે થશે જ.”

“ખાલસામણ” હું આપણા પૂર્વજોનો ધર્મ તજી ખ્રિસ્તી

મગ્ધુ પામ્યો પ્રસિદ્ધ કોહીનૂર અત્યારે મહારાજ પચમ જ્યોર્જના મુગટમા વિરાજે છે અને મહારાણી જિન્દન 'જને માટે પ્રભુમક્ત ખાલસા સેનિકો લડાઈમા કુતર્થો હતો તેની શી દશા થઈ? પોતાની મિથિની પર થયેલા ઉપરાઉપરિ પરિવર્તનો, વૃદ્ધાવસ્થા, એકના એક દીકરાનું પરધર્મમા વટલી વિદેશ જવું, એ બધા વાતોઓડાને સહી એ

થયો છું, તે ખાતર મને મારી આપશો. હું જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મમા વટલાયો ત્યારે મારી કુમર બહુ નાની હતી

“હું સુબર્ષ આની સિખધર્મ ગ્રહણ કરીશ x x x આખા નાનકના અનુશાસન મુજબ ચાલીશ અને ગુરુ ગોવિન્દો હુકમ માથે ચડાવીશ

“મારી ખાસ ઈચ્છા છતાં હું પંજાબમા આવી જાપ મર્વને મળી શકીશ નહિ, એ માટે આપને આ પત્ર લખવાની મને જરૂર પડે છે.

“હિંદુસામ્રાજ્યની અધીશ્વરી પ્રતિ મારી જે પ્રગાઠ ભક્તિ છે, તેનું એક દનામ મળ્યું છે સદ્ગુરુની ઇચ્છા પૂર્ણ થાયો

વાહ ગુરજીરી રતે,

પ્રિયતમ સ્વદેશીઓ,

હું આપના થોડી અને માસથી ઘણાંએલો

દિલીપાસ હ

દિલીપસિંહ હિંદુ આવતો હતો, પરંતુ આ પત્ર જાહેર થયા બાદ સરકારે નાનાપ્રકારના શક લારી તેને એક આગળ અટકાવ્યો. પંજાબઝરીના પુત્રે સિખધર્મ સ્વીકાર્યો હતો પરંતુ સરકારના હુકમથી તેને વળી વિનાશન જઈ ગયું હતું પડ્યું હતું

પુત્રવત્સલ આઈ પુત્ર પાસે જન્મ પહોંચી છે સ ૧૮૬૩ માં સમૃદ્ધ-
વેદિત, અપરિચિત, અજ્ઞાત અદ્વે નિર્જન મ્યાનમાં પ્રાણાધિક પુત્રની
બાળ્યે મહાગજ રણગિતમિહની આ મનમશ્વર પટગણીને જીવન
સ્ત્રોત અનંત કાળ સાગરમાં મળી ગયો.

હોઈ ડેહાકડીએ સધિ તોડી પંજમ ખાલમાં કયુ હતુ
છતા તેણે તેની વ્યવસ્થા કરવામાં કીલ કરી નહોતી જે અહિંનામાં
હારા પંજમને ક્ષિતિસ સાઆન્યમાં બેળી ના મવાનુ જાહર કરવામાં
આવ્યુ હતુ તે જાહેનામુ મર્વનર જનમવી આશિસ્તમાં લાખો
સમય પડી રહ્યુ નહોતુ ન્યાયે હોઈ જોક ખાવસા નૈન્યને હરાવવાની
પેઠી કરી રહ્યા હતા, તે વખતે મર્વનર જાગ્રત પંજમને ખાલસા
કરવાનો દંદ નિશ્ચય કરી ધનિયટ સાહમ માથે તેનો બદોમન્ય કરવા
માટે વિચાર ચલાવતો હતો ગુજરાતની લડાઈ બાદ પંજમની બધી
વ્યવસ્થા સંકારના હાથમાં આવી અમલદારો તૈયાર હતા, વ્યવસ્થાના
નિયમો તૈયાર હતા, અમલદારોએ પોતપોતાનો ચાર્જ તપાસી લીધો
સમુખ્યા તરીકે પશુ એવો અમલદાર પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા કે
તેના તરફ મધાને શ્રદ્ધા હતી, નિશ્ચાસ હતો તે કામ કેમ કરવું તે
બરાબર જાણતા હતા.

સરકારને જે મનમ મળ્યુ હતું તેનો વિસ્તાર ૫૦ હજાર ચોરસ
માઈલનો હતો, વસ્તી ચાળીસ લાખની હતી રહેવાસીઓમાંના ધણા
ખગ હિંદુ, શિખ અને મુસલમાનો હતા શિખો ગુરુ નાનકના સાધના
બળથી અને ગુરુ ગોવિંદના મહામંત્રથી જાગૃત થઈ પંજમના ધણી
થઈ પડ્યા હતા એ શિખોને ક્ષિતિશોએ હગવ્યા શિખો કઈ પ-
જમના જૂના માલિક નહોતા મુસલમાનોએ પંજમના ધણા ખરા

નગરો સમૃદ્ધ બનાવ્યા હતા પંજનના વણા ખરા ગામો મહમદ પંચમબરના આવિર્ભાવ પહેલા સ્થપાયા હતા, મુસલમાનોએ એ ગામોને સુશોભિત કર્યા હતા મુસલમાન સહેનશાહો દિલ્હીની માફક લાહોરમાં પણ વખતોવખત રહેતા હતા એ પહેલા પંજનનો કેટલોક ભાગ મીક અને બાન્દ્રીયન રાજાઓના કબજામાં હતો ખૌદ યુગમાં એ ગજાઓએ પોત પોતાનો પ્રતાપ પંજનપર વિસ્તાર્યો હતો પંજનના લોકો જેમ જુદા જુદા ધર્મમાં વહેંચાઈ ગયા હતા, તેમ પંજનનું પ્રાકૃતિક દૃશ્ય પણ નાના પ્રકારનું હતું કોઈ સ્થળે સુદર ફળદ્રુપ જમીન આખો ડાગતી હતી, તો કોઈ સ્થળે આગના બડકા ઉડાડતી રેતાળ જમીન માણસોની ચામડી બાળી નાખતી હતી કોઈ સ્થળે જગલી પ્રાણીઓથી બરપૂર વન માલમ પડતા હતા, તો કોઈ સ્થળે હિમાલયના ઉભન શિખરો પંજનની શોભામાં વધારો કરતા હતા આ મનોહર ભૂમિમાં પચનદ કલકલ નિનાદે વહી જતી હતી આવો મહાન દેશ ખ્રિષ્ટિય પનાકાથી શોભવા લાગ્યો અને તેની સુદર ભૂમિએ સર્વથી વધારે કાર્યક્રમણ ખ્રિષ્ટિય રાજપ્રતિનિધિનું ધ્યાન ખેંચ્યું

પંજનના કારભાર માટે નવી પદ્ધતિ મુજબ નવી સમિતિ ગોઠવવામાં આવી હતી લૅન્ડ ડેવલપ્મેન્ટ ડિપાર્ટમેન્ટની આગેવાની હોવાને કારણે તે અનુભવી પુરોજનો સદા સત્કાર કરતો, તેને વસુલાતમાં તાપર અને ધરકરી ખાતાપર સરખો વિશ્વાસ હતો તે એ સમજતો હતો કે એ બંને પક્ષ યોગ્ય સહકાર વડે એક સપ થઈ કોઈપણ દેશનો કારભાર ઉત્કૃષ્ટ રીતે ચલાવી શકે છે માટે ડેવલપ્મેન્ટ એ એ બંને પક્ષમાંથી યોગ્ય માણસો પસંદ કરી પંજનની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ શરૂ કર્યું.

અને પક્ષના કાર્યરચના નહીં થયા અને પક્ષના અનુભવી શોકોને ચોખ્ખ સ્થળે નીમવામાં આવ્યા એ બધાકપર એક શાસનસમિતિ નીમવામાં આવી, તીક્ષ્ણબુદ્ધિ વાળો હેન્રિ હોરેન્સ એ સમિતિનો નાશક બન્યો. સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેવા સૂક્ષ્મદર્શી માણસોને પંખનમાં સર્વત્ર ચોંટવવામાં આવ્યા હતા હેન્રિ હોરેન્સ પોતે ભારે વ્યવહારુ કુશળ હતો, કર્તવ્યનિષ્ઠ હતો કોઇપણ માણસને ના કરતા વધારે લાયક નહોતો, શિખો જોવી લડાયક જાતિને વશકરવાને અધિક શક્તિમાન નરોતો.

હેન્રિ હોરેન્સનો ભાઇ જૉન હોરેન્સ શાસન સમિતિનો બીજો સભાસદ હતો જૉન હોરેન્સ કંપનીના સિવિલ અમલદાર હતો તે બહુ અનુભવી હતો જો કે તે વિનિયમ પિટ, જોન ક્લાઈટ અથવા પ્રિન્સ ઓસ્માર્ક જેવો અસાધારણ બુદ્ધિશાળી નહોતો, છતાં તે હોશિયાર અમલદાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો તેણે પોતાની નોકરીની શરૂઆતમાં વાયવ્ય પ્રાંતોના મહેસુલના મદોજસ્ત કરવામાં હોશિયારી બતાવી હતી ત્યારબાદ તે દિલ્હીનો મેજિસ્ટ્રેટ થયો, ત્યાં તેણે એવું સરસ કામ કર્યું કે પહેલાં સિવિલ વિમરના ખર્ચ પેટે મળેલા જલ્લ ખર હોઆખના શાસનમંત્રી તરીકે લૉર્ડ હાર્ડિંગે તેની નિમણૂક કરી ત્યાર બાદ હેન્રિ હોરેન્સ ઇંગ્લાંડ ગયો એટલે જૉન હોરેન્સ જલ્લ રેસિડેન્ટના પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યો હતો જો કે મન બાંજરોના સ્વભાવમાં બહુ ફેર હતો છતાં અને દૃઢ કર્તવ્યનિષ્ઠ અને શાન હતા અને એ કુશળતા દર્શાવી ઇનિહાસમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

હોરેન્સની શાસનસમિતિનો ત્રીજો સભાસદ આર્સ્ટ એન્વિલ મેન્સેલ હતો, એ પણ સવિલ અમલદાર હતો મહેસુલી કામમાં તે નિષ્ણુત ગણાતો હતો દુકામાં પંખનની શાસનસમિતિમાં એવા ચોખ્ખ નરો નીમવામાં હતા કે એ બાબતમાં લૉર્ડ ડેવિડા ઈંગ્લીને ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય રહી શકાતું નથી.

આ શાસનસમિતિના સભાસદો એકઠા કરભાર માટે ૫૨-૨૫૨ જવાબદાર હતા દરેક માણસને જુદા જુદા વિષયની જવાબદારી સોંપી દેવામાં આવી હતી હેન્રિ હોરેન્સ સરદારો સાથે સાથે કર-

વાતુ, પંજમની સૈનિક દુકડીઓની વ્યવસ્થા કરવાનું અને બાળક મહારાજાની કેળવણીના મદોમન કરવાનું કામ સીકાર્યું હતું જોન શોરેન્સના ભાગમાં દિવાની અને મહેસુલ ખાતાનું કામ આપ્યું હતું અને મેન્સેન ન્યાયખાતાનો ઉપરી થયો હતો. પંજમને સાન ભાગ માં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા હતા. ફ્રેંચ વિભાગમાં એકેન્ કમિશનર અને તેના મદદગાર તરીકે ડેપ્યુટી કમિશનર નીમવામાં આવ્યો હતો.

જે જે અમનદા । પંજમમાં નીમાયા હતા, તેઓમાંના ધણી ખરા એન્ સગરે હિંદના કચામાં ઉચા જંગલો ચડ્યા હતા. ડેક્કાન્ડી પંજમની વ્યવસ્થામાં ધણો રસ લેતો હોવાથી ધણી લાયક અમલદારો ગજીખુડીયા પંજમમાં કામ કરવા આવ્યા હતા જુવા નીની દહના અને મહેનત તથા પ્રોફેસર ફ્રાન્સીસપલુ અને ફરેલપલુ આ ફ્રેંચ અમલદારોમાં ગણાતું હતું રોમર્ટ મોન્ટગોમરી, ફ્રેડરિક મેકમન જ્યોર્જ મેકમેગ, રિચર્ડ ટેમ્પલ, એડવર્ડ, થોર્ન્ટન નિચિલ એન્સન જ્યોર્જ બાર્નેસ વગેરે ગજીખુડીયા પ્રથમ પંજમમાં કાર્યકુશળતા મનાવ્યા પછીજ આગળ વધ્યા હતા બાલકામખાતાનો રોમર્ટ નેરિયન હતો લડાયક અને વૈજ્ઞાનિક ગુણો એ રોમર્ટ નેરિયરન પૃથ્વીમાના સર્વેક્ષક ઇજનેરમાંનો એક બનાયા હતો નેરિયરના આ ગુણોના વિકાસ પંજમમાં થયો આવા સુયોગ્ય અમનદારો ધીરે ધીરે પંજમને વજ કરવા લાગ્યા શોરેન્સ ભાઈઓના મત્રની દીવાની બન્ સૈનિક વિભાગના ફ્રેંચ અમલદારો એકામ તાપૂર્વક કર્તવ્ય મળાવવા લાગ્યા, કામ પછી જાતની હરિશાહ અગર અદેમાનએ તેઓના હૃદયને ડોળી નાખ્યું નહિ, કોઇપણ પ્રાંગની અવ્યવસ્થાએ તેઓ ના કર્તવ્યપથ પર અડચણો નાખી નહિ તેઓ નિશ્ચયિને પંજમની જીતાયલી પ્રજામાં વસી પોતાના તથ્યુઓ ચારે બાજુએથી કધાડા નાખતા ૧ અને જગ પછી ડર રાખ્યા વગર લડાયક શિખો સાથે વાતચીત કરી પોતાની સજ્જનાના અને સરલતા મનારી આપના આ રીતે ધીમે ધીમે પંજમના શિખો એ સજ્જનોના પ્રેરુગ વિજ્ઞાનમાં આવ્યા પંજમ પ્રેરુગ જીતાયુ તે આ અમલદારો વડે

રજીસ્ટ્રારસિદ્ધના રાજ્યમાં બ્રિટિશ સત્તાના મૂળ જોડા ઉતરવા લાગ્યા સિખો ધીરે ધીરે બ્રિટિશ વાવટા નીચે એકત્ર થવા લાગ્યા. જે પરાક્રમી સિખોના પરાક્રમથી એક વખત બ્રિટિશ મરકારને હેરાન થવું પડ્યું હતું, તેજ સિખો હવે શાંતિથી બ્રિટિશ સત્તા સ્વીકારવા લાગ્યા તેઓના હથિયારો બ્રિટિશોના હાથમાં આવ્યા તેઓની તોપો, બદ્દો, સખીના અને તરવારો બ્રિટિશોના હથિયારો તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવવા લાગ્યા. યુદ્ધકુશળ ખાલસા સૈનિકો બ્રિટિશ પતાકા નીચે સજ્જ થઈ બ્રિટિશ સૈનિક દુકડીઓને પંચિપુટ કરવા લાગ્યા પંજાબ નવી સત્તાને ધીમે ધીમે વશ થતું ગયું.

પંજાબ આ રીતે વશ થયું ખરૂં પણ એક પક્ષને આથી બહુ નુકસાન થયું^૧ પ્રાચીન સિખ સરદારો કે જેઓ એક સમય પન, માન અને ગૌરવમાં સર્વોત્તમ ગણાતા હતા, તેઓનો વર્ગ ધીમે

૧ પંજાબની વ્યવસ્થાના નહેરુનામાં પરથી આ બાબત સાબીત થાય છે. એમાં જણાવ્યું હતું કે “અમુક વર્ષોનું અનિદ્રિત કર્મ સિવાય કોઈપણ ભારે ફેરફાર થઈ શકતો નથી જ્યારે કોઈ રાજ્યની પડતી થાય, ત્યારે તે રાજ્યનો અભિજન સપ્રદાય પણ થોડા વખત પ્રમાણમાં નુકસાન વેડે છે. જે સપ્રદાય એક સમય રાજનૈતિક જનતાની આસાથી અનર ધર્મની એકાગ્રતાથી ઉભા થયો હોય, તે તે સપ્રદાયના સાધારણ ભોક્ષ અને સાધારણ સમાજની સાથે ભેટતા અવસ્થા બળે અને તેઓના પરાક્રમી વિજેતાની વિરુદ્ધ થોડાવખત પ્રમાણમાં શત્રુતા દર્શાવે છે. એ સંભવિત છે કે બ્રિટિશ અમલ નીચે પંજાબના ભોક્ષની અવસ્થા ધીમે ધીમે ઉભત થશે ” Kaye Sepoy War, Vol 58 note.

ધીમે નાણુદ થવા લાગ્યો એ વર્ગ વિચાર કરતો હતો કે, “ જનર્નર જનરયે પોતે લગાઇના ઠાગ્ગો ઉભા કર્યો હતા અને છેવટે સધિ તોડી પળખ ખાલસા કર્યું હતું અને ધીરજથી સધિની શરતો પાળતા હતા, તો પણ ડેલ્હાઝીએ પળખમાવી રણજિતના વશજનુ મળ્ય નહ કર્યું અને મિત્રભાવે બ્રિટિશ સમગ્રને આવિજન કર્યું હતું, પણ તેના મદલામા અમને આવુ વિષમય રૂળ મળ્યું ” આ ક્ષોભથી તેઓ બહુ ગિયાતા હતા હેન્રિ હોરેન્સે એ સરદારોને મતોષવા પ્રયત્ન કર્યો, તે તેઓની પદવીને લાયક માન આપવા લાગ્યો, સમા જમા તેઓનું માન કાયમ ગ્રહે તેવી યુક્તિઓ કરવા લાગ્યો છેવટે સરદારોએ હેન્રિ હોરેન્સના આ વિનય આગળ પોતાનું માથું ઝુમાયું તેઓએ હૃદયના થરકા શાત કરી અગર કુપાવી વિજેતા સાથે મિત્રતા આધી

પગતુ પળખની આ શાસનમમિતિ લાગે કાળ છતી નહિ હોડ ડેલ્હા ઝીએ ઇ સ ૧૮૫૩મા એ મમિતિ તોડી નાખી પળ ખના કારભારમા ધણુનો હાથ ન રાખતા એકજ હાથ રાખવો એની તેની ઇચ્છા હતી માટે તેણે સમિતિ નોડી પાડવાનો કરાવ કર્યો જ્યાં આ અભિપ્રાય જાહેરમા આવ્યો ત્યાં પળખમા ઘેર ઘેર એજ ચર્ચા થઇ રહી હતી, કે જનર્નર જનગલ એ હોરેન્સમાના કોના હાથમા આ સત્તા મોપશે ? અને ભાઇઓએ પળખમા સાફ કાર્ય કર્યું હતું, અને ભાઇઓ લોકપ્રિય હતા બધાને હેન્રિ અને જોન તન્ક દંડ વિશ્વાસ હતો. નસીબદેરી કોનાપર પ્રમત્ત થાય છે, તેજણુવા માટે બધા તત્પર થઇ ગયા હતા હોડ ડેલ્હાઝી ચોખ્ખ અધિકારીને નીમતા ડોળાડોળ કરતો નહિ તેણે જોન હોરેન્સને પળખના

અધિપતિ તરીકે નીમ્નો આથી જનસમાજ સાત થયો, કારણ કે તે તે બંને ભાષાઓમાંથી એકને પોતાના અધિપતિ તરીકે જોવાને ખુશ હતો પરંતુ હેન્રિ લોરેન્સને પંજાબમાંથી જવું ગમતું નહોતું તેણે પંજાબમાં ત્રણ કાળ ગાળ્યો હતો, તેથી તે બહુ દિલગીર થયો જૉન લોરેન્સે પણ મોટાભાઈને ખુશ કરવા ખાતર આ કાર્ય છોડવાને નિશ્ચય કર્યો પરંતુ ડેલ્હાઈઝીએ જૉનના કાર્યને વખાણ્યું હોવાથી તેને પંજાબના કમિશનર તરીકે કાયમ રહેવું પડ્યું અને હેન્રિ લોરેન્સને રજપુતાના રેસિડેન્ટનો ઓફિસ સભાળી લેવો પડ્યો.

હેન્રિ લોરેન્સે ગવર્નર જનરલના ચુકાદા આગળ માયુ નમ્બુ, પણ તે તેની સાથે એકમન થઈ ગયા નહિ લાહોરની રાસ નસમિતિના પ્વક્ષથી તે બહુ દિલગીર થયો એક જાણના હાથમાં નવા છતાયલા પ્રદેશનો ભાર સોંપવો એ હેન્રિ લોરેન્સને ગમતું નહોતું, ગવર્નર જનરલને પોતાના મત વિરુદ્ધ કાર્ય કરતો જોઈ તેને બહુ લાગી આવ્યું હેન્રિ લોરેન્સ સમજી ગયો કે નારી રાજનીતિ બકાળે રિકસી છે એ ડેલ્હાઈઝીના અમલ દરમિયાન પૂર્ણ વિકાસ

૧ દેહરાયાદના રેસિડેન્ટની જગ્યા એ મમ્મે ખાલી પડી હતી. એ જગ્યા પર સર્જ આર્સ્ટ મેટકાફ વગેરે મહાન નરો વિરાજી ગયા હતા કે સાહેબ અનુમાન કરે છે કે હેન્રિ લોરેન્સે એ જગ્યા પોતાના ભાઈ માટે અગર પોતાને માટે ગંખવાનો ડેલ્હાઈઝીએ આમંત્ર કર્યો હતો પરંતુ ડેલ્હાઈઝીએ સેનાપતિ લોરેન્સે નિગ્રામના રેસિડેન્ટ તરીકે નીમ્નો અને હેન્રિ લોરેન્સને રજપુતાના ગવર્નર જનરલના એજન્ટ તરીકે નીમ્નો Hayth's Sepoy War, Vol. I. 60 note.

પામશે નહિ માટે તે યુગોયુગો નિસાસા નાખતે પોતાના નવા કાર્ય-ક્ષેત્ર તરફ આંખો, અને ત્યા જઈ પોતાની હોશિયારી બતાવવા લાગ્યો.

આ તરફ જૉન હોરેન્સ શાસનસમિતિના સભ્ય તરીકે જે કુશળતા બતાવતો હતો તેના કગ્તા અધિક કુશળતાથી પણ બનતો વહીવટ ચલાવવા લાગ્યો. પગબના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તેનું નામ ગાજવા લાગ્યું તે અસાધારણ કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યો. માંડે હો કે માહું પણ દરેક કાર્યમાં તે અસાધારણ શક્તિ વાપરી પૂરૂં કાર્યજ છૂટકો કરતો જૉન હોરેન્સ ડેલાઉઝીના મતનો હતો, માટે ડેલાઉઝીને ખમતા કાર્ય કરવાની હોશિયારી તેનામાં બહુ હતી. તેણે પગબના કય વખતે કેરી રીને કયા કયા કાર્ય કર્યા છે, તેના તાબાના અમલદારો કઈ રીતે, કેવી રીતે વર્ત્યા છે, એ અત્યારે ઇતિહાસનો મુખ્ય વિષય થઈ પડેલ છે. કોઈ પણ રીતે તેની સાધના, કર્તવ્યનિષ્ઠા ડગતી નહોતી કર્તવ્યસંપાદન એ તેને મૂળ મત હતો તે જેવી બક્તિ સાથે ઇશિગની પ્રાર્થના કરતો, તેનીજ નિષ્ઠા સાથે માલીકનું કાર્ય બજાવતો તાબાના ગબ્બની વ્યવસ્થા બજાવવામાં, તેનું શકણ કરવામાં અને ઉત્સાહ તથા પરિશ્રમમાં તે અદ્વિતીય હતો. પગબના કોઈ પણ અમલદારે જૉન હોરેન્સની પેઠે એકામતા, દૃઢતા અને કાર્યકુશળતા બતાવી નથી અને ત્યાનો કોઈ પણ અમલદાર જૉન હોરેન્સની માશક ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગયો નથી.

અધ્યાય બીજો

વિષય નિર્દેષ:—હૅલ્ડ ડેલ્હાઈઝીનેા રાજ્ય અમલ (ચાલુ)—અહલે-
રાની લડાઈ-પેશુ છત્તુ-ખિલવારસી રાજ્ય ખાલસા કરવાનો કાયદો—સત્તાગ-
—હાંસી—નમપુર—કિરોલી—હૈદરાબાદનો નિઝામ—કર્ણાટકનો નવાબ—તાંબેર
કાંબળપુર—પેશા—પોન્ડુપત નાનાસાહેબ

હૅલ્ડ ડેલ્હાઈઝીએ હિંદમાં આવ્યા બાદ લડાઈના પ્રસાદ
તરીકે એ મુખ્ય રાજ્યો શિદ્ધાનિઆના કમળ તથે લાવી ચૂક્યા.
પહેલું સિંધુ નદીથી રસાળ બનેલું પંજાબ અને બીજું ઈરાવતી
નદીથી રેલાતું અફઘેશ. એ બીજા પ્રદેશ સાથે ચાલુ ઇતિહાસને બહુ
સંબંધ નથી માટે એ વિષે વિસ્તાર પૂર્વક લખવાની જરૂર નથી
અફઘેશમાં અંગ્રેજ વેપારીઓને અગવડ પડતી અને તેને લીધે એક
વહાણના કમાનનું અપમાન થતા બ્રિટિશ સરકારના ડેલ્હાઈ લડા-
યક વહાણો ઈરાવતી નદીમાં આવી પહોંચ્યાં. લડાઈ કરવાની અ-
તિશય ઇચ્છા હોવાથી બંને પક્ષ વચ્ચે લડાઈ સળગી જરૂર લોકો-
ના ભેટીની નીકોથી આ સમસાએ સાત પડ્યો અને પેશુ પ્રાત
બ્રિટિશ રાજ્યમાં બળ્યો. હૅલ્ડ ડેલ્હાઈઝીએ ઈ. સ. ૧૮૫૨ ના
ડીસેમ્બરની ૨૦મી તારીખે બહેરનામું જહાઝ પાડી. અફઘેશને ખંડિત
કર્તા પંજાબ અને પેશુ બંને પ્રદેશો અવર્તર જનરલની લડાયક

વૃત્તિનું ક્ષણ હતું, અન્યાયનો પ્રસાદ હતો. ડેલ્હાઉઝીએ જેમ એક તરફથી બળ પૂર્વક બીજાના રાજ્યો કે પત્નિના તાબામાં આણ્યા હતા, તેમ બીજી તરફથી એવી રાજનીતિ ગઝ કરી કે મિત્ર રાજ્યોના પ્રદેશો પણ ધીમે ધીમે વિના યુદ્ધે અંગ્રેજી વાવટા નીચે આવવા લાગ્યા દિલ્હીની વાત છે કે આ પદ્ધતિનો કેટલાક વિદ્વાનોએ બચાવ કર્યો છે આવું કાર્ય ન્યાયપુર સગ ગણી તેઓએ સત્યનું અપમાન કર્યું છે ૧

—The Duke of Argyll, India under Dalhousie and Canning, Sir Charles Jackson, A Vindication of the Marquis of Dalhousie's Indian Administration

હવે રણક્ષેત્રની વાત પડતી મૂકી ડેલ્હાઉઝીની ફટ રાજનીતિ અવલોકીએ ડેલ્હાઉઝી એ નીતિને અનુસરી મિનવાન્સી રાજ્યોને કુપરાકુપર ખાલસા કરવા મડ્યો હતો

પુત્ર હિંદુઓને માટે અનત પ્રીતિનું પાત્ર મનાય છે આ સનાતનમાં જન્મી પુત્ર પિતામાતાને અનેક મદદ કરે છે એટલુંજ નહિ પણ પર કામા પણ ‘પૂ’ નામના નરકમાથી તારે છે હિંદુઓ ઔરસ પુત્રને અભાવે દત્તક મહણુ કરી એ પારલૌકિક પીડા-માથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે આ રીતે લીધેલો દત્તક પુત્ર પિતાની બધી મિલ્કતનો વારસ ગણાય છે પરંતુ બ્રિટિશ સરકારના પ્રસાદથી

૧ ક્યુક ઓવ આર્ગાઇલ અને સગ વાર્સર્સ જેક્સન વગેરેએ આ નીતિને દોષ વગમ્મી ગણી છે

આ સબધમાં એક અપૂર્વ નિયમ રચાયો અને તે નિયમે બધાને અકળાવી મૂક્યા “જે રાજ્યો ચક્રવર્તીસત્તાના આશ્રિત હોય તે રાજ્યોના રાજાઓ ઔરસ પુત્રને અભાવે દત્તક-પુત્ર ગ્રહણ કરે અને તે દત્તક પુત્ર ચક્રવર્તી સત્તાએ મજૂર કર્યા ન હોય, તો એ રાજાઓનું રાજ્ય ચક્રવર્તીના નાબામાં જશે પરંતુ વ્યક્તિગત સપત્તિ આ નિયમમાં આવી શકશે નહિ ચક્રવર્તી સત્તા સમન હો કે ન હો છતાં એ સપત્તિપર દત્તકનો અધિકાર ગદ્ ગણવામાં આવશે નહિ ”^૧ હિંદની આ ચક્રવર્તી સત્તા તે બ્રિટિશ સરકાર, આશ્રિત રાજ્યો તે સતારા, ઝાંસી વગેરે આ આશ્રિત રાજ્યોના રાજાઓએ જે દત્તક પુત્ર ગ્રહણ કર્યા હતા તેને બ્રિટિશ સરકારનું અનુમેદન ન મળ્યું હોવાથી, તેઓના રાજ્ય કંપનિના કબજામાં ગયા આ કાયદો હિંદી રાજાઓનો ધૂમકેતુ હતો બધા એ કાયદાથી ડરતા હતા, બધા વશ પરપરાથી ચાલતા આવેલા રિવાજના વિનાશથી વ્યાકુળ બની ગયા હતા. બંગાળ અને સુનાઇ પ્રલાદના કેટલાક સિવિલ અમલદારોના ફળદ્રુપ ભેજમાંથી, સૂક્ષ્મ વિચારથી, આ બચકર કાયદો નીકળ્યો હતો, અને એ કાયદાએ પ્રથમ સતારાના રાજ્યપર પોતાનો હાથ અજમાવ્યો^૨

સતારા સત્તાધિના મહાબળેશ્વર શિખરની છાયામાં વસ્યું છે

૧ A Vindication of the Marquis of Dalhousie's Indian Administration P. ૧-૬ Comp Kaye's Sepoy War, Vol I. P. ૭૦-૭૧

૨ Retrospects and Prospects &c. P ૧૮૦

કૃષ્ણા નદીનું અચ્છ જળ તેના પ્રદેશ પર ફરી
 ઇ. સ. ૧૮૪૮ વર્ષે છે થોડે દૂર હીમા ને નીરા નદીના રમ્ય
 ખાણી આ પ્રદેશને આલૌકિક શોભાનું સ્થાન
 બનાવે છે સતારા પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભરપૂર છે, ઇતિહાસનું પ્રિય
 નિકેતન છે. જે વીરના પ્રતાપથી એક સમયે મરાઠા ભૂતિ જમ્યત
 થઈ હતી, જે વીરનો પ્રચંડ પ્રતાપ હિમાલયથી કુમારિકા બ્રહ્મિર
 સુધી ફેલાયો હતો, એ વીરનું પ્રિયસ્થાન આ સતારા હતું. જે સમયે
 તિમિરના ઘેર આવરણો આર્મ્યભૂતિને લાંબી રજા હતા, તે વખતે
 શિવાજીના વિજયવિનાયકથી સતારા ચમકી રહ્યું હતું જ્યારે હિંદુ
 ખ્રિષ્ટીયસત્તા ચક્રવાર્તીનું પદ લઈ બેઠી હતી તે વેળા સતારાની આદી
 પર પ્રતાપસિંહ રાજ્ય કરતો હતો પ્રતાપસિંહ શિવાજીનો વચ્ચળ
 હોવાથી મહારાષ્ટ્રના તેની ખ્યાતિ બહુ હતી. સરકારે ઇ સ ૧૮૧૯
 મા સતારાના ગજ સાથે સંધિ કરી જે સતારાનો રાજ્ય સંધિ થતા
 બાદ ખ્રિષ્ટીશો તરફ મિત્રતા રાખી રહ્યો હતો પરંતુ સંધિ થતા
 બાદ ૨૦ વર્ષે (ઇ. સ. ૧૮૩૯માં) પ્રતાપસિંહ પર એવો આરોપ
 આવ્યો કે તેણે એવની પોદુગીઝ સરકાર સાથે મળી ખ્રિષ્ટીય સર-
 કાર સામે કાવતરું રચ્યું હતું પ્રતાપસિંહ આ આરોપનું મિથ્યા-
 પણું સાબીત કરવા એમ પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ સરકારે તે તરફ લક્ષ
 ન આપ્યું. કામ ચલાવ્યા સિવાય, ફક્ત સડેહપર આધાર રાખી
 પ્રતાપસિંહને સતારાથી થોડે દૂર આવેલી એક દેર બાંધવાની જાગો
 કેદ કરવામાં આવ્યો, ત્યાં તેને કાશી લઈ જવામાં આવ્યો તેની

સપત્તિ જમ કરવામા આવી ^૧ પ્રતાપસિંહનો ભાઇ આપાસાહેબ પેથા આગ્રાવાના હાથમા બંદીવાન હતા. બ્રિટિશ સરકારે તેને છૂટા કરી સતારાની માદીખર બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૪૮ ના એપ્રિલની ૫ મી તારીખે તે અપુત્ર મરણ પામ્યો. મરણ પહેલા તેણે શાઆનુસાર હતક લીધી હતો ^૨ આ તરફ રાજ્યમુત પ્રતાપસિંહે પણ શાઆનુસાર એક હતક લીધી હતો ^૩ પરંતુ લૉર્ડ ^૪ ડેલહાઉઝીએ એ જાને હતકોને નામ જૂર ઠરાવ્યા. તેણે કશું કે સતારાના રાજ્યએ બે હતક લીધી હતો તેને અમારી મજૂરી મળી નથી. માટે કાયદાની રીતે એ હતક સતારાની માદીનો વારસ થઈ શકે નહિ આત્વર્તી સત્તાના અનુમેલન વિના હતકમહલ્કનું કાર્ય સાબીત કરતું નથી લૉર્ડ ડેલહાઉઝીએ આ કુક્ષિત કરાવી ઇ. સ. ૧૮૪૫ ની એક પાદીમા ફર્માવ્યુ કે “ સતારાનો રાજ્ય બિનવારસ મુજરી જતા એ પ્રદેશ બ્રિટિશ રાજ્યમા ભેળવી દેવામા આવ્યો છે ”

વિલાયતની કૉર્ટ ^૧ એવ ડિરેક્ટર સભાએ ઇ. સ. ૧૮૪૫ ના જાનેવારી માસની ૧ લી તારીખે ડેલહાઉઝીના ઇ. સ. ૧૮૪૬ મત્તુ સમર્થન કર્યું તેને પણ ડેલહાઉઝીનો મત ખરો લાગ્યો. આથી ડેલહાઉઝીએ લખેલી

^૧ Dalhousies Administration Vol. II P 111-112.

^૨ Empire in India. P. 162.

^૩ Dalhousie's Administration Vol. II. P 113

^૪ Kaye's Sepoy War Vol. I. P. 71.

સતારાની લલાટલિપિ કોર્ડોએવ્ હરેકટરની કલમના લીટાથી ઉલટાઇ ન જતા અમર ચર્મ^૧

આ પ્રમાણે લીમા અને નીરાની મુદ્દર ભૂમિ બ્રિટિશ હિંદમાં ભળી ગઇ જે સતારાએ શિવાજીના સમયમાં અતુલ સાહસ દર્શાવ્યું હતું, તે સાહસ અનત કાળસમુદ્રમાં વિલીન થઇ ગયું વિન્શીએ મહારાજા શિવાજીના રાજ્યના માલીક થયા

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જે યુક્તિ વાપરી સતારા ખાલસા કર્યું, તે યુક્તિ કોઇપણ રીતે વાજબી ઠરી શકે એમ નથી ધ સ ૧૮૧૯માં જે સધિ થઇ તેમાં બ્રિટિશ સરકારે સતારાનું ગભ્ય હમેતને માટે પ્રતાપસિ હના વશમાં ગમવાનું વચન આપ્યું હતું^૨ પરંતુ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એ વચન તોડ્યું અને કે પ્રતાપાસહ પદબદ્ધ હોવાથી તેનો દત્તક જેસ્વાજીની ઠરાવી શકાય, પરંતુ આપાસાહેબના દત્તક વિષે એવું બહાનું ચાલી શકે તેમ નહોતું આપાસાહેબે તો સતારાની ગાદીપર રહી દત્તક લીધો હતો, તો પછી તેણે લીધેલો દત્તક શી રીતે તરછોડી શકાય ? લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ બ્રિટિશ રાજ્ય વધારવા ખાતર સતારા ખાલસા કર્યું હતું વારસા ન હોવાથી ખાલમાં કરવાનું તો એક બહાનું જ હતું

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના વખાણનાગઓએ આ બાબતમાં તેનો

૧ Arnold's Dalhousie's Administration Vol I P 75

૨ Empire in India, P. 171. Kaye's Sepoy War, Vol I P 72

ખોટા બચાવ કર્યો છે ડયુક ઓફ આર્ગાઇલના મત મુજબ કેટલેક ઓફ ડિરેક્ટરની સભાના બધા સભ્યો ડેલાઇડ્રીના મતના હતા^૧. પરંતુ સૂક્ષ્મદર્શી મેજર ઈવાન્સ બેલે સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે કે ડિરેક્ટરોનાના અનેક એ મત વિરુદ્ધ હતા દુકર રીફર્મ, મેલવિલ, આલિશન્ટ, કોલરિફ ઇત્યાદિ એ મતની વિરુદ્ધ હતા^૨ આર્ગાઇલે બીજે રચેલે લખ્યું છે કે મિનવારસી રાજ્યોને ખાલસા કરવાની નીતિ કદાચ ડેલાઇડ્રીના વખતમાજ પ્રચલિત થઇ નથી અનાડિના જમાના-મા પણ અધિકાર વિનાના નાના રાજ્યોની એવી જ અવગ્યા થતી^૩ ડેલાઇડ્રીનો મિત્ર સર્જ ચાર્લ્સ જેક્સન પણ એમજ કહે છે તેણે ચોક્કસ લખ્યું છે કે હિંદી રાજ્યો મિનવારસ ગુજરી ગય તો તેમના રાજ્ય ખાલસા કરવાનો નિયમ કદાચ ડેલાઇડ્રીએ જ સર જોશે નથી એ નિયમ પ્રથમથીજ ચાલ્યો આવતો હતો ડેલાઇડ્રી-એ તો એ નિયમનું પાલન કર્યું છે^૪ પરંતુ ઈવાન્સ બેલે એ મતની અસત્યતા ઉઘાડી પાડી છે તેણે લખ્યું છે કે “ ઇ સ ૧૮૪૮ મા સતારા ખાલસા કરતી વેળા એ કાયદાનો પ્રથમ અમલ થયો હતો^૫

૧ Duke of Argyle, India under Dalhousie and Canning. P. 27.

૨ Empire in India P 163 Comp Rebellion in India P 67

૩ India under Dalhousie and Canning P 28

૪ A Vindication of Dalhousie's Indian Administration, PP II 16

૫ Retrospects and prospects &c. P. 9 Comp. Empire in India, PP. 165-172

તેણે ઉદ્ધારણ તરીકે જણાવ્યું છે કે મહારાજ સિંધિયા અને કમ્પીર તથા રેવાના રાજાઓએ જે દત્તક લીધા તે લૉર્ડ કેનિંગે સ્વીકાર્યા હતા પ્રખ્યાત ટાઇમ્સ પત્રે પણ લૉર્ડ કેનિંગના કાર્નિ વખાણ્યું હતું^૧ લૉર્ડ કેનિંગે ૪ સ ૧૮૬૦ના એપ્રિલની ૨૬ મી એ તથા મેની ૧૦ મીએ જે ખરીતો મોકલ્યો અને તેનો સર આર્થર્સ બ્રુડ (લૉર્ડ હાલિશાક્સ) ૧૬ મી જુલાઈએ જવાબ આપ્યો તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે ' ચક્રવર્તી સત્તા જાગીરદાર કરતા ઉચ્ચ શ્રેણીના દરેક રાજાઓનું રાજ્ય સ્થાયી જોવા ઇચ્છે છે જો તેઓ-માના કોઈને ઔરસ પુત્ર ન હોય અને તેઓ હિંદુ કાયદા (જો તે હિંદુ હોય તો) અને ડી મુજબ બીજો વારસ પસંદ કરે તો તે મજૂર દરવાખા આવશે ૨' "

જેનર ઇવાન્સ બેલ સિવાય બીજા અંગ્રેજોએ પણ આ બાબતમાં ઉત્ક્રાંતિની વખાણ્યો નથી છુડલો વજેરે વિદ્વાન શેખરોએ કયુલ કર્યું છે કે જે કાયદા મુજબ સતારા ખાલસા કરવામાં આવ્યું, તેવી જાતનો કોઈપણ નિયમ આ પહેલા હિંદમાં પ્રચલિત નહોતો. લૉર્ડ ઉત્ક્રાંતિના સમયમાં એ કાયદો નવો સરખાયો^૩ વધારે શુ કહીએ, તે વખતનો શ્રુ બાઈનો ગવર્નર સર જ્યોર્જ કલાર્ક પણ

૧ Empire in India P. 133.

૨ Ibid P 131

૩ J B Norton, Rebellion in India How to prevent another P P. 66, 67, 72. Comp. Ludlow, British India its Races and its History. Vol. II. P. 258 259.

આ કાર્ય વિરુદ્ધ પડ્યો હતો. સર જ્યોર્જ કલાર્કે ખુદ ખુદ જણાવ્યું હતું કે “ કોઇ વ્યક્તિ અને તેના પુત્ર અથવા ઉપગ્રાહકરી સાથે સધિ મુજબની હમેશની મિત્રતા વિષે વિચાર કરતા એ પ્રતીત થશે, કે જેઓની સાથે સધિ થઈ છે, તેમના રિવાજ મુજબ જ્યાં સુધી ઉપગ્રાહકરીના અભાવ ન જણાય ત્યાં સુધી તેઓનું રાજ્ય ખાલસા કરવું એ ગેરવાજબી છે. સતારાના રાજાએ અત્યાચાર જે બાળકને દત્તક પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો છે, તે બાળક ઉપલા નિયમ મુજબ તેના રાજ્યનો ખરો વારસ છે ” એડવિન આર્નોલ્ડ આ બાબતમાં લખે છે કે “ નીરા અને હીમા નદીનો ગમણીય પ્રદેશ બ્રિટિશ રાજ્યમાં ભળી ગયો પ્રતાપસિંહે પોતાના વર્તનથી ગાદી ગુમાવી હતી, પણ આપાસાહેબ આપણા વિશ્વાસુ મિત્ર હોવા તે કોઈપ્રિય રાજા તરીકે પ્રમાણ થયો હતો જનસાધારણના હિતના કાર્યો કરવામાં તે કિત્તાહોંગ રસ લેતો વ્યક્તિગત વિષય દૂર રાખી કેવળ કાયદાના અધિકારની જ ચર્ચા કરીએ, તોપણ સતારા ખાલસા કરવાનો આપણને શો અધિકાર હોય ? સતારામાં કોઇપણ જાતનો જુલમ કે અશાન્તિ નહોતા. આ સ્થળે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી અને તેના વાણિયા માલિકો એ હેતુનાક કહ્યાં છે કે “ સતારા એક તાગાનું રાજ્ય હતું અને કલકત્તા તેનું ચક્રવર્તી હતું. એ આ પ્રમાણે ચક્રવર્તી સત્તાએ પ્રચાર કરેલો કાયદો સતારાને હજમ કરી લખ્યો, એ સતારા, સિંધવા અને હોલકરના રાજ્ય કરતા ઉત્તરથી પશ્ચિમ હોય, તો બ્રિટિશ કંપનીએ ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બહાર પાડેલા ગવર્નનામનો અર્થ શું ? ”

કપનિએ હ' સ ૧૮૧૮ માં જે બહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું તેમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું હતું કે, “ સતારાનો રાજ બાજીરાવના તામામાથી મુકત થઈ સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરશે બહેરનામાના આ બબ્બેનો અર્થ યુ ? પ્રતાપસિંહને પદ્મજી કર્મા બાદ આપાસાહેમને સ્વતંત્ર રાજ તરીકે માન આપવાનો શો અર્થ હોઈ શકે ? પરંતુ આપાસાહેમના મરણ બાદ આપણે એ અર્થની અવગણના કરી પ્રતાપસિંહ ગંગા ન હાવાથી આપણે તેના દત્તક પુત્રને સ્વીકારવા તત્પર ન થઈએ, પણ આપાસાહેમના દત્તક વિશે એવી કંઈ અડચણ નથી જે વેપારી કે પનિતુ અધિકારપત્ર (Charter) ગ્રંથ કરવામાં આવે, તો આપણી એ દત્તક પુત્રને કાયદેમુજબ રાજ નરીકે સ્વીકારવાની ફરજ હતી, જે કાયદા મુજબ ચાલીએ તો પણ આપણી એજ ફરજ હતી, નીતિ પૂર્વક વર્તન ચલાવીએ તો પણ એ દત્તકપુત્રને સ્વીકારવાની આપણી ફરજ હતી, જે બૂન કદી મુઘરવાની નથી તે ખાતર અનિરાય શરમિદા થઈ બોલવું પડે છે, કે સત્યવાદી અને સજ્જન મનુષ્ય મારી માફક જરૂર આવે મિહાત યહણ કરશે ”

નિષ્પક્ષપાત સ્વીકારના પ્રયોગમાં આવા વચનો નાધાર્થ રચ્યા છે પણ નરાધની વાત એ છે કે આવો ન્યાયી વિચાર કોર્ટ આવ ડિરેક્ટરને ન જ મળ્યો તે તો લોર્ડ કેલકાકીની મોરલીપર નાચી રહી હતી. હવે યોગમજ્ઞ ભાગ્યીય આયોના મળી ગાનના ચિદ્ર સ્વરૂપ મનાતા શ્રુતિ અને સ્મૃતિના હૃદયપર કુહાડાના ધા પડવા લાગ્યા, અને ઇસ્લાહના રાજપુરુષોએ પ્રયાગિત કરેલા દત્તકમહણ

૧ Arnold, Dalhousie's Administration of British India, Vol. II. PP 121, 122, 123, 124, 125.

અસહિતતા સમર્થક કાયદાને જોરે, મિત્રરાજ્યો એક પછી એક હિં-
દના નકશામાં લાવવાની ગાવા લાગ્યા.

લૉર્ડ ડેન્કાફ્રીની રાજનીતિને લીધે સત્તાન ખાલસા થયું
હવે આવ્યો ઝાંસીનો વારો.

હિંદના નકશામાં બરાબર મધ્ય ભાગે આવેલ જુદેલખડમાના
નાના ગાજ્યોમાં ઝાંસીનું ગાજ્ય પ્રખ્યાત હતું એ રાજ્ય પેશ્વાના
આશ્રિત રાજાઓના અધિકાર તળે હતું જુદેલખડમાના રાજ્યો
બ્રિટિશ સિંહના કમળમાં આવ્યા, એટલે ૪ સ ૧૮૧૭ માં તે
વખતના ઝાંસીના રાજા રામચંદ્રગવ સાથે સાધ થઈ સધિના નિ-
યમ મુજબ રામચંદ્ર અને તેના નવજન વરાયનપરા ઝાંસીના
અધિકારી હયા.^૧ એ સધિ બાદ રામચંદ્ર જીવ્યો ત્યાં સુધી મિત્રતા
દર્શાવતો આવ્યો હતો ૪ સ ૧૮૨૫ માં જ્યારે લૉર્ડ કોમ્મરમીયર
ભગતપુરનો અજીતગઢ જીતવા નૈયાર થયો હતો, ત્યારે નાનાપડિત
નામનો મધ્ય હિંદનો એક સરદાર પુરકાળ સૈન્ય એકઠું કરી, કા-
લ્પીને ઘેરો ઘાલના તંયાગ થયો આવી વિષમ સ્થિતિમાં ઝાંસીના
રાજાએ પોતાની પરમમિત્ર બ્રિટિશ સરકારને મદદ કરવા માટે
જેમ અને તેમ જલદી ૪૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૧૦૦૦ પાયદળ સૈન્ય અને
એ તોપો મોકલી કાલ્પીનું રક્ષણ કર્યું હતું.^૨

આવી વફાદારી બદલ બ્રિટિશ સરકારે રામચંદ્રરાવના ભારે-

1 Empire in India P. 203. Comp Kaye's
Sepoy War. Vol. I. P 89.

2 Empire in India, P. 217.

બાર વખાણ કર્યા હતા એ વખાણ કદમ મોડાના વખાણ નહોતી.
હિંદના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિનકે ૬ સ ૧૮૩૨ના
ડિસેમ્બરની ૧૯ મી તારીખે ઝાંસીના વિશાળ રાજમહેનમા સમા બરી
રામચંદ્રરાવને 'મહારાજ' ની પદવી અને છત્ર ચામર વગેરે રાજ-
લક્ષણ બતાવનારી વસ્તુઓ ભેટ કરી એ વફાદારીના ચોખ્ખા બદલે
આપ્યો હતો. ૧ આ દરબાર બ.દ ત્રણ વર્ષે રામચંદ્ર ગુજરી ગયા

રામચંદ્ર રાવને પુત્ર ન હોતો તેમના કુટુંબીઓમાંથી ચાર જણાએ
ઝાંસીની ગાદી માટે દાવો કર્યો ગવર્નર જનરલના એજન્ટે રામચંદ્ર
રાવના કાકા રઘુનાથરાવને ચોખ્ખા અધિકારી માની ગાદીએ બેસાડયા
જે કે રઘુનાથ મેઠથી પીડાતા હતા, રાજ્ય ચલાવવાને નાલાયક
હતા, છતાં લોકોએ તેને આદરમાન પૂર્વક રાજ્ય માન્યા તેમના
નામથી કારબાર ચાલવા લાગ્યો ત્રણ વર્ષમા એ પણ અપુત્ર ગુજરી ગયા

રઘુનાથરાવના મગ્ધ બાદ ૬ સ ૧૮૮૩ મા પાછો વારસનો
પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. તે વખતના ગવર્નર લોર્ડ એક્લેન્ડે તે માટે
એક સમિતિ નીમી સમિતિના સભાસદોએ રઘુનાથના બાઇ ગંગા
ધરરાવને ખરા વારસ દરાવ્યા, માટે બ્રિટિશ સરકારના પ્રતાપથી
ઝાંસીની ગજલક્ષ્મી ગાધરગવના તાત્કાલિક આરી

પરતુ આથી ઝાંસીના ગજના નસીબે જોર ન કર્યું ગાધર
રાવને પણ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો નહિ અગાઉના
૬ સ ૧૮૫૩ રાજ્યએની પેઠે એ પણ નિસતાન રહ્યો
તેવામા તેને બચકર વ્યાધિ લાગુ પડ્યો

ગાંધીજીને મરણ પાસે આવેલું જાણી બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ મેજર એલિસ અને મેજર માર્ટિન નામના એક સેનાધ્યક્ષ સમક્ષ રીનસર દત્તક પુત્ર ગ્રહણ કર્યો^૧ આ દત્તક પુત્રના સંબંધમાં તેણે રેસિડેન્ટને લખી જણાવ્યું કે ' હું અતિશય માદો પડ્યો છું એક પ્રત્યક્ષ સરકારનો મારાપગ અનુગ્રહ છતાં મારા પૂર્વજોનું નામ હુનતા બેઠું છે, એ જોધને મને બહુ ચિંતા થાય છે તે માટે બ્રિટિશ સરકાર સાથે અમે જે સંધિ કરી છે તેની બીજી કલમ મુજબ આન દગવ (દત્તક લેતી વેળા એ બાળકનું મૂળ નામ હામોદર ફેરરી આન દગવ રાખવામાં આવ્યું હતું) નામના મારા કુટુંબના એક પાત્ર વર્ષના છેકરાને મે દત્તક લીધો છું જે ઇન્ડિયની અનુકપાથી અને આપની સગકારની કૃપાથી હું રોમ મુક્ત થાકું, અને હવે હું તુલ્ય થયો ન હોવાથી મારે પુત્ર થાય, તો હું આ બાબતમાં ચેત્ત કરીશ અને જો હું ન જીવું તો મારા વિશ્વાસુપણા તરફ નજર કરી, સરકાર આ દત્તક લીધેલા બાળક પર દયાદૃષ્ટિ રાખે એમ હું ઇચ્છું છું. વળી મારી પત્ની-આ બાળકની માતા જીવે ત્યાં સુધી મારી બધી સંપત્તિ ની માલિક બને એવી વ્યવસ્થા કરવાનું હું સરકારને સૂચવું છું. તેના તરફ કદી પણ ગેરવર્તણૂક ન ચલવવામાં આવે એવી મારી ખાસ પ્રાર્થના છે ૨"

મરણપથારી પર પડેલા ગાંધીજીના આ લખાણમાં જે વિનય દર્શાવી રહ્યા છે, એવો વિનય તેના છેવટના પત્ર સુધી રહી

૧ Empire in India. P ૩૦૨

૨ Arnold, Dalhousie's Administration Vol. II P. 148-149

ગ્રેસો હતો. પણ એ યુગ્મકની આ છેલ્લી માગણી ન ધીકારાર્થ એ સમયે લૉર્ડ ડેલ્હાઝી સરકારનો મુખી હતો જેણે સધિ તોડી પળખ ખાલસા કર્યું હતું, જેની કુટિલ નીતિમા સત્તાગતુ રાજ્ય સપડાયુ હતું, તેના હાથમા અત્યારે ઑંશીનુ ભાગ્ય નટકતુ હતું. લૉર્ડ ડેલ્હાઝીએ તક જોઇ ઑંસીન પણ ખાલસા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હુકમ કાઢવામા આવ્યો. ઑશી હમેશને માટે મગાહાઓના કબજામાથી ગયુ.

ગાધરગવના પત્ની લક્ષ્મીબાઇ પુરુષના જેવી સાહસિક અને ખહાડુર હતી. તેનું હૃદય જેમ દામિનીજનસુલભ માધુર્યથી ઝરતુ હતું, તેમ દઢતાથી સખ્ત પણ બનેલુ હતું. કોમળ મૌદર્ય સાથે બચ કર દોરતાનુ અલૌકિક મિશ્રણ લક્ષ્મીમાઇમા થયુ હતું. જે કોમળે કોમળ રીણુના ખ્વનિ સાથે જ ગલના પર્વતોને શાડી નાખનારો વિનાશ સામગ્રવો હોય, તો તેણે લક્ષ્મીબાઇનુ અલૌકિક જીવન જણવુ જોઇએ. લક્ષ્મીબાઇનુ હૃદય ઉચ્ચ વિચારોથી ભરપૂર હતું. ઇ સ ૧૮૫૪ મા બ્રિટિશ એજન્ટ મેજર આફકે સ્પષ્ટાક્ષરે લખ્યુ છે, કે “લક્ષ્મીબાઇ અતિશય માનને લાયક છે, તેમ રાજ્ય પ્રતિનિધિપણુ ચલાવવાને પૂર્ણ શક્તિ ધરાવે છે, તેનો સ્વભાવ અતિ ઉચ્ચ બાવના બતાવી આપે છે. ઑશીના બધા લોકો તેના તરફ પૂર્ણ ભક્તિ દર્શાવે છે.” આ રીતે લક્ષ્મીબાઇ ઉચ્ચ બાવનામય હતા તે સાથે ઓગણીસમી સદીના અદિતીય વીરાગના હતા.

લક્ષ્મીબાઇએ બ્રિટિશ સરકારના હાથમાથી પોતાના પતિનું રાજ્ય હોદાવવાના બહુ પ્રયત્નો કર્યા સધિના નિયમે બતાવી, મિત્રતાના દૃષ્ટાંતો આપી અને દરેક લેવાની રીત મિદ્ધ કરી મનાવી. ઝાંસી પોતાને પાછું સોંપવાની પ્રાર્થના કરી પરંતુ કમ ન વળ્યું. લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ જે વજર હુમલો હતો તે ઝાંસીપર પડ્યું આ અન્યાયથી લક્ષ્મીબાઇ બહુ દિલગીર થયા તેની દિલગીરી કેવળ આખવાટે પાણી બની નીકળી ન જતા અવિધ્યમા પ્રયત્ન દવામિના ઉપમા પ્રગટ થઇ દરનાએ તેની પ્રકૃતિ બદલ બનાવી હતી, માહરે તેના હૃદયને દદ બનાવ્યું હતું, અને અનુભવે તેની દૃષ્ટિએ તે દુઃખ ખમવાની ટેન પાડી હતી, તેથી તેમણે આ બંધુ મદન કર્યું તે બંધુ વિધ્યથી હરી કિકર્ત્ત-ય મૂઢ થઈ કર્ત્તવ્ય રિમુખ થયા નહિ. બ્રિટિશ એજન્ટ સાથે મેળાપ કરની વેળા તેમણે પડદા પાછળથી બની નવરે કહ્યું, 'મેરી ઝાંસી ફેક્ટરી નાહિ' લક્ષ્મીબાઇના આ અવાજથી ગજપ્રતિનિધિ નબલિત બની ગયો ઝાંસી બ્રિટિશ સરકારે ખાલસા કર્યું ખડ, પણ આ અપમાને લક્ષ્મીબાઇના હૃદયના દારી ધા કર્યો.

લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ સત્તાગની માફક ઝાંસીને પણ મિનવારસી રાજ્ય ગણી ખાલસા કયું હતું. લૉર્ડ મેટકાફે બુદ્ધિભરના નાના રાજ્યોના સબધમા જે મત આપ્યો હતો, તેમાના એક વાક્યપરથી લૉર્ડ ડેલ્હાઉસીએ ઝાંસી ખાલસા કરવાનો આધાર લીધો હતો. મેટકાફે પોતાના અભિપ્રાય નીચેના ઉપમા પ્રગટ કર્યો હતા —

“ હિંદુ રાજ્યોના સબધમા હું એ અભિપ્રાય બહાર કરું છું કે જો તેઓને ઔરમ પુત્ર ન હોય તો રિવાજ મુજબ દરેક ભેવાનો તેઓને અધિકાર છે બ્રિટિશ સરકારે આ પ્રમાણે રિવાજ મુજબ અને હિંદુ કાયદા મુજબ લીધેલા દરેક સ્વીકારના જોઇએ.

(૮૪)

પરંતુ જેઓને રાજ્યો પાસેથી કેવળ જમીનદારીજ મળી હોય, અથવા જેઓ ગજ તરફથી અપાયલા હકોજ ભોગવતા હોય, તેઓને એ નિયમ લાગુ પડશે નહિ તેઓ એ શરતે એ બધી જમીનદારી અગર હકો ભોગવી શકશે કે તેઓના ઔરસ પુત્રો એ બધી સ પ ત્તિના અધિકારી હોઇ શકે પણ ઔરસ પુત્ર ન હોય ત્યારે એ બધુ સરકાર ખાલસા કરી શકે”^૧

લૉર્ડ ડેલ્હાઈઝીએ મેટકાફના છેલ્લા વાક્યોને આધારે ઝાંસી માલસા કર્યું હતું^૨ પરંતુ એ વાક્યોમાથી ડેલ્હાઈઝીને વાસ્તવિકરીતે કંઇ પણ ટેકો મળે તેમ નથી લૉર્ડ મેટકાફ તો કવળ જાગીઘડારના સબખાજ ઉપલા વાક્યો ઉચ્ચાર્યા છે જે ગળઓ વશપરપરા રાજ્ય ભોગવતા હોય તેઓને માટે એ નિયમ નથી માટે જે નિયમ જાગીઘડાર માટે હતો, તે નિયમ ઝાંસીના રાજ્ય પર વપરાયો એ કાયદાનો ઉલ્લટો અર્થ કવવા જેવુ થયુ હતું, એમા કશો શક નથી

ઝાંસી જાગીઘડારના વર્ગમા નહોતું બ્રિટિશ સરકારે પણ સધિ કગતી વખતે ઔરસ પુત્રનો નિયમ દર્શાવ્યો નહોતો ઝાંસીના રાજ્યો વશપરપરાથી રાજ્ય ભોગવતા આવ્યા હતા ૬ સ ૧૮૩૨ મા જ્યારે લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિ કે ઝાંસીમા દરબાર બરી રામચંદ્રાવને મહારાજની પદ્વી અને છત્ર ચામગદિ રાજ્યોને લાયક વસ્તુઓ

૧ Empire in India, P 204-205

૨ Empire in India P 20^૧ કે સાહેબનાઈતિહાસમા પણ ડેલ્હાઈઝીનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામા આવ્યો છે Kaye's Scopy War Vol I P. 91 note

બેટ આપી, ત્યારે ઝાંસીના અધિપતિ જમીનદાર તરીકે સ્વીકારાયો નહોતો. ઇ સ ૧૮૧૭ની સધિમા પણ ઝાંસીના અધિપતિ જમીનદાર અથવા બ્રિટિશ સરકારે આપેલી જમીનનો ભોગવટો કરનાર ગણાયો નથી રામચદ્રરાવને કંઈપણ દાન કરવામા આવ્યું નહોતું, તે તો પોતાના નડવાઓની સપત્તિ ભોગવતો આવ્યો હતો અંગ્રેજ સરકાર અને તેની વચ્ચે રાજપ્રજા જેવો સંબંધ નહોતો, તેથી અને પણ મિત્રભાવે ગ્રેવાને બધામા હતા બ્રિટિશ નરકાર તરફથી કોઈપણ બાબત નવી ભોપાઈ નહોતી, બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કોઈપણ સત્ત્વ આપવામા આવી નહોતી ઝાંસીના અધિપતિ જમીનદાર નહોતો પણ વશપર પગથી હિંદુ રાજા તરીકે ગણતો હતો ઇ સ ૧૮૧૭ ની સધિમા પણ તેને વશપરપરા રાજ્યાધિકાર ચલાવવાની સત્તા આપવામા આવી હતી ૧

ડેલ્હાઈઝી એક ગ્રેવો ભારે ભ્રમમા પડ્યો છે તેણે લખ્યું છે કે “ ઇ સ ૧૮૩૫ મા રામચદ્રરાવનું મરણ થયું જો કે તેણે મરણ પહેલાં એકાદ દિવસ દરમિયાન એક દત્તકપુત્ર લીધો હતો, પણ તે પુત્રને બ્રિટિશ સરકારે દત્તક તરીકે સ્વીકાર્યો નહોતો એ માટે રામચદ્રરાવના મરણ બાદ તેમના કાકાને ઝાંસીની માદી મળી હતી ” ૨ ટ્યુક ઓર્ આર્ગાઇલ અને સર આર્સ્ટ જેક્સન પણ ડેલ્હાઈઝીના આ વચ્ચેનો પર આધાર રાખી ઇ સ ૧૮૫૪ મા લીધેલા દત્તકને

૧ Empire in India, PP ૨૦૯-૨૧૦

૨ Jhansi Blue Book, PP ૨૧,-૨૨, Comp Empire in India, P ૨૧૧

અસિદ્ધ ગણે છે^૧ પરંતુ ઇવાન્સ એલે આ બધી વાતોના અગત્યર
 ન્દીઆ આપ્યા છે ઇ સ ૧૮૩૫ મા ઝાસીના વારસા માટે ઘણી
 ગરમડ થઇ હતી તે વખતે ચાર જણાએ વારસા તરીકે દાવો કર્યો
 રામચદ્રગવે લીધેના દત્તક સબખમા બહુ શક હોવાથી એ વખતે
 આનંદગવને ગાદી મળી હતી હિંદી સરકારના સેક્રેટરીએ આ આ-
 મતમા લખ્યું હતું કે “જો એ દત્તક લેવાની પદ્ધતિ અગત્ય હોત
 તો જરૂર એ બાળક રામચદ્રગવ પછી ગાદી વારસ થાત અને તેમના
 કાકાને બદલે તેના પિતાની મધી સપત્તિનો માલી-બનત પરંતુ એ
 દત્તકની (એ દત્તક યોગ્ય પદ્ધતિ મુજબ ગ્રહણ કરવામા આવ્યો છે
 કે નહિ તે વિષય શક્યપડતો હોવાથી) બાબતમા તપાસ ન કરના
 નગરે રામચદ્રગવના કાકા આનંદરાવને ગાદીપતિ ઠરાવ્યા છે ”^૨
 આ પછી સાબીત થાય છે કે ઇ સ ૧૮૩૫ મા જે દત્તક ગ્રહણ
 કરવામા આવ્યો હતો તે દત્તક બાબત નક વકાવવામા આવ્યો હતા
 પરંતુ ઇ સ ૧૮૫૩ મા જે દત્તક લેવામા આવ્યો, તેમા કમ મંદ
 ગણવા પડે તેમ નહોતું એ ગાંધગવે મિલિ મુજબ દત્તક ગ્રહણ કરી
 એ બાબત બ્રિટિશ સરકારને જણાવી હતી આ પ્રમાણે ઇ સ
 ૧૮૩૫ અને ઇ સ ૧૮૫૩ માના દત્તક લવાની ક્રિયા એક સમ્પ્રદાય
 નથી^૩ તો પછી ક્યા કારણોથી છેલ્લો દત્તક ઝાસીની ગાદીપર ન

૧ Duke of Argyll, India under Dalhousie and Canning P 31-32 Sir Charles Jackson, A Vindication, P 11

૨ Jhansi Blue book P, 18 Comp Empire in India P- 212

૩ Empire in India P 212

આવી શક્યો ? કયા કાયદાને રૂથે બ્રિટિશ સરકારે ઝાંસી ખાલસા કર્યું ? કયા અપરાધને લીધે અઘાધગરાવની વિધવા પત્નીની માગણી એ તરછેડવામા આવી ? પવિત્ર મિત્રતાનુ આવુ ફળ ? પવિત્ર સાધનુ આવુ પરિણામ ?

લૅ૧૬ ઉલ્હાડગીએ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, “ ઝાંસી બ્રિટિશ મુલકના મ ૫ ભાગમા આવેલુ છે માટે એ આપણા તામામા આવવાથી મમમ બુદ્ધેલખડની ઉન્નતિ થશે વળી બ્રિટિન સત્તા નામે આવવાથી ઝાંસીની પ્રજાપર પણ બહુ ઉપકાર થશે ” ૧ લૅ૧૬ ઉલ્હાડગીના આ વાક્યો ખરી ઘટારતાની હદ જોળ ની જ્ય છે ઝાંસીના ગજ્જઓના વખતમાં પ્રજાપર કમ જુલમ થયો નહોતો, અન્વયસ્થા મચી નહોતી, તેમ તે સિવાય બીજી કોઇ જાનની મગમડ થઇ નહોતી કલદુ ઝાંસીના ગજ્જઓ રાજ્ય અધાતવામા હારિયાગ નીવડયા હતા ૨ રાજ્જઓના આટલી મધી હોશિયારી ગા ઉલ્હાડગી પ્રજાપર ઉપકાર થવાને મહાને ઝાંસી ખાલસા કરવા જ્ય એ નવાઇ જેવુ છે જેઓ હમેતા સગકાર સાથે મિત્રતાના પાશમા બધાયલા હતા, દુખને વખને સગકારને માયુ આપવા તત્પર ગહેના તેઓતુ રાજ્ય ખાલસા કરવામા સરકારે પાછુ વાળી ન જોયુ બ્રિટિશ સરકારે એક અસહાય વિધવાને કેફ કરી ૩ એક કોમળ બાળકને હાઈ કાઢી,

૧ Kaye's Sepoy War Vol P ૭૨

૨ Arnold, Dalhousies Administration Vol. II P 147

૩ Ibid, P 151

અનાયાસે, બીનધડકે, તેઓનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સંસ્કૃતિનો કેવો દત્કર્થ ! ઉદારતાનું કેવું અપૂર્વ દૃષ્ટાંત !

બ્રિટિશસિ હ ઝાંસી ખાલસા કર્યા બાદ રાણી લક્ષ્મીબાઈના હૃદયને સાત કરી શક્યો નહિ જે શ્લોભથી, જે રોષથી, જે અપમાનથી એ જર્જરિત થઈ રહી હતી, તે રોષ, શ્લોભ, અને અપમાન ભવિષ્યમાં હદીસ થઈ વેરની વૃત્તિ સાત પાડવા તત્પર થયા અને એ બાબત યોગ્ય સ્થળે દર્શાવશું

હોર્ડે ડેલ્હાઝીની કુટિલ નીતિએ જેની રીતે સતારા અને ઝાંસીને ઝડપી લીધા, તેજ રીતે નાગપુર પણ ઇ સ ૧૮૫૩ તેના પળખા સપડાયું સનાગ અને ઝાંસીની માફક એ રાજ્ય પણ મરાઠા વંશના રાજાના પ્રબળ પગક્રમથી ગણિત હતું ત્યાનો રાજા ઝાંસી અને સતારાના રાજાની માફક અપુત્ર મગ્ધ પાખ્યો તેણે મૃત્યુ અગાઉ દત્તક લીધો હતો પણ હોર્ડે ડેલ્હાઝીની નીતિએ એ અત્યુ ઝ કરી નાગપુરનો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ખાલસા કરી નાખ્યો

નાગપુરનો ગજ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોસલા વંશનો હતો ઇ સ ૧૮૧૮ મા મહારાજ આપાસાહેબને તે વખતના - વર્નર જનગલ હોર્ડે હેન્ટિએ પદબ્રહ્મ કર્યો ગાદી ખાલી પડી ગજવંશીઓ અને ગજવંશના મુખ્ય માણ્યોએ એકત્ર થઈ આ બાબતમાં મમલત કરી. એ મમલતને પરિણામે શ્લોસલા વંશના નજીકના કુટુંબી એક બાળકને નાગપુરની ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યો ઇ સ ૧૮૨૬ મા એ બાળક હિમંતુ આવ્યો એટલે બ્રિટિશ સરકારે તેની સાથે સંધિ

કરી એ સધિ મુજબ એ રાજના વશમાં નાગપુરનું મળ્ય સફાને
માટે રાખવાનું વચન આપવામાં આવ્યું ^૧

એ ગળતુ નામ ત્રીજે રાધેજી ભોંસલે હતું. ઈ સ ૧૮૫૩
ના ડિસેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે તે મરણ પામ્યો. મરણ વખતે તેની
ઉંમર ફક્ત ૪૭ વર્ષની હતી રાજ નાનો હતો તે વખતે બીજા
રાધેજીની પત્ની બે કબાઇ રાજ ચલાવતી હતી. બે કબાઇ સદ્ગુણી
અને રાજ્ય ચલાવવાની કળાથી જાણીતી હતી. પચાસ વર્ષ સુધી
તેણે ભોંસલે કુળમાં સત્તા ભોગવી હતી, ત્રીજે રાધેજી અપુત્ર મરણ
પામતા બે કબાઇએ યશવત અહરરાવ (સાધાગણુ રીતે એ આપા
સાહેબના નામથી જાણીતા હતા) નામના ત્રીજા રાધેજીના નજીકના
સમઘી બાળકને દત્તક તરીકે સ્વીકારવાનો ઠરાવ કર્યો ^૨ ગણીએ એ
ઠરાવ રેસિડેન્ટ મેનસેલ સાહેબને જણાવ્યો. મેનસેલ સાહેબે એ
આમતમાં કંઈ વિત્તાક ન બતાવ્યો ^૩ તેણે આ સબધમાં ફક્ત
આટલું જ જણાવ્યું કે “ વડી સરકારની મજુરી સિવાય હું કોઇપણ
પ્રગરના દત્તકને કાયદેસર માની શકું નહિ ^૪ દત્તક તો લેવાયો.
વિધિપૂર્વક આપાસાહેબે ત્રીજા રાધેજીની મરણ ક્રિયા કરી ત્યારમાદ
તેનું નામ જનોજી ભોંસલે પાડવામાં આવ્યું ^૫

૧ Arnold Dalhousie's Administration Vol.
II P 156

૨ Empire in India, P 174

૩ First Nagpore Blue book 1854, P 56.

૪ Empire in India, P 175

૫ Empire in India, P. 175

મેનસલ સાહેબે વડી મગ્દાર સમક્ષ નાગપુરની સ્થિતિનો રિપોર્ટ રજૂ કર્યો હોઈ ડેહાડગી પેશુ પ્રાતમા મુસાફરી કરવા ગયો હતો, એટલે આનો નિર્ણય થતા વિલંબ થયો. રાજધાનીમાં આવ્યા બાદ નાગપુરનો પ્રશ્ન ઉપાડવાના આવ્યો. કારોબારી મંત્રિનિમા અર્ચા ચાલી મંત્રિતિના સભાસભાઓને એક સંતાપનિ લેતા, સરજન આક્રમના વિચારનો હતો તેણે હિંદમાં વધુ વર્ષો ગાળ્યા હતા. વધુ દેશી ગજાઓના સમાગમમાં આવ્યા હોવાથી તેણે નાગપુરની સ્થિતિ જાણવા કમર કસી પરંતુ તેની સુક્ષ્મ બુદ્ધિ, ઉડું કર્તા જ્ઞાન, સત્તાગ અને ઝાંસી ખાલમાં કળાને કામ ન આવ્યું ત્રીજા રાષ્ટ્રોજના મગ્દાર બોલેક નામ પછી ઇ સ ૧૮૫૪ ના જાન્યુઆરીની ૨૮ મી તારીખે ફરી પેશુ મહારાજ બહેનનામુ નીકળ્યું ડેહાડગીએ સતારા ને ઝાંસીના પોંડે ઔરસ પુત્રને અભાવે નાગપુરનું ગળ્ય ખાલસા કયું^૧

યજ્ઞવલ્ક્ય અહમદાવ ત્રીજા રાષ્ટ્રોજનો અતિ નિકટનો સગો હતો તેની મા બેનાબાઇ નાગપુરના ગજામહેલમાં રહેતી હતી તેને ઇ સ ૧૮૩૪ ના આગસ્ટની ૧૪ મી તારીખે એક પુત્ર જન્મ્યો. પુત્રજન્મના આનંદમાં રાજમહેલમાંથી નોખોના માર કરવામાં આવ્યા હતા^૨ એજ માસની ૨૫ મી તારીખે રાજ્યના મોટા મોટા અમલદારો મિહાઇ વજ્યવાને મહાને ગસિડેન્ડને મળ્યા હતા નાગપુરમાં આવો કિલ્લવ કોઇપણ માણસના જન્મ વખતે

૧ Empire in India P 125 Comp Kates
Sepoy War Vol I 77-83,

૨ Empire in India P 176

થયો નહોતો મેનાબાઇનો પુત્ર ગજમહેલમા ગજપુત્રની માફક ઉછરવા લાગ્યો તેની સેવામા અનેક નોકર ચાકર હાજર રાખવામા આવ્યા, તે જમા જમ ત્યા તેની માથે દરબાર માટકુરી (એક જાતના અમલદારો,) બાલાવાળા સિપાઇઓ, હાથી અને ઘોડાઓ રહેતા મહારાજ પોતે તેની કેળવણી મારે બદોબત કરતા અગત્ય અહરરાવ ઉમર લાયક થયો એટલે દરબાર વખતે અગર રેસિડેન્ટ સાથે મેળાપ કરતી વખતે મહારાજ સાથે એકજ સિદ્ધામનપર બેસતો મરાઠાઓમા છોકરાને નાનપણમા પગચાળાનો ચાલ છે, છતા નાનપુત્રના ગજએ એ નિયમ તોડી અદગગવને પગચાળા નહોતો ટુકામા ત્રીજા રાધોજીને જેમજેમ મતાન થવાની આશા ધટતી ગઈ તમ તેમ અદગરાવ પગનો પ્રેમ વધતો ગયો નાધારણુ પ્રજા તો મેનાબાઇના પુત્રને જ સુવર્ણ ધાત્રી હતી બધાને ખાત્રી હતી કે રાધોજી મેનાબાઇના પુત્રને દત્તક લેશે અદગગવા નિવાહમા રાધોજીનો અમત જેનું એ વાત દરેકના મનમા વધારે ને વધારે દસતી ગઈ આ રીતે અહરરાવ નાગપુરના રાજા સાથે માટ સબધમા આવ્યો હતો હોર્ડ ડેન્ડાઉઝીએ ૧૮૫૪ મા નાગપુર ખાલસા કરવાની માદીમા આ ગાઠ સબધમાળા બાળકને “ એક નાધારણુ મરાઠો ” કહ્યો હતો એક સ્થળે વિદેશી તરીકે ઓળખાવ્યો હતો ?

દત્તક બાબત અહરરાવની મા મેનાબાઇ સાથે બંધબાધ અથવા ત્રીજા રાધોજીની પટરાણી અનપૂર્ણા બાઇને કરી વિગેધ થયો નહોતો અનુભવિ મળતા જ બધુજનો સમક્ષ નાના અહરરાવ (આપા સાહેબના પિતા) અને મેનાબાઇએ પોતાનો પુત્ર હાજર કર્યો હતો

રાણી અને તેના મત્રીઓએ ધીરજથી આ વાત રેસિડેન્ટને જણાવી હતી તેઓએ ધૈર્ય ગળી આ બાબતમાં મવર્નર જનરલની મજૂરીની મહ જોઇ હતી બ્યારે નાગપુર ખાલસા કરવાનો હુકમ રાણીઓને જણાવવામાં આવ્યો, ત્યારે તેઓએ એ અન્યાય વિરુદ્ધ મહુ બડબડાટ કર્યો દત્તક રિવાજ મુજબ લીધેલો હોવાના પુગવા આપ્યા, પણ કમ ન વળ્યું વધારે શું કહેવું, આ રીતે રિવાજ મુજબ વિધિપુર સગ લીધેલો દત્તક જીવનો ગા હોર્ડ ડેલેગેટીએ વિધાયત જતી વેળા છ સ, ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮ મી તારીખે લખેલી ખાસ નોંધમાં લખ્યું હતું, કે “ નાગપુરના ગળને પુત્ર નડોતો, ગળની વિધવા પત્નીઓએ પણ કમુલ કર્યું હતું કે ગળના મરણ પછી કોઇપણ બાળકને દત્તક તરીકે મીકાગવામાં આવ્યો નહોતો ”

હોર્ડ ડેલેગેટીએ છ સ ૧૮૧૮ માં નાગપુર સબધમાં જે નીતિ અખત્યાગ કરી હતી, તે મનધમાં હોર્ડ ડેલેગેટીએ લખ્યું છે કે “ અપાસાહેએ પોતાના દોષવડે રાજ્ય ગુમાવ્યું છે, અને મિત્રતાની શરતો નોડી ઇ, એ વાત મવર્નર જનરલના મનમાં દઢ થઇ હતી માટે તેણે પોતાને મનમમતા માળકને ગળ તરીકે ઠરાવ્યો અને તેના રક્ષક તરીકે એક પ્રતિનિધિ નીમ્યો તે વખતે દત્તક મહથ્થની ક્રિયા દગવામાં આવી નહોતી તેથી એ માળક દત્તક તરીકે નાગપુરનો ગળ થયો હતો, એવું કમ સાબીત થતું નથી કાગળ કે રાજ્ય ઇગવ્યા માદ કેટલીક મુદ્દને તેને દત્તક તરીકે મીકાગવામાં

૨ Papers, Minute by the Marquis Dalhousie dated February 28th 1856 No 245 of 1856. Comp. Retrospects and prospects &c P 29

આબ્દો હતો રાજ્ય અને રાજવંશમાં આ બાળકને અનુકૂળ ગહે એવો જયો હોવાથી રાજનીતિ ખાતર લૉર્ડ હેરિટએ એ કાર્ય કયું હતું દુકામાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે “ બ્રિટિશ સરકારે તે સમયે નાગપુરને પોતાના તામાનુ રાજ્ય ગણ્યું હતું તે વખતે સરકારે જેને યોગ્ય ધાગન તેને ગાદી આપત એવા દાનકાર્યમાં કોઇપણ પ્રકારનો નિયમ જળવાતો નથી એ બાબત ફક્ત મગદારની ઇચ્છા અને રુચિ પર આધાર રાખત ”^૧

લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની આ ખાસ નોંધ સગળ ને દુકી બાપામાં લખીએ તો એમ લખી શકાય કે નાગપુરનું ગભ્ય બ્રિટિશ સરકારે તાબે કર્યું હતું, એ વાત સક વગરની છે કાઇપણ ગભ્ય જીત્યા બાદ તે રાજ્ય પર જે જે હક પ્રાપ્ત થાય, તે બધા હકો આપાસાહેબના વિશ્વાસવાત પછી બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા હતા, તેમણે સરકારે મુજબતા અને ઉદાર રાજનીતિ દર્શાવવા ખાતર પહેલાના ગભના એક પાસેના સગાને ગાદી પર બેસવાની જગ્યા આપી હતી^૨

પરંતુ લૉર્ડ હેરિટએના વચનો સાથે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીના વચનો સરખાવતા બંને વચનો વચ્ચે સપૂર્ણ જુદાપણું જણાઇ આવે છે લૉર્ડ હેરિટએ ઇ. સ ૧૮૨૩ ના મેની ૬ થી તારીખે જીઆસ્ટરથી પોતાના પત્ર સાથે ઇંગ્લાંડમાં કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર પર પોતાના રાજ્ય અમલનું જે વિવરણ લખી મોકલ્યું હતું, તેમાં નાગપુરના રાજ્ય સંબંધમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું.—“ નાગપુરના એક

૧ First Nagpore Blue book, P. 27. Comp. Empire in India. P 185-187

૨ Empire in India. P- 186

રાજ્યસેવા માણુમે આપાસાહેમને રાજ્યમાથી હાકી કાઢી નાગપુર કબજે કર્યું. આપાસાહેમ આ રીને રાજ્યબદલ થઇ બુરી દશામાં આવી પડ્યો, એટલે અમે તેને આશ્રય આપી મચાવ્યો ત્યાર બાદ એ ગજગાદી બથાવી પડનાર માણસ ગાડો બની જવાથી બ્રિટિશ સરકારે આપાસાહેમને ગજપ્રતિનિધિ મનાવી તેના કાયદામાં ગજમની કુલ સત્તા સોંપી ગાડો ગજ દત્તક હઇ ખેસ એવી નકાથી ગજ-પ્રતિનિધિએ તેને જોગ આપી મારી નાખ્યો આ મામતમાં બારે શક વેત્તન દેયો પરંતુ એ બામત કલ સાબીતિ મળી ન હોવાથી તથા ગજના મંજુ માદ આપાસાહેમ ગાદીએ એમે તેમાં કલ અડચણ થાય તેવું ન હોવાથી નાગપુરના કાયદેસર ગજ તરીકે તેને પદબદ્ધ થયો તે વખતે રાજ્યની ગિથિતિ વગેરે બાબતનું કુકાણમાં વર્ણન કર્યા માદ લખ્યું છે કે, “નાગપુરમાં અવ્યવસ્થા મચેલી હોવાથી અમે તેનો મદોમસ્ત કરવા તૈયાર થયા ગજવસ અને ગજમના મુખ્ય માણસોએ એ બામતમાં મસલત કરી એકમતે હોસલા વગના એક નજીકના સગાને નાગપુરની ગાદી આપવાનો દગવ કર્યો તે મુજબ એમાગકને આપાસાહેમને બદલે નાગપુરની ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યો.” નાગપુર સમયમાં આવું લખાણ હોર્ડ હેસ્ટિંગ્સના વિવરણમાં મૉજુદ છે છતાં હોર્ડ ડેલાઉડી કહે છે કે હોર્ડ હેસ્ટિંગ્સની પસંદગી મુજબ એક બાળક નાગપુરની ગાદીપર બેઠો, રાજનીતિની કેવી વિચિત્ર લીલા ! રાજનૈતિક વાક્યામાં કેવું અપૂર્વ સાદન્ય !

૧ Report of Select Committee of the House of Commons on the East India Company 1833 Appendix pp 103, 104.

૨ Empire in India, P 188

નાગપુર જોઈસલે કુળના હાથમાંથી ક્યાંતુ ચાલ્યુ ગયુ હતુ. બ્રિટીશ સરકારે પોતાની ઇચ્છાથી વ્યવસ્થા બજાવવા ખાતર માણ રાજ્યને ગાદી આપી હતી, એ ગભ જોઈસલે કુળનો ગાદ મળધી હતો કે નહિ એ બાબતમાં મરકારે કદ તપાસ કરી નહોતી એ બંતુ સાબીત કરવા માટે હોર્ડ ડેક્લા-રીએ પોતાની યાદીમાં ખાસ પ્રયત્ન કર્યો છે બહુ યુક્તિ વાપરી છે, પરંતુ ખેદ એટલેજ કે એ મહેનત, એ યુક્તિ અરણ ગણ છે તેણે પોતાની ખાસ નોંધમાં જણાવ્યુ છે કે

" આપાસાહેબની શત્રુતા અને વિશ્વાસવાન પછી નાગપુરનુ ગભ્ય આપણી સત્તા તથે આવ્યુ હતુ તેજ વર્ષમાં બ્રિટિશ મરકારે એ ગભ્યનો કેટલોક ભાગ માણ રાજના હાથમાં સોંપ્યો હતો અને ઇ સ ૧૮૨૬ ની સધિ મુજબ એ ભાગપર તેની સત્તા રક્ષપર પગ ચીકારવાનુ વચન આપ્યુ હતુ^૧ ' મેજર હવાન્સ એલ આ વાક્યોમાં એ મોટી ભ્રષ્ટો મનાવે છે એક એ કે નાગપુરનુ ગભ્ય કદીપણ જીતેલા ગભ્ય તરીકે ગણાયુ નથી જો તેમ હોત તો લરકરી કાયદા મુજબ એ ગભ્ય પોતાને હસ્તક છે એવુ જાહેર કરી શકાત, પરંતુ એવુ કદીપણ જાહેર કરવામાં આવ્યુ નહોતુ બીજુ એ કે ઇ સ ૧૮૧૮ માં નાગપુર રાજ્યનો કેટલોક ભાગ માણ રાજ્યને આપવામાં આવ્યો નહોતો. ત્રીજો રાધોજી જોઈસલે સરકારની કૃપાથી સમગ્ર નાગપુર રાજ્યનો અધિપતિ થયો હતો ઇ. સ ૧૮૨૬ ની સધિની પાચમી કલમમાં જણાવ્યુ છે તેમ આપાસાહેબે શત્રુતા કર્યા પહેલાં નાગપુરમાં જે બ્રિટિશ સૈન્ય કેતુ હતુ, તેના ખરચ

૧ First Nagpore Blue-book p 23 Comp. Empire in India. p. 192

પેટે સાગર અને નર્મદા નદીનો પ્રદેશ તથા બીજો કેટલોક મુલક અંગ્રેજ સરકારને આપ્યો હતો ત્રીજા રાધોજીએ હમરમા આવ્યા માદ એ શગત સ્વીકારી હતી વાસ્તવિક રીતે બ્રિટિશ સરકારે નાગપુર કબજો કર્યા બાદ માજી રાજાને એ બધું દાનમા આપ્યું નહોતું ઉલટું બ્રિટિશ અમલદારો રાજાની સગીર અવસ્થામા તેના નામથી ગભ્ય ચલાવતા હતા પછી ધ સ ૧૮૨૬ મા ગભ હમરમા આવ્યો એટલે સધિના નિયમ મુજબ તેને નાગપુરનો માલેક જાહેર કરવામા આવ્યો એ સમયે આપાસાહેબે બ્રિટિશ સૈન્યના ખર્ચ પેટે જે પ્રદેશો આપવાનું વચન આપ્યું હતું, તે પ્રદેશો ત્રીજા રાધોજીએ બ્રિટિશ સરકારને સોંપ્યા જે નાગપુરનું રાજ્ય તેને દાન તરીકે આપવામા આવ્યું હોત તો તે કદીપણ સાગર અને નર્મદાનો પ્રદેશ બ્રિટિશ સરકારને દાનમા આપત નહિ^૧

જે જે ઇતિહાસકારોએ ડેલ્હાઉઝીને વખાણવામા આગળ પડતો ભાગ લીધો છે, તેઓ નાગપુરના સબધમા પણ સતારા ને ઝાંસીના મારક ડેલ્હાઉઝીને સાચો ઠરાવે છે ડચ્ચક ઓવ આર્ગાંમલ અને સર આર્સ્ટ જેકસન બંને નાગપુરનું રાજ્ય ખાસતા કર્યું તે કાર્યને કાયદેસર મનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ માર્કિવસ ઓર્ હેન્ટિંગ્સના નાગપુર સબધીના વિવરણ બાબત જે અભિપ્રાય આપ્યો છે, તેવોજ અભિપ્રાય ડચ્ચક ઓર્ આર્ગાંમલે પણ આપ્યો છે^૨ લૉર્ડ હેન્ટિંગ્સે નાગપુરનાં પ્રકરણમા કેવો ભાગ લીધો હતો, અને લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ એના અભિપ્રાયને કેવી રીતે ઉલટો સમજાવ્યો હતો તે અગાઉ બગબર બતાવવામા આવ્યું છે એ પગથી જણાશે

૧ Empire in India. P 192-193

૨ India under Dalhousie and Canning P. 34

કે ડેલાવેરિઝી અને આર્ગાઇવ-મનેએ હિસ્ટ્રીમના કચનને બિલકુલ
ઉચલાવી નાખ્યું હતું અનેએ અર્થના અનર્થ કરી નાગપુર ખાસમા
કર્મ એ વાત ન્યાયપુર મર ગણાવી છે

સર ચાર્મ જેકસન પોતાના પુસ્તકમા લાઈ ડેલેરિઝીના
વચનોના પાંચે પાનામા પાંચે હાથો નથી તેણે કદ મકાચ
ગણ્યા વિના ડેલાવેરિઝીનુ આ વાચ્ય ટાંચુ છે કે “ધ સ ૧૮૧૮મા
બ્રિટિશ સરકારે નાગપુરનુ રાજ્ય મગુમ ગળને દાનરૂપે નાંચુ ”^૧
પણ એ વાત ખરી નથી, એ અગાઉ નિહ કર્યામા આવ્યું છે

હિદ છોડતી વળા લાઈ ડેલાવેરિઝીએ પોતાની યાદીમા નાગપુર
વિષે લખ્યું છે કે “નાગપુરના ગળનેના કેમપણ કાયદેનર વારસ ન
હોવાથી એ ગળ્ય બ્રિટિશ સ કારના તાબામા મકવામા આવ્યું
આપાસાહેમના વિશાસધાતથી નાગપુરનુ ગળ્ય સરકારના કબજમા
આવ્યું. સરકારે એ વખતે એ રાજ્ય સોંસલાવશના એક બાળકને
દાનમા આવ્યું એ રાજના મરણ પછી નાગપુર રાજ્યનો કોઇપણ
વાગસ નહોતો, મરહુમ રાજને સતાન નહોતુ, તેમ તેણે કોઇપણ
બાળકને દત્તક રૂપે સ્વીકાર્યો નહોતો રાજની વિધવા રાણીઓએ
કબૂલ કર્યું છે કે “એ રાજના મરણ બાદ કોઇને દત્તકપુત્ર તરીકે
સ્વીકાર્યો નથી ””^૨

૧ Vindication P 17

૨ Paper's, Minute by the Marquis of Dalhousie, dated February 24th 1856, No 243 of 1856. Comp. Retrospects and Prospects &c P. 29

હોર્ડ ડેસ્કાફીઝીએ જ્યારે બિનસકે આ બધું લખ્યું છે, તે પછી તેને આગળ પાઠળનો બધો વિચાર કરવાની જરૂર હતી તે જરા ધ્યાનપૂર્વક તપાસ કરત તો જણાત કે રેસિડેન્ટ મેન્સેલ સાહેબે ઇ સ ૧૮૫૮ના ડિસેમ્બરની ૬૪મી તારીખે ત્રીજા રાધોજી ના મરણબાદ ત્રણ દિવસ પછી નાગપુરમાં બનેલા બનાવોનો જે રિપોર્ટ મોકલ્યો, તેમાં ખુબા ચગદોમાં નાગપુરની ગાદીના વારસની હકીકત લખવામાં આવી છે ૧ મેન્સેલ માહેમ એ જણ્યને રાજ્યના નજીકના સગા ગણે છે તેમાંના પહેલાને ગજગાદી સોંપવાનો ઠરાવ થયો હતો એ પહેલો વારસ તે નાના અહરરાવનો પુત્ર થયેલ હતો મે સક સાહેબના મત મુજબ આ થયેલ અહરરાવને રાજ્યના મુખ્ય અમલદારોએ ચુટી કાઢ્યો હતો ૨ દત્તક તરીકે મીકારાયા પછી તેનું નામ જાનોજી ભોમલે પડ્યું હતું અમે જે વિષયપત્ર પુસ્તક લખવા બેઠા છીએ, એ મહાન બળવા સમયે નાગપુરના રાજવતીઓએ મગ્ડાગને ાણી મદદ કરી તેવું ઇ સ ૧૮૬૦ મા હોર્ડ કેનિંગે આ જાનોજી ભોમલેને તેના પિતાની સપત્તિ પાછી માપી ' ગજ બહાદુર ' નો ખિતાબ આપ્યો હતો ૩ આ બનાવ પહેલા માત્ર વર્ષ અઠાસ એજ બાળકને હોર્ડ ડેસ્કાફીઝીએ નાગ પુરની ગાદીનો લેખાનુ વાગ્મ ગણી તગ્છોડ્યો હતો

હોર્ડ ડેસ્કાફીઝીએ દત્તક લેનામાં જે વાધો કાઢ્યો છે, એ પણ

૧ Papers, Rajah of Berar, 1864, P 20

૨ Ibid 1454, p 20 Comp. Retrospects and Prospects & c p 31

૩ Calcutta gazette April 14, 1860

બરાબર નથી ત્રીજા રાધોજીના મરણબાદ તેની મેટી ગણીએ સાંભાનુમાર દત્તકપુત્ર લીધો હતો. માનનીય ગણી જ ક્યાદએ આ બાબત વડી મરકાગને જણાવી મજૂરી મેળવવાની કોમિશ કરવામા ગાફલાઈ કરી નહોતી. ૧ રેસિડેન્ટ મેન્સેલ માહેએ પણ ૪ મ ૧૮૫૩ ના મિમેમ્બર્ની ૧૧ મી તારીખે એ કચ્છા વડી મરકારને જણાવી હતી. ૨ વળી જો નાગપુરના રાજાની વિધવા ગણીઓએ વિધિપૂર્વક દત્તક મહણુ કર્યો ન હોત તો તેઓ દદીપણુ દોડી ડેહાડગી કલકત્તા કોડે ત્યામુખી દત્તકના હકોનુ મહણુ કરવા નાટે કાલાવાલા ન કન ૩ આવી જમરી સાબીતિએ છતા દોડી ડેહાડગી દત્તક મહણુનો હનકાગ કરે છે એ ક્યા પ્રમાણુને લીધે ? ક્યા કાયદાને અનુમરી, કઈ નીતિને અનુમરી, ક્યા ન્યાયને અનુસરી તેણે જાનોજી સોસલાને પદ્મચુત કર્યો ? તત્વદર્શી ઇતિહાસકારો જરૂર આવો પ્રશ્ન પૂછ્યા સિવાય નહિ રહે, અને એ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા બ્રિટિશ સત્તાના યથેચ્છાચાગને અખડનાય પ્રતાપ જોઈ લજ્જાથી, ક્રાધથી, વિગાઈથી મ યુ નીચુ કર્યા સિવાય નહિ ગહે.

ત્રીજા રાધોજીએ પોતે દત્તક લીધો નહોતો તેની વિધવા પત્નીઓએ સાંભાનુસારે દત્તક મહણુ કર્યો હતો. આમી દત્તક ન મહણુ કરે, એટલે કે છ પત્નીને દત્તક લેવાનો અધિકાર નથી એવુ સાબિત થઈ શકતુ નથી હિંદુઓના ગ્વાજ મુજબ પતિના મરણ બાદ તેની મેટી પત્ની સાંભાનુસારે દત્તક લઈ શકે છે બ્રિટિશ

૧ Empire in India P 174—175

૨ Papers, Rajah of Berar, 1854, P 56

૩ Retrospects and Prospects & c. P 31.

સરકારે પણ અનેક સ્થળે એવા દત્તને કાયદમ માન્યા છે ઈ સ ૧૮૧૮ માં જ્યારે દિવ્યલરાવ સિંધિયાની ગણીએ, પતિના મગલુ બાદ દત્તક લીધો, ત્યારે સરકારે એ વિગ્દ કદ કયુ નહોતુ ઈ સ ૧૮૩૬ માં જ્યારે જ કોશ સિંધિયાની વિધવાએ એજ શિગ્ના મુજબ દત્તક લીધો, ત્યારે પણ સરકાર વિગ્દ પડી નહોતી ઈ મ ૧૮૩૪ માં ધાગના નાજના અને ઈ સ ૧૮૪૧ માં કૃષ્ણગદના નાજના મરણ બાદ તેઓની વિધવા રાણીઓએ શિગ્ના મુજબ વર્તન કર્યું હતુ ૧ આવા દાખલા અને માળીતિઓ છતાં ઈ મ ૧૮૫૩ માં નાગપુરનો દત્તક ગા માટ ગેરકાયદમર ગણાયો ? શામાટે એ દત્તક અને તેને સ્વીકારના બનેલી મિલકતો જપ્ત કરવામાં આવી ? એથી શું નીતિનુ અપમાન થયુ નથી ?

નાગપુર સબધમાં લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ એક સ્થળે લખ્યું છે કે, ' નાગપુર બ્રિટિશ ગબ્બ માથે બળી જના એક અતુક પા વગરના જુદા સ્વાર્થવાળા રાજ્યનો લોપ થયો, અને જે સૈનિક બગ આપણી મહેનત અને દુખનું કારણ થઈ પડે તેમ છે, તે પણ આપણા તાબામાં આવશે એ સિવાય આપણને ૮૦૦૦૦ ચોગસ મામુલનો અને ૪૦ લાખની વાર્ષિક પેદાશનો પ્રદેશ મળશે, નાગપુર રાજ્યની વસ્તી ૪૦ લાખ માણસની છે એ લોકો વણે વખત થવા આપણા તાબામાં આવવાની ઇચ્છા રાખે છે નાગપુર બ્રિટિશ ગબ્બના તાબામાં આવતા આપણુ તુટક ગબ્બ નિઝામના રાજ્યની આજુબાજુ રૂઝી વળી અદરના અમલમાં અનેક અનુકૂળતા ઉભી કરશે અત્યારે જે બ્રિટિશ મુલક જુદા જુદા રાજ્યોથી છોટા પડી ગયો છે, તે

(૧૦૧)

નાગપુર ખાલસા થતા મહાગામી જશે ઓગામીની પૂર્વ મજા,
ખાનદેશની પશ્ચિમ બાજુ માથે નેનાજી જશે, દુષ્કામલુમા આવેલુ
વરાડ, સામર ને નર્મદાપ્રદેશની માથે નેનાજી, કંડકતાને મુખ્ય
આવજી કરવાનો લગભગ મધ્યે રસ્તો આપણા મુલકમા થઈ જશે
દુકામા ખીએ નો નાગપુર નામામા આવતા ગૈનિક સત્તા એકત્ર
થશે વેપારનુ ક્ષેત્ર વધશે અને આપણી સત્તા સવારે મજાનુ બનશે ' ૧

ડેનાડીએ બીજે મથળે લખ્યું છે કે, ' નાગપુરવાસીએ
પર ઉપદ્રાવ કરવો એજ માટે મુખ્ય દેન છે એ નેજા પર
પાટવા ખાતર માટે જે નાજમ ખાલસા કરવું પડ્યું છે કારણ કે
મને દેશ વિશ્વાસ જે કે દાયમને મટે કિરિયો મત્તા તમે મહેવાથી
નાગપુર વારીઓ મુખી થશે નાગપુરનાનીઓના બહા મિવાય
બીજા કોઈ કારણ મમમ એ નાગપુર ખાલસા કરવાનો નવ
કર્ચો નથી. ૨

બીજે એક મથળે લખ્યું છે કે ' આપણે એક જણને નાગ-
પુરનો નાજમ મનાયો તેની નગવડ માટે જે જરૂરનું હોય તે બધું
આપણે તને આપ્યું તે નાનપણમા આપણી દુપાથી કેળવાયો એક
કુશળ બીએ તેના વાલી તરીકે પ્રતિનિધિપાત્ર બોગમ્ય તેની ઉમર
થાય ત્યાંપુધી અર્થાત્ લગભગ દસ વર્ષ સુધી આપણે તેનું ગત્ય
ચલાવ્યું, પછી ઉત્તમપદ્ધતિ મુજમ કેળવાયલું, ઉત્તમ સામન પ્રણાલીથી
વ્યવસ્થિત ને પશ્ચિમી ગજકોષ અને મનોપો પ્રજા તેના હાથમા
સોંપી આટલી બધી નગવડ કરી આપ્યા છતાં એ ગજમગજ પડી

૧ A Vindication P ૩૬-૩૭

૨ Ibid P ૨૧

મહત્વ અને રાજ્ય તરીકેના નિદ્ધનીય ચરિત્ર સિવાય બીજી કોઈપણ જનની કીર્તિ પૃથ્વીપર ગણી ગયો નહિ આટલી અંધી જાહેમત ઉઠાવ્યા છતાં એ ન્યાય વેચનારો, મદ્યપી અને ઇંદ્રિયપ્રગયણ નીવડી મગ્ધ પામ્યો.

“એ ગમ્મનો વારસ પણ એ પ્રમાણે નહિ વગતે એ મામનનું વચન બ્રિટિશ સરકાર નાગપુરની પ્રજાને શી રીતે આપી શકે ? અને કદાચ નાગપુરનો ભવિષ્યનો ગમ્મ સામે નીવડે તો પણ નક્કિ છતાં બ્રિટિશ સરકારે નાગપુરની પ્રજાનું હિત ધ્યાનમાં લેવાની તક દર્શાવી, એનું કેવલ ભવિષ્યની પ્રજા નમસ્ત સરકાર શી રીતે ધારે ?”

જે ત્રણ કેતાગ આપવાના આવ્યાં છે, તેમાં હોનારે કે દાઉડીના અભિપ્રાયની જુદાઈ ખુબ જ જણાઈ આવશે કે દાઉડીએ એક તથા જણાવ્યું છે કે નર્મ પ્રદાતે બ્રિટિશ સત્તાની જ્ઞાતિ એજ નાગપુર આપના કમના ઉત્તર છે ખીજે તથા વચન છે કે નાગપુરના રહેવાસીઓનું બધું કેવું એજ મુખ્ય જુદું છે આ અધા ઉતાગઓમાં તેના વચનોની સમાનતા જળનાઈ સહીતી નથી નાગપુર હોનારના વચના નામામાં ગળું હોત, તો ત્યાંની વચ્ચેના ઉભાની ન થઈ હોત એ વાત મહદય માણુમાં મીનાગના નથી કટવાક ઇતિ-હાસકારો એ આપનામાં કે દાઉડીની વિરુદ્ધ પડ્યાં છે સર જોન હોએ ચોકખુ જણાવ્યું છે કે—‘વિદ્વતી પ્રજા જાણે છે કે નાગપુરના ગામમાં કોઈપણ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ નથી’” જે

૧ India under Dalhousie and Canning.
P ૩૭-૩૪

૨ Empire in India, P ૩૧

રાજ્ય વ્યવસ્થિતરૂપે ચાલતુ હોય, તે ગભ્યની પ્રજા વ્યવસ્થિતરૂપે ન પહોંચે, એ વાત કોઈ મીકારી રહે નહિ અમને લાગે છે કે હોર્ડે ડેલ્હાઉઝીએ કેવળ ક્ષિતિય ગભ્યની વ્યવસ્થિત દરવા ખાતર નાગપુર ખાલસા કર્યું છે

હોર્ડે ડેલ્હાઉઝીએ નાગપુર ખાલસા કરી કેવળ ન્યાયદેવીના માથાપર માત્ર મારી નથી, પણ તે સાથે દયા દાલિલ અત્રે નીતિના પણ વ્યવસ્થિત દરો છે નાગપુરની હાલમાં ગામીઓએ પોતાના ગભ્યના બાળુ મારે જે જે વપાયે લીધા હતા, તે મધાને બહેર રીતે અટકાવવામાં આવ્યા હતા મહાગામી બે કમાઈએ જૂનમ વિરુદ્ધ બરબાદ દરવા લાગી, મધિના નિયમે મિત્રતાના દરોનો આપી નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરી વાગી ન્યાયદેવી પર બદલ ગામી, દાલા વાલા કરી ન્યાય આપવાની નિષ્ફળ માગણીઓ કરવા લાગી ક્ષિતિય નિહ પાસે પ્રતિનિધિ મોકલી ન્યાય માગવાની નિષ્ફળ ચેટા દરવા લાગી તેની મધી ચેટા, અધી આગા નિષ્ફળ ગણ બે કમાઈ વગેરેને નજર કેદ દરવામાં આવ્યા કેટલાક માણસ અમુક માસ સુધી તમની પાસે જઈ શકતુ નહિ મેજન આગળ નાગપુરની ગાદીના અચાર મારે તેઓના પદમાં હો નહો, તેથી તેને પણ પકડવામાં આવે, કેટલાક વેપારીઓએ જરૂરનો ખર્ચ ચલાવવા ખાતર તેઓના પૈસા આપ્યા તેથી તેઓ પણ કે બોગવવા લાગ્યા ૧

બે કમાઈ એણી વર્ષની હતી, વૃદ્ધાવસ્થાન લીધે તેનું ચરીત્ર નબળું પડી ગયું હતું, મન નિસ્તેજ થઈ ગયું હતું વિલાયતમાં અપીલ કરવી એજ હવે છેવટની આશા હતી ફોલધી, ગામી અને

અપમાનથી જર્જરિત થઇ તેણે ઝગ્ગાડ પ્રતિનિધિ મોકલ્યો. પણ તેના હૃદયમાં જે આગ સળગી હતી, તે લાભો વખત એકજ અવસ્થામાં ન રહી રૂઢાવસ્થાની જડતાના દોષથી એ ગતિ તરત મદ પડી ગઇ આ તરફ રાવોજીની વિધવા પત્નીની અવસ્થા મહુ બૂરી થઇ પડી જે એક સમય મધાની ગણી હતી, નાગપુરના રહેવાસીઓ એક નમય જેના તરફ બ્રહ્મા અને એક બનાવના હતા, તેને અત્યારે નાગપુર પત્ની દાંતો કંડારી લેવાના પત્રપત્ર મંડી કાઢવા અળપૂર્વક પકડી લાવવામાં આવી આ ઉવટની પડીએ પણ ચશનત વ વિષે એક નમ્ર પણ વ્યારવામાં ન આવ્યો. રાવોજીની પત્નીએ ગડતા ગડતા મંડી કરી, તરત જ નાગપુરના લખના લયિઆરો કંડારી લેવામાં આવ્યા, વિદ્યાનુ ક્ષિતિ લખર ગળ્યમાં થોડા મથે મોંવવાના આવ્યું, વિદ્યાનુ ક્ષિતિ અમલદારો યકદાર સગદારો પણ નજર ગળ્યા વગ્યા કલકત્તાથી લાખયેલા મુલે ન ગળ્ય પગથી ભોગરટો ભોગવતા વગને જડમૂળથી કુખેડી નાખ્યો ભોમલાએ આપેલા ગળ્યનું ડંદુ ચિન્ન નાખદ થઇ ગયું.

હાલ ઉચ્છાડગ્રીની સગદાર કેવળ નાગપુર ક'જે હરી એમી રહી નહિ ગળ્યની માથે ગળ્યની મિ'કત પણ જન્મ કન્વામાં આવી નાગપુરના હાથી, મોડા વગેરે પગુ, મણિમુક્તા વગેરે મૂલ્યવાન જવાહો ક્ષિતિ કપનીએ જમીમાં લઇ અમગમાં વેચવા કાઢ્યા હાથી મોડા વગેરે સ્ત્રીતામસ્દીમાં જહુ હગ્ગલ કરી વેચી નાખવામાં આવ્યા મણિમુક્તા વગેરે કલકત્તાની હેમિ'ટન કપનીની દુકાનામાં

Empire in Asia, P 371-372

૨ Arnold & Dalhousie's Administration Vol. II P 167

શોભવા લાગ્યા ઇ સ ૧૮૫૫ના અક્ટોબરની ૧૨ મી તારીખના ઓર્નિંગ કોનિકલ નામના વર્તમાન પત્રમાં એ જવાહીર વેચવાની જાહેર ખચર આપવામાં આવી^૧ એ સિવાય નામપુરના મહેલની જાતી સેરામાં આવી એક ગણીના પવન નીચે સોના અને રૂપાના સિકાના રૂપમાં ૪ લાખ રૂપિયા દાટવા હતા કંપનીના નેકરોએ એ બધું બહાર કાઢ્યું^૨ ગણીએ છેવટે એ પૈસા પોતાના નામે કોલપણ સત્કાર્યમાં વાપરવાની ઇચ્છા દર્શાવી કુમાયુન નદીપર એ પૈસા વડે એક પૂલ બાંધવાનું કહ્યું પરંતુ તેઓની એ છેલ્લી ઇચ્છા, છેવટની માગણી પણ પ્રર્ણ કરવામાં ન આવી^૩ રાધોજીની વિધવા ગણીઓએ એ સાધાગળના દિન માટે જે પૈસા આપ્યા હતા તે ક્ષિતિય કંપનીના હાથમાં આવ્યા જન વિમ્બય પામી આ જોયનીય અમિનય નેવા લાગ્યું નીતિ યથેચ્છાચારના પ્રભાવથી મ્હાન યમ લગવા લાગી ધર્મ પાપનો ફેલાવો જોમ દૂર નાહો મગધરે આ ગીને મિત્રગળ્યનો દાવો હમેશને માટે ડુબાડી સસ્કૃતિનો ખરામ વ્યવહાર કરી બતાવ્યો હોઈ ડેહાડગીના હાથનો કેવો અપૂર્વ મહિમા^૪ જ્યારે ઈસલાહની મહાગણી પશ્ચિમના મિત્ર ગળ્યના રતાણ માટે લડાઇ ચલાવતી હતી, ત્યારે હિંદનો ગવર્નર જનરલ પૂર્વના મિત્રગળ્યનું બક્ષણ કરવા તત્પર થઈ ગયો હતો. જ્યારે હાડગીનો પન્નેજ ખાતાનો પ્રધાન પોતાના કેટલાક આબરૂદાર માણસોની મિલકત જત કરવાના ન-

૧ Empire in Asia, P. 372-373

૨ Arnold & Dalhousie's Administration Vol II 168.

૩ Ibid P 169.

(૧૦૬)

દેહથી રૂચિયાનો તિગ્રહ કરતો હતો, ત્યારે હિંદની બ્રિટિશ સરકાર નાગપુરની મિલકત હજમ કરવા તૈયાર થઇ હતી.

ભૌસલા વડના લોકોના નિર્વાહ માટે યોગ્ય રકમ પેદા કરવા ખાનગી નાગપુરના રાજ્યની મિલકત વેચવી પડી હતી એવો અચાવ કરી કેટલાક ધનિહાસકર્તાઓ લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની નીતિનું સમર્થન કરે છે^૧ આ અચાવ તદ્દન ખોટો છે, એ બાબતમાં મનભેદ નથી. લૉર્ડ ડેલ્હાઉઝીની સરકારે જ્યારે નાગપુર કબજે કર્યું ત્યારે તેણે પોતાને પૈસે નાગપુરના ગજવશીઓનું બચ્છપોષણ કરવું જોઈએ એક વિનાશ ગળ્ય બાલમાં કરી તેની ખાનગી મિલકત જમ કરી, તેમથી એ રાજ્યના પગિવારના બરણપોષણની વ્યવસ્થા કરી, એ કાઈ દિદાન્તાનું લક્ષણ નથી રેસિડેન્ટ એન્સવ સાહેબે નાગપુરના ગજની મિલકત તેના કુટુંબ પાસે ગાખવા દેવાની પરવાનગી આપી હતા તેણે આ સમયમાં મરકાગને જે પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં નવદ જણાવ્યું હતું કે “લગભગ ૨૦ લાખ નાગપુરી રૂપીયાની મિલકત ૫૦ થી ૭૫ લાખ નાગપુરી રૂપીયાનું ઝવેગન વગેરે ગજકુટુંબ પાસે રાખવા જોઈએ તેઓ પોતાની ઇચ્છા મુજબ એ મિલકત અને જવાહીર વેચી રાકશે માગ અભિપ્રાય મુજબ રાજ સિદ્ધાસન મિત્રાય બીજી બંધી મિલકત ૫૦ નાગપુરના ગજવશી ઓ પુરુષાનો સમાન અધિકાર છે”^૨ પરંતુ

૧ Sir Charles Jackson, a Vindication, P 71-81

૨ Letter from Mr G Mansel Esq to Secretary of Government dated 29th April 1854 (Parly Papers Annexation of Berar 1859 P ૫) Comp Empire in India, P 229.

(૧૦૭)

લોર્ડ ડેલાવેરીએ રેસિડેન્ટની આ માગણી પર ધ્યાન આપ્યું નહિ તેણે આ બાબતમાં એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે પોતાનો દરજ્જો જળવાય તેટલી સપત્તિ નાગપુત્રની રાણીઓ ગામી શકશે બાકીની બધી વેચી તેમથી તેમના ભરણપોષણ માટેની રકમ જીતી કઢવામાં આવશે કમિશનરે એ રકમનો જે હિસાબ આપ્યો છે, તે રકમ જે ઓછી પડશે તો સરકાર ખોટ પૂરી કરી આપશે ?

લોર્ડ ડેલાવેરીએ આ યુક્તિ લાગવી નાગપુત્રના ગભ્યની ખા નગી મિલકત વેચી નાખી સરકારે એક વિશાળ ગભ્ય કમરે કંપું છતાં તેને નાગપુત્રના રાજવંશીઓના ભરણપોષણ માટે તેમની ખાનગી મિલકત પર હાથ નાખવો પડ્યો ગણી અકમાલના મો આગળ એ બધી સપત્તિ બહાર કાઢવામાં આવી તથા વાનવાગ મના કરી, છતાં કોઈએ માન્યું નહિ તેણે ગુરૂએ થઈ મહેલમાં આગ લ ગાડી બધી મિલકત ભસ્મ કરી દેવાની ધમકી આપી, પણ તથી કામ તો ન જ અટક્યું દતિહાસદાગ શુ આ કાર્ય ખેરવાજાથી નહિ ગણે ? તેઓ શુ આવી રીતે ખાનગી મિલકત તાબે કઢવાની ક્રિયાને લૂટપાટ સાથે નાહ સરખાવે ?

દરક ન્યાયપગયણ મામુસે લોર્ડ ડેલાવેરીના આ અયોગ્ય કામ પર ટિકા ક્યાં કરી છે કે, ટોગેન્સ વગેરેએ આ દુષિત રાજ- નીતિને તિરસ્કારી છે કે સાહેબે પોતાના પ્રતિહાસમાં લખ્યું છે કે “મે બહુ લોકને બોલતા સાબળ્યા છે કે આવી નજરકેદથી, આવા વેચાણથી કેવળ વરાડમાજ નહિ પણ આગુબાગુના મુલકમાં પણ

બ્રિટિશ મરનારની આબડ હલકી પડી હતી તે એટલે મુધી કે ના-
ગપુગ મળે કર્યાથી આટલો બધો વિગગ લોકોના મનમાં વ્યથા
થયો ન હોતો.

આ વેચાણથી જેમ લોસલે કુળના લોકોના મન વ્યથા પામ્યા
હતા, તેમ આખા હિંદના માણસો પણ બ્રિટિશ મરનાર તરફ
ગુસ્સે થયા હતા. અત્ય રીતે હો કે અસત્ય રીતે હો, પણ એટલું તો
ખર કે એવી આપણી આબડ હલકી પડી હતી પેસાને માટે આવી
રીતે આબડ હલકી પાડી એ મગબર નથી ૧”

હેમિલ્ટન કે પનીએ નાગપુત્રના ગળની સપત્તિ હંગાજ કર-
વાની જે જાહેર ખબર આપી હતી, તે બાબતમાં ટોરન્ટે લખ્યું
છે કે, “ જે માણસે ગળ નગીકે પોને જીવ્યો ત્યાં મુધી આપણી
સાથે મિત્રતા ગળી હતી, તેની ખાતરી મિલકત કલકત્તામાં જાહેર
હંગાજથી વેચાય એ જોઈ હિંદના ગળઓના મનમાં થવા સંકાર
પડ્યા હશે તે નુ કોઈ સમજી શકે નહિ હોય ? દરેક બળગમાં,
દરેક અન પુત્રમાં આ જાહેર ખબર ગુસ્સા પૂર્વક વેચાઈ હતી, તે
બાબતમાં મને નકા હોઈ રહે ખરી ? બધાએ મનમાં ધાર્યું હતું
કે હવે જીવમયી દેન પાયમાલ થશે, હવે મને ત્યાં દોહના ગળ્ય અને
ખજના વૃદ્ધોને નેપોલિયને જે હુકમદાર ક્રાન્તના છુર્બોન વસની
મત્તા લુમ થરાના સમાચાર જાળને જણાવ્યા હતા, અને જે દોહ-
ગતાવડ એક નાજુક પ્રકૃતિના ગળને રાજ્ય ડોહવાની મજ પાડી
હતી, એ હુકમ અને એ દોહરતાની નિર્દા દ્વારા આપણા ઇતિ-
હાસકારો પાછળ પડ્યા નથી નેપોલિયને છુર્બોન વસની જીખીએ.

અને ધાતુનો ખનાવેલો વોડો ખસેડવાથી તેના તરફ રૂણા ઇતિહાસ-કારોએ કઠોર વાગ્યો વાપવા કે પરંતુ નેપોલિયન કોઈના અલકાર વગેરે જમ કંવાના અગર વેચવાના દોષથી દોષિત કંથો નથી કેડ રિકની તરવાર ખુચી લીધાથી તે ગુનેહગાર બન્યો હતા એ ખરી વાત, પરંતુ નેપોલિયન પ્રિયિયાની ગણીની ચીંટી નથા હાગ ખુચવો લઈ પોતાની રાજધાનીમા સાધાગણુ પ્રજા સમગ્ર વેચના તે અવસ્ય લજવાન જીવન સાથે લોભ મળે તે તે નિઃશ્વાસવા યોગ્ય થઈ પડે છે જે વખતે બ્રિટિશ મહારાણીનો પ્રતિનિધિ એનિયામા આ રીતે લૂટફાટ અને હગ્નાજીના કામમા ગુચાયો હતો, તે વખતે રૂઝિયાએ બળવો ઉઠાવવાના સદેહપર કેટલાક પોલાણવામી આબરૂદાર માણુ-માની સપત્તિ જમ કરી હતી, તેથી આપણા પરદેશ ખાતાના પ્રવાને સેન્ટપિટસબર્ગના અમલદારોને ઝડોરતા પૂર્વક તિરસ્કાર્યા હતા જાગેનો પ્રધાન આ સ્થળે નેટલાજ નિગસ્કાગથી જવાબ આપી શકત કે “વૈદરાજ” પહલા આપ તો નિરોગી થાઓ.”^૧

કે, અને દારેન્સની માફક આનોર્લડ, બેલ વગેરેએ પણ લાર્ડ ડેલ્હાઉઝીને આ કામ માટે નિદેશ છે ૨ વાસ્તવિક રીતે નાગપુરના રાજ્યની ખાનગી મિલકતપર હાથ ચલાવવાનું કલક ડેલ્હાઉઝી પરથી કદી ખસે તેમ નથી જ્યા સુધી નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસો લખાગે, જ્યા સુધી ધર્મનું ઔરવ કાયમ રહેશે, જ્યા સુધી નીતિ, સદાચાર

૧ Torrens, Empire in Asia, P 373-374.

૨ Arnold's Administration of Lord Dalhousie Vol. II. P 166-169 Bell-Empire in India, P. 229-230.

અને કિદાગતા લોકસમાજમા આદરમાન મેળાગમે, ત્યા સુધી આ કલક વિશુદ્ધ થવાનુ નથી ૧

આ પ્રમાણે થોડા વર્ષોમા ત્રણ મોટા મગડા રાજ્યોનુ નિકદન વળુ ત્રણ મરાઠા ગજ્યો લાલ રગથી રગાયા ધ્રિટિય ઠંપનીનુ ગજ્ય વિસ્તાર પામ્યુ, અને હિંદો હિતહાસ વિચિત્ર ઘટનાઓથી પુષ્ટ થઇ જનસમાજ સમક્ષ ખુલ્લો થવા લાગ્યો. જો ન્યાયપૂર્વક વિચાર કરીએ તો જણાશે કે સતારા અને નાગપુર એક સમય જીતેલી નિકટતામા ગણાયા હતા, ધ્રિટિય સગકાગની મરજી હોત તો તે વખતે એ અને રાજ્યો જરૂર ખાલમા કરી ચકત પરતુ તે વખતે વિજયલક્ષ્મીની ન નિરારી ગકાય તેવી ભોગલાવસા પૂર્ણ કરવામા આવી નહોતી ધ્રિટિય સગકાગે કાંઇ પણ કાયદો ધડી બલિયમા એ ગજ્યો પોતાના તાબામા લઇ ગકાય એવો ઉપાય કરી રાજ્યો નહો- તો પરતુ કલકુ તે વખતે તો કિદાગ રાજનીતિ તાપરી સતારા અને નાગપુરને મિત્રભાવે સ્વીકારવાનુ કર્યુ અનેની સાથે સધિ કરામા આરી અને વચ પગ પરા રાજ્ય ભોગવવાની સત્તા આપવામા આવી પરતુ લોર્ડ ડેલ્હાઝીએ હિંદમા આવી તર્કમા ન આવી શકે એવા કારણના બળે, અપૂર્વ કૌશલ સાથે, એ કિદાર રાજનીતિને મૂળમાથી કાપી નાખી ડેલ્હાઝીએ સધિ તોડી, મિત્રતા તોડી, અને રાજનીતિનુ

૧ કે ના હિતહાસમા સતારા પછી નાગપુરની હકીકત આ- પવામા આવી છે અને નાગપુર પછી ઝાંસી વિષે લખવામા આવ્યુ છે, પરતુ વખતના કમ મુજબ પહેલુ ઝાંસીને પછી નાગપુરનું વર્ણન કરવુ થોડા લાભવાથી આ પુસ્તકમા ઝાંસીની પછી નાગપુર વિષે લખવામા આવ્યુ છે

(૧૧૧)

ઔગ્વ વઢાડ્યુ સુનાગ ખાલસા કરતી વેળા કેવી સ્વાર્થપરાયણતા
 મતાવવામા આવી હતી, તે અમે અગાઉ જણાવ્યું છે ઝાંસીના
 મબધમા કેવી બૂલ થઇ હતી, તે પણ જણાવ્યું છે નાગપુર ખાલસા
 કરતી વેળા એ સ્વાર્થપરાયણતાએ પોનાનું પોન પુરેપુરું પ્રકાશ્યુ
 અમે એ વાત ડેલાઝીના વચનો ઉતારી સિદ્ધ કરી બતાવી છે
 આ અથજે પણ તેના કેવલાક વચનો ઉતારી લઇ એ બાબતનું વધારે
 સમર્થન કર્યું હોઈ ડેલાઝી નાગપુર ખાલસા કરવાના કાગળો
 બતાવના લખે છે કે “ નાગપુરનું ગભ્ય ઉત્તમ રીતે ચાલે તો ઇ-
 ગ્લાડની એક ખોટ પુરી પડે એ ખોટ પૂરી પડવા ઉપર ઇગ્લાડના
 વેપારની ઉન્નતિનો આધાર છે આ ઉન્નતિ અનેક પ્રકારની વેપારી
 ચીજો વડ થી શકે છે, ઇગ્લાડમા નિયમિત રીતે કપાસની આમ-
 દાની થતી હોય તો ઇગ્લાડનો વેપાર બહુજ ખિલી શકે કપાસ નિ-
 વાય ખીજી કોઇપણ વસ્તુ ઇગ્લાડના વેપારને આટલી બધી ઉન્ન-
 તિનીએ પહોંચાડી શકે તેમ નથી જોએ ઇગ્લાડ અથવા
 હિંદમા રાજકાર્યમા રોકાએલા છે, તેઓ સમક્ષ આ
 વિષય બારેમા બારે ગણાય છે દર વરસ રાજકાર્યમા ગાળ્યા
 હોવાથી હું એ બાબતનું મહત્ત્વ સમજી શક્યો છું ઇગ્લાડ
 છોડતી વેળા આન્ગેટના વેપારીઓએ આ બાબતમા મને અરજ
 કરી હતી ઇગ્લાડના વડા પ્રધાને પણ હિંદમાના મારા અમલ દર-
 મિઆન મને ધણી વખત લખ્યું હતું કે ઇગ્લાડમા બધા આ મા-
 મતનો આશ્રહ બનાવે છે ઇગ્લાડમા એ ચીજ (કપાસ) નિયમિત
 રીતે જાય, તે બાબતમા મારૂ ખાસ ધ્યાન ખેંચાયલું છે, એ કહેવું
 અનાવશ્યક છે આવી રીતે નિયમિત આવક ચવાથી ઇગ્લાડને કદી

પણ એ જરૂરી ચીજ માટે કોઈ વિદેશી ગળ્યપત્ર આધાર ગમ્પેનો પડજો નહિ. ”^૧

સ્વાર્થે પરાયણતાની કેવી મોહિની રક્તિ ! ના પુત્ર કપાસને માટે પ્રખ્યાત છે, હંગ્લાડમાં એ કપાસ જાય તો માન્યેગ્ગના વેપારીઓને પુષ્કળ લાભ થાય, અને તે સાથે બ્રિટિશ સરકારને પણ લાભ થાય પરંતુ નાગપુત્ર કંપનને ન હોય તો કપાસનો ઇન્નરો ગમ્પી રકાય નહિ માટે કપાસનો વેપાર એક હથ્થુ કરવા ખાતર પોતાના લાભ ખાતર, નાગપુત્ર ખાલના કરવું એ વાજબી છે હોઈ ડેલાઉડીએ કેવી અપૂર્વ યુક્તિ તથા કારણ બતાવી નાગપુત્ર કંપનને ક્યું છે ? ડેલુક ઓવ આર્ગાઇસ જેવા ગજનીતિગ પણ આવી અલૌકિક યુક્તિનું સમર્થન કરી સુધગેલી દુનિયામાં વિશાળ ગજનેતિક ક્ષેત્રમાં પોતાનું નામ અમર કરી ગયા છે. સરકારે નાગપુરના ગજના વશમાં વશપત્ર રાજ્ય ગ્રેવા દેવાની જ સધિ કરી હતી તે કેવલ લોભની મોહિનીમાં ફસાઈ તોડી, અને કાયમી મિત્રતા, સધિ વગેરે બહુ ભૂલી દેવાયુ કાલે જેઓ રાજ સન્માનથી ભૂષિત હતા તે આજે માધાગણ્ય પ્રજાની માફક ગુલામ બન્યા અદસ્ય ચક્રનું કેવું ગાચનીય પરિવર્તન ! ન્યાયનું કેવું કારસ ! એક નિષ્પક્ષપાત અંગ્રેજ લેખકે આ ન્યેને સાચું કહ્યું છે કે “કપાસે બ્રિટિશ ન્યાયપરાયણતાના

૧ Duke of Argyll, India under Dalhousie and Canning, P. ૩૮

૨ India under Dalhousie and Canning P ૩૮ ૩૭

જાન રૂંધી તેને બધિર બનાવી ચૂકી હતી, અને આખો પર પાટા બાંધી આધળી બનાવી ચૂકી હતી ”^૧

સતારા કબજે કર્યા બાદ એક બીજા જિનવારસી રાજ્યપર લૉર્ડ ડેલ્હાઈની નજર પડી સતારા કબજે ઈ સ. ૧૮૫૨ કર્યાબાદ અને ઝાંસી તથા નામપુર કબજે કર્યા પહેલા સરકાર એ બાબતમા વિચાર ચલાવવા લાગી ૨ એ બાબત કંઈ નાનીસૂતી નહોતી. એ બાબતે હિંદ અને ઈંગ્લાંડ બંનેનું ધ્યાન ખેંચ્યું, —બંને રચના રાજનૈતિક સમાજમા એ બાબતે અતિસય વાદવિવાદ ફેલાય્યો.

ઇ. સ. ૧૮૫૨ ના ઉનાળામા રજપુતાનામા આવેલી કિરોલીનો રાજા મરણ પામ્યો મરણ પહેલા તેણે હરતપાલ નામના એક બાળકને હતક તરીકે સ્વીકાર્યો હતો એ સમયે સેનાપતિ લૉ રજપુતાનામા બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતો હતો. તેણે અભિપ્રાય આપ્યો કે “ જોમ બને તેમ જલદી આ હતકને સ્વીકારવો એ બ્રિટિશ સરકાર માટે હિતકર છે ”

લૉર્ડ ડેલ્હાઈની પિત્ર ચક્રોળે ચક્રુ તેને લાગ્યું કે વારન્નો અભાવ દર્શાવી આ રાજ્ય પણ ખાલસા કરવું જોઈએ ડેલ્હાઈ આ મકલ્પ સિદ્ધ કરવાના ઉપાય બોળવા લાગ્યા. જે રાજનીતિએ સતારાને ખાલસા બનાવ્યું હતું, એ રાજનીતિ કિરોલી પ્રસવા તૈયાર

૧ J. B. Norton, The Rebellion in India. How to prevent another P. 98

૨ Bell, retrospects and prospects &c. P. 190.

૨૫ ત્ર્યં રૂં ૮

અમ્મ ઉત્કાલનીએ ઝોગરની ૩૦ મી તારીખે કિરોલી સબધમા એક 'મિનિટ' લખી ^૧ પરતુ એ યાદી સામે બવસ્થાપક સભામા બારે વિરોધ થયો. સર ફ્રેડરિક કેટિ ઇ. સ ૧૮૫૭ મા જડી સરકારની બવસ્થાપક સભાનો સભાસદ થયો હતો, તેણે ગવર્નર જનરલની વિરુદ્ધ પ્રડી કિરોલીના દત્તકનો પક્ષ લીધો ^૨ ૩૧ મી ઝોગરે કેરિએ ખેતાની ખસ નોંધ તૈયારી કરી કેરિએ આ યાદીમા પોતાની શોધખોળ સક્તિ, રિવેક્યુલ્શિ અને ન્યાયીપણાનો સારો પરિચય કરાવ્યો છે. સર જોન લો પશુ સર ફ્રેડરિક કેરિના પક્ષમા બાવ્યો. લોની પછી હોર્નિ લોરેન્સ રજપુતાનાનો રેસિડેન્ટ થયો, તેણે પશુ લોના પક્ષતુ સમર્થન દ્યું આ રાજનૈતિક મોળુ કલકત્તા અને રજપુતાનાથી ઇંગ્લાન્ડને કિનારે જમ્મ અફઘાણુ જોન ડિકિન્સન, હોર્નિ સેમોર વગેરે કેટલાક હિંદુ હિતેચ્છુ માણસોના પ્રયત્નથી ઇંગ્લાન્ડ-મા હિંદુ સુવાન્ક નબા મથપાઈ હતી એ સભાએ કિરોલીના રાજના પક્ષ લીધો ^૩ ધીમે ધીમે આ ચર્ચા પાર્લામેન્ટ સમક્ષ આવી પહોંચી, પાર્લામેન્ટના ધણાખરા મેમ્બરોએ કિરોલીનો પક્ષ લીધો ^૪

૧ 'ગવર્નમેન્ટ', 'ગવર્નર જનરલ' વગેરે શબ્દોની માફક 'મિનિટ' ગ્રન્થ દનિલાનમા વપરાય છે. એનો અર્થ, "સાસન સબધી યાદી અર્થાત્ અમલદારો ખાતે રાજકીય વિષયો સબધમા જે અભિપ્રાય દર્શાવે તે લખાણુ, એવો થાય છે

૨ Herowlee Papers, 1855 P 7

૩ Retrospects and Prospects &c P 160 Comp
Empire in Asia P 364

૪ Quarterly Review 151 P 269

હિંદના કર્તાદર્શી સમાન ગણના રિંગ્ટોએ પણ આ વાત ખ્યાન-
મા લીધી પશ્ચિમ એ આવ્યું કે રિંગ્ટોએ પણ કિંગ્ડોનો પક્ષ
લીધો આ રીતે કિંગ્ડોનો પક્ષ ધીમે ધીમે પ્રમળ થતો ગયો.^૧
રિંગ્ટોએ એક મતે જણાવ્યું કે “અમારા મત મુજબ સનાતન
અને કિંગ્ડોના બનાવ એક સરખા નથી મનનર જનરસે આ
બાબતમાં સૂક્ષ્મ વિચાર કરી ખાસ નોંધ ધડી નથી સનાતનું રાજ્ય
નવું હતું એ બધી રીતે ક્ષિટિય સરકારેજ સરજ્ય હતું સરકારે
જે જમીન દાન તરીકે આપી હતી, તેમાંથી જ એ રાજ્ય સ્થપાયું
હતું એથી કિલ્લું કિંગ્ડોનું રાજ્ય રજપુતાનામાં અનિ પ્રાચીન રાજ્ય
તરીકે ઓળખાય છે હિંદમાં ક્ષિટિય સત્તા સ્થપાઈ તે પહેલાથી
એ રાજ્ય હિંદી રાજની સત્તા તમે રહેતું આવ્યું કે એ રાજ્ય
અત્યારે આપણા રક્ષણ નીચે છે, ત્યાંનો રાજા અત્યારે આપણી નાથે
મિત્રતાના સૂત્રથી જોડાયેલો છે અને મહાન કાગલ સિનાય બધા
રાજ્યમાં આપણી સત્તા સ્થાપી એ હિંદમાંના કોઈપણ અમનદાર
માટે હચમચ થાય નથી અમારા મત મુજબ એવું મહાન કાગલ
કપરિયત થયું નથી કે જેથી કિંગ્ડો ખાલમાં કરવું પડે માટે
અમે સ્વતંત્રતાનું કાયદેસર રાજ તરીકે સ્વીકારવાનો મગ્ગો
રાખીએ છીએ”^૨

પરંતુ ભરતપાલના નમીએ જોગ ન કર્યું રિંગ્ટોના ખર્ગો
હિંદ પહોંચે ન પહોંચા તેનો એક હરીફ રાજામિત્રઆવી પહેલા
એ હિંદુ ન ન અમનપાલ હતું તે ભરતપાલ કો ન મરના મોટે

૧ Retrospect and prospects P 190

૨ Ka e's Sepoy War, Vol I. P 94

હતો, અને મરહુમ રાજાનો આત નજીકનો સમો થતો હતો જે વખતે કલકત્તા અને લાહોરના અમલદારોમા કિરોલી સબખા અળવળ ચાલતી હતી, ત્યારે મદનપાલ પોતાનો હક સાચવવા તૈયાર થયો. કિરોલીના રાજકુટુંબે તથા સરદારો અને પ્રજાએ તેનો પક્ષ કર્યો. રજપુતાનાના ખિટિશ રેસિડેન્ટે પણ તેની તરફેણમા મત આપ્યો. હેત્રિ લોરેન્સે જેવો એક રાજનીતિગ વિચક્ષુ પુરુષ મદનપાલને યોગ્ય વારસ ઠરાવવા લાગ્યો, એટલે ભરતપાલની આશા સદાને માટે નષ્ટ પરંતુ દત્તકમહાત્મા ક્રિયા હિન્દુઓને માટે પુનઃત્વ બધનનું અ-ભાવ સાધન છે એ ક્રિયા યથાવિધિ થઈ હોય તો કાઠપણ અડચણ એ પુનઃત્વ-સબધને તોડી શકે નહિ માટે ભરતપાલને દત્તક લેવાની ક્રિયા યથાવિધિ થઈ છે કે નહિ, તે બાબતની તપાસ હેત્રિ લોરેન્સે શરૂ કરી તપાસમા સાબિત થયું કે હિંદુ રિવાજ મુજબ દત્તક લેતી વેળા જે જે ક્રિયા જરૂરની છે, તેમાની ધણીખરી ક્રિયા ભરતપાલને દત્તક લેતી વેળા કાઠમા આવી નહોતી એટલું જ નહિ પરંતુ કિરોલીના ગ્રહેવાસીઓ પણ એ દત્તકને ખરો દત્તક માનતા નહોતા આથી હેત્રિ લોરેન્સને પોતાની મરજી મુજબ કામ કરવામા અડચણ ન નડી વળી ડિરેક્ટરોએ પણ ભરતપાલને જ માદી આપવી એવી ઇચ્છા દર્શાવી ન હોતી, એટલે અત્યાગ સુધીમા આ બાબતમા કાંઈ પણ જાહેર કાવામા આવ્યું ન હોતું આ રીતે કાંઈ પણ નિશ્ચય થયો ન હોવાથી હેત્રિ લોરેન્સે વડી સગકારને મદન-પાલની તરફેણમા ચુકાદો આપવાની પ્રાર્થના કરી ડેપુટી-મીની સગ-ગરે વધારે વિરુદ્ધતા ન બતાવના હેત્રિ લોરેન્સની માગણી કબૂલ કરી. આવી રીતે કિરોલીની માદીપર ભરતપાલને બદલે મદનપાલ એકો

(૧૧૭)

આ પ્રમાણે હોર્ડ ડેક્લાઉઝીનો સર્વ સહારક હુકમ આ સ્થળે પાછો ફર્યો. આ પ્રમાણે અચિન્ત્ય કાર્યકારણ પરપરાથી રજપુતોના જુના રાજ્યો ડેક્લાઉઝીના પબ્લિક સપ્લાના બચ્ચા ધ સ ૧૮૫૨ ના જુલાઈ માસમા કિરોલી બાબત ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ અને ઇ સ. ૧૮૫૫ના જુલાઈની ૫ મી તારીખે વિલાયતના ડિરેક્ટરોએ આ બાબતમા છેવટનો ફેસલો આપ્યો,^૧ આ લાખા કાળ દરમિયાન બધા કિસ્મકતા સાથે ધિરેધિર સરકાર તરફ જોઈ રહ્યા હતા, બધા કિરોલીના સબખેમા શો હુકમ થાય છે તે બાબતમા માટે પૂછપરછ કરતા હતા હિંદના નગરે નગર, ગામોગામ, ઘેરે ઘેર આ બાબતની ચર્ચા ચાલતી હતી મરાઠા રાજ્યો તરફ જે વર્તણૂક ચલાવી હતી તે કોઈ ભૂલી ગયું નહોતું પરંતુ મરાઠાઓના રાજ્ય કરતા રજપુતોના રાજ્ય બહુ જૂના હતા મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીના નખતમા મરાઠા રાજ્યો પુષ્ટ થયા હતા જે સમયે અંગ્રેજો વેપારી વંશે હિંદમા દાખલ થતા હતા, તે જ સમયે મરાઠા રાજ્યો પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યા જતા હતા રજપુતોના રાજ્ય આવી રીતે નવા નહોતા. જ્યારે મરાઠાઓનો વસ બવિધના ગર્ભમા વિલીન થતો હતો, તે વખતે રજપુત રાજ્યો કમિતિને શિખરે પહોંચ્યા હતા જ્યારે મુસલમાનોએ હિંદમા પ્રવેશ કર્યો નહોતો, જ્યારે તિરોગીના રણક્ષેત્રપર હિંદની કીર્તિ વિલુપ્ત થઈ નહોતી, ત્યારે પણ રજપુતોના રાજ્યોના પ્રકાશથી હિંદ જગજગ બની રહ્યું હતું જ્યારે અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉત્તમાશા બ્રિટનના નામ પણ બાજુતા નહોતા, ત્યારે પણ રજપુતોના રાજ્યો પૂર્ણરૂપમા પ્રકાશતા હતા, વાસ્તવિક રીતે જોતા રજપુત રાજ્યો

૧ Kerowlee Papers 1855, P. 5 Comp. Retrospects and Prospects &c P. 195

અને રજપુત વંશ હિંદુ અદિતીય ગૌરવ છે. આવા જૂના ને ગૌરવશાળી ગાંધીજી હિંદુઓના હિંદુમાં આવેલી નવતર અગ્રેજ કંપની અનાયાસે કરશે એ વિચાર જ લોકોને ભડકાવનારો હતો. હિંદુ લોકોને તરફ બધાને અહા હતી, તો પણ સતારાનું પગિલામ જોઈ સર્વે કિરોલી માટે આશા મૂકી બેઠા હતા. કિરોલી આ ભયંકર હલ્લા-માથી કેવી રીતે બચશે, તે કોઈથી સમજાતું નહોતું. કિરોલીની ગાદીપર રજપુત વંશ બિનઅડચણે કાયમ રહેશે, એ વાત કોઈના માનવામાં આવતી નહોતી, અહુ ચર્ચામાં બધા મૂકા બેઠા હતા. શુ કવુ તેની સમજ ન પડતા એક બીજાના મ્હોસામુ જોઈ રહ્યા હતા. જ્યાં હિંદુ લોકોને કિરોલીના પાલમાં ઉભો રહ્યો, ત્યારે પણ લોકો આ પ્રયત્ન કેવી રીતે મક્કળ થશે એ વાત સમજી શક્યા નહિ. કિરોલીની ગાદી રજપુતોના હાથમાં રહેશે એ વાતપર કોઈને વિશ્વાસ નહોતો, આખરે છેવટેનો ફેસનો થયો. મદનપાલ કિરોલીની ગાદીપર બેઠો, લોકોનો મદદ ગયા બધા નીચુ માચુ કરી ગબીરપણે લોકો ડેહાડગીની સરકારની રાજનૈતિક ચતુરાઈની ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

લોકો ડેહાડગીની નજર નગર એક બીજા ગાંધીપર પડી હિંદુના નકશાપર નજર કરના દલિલ હિંદુના
 ૬ સ ૧૮૫૩ મધ્ય ભાગમાં વગડ, પાંચમી રાટ, તુગલકા
 અને કૃષ્ણાની વચ્ચે આવેલો રાયસુગ દેવઆબ
 વગેરે કેટલાક સ્થાનો નજરે પડે જણપતામાં એ સ્થાનો મહુ પ્રસિદ્ધ છે એ સ્થળોમાં હયામાં કિચુ અફિલ અને કપાસ કાપના થાય છે કિલ્લેટમાં એ બંને સ્થળો દુનિયામાં સર્વોત્તમ ગણાતી આવા છે એ પ્રદેશ નિગમના કબજામાં હતા. એ નવ બના પ્રસા-

(૧૧૯)

દ્વી કેટલાક સાધારણ સ્થિતિના અંગ્રેજ વેપારીઓએ હિંદમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું, અને પછી ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારી હતી તે નવાબ એક વખતે આ હિંદમાંના નિઝામનો આશ્રિત હતો.

જીવજીતના વર્ષમાં એઃ એવી જાતનો કોડો થાય છે કે જે પોતાને જન્મ આપનારાના શરીરનું રૂધિર માસાદિ ખાઈ પુછ થાય છે, અને એ રીતે પોતાને જન્મ આપનારનું શરીર શૈષી લઈ તેને મરણ શબ્દ કરે છે તેહકાંઝીની નરકારે મિત્રગળ્યોના દગ્ધારમાં જે સહાયક સૈન્ય રાખ્યું હતું, એ સૈન્યનો સ્વભાવ પણ પેલા કોડો જેવો હતો એ કોડોની માફક એ સૈન્ય પણ પોતાને ગળનારા શત્રુની ગરજ સારતું પેલા કોડોની માફક એ સૈન્ય પણ પોતાને પોષનાર મિત્રગળ્યોના સારભાગ ગ્રહણ કરી તેમને હાડપિંજર કરી મૂકતું અને છેવટે પોતાના પોષકનું બક્ષણ કરી એ કોડોના સ્વભાવનું બરોમગ પાલન કરતું.

ઈ સ ૧૮ ના અકટાબરની ૩૨મી તારીખે લાર્ડ વેલસલી-એ નિઝામ સાથે જે મધિ કરી હતી, તેની માનની કલમમાર્થી આ અનિષ્ટનું મડાણ થયું હતું એ કલમ મુજબ બ્રિટિશ સરકારે પોતાનું કેટલુંક લશ્કર નિઝામના લશ્કર સાથે જોડી દીધું લડાઈના સમયમાં નિઝામે એ સૈન્યનો બધો ખર્ચ વપાડનાનું કમ્પુલ કર્યું હતું^૧ જ્યારે દખ્ખણમાર્થી દિપ્તિ સુલતાનની સત્તા કાયમન માટ ગુમ થઈ, ત્યારે હિંદમાંના ત વખતના રેનિડેન્ટ હેન્ડ્રિ રમને આજીમાણના રાજ-

ઓનું લશ્કરી બળ જોઇ નિઝામના મુખ્ય પ્રધાન અંદુલલાહને કહ્યું કે, મરાઠાઓનું બળ ધીમે ધીમે વધતું જાય છે. હોલકર અને સિંધિયા પાસે મોટું લશ્કર તૈયાર છે, એ સૈન્ય વળી હરકોઇ વખતે લડાઇ કરવાને તત્પર હોય એમ જણાય છે.^૧ નિઝામના મુખ્ય પ્રધાને રે-સિડેન્ટનો સલાહ પરથી બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદારોની મદદથી પોતાના સૈન્યને વ્યવસ્થિત કરીધું. આથી બ્રિટિશ કંપનીનું સૈન્ય નિઝામના ગભરૂઆ કાયમનો અખાડો જમાવી પડ્યું.

પરંતુ આથી કંઇ નિઝામે એ લશ્કરનું ખર્ચ આપવાનું કાયમને માટે સ્વીકાર્યું હોય, એવું સિદ્ધ થતું નથી એટલુજ નહિ પણ એ બંન્નું લશ્કર પોતાના રાજ્યમા હમેશને માટે રાખવું જોઈએ એવું પણ એ પરથી સાબિત થતું નથી.^૨ નિઝામે મિત્રતા નિભાવવા ખાતર આ રીતે આળીસ વર્ષ સુધી એ લાંકરનું બધું ખર્ચ ઉપાડ્યું, પણ પછી તેને એ ખાતર દેવું કરવું પડ્યું. ૬૨ વરસે દેવાની રકમ વધતી ગઈ છેવટે એ રકમ વધીને ૭૪ લાખની થઇ. ૪ સ ૧૮૫૧ માં ડેલાહાઈની સરકારે એ દેવા માટે તાકીદ કરી સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે, “ નિઝામે જેમ બને તેમ જલદી દેવું ભરી આપવું જોઈએ, તેમ ન બને તો ઓછામાં ઓછી વાર્ષિક ૧૫ લાખની રકમ આવે તેટલો પ્રદેશ બ્રિટિશ સરકારને સોંપવો જોઈએ સરકાર ત્રણ વર્ષમા એ આવકમાથી સેણું વાળી લેશે.”^૩ આ પગથી નિઝામ પોતાનું

^૧ Arnold's Dalhousie's Administration Vol II P P 132

^૨ Arnold's Dalhousie's Administration Vol. II P 133

^૩ Ibid P 139.

હવે વાળવા તૈયાર થયો. ૪૦ લાખ રૂપીઆ તરતજ ભરી આપવામા આગ્યા, બાકીના પૈસા જેમ અને તેમ જલદી ભરી આપવાનું વચન આપવામા આવ્યું^૧ પરંતુ બધું દેવું પત્યું નહિ. ૪ સ. ૧૮૫૩ માં એ દેવું વધી ૪૫ લાખનું થયું. ડેપુટીએ હવે વધુ રાક ન જોતા લેણું વસુલ કરવા ખાતર નિઝામની જમીનપર તરાપ માગવાની તૈયારી કરી^૨

નિઝામે મુલક આપી દેવું વાળવાની નામરજી બતાવી, પરંતુ ડેપુટીએ છોડે તેવો નહોતો તે અગાઉનું નિઝામ પાસેથી અમુક પ્રદેશ લેવા તૈયાર થયો નિઝામનો વિશ્વાસ મત્રી સુરાજુલ મુલક આ જુલમ અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો, મિત્રતાનો દાવો રજૂ કરી ગાંધી અખંડ રાખવાની વિનંતિ કરી પરંતુ કોઇએ તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ સધિને બદલે મુલક કમજો કરવાના નિયમો લખાવા લાગ્યા રેસિડેન્ટ કર્નલ લૅા સાહેબે નિઝામને કહ્યું, 'કલકત્તાથી સધિપત્ર તૈયાર થઇ આવવાનું છે તે પર આપને જેમ અને તેમ સહી કરવી પડશે' રેસિડેન્ટના આ વચનો નિઝામથી સહન ન થયા તે ક્ષોભ, રોષ અને અપમાનથી અધીરો થઇ રેસિડેન્ટને કહેવા લાગ્યો કે, "તમારા જેવા માણસો-જેઓ એક વખતે

૧ Aitchison, A collection of treaties Vol V P 9 આર્નોલ્ડે આપેલી સખ્યા સાથે આ આકડા જુદા પડે છે આર્નોલ્ડ કહે છે કે બધું મળીને ૭૪ લાખનું દેવું થયું હતું, એમાંથી ૩૪ લાખ રૂપીઆ નિઝામે ભર્યા હતા,—Arnold's Administration Vol II P. 38 39.

૨. Aitchison's Treaties &c Vol V P. 9.

(૧૨૨)

ચુરોપમા રહે, બીજો વખતે હિંદમા આવી જોસે, એક વખતે સર-
કારની ચાકરી ગ્રહણ કરે, બીજો વખતે સૈનિકના કાર્યમા જોડાય,
એક સમયે નાવિક ગ્રેણીમા દાખલ થાય, બીજો વખતે વેપારમા
જોડાય (મે સાબળ્યુ છે કે આપની જાતિના ઘણા મોટા મોટા
માણસો વેપારમા જોડાયેલા છે),-કદી પણ આ બાગતમા મારા
મનની સ્થિતિ સમજી શકશે નહિ હું એક સ્વતંત્ર રાજા છું, સાત
પેઠીથી આ ગળ્ય મારા વડવાઓ ભોગવતા આવ્યા છે હું આ
રાજ્યમા જન્મ્યો છું, આ ગળ્યમા ઉછર્યો છું અને બચિષ્યમા આ
ગળ્યમાજ મરવાનો છું આપ એમ માનતા હશે કે હું મારા રા-
જ્યનો અમુક પ્રેમ કંપનીને આપી મનમા ખુશી થઇશ, પણ એ
અસંભવિત છે, એથી કદી પણ સુખી થરાનો નથી રાજ્યનો અમુક
ભાગ તમને આપનાયો હું મારી જાતને બાંહે અપમાનિત ગણીશ
મે સાબળ્યુ છે કે તમારી જાતિના એક માણસે ધાર્યું છે કે જે
મારી દયા મહમ્મદ ધાકમખાના (અર્કાના નવાય) જેવી થાય,
તો પણ માટે સતુદ ગહેવું જનમએ તેમ થતા મારે કંઈ કામ કર-
વાનું નહિ રહે મગકારના જુના તોફાની મારક પેન્હન લાન /કત
ખાવું, પીવું, દવાવું અને નમાઝ પઢવામા વખત ગાળવો, એટલુજ
કામ ગહેશે ” આટલું કહી, સહન ન થઈ શક એવી પીય વેડતા
નિઃશ્વાસે અગ્ની બાપામા એક નમ્મનો કુચ્ચાન કયા એ રામ્મમા
તેનો હડો ગુમ્મા અને રિમ્મથ પ્રકટ થતા જાણ્યો તે જગ ધીમે
પડી ફૂંચી બોલવા લાગ્યા, “ તમે વાકો પોતાની સ્થિતિ તરફ
નજર મારે તમે આ અભિપ્રાય દેશાવો ના હું તમને અવિચારી નહિ
કેળું પગતુ એથી એક સ્વતંત્ર રાજાના મનની સ્થિતિ કેવી થશે,

તે કદી પણ તમે લોકો સમજવાના નથી કારણ કે તમે કહોઠો કે આ સધિથી મને દર વરસે ૮ લાખ રૂપીઆનો લાભ થશે, એ લાભ તરફ જોઈ મારે તોતો પકડવો. પરંતુ હું તમને કહું છું કે જો એવી રીતે એથી જોમણું પૈસા બચે, તો પણ હું સતોષ પકડીશ નહિ મારા રાજ્યનો ટુકડો પણ ખીજના હાથમાં જશે, તો હું માઝ પાગવાર અપમાન થયું સમજીશ ”

નિઝામ નસિરુદ્દૌલા આટલું જોલી નિમ્તમ્બ બની બેઠો, પરંતુ તેના આ ગુસ્સા બધાં ચાંદો, દુખ પ્રકાશક વાક્યો નિજળા ગયા જ્યાં સુધી હેવું ન પડે, ત્યાં સુધી વરાડનો મુલક ઇશ્તિશ સરકારને સાપવાનું તેને મને કે કમને સીકારનું પડ્યું

સધિપત્ર રજૂ થયું નિઝામે બહુ અનિચ્છા દેખાડી, ૪ સ ૧૮૫૩ ના મેની અગિઆરમી તારીખે તે પર સહી કરી ૧૮ મી જૂને એ સધિપત્ર કલકત્તાથી કાયદેસર કમગનામા તરીકે જાહેર થયું ઉદ્દત શાહજોડે અનાયામ મરીબ એન્ટોનિઓના દેહમાંથી મામ કાપી લીધું એક પેરિશિઆ એ સમયે હાજર થઈ સત્યની આમર માન્યતા તૈયાર ન થઈ

આ પ્રમાણે ૪૫ લાખ રૂપીઆમાં અમન્ટાવી ડીલું સુધી દવાયલી પર્વતમાળાની ઉત્તરે આવેલો વરાડ પ્રાતઃ, અદમ્યનગર અને સોલાપુરની સરહદ પર આવેલા ૭૬ ગામ પાઈમધાટ અને ફૂરજી

૧ Blue-book, The Nizam, 1855, P 1-0
(Comp. Empire in India. P 12) Dalhousie's
Administration, Vol II P P 112-143

(૧૨૪)

તથા તુમબદ્રાની વચ્ચે આવેલો રાયચુર હોઆળ કંપની સરકારના હાથમાં આવ્યો કૂર ચાહુકાર જેમ દેણદાર સાથે કૂર વ્યવહાર ચલાવે, તેવોજ વ્યવહાર આ રજાને ડેલ્હાઉઝીએ નિઝામ સાથે ચલાવ્યો. વરાડ કપાસ માટે પ્રખ્યાત છે પાણી પુષ્કળ હોવાથી રાયચુર હોઆળ ૧૭૫૫ મધ્યામ છે ફગુપના જોના એ વિભાગ હિંદના કોઇ પણ ભાગ કરતા ઉતરતો નથી ડેલ્હાઉઝીની સરકારે ૪૫ લાખ રૂપીઆ ખાતર આવો ૧૭૫૫ મુલક પોતાના મિત્રની સત્તા તળેથી ખુચવી લીધા અને પોતાની અર્થલાલસા અને મિત્રદોહનો આનાદ નમુનો જગન સમક્ષ રજૂ કર્યો ૧

૧ આનોર્સ કૃત ડેલ્હાઉઝીના અમલ મંત્રીના પુસ્તકના બીજા ખંડપરથી જણાય છે કે, (Dalhousie's Administration, Vol II 141-143) નિઝામે રેસિડેન્ટ સાથે વાતચીત કરના એવું જણાવ્યું હતું કે વરાડ પ્રાન બ્રિટિશ સરકાર હાથેશને માટે રાખી શકશે પરંતુ ૧૮૧૧ની સધિ એ વાતચીતનો વિરોધ કરે છે એ સધિની છટ્ટી કલમમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે કે જ્યાં સુધી નિઝામનું દેવું ન વળે ત્યાં સુધી વરાડ બ્રિટિશ સરકારના તાનામા રહેશે રેસિડેન્ટ તેનો વહીવટ કરશે. એટલુંજ નહિ પણ એ મધિની આકામી કલમ મુજબ રેસિડેન્ટને નિઝામ સરકાર પાસે દર વરસે એ પ્રાતનો હિસાબ રજૂ કરવો હિઆમમાં જો બ્રિટિશ મૈન્યનું અર્થ જતા આકામી પૈસા વધે તો તે વધારો નિઝામને આપવો મત્તાદિ થરતો હતો - Atcheson, A collection of Treaties, Engagements &c relating to India and neighbouring Countries Vol V. P 104-105 Comp J M Lud-

(૧૨૫)

વરાડ પછી એક બીજા અસહમાની રાજ્ય તરફ ડેલાકેઝીનું લક્ષ્ય જોવાયું. આણુ ઇતિહાસ સાથે તેને વધારે સંબંધ ન હોવાથી અમે દુકાણુમા એ વાત પતાવીએ છીએ.

દખખણુમા કર્ણાટક નામનું રાજ્ય હતું મોગલાઇ જમાનામા એ મિઝમના રાજ્ય સાથે જોડાયેલું હતું.

ઇ સ. ૧૮૫૫ એની રાજધાનીનું સહેર અર્કોટ હતું. કર્ણાટકના રાજ્ય સાથે અંગ્રેજી સત્તાના ઇતિહાસને

ગાઠ સબંધ છે. એ સ્થાનમા બ્રિટિશ કેપનીનું જૂનું આશ્રય સ્થળ સેન્ટ ડેવડનેા કિસ્કો બંધાયો હતો આ સ્થાનમા બ્રિટિશ લડાયક શક્તિએ ડચુરિલની પડતી અને લાલીની જિંદગી ખતમ કરી હતી. આજ સ્થાનમા રોઅર્ટ કલાઇવે પ્રથમ વિજય મેળવ્યો હતો, અને આજ સ્થાનમા પ્રસિદ્ધ હૈદરઅલીએ અંગ્રેજોના વિશ્વાસઘાતને લીધે પોતાની વેસ્થિતિ પરિતુભ કરી હતી ઇ સ ૧૮૬૩ મા મહમ્મદઅલી બ્રિટિશ કેપનીની મદદથી આ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કર્ણાટકની ગાદીપર

low, British India, its Races and its History. Vol II P 189

ઇ મ. ૧૮૬૦ ના ક્રિસ્ટિયનની ૨૬ મીએ લોર્ડ કેનિએ અ-
દ્વુલ-ઉદ્દૌલા મિઝામુસ્સુલ્ક અસદખા બહાદુર સાથે જે સંધિ કરી,
તેની છઠી કલમ મુજબ બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હૈદરાબાદમાના લશ્કર
બદલ વરાડમાત જમીન તરીકે પોતાના હાથમા ગખ્યો.-Aitchison
A Collection of Treaties &c. Vol V P 116.

બ્રિટિશ સરકારે વરાડમાથી નહી કરેલા લેણા કરતા વધારે રૂપીઆ ઉપાડયા છે.

(૧૨૬)

એકા તન માદાપ- બેસાડ્યા બાદ કંપનીએ તેનું રક્ષણ ૧૯૫૫ માટે રૂ. ૩૦ લાક્ષ કરી કર્જાટકના રાખ્યું નવાએ એ સૈન્યનું ખર્ચ આપવું કબજીયું. ધીમે ધીમે ઉડાપણથી તેમ વ્યવસ્થાના અભાવે મહામહાઅલી દેવામાં હુબતો ગયો એ માટે ઇ, સ ૧૭૮૫ મા કંપનીએ મહામહાઅલી સાથે સંધિ કરી એ લેણું વસુલ કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો ઇ સ, ૧૭૯૦ મા મહેસૂરનો ત્રિશ્ક જમ્યો નવાખના અમલદારો એ સમયે દેવાનો હકના આપવા અસમર્થ નીવડ્યા, તેથી કંપનીએ લડાઈ દગ્ગીઆન કર્જાટકનો કારભાર પોતાના હાથમાં લેવાના હરાવ કર્યો ઇ સ ૧૭૯૨ મા લૉર્ડ કૉર્નવોલિસે નવાખ સાથે સંધિ કરી. તેથી આ નિશ્ચય મુજબ વર્તવાનો માર્ગ સરલ થયો, સંધિના નિયમ મુજબ નવાખે કર્જાટકની કિંમતનો રૂ. લાકડ બધો કારભાર કંપનીને સોંપી દેવાનું વચન આપ્યું ૧

મહામહાઅલી પછી ઇ સ ૧૭૯૫ના અક્ટોબરની ૧૬ મી તારીખે ઉમરુલ ઉમરા અમીરની ગાદી પર એકો એ નવાખે ટિપુ સુલતાન સાથે કાવટ હતુ છે એવો શક લૉર્ડ વેન્સિલન ગયો પર- તુ મૃત્યુઅ (ઇ મ ૧૮૦૧ ના જુલાઈની ૧૫ મી) નવાખને વેન્સિલના દોકો હસ્તગતી ડો' થો ૫ તુ વે ગિવેના ત- કન મહમુમ નવાખ માથે ગયો નહિ તથા અફઘન કારણુ ર તુ કરી અપૂર્વ સરસ્વના બળને લીધે મહમુમ નવાખના પુત્ર અલી હુસેનને પિતાના મૃત્યુનનો ઉત્તરોધિ તરી ગયો મહમુમ નવાખે પોતાની દયાલીલા મગર કર્જાટકના કાબજા પોતાના હાથમાં લે એ મતવચનું સંધિપત્ર તૈયાર થયું હતું, તે કાબજામાં અલી હુસેન આમણ રજી કરવાના આ યુ

અલી હુસેન અને તેજસ્વી અને પોતાના હક સમજનારો યુવક હતો તેણે સધિયુજ્જ્વળ બધાઈ જવાની ના પાડી તેથી સરકારે મરહુમ નવાજના ભત્રીજા આબિમુદ્દીસાને મનમમતી સધિ કપૂલ કમલ કણાંટકની માદી પર બેસાડ્યો. ઇ. સ ૧૮૦૧ ના જુલાઈની ૩૧ મી. એ મધિ થઇ તે મુજબ આબિમુદ્દીસાએ પોતાના ખર્ચ માટે કણાંટકનો કુલ ઉપજનો તે આગ લઇ બાકીની બધી સત્તા-દિવાનીને ફૌજદારી-ક પનિને સોંપી દીધી^૧ આ પ્રમાણે કણાંટકના નવાજનુ અધ પતન થયું કંપનિની કૃપાથી નવાજ નામ માત્રનો નવાજ રહેલ જો. એક દિવસ બ્રિટિશ કંપનિના આશ્રયદાતા હતા, ત્રીજા જયે. જ જેવા રાજાએ પોતાને હાથે મિત્રતા સૂચકપત્ર અને બેટ સોમન મોકલી એક દિવસે જોએલુ માન જાળવ્યું હતું,^૨ તેઓ આજે ઇંગ્લાંડના વેપારીઓની કંપનિના આશ્રિત મુલામ બન્યા

ઈ. સ ૧૮૧૬ના ઓગસ્ટની ૩૭ તારીખે આબિમુદ્દીસા મગલ પામ્યો તેનો પુત્ર આબિમજન નવાજ થયો ઇ સ ૧૮૨૫ ના નવેમ્બરની ૧૨મી તારીખે તે મહમ્મદ શાહસખા નામના એક નાના પુત્રને મૂકી મગલ પામ્યો મહમ્મદ શાહનખા વયમા આવ્યો ત્યાં સુધી તેના દાકાએ તેની સભાળ ગળી ઇ. સ ૧૮૫૧ ના અક્ટોબરની ૭ મી તારીખે મહમ્મદ શાહનખા મરણ પામ્યા આબિમજન-એ બ્રિટિશ સરકાર પાસે માદીની માગ્યુરી કરી એ સમય હોર્ડે ડેલહાઉઝી ગવર્નર જનરલ હતો બીજાના રાજ્યો ખુલ્લા લયા એ તેની વહાલામા વહાલી નીતિ હતી આબિમજનએ તેની પાંચ અર્કાંટની માદી માગી

^૧ A Collection of Treaties Vol. V P. 250

^૨ Empire in India, P 51-51.

(૧૨૮)

ડેહાક્રીએ આનિમનની માગણી તરફ લક્ષ ન આપ્યું
 ઇ સ ૧૮૦૧ ની સધિ મુજબ કંપનીએ કેવળ દિવાની ને ફોજદારી
 સત્તા હાથમા લીધી હતી. એથી કંઈ નવાબનું વશપરંપરાનું રાજ-
 સન્માન કે રાજસિંહાસન નહોતું ગયું ઇ સ. ૧૮૦૩ ના ફેબ્રુઆરીની
 ૧ લી તારીએ મદ્રાસ સરકારે આનિમુદ્દોલાને સ્વતંત્ર રાજા અને
 કર્ણાટકના મુખેદાર તરીકે જાહેર કર્યો હતો.^૧ એટલું જ નહિ પણ
 આનિમુદ્દોલાની પછી પણ બ્રિટિશ સરકારે કેટલાક વશગેને
 અર્કાટના નવાબ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા પરંતુ લૉર્ડ ડેહાક્રી એ
 વિચાર કરે તેમ નહોતું તેણે ઇ સ ૧૮૫૩ માં જે નિયમ મુજબ
 નિઝામ પાસેથી વરાડ લઈ રેસિડેન્ટને સોંપ્યો હતો, તેજ નિયમ
 મુજબ લૉર્ડ વેલેસ્લિએ ઇ સ ૧૮૦૧ માં આનિમુદ્દોલા પાસેથી
 કર્ણાટકની દિવાની-ફોજદારી સત્તા લીધી હતી, એ વાત પણ તે
 સમજ્યો નહિ^૨ ડેહાક્રીએ ઇ સ ૧૮૦૧ ની મધિ તોડી અર્કા-
 ટની ગાદીપર કુહાડાનો ધા કર્યો, વિલાયતમાના ડિરેક્ટરોએ પણ
 એ વાતને અનુમેહન આપ્યું આનિમન અને તેના કુકુબને વાર્ષિક

૧. Carnatic Papers, 1861, P 126.

૨ બ્રિટિશ સરકારે વગડની પેઠે કર્ણાટકનો કારભાર પણ
 જમીન રૂપે પોતાના હાથમા લીધો હતો લૉર્ડ કલાઇવે (મદ્રાસનો
 ગવર્નર) ઇ સ ૧૮૦૧ ની ૩૧ મી જુલાઇએ કાઢેલા જાહેરનામામા
 ન્મણ જણાવ્યું છે કે “સરકાર ચાલુ સધિના નિયમ મુજબ પવિત્ર
 જમીનગીરી ગ્રહણ કરી કર્ણાટકના રહેવાશીઓને કંપનિની સત્તા
 સ્વીકાન્વાતુ આગ્રહન કરે છે” Carnatic Papers 1801
 P 105 Comp Empire in India P 93

(૧૨૯)

કોઈ લાખ રૂપીઆનું પેન્શન બાધી આપવામાં આવ્યું આગ્રિમનને
મદ્રાસ હલાકના માનનીય સપ્રદાયમાં દાખલ કર્યો.^૧ ગબ્બની સાથે
રાજસન્માન અને રાજકીય પદની ભૂતકાળના ગર્ભમાં વિલીન થઈ ગઈ.

ઐરંમજેબના સમયમાં તાંબરના હિદુગળએ પાસેથી મરા-

ઠાએએ એ રાજ્ય લઈ લીધું ઇ સ. ૧૭૫૫

ઇ સ. ૧૮૫૫ માં તાંબેરના મરાઠા રાજ શહરજીને ધિટીસ

સરકાર સાથે કરારનામું કરી પેતાના રહેવાના

કિસ્તાની આજીઆજીના પ્રદેશ સિંવાયનો બધો પ્રદેશ અંગ્રેજોને સોંપી

દેવો પાંચો. ઇ સ ૧૮૩૩માં શહરજીનું મરણ થયું, એટલે તેનો

એકનો એક પુત્ર શિવાજી તાંબેરની ગાદી પર બેઠો. ઇ સ. ૧૮૫૫

ના અકટોબરની ૨૬ મી તારીખે એ શિવાજી એ દીકરીઓ મૂકી

મરણ પામ્યો.

શિવાજીની મોટી દીકરી તે વખતે મરણ પધારી પર હતી, તેથી

તે વખતના ત્યાના રેસીડેન્ટ ફ્રાન્સ સાહેબે શિવાજીની બીજી દી.રીને

ગાદી આપવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. પુરુષ વારસ ન હોય તો સ્ત્રી

સિંહાસનની માલિક થઈ શકે, એ બાબત રેસીડેન્ટે ઘણી દલીલોથી

સાબીત કરી બતાવી. દષ્ટાંત તરીકે તેણે ઇ સ ૧૭૩૫માં બનેલા

બનાવનો ઉદાહરણ કર્યો હતો. એ સાલમાં બીજે કોઈ વારસ ન

હોવાથી તાંબેરની રાણી પેતાના પતિની ગાદીએ બેઠી હતી

લોર્ડ ડેલહાઉઝી એ વખતે થીતળ ટેકરી છોડી નીલગિરિથી

કલકત્તા જતો હતો. જે દિવસે મદ્રાસની કારોબારી કાઉન્સિલમાં

તાંબેરની બાબત ચર્ચાવાની હતી, તે દિવસે તે ત્યાં હાજર હતો.

1. A Collection of Treaties Vol. III. P. 184.

૨૫ એ એ ૬

(૧૩૦)

સભાએ રેસિડેન્ટની માગણી નાકેચુલ કરી. ડેલ્હાઈઝી કંપકતા આ થો એટલે આ બાબત વડી સરકારની કારોબારી કાર્ગિસલ સમક્ષ રજૂ થઈ મવર્ગ જનરલે મદ્રાસની કાર્ગિસલના ઠગવને અનુમોદન આપ્યું, એથી અર્કાટની માફક તામ્રેન્ની ગાદી અને રાજકીય સત્તા શિશાજી સાથે અતર્કિત થયા.

એક બીજા બિનવાસ્તી નાના રાજ્યની હકીકત અમે જણાવીએ છીએ એ રાજ્ય સાથે ડેલ્હાઈઝીની રાજનીતિનો ગાઢ સંબંધ નથી, તેથી અમે અતિ મહેપના એ વિગત લખી આ પુસ્તકનો હેતુ સિદ્ધ કર્યું.

બગાણાની પશ્ચિમે આવેલા સ. મલપુરમાં ત્યાના દેશી ગજા રાજ્ય કરતા હતા પહેલાં એ રાજ્ય લોસલે ઇ સ. ૧૮૪૮ સરકારના તાબામાં હતું, પણ વખત જતા લોસલેના વંશજોએ તેના પરથી દાવો જાહેરી લીધો, એટલે બ્રિટિશ સરકારે તે રાજ્ય જૂના ગજાના વંશધરોમાંના એકને આપ્યું ઇ સ. ૧૮૪૬ માં એ વંશના રાજા નાગ ચલુમિહ મરણ પામ્યો તેને પુત્ર નહોતો, આથી સ. મલપુ ની ગાદી વારસ વગરની થઈ પડી. હિંદ અને વિલાયતના મુખ્ય અમલદારોએ જગ પછુ ચક્રા લાવ્યા વિના સ. મલપુર ખાતસા કરવાનો હુકમ કર્યો આ રીતે અનાવાસે સ. મલપુર બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં આવ્યું.

લોર્ડ ડેલ્હાઈઝી કેવળ બીજાના રાજ્યો લેવામાં જ સંતોષ માનતો નહિ. તેણે ફક્ત બિનવાસ્તી રાજ્યો ખાલસા કરી, રાજાઓનાં માન ઉતારી પોતાની કોર મજબૂતાતિ સિદ્ધ કરી આપી નથી.

રૂબરૂ ખાસસા કરવા અને રાજ્યોના માન ઉતાવળા એ બે કાર્ય વિચાર એક બીજા કાર્યની પશુ તેની કઠોરતા જણાઈ આવે છે. લડાઈની છત્ત તરીકે જેઓના નામ લખ લેવામાં આવ્યા હતા, જેઓ રાજબ્રહ્મ, શ્રીબ્રહ્મ ચંદ્ર, બ્રિટિશ સિંહના આશન તમે રહેકાણ કરી રહ્યા હતા, તેઓ પર પશુ ઉદ્ધાકૃત્રીનો લોખંડી પાને પડ્યો હતો. બળવાના દત્તિહાસની કાર્યકારણપત્ર ૧. બતાવવા જતા અમારે એ ભતના એક કાર્યનું જરા વિચારથી વર્ણન કરવું પડશે

હિંદના ઇતિહાસમાં સત્તાગ, નાગપુર અને પુના, એ ત્રણ મગદા રાજ્યો બહુ પ્રસિદ્ધ છે લોર્ડ ઉદ્ધા-
 ઇ સ. ૧૮૧૮ બ્રિટીશ પ્રતાપની પહેલા બે રાજ્યો કેરી રીતે નષ્ટ થયા, એ વિગત અમે જણાવી ગયા છીએ ત્રીજી રાજ્ય ઉદ્ધાકૃત્રીએ હિંદમાં પગ મૂક્યો તે પહેલા કંપનીના હાથમાં આવી ચૂક્યું હતું ઇ સ ૧૮૧૮ના જૂનની ૩ છ તારીખે બીજા મરદા વિગ્રહને અને પુનાનો છેલ્લો પેલા બાહુગવ બીજો બ્રિટિશ સેનાપાન સર જોન મલ્કોમને શસ્ત્ર આપ્યો ૧ બાહુગવે ક્ષત્રીયતા ધર્મન વચ્ચે ચંદ્ર લડાઈ જાવર કરી હતી, લડાઈમાં છત્ત મેળાવવાની આશાથી હથિયાર પકડ્યા હતા, અને છેવટે હારી જવાથી બાયલાની માથક નાતી ન જતા ખરા વીરની માથક, લડાઈના નિયમ મુજબ, વિજેતા સમક્ષ હથિયાર તથા આત્મ સમર્પણ કર્યું હતું વિજેતાએ પશુ લડાઈના પવિત્ર નિયમોનું પૂરેપૂરું પાલન કર્યું હતું, લડાઈના પવિત્ર ધર્મનું ગૌરવ વધાર્યું હતું તેણે શત્રુના

((૧૩૨))

તથા જાણે તેને મિત્રભાવે આલિંગન કર્યું હતું અને દયા કરી જવાથી આજીવનને જે દુઃખ ઉપજ્યું હતું, તે બદલ તેને દિલાસો આપ્યો હતો. આજીવન પોતે પોતાના અને પોતાના કુટુંબો નિર્વાહ માટે અત્યુત્ક્રમ આપવાની શરતે સંન્યસરના દાવો છોડ્યો. આશ્કર્ય પશુ સુજનતા, ઉદારતા અને અનુકંપા બતાવી પૈશ્વ માટે ૮ લાખનું વાર્ષિક સાલિયાણું બાંધી આપવાની સરકારને વિનંતી કરી.

વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપિયા વધુ પડતા છે એમ કહી વણાએ આશ્કર્ય પર આરોપ મૂક્યો, પણ આશ્કર્યે તે તરફ લક્ષ ન આપ્યું. તેણે આરોપ મૂકનારને ચોકબુચક સબળાવી દીધું કે, “જે રાજ્યોને વિશ્વાસવાત વગેરે દોષ સમગ્ર પોતાનું રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારને સોંપી દેવાની ફરજ પડી છે, તેઓના અપરાધ તરફ નજર ન કરતા. ઉદારતા બતાવવી એજ સરકારની કાયમી નીતિ છે. હિંદમાં આબ્યા માફ સરકાર આ નીતિ સુજન કાર્ય કરતી આવે છે અને આ નીતિને લીધેજ બધી બાતના માણસો સરકારના તાબામાં નિર્વિવાદ આવે છે, એ આ નીતિનો મહાન લાભ છે. હું આનંદપૂર્વક જણાવું છું કે આવા કાર્યમાં જે ઉદારતા બતાવવામાં આવે, તે હિંદમાં બ્રિટિશ સત્તાના મૂળ હથિયાળ કમન. પણ વધારે ઉડા નાખે છે વાસ્તવિક રીતે આની નીતિ દાગ લોકોના મનમાં અધિકાર મેળવ શકાય છે, અને જેઓ હિંદી આચાર વિચાર અને વહેમોમાં મુલતત બની ગયા છે, તેઓના વર્તમા આ નીતિ ધાગણ ન કરી.

૨ A Collection of Treaties Vol III P 99.
Comp Life of Sir John Malcolm Vol II P 248
British, India its Races and its History, Vol II P 30.

શુકાય તેવા સુદર પરિણામો લાવી શકે છે^૧ " આ કુતર ચોદાની પ્રાર્થના સ્વીકારવામાં આવી, માફ્ટ રેડુઅર્ટ એલિગિન્સ્ટન, ડેવિડ આઝરસોની અને ટોમસ મનરો જેવા રાજ્યકુલણ રાજનીતિજ્ઞો અને લાવેઆઓએ આદ્યમના અભિપ્રાયને અનુમોદન આપી ઉદાગતા બ્રતાવી હતી.

આ પ્રમાણે બાજરાવ પૈશાનું અધપનન થયું, બાજરાવને આઠ લાખ રૂપિયાનું રાંધવાણું મળ્યું, નિર્જન સ્થાનમાં વસવાની મંજૂરી મળી. દાનપુરથી લગભગ બાગ માઇલ દૂર આવેલ બિયુરમાં તેનું રહેઠાણ નહીં થયું. બાજરાવ સ્વજનો સાથે એ સ્થાનમાં જઈ ગયાના પ્રવિત્ર દિનાના પર પોતાના આખના દિવસો ગુજરવા લાગ્યા મખ્ય અધ મરાઓ તેની સાથે આવ્યા હતા, સરકારે બાજરાવને બિયુરમાં એક બર્ગીર આપી હતી ધ. સ ૧૮૩૨માં એ જાગીરના મેદાસીઓ સરકારની દિવાની તથા ફાજદારી સત્તામાંથી મુક્ત થયા હતા^૨ બાજરાવ આ રીતે જાગીર મળવાથી શાંતિથી પોતાના નોકર ચાકરોથી વીંટળાઈ બિયુરમાં સ્થિત ગુજરવા લાગ્યા.

બાજરાવની આસપાસ મરાઠાઓની સખ્યા વધતી જતી જઈ સરકારને જરા સંદેહ આવ્યો તે સમયમાં સર્વત્ર શાંતિ નહોતી, માટે મરાઠા જેવી યુદ્ધકુલણ જાતિ એક સ્થળે જમા થાય એ સરકારને ઠીક ન લાગવાથી સાવચેતી રાખવા માડી; પરંતુ માજી પૈશાની મિત્રતા તો કાયમ હતી, તેના અનુચરો પણ પોતાના

^૧ Kaye's Sepoy war. Vol. I. P. 99

^૨ A Collection of Treaties. Vol III. P. II.

માલીની પેઠે નિર્દોષપણે દિવસો ગુજારતા હતા. આજીરાવ શ્રિદિશ સરકારના પદે એટલે તે સ્નેહ રાખતો હતો કે સરકારની મુશ્કેલી બરી હાલના માટે પોતાથી અને તેટલી મદદ કરવા માટે ચૂકતો નહિ જ્યારે અંગ્રેજાનિસ્તાનની હાલમાં શ્રિદિશ સરકારનો ખર્ચનો ખાલી થઈ ગયો, જ્યારે એ સરકારની સ્થિતિમાં કંપનીએ નાણાં માટે ચારે બાજુ નજર ફેંકી, ત્યારે આજીરાવે પણ લાખ રૂપિયા દેવા તરીકે સરકારના હાથમાં ચૂક્યા હતા. જ્યારે ખાલસા લોકરે કંપની સરકાર સામે બાય બીડી, જ્યારે શ્રિદિશ કંપની વિરુદ્ધ લડવાને ખાતર મદમસ્ત ખાલસા સૈન્યે સતલજ નદી ઓળંગી ત્યારે આજીરાવે કંપનીને પોતાને ખરેખરે એક હજાર થોડેસ્વાર અને એક હજાર પાંચદળ આપી પોતાની ઉદારતા અને વિશ્વાસુપણ બતાવવા આપ્યું હતું.

આ પ્રમાણે ઉદારતા બતાવ્યાથી આજીરાવ શ્રિદિશ સરકારનું પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યો. તે એક સમયે પૂનાનો આધિષ્ઠાતા દેવ હતો, એક સમયે તેના પ્રચંડ પ્રતાપથી મહાગાદી કપતું, તે વાત તે જુલો જ ગયો જે કંપની એક સમયે તેના ભયથી શકાશીલ રહેતી, અત્યારે તેજ શ્રિદિશ કંપનીના આશર તથા રક્ષા સારા કે માઠા અવસરમાં તેનું મન પ્રસન્ન રાખવા માટે આજીરાવ તનતોડ પ્રયત્ન કરતા હાથે, વારવાર મદદ કરી મિત્રતાના દૃષ્ટાંત આપવા હાથે. તેનું સાહસ, બહાદુરી, રણોન્માદ જૂલકાળમાં નિલીન થઈ ગયા આજીરાવ પવિત્ર મંથાના તટપર પવિત્ર સ્વભાવવાળા, સમગ્રી તપસ્વીની માશક સમય વીતાડવા હાથે.

આજીરાવ પાસે પૈસો બહુ હતો. મિથુરની જગીર અને માઠ લાખનુ સાલિયાણું મળવાથી તેની પાસે ઘણું દ્રવ્ય જમા થયું હતું. પરંતુ એ દ્રવ્યનો વારસ ન જન્મ્યો. બધાને વિચાર થયો હતો કે

આજીરાવ અપુત્ર મગ્ધ પામશે તો આ બધી દોષત કોણ બોગવશે ? આ બધી દોષત કેને સોપવામાં આવશે ? આજીરાવને પણ આવેજ વિચાર થયો તેથી તેણે તરતજ દત્તક લઈ પોતાના વંશ અને દોષતના રક્ષણનો ઉપાય કર્યો. મરણ પહેલાં આજીરાવે પોતાના દત્તક પુત્રને પેશાની પદવી અને વાર્ષિક પેન્શનના મરદેસર વારસ મળવાની ઇશ્તિ સરકારને પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થના નામજૂર થઈ, છતાં એથી આજીરાવની આશા છૂટી નહિ. કે પતિએ દુકામાં એ જવાબ આપ્યો કે “ અમે વિચાર કરી પેશાના મગ્ધ બાદ તેના કુટુંબના નિર્વાહની વ્યવસ્થા કરશું ” માટે એ બાબતમાં બધો નિશ્ચય બલિ, બપર લટગી રહ્યો, બાજીરાવ પણ બલિબપર આધાર રાખી સંતુષ્ટ થયો. ધોમધીમે તેનું સરીર લથડ્યું, પક્ષાપાત લાગુ પડ્યો, આંખો દષ્ટિ શક્તિહીન થવા લાગી, આજીરાવ કાળને વશ થઈ ઐહિક જીવનની સાંભાપર આવી પહોંચ્યો.

૧. સર ચાર્લ્સ જેક્સનના મત મુજબ આજીરાવે એ જણને દત્તક લીધા હતા—A indication પરંતુ આજીરાવના વસીયતનામાં સાથે એ મનનું એક જ જણવાતું નથી. વસીયતનામાં મુજબ આજીરાવને દત્તકપુત્ર ત્રણ અને દત્તક પૌત્ર એક હતા. આજીરાવે પોતાના વસીયતનામાંમાં લખ્યું છે કે, ‘ મૈન્ડુપત નાના મારો પહેલો પુત્ર છે, મ માધરરાવ મારો સોથી નાનો અને ત્રીજો પુત્ર તથા સન્ડલિવ પત કામ મારો બીજો પુત્ર છે. મૈન્ડુપત નાના મારો સાથે મારે ત્રણ પુત્ર અને એક પૌત્ર છે મારા મરણ પછી મારો સર્વથી મેટા પુત્ર મૈન્ડુપત નાના મુખ્ય પદવી મેળવી મારી પેશાની માહીનો અદિતીય અધિપતિ થશે ’ મૈન્ડુપત—M. Records Comp. Kaye's Sepoy War. Vol. I P. 901, note.

૭૭ વર્ષ સુધી શરીરનો ભાર વેઠ્યા પછી બાજીરાવ ઇ. સ. ૧૮૫૧ ના જાન્યુઆરીની ૨૮ મી તારીખે ઇ. સ. ૧૮૫૧ મરણ પામ્યો તેણે ઇ સ, ૧૮૩૬ માં જે વસીયતનામું કર્યું હતું તે મુજબ તેનો મોટો દત્તકપુત્ર પૈશ્વાની ગાદી અને બધી સ્થાવર જગમ મિલકતનો ધણી થયો એ મોટો દત્તક પુત્ર ઘોનડુપત નાનાસાહેબના નામથી પ્રખ્યાત છે જ્યારે બાજીરાવ મરણ પામ્યો, ત્યારે નાના સાહેબની ઉંમર ૨૭ વર્ષની હતી તે શાન્ત સ્વભાવનો, મધુર વચ્ચી, દરકસરીઓ અને ક્ષિતિશ કમિશનરની સલાહ મુજબ ચાંદનારો હતો ક્ષિતિશ ઇતિ^૧ હાસકારોની કાનિલ કલમ પથ તેના મુજબાન ગાતા અચકાતી નથી^૨ પિતાના મરણપછી નાનાસાહેબ લગભગ ૩૦ લાખ રૂપીઆનો મલક બન્યો તે રૂપીઆનો અરથ કરતા વધુ ભાગ તેણે કંપનીની લોન લેવામાં રાક્યો^૩ બાજીરાવનું કુટુંબ અને દાસદાસીઓના નિર્વાહના ભાર નાના સાહેબ પર પડ્યો નાના સાહેબે એ મોટો બાજીરાવને મળતું સાલિયાલુ મેળવવા ક્ષિતિશ સરકાર પર આધાર મળ્યો. એ વખતે સુબેદાર રામચંદ્ર પંત નામના બાજીરાવના એક વિશ્વાસુ

૧ Kaye's Sepoy War. Vol I P 101 Comp British India, its Races and its History Vol II P 22.

૨ કમિશનરના રિપોર્ટ મુજબ નાનાસાહેબ ૧૬ લાખ રૂપીઆના સરકારી કામગીરી, ૧૦ લાખ રૂપીઆનું ઝવેરાન, ૮ લાખ રૂપીઆના સોનાના સિક્કા, ૮૦ હજારના દાગીના અને ૨૦ હજાર રૂપીઆના રૂપાના વાસણોનો અધિકારી થયો હતો.

મિત્રના હાથમા તેના કુટુંબના બધા કાર્યની લગામ હતી. રામચંદ્ર પંત બાહ્યસત્ત્વનો સાચો સલાહકાર અને તેના નોકર ચાકરોને સારો રસનો સુખનારો હતો તે રામચંદ્ર પંત અત્યારે પોતાના મિત્રના પુત્રના હક સાચવવા તત્પર થયો તેણે બહુજી વિવેક પુરસાર, સરકાર તરફ નાના સાહેબના અચળ વિશ્વાસનું સૂચન કરી જણાવ્યું કે, “ માનનીય કૃપાની જે પ્રમાણે માણ મહારાજનું રક્ષણ અને પ્રતિપાલન કરતી તે તરફ હક્ક રાખી, નાનાસાહેબ એ બાબતમા સંપૂર્ણ આશા રાખી સર્વ પ્રકારની ચિંતા છોડી બેઠા છે બ્રિટિશ સરકારની દયા અને ઉદારતા એજ તેઓનું એક માત્ર અવકાશન રહ્યું છે તેઓ સરકારની સત્તા અને ચક્ષતી જોવાની સર્વદા કમજોર રાખે છે બનિષ્ઠમા પણ તેઓની એવી કમજોરમા અણુમાત્ર ફેરફાર થયો નહિ ”

બિયુરના બ્રિટિશ કમિશનર^૧ પેશાના કુટુંબના દાવાનું સમર્થન કર્યું, પરંતુ એ સમર્થન કપરી અમલદારોને ન રૂચ્યું ટેમ્સન સાહેબ એ વખતે વાચન્ય પ્રાતોનો લેરટેનન્ટ મર્વનર હતો. ચક્રિત વાળા અમલદાર તરીકે, સનજન મનુષ્ય તરીકે તેની ખ્યાતિ બહુ ફેલાઈ હતી પરંતુ તે નવી રાજનીતિનો પક્ષપાતી હોવાથી હાહના રાજ અને કુલીન માણસો તરફ તેને બહુ લામણી નહોતી

૧ સુક્ષ્મરૂપમા કહીએ તો ‘ જે બ્રિટિશ કમિશનર ’ એ પ્રમાણે લખવું જોઈએ. જ્યારે પેશાનું મળ્યું થયું, ત્યારે કર્નલ એન્સન બિયુરનો કમિશનર હતો પરંતુ યોગ્ય રાજ યત્રી તેની બાંધી બંધ. એટલે કાનપુરના તે વખતના મેજિસ્ટ્રેટ મિ ઓરલેન્ડ સાહેબે કર્નલ એન્સનનો ઓઢો લીધો ખાસ કરીને ઓરલેન્ડ સાહેબપર જ આ બાબતની તપાસની જવાબદારી સોંપાય હતી. Kaye's Sepoy War Vol. I., P. 10૪, note ૪

તેણે કમિશનરને ત્રિચુરના અરજદારોના હુકમમાં આગ્રા પ્રીમ કરવાની મના કરી ડેક્લારેશન ને વખતે ગવર્નર જનરલ હોને, એટલે ટોમ્સન સાહેબને હુકમ કોપીયું સ્થળેથી પાછો ડગ્ને નહિ તરતજ સરકારી હુકમ જાહેર કરવામાં આવ્યો. ડેક્લારેશન આ હુકમમાં સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું હતું કે, “ પેશાએ ૪૩ વર્ષ સુધી ૮ લાખનું સાલિયાણું ભોગવ્યું છે તે સિવાય તેમને જાગીર પણ મળી હતી. તેમણે એ સમય દરમિયાન અઠીદસેાધી પણ વધુ રૂપિયા મેળવ્યા છે તેમને કંઈ ખર્ચ નિભાવવું પડ્યું નથી તેમને ઔરસ પુત્ર પણ નથી તેઓ મંચુ વખતે પોતાના કુટુંબને માટે ૨૮ લાખની મુદી ચૂકી ગયા છે આત્મારે પેશાના જે કોષ્ટ સ્વજન છે, તેઓને સરકારના અભિપ્રાય મુજબ કંઈ પણ માગવાનો અધિકાર નથી. તેઓ આ વખતે સરકારની દયા પર કોષ્ટપણ જાતનો દાવો કરી શકે તેમ નથી કારણ કે પેશા જે દોલત ચૂકી ગયા છે, તે તેઓને માટે પુરતી છે આત્મારે જે રકમ ખતાવવામાં આવી છે, તે કુત્તા વધારે મિશ્કત ચૂકી પેશા મરણ પામ્યા હોય એ પણ સંભવિત છે ”

આ પ્રમાણે નાના સાહેબની અરજ નિષ્ફળ ગઈ, નાના સાહેબને પિતાનું સાલિયાણું ન મળ્યું આગ્રાજ પેશા જે આશ.

૧ Letter of Sir Elliot, Secretary to the Government of India, to the Governor of the N. W. P., dated 24th September. 1851. ખરી રીતે કહીએ તો આ લેટર ડેક્લારેશનનો નોંધ છે તે વખતના રિવાજ મુજબ એ નોંધ પત્રની માફક વાજબ્ય પ્રાપ્તના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને મોકલવામાં આવી હતી A Vindication. P. 59. note.

(૧૩૬)

૫૨ આધાર રાખી બેઠા હો, બવિભ તરફ જોઈ જે આસાથી સંતુષ્ટ થતો હો. મિત્રપર વિશ્વાસ રાખી દત્તક પુત્રો મદલ્ય કર્યા હતા, તે બધુ ડેક્લાઉઝીના લખાણથી નષ્ટ થયું. જેણે કાળજી ને પૂજાબની લડાઈઓમાં પૈસા ને માણસોની મદદ કરી મિત્રના સાચી હતી, શ્રિદિશ કંપનીએ તેના પુત્રને સાલિયાણુ આપવું બધ કરી મિત્રતાનું ગૌરવ તોડ્યું. સરકારે પૈશાના મરણ પછી તેના સાલિયાણુનો વિચાર કરવાનું વચન આપ્યું હતું, આ વખતે ઉપર ઉપરથી તપાસ કરી ન્યાયનું શરત મળ્યું. મિત્રનો પુત્ર સાલિયાણુ માટે અયોગ્ય હતો ડેક્લાઉઝીના અભિપ્રાય પ્રમાણે સરકારે આ બહેરનામું અિયુરમા બહેર કર્યું, ડેક્લાઉઝીએ ટામ્સન સાહેબના મત સાથે મળતા થઈ નાના સાહેબને દોકડો પલ્ક આપવાની ના પાડી, ટામ્સન સાહેબે અિયુરના બગીરપર હાથ નાખ્યો નડોતો, માટે એ બગીર નાનાસાહેબના હાથમા રહી ડેક્લાઉઝીએ પલ્ક એમા કંઈ હરકત કરી નહિ પરંતુ પૈશાના અમલમા એ બગીરના લોકો જે નિયમથી બધાયલા હતા, તે નિયમ રદ કર્યા. સરકારે ઇ. સ. ૧૮૩૨ ની સધિ રદ કરી, અિયુરની બગીરના મહેવાલીઓપર દિવાની અને ફાજદારી સત્તા બેસાડી.^૧

બ્યારે ધોન્ડુપતની બધી આસા નિષ્ફળ થઈ, બ્યારે હિંદી સરકારે ધોન્ડુપતની અરજ નામંજૂર કરી,
ઇ. સ. ૧૮૫૨ ત્યારે તેણે ડેક્લાઉઝીની સરકાર પર આધાર ન રાખતાં ફોર્ડજોવ ડિરેક્ટરની સલાખા

અરજી નોંધાવવાનો ફરિયાદ કર્યો. બહુજીવન જીવતા આવેલ ફરિયાદ થયેલ હતો, સુબેદાર રામચંદ્ર પતના પુત્રે આ અપીલ ચલાવતી જ્યાં- બહારી લીધી હતી, પણ કમિશનર સાહેબે તેઓને તેમ કરવાની ના પાડી હતી. નાનાસાહેબે હવે કમિશનરની સલાહ ન માનતા અપીલ કરવાનો ફરિયાદ કર્યો. અરજી તૈયાર કરવામાં આવી નાનાસાહેબે એ અરજી નિયમ પ્રમાણે ઘડી સરકાર મારશલ વિજ્ઞાપન મોકલવાની. એ અરજીમાં નાના સાહેબે સુક્તિ અને સામગ્રીકતા બતાવી લખ્યું છે કે, " મરહુમ પેશાના સખ્યાબધ કુટુંબીઓ કેવળ બ્રિટિશ સર કાગ્ના વચનપર આધાર રાખી બેઠા છે આનિક સરકારે તેઓની સાથે જે વર્તણૂક ચલાવી છે, તે કેવળ અનુક પાલીન છે. એક જૂના રાજવંશના પ્રતિનિધિને મળવા બેઠતા હક તે વર્તણૂકથી સહન ના કરી શકે છે એ માટે અરજદાર કેવળ સહિપર આધાર રાખી આપની પાસે ન્યાય મેળવવા હાજર થયેલ નથી, પણ બ્રિટિશ કં- પનિએ મરાઠા રાજ્યના છેલ્લા અધિપતિ પાસેથી જે મદદ મેળવી છે, તે પર પણ આધાર રાખી અરજદાર આ અપીલ કરવાને તૈયાર થયેલ છે " એ પછી અરજદારે જણાવ્યું છે કે, " પેશાએ જ્યારે પોતાના વારસોના પ્રતિનિધિ રૂપે પોતાનું રાજ્ય બ્રિટિશ કંપનિને વેચ્યું છે, ત્યારે કંપનિની કરજ છે કે તેણે પેશા અને તેના વારસોને એ રાજ્ય બદલ કિંમત આપવી હાથના બંધન બે એક તરફ સ્થાયી મણાતા હોય નો પછી તે બીજી તરફ પણ સ્થાયી ગણવા બેઠ્યો. " ત્યાર બાદ સહિ પત્રમાં લખેલ ' પરિવાર ' શબ્દની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે કંપનિએ જે સહિ મુજબ પેશાનું રાજ્ય લઈ તેના પરિવારનું ભરણપોષણ કરવાનું કન્યાવૃત્તિ, તે પરિવાર શબ્દનો અર્થ વંશપર પરાના વારસો માય છે, તે અરજદારે

સ્પષ્ટ રૂપે સાબીત કર્યું છે. આ પ્રમાણે કારણ બતાવ્યા બાદ નાના-સાહેબે ઇતિહાસનો આશ્રય લઈ લખ્યું છે કે, “બીજા રાજ્ય સીએ સાથે સરખાવના કંપનિએ પૈમાના કુટુંબ સાથે તદ્દન જુદી વર્તણૂક ચલાવી છે તે સભારતા બુદ્ધિ જડ થઈ ગય છે. મહેસરના રાજ્યકર્તાએ કંપનિ સાથે બહુ યત્નતા રાખી હતી. જે જે રાજ્યોની મદદથી એ કૂરપ્રકૃતિ યત્ન હાર્યો, તે મદદ કરતાં રાજ્યઓમાના એક મારા પિતાજી હતા જ્યારે સામે મ્હોએ લડતા એ યત્ન મરણ પામ્યો ત્યારે કંપનિએ તેના બધા વારસોને રહેવાના મળાને અને મુજરાન ચલાવવા જોગું સાલિયાણું સરખે સરખું બાંધી આપ્યું હતું. કંપનિએ દિલ્હીના શહેનશાહ સાથે પણ આનુજ બંધે આપી પણ જુદા ઉદ્દાર વર્તન ચલાવ્યું છે એ શહેનશાહ પદબદ્ધ થઈ દેશમાં પડ્યો હતો, કંપનિએ તેને છોડાવી રાજ્યચિન્નો સમર્પણ કરી પુરતા પ્રમાણમાં સાલિયાણું બાંધી આપ્યું હતું એ શહેનશાહના વચને પણ એ સાલિયાણું ભોમવે છે છતાં અરજદાર સાથે આમ જુદી વર્તણૂક સામટા ચલાવવામાં આવે છે? એ ખરી વાત છે કે પૈમાએ બધા દિવસ સુધી બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતા જાળવી રાખી, એવટે કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાર પકડી પોતાનું સિંહાસન બચાવવા લાગી મૂક્યું હતું. પરંતુ તેમણે જ્યારે બ્રિટિશ સેનાપતિના ઠરાવ મુજબ નક્કી કરેલા નિયમો પાળી પોતાનું અને પોતાના કુટુંબને કંપનિની હયાત રાખી પોતાનું મૂલ્યવાન રાજ્ય સોંપી દીધું હતું, અને કંપનિ પણ હજી સુધી તેમનું વંશપરંપરાગત રાજ્ય ભોગવી શક્ય ને, એ છે, તો પછી કયા કાયદા મુજબ એ સાધના નિયમ અને રાજ્યચિન્ન જતા કતી તેમના વંશજને સાલિયાણુંથી વસિત કરવામાં આવે છે? કંપનિની ધારણા મુજબ પૈમાના વંશજોના હક મહેસર અને દેશમાં

પડેલા ઐગ્ય શહેનશાહના વશને કરતા શી રીતે કનરતા ગણાયા ?” ત્યાર બાદ નાના સાહેબે પોતાને વિધિપૂર્વક લીધેલા દત્તક તરીકે પૂર્વાદ કરેલ છે એવી રીતે દત્તક લીધેલા પુત્ર, ઔરસ પુત્રની માફક પિતાની બધી નિષ્કતનો અધિકારી થઈ શકે છે, કંપનિ પણ એ દત્તકના પુત્રાધિકાર કાયદેસર રીતે સ્વીકારવાને બાધ્ય છે, એ બાબતનું સમર્થન કર્યું છે

ત્યાર બાદ નાના સાહેબ એક બીજી બાબત પર ઉતરી પડેલ છે બાજીરાવે પોતાના પેન્શનમાં થી બચાવી લેવા દ્ર વ એટલું કર્યું છે, માટે તેમના વડજને કંઈ પણ પન્ડન આપવું એ નકામું છે, એ વચનો પર ટીકા કરતા નાના સાહેબે લખ્યું છે કે, “ મગદુમ પેશ્વા પોતાના પેન્શનમાંથી કુટુંબમાં બન્ધુપોષણ જોગ રૂપીઆ રાખી ગએલ છે, એમ ધારવું એ ચાલુ બાબત સાથે નિષ્કુલ સમઘ રાખવું નથી, અને બ્રિટિશ મગદુમ તાનાના હિંદની ઐતિહાસિક ઘટનાવલીમાંથી પણ એવું બીજું કંઈક લે મળી શકેલું નથી. બ્રિટિશ સરકાર સધિ મુજબ મગદુમ પેશ્વા અને તેના કુટુંબના ગુજરાન માટે ૮ લાખ રૂપીઆનું સાલિયાણું આપવા બંધાએલી હતી પેશ્વાએ એ સાલિયાણામાંથી કેટલું ખર્ચ્યું તેની તપાસ કરવાનું બ્રિટિશ સરકારને કમ પ્રયોજન નથી પેશ્વા પણ એ સાલિયાણાનો કોઈ પણ ભાગ કેવી રીતે ખર્ચવો એ બાબતમાં બંધા-ચલા નહોતા અરજદાર બાર મહીને પૂછે છે કે બ્રિટિશ સરકારના જે જે પગારમાં નાકરો છે, તેને તમે કેટલા રૂપીઆ બચાવો છો અને કેટલા ખર્ચો છો તેનો સવાલ સરકાર પૂછી શકે છે ? સધિથી બંધા-ચલા માણસના પેન્શનમાંથી વધારે પ્રમાણમાં રૂપીઆ બચ્યા હોય,

(૧૪૩)

તેથી શુ તેના સનાનોતુ પેન્શન બધ કરવુ થોમ છે ? એક હિંદી રાજા-એક જૂના રાજાનો વસધર સગકારની દવા અને ન્યાયપરાયણતા ઉપર આધાર રાખી રહ્યા છે, તેને શુ સરકારી નોકર કરતા પશુ હલકો ગણવો એ ક્ષયિત છે ? જો આ બાબતમા બ્રિટિશ સરકારને કમ શન હોય તો તે શક હેદી નાખવાને માટે અરજદાર માનપૂર્વક જણાવે છે કે હ સ ૧૮૧૮ ની સરિ મુજબ કેવળ પેશા અને તેના કુટુંબ માટેના ભગ્યપોષણ માટે જ વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપીઆ નક્કી કરવામા આવ્યા નહોતા, પણ જે બધા વિશ્વાસુ અનુચિત નિર્જન પ્રવાસી પેશાની સાથે આવ્યા હતા, તેઓના ભગ્યપોષણને પણ એ રૂપીઆમા જ સમાવેશ થનો હતો. સગકારને પૂરેપૂરી ખબર છે કે પેશાની નાનીશા આવકમા આ અસખ્ય કુટુંબોતુ મુજરાન ચાલતું નહિ વળી દિંદી ગળઓ સત્તાહીન થ મ છતા તેમને પોતાની પક્ષી ભાગવી રાખવી પડે છે, જો એ બાબતનો બરાબર વિચાર કરવામા આવે તો સ્પષ્ટ જણાશે કે પેશાએ વાર્ષિક ૩૪ લાખની આવકનો પ્રદેશ આપી, વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપીઆ મેળવ્યા હતા તેમાથી જે બચ્યું હશે તે વધારે નહિ હોય પેશાએ અનિ સાવચતીથી પોતાની સપતિ બચાવી કંપનિના દાનઓ ખરીદ્યા હતા, તે દાનઓના વ્યાજ પેટે તેમના મૃત્યુ વખતે વાર્ષિક ૮૦ હજારની આવક થતી. આવી પરિણામ દષ્ટિ, અને કરકસર શુ તેમણે કરેલું મહાપાપ ગણાય છે ? એ પાપથી શુ તેમના કુટુંબીઓ સધિમા જણાવવામા આવેલી રકમથી વધિત રહેશે ? ”

૧. Ms Records. Comp Kaye's Sepoy War
Vol. I., P. 104-108.

(૧૪૪)

૫૨૬ આવી યુક્તિપુરસ્કર લખાવથી અરજી ઈંગ્લાંડમા સારૂ
પરિણામ નીવળતી થતી નહિ. ડિરેક્ટરની
ઇ. સ ૧૮૫૩ ઝાંડ કંઠસુ પર્વતની પેઠે અચળ રહી,
ધોન્ડુપતની અરજીએ તેનાપર કશી અસર
ન કરી તેઓએ ડેલ્હાઝીના મતને ટેકા આપ્યો હતો, આ
વખતે પણ તેઓએ તેમજ કર્યું ઇ, સ ૧૮૫૨ ના મેની ૧૯ મી
નારીએ આ બાબતનો તેઓએ જવાબ વાળ્યો તેમા લખવામા
આવ્યું કે, “ અમે સ પૂર્ણ રીતે ગવર્નર જનરલના મતને મળતા થઈ
દરમાવીએ છીએ કે બ્રિટિશ સરકાર ઉપર બાહ્યગવના ફતકપુત્ર
અથવા પોષ્યવર્ગનો કંઈ પણ દાવો નથી, મરહૂમ પેશ્વા ૩૩ વર્ષ સુધી
પેન્શન ભોગવી જે મૂકી ગયા છે, તેમાથી તેમના પગિવારનું યુગ્મરાન
સારી રીતે ચાલે તેમ છે ” ૨ જેઓએ આ રીતે નિર્દય થઈ ડેલ્હા-
ઝીની ગાજનીતિનું અનુમોદન કર્યું તેઓની સમક્ષ પ્રતીધી નાના-
સાહેબની અરજી આવી પહે ચી ડિરેક્ટરોએ અરજી વાંચી હિદી
મરકારને લખી મોકલ્યું કે, “ અરજદારને જણાવવું કે, તેમના પિતાને
મળતું સાલિયાલું વ લપરપરાનું નહોતું, માટે તેપર તમારો દાવો પહોંચતો
નથી. તેમની અરજી નામ જૂર થઈ છે ” આ કઠોર જવાબ બિશુર પહોંચે
તે પહેલાં નઃનાસાહેબે પોતાનો હક સાબીત કરવા માટે વિલાયતમા એક
વહીશ મોકલ્યો હતો એ વહીશ તે મગાડા મુજેદાર રામચંદ્રપતેના પુત્ર
નહોતો—એક સુદ, કદાવર, બાધાનો, અંગ્રેજી બોલેલો મુસલમાન યુવક
હતો એનું નામ આબિનુત્રાખા હતું. ઇ. સ ૧૮૫૩ ની મીખ

૨. The Court of Directors to the Government
of India, Ms.

(૧૪૫)

ઝડપથી આબિમુક્ષાખા ઇંગ્લાડ આવી પહોંચ્યો, અને લિલ્લન નામના એક અંગ્રેજની મદદથી નાનાસાહેબનો પક્ષ મળવન કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેમણે તેને સફળતા ન મળી ડિગ્રેટરોનો હુકમ આ અમાક બહાર પડી ચૂક્યો હતો. આબિમુક્ષાએ મથાશકિત મહેનત કરી, પણ એ હુકમમાં કંઈ સુધારો કરાવી શક્યો નહિ.

‘આ પ્રમાણે નાનાસાહેબની બધી આશા ભાંગી પડી. આજીરાવતુ કુટુંબ અંગ્રેજ કંપનીની દમણી વચિત થયું આજીરાવે જેનાપર આશા ગળી હતી, જેના હાથમાં પોતાની દિમતી રિયાસત મોપી હતી, જેનાપર આધાર રાખી એકતવામ સ્વીકાર્યો હતો, તેઓ-એજ અત્યાગ્રે તેમના દત્તક પુત્રને દાદ ન આપી એક જણ પાસેથી વાર્ષિક ૩૪ લાખની આવકનું રાજ્ય લઈ તે નિમિત્ત વાર્ષિક ૮ લાખ રૂપિયા ખરચવા એ પણ કંપનીને મહા પાપ થતું લાગ્યું. બ્રિટિશ કંપની આ પાપની બીકથી બહાર નાનાસાહેબ કંપનીને એ પાપ કરાવવા તૈયાર થયો હતો, તેથી તેને વિલાયતમાં વફાઈ મોકલી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડ્યું.

આ તરફ આબિમુક્ષાખા વિલાયતમાં નિષ્વજન નિવડવાથી પોતાની ઇચ્છા મુજબ ભોમવિલાસ ભોગવવા લાગ્યો. તેનું શારીરિક મૌદ્વ અને વરણાગીપણાએ એ મુખનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. આબિમુક્ષા સુધરેલા પોસાકમાં, સુધરેલી ફેશનથી ઇંગ્લાડની મુખ્ય મુખ્ય વિલાસ સમિતિઓમાં આવળ કરવા લાગ્યો. તેનો હસતો ચહેરો અને શારીરિક સૌદર્ય ધણા લોકોને આકર્ષણ કરવા લાગ્યું. ઇંગ્લાડની સ્ત્રીઓ પણ એ આકર્ષણથી બચી શકી નહિ. તેઓની કૃપાથી આબિમુક્ષાના શારીરિક સૌદર્યની ખ્યાતિ અધિક પ્રમાણમાં

ફેલાવા લાગી. બ્યારે આ રીતે ઈંગ્લાડમાં અંગ્રેજ સીસમાજના અનુગ્રહથી આર્થિકમુદ્રા પૂજતો હતો, ત્યારે એક બીજો માણસ પદ્મપ્ર સતારાના રાજના વહીવ તરીકે હાડના રહેતો હતો, એ એક મરાઠો હતો તેનું નામ રંગ આપાજી હતું રંગ આપાજી વહીવેમાં આદર્શ હતો, તેના જેવા કર્તવ્યનિષ્ઠ, રિશ્તગ્રુહિ અને દૃઢપ્રતિષ્ઠ વહીવ બહુજ થોડા હોય છે એ મહા મુશ્કેલીએ સતારાના રાજનો પક્ષ મજબૂત કરતો હતો, પરંતુ તેના બધી શ્રમ નિષ્ફળ ગયો. રંગ આપાજીના ગાઢ રાજનૈતિક જ્ઞાન અને કર્તવ્ય નિષ્ઠાએ અંગ્રેજ ન્યાયાધીશોનું ધ્યાન ન ખેંચ્યું ઈ સ. ૧૮૫૩ ની સરફજામમાં રંગ આપાજી અને આર્થિકમુદ્રા-બંનેની હાર થઈ, બંને નિષ્ફળ નીવડી પરસ્પર એકતાસૂત્રથી જોડાયા. ધર્મ, જાતિ અને રહેણીકહેણીમાં જુદાઈ હોવા છતાં સમજૂતી હોવાથી બંનેની મિત્રા-ચારીમાં વાધો ન આવ્યો એકજ સંકલ્પ અને એકજની નિષ્ફળતાથી બંને દૂર દેશમાં ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા આ બંનેએ શુ કંઈ હતું, શુ કર્યું હતું, તે બાબતમાં ઇતિહાસે કંઈ નોંધ રાખી નથી, અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ બાબતમાં મુગ્ધ બની બેઠા છે થોડા દિવસ પછી મરાઠો અને મુસલમાન-બંને જૂદે જૂદે માગે દોડવા પહેલા વહીવે પોતાની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને દૃઢપ્રતિષ્ઠ બુદ્ધિને લીધે ઇંગ્લાડના માણસોના મનમાં એવો અનુરાગ પ્રગટાવ્યો કે તેણે મુકદ્દમે ચલાવી જેને ઉરઠેઈ હતા, તેઓએ તેનું બહુ દેવું ચૂકવી આપ્યું રંગ આપાજી આ પ્રભાસે પોતાના બુદ્ધિબળથી ઇંગ્લાડના લોકોનું હૃદય ખેંચી ધરત ઈંડિયા કંપનીના ખર્ચે બુલાઈ આવી પહોંચ્યો.^૧ પરંતુ

૧ રંગ આપાજી ઈ સ ૧૮૫૩ ના ડિસેમ્બરમાં જિંદ આવ્યો. ઇંગ્લેંડ ઈંડિયા કંપનીએ તેને રૂ. ૨૫૦૦૦૦ રોકડા અમી વખત ભાડે દેશમાં મોકલી દીધો હતો, Kaye's Sepoy War. Vol I. P. 110 note.

(૧૪૭)

ખીજો વણીલ એ રસ્તે ન વળ્યો, ઇચ્છાકના બાલસૌહ્યે તેને ઇચ્છા-
કમાળ બાધી રાખ્યો. આશ્ચર્યથી પ્રિયતમ જન્મભૂમિની માયા તથા
આનંદપૂર્વક ઇચ્છાકના વિલાસી સમાજના ભોમ ભોમવવા લાગ્યો
તે દેશમાં ન જ આવ્યો.

અધ્યાય ત્રીજો

નિયતનિર્દેશ — લૉર્ડ ડેલ્હાકીનો રાજ્ય અમલ (વાલુ)—અયો-યા,
એનુ પૂર્વ સૌભાગ્ય—મુસલમાનોનો અમલ—નવાબ સાથે બ્રિટિશ સરકારને
સંધિ—નવાબ મુલકદૌલા—આસફદૌલા—મિર્જાઅલી—સાદતઅલી—અબ્દુલ-
દીન હૈદર—નાસિરુદીન હૈદર—મહમ્મદઅલી શાહ—૧૮૩૭ ની સંધિ—આ-
જમુદ અલીશાહ—ફાઝિલ અલીશાહ—અયોધ્યામાં અધાપુધિનો આરોપ—
કર્નલ ફિલ્ડમેનનો રિપોર્ટ—આકાશ-ગંગા—અયો-યા બાલસા

પૂનમ, નામપુર, ઝાંસી વગેરે ખાલમાં ક્યાં છતાં લૉર્ડ
ડેલ્હાકીનો ભોળ સાત થયો નહિ અકસ્માત
૪ સ. ૧૮૫૬ તેની નજર એક વિલાળ રાજ્યપર પડી
પૂનમની માફક રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી
લૉર્ડ ડેલ્હાકીએ એ ગાંધ ખાલસા કર્યું નહિ. કારણ કે તેનો
અધિપતિ ચિરકાળ બ્રિટિશ સરકારનો મિત્ર હતો, હંમેશા પોતાનું
ધનબળ અને જનબળ સરકાર બહાદુરમાં ઉપકાર માટે વાપરતો
આવતો હતો. નજમપુર, ઝાંસી વગેરે રાજ્યોની માફક વાસનો અભાવ
બતાવી એ રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું નહિ. કારણ કે તેના
વારસ મોબુદ હતા. લૉર્ડ ડેલ્હાકીની ઇચ્છા એજ આ રાજ્ય

(୧୪୧)

ખાલસા કરવાનું કામ્ય હવે કવિગુરુ વાણીકિએ મધુર કવિતામાં
જેના કિર્તન કર્યા છે, એવા રત્નકુળતિલક રામચંદ્રજીની વિલાસભૂમિ
તરીકે જે અત્યારે પણ લોકોની જીભપર તૃત્ત કરી રહ્યું છે, હોર્ડ
એકોક્ષેના લખાણે જેને વિસ્તાર અને મમ્મદિમા યુરોપમાના પ્રસિદ્ધ
દેશ ફ્રાંસ અને જર્મન સામ્રાજ્યની સાથે એકજ હાગમા મૂક્યું છે,
તે રાજ્ય-અતિવિસ્તૃત, અતિ સમૃદ્ધ રાજ્ય-કેવળ હોર્ડ ડેલ્હાવેઝીની
હથ્થાથી કે પની સરદાર બહાદુરના હાથમા આવ્યું

એ ધનવાન ગભ્યનુ નામ અયોધ્યા છે એની કિત ને કશાન બાબુએ નેપાળ આવેલુ છે પૂર્વે બ્રિટિશ રાજ્યનો ગોળખપુર વિભાગ આવેલો છે આજ ખુણામા અલાહાબાદ, નર્મદા ખુણામા દોઆબ પ્રાંત, બ્રિટિશ સરકારના તાબાના ફતેહપુર, કાનપુર ને ફરકાબાદ અને વાયવ્ય સીમાપર શાહજહાપુર આવેલુ છે એનુ ક્ષેત્રફળ ૨૩૯૨૭ ચો. મા છે, વસ્તી ૫૦ લાખ માણસની છે ૧ બહુ જૂના વખતથી અયોધ્યા મુખ સમૃદ્ધિથી ભગપૂર મથાતું આવ્યુ છે બહુ પ્રાચીનકાળથી અયોધ્યાનો વૈભવ ઇતિહાસમા ગવતો આવ્યો છે હજારો વર્ષ વીતી ગયા છતા અયોધ્યાનુ પ્રાકૃતિક સૌ-દર્ય, દોહત વગેરેમા કંઈ કેરકાર થયો નથી દુકામા કદીએ તો અયોધ્યા હિંદના સર્વ પ્રકારના સ્વાભાવિક દરમની વિકાસજૂમિ છે, સર્વ પ્રકારની દોહતનુ વિકાસક્ષેત્ર છે. કેટલાક લોકો કહેશે કે અયો-ધ્યાની આવી ૪૭૫૫તાએજ તેનુ સત્યાનાસ વાળ્યુ ડગલસની દીકરી જે સુદર ન હોત તો સિકંદરનો ધર્મ ઇતિહાસમા પકાત નહિ,

(૧૪૯)

અયોધ્યા જો ધનવાન, અવગ્નિત અને સર્વ ગતિ મુખી ન હોત તો
લોર્ડ ડેલ્હાઈની નજર તે તરફ પડત નહિ

તિરૌરીના મધ્યસ્થપત્ર પૃથ્વીરાજની પડતી ચર્ચ એટલે મહત્ત્વ
ધોરીના મુલામ કુતુબુદ્દીન ઐબક દિલ્હીની માદો
ઇ. સ ૧૮૬૪-૧૫૫૬ ૫૨ એડા. કુતુબુદ્દીને અયોધ્યા છૂટી પોતાના-
ગભગમા ભેળવી દીધુ ત્યારથી અયોધ્યા
દિલ્હીના ગભગમા મણુવા લાગ્યુ અઠગરના અમલ દરમિયાન
અયોધ્યાનો સુખો પદર સુખાઓમાનો એક જણાતો હતો આ પ્રમાણે
અયોધ્યા ધણુ વર્ષો સુધી દિલ્હીના અધ્યક્ષ દ્વારકાતિથી શોભતા વાવટા
નીચે રહી અણુચિત્તવા કારણે નવી આવેલી બ્રિટિશ કંપની સાથે
રાજનૈતિક નબધથી જોડાયુ જ્યારે મીરકાસિમ અગ્રેજોથી હારી
અયોધ્યાના નવાબ મુન્નઉલ્લાના આશરે આવી રહ્યો ત્યારે બ્રિટિશ
કંપની સાથે અયોધ્યાનો સબધ બધાયો. મુન્નઉલ્લાએ મીરકાસિમ-
ને આશરો આપી અગ્રેજો વિરુદ્ધ સૈન્ય ઉજુ કર્યું ઇ. સ ૧૭૬૪ ના
અકટોબરની ૨૩ મી તારીખે બકસરની લડાઇ થઇ લડાઇમા હારી
મુન્નઉલ્લાએ અગ્રેજો સાથે સધિ કરી ઇ. સ ૧૭૬૫ ના
ઓક્ટોબરની ૧૦ મી તારીખે એ સધિ થઈ સધિના નિયમ મુજબ
શત્રુના હલ્લામાથી મિત્ર ગભગનો બચાવ કરવા કંપનિનું જો સૈન્ય
અયોધ્યામા ગહે, તેનું બધુ ખર્ચ નવાબે પોતાના ખજાનામાથી
આપવાનું વચન આપ્યું એ સિવાય લડાઇના ખર્ચ બદલ કંપનિને
૫૦ લાખ રૂપિયા આપવાનું સ્વીકાર્યું.^૧ ત્યારથી મુન્નઉલ્લા અગ્રેજો

(૧૫૦)

તરફ બહુ ચિન્તા ધ્યાવવા લાગ્યો. કદી પણ તેણે કંપની વિરુદ્ધ કાયદાં સ્વી ચિન્તા કલ્પિત કરી નહિ ર પણ સદેહ એ છિદ્રિય

૨, અયોધ્યાનો નવાળ છિદ્રિય સરકારનો કેવો મિત્ર અને હિતેચ્છુ હોય, તે બાબત ધ્યાવવા ખાતર એક બનાવનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવે છે. ઈ. સ ૧૭૭૨ માં હૈદરઅલીએ અયોધ્યાના નવાળ મુળહદોલાપર એક પત્ર મોકલ્યો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે “આપ આટલા બધા લશ્કર અને આટલા બધા હથિયાળોના અધિપતિ છતાં ખ્રિસ્તીઓની તાયેદારી ઉઠાવો છો, એથી મને બહુ નવાઇ લાગે છે. આ તરફ જેમ હું તેમને ફટકા લગાવું છું તેવી રીતે તે બાળુએ તમે પણ ફટકા લગાવો, જેમ હું હમ્મુ છું એ રીતે એકી સાથે પ્રયત્ન કરી તેઓનો નાશ કરવો એજ યોગ્ય છે.” એ પત્રના જવાબમાં નવાળે લખ્યું કે “જેઓએ સામારિક કાર્યમાં સર્વ પ્રકારનો સ્વાર્થ તજ્યો છે તેને ધર્માધતા છાજે. પરંતુ માગ જેવા કે જેના કિસ્મતમાં અસખ્ય જુદા ધર્મના લોકો પર અમલ ચલાવવાનું સરખ્યું છે તેવાને માટે ધર્માધતા એ મોટામાં મોટો દોષ છે. જે સૈન્ય અને હથિયારો મારા તાબામાં છે તે કેવળ દરિદ્ર ઇંડિઆ કંપનિના શત્રુઓ વિરુદ્ધ વપરાવાના છે. હું એ મિત્રાલ જુદી રીતે એ બધાનો વ્યવહાર કરીશ જેમ આપ કદી ન ધારતા.” થતાં થોડે એ બન્ને પત્રો લખનારનાજ રેસિડેન્ટના હાથમાં આવ્યા. રેસિડેન્ટે પત્રની મતલબ બુઝાયા ત્યાં એ પત્રો મર્વનર જનરલ પાસે મોકલવાની નવાળ પાસે મજૂરી માની. મર્વનર જનરલ પત્રની મતલબ બુઝી નવાળની ચિન્તા વિષે સારા અભિપ્રાય બાધે, એ માટે રેસિડેન્ટે આવી ગ્લ માગી હતી M. M. Musschehoooteen. Comp. Decortee in Excelsia. P 12 નું note

(૧૫૧)

સત્તાનો મુખ્ય મત્રી છે, મદેહ એ બ્રિટિશ હાઉસ્ટાનના બ્રિટિશ
નતિનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાનું અદ્વિતીય સાધન છે. સધિ થયા બાદ
ત્રણ વર્ષ પછી વાત હી કે મુખ્યદેહવા કંપનિ વિરુદ્ધ કાવતરું
રચે છે, સૈન્ય એકત્ર કરે છે આ વાતે સરકારના મનમાં ઉડે શક
પેદા કર્યો. સદેહવશ થઇ બ્રિટિશ સરકારે નવાબ પાસે ખુલાસો
માગ્યો. નવાબે જોગ્ય કારણો દર્શાવી ખુલાસો આપ્યો હિદી મત્રી-
સભાના સભાસદોએ તપાસ કરી તો બહુશય કે એ વાત બહી છે.
તોપણ બ્રિટિશ કંપનીનું મન રાજ ન થયું સદેહની સલાહ આપ્યા
મુજબ નવાબની સાથે વળી નવી સધિ થઇ એ સધી મુજબ
નવાબ કેપ હબરથી વધુ માણસોનું સૈન્ય ન મળી શકે એવો બદો-
બસ્ત થયો ૧ આ પ્રમાણે બ્રિટિશ કંપની સાથે મિત્રતા બાધી
નવાબનું અદ્વિતીય ચક્ર દરવા લાગ્યું. કંપનિએ જોયું કે અયોધ્યા એક
સમૃદ્ધ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, નવાબ પશુ બધી રીતે સૌભાગ્ય લક્ષ્મીનો

૧, આ ૩૫ હજારનું લશ્કર નીચે લખેલા વર્ગોમાં વહેચા-
યલું હતું.—

બોડેસ્વાર	૧૦,૦૦૦
પાવડળ	૧૦,૦૦૦
નબિળ	૫,૦૦૦
તોપચી	૫૦૦
અનિયમિત સૈન્ય	૬,૫૦૦

આ ૩૫ હજારના લશ્કરમાંનું કોઇ યુરોપિઅન લશ્કરના જોડું
કેળવાયલું કે સજ્જ થયેલું ન હોયું જોઇએ - Aitchison's Treaties,
Vol. II 64

(૧૫૨)

વહાલો પુત્ર છે એના તાબામાં પુષ્કળ કિલ્લા છે, વસ્તી પાર વિનાની છે, તે હિંદુસ્તાન દેશતનો તો ટોટોજ નથી આ બધું કેમ સહન થાય ? કંપનિના મુખ્ય અમલદારો રાજનીતિના અપૂર્વ કૌશલવડે, મિત્રતાના બંધનના અમોઘ સાધનરૂપ સધિને બહાને એ બધું લઈ લેવા તૈયાર થયા.

વિલાયતમાં ડિરેક્ટરો યુનારમ્હ પોતાના તાબામાં લેવાની તક ન મુલાવવા બાબત હિંદી સરકારને પત્ર લખી રહ્યા હતા ^૨ ૬ સ. ૧૭૬૫ માં ચએલા કરારનામાંની છઠ્ઠી કલમ મુજબ બ્રિટિશ કંપનિ નવાબ પાસે ૫૦ લાખ રૂપીઆ માગતી હતી, તે લેણીની જમીન-ગીરી પેટે એ કિલ્લો કંપનિના હાથમાં રહ્યો હતો, પરંતુ એ લેણું પાતુ એટલે કિલ્લો કંપનિના કબજામાંથી નવાબના કબજામાં ગયો. હવે કંપનિ ફરીથી એ કિલ્લો કબજે કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગી તેણે કિલ્લો કબજે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે જોઇતી તક પશુ અનાયાસે આવી મળી. એ વખતે મગદા ધાડપાડુઓના જુલમથી હિંદમાં કેર વર્તી રહ્યો હતો મરાઠા સૈન્ય રોહિલખંડમાંથી અમથા-ખ્યામાં ફતરી આવી ક્રિપાત મચાવાવા લાગ્યું રોહિલખંડ અમથાખ્યાના વાવવ્ય ખુશામાં આવે છે. અમથાખ્યાના અગ્નિ ખુશામાં નવાબના તાબાના અલાહાબાદ અને યુનારમ્હ હતા કંપનિ આ સમય સાધી પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડવા ફેટ રાજનીતિની જાળ બિઝાવવા તૈયાર

૨ Return to House of Lords of Treaties and Engagements between East India Company and Native Powers in Asia &c. P 55, Comp. Dacottee

n Excelsis, P 14.

ચક્ર ઈ. સ. ૧૭૬૫ ની સધિ મુજબ નવાબના તાબાના અલાહાબાદ અને કૌશાપ્રાંત દિલ્હીના પાલસાહને પાછા સોંપ્યા હતા અત્યારે મરાઠાઓના ત્રાસથી પોતાના પરમપ્રિય મિત્રને બચાવવા ખાતર ઇ સ ૧૭૭૨ ના માર્ચની ૨૦ ની તારીખે બે નવા કરારનામા થયા એ કરારનામા મુજબ કંપનિએ મુનારગઢ પોતાના કબજામાં લીધો, અને અલાહાબાદ તરફ માટે પોતાના કબજામાં રાખવાનો કગવ કર્યો.^૧ આ રીતે કંપનિ સાથે મિત્રતા બળવવા જતા મુજબ ઉદ્દેશને બે વખત પોતાની મિલકત ગુમાવવી પડી પહેલી વાર પોતાનું મૈત્ર્ય ધટાડી ૩૫ હજારનું કગવ પડ્યું અને બીજી વાર અલાહાબાદ અને મુનારગઢ કાપમને માટે ગુમાવવા પડ્યા.^૨

એ વખતે કંપનિની ઉપજ બહુ ડામાડોળ સ્થિતિમાં હતી, રૂપીઆને માટે વોગન હેસ્ટિંગ્સની સરકારને કેવું મુઝાવું પડ્યું હતું, તે પ્રસંગનો આભાસ હોર્ડ મેકેસોના લખાણમાં નીચે પ્રમાણે જણાવાયો છે, “સાત રીતે ગભ્ય ચલાવો અને વધારે પૈસા મેકેસો, આજીવનના ગભ્યો સાથે મુલેહસાતિ બળવો, સાત બચકાર બતાવો અને વધારે પૈસા મેકેસો હેસ્ટિંગ્સને વિશ્વાસતના ડિરેક્ટરો તરફથી જે ઉપદેશ મળતો, તેના વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીએ તો આ સાર હતો જે આ ઉપદેશ સીધી રીતે આપવામાં આવે તો એમ જ કહી શકાય કે પ્રજાના પાળક પિતા હતા બુદ્ધભગવાર થાઓ, ન્યાયના મર્માદાના રક્ષક હતા અન્યાયના પોષક બનો અને

૧. *Dacottee in Excelsis*, P 16. *Comp. A Collection of Treaties*. Vol II. PP 65, 82-84.

૨. *Ibid* P 15

શાત સ્વભાવવાળા છતાં હિસામય બનો જુના સમયના ખ્રિસ્તીઓ વિધર્મી સાથે જેવો વ્યવહાર ચલાવતા, વિલાયતના ડિરેક્ટરો પણ હિંદ તરફ એવોજ વ્યવહાર ચલાવવાનું કહેતા હતા જુના સમયના ખ્રિસ્તીઓ મારી નખાવો હોય તેવા માણસને જલ્લસદના હાથમાં સોંપી એમ કહેતા કે તેના પ્રતિ દયાભાવ દર્શાવજો, તેના તરફ સન્નનતા દર્શાવજો જે સ્થળે ડિરેક્ટરોનો હુકમ પાળવાનો હતો, તે ષણથી ડિરેક્ટરો પદ્મ હજાર માર્દલ દૂર મોકા હતા. એટલે તેઓ પોતાના હુકમમાં આવતો પરસ્પર વિરોધ ન બંધી શકે એ સંભવિત છે, પણ તેનો અમલ કરનાર કલકત્તાનો પ્રતિનિધિ તો અવશ્ય એ વિરોધ સમજી શક્યો હતો બ્યારે ખબરો ખાલી હતો, સૈનિકોના પગાર ચડ્યા હતા, ઘસકર ચોડુ હતું. ગબ્બની પ્રજા દુર્ગેજ એછી થતી જતી હતી, તે વખતે તેઓને ખીજ દશ લાખ રૂપીઆ ઇંજલાઝ મોકલવાનું કહેવામાં આવ્યું હોયિએ બેઠ લીધું કે પૈસા પ્રાપ્ત કરવા માટે ડિરેક્ટરોના હુકમમાંથી થોડો ભાગ છોડી દેવો જરૂરનો છે. ક્યો ભાગ છોડી દેવો ને ક્યો ભાગ કાયમ ગખવે, એનો વિચાર કરતાં તેને સ્પષ્ટ કે ડિરેક્ટરોની સૂચનામાંના નીતિ વાક્યો છોડી પૈસા પેદા કરવાની તૈયારી કરવી એજ અપરકર છે. ૧ ”

નવાજ મુજકદૌલા પાસે મુખજ પૈસો હતો, તેથી હોરિટ એ તેના તરફ હાથ લખાવતા સંકેત રાખ્યો નહિ છ સ ૧૭૭૨ ના માર્ચની ૨૯ થી તારીખે કપનિએ જે કેંગ ને અલાહાબાદ પ્રતો લીધા હતા, તે ઇ. સ. ૧૭૭૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૭ થી તારીખના કરારનામા મુજબ ૫૦ લાખ રૂપીઆ લઈ મુજકદૌલાને આપી દીધા,

(૧૫૫)

ઐટલું જ નહિ પણ જે જિલ્લિય સૈન્ય નવાબની મદદમા રહે, તેની પ્રત્યેક ટુકડી માટે નસબે દર માસે ૨,૧૦,૮૦૦ રૂપીઆ આપવાનું વચન આપ્યું.^૧ આ પ્રમાણે સરકારની મિતતાના પ્રસાદથી મુબારક-હાંલા અને તેના ઉત્તરાધિકારીઓની દોલત નષ્ટ થવા લાગી એક તરફથી તેના પૈસા કે પંનિનો ખર્ચનો તર કરવામા વપરાવા લાગ્યા, બીજી તરફથી તેના તાબાના ચાલપર જિલ્લિય વાવટો શોભવા લાગ્યો. હિંદના નકસામા નવાબના મુલકનો યોડો યોડો ભાગ લાલ રંગથી રંગાવા લાગ્યો.

૪. સ. ૧૭૭૫ માં નવાબ મુબારકહૌલાનું મગ્નુ થયું. તેના પુત્ર અસફહૌલા માદીનશીન થયો જિલ્લિય સૈન્યના ખર્ચ પેટે મુબારકહૌલાએ જે રકમ આપવી સ્વીકારી હતી, તે રકમ સાથે આ વખતે બીજા પચાસ હજાર મેળવી દેવામા આવ્યા તે સિવાય કે પંનિ બકાદુરને નવા કરારની રૂયે વારાણસી, બેનપુર અને ગાજીપુર મળ્યા.^૨

૫. સ. ૧૭૫૭ માં નવાબ અસફહૌલા મગ્નુ પામ્યો. ઐટલે તેના પુત્ર મીરજામલી^૩ વજર બન્યો. પરંતુ કે પંનિ બકાદુરે બેચુ કે મીરજા કરતા અસફહૌલાના ભાઈ આદતઅલી પાસેથી પૈસા લેતા.

૧. Aitchison, Treaties, Vol. II. PP. 65, 85-86

૨ Aitchison, Treaties, P. 65. Comp. Dacoitee in Excelsis, P. 21

૩. જે વજર અલીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.—Dacoitee in Excelsis, P. 35.

વવામાં વધારે સરળતા' થશે, એટલે મીરજઅલીને બરલે સાદત-અલીનેજ ગાદીનક્શીન કરવાનો નિશ્ચય થયો. સગ્ર જોન શૌર આ નિશ્ચય પાર પાડવા બનારસ આવ્યો અને અસશક્તિલાના પુત્ર ત-રીકેનો મીરજઅલીનો હક સંભવ પડતો છે, એવું ઠરાવી તેને પદવ્યુત કરી સાદતઅલીને ગાદીએ બેસાડવાનો ઠગવ કર્યો આ પ્રમાણે સાદતઅલી કંપનિ બહાદુરની કૃપાયા ધ સ ૧૭૯૮ ના જાનેવારીની ૨૧ મી તારીખે લખનોગમાં ગાદીપર બેઠો^૧ ગાદીપતિ થયા પછી એક માસ બાદ (૨૧ મી ફેબ્રુઆરી) સર જોન શૌરે તેની સાથે સંધિ કરી, તેમાં નવાબે કંપનિને ક્ષિટિસ સૈન્યના ખર્ચ બદલ દર વર્સે ૭૬ લાખ રૂપીઆ આપવાનું વચન આપ્યું એ સૈન્યની સંખ્યા ૧૦ હજારની ઠરાવવામાં આવી^૨

આ પ્રમાણે કરાગનામાં પછી ઠરાવનામાં ઘડાઇ અયોધ્યામાં ગબ્જનો એક એક ભાગ ક્ષિટિગ કંપનિના ગબ્જ સાથે જોડાવા લાગ્યો. અગાઉ કશું છે તેમ કંપની બહાદુરે ધ સ ૧૭૭૨ ના માર્ચની ૨૦ મીએ કરેલ કરાગનામાં મુજબ ચુનાર લીધું હતું. એ પછી ઇ. સ. ૧૭૭૪ ના મેની ૨૧ મીએ કરેલ સંધિ મુજબ વારા ખુસી, ગાજપુર અને કાનપુર વિભાગ છે ધ સ ૧૭૮૭ માં ફતેગઢનો કિલ્લો, અને ૧૭૯૮ માં અહાલાબાદ કમળે કર્યું, અયોધ્યાના રાજ્યમાં કંપનીનું જે લશ્કર રહેતું હતું, તેના નિર્વાહ બદલ ૫૫ લાખ રૂપીઆ આપવા દર્ખા હતા, પણ સર જોન શૌરના વખતમાં એક આકડો વધી ૭૬ લાખનો થયો^૩ આટલું છતાં કંપની બહાદુરની

૧ Ibid, P ૩૬.

૨ A Collection of Treaties, Vol. II PP. 66.

૩ Dacottee in Excelsis, PP. ૩૯: ૩૭

કુચ્છા મુજબ મિત્રતા ઠઠ થઇ નહિ નવાબને વધારે ગાઢ મિત્રતા બનાવવા માટે મગજમિષ્ટ એક બીજા મહાપુષ્પનો આવિર્ભાવ થયો. લૉર્ડ મૉર્નિંગ્ટન (માર્શિર્વિસ એવ વેલ્વેલી) ઇ. મ ૧૭૯૮ ના મે માસમા કલકત્તા આવ્યો. અકટોબર માસમા તેની નજર અયોધ્યામા પર પેચાઈ અયોધ્યામા જે સૈન્ય હતુ, તે સિવાય બીજી એ ટુકડીઓ રાખવાનો ફરાવ કરી વેલ્વેલીએ લખી મોકલ્યુ કે હા તો નવાબ સાદતઅલી માલિયાણુ લઇ ગઈ છોડે, અગર ગાંધ્યનો અર્ધો ભાગ એ સૈન્યના ખર્ચ પેટે સોંપી દે. વેલ્વેરિલ કઇ બોલી બેસી રહે તેવો ન હતો. તે તો પોતાના વિચારને અમલમા મૂકવા માટે પ્રસિદ્ધ હતો. આથી તેના વચનો તરતજ સંપૂર્ણ થયા. ઇ સ ૧૮૦૧ ના નવેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે એક બીજી કરારનામુ થયુ એ મગ-નામા મુજબ નવાબ સાદતઅલીએ વધાગના લસ્કરના ખર્ચ બદલ ૧,૩૫,૨૬,૪૭૮ રૂપીઆની આવકનો પ્રદેશ અર્થાત્ ગાંધ્યનો અરધ કગતા વધારે પ્રદેશ પરમ પ્રિય મિત્રવચ્ચ કંપની બહાદુરને સોંપી દીધા.^૩ કંપની બહાદુરના લોભથી નવાબ સાદતઅલીનુ ગાંધ્ય નાતુ થઇ ગયુ, સત્તા ઓછી થઇ મર્ધ મૌલાઅની વાત એ કે તેને એ બાબત વધુ વખત પસ્તાવો કરવો ન પડ્યો. ઇ. સ ૧૮૧૪ ના જુલાઇની અગીઆરમી તારીખે નવાબ સાદતઅલી મગજુ પામ્યો. આ રીતે મરણે તેને પ્રિયબધુ કંપની બહાદુરના દાહલીઅનમાથી છોડાવ્યો. સાદતઅલી પછી તેનો મોટો છોકરો ગાજીઉદ્દીન હૈદર

૩. Collection of Treaties, Vol. II. P.62 Comp. Calcutta Review No. VI. Vol. III. P 379. Dacottee in Excelsis, P. 48.

(૧૫૮)

પણ વખતો વખત પેસા સળધી મદદ કરી મિત્રતાનું ઔરવ સાચવવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં નેપાલ સાથે લડાઈ જમી ત્યારે નવાબે કાનપુરમાં લાર્ડ બેંગ્સની [લાર્ડ હેસ્ટિંગ્સ] સાથે મુલાકાત કરી એક કરોડ રૂપીઆ આપ્યા પરંતુ ગવર્નર જનરલે એ રૂપીઆ દાન તરીકે ન લેતા નવાબ પાસેથી દર વરસે ૫ ટકાના વ્યાજે ૧૦૮, ૫૦, ૦૦૦ રૂપીઆ લીધા.^૧ પાછળથી નેપાળની લડાઈમાં ખર્ચ વધારે થઈ પડ્યો, એટલે નવાબની પાસેથી બીજા એક કરોડ રૂપીઆ લેવામાં આવ્યા.^૨ ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં બ્રિટિશ સરકારે ગાજીદીનને વચપર પરાનો ગળ (King) નો ખિતાબ આપ્યો.

ગાજીદીન પછી નાસિરુદીન હૈદર અયોધ્યાનો કાબજ હાથમાં લીધો ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં તેનું મરણ થયું એટલે તેના કાકા મહમ્મદ અલી શાહ નવાબ થયા. લોર્ડ આર્મસ્ટ્રોંગે તેની સાથે ઇ. સ. ૧૮૩૭ ના સંદેશની ૧૮ મી તારીખે સાધ કરી એ સાધની ૭ મી તથા ૮ મી કલમમાં એવું લખવામાં આવ્યું હતું કે નવાબના રાજ્યમાં જૂલમ વર્તે અમર અવ્યવસ્થા મચે તો બ્રિટિશ સરકાર યોગ્ય અમલદાર દ્વારા તેનું નિવારણ કરી રાજ્ય સુખ્યવસ્થિત કરે, અને પછી નવાબને સોપે કે

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ પંજાબ વખેરે પ્રદેશો કપનિના રાજ્ય સાથે બેડી દઈ બ્યારે અયોધ્યા તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો, ત્યારે એ સધિ પર

૧. A Collection of Treaties. Vol. II, P. 69

૨. Ibid P. 69.

૩ Collection of Treaties, Vol II. P. 176-177

તેણે બહુજ અમદા બતાવી હતી. તેણે ચોક્કસ ચોક્કસ બંધાવી દીધું હતું કે ઇ સ. ૧૮૩૭ ની સધિને વિલાયતમાંથી કોર્ટ ઝોવ ડિરેક્ટરની સભાએ અનુમોદન આપ્યું નથી, માટે એ સધિ પસાર થયેલી ગણાય નહિ.^૧ જેઓ છળકપટમાં ગમનાર છે, તેઓને બહાના ખોળતા વાર લાગતી નથી, તેમ ડેલાવેરની પણ ન્યારે અયોધ્યા પચાવી પાડવાની ધુણી થઈ ત્યારે ઇ સ. ૧૮૩૭ ની સધિ પસાર ન થયેલી ગણી થોડી મુદતને માટે અયોધ્યાની સત્તા હાથમાં લેવાની જવાબદારીમાંથી સરકારને મુક્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો પરંતુ ન્યાય આગળ તેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. તેણે જે સધિ પસાર થયેલી નથી એમ કહી જાળ બિહારી હતી, તેજ સધિ ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરે વિધિ પુરસગ મજૂર થઈ, બીજા કરારનામાં સાથે બહાલ રહી હતી.^૨ વ્યવહાર લાગુ વિશાલ દેવાલસ હુકમ પણ એ સધિને પસાર થયેલી અને અવશ્ય પાળવી જોઈએ એવી સધિના વર્ગમાં મૂકે છે તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે “ હું પુષ્કળ વિચાર કર્યા બાદ એ સિદ્ધાંતપર આવું છું કે હિંદી સરકાર એ ઇ સ. ૧૮૩૭ ની સધિ પસાર થયેલી નથી એમ ગણી કદી પણ તરછોડી શકે નહિ.^૩ હોર્ડ હોર્ડિ જે ઇ સ. ૧૮૪૭ માં અયોધ્યાના નવાબને જે પત્ર લખ્યો તેમાં પણ ઇ સ. ૧૮૩૭ની સધિ મજૂર થયેલી હોય એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.^૪ કર્નલ સિલ્સમેને પણ ઇ. સ. ૧૮૫૧માં લખ્યું હતું

૧ Retrospects and prospects, &c. 54.

૨ Collection of Treaties, Vhl. II. P. 173-177.

૩. Dacottee in Excelsis, P. 192

૪ Oude Papers, 1856, PP. 31-32. Comp. Ibid 1858, P. 62.

કે “ધ. સ. ૧૮૩૭ ની સધએ અમને અમારા અમલદાર દ્વારા રાજ્ય ચલાવવાની સત્તા આપી છે અને લાગે છે કે અમારી સરકાર એ સત્તા વાપર્યા સિવાય રહેવાની નથી ૧” રૂર હોનિ હોરેન્સે લખ્યું છે કે “ નવી સધિ (૧૮૩૭) મુજબ આપણે અયોધ્યાની મતા આપણા હાથમા લઇ ચકીએ, તે વાત કોઇ નાકબૂદ કરી શકે તેમ નથી ” ૨ ધ સ ૧૮૩૭ ની સધિ કામદા પ્રમાણે મજૂર થઇ ત્યારે હોર્ડ્ઝ બ્રોટન બોર્ડ ઑવ કન્ટ્રોલનો પ્રમુખ હતો, તેણે લખ્યું છે કે “ ધ સ ૧૮૩૭ ની સધિ સરકારે મજૂર કરાવી હતી, એવી મારી દંઠ ધારણ છે એ સધિનો એક અંશ માત્ર નામજૂર થયો હતો, આખી સધિ નામજૂર થઇ નહોતી ૩ ” આ પ્રમાણે મોટા મોટા માણસોએ પણ ધ સ ૧૮૩૭ ની સધિ કાય-દેસર મજૂર થયેલી ગણી બીજી સધિઓની માફક પાળવા યોગ્ય ગણી હતી આ પૃથ્વી જણ્યારો કે જે સધિ નિયમ પ્રમાણે મજૂર થઇ, તેની એક કે બે કલમો સિવાય બીજી બધી કલમો ડિરેક્ટરોએ પસાર કરી આઠ વર્ષ પછી તે હિંદી સરકારે બહેંગમા ચૂકી જા હેરમા ચૂક્યા બાદ અગિયાર વર્ષે તે વળી અર્બર જનરલના વચનથી નામજૂર થઇ ૪ સહાય મળ્યો હતો પણ આ વાતમા વિશ્વાસ ચૂકશે નહિ

૧ Oude Blue book, P. 161, Comp. J. Malcolm Ludlow War in Oude P. 24 note

૨ Sir Henry Lawrence's Essay's, P. 131. Comp Calcutta Review no VI. Vol. III P 124

૩ Beveridge, History of India Vol. III P. 544

૪ War in oude P 29-30

(૧૬૧)

નવાપની વાન એ છે કે કોઇ કોઇ આ બાબતમાં પણ ઉદ્દા-
હરીના મતને સાચો ગણે છે સર આદર્ષ જેકનનના મન મુજબ
ડિરેક્ટરે એ ઈ. સ. ૧૮૩૭ ની સધિ નામજૂ કરી હતી. એક
ઓવર આર્ગાઇસે લખ્યું છે કે “ ઈ. સ. ૧૮૩૭ ની સધિ મજૂ
ન થવાથી આપણને બહુ શંકા થવા છે, એ ખરું નથી. બહુ
એ મધિ મજૂ થતો હોય તે છે. ” ઉદ્દા-ગ્રી મહુજ ખુશ થાન.
એ સધિએ તેને ધણી મતા આપેલી હોવાથી જરૂર પડ્યા તે
અપેક્ષાના કારનાર હાથના લઈ સકત. ” એવું ઓવર આર્ગાઇસની
આ વાન દવા સુધી સત્ય છે તે દલીલ સમાવી નથી. ને સ. ૩૭
ની સધિ કહી કે આ જાનિ બની મત આપવી નથી તે દર્ન પોતાની
મજૂ મુજબ જાણની ખચેલી ૨ મ વાપરી સમત ના, અપેક્ષાની
પેદાશ કહી પોતાની મજૂ મુજબ વાપરી સકત ના એ સધિએ ના
તેને કારનાર હાથના હોવાની મતા રહી ક, પણ ન હમણાં મટે
નહિ તેણે થોડા વખત પોતાના આચાર, રિવાજ, અને માયદા
મુજબ આવા વાનો કારનાર ચનારી, ગજરમા વ્યવસ્થા થો ખરો
કારના પાછો નવામને સોંપવનો દનો ૨ જે-મન રિજેક્ટે આ
બાબતમાં ઉદ્દા-ગ્રીને પણ કરી પ્રતિહાનના મતિમા નષ્ટ થયાં છે
જેઓ હો. ” ઉદ્દા-ગ્રી નાથે એ-મન જાણવડા મ-કે છે, તેઓની
પાસેથી આ બાબતના ન્યય મળવાની આશ નથી.

ઈ. સ. ૧૮૪૨ ના મે માસમાં અદમ્મફ અવી શે હનુ મજૂ.

૧. India under Dalhousie and Canning, P. 110.
note.

૨. Retrospects and prospects, &c. P. 54.

(૧૬૨)

મથુ. તેનો પુત્ર આમચુદ અલીશાહ નવાબ થયો આમચુદ અલીશાહ પછી ઇ સ. ૧૮૪૧ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩ મી તારીખે વાનિદઅલી શાહ ગાદી નસીન થયો અત્યાર મુંબી કંપની અયોધ્યાના કાઝબારની જે બચકર લોબટલિ રાખી હતી તે વાનિદઅલી શાહના વખતમા પૂર્ણ થઇ કંપનીએ અયોધ્યાના કાઝબારમા જે જુનમ અને અવ્યવસ્થા । આરોપ થૂક્યો હતો તે આરોપિજ આ વખતે એ લાગસા પૂર્ણ કરવાનો રસ્તો બતાવ્યો એક પછી એક નવાબો અયોધ્યાના તાખ્તપર બેસવા લાગ્યા, એક પછી એક મવનર જનરલ (હિન્દો કાબાર હાથમા લગા લાગ્યા, છતાં એ આરોપ તો જેમના તેમ કાયમ રહ્યો બ્રિટિશ એ અપવાદથી બાધગા બની નવાબને ઉપદેશ આપ્યો એકલાડે એ અપવાદથી બાધ બની ઇ સ ૧૭૩૭ મા સધિ દરી હુદિ જે એ અપવાદથી બાધ બની નવાબને ધમકાવ્યો. આટલું બધું કર્યા બના સરકાર સતુલ થઇ નહિ. છેવટે એક સર્જુર (બધું બક્ષણ કરનાર) આવ્યો, તેણે બધા આરોપ સાથે અયોધ્યાના નવાબના રાજતવનું કંદુ મિહન મિહન દરી નાખ્યું.

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી નામના માયાપર પગ ચૂકી, સધિ તોડી અયોધ્યા હજમ કરવા તૈયાર થયો કર્નલ દિલમેન નવાબના દરબારમા રેસિડેન્ટનું કામ કરતો તેણે જો કે રાજ્યની અવ્યવસ્થા માટે ફરિયાદો કરી હતી, છતાં તે નવાબની ગાદી કાયમ રહે, અને રાજ્ય અવસ્થાન થાય એવા પ્રયત્નો કરવામા કયાશ રાખતો નહોતો. દિલમેને ઇ સ. ૧૮૫૨ ના સપ્ટેમ્બર માસમા ડેલ્હાઉઝીને લખ્યું હતું કે “જો આપણે અયોધ્યા અમર તેનો કાર્મપણ ભાગ પડતી લખણ એ હિંદમા આપણી બેઆબર થશે આખર એ એક ડઝન અયોધ્યા

કરનાં પણ આપણે માટે જુદું કિમતી છે.”^૧ પરંતુ ડેલ્હાઉઝીએ એ લખાણ પર લખેલા આપ્યું નહિ સ્વિમેનની માગણી મુજબ અચે.ખાને બચાવિત કરવા તમ્મ મન ન લવાડયુ. બ્રિટિશ હિદના સર્વથી મોટા અમલદારની આવી પ્રદામીનતા જાણ કરનાર સ્વિમેન બહુ દીલગીર થયો તેણે પોતાના એક મિત્રને બહુ દીલગીરી સાથે લખ્યું હતું કે “ મને સહેલ પડે છે કે હોર્ડ ડેલ્હા ઝી મારી સાથે એકમત નથી હું જેન ન્યાયી અને સન્માનપોષ્ય ન માનું, એવું કાર્ય જે તેઓ કરવા માગતા હશે, તો હું એ કામ પાર પાડવાનું બીજાને માટે રાખી આ જગા છોડીશ તા.ય આત્મા કરવાનો આપણને કશો અધિકાર નથી ધ. સ, ૧૮૩૭ ની સધિ મુજબ આપણે કારભાર લઇ શકીએ, પણ રાજ્યની કષ્ટ આપણે માટે ગંभीર શકીએ નહિ. આપણે કેવળ આપણી સરકારનું માન જાળવવા માટે અને રૂબરૂ કિષકા કરવા ખાતર જ એમ કરી શકીએ. ખાલસા કરવું એ તદ્દન અન્યાય અને બેઆબરૂ થવા જેવું કાર્ય છે.” આ પત્ર ધ. સ ૧૮૫૪ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૧ મી તારીખે લખવામાં આવ્યો છે. એ વડે એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ૬ વરસ પુર્વી રેસિડેન્ટ-નું કામ કર્યા છતાં કર્નલ સ્વિમેન હોર્ડ ડેલ્હાઉઝીનો અભિપ્રાય જાણી શક્યો નહોતો? કેવળ કર્નલ સ્વિમેન જ અચે.ખા ખાલસા કરવાની વિરુદ્ધમાં હતો એટલુજ નહિ, પણ સ્વિમેનની મારફત રૂર હેનિ હોર્ડ-એ પણ આ જાગતમાં પોતાની ખુશી વિરુદ્ધતા જાહેર

૧ Sleeman's Oude, Vol. II. P. 379.

૨. Sleeman's Oude, Vol. I. P. XXI XXII

૩. Retrospects and prospects &c. P. ૬૪.

(૧૬૪)

હરી છે. હેન્રિ લોરેન્સે કલકત્તા રિવ્યુ નામના સાપ્તાહિક પત્રમાં 'અયોધ્યા રાજ્ય' સમ્બંધી એક લેખ લખ્યો હતો, તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે "અયોધ્યા બની ચકે ત્યાં સુધી નવામના તાજામાં રાખવું એજ ચોખ્ખું છે. એ રાજ્યનો એક રૂપીઆ પણ કંપનીના ખર્ચનામાં ખર્ચનામાં આણવો ચોખ્ખું નથી ૨ હેન્રિ લોરેન્સેનો આ મત કદી ફેર્યો નહોતો. ૫ જાન્યુઆરીના કથા પત્રી ૫ વર્ષ બાદ ઈ. ૧૮૫૪ ના જૂન માસમાં તેણે પ્રસિદ્ધ દુનિયાસ લેખકે માહેબને એક પત્ર લખ્યો હતો, તેમાં લખ્યું હતું કે 'એક વ્યક્તિ પોતાના દેસાં અયોધ્યા રીતે વાપરતી હોય અગર પ્રજા પ્રતિ જુનમ કરતી હોય, તેથી કમ આપણે તેના રાજ્યના માલીક થઈ ચકીએ નહિ. આપણે તેના રાજ્યની પેદાશ આપણા ખર્ચનામાં ન આણવી તેની પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકીએ ખર' ૩ કર્નલ સ્વિલેન અને સર હેન્રિ લોરેન્સની કલમમાંથી જે દિનકાર વાક્યો બહાર પડ્યા છે, તેઓએ નિઃસ્પર્ધપણે લોર્ડ ડેલાવેરીને જે સલાહ આપી છે તે ડેલાવેરીએ ખ્યાનમાં ન લીધી કલેટા તેજેમ અને તેમ જલદી જૂનમ અવ્યવસ્થા વગેરે આરોપો મૂકી અયોધ્યા ખાલસા કરવા તૈયાર થયો.

ઈ. સ. ૧૮૫૪ના નવેમ્બરની ૨૮ મીએ આર્ટ્રામ, કર્નલ સ્વિલેનને બદલે અયોધ્યાનો રેસિડેન્ટ થયો, મારે છેવટ તેના પર આ શોષનીય દાર્પ કબજાનો બાગ પડ્યો. ૪ સ. ૧૮૫૧માં લોર્ડ

૨ Sir Henry Lawrence's Essays, p. 132 Comp. Calcutta Review, no VI. Vol III. P. 424.

૩. Kay's Lives of Indian Officers, Vol II P. 310.

‘ડેકાફી નીલનિરિતો સીનલ વાયુ સેવન કગ્નો કગ્નો અયોધ્યા સંબંધી ચિચાર કર્નો હતો તેણે તેજ સ્થળે જોક લાખી ખાસ નોંધ તૈયાર કરી. ૧૮ મી જૂન ૫૨ તે ૫૨ પોતાની સડી કરી ૧ તે ૫૩ની વર્ષના જન-મુઆરી માસમા બધુ રધાઇ ચૂક્યુ. કોર્ટ જોડ ડિરેક્ટરની સભાએ અયોધ્યા ખાલસા કરવાની મંજૂરી આપી હતી, બોર્ડ જોડ કન્ટ્રોલે અયોધ્યા કમળે કરવાની મંજૂરી આપી હતી, ઇંગ્લાન્ડના પ્રધાન મંત્રી પશુ અયોધ્યાનું બક્ષણ કરવાની ગમ આપી હતી. હવે ડેકાફી નિકેષ્ટ રજો નહિ તેણે ૩ ૭ જન-મુઆરીને રાજ સવારમા જોક સભા બોલાવી, જરૂરી કાર્યનો વજો ખરો બાગ આગ-ઉથી કરી નાખવામા આવ્યો હતો. ૧૭મી સરકારનું જાહેરનામું અયોધ્યાના નવા કારખાનનું વિરલ્લ વગેરે ખડું લખાઇ ૫૨મ્સ ખાતાના પ્રધાનના દશરમા સત્તવાઇ રજુ હતુ હવે સમજને તો રક્ત તે મુજબ કાર્ય કરવાનો કુકમ કરવાનો હતો સમજે એ બધુ મંજૂર કર્યું. તરતજ રેસિડેન્ટને આ સમાચાર પહોચાડવામા આવ્યા. અધિકારીને જન-મુઆરી માસની આખરે આ સમાચાર મળ્યા જન-મુઆરીની છેલ્લી તારીખે તેણે નવાજ દરખાસ્તના મંત્રીને બ્રિટિશ સરકારનો હેવટનો કુકમ બતાવ્યો. મંત્રીએ વ્યવસ્થા સુધારવાનો સમય માગ્યો. નવાજની માતાએ પુત્રનો મુકદ્દમે કરીય તપાસી જવાની અરજ કરી, ૫૨મ્સ આકલમ જોડે બે ન કયો તેણે બીજો કંઈ જવાજ ન આપ્યો “વિચાર કરવાનો સમય વીતી ગયો છે, સહનસીલતાની હદ જોળામ્સ મુજે છે, હવે કેવળ નવાજને બ્રિટિશ સરકારનો કુકમ જણાવવો જોજ બાકી છે.” રેસિડેન્ટના મુખમાથી રક્ત આટલો જ જવાજ નીકળ્યો

મંત્રીએ નસાંખ્યા ચક્રને બીજી રીતે કેરવી ચમક તેમ ન હોવાથી એ કુકમ આમળ માથુ ઝુકાવ્યુ. નવાખી માના પોતાના પ્રશ્નાધિક વાનિદઅલીનુ પતન અવનમારી માની છાની છાની રડવા લાગી.

૪ થી ફગુઆરીએ રેસિડેન્ટ નવાખ વાનિદઅલીને મળવા ગયો. નવાખના રાજમહેલના દરવાજા પરની તોપો ખસેડી લેવામા આવી હતી. દરવાનોના હથિયારો છીનવી લેવામા આવ્યા હતા. જેઓ પહેલા હથિયાર દ્વારા રેસિડેન્ટને સલામ કરતા તેઓએ અત્યારે રેસિડેન્ટને ખાલી હાથે સન્નમ ભરી. નવાખે પોતાના બાઈ તથા કેટલાક વિશ્વાસુ મંત્રીઓ સાથે રેસિડેન્ટને આવકાર આપ્યો. શાસ્ત્રીય વ્યાપારનો અભિનય શરૂ થયો. રેસિડેન્ટે અવનર જનરલનો પત્ર અને બારે દહ અતાવનારો સધિનો કાચો મુસદ્દો નવાખના હાથમા આપી કહ્યું કે જે કદ જરૂર આવવામા આવ્યું છે તે બરાબર બજાવવાનું છે. નવાખે બહુજ દીલગીરી સાથે સધિનો ખડો હાથલા લીધો. પોતાની પાકડી રેસિડેન્ટને લવાશે કરી કહ્યું, 'સાધ હમેશા બરોનગિઆ વગ્ગે થાય છે, પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે મારૂ માન નષ્ટ કર્યું છે, ગળ્લ ઝુટરી લીધું છે. મંત્રી સાથે સધિ કરી એ હવે નકામું છે.' આવા મર્મભેદો વચ્ચેનું કદ પગિવામ ન આવ્યું તેણે જેઓને બધું માની ખાલિ મન કર્યું હતું, મિત્રભાવે વિનયની પરાકાષ્ઠા બતાવી હતી, તેએ એ અત્યારે મિત્રતાને બદલે યત્રના સાધી લે. બધી રીતથી નવાખ વાનિદઅલી મૂંઝો બની ગયો. શાસ્ત્રીય અભિનયનો પડો પડ્યો. તરતજ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટે બહેગનામુ બહેર કર્યું પચાસ લાખ માણસો સાથે, ઉત્તરે નેપાળ, પૂર્વે ગોરખપુર, દક્ષિણે અલાહાબાદ અને પશ્ચિમે આબિમમદ લોધપુર, ફરકાબાદ અને શાહજહાનપુરની મધ્યમા આવેશો લખબમ ૨૪ હજાર ચો. મા. નો વિસ્તાર પ્રદેશ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન સાથે બળી

અર્થે. અને એ વિશાળ રાજ્યનો એક અદ્વિતીય સામનકર્તા અને
પાલનકર્તા મહારાજ સહ કેવળ હયાતીના રૂપમાં ફેરવાય ગયો ।

આ પ્રમાણે મોટા મોટા રાજ્યો પાલના કરી લોડ ઉત્કાચીએ
લોડ મેન બનાવવામાં હિંદુસામ્રાજ્યનો ભાર સોંપ્યો. અંગ્રેજોના પાલના
કર્તુ એ લોડ ઉત્કાચીની છેલ્લી મરણ કરીને કરી એક ઇનિહાસ
લેખક ઉત્કાચીના આ કાર્યને રાજ્યાધિકારનું લોડનું તરીકે ઓળખાવે
છે. ૧ એ આખો અનિરાય પૂજારીના આવે તો અમે કરતા પછી
અન્યકાયા સિવાય એ રાજ્યાધિકારને મહારાજની છેલ્લી હસ્તી
સ્થિતિથીકરના અગ્નિના બડકા સાથે સરખાવીએ. મોહનચર મેરીએ
નિર્દોષ પ્રોટેસ્ટાને સળગતી આગમાં હોભી કર્યો મદલે પાલના મગસા
ફાળાઈને કર્યા હતા. લોડ ઉત્કાચીએ નિર્દોષ વાલ્મિકીની કલ્પના
આમ પ્રગટાવી આપ્યુંને બદલે એઆખર મેળવી હતી. ઉત્કાચીની
સરકાર કેવલ રાજ્ય લઈ આટલી નફોતી બીજા કાર્યોને લીધે પછી
મક્કાની હદ વળી હતી નવાએ પાલોમેન્ટમાં રજિસ્ટર દાખલ કરવા
વિધાયત જવાની રજા માગી. રેસિડેન્ટ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેને
એ કાર્ય કરતો આટલાએ. એટલુંજ નહિ પણ જે જે ફરિયાદોને પર
તેને ફરી રાજ્ય મળી લેવાની આશા હતી, તે ફરિયાદોને રેસિડેન્ટ

૧. Sir John Kaye, History of the Sepoy War
Vol. I P. 143.

૨ એ રાજી ઇનિહાસમાં ખુબી મેરી તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ મહ
છે. પોતે રામન ઇથેલિક સમ્રાજ્યની હતી. તેણે લોડને પ્રોટેસ્ટા
સમ્રાજ્યમાંથી રામન ઇથેલિક સમ્રાજ્યમાં લાવવાની બધું પેટી કરી
હતી જે ન થાય તેને છુટા પાળ્યા હતા.

અને તેના કાવચમારોએ બળપૂર્વક છીનરી લીધા. નવાજની દોલત સરનામાન વઝો, આડીચોડો, પુર કાવચના એ લાખ મુત્યવાન અને હર ત્રિજિત પુરના કાચા વઝેરે ૫ થુ ભરેરના હ-ગજ થયુ, અને તેનાથી જે કાચા જ થયુ તે માનનીય કે પરિ બદાહુના ખમનામા થયુ ૨ આમલુ કર્યા બના ઉકનાચીની વાસના તુ ત ન થઇ અમને લાખ ૧ અનિશય સગમ આવે છે કે અમલદારોએ આ ન પુરમા પેમી નવાજની એમનેને જો જૂવમથી બદાર કાઢી તેની માલમીનકત બળપૂર્વક ગુનામ ફેરવામા આવી અને તેઓના ખાનગી ખર્ચ મારે જે પૈસા એકત્ર કરામા આવ્યા હતા તે અટકાવવામા આવ્યા એક અપક્ષપાતી (અટિશ લેખક આ માળમમા લખે છે કે “અંગ્રેજોએ અરોધ્યાના ગજમની જાંડી સપત્તિ લૂગ લીધી હતી અને નવાજનો પરિવર-કે જે એકસો વર્ષથી વડુ મુકત થતા અંગ્રેજોને સગલે આબ્ચો હતો, તે અત્યારે ઘોંઘાડની આમપ્રમ સમક્ષ નવાજની રખણ મામવા તરફ થયો હતો તેને આવ લિશ્તિમા લાગી ચૂકવા આબ્ચો હતો. અરોધ્યાના નવાજોને વસપરપરા અંગ્રેજો સયે મિત્રતા ટકાવી રાખવાની જરૂર પડી હતી એ મિત્રતાનો ખદસો આ મળ્યો. આ પ્રમાણે તેઓનુ સર્વેર હરથ સપૂર્ણ થયુ ૩

અરોધ્યાની આડી શોચનીય દશા કયા અપરાધને લીધે થઈ? કયા અપરાધને લીધે નવાજ અને તેનુ કુટુંબ ધન અને માન કુમળી નિખાગીની અવસ્થામા આવી પડયુ ? એક વાર એ બાજનનો વિચાર

૧ Dacoitee in Excelsis P. 145

૨ Dacoitee in Excelsis P. 145-146

૩ Dacoitee in Excelsis, P. 146.

કરીએ. બધા ઇતિહાસની દોહાબ આવી ખુલ્લી રીતે કહે છે કે નવાબ
આદિલશાહી આદિલશાહી થયા બાદ અયોધ્યા તરફ અરાબક સ્થિ-
તિના આસી પશુ હતું હમેશા ચોરી, ધાડ પત્રેથી લોકો ત્રાસ
પામતા, અંગ્રેજ સરકારે અયોધ્યા ખાલસા કરી લોકોને એ ત્રાસ-
માથી બચાવ્યા અંગ્રેજે અયોધ્યાની જવાબદારી હાથમા ન લેતે તો
એ મજબૂત હદી પણ આવી જવરવા ન ચાત. એ રાજ્યના લોકો હદી
પણ આવી કિમત રિશનિએ ન પડાયત નિગ્રાજમા બહુતા બાળ થી
માડીને એથી વર્ષના ડોસા સુધીના દરેક માણસના મુખમા આ
શબ્દો રમી જ્યા છે લોકો ડેરકાકીના કાધીમા પણ આવીજ વાત
દેવાયે છે. તેઓના પુત્રકોમા અયોધ્યાનું આવું વર્ણન કરવામા આવ્યું
છે કે, “ અયોધ્યા પ્રજોથી ભરપૂર તથા વાસ અને કાઠાવાળા જમનાથી
દકાયત્વ હતું. પહેલા જમા જમત નહોતું, ત્યા તાલુકાકારોએ અના-
જના ખેતરોનો નાશ કરવાથી જમત છવાયું હતું x x x અયો-
ધ્યાના ધણપરા ભાગમા રિશનિ આવી હતી કોઇ પણ રથને રાન્તિ
નહોતી. ફળુપ પ્રદેશનો બધો ભાગ જમલથી દકાય ગયો હતો x
જીવન અને સપતિ હમેશા ભયમા હોવાથી વેપાર નાશ પામ્યો
હતો નાના નાના કરમા નાનકડા મામ જની મથાહતા અયોધ્યાવાસીઓ
બજવાખોર અને ભૂટારાઓના હાથમાથી હદી બચી જતા પણ નવા-
બના સેનાના હાથમાથી તો હદી બચી શકતા નહિ. ” પરંતુ અમે

૧. Life of Sir Henry Lawrence, Vol. II. P. 289. આર્સમેન સાહેબે પણ પોતાના ઇતિહાસમા (History of India, Vol. III P. 421) અયોધ્યા સંબંધમા આવો અભિપ્રાય આપ્યો છે. વધારે શું કહેવું ? ખુદ હેન્રી લોરેન્સ પણ

(૧૭૦)

એ વાત ખરી કહી પત્રિ ઇતિહાસને કવચિત્ કરતા માગતા નથી. અવશ્ય બીજા રાજ્યોના મારક અયોધ્યામાં પણ જૂઠ્ઠા થતા. પરંતુ જે જુલમથી રાજ્ય અરાજક તરીકે સામીન થાય, જે જુલમથી પ્રજાની મિલકત તથા જન જોખમમાં આવી પડે, દુકામાં જે જુલમથી કટાણી બ્રિટિશ સરકાર નવાબને પદબ્રહ્મ કરે, એવો જૂનમ અયોધ્યામાં થયો નથી. અમે અંગ્રેજ તાનાના મુપક સાથે સરખાવી એ વાત સાબીત કરી શકશું કે અયોધ્યામાં એવો જુલમ થયો નથી કે જે બહાના તથા બ્રિટિશ સરકાર નવાબને પદબ્રહ્મ કરી શકે. અમે સાબીત કરશું કે એવી કંઈ અરાજકતા મચી નહોતી કે જે નિમિત્તે અયોધ્યાની ઇતિહાસમાં નિંદા થઈ શકે.

પ્રથમ ધાડ ચોટી વગેરે જુલમ વિષે વિચાર કરીએ. કમાન બેન્નેરિ વગેરે અમલદારોએ ખુલ્લી રીતે કહ્યું છે કે અયોધ્યામાં ધાડ-ચોટીના સખ્યા અગાઉ ક્રિ. ૧૮૫૪ થી ૧૮૫૪ સુધીના ૬ વર્ષ દરમિયાન ૫૦ લાખની વસ્તીમાં નાના મુનાખાની સખ્યા ૧૬૦૦ થી ઘટી અને બારે મુનાખોની સખ્યા ૧૦૦ થી સહેજ ઘટી હતી. બીજા પ્રશ્નો સાથે જુલમ કરતા આ સખ્યાઓ ઘટી નાહી જાય. બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં પ્રદેશ અલાહાબાદ અયોધ્યાનો ફે ગો ભાગ હતો, બનારસનો પ્રદેશ ફે હતો ૫-૬ ઇ. સ. ૧૮૫૫ ની એકજ સાલમાં અલાહાબાદમાં મુનાખોની સખ્યા ૧૪૬૨ તથા બનારસમાં ૮૦૦ ની હતી. બનારસ પ્રદેશ અયોધ્યા ક્રિ. ૧૮૫૫ થી ગો ભાગ હતો છતાં

અયોધ્યાને અરાજક તરીકે બહાર કરતા અચકાયા નથી *Calcutta Review*, No. N Vol II. 1845, P 421-423.

(૧૭૧)

મુનેઢમારોની સખ્યામા અયોધ્યા કરતાં ૪ મણી સખ્યા બતાવતો હતો. હિદમા જા માળા એ બ્રિટિશ કંપનિનો એક સુવ્યવસ્થિત પ્રદેશ મણાતો હતો, તેમા પશુ ધ સ ૧૮૫૦ મા ૯૬૩૫૨ માંખસો ૫૨ મુઢમો મલાવવામા આવ્યો હતો તેમાના ૫૫૨૫૧ માંખસને મુનેગાર ઠગવી સજા કરવામા આવી હતી એ સિવાય ઈ. સ. ૧૮૫૧ મા એ પ્રદેશમા અપરાધીની સખ્યા ૯૮,૯૬૩, ઇ. સ. ૧૮૫૨ મા ૯૨,૧૧૫ અને ૧૮૫૩ મા ૯૨-૨૯ ની થઇ હતી, જાંમાળાની વસ્તી અયોધ્યા ૬૨ ૮ મણી હતી, મુનેઢમારોની સખ્યા અયોધ્યાના કરતા ૩૭ મણી હતી.^૧

બ્રિટિશ તામાના પ્રદેશની સીમાપર મુનેઢમાર નાને વખતો વખત ધાંચોરી કરી મુનાની સખ્યા વધારતી હતી તેથી અયોધ્યા અગત્યક હતું એમ કહેવું થોજ્ય નથી. જનગણ આક્રામે સીમાપર આવેલા બ્રિટિશ મેજિસ્ટ્રેટોને આ સમયમા કેટલાક પ્રમા

૧. *Daoutee in Excelsis*, P. 142-144.

આ રથજે બુદીજ રીને અયોધ્યા સાથે જામાળાની તુલના કરવીમા આવે છે, ડેક્કાઝીએ ધ સ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમા બહરનામા દારક અયોધ્યાની અભ્યવરથા બહેર કરી; તેજ સાલના સિએમર માસમા જાંમાળા સમયમા મિસનરીઓની એક પત્રિકા બહાર પડી. તુલના માટે એક માણુએ ડેક્કાઝીનાં બહેરનામામા દર્શાવેલી અયોધ્યાની રિથિત અને બીજા માણુએ મિસનરીઓની પત્રિકામા બહાવેલી જાંમાળાની રિથિત દર્શાવવામાં આવી છે—

(૧૭૨)

પૂછ્યા હતા, તેમાના કેટલાક નામે યુજન હતા - “કેટલાક વર્ષ થયા (૭ સત) ખ્રિસ્તી સીના પર ખૂન ને ધાડની સખ્યા કમી થઇ છે કે નાંદ ? સંખ્યા કમી થઈ હોય તો એ ન્યૂનતા અયોધ્યાની સરફદ

<p>ડેસ્કાંડ્રીએ દર્શાવેલી અયો- ધ્યાની સ્થિતિ</p> <p>ધાડપાડુઓના ટોળા વિમઝો- ની શાન્તિ નષ્ટ કરે છે</p> <p>કામદા અને ન્યાયને કોઈ ઓ- ળખતુ નથી.</p> <p>અસ્થાયી અને રક્ષણ એ દરેકના બનાવેલા ગણાય છે.</p> <p>કોઈ પણ સ્થળે એક દલાહની પણ સલામતી નથી</p> <p>આ ઘુસનાથી સ્પષ્ટ જણાયે છે કે ઇ. સ. ૧૫૫૬ માં અયો- ધ્યાની સ્થિતિ બંગાળની સ્થિતિ કરતા કોઈ પણ રીતે ઉત્તરતી ન હોતી, મોટે ને અપરાધે ડેસ્કાંડ્રીએ અયોધ્યાના નવાખતુ રાજ્ય ખાલસા કર્યું તે અપરાધ બંગાળને પણ લાગુ પડી શકે છે.- War in Oude, P. 24-25, note.</p>	<p>મિશનરીએ દર્શાવેલી બંગા- ળની સ્થિતિ</p> <p>ધાડ પાડુઓની ગતિ અટકા- વવાની શક્તિ પાંચિસમા નથી.</p> <p>આ પ્રદેશમાં સર્વત્ર દીન અને દુર્બળ લોકો પર ભૂયમ વર્તાવા કરે છે. ધન-સમ્પત્તિના ઉપાય ખૂન સત્તા એજ સત્તા ગણાય છે. (લે ગવર્નર હાલિડે યો રિપોર્ટ)</p> <p>ભય કર અને રૂવાડા ખડા કરે તેની ધાડો દગ્ગરો પડે છે અહીં સીમાડાની તકરારથી સર્વદા મરા મારી થાય છે.</p> <p>બંગાળના ધણા ખરા ભાગમાં જુલમ અને સંપત્તિ સલામત નથી.</p>
--	--

પર આવેલા શાનિરક્ષકોની કુનેહથી થઈ છે કે જીવન અને સંપત્તિ ભયમા આવી પડવાથી વસ્તી ઘટી છે તેને લીધે થઈ છે ? ”

મેજિસ્ટ્રેટોએ આ પ્રશ્નોના જ જવાબ આપ્યા છે તે પરસ્પર એવા તો વિરુદ્ધ ભાવ છે, કે તે પરથી દાખવેલું નિર્ણયપત્ર આવી શકાય તેમ નથી કુતેહપુરના મેજિસ્ટ્રેટ સમુદે ‘અયેધ્યા ગામના સઝ ધરો આ પ્રશ્નના ગુનાની સમ્યા વધી છે કે ઘટી છે, તે નક્કી કરવું શક્ય નથી તોપણ જે થોડીવણી ધારો પી છે તેમા સડોવાયલા કાકો એકાદ ધાડ મિલકત બીજી બધી ધારોમા અયોધ્યાના જણાયા છે” જોનપુરના મેજિસ્ટ્રેટ જણાવ્યું કે, “છેલ્લા થોડા વર્ષો દરમિયાન ધાડ અને પૂનરાસમ્યા ઘટી છે” નવાનના મુલતાનપુરમાના ન જિમ આ મામલમા ખાન મદદ કરે છે. અપરાધ દાકનાની અગર અપરાધીઓને કોર્ટેમા આપનાનો શક અમને તેમના પર દદી નથી ગયો.” જોનપુરના મેજિસ્ટ્રેટ પણ નીમા પગના ગુનાઓની સમ્યા દમી થમાતુ જણાવ્યું છે રહેવાલીઓની સમ્યા ઓઝી થઈ છે કે નહિ તે મામલમા તે દમ જવામ આપી શક્યો નથી ફરિયાદના મેજિસ્ટ્રેટનો જવામ દમ નવાઈ જેવો છે. તેણે સમુદે કે “આ વિભાગમા જે માધુમ ચોરી ધાડ વગેરે પાપી દરો કરે છે, તેઓને અયોધ્યામા નામી જમ ચોરીનો માલ છુપાવાની સમયડ મળે છે તેમા દશો શક નથી પરતુ અયોધ્યાની પેલિસના દમાન હિમલ અપરાધીઓને પદવામ ખાસ તમાલ દર્શાવના હે છે. ’ કાનપુરના મેજિસ્ટ્રેટ જરા વિરાર પૂરક જાનલ આ દમના પ્રશ્નોના જવાબ આપેલા છે તેણે કેટલાક ગુનાનો ખાસ દર્શાવ

કરી લખ્યું છે કે આ બધા અપગ્રામ કરનારાઓનો મલો ખરો ભાગ અયોધ્યામાં પડ્યો છે અપરાધોનો સખ્યા વધી નથી તેમ કમી પણ થઈ નથી એ એની એ રહી છે. મ્હં સ ૧૮૫૪ ની સાલમાં જે જે ઘડો પડી છે, તેના સરદારો અયોધ્યાના વગની નથી તેઓ અલિઅર અને નૈનિતાલ તરફથી આવેલા હતા ૧

જે એ મેનિસ્ટ્રોટામાના બધા એક અને સ્વીકાર્ય કે કેવળ અયોધ્યાના લોકોજ બ્રિટિશ સરકાર પર ચોરી, લૂંટફાટ વગેરે અપગ્રામો કરે છે, તેપણ કાલ નવાઈ પામત નહિ. કારણ કે બે વિભાગો પાસપાસે આંના હોય, એ એક વિભાગના લોકો બીજા વિભાગના ચોરી લૂંટફાટ કરે એ તો સ્વાભાવિક છે પૂરીના મર્ચન્ટ પાસપાસે અવેલા રાજાઓમાં એવા બનાવો બનતા આવ્યા છે. બ્રિટિશ સરકાર કે જેને પોતાનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત છે એવું અભિમાન છે, તેના લોકો પણ અયોધ્યાના હુદમા જઈ લૂંટફાટ કરતા સુનતાનપુરના નાગરિકો એનપુરના મેનિસ્ટ્રોટા આગળ એવી અનેક ફરિયાદો કરેલી છે અયોધ્યાના એક સેનાપતિ કપ્તાન એન્ડ્રિય બ્રિટિશ તામાના અઃભિમગના અમલદારો ત્રિકલ એટ્રી ફિગ્યાદ મના અચકાયો નથી. વળી જે પાસ મેનિસ્ટ્રોટાએ બનરલ આડ્રમ ઉપર નિવેદનપત્ર પાઠવ્યા હતા, તમાના એ જણ અયોધ્યાની હદ પર મુનાબને છે એમ કમુલ કરે છે, જે જણ અયોધ્યાના પોલીસની ઈર્ટ-પરશયજ્ઞતાની પ્રશંસા કરે છે, અને એક જણ વાસ્તવિક રીતે કંઈ કહી શક્યો નથી. માટે આ નિવેદનપત્રો પર આધાર રાખી અયોધ્યાને અરાજક કહેવું એ ઉચિત નથી. અયોધ્યા જૂલમથી પીડાતું હતું, વ્યવસ્થા વિનાનું હતું, એવું કંઈ આ પત્રો પરથી સાબીત થતું નથી.

(૧૭૫)

અયોધ્યાના અમલદારો આગસુ નહોતા, હાથપગ જોડી બેસી રહ્યાં નહોતા, એ જાખતની બીજી સાળીનિએ આવી સમય તેમ છે. જનરલ આલ્ફ્રાએ ખાસ તપાસ કર્યા બાદ દબાવ દ્યું છે કે “અયોધ્યાની પાસ આવેલા ક્ષિપ્ત પ્રદેશ સરહદ પરના અયોધ્યાની પોલીસ તંદથી ખાસ ઉપકાર મેળવી શકે છે, એમાં કશો વકર નથી” હાખતારના અમાના રેસિડેન્ટ સનાપનિ હોઃ એ ઇ સ ૧૮૫૫ના ઓગસ્ટની ૧૫ મીએ ખામ નાધ કરી હતી કે, “આપણા તાબામાંથી જે અપનાથીએ અયોધ્યાની સહમા નાસી જાય છે, તેના પતો મેળવવા જ્યારે આપણા રૈનિકે અયોધ્યામાં જાય છે, ત્યારે તેઓના ખાયા પીવાનો ખદાબસન દવામાં અને આપણી ટપાલગુ રક્ષણ દવામાં અયોધ્યાની સરકાર અત્યાર સુધી ખાસ લક્ષ આપતી આવી છે અયોધ્યાના નવ જો હમ અને માડપાડુઓનો નાશ કરવા ખાતર આપણી સાથે બહુજ લક્ષ પૂર્વક સંદકાર કરતા આવ્યા છ * * * હું હાખતારમાં રેસિડેન્ટનું કામ કરતા હતો, ત્યારે (અન માગ મત મુજબ અત્યારે પણ) અમાઓનો દરબાગ સંતોષપૂર્વક આપણી ઇન્ડિયન કાર્ય કરતા હતો હિંદના કોઇપણ ભાગમાં કોઇપણ ગભરામાં આવી વશદારી અત્યાર સુધીમાં મારી નબરે પડી નથી ૧”

હોઃ હમેરે અમલદારોએ આ ગતિ અયોધ્યાના વખાણ કર્યા છે. આવી રીતે ન્યાયી વિચારો દર્શાવી તેઓએ આ નશ્વર જન્મતને વધે અમર સમયનો મદિમા દર્શાવ્યા છે. નવાઇની વાત એ છે કે ડેક્કાઉઝીની સંરકાર આવા દુ-દર્દીઓના વાક્યોની કૃપેક્ષા કરી આવા અયોધ્યાને જૂલમ અને અન્યાયની ખાણ નરીકે ઝોળખાવતા અચકાઇ નથી

(૧૭૬)

ખરાબ ચરિત્રવાળાનો કપડાવ હોડી દઇ ગમ્મના જૂલમનો વિચાર કરતા પણ કંઈ દોષ નાહુમ પામે નહિ નવામના અમલ દરમિયાન અયોધ્યાના બધા લોકો પ્રયુક્ત વિશે સંન્ય માળતા હતા બધા ખેતરો ધનધાન્યથી લગ્ની નહીં હતા પ્રખ્યાત ડોક્ટર હેબરે અયોધ્યામાં સુનારરી દરતા લખ્યું છે કે, “ મે અયોધ્યા વિશે જે કંઈ સાંભળ્યું હતું, તેમાંનું કંઈ અહીં આત્મા બાદ જોઈ શક્યો નથી, ઉલ્કા દેશના બધા ખેતરો સપૂરે રીન ખેતવા છે, એ જોઈ મને જેટલું સુખ કરાવે થયું છે, તેટલીજ નવાઈ તેમ થઈ છે. કાનથી કે અયોધ્યા શેર આત્માચારથી પીલતું હોત તો હું કદી પણ આત્મા બધા વસ્તી અને આત્મા બધા વેશાનું ક્ષેત્ર જોઈ શકત નહિ.” અયોધ્યાની સુખશાન્તના આથી વધુ મલવાન સાગીત મળી કંઈ હોઈ શકે ? હેબરે સાહેબે જ્યારે જાને જોઈ અયોધ્યાની આગે સમૃદ્ધિના સ્વરૂપ કયા છે, ત્યારે પછી અયોધ્યાને જુલમનાગેના સ્થાન તરીકે દર્શાવતું એ વિચાર નથી. જુલમથી પીડાના દેશ કદી પણ આવી સમૃદ્ધિનું ક્ષેત્ર હોઈ શકે નહિ

અયોધ્યાના વ્યવસ્થા નહોત, જુલમ વર્નાનો હોત, તે ત્યાંના રહેવાશીઓ બીજી દુકુમનના નહીં જાત પાતુ એવો જનાર અયોધ્યામાં કદી જાયો નથી વખીના ગ્રેહાણના કે પ્રાસ મધમાં જે જે વિવશ મળ્યા આવે છે તે બધા વડે અયોધ્યાની સગદાનો જુલમ સાબાળ થતા નથી જનરલ આક્રમ આ જામતમાં લખે છે કે અયોધ્યાના રહેવાશીઓ પર જાગ જના જુલમ ચતો હોત તોતઓ જરૂર પામતા ક્રાંતિય પ્રેરણા ન સ્થાન સ્થાપન, એ સ્વભાવિક છે.

(૧૭૭)

પણ એ મેનિસ્ટ્રેટ પાસેથી જે હકીકત મેળવી છે, તે પૃથ્વી એ સાબીત થતું નથી કે અયોધ્યાની પ્રજા બ્રિટિશ પ્રદેશમાં જન્મ વમી હોય. ફોરહુપુરના મેનિસ્ટ્રેટ આ બાબતમાં કંઈ કહી શક્યા નથી આનિમ-મન, શાહજહાનપુર અને અઘાલાગઢના મેનિસ્ટ્રેટ પાસેથી એ સર્વથા કંઈ જવાબ મળ્યો નથી અયોધ્યાવાસીઓનો થોડો કે બહો ભાગ બ્રિટિશ મુલકમાં જન્મ વસ્યો હોય એવી વાત જોનપુરના મેનિસ્ટ્રેટ જણાવતા નથી અયોધ્યાવાસીઓએ સરચાન સ્થાપ્યું છે કે નહિ, એ બાબતમાં ગોરખપુરના મેનિસ્ટ્રેટ પણ કંઈ કહ્યું નથી. ફરકાબાદના મેનિસ્ટ્રેટ જણાવ્યું છે કે દુર્ધટનાના વખતમાં બહુ લોકો અયોધ્યામાંથી આ વિભાગમાં આવી રહે છે, પણ તે થોડા વખત માટે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતા હાથથી વસવાટ કરનારા લોકો જલ્દી થોડા છે. અયોધ્યામાંથી જે લોકો બ્રિટિશ મુલકમાં જન્મ વસ્યા છે તેની એક સૂચી હાનપુરના મેનિસ્ટ્રેટ તૈયાર કરી છે. એ સૂચી પરથી સાબીત થાય છે કે છેલ્લા છ સાત વર્ષમાં હાથથી વસવાટ કરનારા લોકો ૨૨૩૩ થયા છે તેમાંના ૧૩૫૪ ખેડુનો છે, બાકીના બીજા બધા કુળના છે આ મધ્યા માણસો કુટુંબ સાથે આવી સ્થાયી રૂપે વસ્યા છે જો કે બેતીનો બધો ન કરનારા લોકો સ્વાભાવિક રીતે પક્ષીની માફક હમેશા આમતેમ ફરતા ફરે છે, તોપણ તેઓ અયોધ્યામાં પાછા જવાનો ઇરાદો રાખતા નથી.^૧

હવે વિચારવાનું એ કે કોઈ પણ પ્રદેશની વસ્તી બીજા પ્રદેશમાં જન્મ સંસ્થાન સ્થાપે તેથી એ પ્રદેશમાં જુલમ વર્તાતોજ હશે એવું કંઈ સાબીત થતું નથી વસ્તીની અનિચિત્ત વૃદ્ધિ, હવાપાણીનો દોષ,

૧ Oude Blue book, 44.

(૧૭૮)

અચકર રાજો અથવા કુબ્જાળ વગેરે અનેક કારણોથી લોકો બાપીકુ
વતન છોડી સસ્થાન સ્થાપે છે તેજ રીતે રાજા દુસચારી હોય કે
જૂલમી હોય અથવા રાજ્યમાં સહેવું જોખમકારી ગણાતું હોય તો
લોકોના ટોળે ટોળા બાપીકું ધરખાર તજ કોઈ બીનજામથી સ્થળે
જઈ વસે છે મયા સૈકામાં બ્રહ્મદેવની સરકારના જૂલમથી કટાણી
આરાકાનવાસીઓ પોતપોતાના ધરખાર તજ બ્રિટિશ રાજ્યમાં વસતા
સંકેતોમાં નહોતાં અયોધ્યાના વતનીઓ આરાકાનવાસીઓની માફક
બીજા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યા હતા કે નહિ, એ બાબત વિચારીએ
આફ઼ગાનને મેજસ્ટ્રેટ પાસેથી જે હકીકત ગળી હતી, તે હકીકત
એ હેલા પ્રકારના સન્ધાન સ્થપાયાની વાતનું સમર્થન કરતી નથી.
છ કે સાત વર્ષમાં ૫૦ લાખની વસ્તીમાંથી ૨૩૩૩ માણસો બીજે
જઈ વસે એ કંઈ ખાસ ગણતરીમાં ન લેખાય વગી એ લોકો જૂલમથી
કટાણી બ્રિટિશ મુલકમાં જઈ વસ્યા હતા, તેની કંઈ સાબીત નથી
હલકુ અન્ય વિભાગના મેજસ્ટ્રેટોએ એકમને વીકાર્યું છે કે અયોધ્યા-
માંથી આવી કોઈએ બ્રિટિશ હકમાં સસ્થાન સ્થાપ્યું નથી આ પરથી
સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અયોધ્યામાં એવા જુલમ નહોતો વર્ત્યો કે જેથી
લોકો પરમુલકમાં જઈ વસે. તેથી તે સ્થાન અવ્યવસ્થિત અમર
જૂલમનું થાણું ગણાતું હોય તો બોલનમાં થોડા અંગ્રેજોને વસતા જોઈ
હુઈ નેપોલિયન અનાવાસે ઇંગ્લાન્ડને અવ્યવસ્થાનું સ્થાન ધારી રહે,
અને હિંદના મજૂરો પરમુલકમાં જઈ વસતા હોવાથી હિન્દ પશુ
જૂલમગારોના સ્થાન તરીકે દુનિયામાં જાણે છે.

વાસ્તવિક રીતે અયોધ્યામાં એવા કંઈ જૂલમ થશે નહોતો

કે જેથી વસ્તી પરબુલકમા જામ વસે, અયોધ્યામા એવો કંઈ અન્યાય થયો નહોતો કે જેથી રાજ્ય વેરાન અને સંપત્તિ વિનાનું થઈ પડે. ધરત ઇડિઆ કંપનીના ૧૬૬ સામ્રાજ્ય પરના અમલનું વર્ણન કરતા સર જોન કે એ લખ્યું છે કે, હિંદીઓ હમેશા નતુથ અને લાગણી વગરના છે, તેથી તેઓ એકાએક પોતાનું રહેઠાણ તજી પર બુલકમા જામ વસવાની કામ કરતા નથી. કે સાહેબની આ ઉક્તિ કેટલેક અંશે ખરી હોવા છતાં બમ કર બુલક અથવા આકસ્મિક ઉચ્છવાયલના સમયમા ખરો પડતી નથી, કારણકે આકસ્મિક ઉચ્છવાયલના સમયમા હિંદીઓ ટોળાબંધ થઈ મરખાર છોડી નીકળે છે, તેના ઉદાહરણો મોજૂદ છે નિઝામના રાજ્યના લોકો એક વખતે એ પ્રમાણે ટોળામા બધાઈ શિટિય રાજ્યમા આવી વસતા અચકાયા નહોતા. આથી જણાય છે કે નિત્યનો સતોષ અને લાગણીનો અભાવ આકસ્મિક ઉપદ્રવના સમયમા હિંદીઓને એક રવાને બાધી રાખી શકતો નથી.

અયોધ્યા ખાલસા કર્યા પહેલાં ૨૦ વર્ષ અમાઉ ફેરકાબાદના બજાર ફેડરિક થોર સાહેબે લખ્યું હતું કે, “ મેં અયોધ્યામા કોઈ કોઈ ઝગે મુસાફરી કરી છે મારા અભિપ્રાય મુજબ એ ઝગાનો રહેવાશીઓની સખ્યા મુજબ સપૂર્ણ રીતે ખેતીના કાર્ય માટે લાયક હતા. x x x જે જે અમલદારો સીતાપુરમા રહેતા, અને મુઝયા વગેરે મળકોના સમયમા પાસેના મામડાઓમા જતા આવતા, તેઓ

૧ Kaye, Administration of East India Company, P. 54-55.

૨ Ludlow, British India, its Races and its History. Vol. I P 217.

જધા એકમતે એ જધા ગામડાને જગીયા નરીકે ઓળખાવના. ગાએ વગેરે પશુ, ઘોડા, અનાજ, ધરનાર અને પોસાક વગેરે એના લેકો કોઈ પશુ રીતે દુદ્ધતાપન હોય એવું માનવામા આવતું નહોતું, ઉલટી એ પ્રજા આપણી કૈયત કરતા ધણી બાગતોમા સુખી હોય તેવું જણાતું હતું. લાખનોરની સપતિ જે કેવળ રામના જ તાનામા નથી, પણ મોટા વેપારીઓ અને શગડોના કબજામા પણ છે એ સ્થિતિ તાબાના અનેક નગરોની (મને લાગે છે કે કલકત્તા સિવાય) સમૃદ્ધિ કરતા વધી જાય એમ લાગે છે જો સરખર જૂનમી અને અન્યાયી હોય તો આ પ્રદેશમા સાધારણ પ્રજાની સ્થિતિ કદી આતી ન હોઈ શકે ? વાસ્તવિક વાત એ છે કે, લાખનોરની સગકાર આપણી પોનાની સરકાર કરતા ધણે અશે હામાસીળ છે વસપરપગ ભોગવાની જમીનનું વેચાણ અગર જમિ આ પ્રદેશમા જવલ્લેજ થાય છે ”

હુગમન મેરિવલ નામનો એક વિદ્વાન અંગ્રેજ લેખક, સર હેન્રી લૉરેન્સમા જીવન વૃત્તાતમા અયોધ્યા સબધમા લખે છે કે, “ઈ. સ ૧૮૫૩ પહેલા બીજાના રાજ્ય કબજે કરવાના મતનો કોઈ માણસ અયોધ્યાને કાઢા અને વાસડાના વનથી બરપૂર મચ્છી વર્ણન કરી ગયો છે મરકારી અમલદારોએ અયોધ્યાની સ્થિતિનું કેવું વર્ણન કર્યું છે તે જોઈએ. અયોધ્યાનો વિસ્તાર લગભગ ૨૫૦૦૦ ચો. મા. છે. ૨૨ હેન્રી લૉરેન્સે એ રાજ્યની વસ્તી ૩ લાખનો ધણી હતી; પરંતુ તેમ જૂલ જણાય છે ત્રણ ચાર વ. મના બાદ અયોધ્યાની વસ્તી ૮ લાખની નચ્છી થઈ હતી. ઇ. સ ૧૮૬૯-૭૦મા પ્રગટ થયેલ

હિંદના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં વસ્તીની સંખ્યા ૧ કરોડ ૧૦ લાખની જણાય છે. અયોધ્યાની પડતીના જે કારણે અમાડ બતાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં સિપાહીઓના બળવાને પણ કારણ તરીકે વધારવામાં આવ્યું હતું. અંગ્રેજ અમલને આપણે મને તેટલો જાદુમર ગણીએ તોપણ અયોધ્યા કબજે કર્યા બાદ આટલા ઘોડા સમયમાં આટલી બધી ઉન્નતિ કદી સંભવિત ન ગણાય.

પરી રીતે કહીએ તો એ કબુલ કરવું પડશે કે બ્યારે આપણે અયોધ્યા ખાલમાં કર્યું ત્યારે એ માણસોથી ભરપૂર અને અતિશય સમૃદ્ધિવાળો હતો, વળી એ બાબતમાં અંગ્રેજ તાનાના બીજા સ્થાનો સાથે તેની બેધડક સરખામણી કરી શકાય તેવું હતું. એ ખરૂં કે અયોધ્યાનું રાજ્ય ઉત્તમ રીતે ચલાવાયું નથી, પરંતુ તે સાથે એ પણ ખરૂં છે કે એ રાજ્યમાં એટલો બધો જીલમ પણ થયો નથી કે જેથી વસ્તી ઘટી જાય અને વેપાર તથા એટલી બધું પડી જાય.^૧

અયોધ્યા દુરાત્માનું વાસસ્થાન નહોતું. નવાબ વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન અને બધી રીતે સરકારની સલાહ પ્રમાણે ચાલનારો હતો. મસીહીન નામનો દતિહાસકાર વખે છે કે “નવાબ વાજિદઅલી શાહે પૂર્વની ભાષામાં ઉચી કેળવણી મેળવી છે. પ્રાચીન અને આધુનિક ઇતિહાસ અને સાહિત્ય શાસ્ત્રના તે સારો જાણકાર ગણાય છે. તેણે શરસી અને ઉર્દૂ ભાષામાં કેટલાક કાવ્યો, અને બીજા પ્રયોગ રચી પ્રગટ કર્યા છે. એ પ્રયોગ યુરોપના સાધારણ પુસ્તકાલયોમાં આદર પૂર્વક જાળવી રાખવામાં આવે છે. મો ગાર્સિન ડિ શાસી નામના ફ્રાન્સની વિદ્વાન સમાજના એક સભ્ય અને હિંદુસ્તાની ભાષાના અધ્યાપક

પોતાના ભાપણની ચરઆતમા નવાળના લખેલા પુસ્તકોના બહુ વખાણ કર્યા છે. ૧”

જનરલ હોએ લખ્યું છે કે, “અયોધ્યાના અમાઉના પામ-નવાળમાના દરેક બ્રિટિશ સરકારના પરમ મિત્ર હતા. બધા બ્રિટિશ અમલદારોની સલાહ મુજબ વર્તતા. તેઓની કાર્યપદ્ધતિ અતિશય પ્રશ્ન સનીય હતી અયોધ્યાના હાલના નવાળ અને તેના અમલદારો તરફથી આપણને ખુલ્લી રીતે લખી મદદ મળી છે

આ નવાળો કેવળ મિત્ર તરીકે જ વર્તતા એટલું જ નહિ પણ તેઓ ~~બીજા~~ મિત્રરાજ્યો સાથે જે પત્રવ્યવહાર ચલાવતા તે પણ આપણા ફ્રેસિડેન્ટ મારશલ કોઝની સાથે લડાઈ જામતા તેઓ આપણી સાથે ખરા મિત્ર તરીકે વર્તણુક ચલાવતા નેપાળ અને બ્રહ્મદેશ સાથેની લડાઈમા આપણને પેસાની બહુ જરૂર પડી હતી, તે વખતે અયોધ્યાના નવાળે આપણને ત્રણ કરોડ રૂપીઆ વ્યાજ આપ્યા હતા ૫-સ ૧૮૪૨ મા હોર્ડ એલેન્જરોની સરકાર જ્યારે અફઘાનિસ્તાનના બનાવને લીધે બેબાકળી બની ગઈ હતી, ત્યારે હાલના નવાળના પિતામહે ૧૪ લાખ અને તેમના પિતાએ ૩૨ લાખ રૂપીઆની મદદ કરી હતી. નેપાળની લડાઈના નવાળે આપણને ૩૦૦ હાથી આપ્યા હતા. હુગરાળ પ્રદેશમા તોપો અને તણુ વગેરે લઈ જવામા એ હાથીઓએ આપણને બહુ મદદ કરી હતી. હાથીની નદદ વગર આપણે કદી પણ લડાઈનો સામાન યોગ્ય સ્થળે લાવી શકત નહિ.” ૨

૧ Dacoitee in Excelsis, P 156.

૨. Oude Blue-book, P 225. Comp. Dacoitee in Excelsis P 154

(૧૮૩)

હોઈ ડેહાકીની પારકા રાજ્યો ખાઈ જવાની નીતિનો છેલ્લો કોળિઓ અયોધ્યા ગયું. ડેહાકીની કૃષાથી પળખ, નાગ-પુર, ઝાંસી વગેરે રાજ્યો સિવાય બીજાં ધણા રાજ્યોપર બ્રિટિશ વાવટો ફરકવા લાગ્યા. આ પુસ્તક સાથે એ બીજા રાજ્યને ઘોડો જ સંબંધ હોવાથી અમે એ વિષય જતી કરીએ છીએ. જે રાજ્યો સાથે સાક્ષાત્ અને ગરબરા સંબંધને લીધે સિપાહીઓના બળવાના કારણો સંકળાએલા છે તેની વિગત આ ગ્રંથમાં દુકામાં લખી છે. આ પ્રમાણે આઠ વર્ષ મુખી હિંદુસામ્રાજ્યના ઉપરી તરીકે રહી, ધીરે ધીરે એક પછી એક હિંદના મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યો ખાલસા કરી, હોઈ ડેહાકી ૪ સ. ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં વિદાય સૂચક ખાસ નોંધ લખી ગયો. એ ખાસ નોંધમાં તેણે ઘણી બાબતો જણાવી છે રાજ્ય વૃદ્ધિ અને ધનવૃદ્ધિના કારણો બતાવી ધણાં ગર્વ કર્યો છે. પરંતુ તેનો વાગાડબર અને ગર્વ સૂક્ષ્મદર્શીઓને સારા લાગ્યા નથી. તે જે રાજ્ય ગ્રહણ નીતિની માયાથી મુગ્ધ બની બેઠો હતો, તે સર્વસહારિણી નીતિએ અશ્રુતને બદલે ઝેર પ્રગટાવ્યું ડેહાકીએ શાન્તિ પૂર્વક એ નીતિને શાન્તિ ફેલાવનાર ગણતરી હતી, પરંતુ તેનો આ પ્રયાસ ભવિષ્યે નિષ્ફળ કર્યો તેણે કેટલાક સ્તિગ્ધ અને શીતળ વાક્યોના દમના દમ કરી પોતાની ખાસ નોંધ ગ્રંથાવી હતી ધણુ એ સ્તિગ્ધતાથી, એ શીતળતાથી હિંદના ચરીરની જત્રાણા સમી નહોતી. બરફના કકડા એકઠા થયા હતા, દારુણ ગરમીથી એ પીગળી ગયા અને સમગ્ર હિંદપર મહા પ્રલયનું એક ભયંકર મોળું ફરી વળ્યું.

(૧૮૪)

અધ્યાય ૪ થો.

વિષય નિર્દેશ-લોર્ડ ડેલાહાઈએ અમલ(આલ્)જમીનદારોની પડતી મહેસુલ સબધી સ્થિતિ-વાચન્ય પ્રાતની જમાબંધી-તાલુકદારી હક-ભૂમિ-રોક-મુબાઈનુ ઇનામ કમિશન-દિવાની કોર્ટનો ન્યાય-જ્યોતિષપ્રસાદનો ન્યાય-સમાજની આતરિક સ્થિતિ

જ્યારે જુના રાજ્યો કંપનિના તાબામાં આવતા હતા, જુના રાજ્યમાં કંપનિનું સાલિયાણુ ખાતા હતા ઇ. સ. ૧૮૦૬થી ત્યારે આપણા આગ્રહાજ જમીનદારો વિરુદ્ધ એકબીજાને મહાસગ્રામ જાણ્યો હતો રાજ્યો ૧૮૫૬ ખાલસા કરવાની નીતિની પેઠે આ સગ્રામે પણ બચકર પરિણામો લાવી, બધાને બેબાકાના બનાવી દીધા હતા લોર્ડ ડેલાહાઈએ પોતે આ સગ્રામ જાહેર કર્યો નહોતો, એ લડાઈમાં અનેક રાજનીતિય બ્રિટિશ અમલદારોની સલાહથી શરૂ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ સર જોન આલકમ આ લડાઈમાં ઈત્સાહ દાતા નહોતો, જ્યોર્જ કેલાઈ આ લડાઈમાં જોડાયો નહોતો, અને અને હેન્રી લોરેન્સ પણ આ પક્ષથી અળગો જ રહ્યો હતો. એ લડાઈ જોન લોરેન્સને મન-મતી હતી, અને જે ગુરુના ચરણમાં બેસી જોન લોરેન્સે રાજનીતિના મત્રો ગ્રહણ કર્યા હતા, તે ગુરુ (જેમ્સ ટોમ્સન) આ સગ્રામનો સરજનહાર હતો. આ સગ્રામ ધીરે ધીરે જાણ્યો હતો, ધીમે ધીમે એની અતિ વધતી જતી હતી, છેવટે તે પૂરા તેજથી પ્રકાશ્યો. અપાર

સક્રિય દર્શાવી સફળ થયો, સર્વોચ્ચ પ્રજ્ઞાથી પ્રજ્ઞાતા ફેલાવી તેણે બધાને ચમકાવી ચૂક્યા.

પ્રબળને પોતાના સાક્ષાત્ સંબંધમાં લાવી રાજ્ય ચલાવવું, સર્વ પ્રકારના જીલ્લમ અને અન્યાયથી તેનું રક્ષણ કરવું, અને તેને ઉદાર શિષ્ટિય અમલનું રૂળ ભોગવવા દેવું એ અવરજ સુદર અને મંમજી કરે અવરજા મધુવી જોઈએ. પરંતુ શિષ્ટિય સરકાર હિંદમાં આ અવરજા કરવા જાય, પ્રજાની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ બાધવા જાય તો એક સંપ્રદાય જાત્રાભાષી ઉખડી જાય તેમ હતું સરકાર અને પ્રજાની વચ્ચે કામ કરતા જમીનદારોના વર્ગનું ઉચ્છેદન ન કરવામાં આવે, તો આવે સંબંધ રચનાઈ શકે નહિ. માટે જેમ એક તરફથી હિંદમાં સ્વતંત્ર રાજ્યોનો નાશ થવા લાગ્યો, તેમ બીજી તરફથી અભિજાત સંપ્રદાયનું ઉચ્છેદન થવા લાગ્યું.

સરકારે જે કાર્ય પ્રજાનીનું અનુસરણ કર્યું હતું, તેનો મૂળ ઉદ્દેશ બહુ સારો હતો. હિંદના એક વિશાળ સંપ્રદાયનું બધી રીતે બહુ કરવું એ અવરજ ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતા, વર્ગની દૃષ્ટિએ જોતા મહાન કાર્ય હતું પરંતુ એકની ઉન્નતિ કરવા જતા બીજાને નુકસાન થાય. એક અંત પ્રુથ કરતા બીજા અંત દુર્ગંજ બની જાય એ ન્યાયી કાર્ય ન મળ્યા. બધાને એક સરખી સપાટીપર લાવી ચૂકી બાધ્યાસથી વર્તણુ એ ઉદારતાનું કાર્ય છે એ ખરીવાત; પણ સમાન સપાટીપર લાવવા માટે અમુક માણસોના ગિરકાલથી ભોગવતા હકને છુટી લેવા એ કમ ઉદાર રાજનીતિની દૃષ્ટિએ જોતા વાજબી ન મળ્યા. સરકાર મહાન હક ન ડુભાવતા એવી ઉદારતા બતાવી શકત, પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ જાળવી હલકા વર્ગની ઉન્નતિનો માર્ગ વહેતો રાખી શકત.

પરંતુ હિંદી જમીનદારોના સબખેમા વાયવ્યપ્રાંતના બ્રિટિશ રાજ-
નીતિજોનો કદમ ખાસ વિચાર જાણ્યો નહોતો તેઓના અત કરણ
વિશાળ હતા, લાગણી ઉડી હતી, છતાં તેઓએ હલકા વર્ગને ઉત્તર
કરવા ખાતર કુલીન વર્ગને જડમૂળમાથી કાપી નાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું.

આ મહત્ત્વ કાર્ય જે રીતે પાર પડ્યું, એક તો જમાબંધી બાધીને
અને બીજી ભૂમિકોઠ (જમીનનો ભોગવટો અટકાવવો તે) કરીને
અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી અને મરાઠા સાથેની છેલ્લી લડાઈમા જે
જે પ્રદેશ મળ્યો હતો, તે તે પ્રદેશમા જમાબંધીવાનો ઠરાવ થયો હોઈ
વિલિયમ બેન્ટિનના વખતમા વાયવ્ય પ્રાંતમા આ જમાબંધીનું
કાર્ય વિધિપૂર્વક ચાલુ થયું સરકારે આ ઠરાવનો ઉદ્દેશ લક્ષમા
રાખી, ભારે ડહાપણ વાપરી કર્યો હતો, તે બાબતમા દરેક સહ નથી
ઠરાવનો મૂળ ઉદ્દેશ ઉદારતા બતાવનારો હતો સરકારે જાહેર કર્યું
હતું કે, “ દરિદ્ર અને નિઃસહાય ખેડુતોના તથા ધનવાન જમીનદારોના
ચાલુ હકો નહીં કરવા અને એ હકોનું રક્ષણ કરવું એ સરકારનું
કર્તવ્ય છે ”^૧ આ કર્તવ્ય કરતાં ઉદાર કર્તવ્ય બીજું હોય શકે નહિ.
પરંતુ આ કર્તવ્ય જનવનાગ અમનદારોએ અનેક પ્રકારના અનિષ્ટોના
બીજ રાખ્યા તેઓએ ન્યાય આપના અન્યાય આપી દીધો તેઓની
નોંધ યુકના દરેક પાનામા જે વિભાગ પાડનામા આવતા. એક ભાગ
પર ‘ ખેડુત ’ શબ્દ લખવામા આવતો, અને બીજા ભાગપર ‘ માલીક ’
એવો શબ્દ લખવામા આવતો માલીક નો ભાગ માલી જ રહેતો,

૧ Letter of Mr John Thornton, Secretary to
Government, N. W. Provinces to Mr. H. M. Elliot
Secretary to Board of Revenue, April 30 1845.

(૧૮૭)

અમલદારો ઉઠેા વિચાર ન કરી જોતા એક જબુને તેના વંશપરપ-
સના ભોગવડાથી ખાતલ કરતા અને પોતાની ચરણ મુજબ તેને
ખેડુતના વર્ષમા ભેળવી દેતા. આ એક મહાન સામ્યપ્રણાલી હતી,
જમાખધી બાધવા આવનાર અમલદારો બીનસંકોચે બધાને આ
પ્રણાલીને અધીન કરવા તૈયાર થયા હતા જ્યારે આદિપુરુષ આદ્યને
જાતે હજી ખેડયુ, જ્યારે આદિમાતા ધ્રુવે જાતે રેડીએા કાત્યો ત્યારે
શુ એ ગૃહસ્થ હતો? વળી જ્યારે મામડાનો સમાજ સ્વપાયો ત્યારે શુ
ધનવાનનો વર્ષ હતો? માટે સમાજમાથી તાલુકદારનો વર્ષ લુપ્ત
થવો જ જોઇએ. આવા વિચારથી તેએા જમીનદારોનુ નિકલન
કાઢવા તૈયાર થયા

વાચ્યપ્રાતોમા ધણા તાલુકદારો પોતાની બાપીકી મિલકત મુખ્યત્રી
સાધારણ લોકોની અવસ્થા ભોગવવા લાગ્યા અનેક તાલુકદારોની
મિલકત કામદાની રૂયે (Sale Land) જાહેરમા હરગજ થઇ મધ
જમાખધીના કાર્યમા જોડાયલા અમલદારોના ફજાલેલા ફડે ધની અને
નિર્ધન-બધાને એક સપાટીપર લાવી મૂક્યા. આ રાજનીતિની શક્તિ
અનુદાઝ બાવથી ઉત્પન્ન થઇ હતી, સહારક શ્રૂતિની આશક સર્વત્ર
આવિર્ભૂત થઇ હતી, પ્રતિકૂળતા ગળતા પરિપુષ્ટ થઇ હતી, અને
છેવટે તેણે પ્રબળ પરાક્રમથી બધાનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. આ
બયાનક ચક્રમાથી જે કોઇ બચી જતું તો ઉદ્ભવજ સમાન લેખાવુ.
તાલુકદારોને હમીસા મૂર્ખ, સત્તાવચરના અને દુસેચારી અથવા એ ત્રણે
મુલોની સમાપ્તિ રૂપ એક અદ્ભૂત જગુ જેવા અણુવામા આવતા. આ
મૂર્ખપણુ, અસહકારપણુ દુગમાર પેલું વચેરે તેઓની સંપત્તિ જલ્દ
કરવાના કારણ તરીકે અણુવામા આવતા. આ બાબતમાં એક દષ્ટાંત

આપવામાં આવે છે કે, જૈન પુરીનો રાજ્ય વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એક આબરુદાર તાલુકદાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તેનો વચ જૂનો તેમજ આબરુદાર મણ્ડાનો. ગજબાકિ અને સરકારોની લીધે બ્રિટિશ સરકાર પણ તેનું માન ભળવતી તેની વિશાળ જમીનદારીમાં લગભગ બસો નાના ગામડા હતા. એ રવાનનો જમાનથી ખાતાનો અમલદાર કાર્ય-નિપુણ અને સક્રિયવાળો હતો કાર્યનિપુણતાને લીધે એ છેવટે વાયવ્ય-પ્રાંતોના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ઓફિસો પહોંચ્યો હતો. પરંતુ સમાનતાના સિદ્ધાંતો તેના મનજમાં ધુસી ગયા હતા એ સિદ્ધાંતોના પોષકો પાસેથી રાજનીતિના મંત્રો મળ્યો હતો માટે મહેસુલી ખાતાના બીજા અમલદારોની પેઠે તે પણ જૈનપુરીના ગણને કુટિલ નજરે જોવા લાગ્યો. એડમન્ટને જૈનપુરીના રાજને અસહ્ય તરીકે જાહેર કર્યો, રાજ હમેશા દુષ્ટ અમલદારોથી વિટળાયેલો રહે છે, મિશ્કત સાચવતો નથી, પાપી કાર્યોમાં મશગુલ છે વગેરે આરોપો મૂક્યા સળ તરીકે તેણે બધી જમીનદારીનો અતુર્યાય ગણને આપી બાકીનો ભાગ ખાલસા કર્યો એવું ઠરાવ્યું. તેણે રાજને ૫૧ ગામ આપી, બીજા ગામોની જમાનથી આધારનો ઠરાવ કર્યો એ સાથે જૈનપુરીના રાજને લઈ લીધેલા ગામ પેટ ઘોડા ઘણા પેસા આપવાનો પણ બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો.

કારોબારી ખાતાના નિયમ મુજબ જમાનથી ખાતાના અમલદાર ઉપર કમિશનર, કમિશનર ઉપર રેવન્યુ બોર્ડ અને રેવન્યુ બોર્ડ ઉપર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા હતી તેઓમાંના અમલદારો જુદા જુદા વિચારના હતા. સૌતરજની જુદા જુદા રમી સોમદીઓની માફક તેઓ એકબીજાને વિશે જુદી જુદી રીતે રહેતા હતા. જ્યોત

(૧૮૯)

એડમન્સ્ટનનો દરાવ કમિશનર પાસે આવ્યો. તેણે એડમન્સ્ટનના દરાવ સામે વાધો લીધો. રૉબર્ટ હેમિલ્ટનની જબરી દલીલો આગળ એડમન્સ્ટનના કરાવના કુન્ને કુરચા ઉડી ગયા. હેમિલ્ટનના મત મુજબ “કેમ પણ જમીન વેચી શકાય નહિ; ખરા માલીક પાસેથી જીભના હાથમા આપી શકાય નહિ, રાજ્ય પોતાની મિલકતની જાળવણી ન કરી શકતો હોય તો તે વાતપ્રસ્થ થઇ શકે, તેની અસક્તિના સમયે તેના વારસને સપત્તિથી વચ્ચિત રાખવો એ ઠીક નથી. કેમ હિંદી રાજ્ય કેમની જમીન વેચી નાખે અથવા કેમની સપત્તિ છીનવી લે તો તેને જે સરકાર જુદી જાણે છે, તે સરકારને તેવીજ કાર્યપ્રણાલી આદરની શેઠાલી નથી.” પરંતુ રૉબર્ટ વૉર્ડ એ સમયે રેવન્યુ બોર્ડના પ્રમુખ હતો. તે નવા મતનો હતો, તેથી તેણે કમિશનરના મતને અનુમોદન આપ્યું નહિ એણે તો એડમન્સ્ટનના કરાવને બહાલ રાખ્યો. શેતરજની એક સોમ્મી હારી, તેની હરીફ સોમ્મી જમણા જોરથી કામ કરતા લાગી

પરંતુ આ રાજ નૈતિક નાટકનો અહીં અંત આવ્યો નહિ. રેવન્યુ બોર્ડ પર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની સત્તા હતી, તેની આગળ આ બાબત રજૂ થઈ. રૉબર્ટસન હિંદીઓનો ખરો નિત્ર હતો. તે આ દેશની ઉત્તિ મટે સદા વત્પર રહેતા, તે હમેસા નિબંધપાત્રણે કામ કરતો તેણે આ નવી દુષિત રાજનીતિનું સમર્થન ન કર્યું. તેણે તો કમિશનર રૉબર્ટ હેમિલ્ટનની દલીલો વાજબી માની. પરંતુ બોર્ડ વરુદ્ધ હોવાથી આ સમયમા સરકારનો કુદમ મટ થતા વાર લાગી.

૧. Despatch of Council of Directors, August 13, ૧૮૫૧.

ઐનપુરીના રાજાના સળધામાં છેલ્લે કુકમ બહાર પડે, તે દરમિયાન ફોર્બર્ટસને જમા છોડી અને તેની જગાએ બ્લોર્જ કલાર્ક આવ્યો. કલાર્ક પણ ફોર્બર્ટસને જોયો ઉદાર હતો. પરંતુ તેનાથી લાખા કાળ સુધી અવર્નર પદ ભોજપી થકાયું નહિ. તેણે માદગી સળધા અવર્નરને આપ્યો તજ દીધો તેને બદલે જ અવર્નર આવ્યો તે નવી રાજનીતિનો પ્રવર્તક હતો.

ટોમ્સન કાર્યનિપુણ અને સરળ અનુકરણનો અમલદાર હતો. પરંતુ અહિંબાવ એ તેનો મોટામાં મોટો દોષ હતો. તે પોતાના મત મુજબ આલવાને ટેવાયેલો હતો તેની કેળવણી નવી રાજનીતિ ને પોષતી હતી. જૂના રિવાજની પ્રાંતકૂળતાથી શુદ્ધ થતી હતી એકાગ્રતાથી ઉન્નત બનતી હતી અને ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં દૃઢ થતી જતી હતી પોતાના મતની ક્લિષ્ટતાને ટોમ્સન કદી પણ મચક આપતો નહિ તે નવા રાજનૈતિક સપ્રદાયનો શુર હતો, તેથી નવા વિચારના અમલદારોની સામ્મનીતિ તેને બહુ ગમતી તે એ મપ્રદાય મુજબ બધાને એક સપાટીએ લાવી ચૂકવા તૈયાર થયો તેની ઉદારતા આ પ્રમાણે એકીચરણનો મહિમા ફેલાવતી, કર્તવ્ય બુદ્ધિ પારકું પોતાનું કરવામાં જોડાતી, અને ન્યાયપરાયણતા કાયમના હક્કોનું નિકલન કાઢવામાં ખિલી નીકળતી વાચવ્યપ્રાંતનો અવર્નર થતાજ તેણે ઐનપુરીના રાજની બાબત કાચમાં લીધી તેણે જમાબંધી ખાતાના અમલદારનો ઠરાવ મહાલ રાખ્યો. ઐનપુરીના રાજના કબજામાંથી પોણી જમીનદારી જતી રહી ઉદાર સમજતાના ધોરણે એક સમૃદ્ધ તાલુકદારને સાધારણ લોકોની અવસ્થામાં લાવી ચૂક્યો. ૧

(૧૬૧)

વોલ્ફરસન નામનો એક અમલદાર ઇ. સ ૧૮૪૪ માં આગ્રાની રેવન્યુ બોર્ડનો મેમ્બર હતો તેણે તે વખતે જમાબંધી સબધીમાં એક નાનું પુસ્તક લખ્યું હતું અમુક માણસોમાં વહેચવા ખાતર એ પુસ્તકની મણીમાંથી નકલો છપાવવામાં આવી વોલ્ફરસનના પુસ્તકમાં ઝૈનપુરી સિવાય એક બીજી તાલુકદારીનું વિવરણ મળી આવે છે પૈરાયણીની રાણીના હકો અંગ્રેજોએ જ્યારે એ પ્રદેશ હાથમાં લીધો ત્યારે સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા. વળી જ્યારે જમાબંધી થઇ ત્યારે પણ રાણીના હક ખીનતકારે માન્ય રાખવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ રાણીની વિરુદ્ધ કંઈ ફરિયાદ નહોતી છતાં તેની મિલકતની તપાસણી શરૂ થઇ તપાસમાં સાબીત થયું કે ગણી પોતાની બધી મિલકતની પૂરેપૂરી માલીક છે ત્યાં બાદ છ વરસે ગણી જ્યારે મુલાવરવામાં આવી અને સપત્તિ સાચવવાને હાથક બની ત્યારે જમાબંધીને બહાને કાર્ટે આવે વોર્ડ તેની બધી મિલકત પોતાના કમળમાં લઇ લીધી ૧

જમાબંધીની માફક જમીનદારીના વેચાણ કંપાની પદ્ધતિએ પણ અનેક અનિષ્ટો કાઢા કર્યા હતા. કોઈ વરસે દુકાળ પડતો તો જેમ એક તરફથી ખોરાક વિના માણસોની દુર્દશા થતી તેમ બીજી બાજુએ વેચાણના કાયદા (Sale Law) મુજબ જમીનદારોનું સત્યાનાશ વળતું. તાલુકદારો એ સમયે મહેસુલ ભરી શકતા નહિ, તેથી તેઓની બધી મિલકત બહેંગા હરરાજ થતી. આ પ્રમાણે

Crown towards India, P. 227-228 Comp. Kaye, Sepoy War, Vol. I P. 161-162

૧. Ludlow, Thoughts on the Policy, P. 230-231

પોતાની મંપત્તિ હરરાજ વચાથી ધણા તાલુકદારો દુર્દશામાં આવી પડતા. રૉનર્ટસને ઇ. સ. ૧૮૪૨ ના એપ્રિલની ૧૫ મી તારીખે લખ્યું છે કે, “ મને યક છે કે તાલુકદારી બદાબસ્ત, બૂમિકેક અને બૂમિચિકમ સંબંધીના કાયદાથી હાલની ઉચ્ચ શ્રેણીના ચિન્હો લુપ્ત થઇ જશે. આ કાયદા પસાર કરી સરકારે દયા દર્શાવવાનો રસ્તો કટકિત કરી ચૂક્યો છે ૧ ” કેવળ રૉનર્ટસને જ આ રીતે સરકારની પદ્ધતિને વખોડી કાઢી છે એમ નથી, જે જે કદાર રાજનીતિવાળા અમલદારો થઇ ગયા છે. તે બધાં એ આ નીતિ સામે પોકાર ઉઠાવ્યો છે. આર્ટિન અગિન્સ જમીનના વેચાણના કાયદા બાબત લખે છે કે, હિંદીઓ માટે આપણે મહેસુલના જે જે કાયદા કાડ્યા છે, તેમાં ધણા દોષ છે મહેસુલ ભરવાને અશક્ત હોય, એવા માણસો તરફ આપણે જે દેહારતા દર્શાવી છે એ એ કાયદાઓનો મુખ્ય દોષ છે. એ નિયમ મુજબ અચૂત લોકોની જમીન બહેરમાં હરરાજ થાય છે. અને, તેનો વચપર પરાનો ભોજારો બધ પડે છે x x x ઉત્તર હિંદના જમીનદારો એ પદ્ધતિને બહુજ તિરસ્કાર કરે છે x x x હું બ્યારે મહેસુલી અમલદાર હતો, ત્યારે મેં કદી પણ એ કાયદાનો ઉપયોગ કર્યો નથી હિંદી જમીનદારોની મારક મેં પણ એ કાયદા ત-૧ અણગમો બનાવ્યો હતો ૨ ” વિશાળ હિંદના અમલદારોએ આવી કઠોર રીતે એ કાયદા તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે.

૧ Return on the Revenue Survey, India, 1853 P. 125 Vide Ludlow, Thoughts on the Policy &c. P. 236.

૨ Gubbins The Mutinies in Oude P. 439

આ સભાની કઠોરતાથી વાચન્ય પ્રાંતના તાલુકદારો પાચમાલ ચર્ચામાં, જૂના જમીનદારો લૂંટાઇ ગયા અને સરકાર દગબોરો આગળ નથી પડ્યા.^૧

દાર્પદષ્ટિવાળા માણસો એક વાક્યે કબૂલ કરે છે કે ઉત્તર હિંદની આવી જમાબંધીને લીધે રાજનૈતિક વિષયમાં એક ભ્રમ કર અનિષ્ટની સર-આત સર્જાઈ હતી ઉદાર રાજનીતિજ્ઞોને સ્પિટિશ સંબંધના પરમમિત્ર બનાવી શકત તેમને સંકુચિત અને અયોગ્ય રાજનીતિએ પરમ યત્ન બનાવ્યા જૂના, ઉદાર રાજનૈતિક ભતવાળાઓ આ અનુદાત્ત નીતિનો વિષયમ શબ્દો રચાઈ જોઈ ચક્રમાં ફાળા તેઓ જાણી ગયા હતા કે આ સહારિયુદ્ધ પદ્ધતિ હિંદમાં ઉચ્ચપાચલના બીજ વાવે છે એ બીજમાંથી ચોડાજ સમયમાં વૃક્ષ ફરખ થવાનું છે. આ દાર્પદષ્ટિવાળાઓમાં ડિરેક્ટર સભા-વાળા કુદર સાહેબ આ પદ્ધતિના માઠા શબ્દો સૌ પહેલા સમજી ગયા હતા. તેણે જમાબંધીના સમયમાં લખ્યું છે કે, “ ખેડૂતો સાથે કૃષીન વર્ષના તાલુકદારોનો સંબંધ તોડી નાખવો એ તેઓને ઉભત કરવાનો ખરો ઇલાજ નથી. આપણે એક વર્ષને તેની અગાડની સ્થિતિએથી ઉતારી પાડ્યો છે પણ તે વર્ષની પૂર્વસ્થિતિ અને ચાલુ અનુભવને નષ્ટ કરી ચક્રમાં નથી તેઓ અને તેઓના સત્તાનો અવ-રમ સમજી શકશે કે અમારું સૌભાગ્ય નષ્ટ થયું છે. તેઓ અત્યારે યુગયુગ બેસી રહ્યા છે, દારણ કે રાજનીતિ હચ્ચાને વચ થયું એને હિંદાઓ પોતાનો ધર્મ માને છે. પરંતુ જો પશ્ચિમ સરહદ પર કોઈ યત્ન આવી નકે, અથવા દુર્ભાગ્યે કોઈ ઉચ્ચપાચલ જાને તો આપણે નગરોનગર જોઈ શકશું કે તાલુકદારો આપણી વિરુદ્ધ ઉભા રહ્યા

૧. Ludlow, Thoughts on the Policy &c P. 247.

(૧૯૪)

છે, અને તેઓની પ્રજા તેઓના વાવટા તથા સજ્જ વડા કબી છે. ૧” ત્યાર બાદ પચીસ વર્ષે એક અમલદારે દીર્ઘદષ્ટિવાળા રોઅર્ડસનના ચરણમા ખેસી રાજનીતિના પાડો શીખ્યા બાદ ગ્રજી રીતે લખ્યું હતું, કે, “ (ઈ સ. ૧૮૫૭ નો) બળવો થયો તે પહેલા એક વર્ષ કગ્તા વધારે મુદત અમાઉ મે ખુદલી રીતે દિવાની અદાલતની સત્તાનો દુરુપયોગ, મિલકત વેચવાની દટોગ ગીત અને તેને લીધે સમાજમા થતું પરિવર્તન વગેરે બાબત ડપરી અમલદારોને જણાવી હતી મે એ પણ જણાવ્યું હતું કે જો કે આપણે જૂના વર્ગના નાથ થઈએ છીએ, છતાં એ વર્ગના લોકોની પૂર્વસ્મૃતિ અથવા પ્રજા સાથેના તેઓનો સબંધ નષ્ટ કરી ચક્રા નથી હું ખુદલી રીતે જણાવું છું કે બગવા વખતે આ સમૃદ્ધ અને બગવાન સમ્રાટ તથા તેઓના અનુચરો આપણા સત્રના ટોળાને પુષ્ટ કરી રહ્યા હતા મારી આ સાવચેતી તરફ ધ્યાન આપવામા આવ્યું નહોતું, મને વહેમી માનવામા આવ્યો હતો, કાગળ કે કપરી અમલદારો મે ફક્ત રાજ- નૈતિક વિભાગમા જ કામ કરેલું હોવાથી જમાબંધીની બાબતમા મને મત હિચ્ચારવાને અધિકારી મણુતા નહોતા

બદાઉનમા હલકી ભતના બધા ગ્રહેવાશીઓ ટોળાનુદ થયા હતા, અને આખા વિભાગમા અરાજકતા અને મળવો ફેલાયો હતો. જૂના જમીનદારોએ એ સમયે હરહાલ કગ્નારને મારી નાખી અગર હાકી કાઢી પોતાની જમીનદારી કબજે કરી હતી. જે સગકાર એક સમય કઠોરતા બતાવતી હતી, જે સગકારની કાર્યપદ્ધતિએ એક સમયે બધાને મિલકતથી વિખુટા પાડ્યા હતા, તે સરકારની સત્તા કરી

સ્થપાવા દેવા દેશના અસ્થિમજ્જ સ્વરૂપ મથાના આ લોકો કદી પણ સમત થવાના નથી. મને ખાતરી છે કે જે જૂના અનિષ્ટનો પ્રતિકાર કરવાનો કંઈ પણ ઉપાય નહિ લેવાય અને જે જૂના રાજાઈએ સ્વપદે સ્થાપવામાં નહિ આવે, તો આદળક સૈન્ય પણ આપણી સત્તા કાયમ રાખવાને યક્તિમાન થશે નહિ. મને બગાડ ખાતરી છે કે જે અસતોષના આ કારણો મોજૂદ નહોત તો જે ગામડિયાઓ સામાન્ય રીતે સિપાહીઓને ધિક્કારે છે, તે ગામડિયાઓ કદી પણ સિપાહીઓ સાથે આપણી વિરુદ્ધ લડવા બહાદુર પડત નહિ ટોટાની સાથે તેઓને કંઈ સમ્બંધ નહોતો મેદાની સાથે માણસના કાડકાનું મૂર્ચ્છ છે કે નહિ, તે જાણત સાથે પણ તેઓને કંઈ સમ્બંધ નહોતો, પોતાનો ધર્મ ડૂબવા બેઠો છે, એમ માની તેઓ વ્યાકુળભાવે બરાડા પાડતા નહોતા જે જમીનદારી તેઓને “ જનસે આજિજ ”-પ્રાણથી પણ ખારી હતી તે જમીનદારી મધ, એ તેઓને બહુજ ખટકતુ હતું, એ કારણથી તેઓ ઉત્કેગાર્ધ ગયા હતા.^૧ ”

કર્નેલ ફિલ્ડમેને જોન કેસ્વિનને એક સમયે લખ્યુ હતુ કે “ હિંદી તાલુકદારો તરફ મુખ્યતા ગતાવવા જતા રૉબર્ટ આર્ટિન ગર્ડને બપોરે બપોરે તક મળી છે, ત્યારે ત્યારે તેણે તેઓનું સન્માન નહિ કર્યું છે આ પ્રમાણે બીજા વિષયોમાં પણ ટોમ્સન તેનું અનુકરણ કરતા અચકાએ નથી તેને પગલે ચાલનાર ધણા માણસો આ દષ્ટાંત મુજબ વર્ત્યા છે હિંદના સમાજની વર્તમાન સ્થિતિમાં જમીન ઉપર જ ઉચ ને મધ્યમ વર્ગનું સમઠન થઇ શકે તેમ છે, ટોમ્સન

૧ William Edwards, Personal Adventures during the India Rebellion, PP, 12. 17

સાહેબે પોતાની પદ્ધતિ મુજબ વર્તવા જતા હૃદય અને મધ્યમ વર્ગની ઉન્નતિ ઝટકાતી છે. તેણે હિંદના બધા તાલુકદારોને ઉડાડ અને હસ્તકર્તા માની હમેશા નિષ્ણ છે. ૧ ”

હિંદના તાલુકદારો આ પ્રમાણે ઉડાડ અને હસ્તકર્તા ગણાઈ તિરસ્કાર પામ્યા. દીર્ઘદષ્ટિવાળા રાજનીતિય પુરુષોની કઠોર સમાલોચના પણ નકામી ગણી આધી ચૂકવામા આવી. જ્યારે આ રીતે સામ્યપ્રણાલીનું કાર્ય હિંદમા આગળ વધતું હતું, ત્યારે એક બીજા મપ્રદાયનો હક લુઠવાની તૈયારી થઈ રાજ્ય ખાલસા કરવાના પનાવની પેઠે સરકારના આ કાર્યે પણ અમુક વર્ગમા ઉડા અસંતોષ ફેલાવ્યો. જેએએ સત્કાર્યોથી રાજ્યની ઉન્નતિ દરી હતી, અથવા કોઈ પણ ઉપાયે ગમજોના કૃપાપાત્ર થયા હતા, તેઓને ધનામ તરીકે અથવા નિષ્કંઠ જમીન આપવામા આવતી આ સ્થિતિ હિંદમા બ્રિટિશ રાજ્યની સરકારમા તેમજ તે પહેલાં પણ ચાલતો આવ્યો હતો. ધનામી જમીનવાળા આ હક કાયમને માટે ભોગવતા હતા. ધનામી જમીનનો ઇતિહાસ નાના પ્રકારના બનાવોથી પરિપૂર્ણ છે. તેનું બરાબર પદ્ધતિ મુજબ વર્ણન દરીએ તો એક મોટું પુસ્તક મળાય. એ જમીનોમાની કોઈ કોઈ અમુક નિયમોથી સુક્ત હતી, કોઈ કોઈ અધિકારી હવે ત્યાં સુધીના ભોગવટાની હતી, કોઈ કોઈ વસ-પરપરાના ભોગવટામા ગણાતી હતી કોઈ જમીનની ઉત્પત્તિ જૂના સમયની તો કોઈની આધુનિક સમયની, કોઈ ન્યાય મુજબ અને કાયદેસર રીતે કમળમા આવી હતી, તો કોઈ છેતરપિંડી અને ચતુરમ્મના બળથી હસ્તગત થઈ હતી એ બધી ધનામી જમીનોના

ખરા હકદાર નહીં કરી તેને નિયમમુજબ વર્તવાગે ગોઠવવાનું કામ
 અવશ્ય વાજખી ગણાવું જોઈએ એ જોઈએ જ્યારે બંગાળા, બિહાર
 અને ઓરિસ્સાની દિવાની સીકારી, તે અગાઉ પૂર્વ બંગાળમાં
 એવી ઇનામી જમીનો લોકોના નાખાયા હતા વાચન્ય પ્રાતમાં ૫૫
 એવી જમીનોનો તોટો નહોતો ઇનામી જમીનવાળાઓ એ જમી-
 નના હકો વંચપર પરાધી ભોગવતા હતા એ મધી જમીનોથી જમી-
 નથીનું કામ કાર્યકુચળ અમલદારોના હાથમાં આવ્યું અમલદારોએ
 ઇનામી જમીનવાળાઓને પોતપોતાના સ્તારેજો લઈ હક સંપીત
 કરી જવાનું જણાવ્યું. પરંતુ ઇનામદારો પ્રથો વખત કયા વચ
 પર પરા જમીનનો ભોગવટો ભોગવતા આવ્યા હતા, ભોગવટો બાબત
 તેઓને સહેજ પથુ સહા નહોતી. વચપર પગના ભોગવટોવાળી
 જમીનના ઇનામેજો વરસાદ, હુલ્લ વગેરે હુલ્લોથી નષ્ટ થઈ ગયા
 હતા જે સપત્તિ તેઓ વર્ષોના વર્ષો કયા ભોગવતા હતા, તે સપ-
 ત્તિના હક માળીત કરી જવાનો હુકમ નીકળતા તેઓને બહુ જ શક
 પેદા થયો જરૂરી ખતપત્રો નષ્ટ થયા હતા, તેથી ખરા માલીકો
 બહુ જ મુશ્કામાં થું કરવું તેની ગમ ન પડી, ભય અને સંદેહ
 સર્વત્ર એક સંગ્રો ત્રાસ મચાવવા લાગ્યા અમલદારો પોતાની
 નિપુણતાના મુશ્કેલી દરોજ સેંદરો જમીનદારીના ફેસલા આપવા
 લાગ્યા. કોઈને બોલવાનો અવસર મળ્યો નહિ, કોઈ પથુ ખાનવું
 અધિકારી થયું નહિ. સંહારક દાયદાએ જવાનો સંહાર કર્યો. જેઓ
 હેતરપિડીથી જમીનના માલીક થઈ પડ્યા હતા, તેઓને જેમ
 ખરો ન્યાય મળ્યો, તેમ જેઓ ખરા માલીક હતા તેઓને પૂરેપૂરો
 અન્યાય મળ્યો.

કાર્યકુશળ અમલદારોએ ઉપાડેલો દડ પહેલા બંધાણની પ્રબળ પડશે તેઓએ મુગામુગા આધાત સહન કર્યો ધીમે ધીમે સમયને અનુકૂળ થઇ વાત વિસારે પાડી પરંતુ એક બીજો સપ્રદાય બંધાણી લોકો કરતા સાહસિક હતો તેઓને લાગણી હતી તેઓમા એક સમ હતો, જ્ઞેજસ્વિતા હતી વળી એ વર્ગજ વિશેષે કરીને હિંદ-સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે ચેલ્યો હતો. વાયવ્ય પ્રાંતની આ મુદ્દ કુશળ જાતિના પર આ પદ્ધતિ પોતાની શક્તિ અજમાવી ચકશે કે નહિ, એ વાત વિચારવા લાગી વર્તમાન જ્ઞેજા આ બાબતની ચર્ચા ચાલવા લાગી. ધણીએ એવો મત આપ્યો કે વાયવ્ય પ્રાંતમા આ પદ્ધતિ અજમાવવા જતા જરૂર હિંદનું રક્ષણ મોરા સેન્યવડે જ કરવું પડશે એ પદ્ધતિને અનુમોદન આપનાર એક અમલદારે તો ખુદ જાણીવી દીધું કે આ પદ્ધતિ મુજબ વાયવ્ય પ્રાંતમા કામ થઇ ચકશે નહિ પરંતુ એ બધા મતો બાબુએ રજા. એ પદ્ધતિ અકટયા સિવાય મર્વન કામ કરવા લાગી. નવી રાજનૈતિક શક્તિથી નેની શક્તિ અધિક વધી. એ કામદો ધીમે ધીમે પોતાનું કામ આગળ વધાવવા લાગ્યો જેમ જેમ અડચણ આવતી મઠ તેમ તેમ એ કામદારનું જોર વધવા લાગ્યું. છેવટે એ કામદારની કામે બધી પૂનાગી જમીન જપ્ત થવા લાગી. કામ એની ચુમલભાથી છટકી ચક્યું નહિ, કામ પશુ એની મતિ રાહી ચક્યું નહિ. લોકોએ ભાગલ જમાનામા જે ભાગ્યું હતું મરાઠાઓના જમાનામા સાચવી રાખ્યું હતું અને કંપનિના રાજ્યોમા તો એ બધું ચિરકાલ ટકવાનું છે એમ માની તેઓ નિશ્ચિતપણે એકા હતા, તે મધુ આ કટોરનીતિને લીધે જપ્ત થયું. લોકોના શાન્તિના અપના હડી ગયા.

(૧૯૯)

વાચ્ય પ્રાતોની નિષ્કર જમીન (ઇનામી જમીન) ની વર્ષણી કરવાનો બાર જમાબંધીવાળા અમલદારને સોંપ્યો હતો. તેઓએ ખાતું હોત તો બંધી નિષ્કર જમીન બાબત સપૂર્ણ તપાસ કરી તેઓ તેના ખરા માલીકના કમળમાં રાખી શકત, અથવા જેઓએ અ-
ન્યાયી રીતે જમીનનો કમળે લીધો હોય તે પર અગ્રક કર નાખી શકત પરંતુ બંધી નિષ્કર જમીન ખરા ધણીને પણ સોંપી એ તેમને ન રૂઝુ. જમાબંધી ખાતાના અમલદારોમાના એવા વિચારના (ખરા ધણીને જમીન સોંપવાના) બહુજ યોગ્ય નીકળ્યા બોર્ડ અને ટેન્ડરસન સાહેબના સિધ્ધોમાના અનેક આ કાર્યમાં મુશ્કેલી હતા. બધાને સરખી સપાટીએ લાવી ચૂક્યા એજ તેઓનો ઉદ્દેશ હતો તેઓ નિષ્કર જમીનોને આડખીલીરૂપ માનવા લાગ્યા, રેવન્યુ બોર્ડ તેઓના અભિપ્રાયને પુષ્ટી આપવા લાગી પણ હદાગિતવાળા રોબર્ટસન સાહેબ આ પદ્ધતિ સામે દુનિયાપૂર્વક ઉભા રહ્યા તેમના પ્રયત્નથી છેવટે કોઈ કોઈ રચને અમલદારોના પાસા અવળા પડ્યા ખરા, પણ ધણે ખરે રચને તો ઇનામી જમીનદારોએ પોતાના હક સદાને માટે મુશ્કેલી રોબર્ટસન સાહેબે આ જમાબંધીના કાર્યમાં જોડાયલા અમલદારો સમક્ષમાં લખ્યું છે કે, " જે જે નિષ્કર જમીન રજીસ્ટર કરવામાં નથી આવી તે બંધી જમીન જમાબંધી ખાતાના અમલદારોએ ખાલસા કરી છે. x x x ફરકાનાદરજામાં સંધિના નિયમો અને સરકારના હુકમોના અનુસાર ટેન્ડરસન અને બોર્ડ ટ્રીક જેવા માણસો આ બાબતમાં જે કોઈ કોઈ કર્યા છે, તે તરફ પણ સપૂર્ણ અનાદર બતાવવામાં આવ્યો છે " આ મથેઅબારે

૧ Minute of Mr Robertson, Lieutenant Gover-

રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં જેરી રજા પ્રમટાવ્યા હતા, તે વાત દરેક ડાહ્યા માણસ સ્વીકારે છે આ નીતિને લીધે બંગાળના સાધારણ સ્થિતિના માણસો પણ ગુજરાન માટે તરફડવા લાગ્યા વાઇજના નામના એક અંગ્રેજે ટ્રાન્સુ છે કે, “ અદ્વિતીય જીવવાના બધા રહેવાશીઓ આ નિયમથી પોતાના કામથી હક ગુમાવી બેઠા છે. ત્યાં એક પ્રકારનો આતરવિપ્લવ જામ્યો છે. ” ૧૧ જે કે અમલદારો રાજ્યના બહાની આગાથી આ કાર્ય કરતા હતા, પરંતુ ગવર્નરના બહાની ઇચ્છા અનુભવ અને આજીવ્યાજીવની પરિસ્થિતિના વિચાર સાથે જોડાયેલી નહોતી. થોડો અનુભવ હોવાથી તેઓ અમરૂપી મહાસાગરમાં પૂરેપૂરું ડૂબ્યા હતા.

પરંતુ મહેસુલી ખાતાના બધા અમલદારો બીનઅનુભવી નહોતા જમીન ખાલતા કમ્પાની હત કંઈ બધાને લાગુ પડી નહોતી તેઓમાના કોઇ કોઇ દ્વાર અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા હતા પિવેકમુદિ સ્ત્રોતને ગળ અને પ્રજા-જનેના બલા માટે કામ કરવા દોગ્તી હતી આગાના મે-સેલ સાહેબ આ ડાહ્યા વર્જના અમરૂપી હતા તેમણે એક સમયે આગાની મહેસુલે ખાતાની વિચારનામાં દર્શાવ્યું હતું કે, “ જે સાધારણ પ્રજાને સતોષ પમાડી, દંડવિધિદ્વાગ વત્તમ

nor of the North West Provinces, quoted in Despatch of the Court of Directors, August 13, 1851 Comp Kaye, Sepey War. Vol. I. p. 173 and Ludlow, Thoughts &c., 250-251

૧ Second Report on Colonization and Settlement (India) 1858, PP. 44, 90.

પદ્ધતિ મુજબ રાજ્ય ચલાવવાની જરૂર હોય, જે સરકારની કાર્ય પદ્ધતિ દ્વારા આ પ્રદેશના મરીબાઇ અને અગાનથી દુર્દશામાં આવી પડેલા સમાજની યથાસક્તિ રક્ષા કરવાની જરૂર હોય, જે વસ-પરંપરાની કુલીનતાનું મૌર્ય, જૂતકાળના સાહસો અને દેશીઓનું રાષ્ટ્રીય ચાગ્રિ, માનવ હૃદયમાં કૃત્ય અને મહાન ભાવો રૂપી પૂર્વ-સ્મૃતિના મનોહર દર્પણને વિષે પ્રતિ શ્લિષ્ટ કરવાની જરૂર હોય, તો આમાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે જુધામારના રાજકુટુંબને ચાલુ રાખી જે કિદાસ્તા અને મહત્ત્વ બતાવ્યું છે, તે કરના બીજી કોઈ સરકારી સરકારને કરવાનું હોય, એમ હું માની ચકતો નથી. અને જે લાગણી આધ્યાવિભાગની ઉન્નતિ સાથે મુંચવલી છે તે લાગણી આ વિભાગના રહેવાસીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે હું આ વિવસ્થા જાહેર કર્યા સિવાય રહી ચકતો નથી.” દીર્ઘદષ્ટિવાળા રોબર્ટસને જુધામારના મરહુમ રાજાના દત્તક પુત્રને પિતાની જગીર આપ્યાથી લાગણીવાળા અમલદારે આ પ્રમાણે આનંદ પ્રમટ કર્યો હતો, અને સરળ, પ્રોતિ-પ્રકુક્ષ હૃદયે આવા ઉદાર વાક્યો લખી અનુપમ દીર્ઘદષ્ટિપણ દર્શાવ્યું હતું.

અંગાળા અને વામવ્ય પ્રાંતોમાં આ પ્રમાણે ઉચ્ચપાલક મંચી રહી હતી, અંગાળા અને વામવ્ય ઇ. સ ૧૮૫૨ પ્રાંતોમાં આ રીતે મહેસૂલની વ્યવસ્થા ડબળી ગઇ હતી, તે વખતે સુબકર્ના ઇનામ કમિશને વળી એક બીજી ઉચ્ચપાલકના પગરસુ માડ્યા હતા. ઇ. સ ૧૮૧૭ માં પેશાની પડતી ચેતા કંપનિના હાથમાં એ બાજુએ પુષ્કળ જમીન આવી પડી હતી. પેશાના રાજ્યમાં કેટલીક નિષ્કર જમીનો

ધર્મનામી જમીનના નામથી જોળખાતી હતી એ જમીન લોકોના હાથમાં જુદે જુદે સમયે, જુદી જુદી રીતે આવી હતી બ્રિટિશ મગકારે પૈઆઇ હાથમાં લીધા બાદ એ જમીન નિષ્કર (ધર્મનામી) જમીનનો જ દોળખત કરવાનો વિચાર કર્યો ઇ. સ ૧૮૧૯ માં એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ ત્યાના કમિશનર હતા તેણે સૌ પહેલાં આ જમાખ-વીનો પ્રથમ ઉપાડ્યો એ સરકારે તગ્તજ તપાસ ચક્ર કરી દીધી હોત, દરેક ચક્રપટ્ટી ધર્મનામી જમીન ખાલસા કરી હોત, જૂની મરકારે આપેલા હકો છિનવી લીધા હોત અને વચગપરાનો ભોગ વટો રદ કર્યો હોત તો એ કાર્ય જુલમની પગાકાઠા મળ્યાત પરંતુ મરકાર એટલી બધી ઉતાવળ કરી માણસોને વિહવળ કરી નાખવા ઉત્સુક નહોતી બધાને સરખો ન્યાય મળે, એવી તેની આતરિક ઈચ્છા હતી પરંતુ એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા જતા સરકારના અમલ દારોએ મુ'આઇ ઇલામમાં એવી કઠોર રીતિ અખત્યાર કરી કે તેથી માધારજી પ્રજાનો અસંતોષ ધટવાને બદલે ઉઘટો વધ્યો.

ધણા વર્ષો વીત્યા, ધણા કાયદા બધાયા, પણ મુ'અઇ ઇલામની મહેસુલ પદ્ધતિ વ્યવસ્થિત નજ થઇ. છેવટે ઇ. સ ૧૮૫૨માં એક કાયદો રચાયો, એ કાયદા અુજબ ધણે ભાગે લસકરી ખાતાના અગ્રેજ અમલદારોને એ વિશાળ પ્રદેશની જમીનનો જ દોળખત કરવાની સત્તા આપવામાં આવી. તેઓ કાયદાના તરવો જાણતા નહોતા, દિવાની કામેના માહિતગાર નહોતા. જે પ્રદેશની જમીનનો જ દોળખત કરવાનો કાયદો પસાર થયો હતો, તે પ્રદેશની જમીનનો ધણેખરો બાગ આજ ઝઘર કુટુંબના માણસોના તાબામાં હતો, તેઓ કુલશીલમાં ઉચ્ચ ગણાતા હતા, તેઓના વડવાઓને તગ્તારખર બારે વિશ્વાસ હતો,

અને તરવારના બળપરે જ તેઓએ પોતાના હાકે ટકાવી રાખ્યા હતા. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા અસંખ્ય ભગીરદારો હતા. તેઓએ પોતાની જમીનના દસ્તાવેજો યત્નપૂર્વક સાચવ્યા નહોતા. તેઓની એવી ધારણા હતી કે અમે વંશપરંપરાથી આ જમીનનો ભોગવટો ભોગવના આવ્યા છીએ, એજ અમારો મોટામાં મોટો દસ્તાવેજ છે. મોઢના હાથમાં દંડપોએ પોતાની જમીનના ભોગવટાનો દસ્તાવેજ આવી ચડતો, તોપણ તેઓ તે દસ્તાવેજ બળથી રાખવાની કાળજી રાખતા નહોતા. જે મહાસત્રમાં પોતાની ચડતી થઈ, જે મહાસત્રમાંને લીધે ગૌરામ દેવો મહારાષ્ટ્રના માદીપતિ થયા, તે સત્રમાંની વાત સિવાય તેઓએ કંઈ જાણ્યું નહોતું. પ્રમાણે બધા વર્ષો વીત્યા, બધી પેઢીઓ થઈ ગઈ, જે પેઢીઓ જમીન હરકતે ભોગવટો ભોગવવા લાગી. મોઢએ તેના તરફ આગળી હાથ કરી નહિ પરંતુ ઊંચે ધનામી કમિશનર સ્થપાયું. એની કાર્તિ, એનો પ્રતાપ, એની કાર્યશક્તિ આખા દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં ફેલાયા. મોઢપણ એનો પ્રતિરોધ કરી શક્યું નહિ. પ્રબળ વેગથી એનું કાર્ય ચરૂ થયું. પ્રબળ તેજથી તે ચારે તરફ ગતિ વિસ્તારવા લાગ્યું અને પ્રબળ પરાક્રમે તેના વિજયમય ફોજો બધાને ચમકાવી મૂકવા લાગ્યા. કમિશનર સાહેબની પધરાનણી એક મામડેથી બીજે મામડે થવા લાગી. કમિશનર સાહેબ મામડે મામડે જઈ દસ્તાવેજો માગવા લાગ્યા. એકાએક, અણચિન્તવ્યો કમિશનર સાહેબનો કુદમ બદલેર થવાથી બધા વિચારમાં પડ્યા જેઓની પાસે દસ્તાવેજો નહોતા, તેઓમાંના મોઢે આ બંધાર હલ્લામાંથી બંધા નહિ-દસ્તાવેજ સિવાય કંઈ પોતાની બાપદાદાની જમીન બંધાવવા સમર્થ થવા નહિ. દરરોજ

જમીન જમ થવા લાગી, કમિશનરના હુકમથી ખરા માલીકના હાથ-
માંથી સટકવા લાગી. “ જેઓ અનુકૂળ નસીબને લીધે આ ભયાનક
ઉશ્વસપાત્રતાથી બચ્યા, તેઓ પણ કમિશનર સાહેબના વિકાળ
પાલમાંથી બચતા પાપમાંથી થઈ ગયા હોવાથી કામ કરવાને અસક્ત
હતા. તેઓ બિંદા માગતા ગરમાતા હતા ગરિબાઈથી પિડાતા આમ
વર્ગમાં તેઓની સ્થિતિ ત્રિશકુ જેવી થઈ પડી હતી તેઓના અંત-
કરણમાં દાવાનળ સળગતો હતો. તેઓનો હોભ દિગુણ બની ગયો
હતો ” આ કમિશનરોના અમલદારો લોકોના ઘરમાં અનધિકાર
પ્રવેશ કરતા અચકાતા નહોતા બળપૂર્વક દસ્તાવેજો શોધતા સંકેત
પામતા નહોતા કંઈ પણ વિચાર કર્યા સિવાય તેઓ લોકોના અત-
પુરમાં પેસી જતા અને અસબ્યતાની પરાકાષ્ઠા બતાવતા ૨
કમિશનરોએ નાની મોટી પાત્રીસ હબર જમીનદારીઓના દસ્તાવેજો
હાજર કરવાના હુકમ કાઢ્યા હતા તેઓના અમલ દરમિયાન પહેલા

૧ Memorial of G. B. Seton-Karr. Comp
Kaye, Sepoy War, Vol. I., P. 177.

૨ નીચે એક અરજીનો જે ભાગ આપવામાં આવ્યો છે, તે
પરથી આ બાબત વધારે સ્ફુટ થશે. પુના અને બીજા સહેરોના
ધનામદાર અને બીજા મહેવાસીઓએ મુબદ્દની એક સભામાં આ
અરજી ગંજૂ કરી હતી—

“ અમને ખાત્રી છે કે ધનામી કમિશનરોના માણસો તેઓને
ફપરીઓએ આપેલી સત્તા મુજબ બીજાઓના ઘરમાં જોર શુલ્કમથી
અનધિકાર પ્રવેશ કરી ઘરના તાળા તોડે, બંધી ચીજોનો નાશ કરે
અને જરૂરી દસ્તાવેજો જમ કરે એવો સરકારનો હેતુ કદી પણ ન

પાત્ર વરસમા એ બધી જમીનદારીઓમાની ફે જમીનદારીઓ જમ
વર્ષ ચુકી હતી.^૧

૪ સ ૧૮૫૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૧લી તારીખે મદ્રાસ ઇલાકામા
ઇનામી કમિશનનું કાર્પ ચક્ર ચલુ. આ કમિશનની કાર્યપદ્ધતિથી
મુબઈ ઇલાકાના બધા લોકો બહુજ અસંતુષ્ટ થયા હતા. એક આબર-
દાર અંગ્રેજે આ સબધમા લખ્યું છે કે, “ કશિયુ મહારાષ્ટ્રમા
ઇનામી કમીશને લોકોમા બહુજ અસાન્તિ ફેલાવી છે. લોકોના મન
એટલા બધા ઉરેરાઇ ગયા છે કે સરકાર વિરુદ્ધ કંઇ પણ ચળવળ
ચક્ર થાય તો તેઓ તે ચળવળને અનુમોદન આપે છે. ”^૨ કશિયુ
લોકોમા ખુસાશરી કરનાર એક ખુસાશરી લડયો નામના ઇન્સાફના એક
ફેસિયાર વહીવટને આ અસંતોષ બાબત શરિયાહ કરી હતી કે મુબાઇની

હોય x x x ઇનામી કમીશનના લોકોએ જે બૂલમ, અન્યાય અને
અસબ્યતા વાપરી છે, તેનો ઉલ્લેખ કરતા અમે શરમાઇએ છીએ.
તેઓએ મરઘણીની ચેરલાબરીમા ધરમા પ્રવેશ કર્યો છે. તાળા
તેડયા છે અને ફતાવેબે લાઇ પ્રસ્થાન કર્યું છે ”—Ludlow,
Thoughts on the Policy &c. P. 280, note.

૧ Kaye, Sepoy War, Vol. I. P. 177

૨ Third Report on Colonization and settle-
ment (India) P. 93 Comp, Ludlow, Thoughts on
the Policy &c. P. 273.

૩ Thoughts on the Policy &c. P. 273.

માફક મદ્રાસ હલાકાતમાં પણ આ કમિશનના માફા ફોર્મ જણાયા નોંદન સાહેબે આના પુષ્કળ ઉદાહરણો આપ્યા છે, તેમાંથી એકાદ ઉદાહરણ અહીં દર્શાવવામાં આવે છે. દેશી સિપાહીઓનાં એ સુબેદારોએ વેલોરના સિપાહીઓના બંડની ખાતમી સરકારને વેળાસગ મહોત્સાહી હતી, એ માટે તેઓને ઈનામ તરીકે ત્રિચિનાપલ્લી અને મદ્રાસ વિભાગમાં ઈનામી જમીન મળી હતી. ઈનામી કમિશનની કુનેહદાયક આ વખતે તે સુબેદારોમાંના એક સુબેદારના વંશજોને એ જમીનનો હાથમી ભોગવટો મળ્યો, ત્યારે બીજા સુબેદારની વિધવાને તે જીવે ત્યાં સુધી જમીન તેના કબજામાં રહે એવો ફેસલો આપ્યો. એ વિધવાના મરણ બાદ જમીન સરકારના કબજામાં મહા વિશ્વાસુ સુબેદારની સત્તાતન પિતાના ઈનામનું ફળ ન મળ્યું પોતાના પિતાની વફાદારી અત્યારે તેઓને મહાપાપ સમાન જાણવા લાગી. ૧

મહેસુલી ખાતુ બ્યારે હિંદમાં સર્વત્ર સર્વ જમીનદારોના હુકમમાં આવી રીતે બમાનક મલિકતા ફેલાવી રહ્યું હતું, ત્યારે દિવાનીખાતુ પણ એ સર્વસહારક મહાસ મામલુ પૂરેપૂર્ક મદદમાં બની કાર્યક્ષેત્રને વિષે અગ્રેસર થઈ રહ્યું હતું. દિવાની અદાલતોએ બૂના જમીનદારોને વચપર પરાના ભોગવટામાંથી ખાતલ કર્યા હતા જમાબંધી ખાતાના અમલદારોએ ચલાવેલી પદ્ધતિ દિવાની ન્યાયાધીશોની મદદથી અગ્રેય બની મઠ હતી. દરવર્સે દિવાની અદાલતોએ આપેલા ફેસલા મુજબ જમીનદારીઓ વેચાવા લાગી, દરવર્સે જમીનદારો પોતાના હાથમી

(૨૦૭)

ભોગવટાથી બ્રહ્મ થઈ બિખારી બનવા લાગ્યા આ પ્રમાણે અદાલતોની ન્યાયપ્રાણલિકાએ પણ મહેસુલી ખાતાની પદ્ધતિ સ્વીકારી જમીન સંબંધીની ઉચ્ચલાચલની આગેવાની લીધી, હિંદના જમીનદારોના હક્કમાં આગના ભડકા પેદા કર્યા અને બ્રિટિશ અમલને તીવ્ર દળાહળથી કલકિત કરી ચૂક્યો. અમલદારોની કાર્યપદ્ધતિને લીધે સગકાર તથા ભોક્ષોનો વિરાગ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો બધા બ્રિટિશ નીતિને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા બ્રિટિશ અમલને લીધે પોતાની પડતી થઈ એમ સમજવા લાગ્યા અને અવિધ્યમાં થનારી ટોપ પણ - ચલણચલમા પોતપોતાની જમીનદારીનો ઉદ્ધાર કરી લેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા

લોર્ડ ડેલોરની આ નીતિનો પ્રવર્તક નહોતો, તેના ફળરૂપ ભેજભાથી આ કાર્યપદ્ધતિનો ઉદ્ભવ થયો નહોતો તેણે તો આ પદ્ધતિને માત્ર ટેકા આપ્યો હતો. તેણે અગાઉથી કમળમાં આવેલા પ્રદેશોમાં આ કાર્યપદ્ધતિ મુજબ કામ કરવાનું દરા ચુ હતું, અને પોતે ખાલસા કરેલા પ્રદેશોમાં એ પદ્ધતિનો કાર્યપ્રદેશ નિસ્તાર્યો હતો પંજાબના રાજ્યની લગભગ જે રાજનીતિજ્ઞોના હાથમાં સોંપવામાં આવી હતી. તેઓ આ કાર્યપદ્ધતિથી અતિશય કટાણી મચા હતા સર હર્બર્ટ એડવર્ડ્સ તો આ બધા કર નીતિના લુભલાથી જૂના સર-દારો અને જમીનદારોને ઝાઝાનમાં જતા જોઈ પંજાબ છોડી ચાલ્યા ગયો હતો. હોનિ લોરેન્સને પણ નિરાશિત, નિઃસહાય જમીનદારોના પક્ષનું સમર્થન કરવા જતા મીન્ની મુડીએ હાર સહન કરવી પડી હતી, અને છેવટે આખા પંજાબમાં એ સામ્યનીતિનો વિજયમ્વજ

ફગતો જોઇ, બધા સગદારોને જોઆખર અને પાયમાલ થયેલા જોઇ
પંચબનાથી વિદ્યમગીરી લેવી પડી હતી.^૧

અયોધ્યામાં આ પદ્ધતિએ બારે ઉલ્લપાયલ મચાવી હતી.
એક તરફથી અધિકારીઓ જમ હકથી મુક્ત થવા લાગ્યા, તેમ
બીજી તરફથી દેશીલોકો કાર્ય ક્ષત્રિમાંથી ફર થવા લાગ્યા. આપરથી
બ્રિટિશ સરકાર અને હિંદી ગવન્ટમેન્ટ વચ્ચેની થતી જમીનની
જમિના ફળ જુદા જણાઇ આવવા લાગ્યા. આપણા રાજાઓ
કોઇપણ નિષ્કર જમીન જમ કરતા, તે જમીનદાર તદ્દન ગરીબ
સ્થિતિમાં આવી પડતો નહિ કારણ કે રાજાની બધી જમીન નોકરીઓ
નેને માટે ખુલ્લી રહેતી હિંદી રાજાઓના અમલ દરમિયાન હદના
સત્તાનો જ મહેસુલી અને લગરી ખાતાની મોટી મોટી જગાઓ
મેળવતા. પરંતુ બ્રિટિશ અમલમાં એમ બનતું નહોતું બ્રિટિશ
મગદારે બધી મોટી જગાઓ અંગ્રેજો માટે ઇન્જર ગણી હતી.
આથી જોઓની જમીન જમ થતી પણ તેઓને ગવન્ટમેન્ટની નોકરી
મેળવવાની આશા નહોતી તેઓ કોઇ પણ ઉપાયે ધન પ્રાપ્ત કરી
શકે તેમ નહોતું. એથી મરિયાત્તમ લીધે તેઓના હૃદયમાં ભય કર
દાવાનળ પ્રગટતો તેઓ બ્રિટિશ સરકારના કોઇ પણ કાર્યમાં જોડાઇ
શકતા નહિ, તેમ બ્રિટિશ સરકારથી છુટા પણ થઇ શકતા નહિ. એથી
જૂતકાળની ચાલગીરી એમની નસેનસમાં હવે વિષ ફેલાવતી.

^૧ Rakes, Notes of the Revolt of the North
-West Provinces of India Comp. Kaye, Sepoy
War, I. P. 179, note

(૧૦૯)

ઠોર મહેસુલી પદ્ધતિએ આ રીતે સંખ્યાબંધ કુલીનાને બ્રિટિશ સરકાર પ્રતિ દરરોજી ચૂક્યા. તેઓને બ્રિટિશ સરકાર તન્ન શ્રદ્ધા નહોતી આ દુભાયણ કુલીનામા કેવળ જમીનદારોના જ સમાવેશ થતો નહોતો. હિંદુધર્માવલંબી પુરોહિતો અને લઘુવેઆઓની મોટી સંખ્યા આ ટોળામા ભળી હતી સરકારે જે આલેખોની ધર્માદા જમીન લઇ લીધી હતી. તેઓ સનાતન ધર્મનો લોપ થયેલા જણાવી સાધારણ પ્રજાને બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ દરેકરવામા બાધી ગણતા નહિ. આ પ્રમાણે કુલીન અને અકુલીન વર્ગ ધીમે ધીમે બ્રિટિશ સરકાર તરફ વિગ્રહ અને લાગણીસ્થળ મનવા લાગ્યો. તેઓના અત કસબમા આગ ધુધવાવા લાગી, એ આગ ક્યારે સળગી હકે, તેનો કંઈ નિગ્રહ નહોતો.

ઇલામ કમિશન પત્રી ન્યાય ખાતામા પણ મગરે એકાદ એ.

રથને બારે ખરલત કરી એમાનુ એક હોદ્દાદરજી

હં સ ૧૮૫૧ અમે જરા વિસ્તારથી આપીએ છીએ જ્યોતિ

પ્રસાદ નામના એક ધનવાન અને હોશિયાર

કુટુંબકરે અશ્વમનિરાતન અને ગાલિયરની લડાઇ વખતે સૈનિકોને મોદીખાનું પૂર પાડવાનું માથે લીધું હતું ત્યાં પૂરી થયા બાદ જ્યોતિ પ્રસાદના એક લાખ રૂપીઆ સરકાર પાસે લેણા નીકળ્યા સરકારે એ રૂપીઆ ન આપ્યા પંજાબમા લડાઇ ભગી તે વખતે જ્યોતિ પ્રસાદને લરકરને મોદીખાનું પૂર પાડવાને માટે બોલવવામા આવ્યો જ્યોતિ પ્રસાદ પહેલા તો આ બાબતની ના પાડી, પગલું નરકારે ને અમાકના લેણા રૂપીઆ તથા એમદ ખિતાબ આપવાનું વચન આપ્યું એટલે તેણે મોદીખાનાનું કામ સ્વીકાર્યું પંજાબને

વિગ્રહ ખતમ થયો જ્યોતિ પ્રસાદને રૂપીઆ કે ખિતાબ બેમાથી
 ૬૪ ન મળ્યું હલકું તેના હિસાબ કઠોગના પૂર્વક તપાસવામા
 આવ્યો અને અમુક બાબતમા તેને ખીક બતાવવામા આવી એ
 દરમિયાન મોદીખાના ખાતાના એક અમલદારે જ્યોતિ પ્રસાદ વિરુદ્ધ
 પૈસા હડાવવા, છેતરપિંડી કરી વગેરે કેટલાક બચકર અપરાધો
 મૂક્યા સરકાર એ શરિયાહ સાબળી જ્યોતિ પ્રસાદની વિરુદ્ધ પડી
 તેણે તેનું સત્તાનાશ વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો એગર હુકમે નામના
 એક લશ્કરી પુરુષને એ બાબતની તપાસ કરવાનો હુકમ આપવામા
 આવ્યો હુકમેએ લક્ષપૂર્વક જ્યોતિ પ્રસાદનો હિસાબ તપાસ્યો, અને
 લશ્કરી કાઉન્સિલ આગળ જ્યોતિ પ્રસાદને નિર્દોષ ઠરાવવાનો રીપોર્ટ
 રજુ કર્યો એ કાઉન્સિલ તથા મેન્ડેમેન્ટ હતા એમાના બે જણે તો
 હુકમેના રિપોર્ટને સ્વીકાર્યો, પણ ત્રીજાએ આ બાબત ગવર્નર
 જનરલની કાઉન્સિલ નમક્ષ ગમ્મૂ કરવાનો ફરાર કર્યો લગભગ સો
 વર્ષ અગાઉ મહાગજ નાદકુમારને માટે જે ઘડમથલ થયું હતી,
 અત્યારે તેનીજ બાબત નાટક બજવાવા લાગ્યું જેણે ખરા કટોકટીના
 વખતમા સરકારને મદદ કરી હતી, છુટે હાથે નાણું વાપરી મરકારના
 લશ્કરને ખોનાઈ મૂરી પાડી હતી, તે અત્યાર ગુનહંગાર ગણ્યોતો
 હતો કટોકટીના વખતે મદદ કરી એ મહાપાપ હતું એ પાપના
 પ્રાયશ્ચિત માટે દેણુદાર લેણુદારને ન્યાયની અદાલતમા ધસડ્યો, આગ્રામા
 જ્યોતિ પ્રસાદ પર મુદ્દમો ચલાવવામા આવ્યો લોંગ નામનો એક
 અંગ્રેજ બેરિસ્ટર જ્યોતિ પ્રસાદનો મુકદ્દમો લડવા નીમાયો આ
 તન્દ જ્યોતિ પ્રસાદ શકનો માર્યો કલકત્તા નાઠો, પરતુ કલકત્તામા
 પણ તેના વિરુદ્ધ વોગન્ટ નીકળ્યું જ્યોતિ પ્રસાદ પકડાયો તેને આગ્રા

સાવચામ આપ્યો માગ દિવસ સુધી ચુકદમો ચાલ્યો બાર દિવસ સુધી
 દેણદાર સરકારે નીમેલી જૂરી અને ન્યાયાધીશ સમક્ષ લેણદાર
 જ્યોતિ નસાદે પોતાના બેરિસ્ટર હોંગની મદદથી પોતાનો પણ ગળુ
 ક્યો છેવટે ન્યાયનો કાટો જ્યોતિ પ્રમાદ તરફ નમ્યો, બ્રિટિશ
 નીતિ અને બ્રિટિશ ન્યાય આગળ હિંદની બ્રિટિશ સરકારને મળ્યું
 નમાનવું પડ્યું, જ્યોતિ પ્રસાદ નિર્દોષ ક્યો, અને સ્વદેશીઓના કૃત્સાહ-
 સ્વચ્છ આનંદ બાનિ વચ્ચે નિબ્યઘ્રીથી શોભતો શોભતો અદાલત
 ગૃહ છોડી ગયા લગભગ એકાદ સેક્રમા િંદની ગજનૈતિક અવસ્થા
 અતેકાશે ફરી હતી. એક વખત એવો હતો કે ત્યારે નંદુમારને બદ
 નર જનરલ મામે ફગિયાદ માંવાથી ફાસીને લાકડે લટકવું પડ્યું
 હતું, ત્યારે આવખતે જ્યોતિ પ્રસાદ સગકાર પામે પોતાના સખ્યા ણીઆ
 માગવા જતા નિર્દોષ ક્યો હતો પરંતુ હિંદ સરકાર માટે તે એ
 બને બાનનો એક સગખી તગમ બરેલી છે ૧

મહેસૂન સખથી દયલપાચલ સાથે સમાજની આતમિક વ્યવસ્થા
 પશુ ફગવા લાગી લાક્ષણ્ય ધર્મની કૃપાતિના સખચમા હિંદુઓ
 થોગીની માફક પોતાનો પદ્ધતિ મુજબ ક્રિયા કલાપ ફગવામા અને
 પોતાની પદ્ધતિ મુજબ કેળવણી લેવામા મતગૂચ હતા, ઓગણી
 સગી સદીમા બ્રિટિશ સગકારના અમન દગિઆન એમા ગપાતર
 થના લાગ્યું જે સગકારો હિંદુઓના હારેહારમા પેસી ગયા હતા, તે
 સસ્માન કંપનિના મુવદમા કીલા પગાની શરૂઆત થઈ અગ્રેજી
 કેળવણી, અગ્રેજી અભ્યાસ અને અગ્રેજી રીનરિવાજોને લીધે એક

નવીન સંપ્રદાય પેદા થયો, અને તેણે જૂના સમાજને ચમકાવી દીધો. જે હિંદુ સ્ત્રીઓ બ્રહ્મજનુ યુગ જોઈ શકતી નહિ, જેઓ ધરના આગણ્ય ન હોઈ અને છોડા માનતી, તેઓની દીકરીઓ અંગ્રેજોએ સ્થાપેલી નિશાળોમાં અંગ્રેજી મદતિ મુજબ ડેંગવણી લેવા લાગી. જે હિંદુઓ એક સમયે તાલપત્રપર લખેલા પુસ્તકો વાંચી અભ્યાસ કરતા, તેઓના સતાનો અત્યારે સુદર અંગ્રેજી પુસ્તકો લાંબા લખ, અંગ્રેજી ભાષામાં મેધ મર્જનાના જેવા અવાજે ભાષાશુ કરવા લાગ્યા આ પ્રમાણે સમાજના એક ચરપર બીજો ચર ગ્રેહવાતો જતો હતો, ઝોગણીસમી સદીના શ્રિષ્ટિય રાજ્યના પ્રસાદથી સમાજ ધીમે ધીમે ઉન્નતિ કે અવનતિ તરફ પ્રમાણ કરી રહ્યો હતો. ડેંગવાયે વર્ષ સમાજનો જ્ઞાન ન અટકાવતા તેને મથાસજિ વહેવડાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો.

પરંતુ આ પરિવર્તનથી આમ વર્ગના હૃદય શ્રિષ્ટિય સરકાર વિરુદ્ધ ઉત્કેશમાં નહોતા, સાધારણ પ્રજા આવા પરિવર્તનથી મોઝ હૃદયપાથકની શકા કરતી નહોતી હિંદુત્વનું અપમાન થતું હતું, હિંદુ રિવાજો પદ્ધતિ થતા હતા, છતાં ધર્મધ હિંદુઓ પોતપોતાની ક્રિયાઓ મંબીર પથે કરી જતા હતા મામાજિક રિવાજોના પરિવર્તન સિવાય એક બીજી બાબતનું પરિવર્તન આમ વર્ગના અત-કરણને સહેજ ધક્કો મારી રહ્યું હતું બધા ભોંકો જાતિ વિચાર પર લીક્ષ્ય દષ્ટિ રાખતા હતા, બધા પોતાની જાતિ બચાવવા દૃઢ નિશ્ચય કરી બેઠા હતા કેમકે પથ એ સનાતન ગિવાજથી ચલ્યા નહોતા, પ્રાણ જતા પથ આ સનાતન ધર્મનું વિસર્જન કરવા તૈયાર નહોતા બન જતા કેવી દુર્ઘટના વેડતી પડે છે, સામાજિક સર્વધ ચલ્ય થયું

રહેલું પડે છે, ઇશ્વર, ધર્મ, માતાપિતા, કુટુંબીઓથી છૂટા થવું પડે છે, મગ્ધ પડી અનત પદ પ્રાપ્તિને બદલે ભય કર અધકારમય નરક ભોમવત્તુ પડે છે એ વાતથી બાળક, વૃદ્ધ કે વનિનામાનું કોઈ અભય્ય નહોતું એ વિચાર તેઓના અત કચ્છમા હા કોતરાધ રજા હતા જાતિ વિચાર તરફ અગ્રિએની પશ્ચુ ખાસ નજર હતી, તેઓ પ્રજાની જાતિ કુ રક્ષણ કરતા તરફ હિંદુસીનના બનાવતા નહિ, પરંતુ આવી તીવ્ર દૃષ્ટિ, આવો માઠ પ્રયત્ન છતાં કોઈ કોઈ વખતે એનાં એવું કાર્ય થઈ જતું કે જેથી માધ્યમ્ય પ્રજા ચમકી જતી તેઓના અ ન કચ્છમા ભગીના મોજા ઉછળતા

કેદીઓનું પોપણ સીધીરીને સન્કાર તમ્મથી થતું હતું તેઓનું
શુભગન પછેરે બધા કાપેા સન્કાર તિલાનની જૂના નિયમ મુજબ
કેદીઓને ખોગડી માટે સન્કાર તમ્મથી અમુક ડીપી મા મળતા તેઓ
એ રૂપીઆમાથી પોતપોતાની મન્થ મુજબ ખોગડી મેળવતા અને
પોતાને હાથે રાંતી જમાતા પન્થુ એ નિયમ જોક્ષતી વ્યવસ્થાને
અનુદન નીવડતો નડેતે કેદીઓ ખોગડી મેળવી, ગવરા માટે ઘણો
વખત શુભાવતા, તેથી તેઓને માટે નક્કી કરવામા આવેલુ કાર્ય
થન્ મકતુ નક્કી આ માટે તેમેને જુના જુદા ટોળામા વડેથી
નાખવામા આવ્યા, ની કરેના સમયે એ જુના જુના ટોળાને જમા-
ડા માટે ખામ ઝોલામા રોકવામા આયા જોઓને માટે રસોડ
કરવાની હોય, તેઓ કરતા ઝોલોએ હવતી નતનો હોય તો તેઓ
વડલાય એ મધા સમજી શકે તેમ છે જેના રમાયા નીમરથી
હથી નાતતા કેદીઓ મહુ ફરકેગન ગયા બધા ક્ષિટિ કંપનિની
ઉદાગતા માટે શક બતાવવા લાગ્યા તેઓ એમ ધાગ્યા લાગ્યા કે

સરકાર હવે પ્રજાને શ્રીમ્નિ ધર્મમાં વરલાવવા માગે છે આ મગકાર કેદખાના સિવાય બીજા શહેરોની પ્રજાના હૃદયમાં પણ કસી ગયો હતો પ્રજા આ આકસ્મિક પરિવર્તન જોઇ વિન્મયથી દિગ્મૂલ બની જવા લાગી આજણુ ગ્સોયા જેલમાં મધવાનુ કામ કરતા હતા, પણ આજે આજણો તો કાસે કેર્ન હવાઈ જાનના ગ્સોઈઆ આરી ઉચી જાનના કેદીઓને ઉપવાસ કરાવે, એવા મદેદથી પ્રજા મહુ મુઝાઇ હતી ફિરગી મગકાર આપણને વરલાવવાનો ધધો લઈ ગેરી છે એ પિચાગી પ્રજા બહુ ગબગઈ ગઇ

આ નાધો કેવળ હિંદુઓને જ હતો હિંદુ મિત્રાચ રીજ કોઇ જાનિને જેલમાંના ગ્સોડા સમય બહુ વાપો નહોતો મુસલમ નોએ આ બામતમાં લાગણી મનારી નહોતી પરંતુ એક બીજી બામતને લીધે તઓમાં ઉરગેણી ફેલાઇ ગઈ હતી તેઓની ફાગસી બવા ન્યાયની અદાલતોમાંથી ગાના થઇ ચૂકી હતી તેઓના માનાતા મોલનીઓ અગ્રેજ ન્યાયાધીશો સમલ હલકા પાતા હતા, તેઓની કલકનમાંની મદેસા સગકાર પામેવી ધાર્મિક ખેગત મેગરી ગકની, જે આચાર, જે રીતિ, જે બાપા એક મદી કરતા પણ વનારે વામત પ્રમગ પ્રતાપ સાથે હિંદુપર મર્વત્ર અધિપતિપણુ મોગવના આગ્યા હતા તે અત્યાગે પ્રતિદૂગ તેજના પ્રભાવથી માત્ર પડના લાગ્યા, અને કેઇ અબાવનીય દેવી યજિતે થોગે સર્વ સહાન્ક કાળને કોળિયો બનવા લાગ્યા અગ્રેજ બાપા, અગ્રેજ કળવગી અને અગ્રેજ આચાર-વ્યવહારે મુમનમાન મોનરીઓને મદેક વગ મનારી મૂચા તેવામાં વળી નિહકર જમીન જમ થવાથી તેઓના ગુસ્સો મો મણો વધી મયો ત્યાગમાદ કેદખાનામાં ન્યાયા નીમાયા જોઇ તેઓનો શક

મજબૂત થયો આ પ્રમાણે મુસલમાનો પણ ગુસ્સે થઈ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ઉરકેરાઈ ગયા. ૧

લોડ ડેલ્હાઈઝી આગ્યા પહેલા આ નિયમ થયો હતો એ નિયમ એકાએક વ્યવહારમાં મૂકતા કદાચ બડબખેડ થાય એવું અમલદારોએ પ્રથમથી જ ધારી લીધું હતું, તેથી તેઓએ બહુજ સાવ એટી રાખીને નિયમ અમલમાં મૂક્યો હતો? પરંતુ રખત તીવરા લાગ્યો, દર વગ્સે જુદી જુદી પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવા લાગી આ ફેરફારોથી અમાઉની સહા મદ પડવા લાગી, સાવચેતી જાણી થવા લાગી, તેથી અનેક રથોએ કેદીઓ આ પ્રણાલી વિરુદ્ધ ખુશ્કો વિરોધ દર્શાવતા અચળાયા નહિ તેઓ સાદસ અને દડ પનિયાપર

૧ વિશ્વાસુ બાતમીઓપરથી જણાય છે કે, હિંદુઓ અમાઉ મુસલમાનો સરકાર વિરુદ્ધ ઉરકેરાયા હતા બંગાળના પોશ્વિસ મુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ડેપુટીઅર સાહેબે એક વખત લખ્યું હતું કે, ‘ મને તપાસ કરતા જણાયું છે કે, મુસલમાનો જમીન જમ કરવાથી, નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી અપાવાથી, અને અંગ્રેજ કેળવણીને મદદ કરવાથી બહુ ઉરકેરાઈ ગયા છે ત્યાગમાદ જેલમાં આયા નીમવાની પદ્ધતિ શરૂ થવાથી તેઓને સરકાર તરફનો ગુસ્સો મહુજ વધી ગયો છે ’ Kaye, Sepoy War Vol I P 167, note

૨ વાચવ્ય પ્રાંતોના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે ઇ સ ૧૮૪૧ ના જુલાઈ મામમાં મજકુર વિષયમાં એક વિજ્ઞાપન પ્રગટ કર્યું હતું કે, “ જો આ પદ્ધતિ વાસ્તવિકરીતે પ્રજાના રિવાજોને હાનિકર્તા હોય, અગર થોડા સમય માટે પણ કેદીઓની બરિખ્મની આશાનું કનમૂલ કરતી હોય તો સરકાર એ વ્યવસ્થા કેવળે ” Kaye, Sepoy War Vol I. P. 198, note

આધાર રાખી આ નવી પદ્ધતિ સામે ઉઠ્યા શાહવાદ, સારસ્વ, બિહાર અને પટણા રવાણા ખા. કરે એવા બચકર બનાવોના સ્થળો બન્યા. પણ દીર્ઘદષ્ટિને લીધે, પ્રિન્સ રિકાનોનું પૂર્વનીય સ્થાન પૂર્ણબુદ્ધિ કાચી આ બચકર બનાવથી મુક્ત નહું.

એવા નીમાવાથી કેદીઓ અને આશુમાશુના ગ્દેવશીઓમાં જોમ અસતોષ અને ઉરકંઠણી ફેનાઈ હતી, તેજ રીતે કેદીઓના જલપાત્રમાં ફેગાર થયેલી એ અનતોષ વની પાયો હતો લોટો હિંદુમુલમાનના જરૂરી કાર્ય બજાવવાને એક મુખ્ય સાધન છે પણ અમુક સ્થળોએ એ લોટો ઉપ પ્રકૃતિવાળા માણસોના હાથમાં હથિયારનું મામ પણ મળે છે^૧ એ માટે કાઠ કોઠ સ્થળના કેદીઓને લોટાને મક્ક માટીનું પાન આપવામાં આવતું નહોતું માટે સોપાની નિમજી-થવાથી જે ઉચ્ચપાથન થઈ હતી, તેની-જ ઉચ્ચ પાથન લોટાને મદને માટીના પાત્ર આપવાથી થઈ ગઈ મળીના વાસજ એ કેદીના મગજમાં જુઓજ રિચર પેદા થઈ, નેઓએ જાયુ કે સંગ્રા મધ્યન માટીના વાસજ આપી નહીં નહીં મામે કે, દર્મના નાત મગ માટેજ આ બધા પ્રયત્ન થાય છે આવા રિચારોને લીધે મદીઓ યાન નહીં નયા નાં પ્રજા પણ આ આગમિક પરિસ્થિતિથી મતુષ્ઠ થઈ નહિ આગામાં કેદીઓ એવા તો ઉરકેગલ ગયા કે માગુના નક્કેને અમનદારોના લોક વી નેમના ન હ

૧ કે સાહેમે આ મામલનું એક પ્રાન આપ્યું કે તેજે બાબતુ છે કે ઇ. ૧૮૩૮ ના એપ્રિલ માસમાં અલીપુર નેના એ કેદીઓ તમાના મેજિસ્ટ્રેટ રિચર્મન સાહેબને રિત્તના થોટાના આરાતથી મારી નાખ્યા હતા Kaye, Sepoy War, Vol I, P. 198-99 hotd.

ગાળીઓ ચલાવતી પડી, યુજરપુરમાં પણ પ્રજાની ઉરકેરણી વધી પડી ત્યાંના મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબે એ ઉરકેરણીને કદીઓને મદદ કરનારા, કદીઓ તરફ દયા બતાવનારા રહેવાશીઓના એક બચકર અને આકર્ષિતક કારકશાન તરીકે ઓળખાતી, સકેરના તથા આમવાના બધા લોકો તથા ખેડુનો આ ઉરકેરણીમાં બાત્યા હતા તેઓએ ખુદા સજ્જદામાં જાણારી દીડું હતું કે જ્યાં સુધી કદીઓને લોટા નહિ આપવાના આવે, ત્યાં સુધી અમે અમારે ધેર જઇશું નહિ. લશ્કર આવી પહોંચે તે દરમ્યાન કદીઓ છૂટા થઇ તેજુરી છૂટે અને શહેના લુટ-કાટ ચલાવે એવી બીકથી અમલદારો એટલા બધા મજબૂત ગયા હતા કે તેઓ એ કદીઓને લોટા પાડા સોંપ્યા હતા, અને એ રીતે પ્રજાને શાન પાડવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું.

કેમપણ જાનો આગમિત ફેરાર લોકોના મન ઉરકેરી મૂકે છે, એવી પ્રત્યક્ષ ખબરો આ કે ખાનાઓની અનુપાશનપત્રથી મળે છે કદીઓ હુમેલા સતોપી ગદના હોવા છતાં ધર્મ અને જાતિ જવાની બીકથી તેઓ દમ્ભતા બની જાય છે, અને એ મબીગ વીક તેઓ । અનક ધુમા આગ પ્રગટારી તેઓને હેરાન કરી મૂકે છે પગતુ કદીઓ મિટિશ સગકાગને કડા દાન્યાના કુવારી શકવાને સમર્થ નહોતા, કુદના નકનાપથી લાવરગ બસી નાખવાની શક્તિ એ બાકામાં નગેતી તેઓ કેવળ ક્ષણિ-સરેલથ, ઉરકેનાઇ, ક્ષણિક અવેગ મનારી ચૂમ્બા હતા જેથી બચવામાં ફેરાર કેવે એ એ-જનની પરીના હતી મુકાર એ પરીક્ષા પત્તર મરી ચગી હતી પણ કદીઓ કમ્ના વધુ જંગમ એક લડાયક વર્ગ હતો તે વીનામાં મમાજનો આગેવાન મળતો તે એ માનસિક અને નેજરરી વર્ગને મિટિશ સરમાગની ગાજન નિ અને વિભાજિતની મે લરી તથા પગિનાના ટોળા ઉરકેરી લા હતા. તે વર્ગ બચકર આગ સમમાવવાની શક્તિ ધરાવતો હતો.

(૨૧૮)-

અધ્યાય ૫ મો

વિષય નિર્દેશ - બ્રિટિશ કે પનિનુ સિપાહી સૈન્ય-તેની ઉત્પત્તિ અને
ઉન્નતિ અસતોષના કારણે-હિંદી અમલદારોની અવનતિ-બેલોરમાં
સૈનિકોનું બંડ-હિંદને યુરોપિયા સ્પર્શ-સિંધ અને ખનબ ખાલસા-
રાજ્ય વહિનું ફળ-બેલોર ડેલ્હાઈની અને સ્વર્ગ ચાલસા નેપિયર-ડેલ્હાઈની
સ્વદેશ ગયા-તેના નામ અને કીર્તિ-તેના ઉત્તરગતિકારીની નિમજ્જ-

જમીનદારો અને સમાજની આત્મિક વ્યવસ્થા જેમ એક
તરફથી આમાંની અવસ્થા ઝેડી દહાડે દહાડે
૬ સ ૧૭૫૬-૧૮૫૬ અવનતિને માર્ગે ધમકાવા લાગ્યા તેમ બીજી
બાજુએથી એક નોંધ વર્ષ ૧૮૫૬ થી, કલન
થન, રાજ્ય અમલના અગ્રણી બેઠા રાજ્યની મજિત કાયમ
ગણવા માટે એ વર્ગની મુદ્દિ થઈ હતી અને ભવિષ્યનું અનિષ્ટ
નિવારણ માટે એ દહાડે દહાડે પુષ્ટ અને વર્ધિત થતો જતો હતો
વળી સર્વત્ર શાંતિ મળતવા ખાતર એ વર્ગ જુદે જુદે ન્યૂજો, જુદા
જુદા રોજામાં વહેવાઈ રહ્યા હતા બ્રિટિશ ગજપુરમાં વાગતા
હતા કે હિંદ નગરથી જનાયુ છે, અને ભવિષ્યમાં એ નગરથી જ
માયરી રાખવાનું છે માટે જ્યાં સુધી તગ્ગા દાયમા છે, ત્યાં સુધી
કોઈ પણ અનિષ્ટની શંકા નથી તગ્ગાનું આનું મહા પ્રયાગન હોવાથી
તેઓએ નમ્યા મધ મૈનિયે રાખ્યા હતા બ્રિટાનિયાનું પ્રાપ્ય

(૨૧૬)

સાત્રાજ્ય લગભગ તથા સાખ હથિયારમય મૈનિકાથી સુરક્ષિત થયું હતું

પરંતુ એ તથા સાખ મૈનિકામાના ધણા થોડા ઇંગ્લાંડથી ક્ષાત્રનામા આવ્યા હતા ઇંગ્લાંડની વસ્તી અથવા હિંદની પેશા કૌશલ બ્રિટિશ મૈનિકદ્વારા હિંદમા બહોલન જાળવવાને માટે મમ થાય તેમ નથી તે નાટે ધણુ ખરૂં લરકાં આ દેશમા જ ઉજી કરવામા આવ્યું હતું અને તેને અગ્રેજ પદ્ધતિ મુજબ કેળવી તેમાર ગમવામા આવ્યું હતું, જે થોડા હિંદીઓના લરકાં રોમર્ટ કક્ષા-ધવિતે જ્યાં આપ-થો હતો તે લરકર રુમય જતા પ્રચડ બની ગયું હતું એ દેશી નરકર સાહસ અને વીરતામા મુરોપિઅન લરકાં સમાન હોઈ અદરના અને મકામના સમુના હલ્લામાથી કપતિના મુલકનુ રક્ષણ કરતું હતું વીગતથી પ્રસિદ્ધ થયેલ હિંદ પોતાના રાજાને માટે આ પ્રમાણે પોતાના બળકોને લરકગી વેગમા સગ્ગ કરી પોતાનું માગવ બતાવી ગ્લો હતો

સિપાહીઓ વીગતા અને રણમૈગમની માથે વિશ્વાસ અને નફાદાર તરીકે પકાતા હતા બધા માણસા પ્રવુદન ચિતે તેઓના વખાણુ કરતા પ્રમ્મ પોતાના જાતિ ભા ઓના વખાણુ સતમણી બહુ કુલાતી કોઈ માણમે એક વખત હિંદના મરન-મન-સને લખ્યું હતું કે, ' તેઓ (સિપાહીઓ) પોતાની હયાતી સુધી આપણા પ્રતિ વફાદાર છે, એમા ઓ શક નથી તેમણે અને તેમના પૂર્વજોએ આપણા માટે એક વિશાળ સામ્રાજ્ય મેળવ્યું છે, તેઓ બચક મમયમા-જે સમયે આપણુ રાજ્ય જરા બેડું હતું, તે સમયે આપણી બાળુએ ડભા રહ્યા હતા, તેઓએ આપણા હુકમથી પોતાના જુના

માથેકો ચિરુદ્ધ, પોતાના રહેશ ચિરુદ્ધ, અને પોતાના કુટુંબીઓ ચિરુદ્ધ
ચુદ્ધ કર્યું છે ૧૧

શ્રિદેશ સેના સાથે હિંદી સેનાનો યુદ્ધ થયો. થયે શકે તેમ
નથી જુદા જુદા કારણોથી જુદા જુદા આપનોમા બને એના એક
બીજાથી બહુ જુદા પડી જતી એક જણ શ્રિદેશી માનિકની મુદામી
કરના નીમાથે હતો, બીજે પોતાના રહેણી ગામ આ રહેણનું
કાર્ય પાર પાડના નીમાથે હતો, એક જણ ધણી ખરી વેળા પોતાની
સ્વમનિ, સ્વધર્મ અને સ્વમાનિનો દ્રાહી મનતો, ત્યારે બીજે ધણી
ખરી વળા જુદા દેવની, ધર્મની, અને જુદા વર્ણની પ્રભા ચિરુદ્ધ
સાચ થતો; એ જણની વરદારી માનિક તમ્બડી મળતા
પગાર વડે જપન્ન થઈ હતી અને માનેકના સદાયગણ્યથી પુષ્ટ થતી
હતી, બીજાની વરાદારી પોતાની પુષ્ટિ સથે પુષ્ટ થતી અને પોતાની
જનનિ સાથે ઉગતા થતી પગલુ આપી જુદાનું જુદા, દેવી લસકર
શ્રિદેશ જાના તર વરદાર હતું પેના અને સારા આચરણના
બદનામા જે વરદારી મળતી, તે વધીરેના, માનિકના રહેણી સેનાની
કર્તવ્ય પરામર્શને પણ પડાવી શકતી

અનિવચ્ય મરનન કરી પડતી હતી જતા નિરાર્થઓ કરી
પણ કર્તવ્યનિમુખ થતા નહિ. અમારે ક્યાં નિરાચ તે મર્ત પ્રનારનું
કુ મ મરન કરના અને કર્તવ્ય અભરના કોઇ પણ જાતના અચરણ
તેઓ ને કર્તવ્યના માર્ગમાથી પાગલદાવી રાખતી નહિ જુદા ધર્મના
જુદા જાનિતા અને જુદા ગી નિજાજોગના અમરદારના દાશ નીચે
રહી તેઓ સર્વદા પ્રકુલિતો ઝમાલ માથે કર્તવ્ય મળના તથા

1 Way is the Naitic Army directed An
Address to the Right Honourable the Commander-
General of India, by an old Indian, P L

થતા. તેઓ વિદેશી અમલદારો પર વિશ્વાસ ગમતા કંઈપણ સંકેત
 રાખ્યા સિવાય તેમની સાથે મિત્રાચારી બાંધતા. અને જરા પણ
 હિંદુગીરી થયા સિવાય તેઓનો હુકમ બળવવા તૈયાર થતા. તેઓ
 વિપત્તિના સમયમાં બચ કર બૂખમરો વેઠવા છતાં, પોતાનો થોડો
 ધણો ખોરાક પણ યુરોપી સૈનિકોને આપી તેઓની બૂખ મટાડવા
 નૈયાર થતા જે સ્થળે યુરોપી સૈન્ય આગળ વધવાનું કરતું તે સ્થળે
 તેઓ આગળ વધી પોતાની ટુકડીઓ નો વ વટો સ્થાપતા અને લડાઈ-
 ને વખતે સખત મહેનતે મેળવેલા પગારમાથી ફાળો ઉભો કરી
 શ્રિશિવ રાખ્યને મદદ કરતા ઇતિહાસના પાનેપાના તેઓનો વિશ્વાસ
 અને વફાદારીથી ઝગડતા અક્ષરે ઝગડી ગયા છે તેઓની મોટાઇ,
 એકસપી, ઠર્તવ્યમુર્દા અને સ્વાર્થત્યાગ અનતકાળ સુધી તેઓને
 ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત કરી રાખશે હિંમતવાનું સિખર વૃદ્ધી પડે
 તોપણ તેઓનો ઔચ સ્થબ જમીનદોસ્ત થશે નહિ હિંદી મહાસા
 ગર પણ તેઓની કાર્તિના ચિહ્નને ઘેાષ ચકશે નહિ. દક્ષિણ હિંદમાં
 જ્યારે અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકો પોતપોતાના હરીફને તોડી પાડવા
 લડતા લાગ્યા, ત્યારે કંપનીના સિપાહી સૈન્યની ઉત્પત્તિ થઈ તે
 વખતે સિપાહી સૈન્ય વ્યવસ્થિત થયું હિંદ સામ્રાજ્યનો દક્ષિણ ભાગ
 સિપાહી સૈન્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિકાસનું ક્ષેત્ર છે એ સૈન્ય
 સૌ પહેલા બહુ થોડું હતું છતાં તેણે દરિદ્ર કંપનીના હલેલાથી
 કંપનીના અધિકાર આલુ રાખ્યા હતા ધીમે ધીમે રથુકૌશલ્ય અને
 ક્રાંતિમાં તે ઉત્તમ થવા લાગ્યું, અને લડાઈના મેદાનપર યુરોપિઅન
 તીર પુરુષોની સમાન ધરાકમ દર્શાવવા લાગ્યું ગોરા સેનાપતિના
 હાથ નીચે મેળવાવાથી રત્નપુતો તથા મુસલમાનોનું માન વધ્યું અને

(૨૨૨)

વિજય મળવાથી તેઓનો ઉત્સાહ બમણો વધ્યો. તેઓએ મદુગાના હલ્લામાં કેવું પ્રાર્થન કરાવ્યું હતું અર્કાટના બચાવમાં કેવું સાહસ દર્શાવ્યું હતું કંડોરમાં ફેલી કુશળતામાં સતોત્રકૃષ્ણ સૈન્ય સાથે સગીનોની લડાઇ કરી હતી તે વાત દનિહાસકારો બહુજી આનંદ પૂર્વક વર્ણવે છે બંધી જનની સત્તા, જવાબદારી, સન્માન અને ધન્યતા તે વખતે કેવળ અંગ્રેજ મેનાપતિઓને મળતું કેળવાયદા સુખવસ્થિત અને હોશિયાર હિંદી સૈનિકો પણ ને બધામાં બાગાદાર હતા તે વખતે ગોરા અમલદારો હિંદી સૈન્યની જવાબદારી હિંદી અમલદારોને સોપતા અચકાતા નહોતા તેની મેનાપતિઓએ પૂનાના બોગ સહકારીઓની મારફત ઘોડેચાર થી, પાનપોતાની ટુકડીને ધણી વેળા લડાઇના—મેદાનપર દોરી હતી પ્રાર્થન અને કુશળતામાં કાળા બોગ વચ્ચે કંઈ જીદાર્થ જણાઇ નહોતી પાછડીવાળા સૈનિક ટુકડી, ટોપીવાળા સૈનિક ટુકડીની મારફત સાદન અને ગુણોત્કૃષ્ટિ માટે ધણી વેળા સન્માન પામી હતી

જે સમયે કાળી કાટડીના બાવના સમાચાર મદ્રાસ આગ્રી પહોંચ્યા, અને એક દહ શરીરવાળો તન્નુ પુરુષ અવિધ્યના પાસા સવળા પાડવા ખાતર મદ્રાસથી કલકત્તા જના નીકળ્યો, ત્યારે જંગા કિનારપર અંગ્રેજોના તામાનું કોઇપણ ફેશી સૈન્ય ન હોતું પરંતુ મદ્રાસમાં ફેશી લશ્કરની ૧૦ ટુકડીઓ રહેતી હતી એ દરેક ટુકડીમાં એક હજાર લડવૈયાઓ હતા કલકત્તા એ મેનિક પ્રુપોને સારે લઇ પહોંચીયર ચડ્યો, અને દરિયો ઓળંગી કલકત્તા આવી પહોંચ્યો કલકત્તા જતાયુ એ સમયથી કંદાઇવે જંગાળામાં સૈનિક ટુકડી ઉભી કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. તેની દહના અને ગુણોત્કૃષ્ટિને લીધે

અંગાળાની સૈનિક દુકડી ધીમે ધીમે મળજૂત બનતી લાગી. એ સૈનિકોએ પ્લાસીના મેદાન પર પોતાના નદ્રાસી મૈનિકો સાથે રહી લડાઈ કરી હતી ત્યાર બાદ આઠ વર્ષે આ એક દુકડીને બદલે નવ દુકડીઓ દબી થઈ મદ્રાસની માથક અંગાળાની દુકડીઓમાં પશુ હજાર હજાર સૈનિકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

જેઓને સુસિદ્ધિ અને સુવ્યવસ્થિત યુરોપીઅન લશ્કરનો અનુભવ હતો તેઓએ મોઝામગાળાના આ દેશી લશ્કરને સર્વોત્તમ લશ્કર તરીકે જાહેર કર્યું છે અંગ્રેજી પદ્ધતિ અને રિવાજ મુજબ દોરવતુ આ સૈન્ય અંગ્રેજી લશ્કરનું હરિફ થઈ પડ્યું હતું અંગ્રેજોએ આ સૈનિકો તરફ કદાચ પશુ હિંમતીનતા બતાવી નહોતી જે રિવાજ તેઓના ધર્મવિરુદ્ધ હોય એ રિવાજ ખળાવવા તેઓએ કદી પ્રયત્ન કર્યો નહોતો સિપાહીઓ પોતપોતાની અવસ્થાથી સતુષ્ટ રહેતા, અને સતુષ્ટ હાવાથી જ ગણસેન પર શ્રિદિશ સંગઠારનો પક્ષ સ્વીકારતા તેઓ પોતપોતાના ગિવાજ મુજબ જુદા જુદા રહેતા, જુદા જુદા રસોઈ કરતા અને જુદા જુદા જમતા, તેઓ કદી બાધના, કાનમાં આભૂષણ પહેરતા તિલક કરતા એ બધા વ્યવહારમાં કાંઈ અડચણ નાખતું નહિ એ બધા ચિદ્નો તથા ગોરાઓની સાથે બળી જતાનો કાંઈ કંપેશ કરતું નહિ ગોરાઓ પોતાના ધર્મમાં વટલાવશો એવો સદેહ તેઓને કદી પડ્યો નહોતો, આથી તેઓ સતુષ્ટ રહેતા, મેનાવનિના હુકમમાં રહેતા અને સરકાર તરફ હમેશા વશદારી મનાવતા

સિપાહીઓ કદાપણ નિમકહરામ થયા નહોતા તેઓ જેનું બુણ ખાતા તેના તન્દ્ર કદાપણ અકૂતલ થતા નહિ વશદારી, વિધાસ

(૧૨૪)

અને કૃતગતાથી તેઓ સદા વિશુદ્ધિત રહેતા પરંતુ જો તેમને જાણતું કે અમારા પાળક અમારી વિરુદ્ધ વર્તે છે, અમે જેના તરફ અટક મૂકાની નજરે જોઈએ છીએ, જેની આત્માથી માયા કપાવા તૈયાર થયા છીએ, તેઓ અમારી વિરુદ્ધ વર્તે છે, અમારા મતને માન આપતા નથી તો તેઓ બહુ દીલગીર થતા એ દિલગીરી તેઓના હૃદયને પ્રતિફલિત જાળ્યા કરતી હતી

અમાણાનું સિપાહી સૈન્ય સ્થપાવાને સાત વર્ષ થઈ ગયા આ વખતે તેઓમા અસતોષન ચિન્હો જણાવા હ. સ. ૧૭૬૪ ઢાઝા પરંતુ એ અસતોષની ઉત્પત્તિ સિપાહી સૈન્યમા થઈ નહોતી યુરોપિઅન સૈનિકોમાથી આ અસતોષ સિપાહી સૈન્યમા ફેલાયો હતો કંપનિના લશ્કર માટે ઝીંગ જાહેર આપેલા પેસા આવતા વાર થઈ એટલે યુરોપિઅન સૈનિકો અતિશય અસતુષ્ટ બની ગયા પરંતુ જ્યારે રૂપિયા આવી પહોંચ્યા, ત્યારે સિપાહીઓ તેમાથી પોતાને બાગ નહિ મળે એમ ધારી કચ ત્રાવા ઢાઝા તેઓનો આ અસતોષ અકારણ નહોતો તેઓએ યુરોપિઅન સૈનિકોના જેટલીજ બહાદુરીથી કંપનીનું કાર્ય કર્યું હતું માટે તેઓ ફનામ પણ યુરોપિઅનો જેટલુંજ મેળવવા હઠ્ઠતા હતા. પરંતુ આ વખતે કાળા મોગનો બેદ સત્તાવાળાએ શરુ કર્યો આથી દેશી સિપાહીઓ બહુ ઝુલ્સે થયા તેમના હૃદયમા જે આગ પ્રગટી

૧. યુરોપિઅન લશ્કરના એક સાધાણુ સૈનિકને (Private) જ્યારે ૪૦ રૂપિયા મળ્યા ત્યારે સિપાહીને ૭ રૂપિયા આપવાનો હુકમ થયો. છેવટે તેઓને વીસ રૂપિયા આપવામા આવ્યા હતા
K110, Sshoy Wor I P 206 note

(૨૨૫)

હતી, તે હોવાઈ નહિ. વરસ પૂરે ચતા પહેલા તેઓની એક હુકડીએ બ્રિટિશ અમલદારોપર હલ્લો કરી તેઓને કેદ કર્યા અને દલ્તા સાથે કથું કે અમે કદી પણ કપનિતુ કામ કરવાના નથી પરંતુ એ બડ ક્રોરતાથી દમારી દેવામા આવ્યુ. ૨૪ સિપાહીઓપર બડ ક્રોરવાનો આગેપ ચૂકનામા આવ્યો, છાપગની લશ્કરી અનાવતમા તેઓપર કામ ચાલ્યુ છેવટે જેઓ ગુનેહગાર યા, તેઓને તોપને એ જે હુડાડી દેવાનો હુકમ થયો

આ હુકમ અમલમા આવ્યાને દોઢસો વર્ષ થઈ ગયા છે, ૨૪ સિપાહીઓ પોતાના રાહચારીઓ સમન તોપના ગોળે પડ્યા, તેને પ્રજો વખત થઈ ચૂક્યો છે. સિપાહીઓએ એ દરમિયાન અનેક વિરોધકર અને જ્વાડા બડા કરે તેવા બતાવે જોયા છે, પરંતુ આ રોચનીય અને બયાનક બતાવ કગતા પધારે શોચનીય અને બયાનક તેઓએ કરી જોયા નથી આ દેખાત જોયો બયકર હને તેવોજ ત્રાસજનક હતો દરહી અને વિન્ની મનિકા વિલામ મેનના એકી થયા છે તોપો દાઝોગાયા પરિપૂર્ણ થઈ બયકર દેખાવ ગતુ કરી ગદી છે છેવટે જુઓ પેલા ચોરીય સિપાહીઓ તરફ તેઓ સજ્જ બાગવવા માટ ધીરે પગન તોપો સન્મુખ આવે છે, સિપાહીઓ તોપો આગળ આવી કબા મેજ મત્રા નાહેળ આ નનકર ઘટ નાના સૂત્રધાર હતા તેઓએ હુકમ આપ્યો. પ્રથમ ચાગ સિપાહીઓને તોપના મો સાથે બાધવામા આવ્યા કેટલાક બયકર દેખાવરાગા તોપચીઓ છેવટનુ કાર્ય બજાવના તૈયાર થયા, એ કાર્ય બજાવતા કેટલીવાર લાગે? મત્રો સાહેબના હુકમથી તોપો છૂટી ચાગ કલાવર

ઓધાના સિપાહીઓના શરીરના ટુકડે ટુકડા થઈ અનંત આકાશમાં મળી ગયા.

આ ભયંકર રંગભૂમિપર કરુણાત નાટક ભજવાનું જોઈ દરેક સિપાહીઓના મુખપર કદી ન ફેંચાયેલી એવી કાળાશ પથરાઈ ગઈ, દરેકની આખમાંથી ખળખળ કરતો અમુકપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. બ્રિટિશ સૈનિકો સમક્ષ બ્રિટિશ સેનાપતિના હુકમથી પોતાના સ્વજાતિ મૈત્રિકોનું આવું મોત્યનીય પગિષ્ઠામ જોઈ તેઓ દરેક મર્મ પીડાયા. અકળાવા લગ્યા એક પછી એક વીર જશુ તોપોના મુખ સાથે બધાઈ હતા ન હતા થઈ ગયા બધા સૈનિકોએ આ શૈત્યનીય દેખાવ જોયો બાકી રહેલા ૪ જશુને, બીજા મથળોના સિપાહીઓને બ્રિટિશ સિલ્હની શક્તિ બતાવવા માટે, ગણવામાં આવ્યા પરંતુ આટલેથી જ આ ભયંકર નાટક પૂર્ણ થયું નહિ બ્રાંડીપુરમાં બીજા ૭ સિપાહીઓ પર કામ ચાલ્યું, અને તેઓનો જીવનશ્રોત પણ આ પ્રમાણે અનંત કાલસ્રોત સાથે બળી ગયો આ કાર્ય દ્વા માયા વર્જિત જના બ્રિટિશ સરકારને પ્રજામાં શાન્તિ જાળવવા માટે પાંચ પાંચ પડયુ ક્ષમા બિચારી મ્હાન મુખે આ કાર્ય જોઈ ગઈ, એકાન્તમાં નિસાસા નાખવા લાગી શાન્તિ ફેલાવવા માટે આ કાર્યમાં દ્વામાં અનુમોદન આપવું પડ્યું.

આ કઠોર શિક્ષા અને કઠોરતા નિષ્ફળ નીવડી નહિ. સિપાહીઓ કંપનિના પ્રવળ પ્રતાપ સમક્ષ મસ્તક અવનન કરી બેઠા, અને બધી બાબતમાં બડગડાટ કર્યા સિવાય કંપનિનો હુકમ માથે ચડાવવાનું શીખ્યા તેઓ સમજી ગયા કે ગમે તેમ હો પણ કંપનિના વિરુદ્ધ કંઈ પણ આચરણ કરશું તો જિંદગી ગુમાવવી પડશે બ્રિટિશ ન્યાય,

જાતિ, દ્રેષ્ટી અને પ્રકૃતિનો વિચાર ન કરતા અધાને અન્યાયનું ફળ ભોગવાવશે આ વિશ્વાસ બહુ કાર્ય સાધક નીવડ્યો કલાઇવના સમયમા જ્યારે યુરોપિઅન સૈનિકો અસતોષી બન્યા, ત્યારે દેશી સૈનિકોએ તેઓને જીતેજન આપ્યું નહિ કલાઇવે આ વિશ્વાસુ અને વફાદાર સિપાહીઓને લીધેજ યુરોપિઅન સૈનિકોને ટાઢા પાડ્યા હતા જો એ વખતે સિપાહી સૈન્ય યુરોપિઅન ઓફિસરોને મદદ કરત, તો સરકારને બહુ મુશ્કેલીમા ઉતરવું પડત પરંતુ નિપાહીઓ આશ્રયદાતા અને પાલનકર્તા તરફ નિમકહરામ થયા નહોતા તેઓએ હા કરી લુકમ ઉઠાવ્યો નહિ તેઓએ કંપનિનું લુચ્ચ ખાધું હતું માટે તેઓ સામો પક્ષ તથા કંપનિના પક્ષમા રહ્યા હતા નિપાહીઓની આ વફાદારી પર આધાર રાખી કલાઇવે પોતાના મદદગાર સ્મિથ અને ફ્લેચરને યુરોપિઅન અમલદારોનો અસતોષ ફર કંવાનું લખ્યું હતું સિપાહીઓ હમેશની પદ્ધતિ મુજબ સેનાપતિના લુકમથી મળવાખોર યુરોપિઅન અમલદારો પગ જોળી અધાવવા નૈયાગ થયા હતા ૧ સિપાહીઓની દુહના જોઇ કલાઇવને શાંતિ વળી હતી તે સમજી ગયો

૧ Browne, History of the Bengal Army Vol I. P. 589

કલાઇવે આ સમયમા સ્મિથ સાહેબને લખ્યું હતું કે, -" આ બટના પચી કાળા સિપાહી અમલદારોએ વફાદારી સાબીત કરી બતાવી છે તેઓ જ્યાં સુધી આવા વિશ્વાસુ અને કાર્યક્ષમ રહેશે ત્યાં સુધી યુરોપિઅન સૈનિકો બળવો કરવા નૈયાગ થાય તો પશુ કંઈ અનિષ્ટ થવાનું નથી " Clive to Smith, May 15, 1760, M S Comp Kaye, Sepoy War Vol I, 210 note

હતો કે વિપત્તિ ગઇ છે જો યુરોપિઅન લશ્કર બળવાખોર નીવડે તો પશુ આ કાળા સિપાહીઓની મદદથી એ બળવો શાન પાડવાને હું સક્તિમાન છું

બંગાળના સિપાહીઓ કેવળ લડવૈયા તરીકે જ પ્રસિદ્ધ નહોતા તેઓ ઉચ્ચ શ્રેણીના બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય હોવાથી સમાજમાં આબરુદાર ગણાતા હતા તેઓ ઉચ્ચ શ્રેણીના હોવાથી પોત પોતાની વશ પર પગમત ધર્મક્રિયાનું રક્ષણ કરવા સદા તત્પર રહેતા હિંદુઓના સૈનિકો પશુ આ પ્રમાણે જુદી જુદી જાતિમાં વહેંચાઈ પોત પોતાના વિવાજ મુજબ ધર્મ ક્રિયા કરતા. તેઓના ધાર્મિક ગિવાજમાં કોઇ ઉપલબ્ધીની કંઈ નહિ પરંતુ છેવટે સૈનિક વિભાજના ઉપરીઓ વ્યવસ્થાને હાને એ વિવાજ પર હાથ ચલાવવા નૈયાર થયા દરેક વ્યવસ્થામાં નીચી ધાન્યના ગમવામાં આવી હતી ઉપરી અમલદારોએ દક્ષિણના નૈન્યમાં નીચી કાર્ય પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી એ સૈનિકો અગ્રેજ પદ્ધતિ નમ હો કેળવવા લાગ્યા, અગ્રેજ ગિવાજ મુજબ સંભળ થવા લાગ્યા અને અગ્રેજ ગિવાજ મુજબ હજમત કળવવા લાગ્યા એટલાવીજ એ કાર્યપદ્ધતિ પૂરેપૂરી અમલમાં આવી ગઈ નહિ, પશુ સિપાહીઓના કાનના આભૂષણ, કપાળમાંના નિલક કે જેને તેઓ પોતાના 'દર્ન'નું મુખ્ય ચિન્હ માનતા, તે છોડવાનો હુકમ થયો^૧ ત્યાગ્યા

૧. Standing Orders of Madras Army Para 10, See II સિપાહીઓ જ્યારે સૈનિકવેશ પહેરે ત્યારે તેઓમાંના કાંઈ નિલક, ચાંદો કે કાનમાંના આભૂષણ ગંધી શકશે નહિ. વળી પેરેલ વખતે દારીપરના વાળ કાઢી નાખવા પડશે Com. Kanyo, Sepoy War, Vol I, 218. note

તેઓની ખાદીઓ પર ધાડ આવી, તેને બદલે અંગ્રેજ ફેશનની ગોળ ટોપી વપરાવા લાગી.

સિપાહીઓ તત્વર અથવા કારણો બોળનારા હોતા નથી તેઓ હંમેશા વહેમી હોય છે આ વહેમ કેટલીક વખત તેઓને ઉધે રસ્તે દોરતો નીન જાતની ટોપી વાપરનાનો દુકમ બહાર પડતા તેઓ વટલાવાના લક્ષી વ્યાજ થઈ ગયા અંગ્રેજ ફેશન મુજબ બનાવેલી ટોપી જોઈ તેઓએ ધાર્મિક કે હવે જરૂર આપણે ખ્રિસ્તી ધર્મના વટલાવાના સરકારે આપણને ખ્રિસ્તી કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે ત્યાંના એક ખીજે વિચાર આવવાથી તેઓ બહુ બહકયા તેઓએ વિચાર્યું કે આ ટોપીઓ આવ અને ડુકરના આમડામાંથી બનાવેલી છે, ખાટે તે હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને ખાટે હરામ છે મૂંછો કપાવવાના, કાનના આભૂષણ દૂર કરવાના, તિલક કરવાના નિયેમથી સિપાહીઓની બાંક ધીમે ધીમે ખાય કર રૂપના વ્યક્ત થવા લાગી હિંદુ સિપાહીઓ જોય તિલક કરવાના નિયેમથી અસંતુષ્ટ થયા, તેમ મુસલમાનો મૂંછો કાતરવાના દુકમથી અને કાનના આભૂષણ કાઢી નાખવાના દુકમથી ગુસ્સે થયા.

આ પ્રમાણે બને જાતના સિપાહીઓ મનોવેદનાથી અસ્થિ થઈ કંપનના રાજ્યને અનિષ્ટકારી બાની બેઠા ઇ સ ૧૮૦૬ ના વસંતઋતુના તેઓ એકબીજા પોતપોતાનો ધર્મ બચાવવાની વાતચીત કરવા લાગ્યા, એપ્રિલ અને મે માસના સિપાહીઓને નવરાસ મળી એ વખતે અંગ્રેજ ઓફિસરો પોતપોતાની ટુકડીઓની જગલેજ મુલાકાત લેતા, જગલેજ પેરેડ વખતે હાજર રહેના આશી સિપાહીઓ અજણ જની જતા, આનનાજમાં મુલતાન જની જતા, અતિથિ,

અભ્યાગત અથવા સાધુ સન્નાસી કે ફરીર પાસેથી નાના પ્રકારની વાતો સાબળતા આ વખતે તેઓ ટોપીની ચર્ચા કરતા. બજારની વાતો અને ફરીરો પાસેથી ધર્મ નાશના સમાચાર સાબળી બહુ શકાશીલ બની જતા. આથી આવો નવરાશનો વખત સિપાહીઓ-મા ઉરકેરણી ફેલાવવામા બહુ અનુકૂળ નીવડતો.

કંપનિના કાર્ય સમયમા સિપાહીઓને ઘણી કડરી ફરિયાદો મેળવતી હતી તેઓ જે તન, મન ને વચનથી સગકારનુ કાર્ય બજાવવામા આખી જિંદગી ગાળે તોપણ તેઓને સુખેદાર દરતા ઉઘી પડતી મળતી નહિ એક સમય એવો હતો કે જ્યારે વિશ્વાસુ સિપાહીને તે કરતા ઉઘી પડતી મળતી હતી, પરંતુ તે સમય વીરી ચૂક્યો હતો. સિપાહી અમલદારો ઉત્તમ ગિથિતિએ ન પહોચના વાસ્તવિક રીતે જોતા તો અવનત સ્થિતિમા આવી પડવા લાગ્યા જે પદવીને લીધે તેઓ પોતપોતાના ટોળામા આગેવાન ગણાતા હતા, જે પદવત્ત લીધે તેઓ ખીજની નજરે ચઢિઆતા ગણાતા હતા, અને જે પદવીને લીધે તેઓને પોતાના પ્રતિ માન ચેષ્ટ થતુ હતુ, તે પદવી અંગ્રેજોની શક્તિથી નષ્ટ થઈ અત્યારે તેઓ બૂનકાળની પ્રતિધ્વાના હાડપિજરૂ રૂપે જિંદગી ટકાવી રહ્યા હતા સિપાહીઓ જ્યારે કામ પડે હોય, ત્યારે અંગ્રેજ ઓફિસરને હથિયાર નમાવી માન આપતુ એ તેની શરજ ગણાતી, પણ દેશી ઓફિસરો સમક્ષ અંગ્રેજ સૈનિકો આવી સિદ્ધતા બતાવતા નહિ. તેઓ કોમપણુ પ્રકારનુ માન દર્શાવ્યા સિવાય દેશી અમલદાર પાસેથી પતાર થઈ જતા આવી સિદ્ધતાનો અભાવ કેવળ યુરોપિઅન સૈનિકોમા જ નજરે પડતો હતો. પેરેડ વખતે અંગ્રેજ ઓફિસરો બૂલથી અશુદ્ધ હુકમ આપનારા વાક્યો

ઉચ્ચારતા હતા દોષ પડતો નિર્દોષ સિપાહીઓપર જે દેશી ઓફિસરો કંપનિનું કાર્ય કરતા કરતા ધરડા થયા હતા, તેઓની નિંદા એકાદ તાજે યુરોપિઅન સૈનિક કરી શકતો. કુચ કરતી વેળા દેશી ઓફિસરોને સિપાહીઓ સાથે એકજ તંબુમા રહેવું પડતું જો તેઓ પોતાને ખગ્ગે ધોડાપર બેસી ગમન કરતા, તોપણ અત્રેજ ઓફિસરોના હાથમાંથી છૂટતા નહિ. સિપાહીઓ જાહેર રીતે કહેતા કે, નિઃશ્રામ અગર મરાઠા સરદારોના સિપાહીઓ અમારા સુબેદાર કરતા પણ્ય ધણે દરજ્જે ઋણ છે. વળી કંપનિ સિપાહીઓને ધણે દૂર લડવા લાઇ જતી જો તેઓ આ અનુપયા, અપરિચિતસ્થાનમાં મરણ પામતા, તો તેઓના કુટુંબની ભારે દુર્દશા થતી. એવે સમયે તેમના કુટુંબને બીજે મરણ પડતું હિંદી રાજ્યો કોઇ પણ પ્રદેશ જીતતા તો જીતમ સૈનિકોને હનામ તરીકે જમીન આપતા, પરંતુ કંપનિ તો તેઓને જમીનને બદલે મીઠા વચનો વડે ફેાસલાવતી યુરોપિઅન ગૃહસ્થાના નોકરો કંપનિના સિપાહીઓ કરતા રૂઢુ પગાર મેળવતા અને અગિયમ સુખમાં રહેતા સિપાહીઓ ધણી વેળા સામાન્ય પશુ જેટલું અપમાન સહન કરતા. એવું પણ કહેવાય છે કે, સેના તિ આર્થર વેલિસ્લિએ પોતાના સૈન્યમાંના ધાવલ સિપાહીઓને ઝાળી-પારથી નિર્દયરૂપે મારી નાખતાની મજૂરી આપી હતી

સિપાહીઓની આ ફરિયાદો કાદમનિક થટનાઓથી પરિપૂર્ણ હતા તેમાં સંત્યનો અંશ હતો ખરો, એમાં કશો શક નથી પરંતુ સિપાહીઓ આ રીતે અસત્ય થયા હતા લાખા કાળ સુધી સહન-શીલતા બતાવી રહ્યા હતા અને અસતોપના બીજ પોતાના હૃદયમાં ખુપાવી રાખી આકસ્મિક ઉથલપાથલથી દૂર રહ્યા હતા. પણ બ્યારે

(૨૩૨)

એળ ટોપી પ્રદેરવાનો, તથા કર્ણોલુપ્ત દૂર કરવાનો હુકમ થયો તમારે તેઓ શાત ગ્રહી શક્યા નહિ તેઓ ખાગસ લાગ્યા કે હવે કમનિ સરકારની દાનત બમ્મી છે. તે આમને વટલાવવા બમ્મે છે. પોતાના ધર્મમાં લાવવા માને છે, અમારે આટે અમ કર નરક તૈયાર થઈ રહ્યું છે, જે ગમ્મહાતું ભવિષ્ય તેઓની નજર આગમ તરવરી રહ્યું હતું તે ધીમે ધીમે ગાદ કળાગમ્મનું થઈ ભવિષ્યમાં પ્રાન્તરી વિપત્તિઓના અમ કર મિત્રે આલેખવા લાગ્યું તેઓના હૃદયમાંથી સતોષ, પ્રીતિ અને આનંદના જૂતકાળના ગર્ભમાં ત્રિવીન થઈ ગયા તેને બદલે અસંતોષ, વિરોધ અને વિરોધાવ તેઓના હૃદયને કાળાશય કરી નાખવા લાગ્યા તેઓ સમજ્યા કે હવે આપણી જાતિનું, રક્ષણ કરવાનો સમય ઉપસ્થિત થયો છે તેઓ શાત રહી શક્યા નહિ, જિ દર્મીના ભોગ આપી પોતાના વસતી મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિને સરખી અમવડો હોવાથી બંને જાતિના સિપાહીઓ એકસથ થઈ પોતાની મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા આ ઉરકેરણીના નેતા કમ્મ દૂર નહોતા મહેસુરમાં મુસલમાની સત્તા નાશ પાળી હતી. જે હૈદરઅલીના પ્રતાપથી એક વખતે સમગ્ર દક્ષિણ હિંદ કમ્મ હતું, તે હૈદરઅલી અત્યારે જૂતકાળના અનત મહાસાગરને વિરે પરપોટાની પેઠે મળી ગયો હતો અદ્યતનના પરિવર્તનથી હૈદરના વચ્ચે સિંહાસન મુખથી બેસેવાના કિલ્લામાં રહેતા હતા તેઓની પાંચ પૈસા ને નોકરોનો ટોટો નહોતો. તેઓ પશ્ચારીમાં પડ્યા પડ્યા હુમ્મ સામ્રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર કર્યો કરતા હતા તેઓ સિપાહીઓની મદદ વગર આ વિચાર પાડી શકે તેમ નહોતું આટે તેઓ સિપાહીઓને કર્તવ્યબદ્ધ કરવાનો

વિચાર કરવા લાગ્યા. આ વખતે તેઓએ તક સાધી, કાર્ય ઝપાટા-
બંધ રાખેલું.

આ કાર્ય અનાયાસે બને તેવું નહોતું સિપાહીઓ અંગ્રેજ
એજિસ્ટરો સાથે ગાદા સળધમાં આવ્યા હતા.
ઈ. સ. ૧૮૦૬ થરણ આ સમયે ધણાખરા એજિસ્ટરો
લાખા કાળની નોકરીના નિવૃત્તિ ભોગવવાની
આશાથી પેન્શન લઈ એકા હતા તેઓને બહો ઉછાછળા અવમાનના
યુવકો સિપાહીઓના અધિનાયક બન્યા હતા. તેઓ સાથે સિપાહીઓને
કંઈ ગાદ સળધ નહોતો, ધણી વેશ્યા તેા એ એજિસ્ટરો પોતાપોતાની
કુકડીના સિપાહીઓને ઝોળખી પણ ચકતા નહિ આથી આ
અસતોષ વેશ્યા નવા એજિસ્ટરો સિપાહીઓને બચરિયન રાખી
લક્યા નહિ તેઓ ખેરેડ વખતે સિપાહીઓને આગનુક અથવા
અપરિચિત માણસોની જેઠે જોતા, સિપાહીઓ પણ પોતાના અમલ-
દારને ક્રોધ અજબ્યા આદમી જેવો ધારતા આથી બડ ઉદાવચ્છનો
સારો લાભ હતો, એ તકનો લાભ બરાબર લેવાયો.

મે માસમા પહેલા અઠવાડિયાના છેલ્લા દિવસે દરબાન
આગુટ્ટ જનરલ એગ્રુસાહેબ કૌન્ટ બ્લેન્કના કિસ્લામા એકા
બેઠા પોતાનું કામ પૂર્ણ કરવા આવ્યા હતા, એ સમયે તેમને વેસોરના
સિપાહીઓના અસતોષ ફેલાવાના ખબર મળ્યા સૈનિકોની એક
કુકડીએ એ દરબાન બહાર રીતે લગુતા બતાવી હતી. મદ્રાસનો
સેનાપતિ સર જોન કુટોક સહેર પાસેના બગીચામા ખસે હતો, મારે
એગ્રુસાહેબ તરતજ તેમને જાણ મળ્યા. થોડા રીજાયા કુટોક સાહેબ
વેસોર પહોંચ્યા. વેસોર આવ્યાનાત્તરે તેણે જે કંઈ જોયું તે થરણ તેમને

(૨૩૪)

એમ્સાહેએ આપેલા સમાચારમા કંઈ અતિશયોક્તિ જણાઈ નહિ. આ આમતમા ધૈર્યથી કામ લેવામા આવ્યું ન્યાયની રીતે જે કરવું થોડું જણાયું, તે કરવામા આવ્યું જે જે સૈનિકોએ શત્રુતા બતાવી હતી, તેઓને મદ્રાસ મોકલવામા આવ્યા જીન નવા સૈનિકોને લાની તેમની જગા પૂરવામા આવી લરકરી અદાલત ડાવણીમા શાંતિ અને વ્યવસ્થા ફેલાવવા તૈયાર થઈ એ મુખ્ય કાવતરાગોરોને સોટીઓનો માર પડ્યો. પરંતુ એથી બધે શાંતિ ફેલાઈ નહિ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ દેશબાવ ધીમે ધીમે બહુ ટુકડીઓમા ફેલાવા લાગ્યો.

આ એથી રોમને અટકાવવાના કંઈ પ્રયત્નો થયા નહિ અવિધ્યનો સદેહ જડ મૂળમાથી ઉભેડી નાખવા માટે જેની સાવચેતી રાખવી જોઈએ તેની સાવચેતી રાખવામા ન આવી વેલોરને શાંતિપૂર્ણ બાની લેવામા આવ્યું બચકર વિદ્રોહ છૂપી રીતે સર્વત્ર ફેલાતો જાય છે, તે તરફ જરૂરી અધિકારીઓનું ધ્યાન બેધાયુ નાહ, તેઓ એ વાત સમજી શક્યા નહિ, અગર સમજી શક્યા હોય તો તેને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા મન લગાડ્યું નહિ સિપાહીઓ ધણા માણસો મારફત પોતાને વટલાવવાની વાત સાબળી દડાડે દડાડે ફરકેશના ગયા વેલોરમાના બ્રિટિશ સૈન્યના રક્ષણ માટે કંઈ પગલા ભરવામા ન આવ્યા મહેસુરના પદબદ્ધ સુવતાનના વશધરોને સિપાહી સાથે મુલાકાત લેના અટકાવવામા ન આવ્યા આથી એ પદબદ્ધ રાજવ-શીઓ સિપાહીઓમા ધુ ધવાના અગ્નિને પ્રગટાવવાના પ્રયત્નો કરના લાગ્યા સિપાહીઓને વટલાવાની બીક બતાવી કે પનિ વિરુદ્ધ હથિયાર પકડવાની સલાહ અપાવા લાગી આ તરફ જીન લોકો પણ ગોળાકાર ટોપીઓ તરફ આગળી ચીધી કહેતા હતા કે સિપાહીઓને

હમણા ખ્રિસ્તી કરવામા આવશે તેઓ હિંદુ મુસલમાન મઠી ખ્રીસ્તી થશે આ ટોપી ધીમે ધીમે બધાને પહેરવાની દરજ્જા પાડવામા આવશે અને એ રીતે રહેતે રહેતે આખો દેશ ખ્રિસ્તી થઇ જશે ક્રિસ્તીની અદર અને બહાર સર્વદા આવી વાતચીત થવા લાગી છેવટે આ ગ્રામીણ ટોપીએ હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને કંપનિ સામે બંડ કરવાને ફરકેર્યો.

આ બધા મનાવોની બાનની વેસેરમાના અંગ્રેજ ઓફિસરોના માનપર આવી નહોતી તેથી તેઓએ એ જામનમા કમ્પ પગલા ન લીધા તેઓ આ જામનમા એટલા બધા ગાદલ હતા કે એક સિપાહીએ લશ્કરના બડની વાત એક અંગ્રેજ ઓફિસરને જણાવી, એટલે તેને ગાડો ઠરાવી હેડમા પૂરવ મા આવ્યો હતો. સમસ્ત લશ્કરની આવી નિદાથી ઓફિસરોએ તેને આવી સખત શિક્ષાને યોગ્ય ઠરાવ્યો પરંતુ છેવટે એવો સમય આવ્યો કે ત્યારે એ અનિષ્ટ મુશ્કેલી બરિમવાણી સરળ થઇ એ અનિષ્ટ કરાવનાર આદરમાન પૂર્વક ઉંચી પદવીએ ચડ્યો, અને માન પામ્યો એ માણસે પ્રથમ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ અને પછી સ્વદેશીઓની વિરુદ્ધ કાવતરા કર્યો હોવાથી તે એવો તો અકારો થઇ પડ્યો હતો કે, હિંદી સિપાહીઓ તેનું નામ લેતા મકા પાપ થશે એમ માનતા હતા. તેના તરફ જે ક્રપા બતાવવામા આવી હતી, તે અનિશ્ચય અવિશ્વાસનુ મૂળ થઇ પડી હતી એ માટે સિપાહીઓ કહેતા કે, “કંપનિના અંગ્રેજ અમલદારોનો સ્વભાવ અને તેઓની સરકારનો ધર્મ એજ છે કે, તેઓ ચોરને મુખી કરે છે અને સગળનને દુખી કરે છે.”

૧ હૈદરાબાદની દેશી દુકાનીએ આશુદેવ એન્ડ તરફ હિંદુસ્તાની

૧૦ મી જુલાઈને રોજ અધુરો ધડો છલકાવા લાગ્યો. આ રજાએ બાદ રાખવું જોઈએ કે, આમલે દિવસે સાંજને વખતે બધા લોકો થોડેસ્વાર અમર આગળ રૂપે આનંદ કરતા કરતા કિલ્લામાં ગયા હતા. સિપાહીઓએ રોજ દિવસે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ અનેક વાતો કહેવાને આમલ જતાઓ હતો, પરંતુ કાવતરાખોરો છેવટની તૈયારી કરી રહ્યા ન હોવાથી, છેવટનું કાર્ય બળવવાને તૈયાર નહોતા. ત્યાર બાદ એ કે ત્રણ દિવસે સિપાહીઓએ બ્રિટિશ સૈન્ય વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડ્યા ૨

બાણમાં એક ષત્ર મોકલ્યો હતો તેમાં લખ્યું હતું કે, વેલેરના બંડ વખતે યુસ્તફા બેગ નામના એક સિપાહીની ઉશ્કેરણીથી સિપાહીઓ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઉઠ્યા હતા ઉપરિ અધિકારીઓએ જોને જ મુજેદારની પદવી આપી નવાજ્યો હતો, અને પ્રજની તેજુરીમાંથી દસ હજાર પોગાડાં (એક પ્રકારનું હિંદી નાણું) ધનાય આપ્યું હતું આ યુસ્તફા બેગે જ પ્રથમ સિપાહીઓને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. છેવટે કંપનિએ એ માણસ તરફ આવી કૃપા દર્શાવી હતી. Kaye, Sepoy War, Vol L, P. 227, Note

૨ એ સમયે જે પત્રો લખાયા છે, તે પરથી જણાય છે કે ૧૪ મી તારીખે વેલેરમાં બંડ ઉઠ્યું, વેલેરના બંડના કારણે બોળવા માટે જે સમિતિ નીમાઇ હતી, તેણે કરેલી તપાસ પરથી જણાય છે કે મહેસૂરની પતાકા મહેલમાં ઉડતી કરચાની નૈમારી કર્યા બાદ પંદર દિવસ પછી સિપાહીઓએ સરકાર વિરુદ્ધ મેદાન પડવું, એવું નક્કી થયું હતું બીજી બાજુએ એવું પણ કહેવાયું છે કે એજન્ડા આર્મરેડ્ડ વેલેરમાં કેટલોક વખત ગેરહાજર રહ્યા હતા તે ૧૦ મી

એ વખતે વેલોરમાં યુરોપિઅન સૈનિકોની ચાર ટુકડી હતી. મધરાતે તેઓ પર આક્રમણ કરી હરાવવાનું કામ સિપાહીઓએ માટે મુશ્કેલ નહોતું રાતના બે વાગે કાર્ય શરૂ થયું જે જે સૈનિકો પહેલાં પર હતા, તેઓને બડખોર સિપાહીઓએ મારી નાખ્યા બીજા સૈનિકોની પણ એજ દયા થઈ ઇસ્પતાલમાં જે યુરોપિઅનો હતા, તેઓ નિષ્કૂર ધાતકોને હાથે મરાયા આ બધા રાતે અબૂતપૂર્વ વિપ્લવ જામ્યો મધરાતે બહુકોના બાગ થતા સાબળી ઓફિસરો એમકળા કિંકયા, કારણ જાણવા માટે બહાર આવ્યા પણ બહાર આવતા જ તેઓ પર જોળીયાર ચવા લાગ્યા ક્રિમ્ત સિપાહીઓ તેમને જોળીઓ વડે એક પછી એક કાર કરવા લાગ્યા. તેઓમાના બે કે ત્રણ માડ માડ બન્યા અને યુરોપિઅન છાવણીમાં જઈ પહોંચ્યા તેઓ જે જે યુરોપિઅન સૈનિકો સિપાહીઓના માગમાંથી બન્યા હતા, તેઓની મદદથી બડખોરા સામે ટકાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા પરંતુ બડખોર સિપાહીઓની મજબૂત ધીમે ધીમે વધવા લાગી, તેથી તેઓને માટે આત્મરક્ષણ કરવા અનકર થઈ પડ્યું આ બડખોર સિપાહીઓ જ જાણ્યા નહોતા, પોલિસના માણસો પણ સિપાહીઓને શરૂ ચકાવતા હતા. પદબ્રજ સુલતાનોના મકાનમાંથી થાઈ ગયેલા સિપાહીઓને તૃપ્ત કરવા ખાતર નાના પ્રકારની સામગ્રી મોકલવા લાગી ઉત્સાહ આપવા ખાતર નાના પ્રકારના મીનાઓ આપતારીએ રાત્રે આવી પહોંચ્યા પરંતુ કિસ્લાની બહારના લોકોએ તેમને કિસ્લામાં પેસવાની ના પડી, કારણ કે કિસ્લામાં કોઈપણ જાતની આકસ્મિક ઘટનાની શરૂઆત થતી હતી-Kaye, Sepoy War, Vol. I ૨૨૮, note.

વાના વચ્ચેના અપવા લાગ્યા દ્વિપુ સુલતાનનો ત્રીજો દીકરો તો ધટનાસ્થળે હાજર થઈ સિપાહીઓને ઉશ્કેરવા લાગ્યો, તે પોતાને હાથે દરેકને પાનખીડા આપવા લાગ્યો, અને મોઢેથી મુસલમાન વશથી પુનઃપ્રતિષ્ઠા થતા પુષ્કળ છનામો આપવામાં આવશે એવી કબ્જાત આપવા લાગ્યો બ્યારે ચારે તરફ આ રીતે બધા કર બતાવે બનતા હતા, ઉન્મત્ત સૈનિકોની ઉન્મત્ત ઠીકીયારી આકાશમાં વિસ્તાર પામી શાન રાત્રિની શાંતિ નષ્ટ કરતી હતી, બંડ ખોરોની તરવારોના પ્રહારથી અથવા ગોળીના મારથી યુરોપિઅનોના જીવનજોન અનત જોત સાથે મળી જતો હતો, કિલ્લાની ચારે બાજુએ માથુસોતુ લોહી રેડાતુ હતુ ત્યારે મુસલમાન સૈનીકોના ઉત્સાહપૂર્ણ વિકટ “દીન દીન” શબ્દો વચ્ચે સુલતાનના એક વિશ્વાસુ નોકરે મહેસરની વાધની નિશાની વાળી ધબ મહેલની દિવાલપર ચઢાવી પદબ્રહ્મ સુલતાનો પોતાનો વશપગ પરાગત ખ્વજ પોતાની અવેશીઓની બહાદુરી અને મપૂર્ણ સહાયતાથી મહેલપર હડતો જોઈ બહુ આનંદ પામ્યા હવે તેઓએ ધારી લીધુ કે અમારા વશનુ વિનુમ ગૌરવ પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થયુ છે, ગેરાઓનુ પરાક્રમ અશીઓના પારકમ આગળ હારી ગયુ છે, અમારી તત્તા દાયમને માટે ટકી રહેવાની છે કહત સિપાહીઓ પ્રથમ તો ખૂનરેણુ કરવામાં મગ્યા હતા છેવટે સુલતાનના લોકો આનંદ પૂર્વક લૂટફાટ વડે પ્રાપ્ત કરેલા પહેરવેશથી સજ્જ થઈ તેઓની સાથે બળ્યા, તેઓના ઉત્સાહ દાતા બન્યા થોડીવાર બાદ સિપાહીઓએ લૂટફાટપર મન લગાવ્યુ કિલ્લામાં જે અગ્નિશીમા રહેતી હતી, તેઓ આ શોચનીય અને બધા કર ફૂર કાળના પળમાંથી બચી તો ખરી, પણ સુલતાનના ચાકરોએ તેઓને

મારી નાખવાની મના કરી જણાવ્યું કે તેઓ આખરે મુસલમાનોના અંત પુરની શોભા વધારવાના કામમાં આવશે ૧

બ્યાગે કિસ્લામાં આવો ત્રાસ વર્ગીય ગ્લો હતો, જ્યારે યુરોપિઅનોને મગજના મુખમાં હડસેલવામાં આવતા હતા, ત્યારે અગ્નેનો હાથ કમ નિમ્ન થઈ ગ્લો નહોતો તેઓ પોતાની સત્તા કાયમ ગખવાનો પ્રયત્ન કરી ગ્લા હતા. અગ્નેનું લક્ષ્યને બેજા કેટલે નામનો એક અમલદાર કિસ્લાની બહારના ભાગમાં કામપર હતો, તેણે કિસ્લામાં થતી છીડીવારીઓ અને ગોળીઓના અવાજો સાંભળ્યા તે સમજી ગયો કે બડ ચક્ર થયું છે તેણે જરા પણ વખત ન વીતાડતા પ્લો ફાટ્યા પહેલાં અર્કાટની ઓવરલોમાં ખખર પડોચાડવા પ્રયાસ કર્યું અર્કાટમાં એ સજ્જે કર્નલ ગિલેસ્પિના અધિકાર નીચે યુરોપિયન સૈન્યની એક ટુકડી હતી સાત વાગ્યાને સુમારે બેજા કેટલે વેલોરના બડના સમાચાર ગિલેસ્પિને પહોંચ્યાડ્યા. ત્યારબાદ પદર મિનિટ કર્નલ ગિલેસ્પિ પોતાની ટુકડીનો કેટલાક ભાગ લઈ વેલોર તરફ કપડ્યો બાકીના સૈનિકોને તૈયાર રાખવામાં આવ્યા તોપો ગ્રેમ અને તેમ જલદી મોકલી દેવામાં આવી. ત્યાં હિંદી થોડેવા સૈન્યની એક ટુકડી હતી. તે પણ ભેરીનો સખ્દ સાબળી યુરોપિઅનોનો માફક તરતજ સત્તમ થઈ. બચસ્ચિન થઈ વેલોરના હતભાગ યુરોપિઅનોનું ગ્લણ કરવા તૈયાર થઈ ગઈ. એ વખતે સર્વપ્રકારનો બદોબસ પથાસકિત ગખવામાં આવ્યો હતો.

૧ આ ખુનરેજમાં ૧૧ ઓગસ્ટ અને ૯૯ સૈનિકો માર્યા ગયા હતા એ સિવાય કેટલાક ઓફિસરો અને સૈનિકો ધવાન હતા એ ધવાનલા માણસોમાંના કેટલાકના ધા મૃતુ અગ્નિ પ્રકારના હતા

વિલખ કે અવ્યવસ્થાથી ખસળ પશ્ચિમ આગે તેમ હોવાથી
ગિરેશિખ બહુજ ઉતાવળથી પોતાના સૈનિકોને વેલોગ તરફ દોર્યા

ગિરેશિખએ વેલોગના કિલ્લા પાસે આવી કિલ્લામાં પેસવાનો
ગરલો તપાસવા માડ્યો કિલ્લાના બહારના બારણા ખુલ્લા હતા
જે તુ અહરથી બંધ હતો. વળી તે દરવાજાને બડખોરોના કમળમાં
હાવાથી તોપોની મદદ સિવાય ઉઘડે તેમ નહોતું તોપો પણ ઉતાવળથી
લાવવામાં આવતી હતી કિલ્લામાં પણ યુરોપિઅન સૈનિકો હતા
જે તેઓકોઇ હેસિયાર સેનાપતિના તામામાં હોત તો ચતુઓનો હદનો
ખાળો ગકે તેમ હતું આથી જ્યાં કિલ્લાપર હતો કરવાની એટલા
થતી હતી, ત્યારે ગિરેશિખ એટલા અદગ પેમવાનો સહદ્ય કરવા
તાઓ દ્વારા દિવાનોપર ચડવાને નીમગણી ન હોતા તેથી પ્રિયાના
નનિકાએ એક મજબૂત દોરી દિવાલપરથી નીચે ફેડી ગિરેશિખ
દોરી પકડી ઉપર ચડ્યો દિવાની દિવાલપર ચડી તેણે કિલ્લામાંના
મવા યુરોપિઅન મૈનના મગદાની લીધી આ તમ તોપો પણ
આની ગહોથી હતી યુરોપિઅનો મગતપના હુકમથી ચતુઓનો
ડના ખાળા તોપાન થઈ ગયા હતાનિયાગ વોડેચારેના પ્રગકમથી,
પ્રચલ તોપોના ત્રીમ ભાગથી ગિરેશિખને વિજય મળ્યા થણા મિયા-
ગિઓ સ્પ્રિટિન સૈનિકોની ગોળીઓથી વિધાન ગયા, થણા સ્પ્રિટિન
સિહનું પ્રગકમ સહન ન કરી ગકવાથી આમતેમ નામવા લાગ્યા.
દિપુ મુલતાનના પુત્રોનું મુખ્યવન ઠડી ગયું તેઓ વિજય મદમાં
ગઈ જઈ અગ્રેઓના પરાક્રમે તણવત ગણી બેઠા હતા પોતાનું
જન્ય પુત્ર પ્રતિષ્ઠિત થયેલુ માની નિરાતે ધોરતા હતા. હવે તેઓની
એ ભાવના મુમ થઈ ગઈ મુમાવેલુ રાજ્ય શરી મળ્યું, એ વિચારથી

તેઓ આનંદ પામતા હતા એ આનંદ હી ગયો તેઓ હવે અંગ્રેજોની દયા યાચવા લાગ્યા ક્રિપુ સુલતાનના વશધરો કર્નલ મેગિયટની સભાળ તળે હતા, એ દયાળુ સાહેબની લાગણીથી તેઓને એ મુપાથી વચિત થા પડ્યું નહિ ૧

સિપાહીઓના આ બડથી સરકારને ધણો ઉપદેશ મળ્યો. એા અધારી રાતે ઉઠેલા આ ઓચિત્તા બડથી અમલદારોના હૃદય-મા પૂર્ણ સારચેતી રાખવાનો દંદ નિશ્ચય પેદા થયો. જે હુકમો સિપાહીઓને આપત્તિજનક જણાય તે હુકમો ન કરવાની સૂચના થઇ પરંતુ એથી સદેહની પૂરેપૂરી નિવૃત્તિ થઇ નહિ જે અનલ સિપાહીઓના હૃદયમા પ્રબલિત થયો હતો તે હોલાયો નાક અણુગ-મની ટોપી સિપાહીઓ સમક્ષ જાળી નાખવામા આવે, કાનના આ-નૂપલુ પાગ્ર આપવામા આવે, કપાળપત્તિ તિલકનો બહાગ ફરીથી

૧ આ વર્ણન કે સાહેબના મેથ પરથી લખવામા આવ્યું છે. આ બામનમા બીજા મેથો કટલીક હકીકતમા જુદા પડે છે. ટટલાક પુસ્તકોમા લખ્યું છે કે જે ઓરિસરે અર્કાટ ખમગ પહોચાડી હતો તે કક્ષાની ખાઇ નરી પેલેપાગ પહોચ્યો હતો. પરંતુ સરકારી કાગળ પત્રોમા લખ્યું છે કે મેજર કેટલસ કક્ષાની બહાર હતો. વળી એવું જણાવવામા આવે છે કે ગિલેસ્પી નીસરણી અથવા દોરડા વતી કક્ષાની દિવાલપર ચઢ્યો નહોતો. પણ કક્ષામાના સૈનિકોએ પોતાના કેડે માધવાની પટ્ટા એકબીજા સાથે જોડી ગિલેસ્પીને ઉપર ખેંચી લીધો હતો. પરંતુ કે સાહેબે ગિલેસ્પીની સહીવાળો પત્ર વાચી જાણ્યું હતું કે તે દોરડાવતી ઉપર ચઢ્યો હતો Kaye, Sepoy War, Vol. I. P. 235, note.

બામણી નીકળે, તોપણ ખરી ચાન્તિનું રાજ્ય બહુ દૂર હોય તેમ બચાવું હતું સિપાહીઓ જે ગભીર ઉરકેરણીને લીધે હથિયાર પકડી કંપનિ વિરુદ્ધ હતા થયા હતા તે ઉરકેરણી તરતમા સાત પડે તેમ નહોતી વેસોરના કિલ્લાપર દિપુ સુલતાના વચની વ્યાધ-લાઈત પતાકાને બદલે ફરીથી બ્રિટિશ વાવટા શોભી રહ્યા હતા. તોપણ એકાદ બે સ્થાનમા ઉરકેગમલા સિપાહીઓ બ્રિટિશ સિહની સત્તા ડગમગાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. મહેસૂર અને કંથ્યાટક સિવાય બીજા સ્થળોએ પણ ઉરકેરણી ફેલાઈ રહી હતી હૈદરાબાદના સૈનિકો એટલા બધા અસત્વર થઈ ગયા હતા, કે ત્યાં બમઠગ બળવો શાંતી નીકળવાની શકા પડી હતી પરંતુ નિઝામ અને તેના મુદ્દા મત્રી મીર આલમ એ એને સાથે મિત્રતા હોવાથી ખરા મિત્રને ચોક્કસ કામ બળવુ જ્યારે ચારે તરફ સિપાહીઓમા છૂપી મસલતો થઈ ગઈ હતી, જ્યારે હિંદના નકલા પરથી બ્રિટિશ સત્તાના સર્વ ચિહ્નોનો નાશ કરવો એ સિપાહીઓનું ધ્યેય થઈ પડ્યું હતું, જ્યારે અંગ્રેજોની સત્તા વિરુદ્ધ સિપાહીઓ સજ્જ થતા હતા, ત્યારે નિઝામ અને તેનો મત્રી ધર્મ ચુખ્તા નહિ હૈદરાબાદના લોકો નિઝામને અંગ્રેજોના પક્ષમા જોઈ હૈદરાબાદના મુસલમાની રાજ્ય વિરુદ્ધ તરફ દોરતા પાછા હટ્યા નહોતા.

૧. હૈદરાબાદના રેસિડેન્ટ કપ્તાન સિડનહામે એક અખત લખ્યું હતું કે મને ખાત્રી લાંચક સ્વભેથી સમાચાર મળ્યા છે કે સિપાહીઓએ બળવો ઉઠાવી પોતાના એક્સિસરોને મારી નાખવા એવી તેઓને સલાહ મળી છે મીર આલમ અને બીજા બધા અંગ્રેજ પક્ષના માણસોને મારી, નિઝામને પદબદ્ધ અને દેહ કરી ફેરિદુમબને દિવાન

આવા સંદેહના સમયમા એકાદ બે કઠોર નિયમોએ સિપાહીઓને બહુ દરકેરી મૂક્યા એક તો મિપાહીઓ અસતોથી હતા જ, તેવામા કર્નલ મોન્ડ્રેસગના આવવાથી સ્થિતિ બધ કર બની ગ / મોન્ડ્રેસરે સેનાપતિપદ લીધા બાદ ફેટલાક અણુમમતા નિયમો ધડી કાઢ્યા તેણે બખરમા ટમ-મ વગાડવાની મના કરી આ નિયમથી હિંદુ સિપાહીઓને બહુ આઘાત લાગ્યો તેઓએ ધાર્યું કે કંપનિ અમારા ઉત્સવાદિમા અમને વાલ વમાડવાની મના કરે છે આથી તેઓને અત્યાગ મુશીબા જે સંદેહ હતો, તે આ કાયદાથી બમણો થયો લેહરામ દના દરેક ગ્સ્નાર, દરેક ગલીમા આ રાત્રે લીધે ઉસ્કેરણી ફેનારા લાગી અને સિપાહીઓના હૃદયમા આ વિષ પોતાનુ કાર્ષ બળવવા લાગ્યુ.

દેથી સિપાહીઓમા એટલી મંથી ઉસ્કેરણી ફેલાઈ ગઈ હતી કે ફેટલાક જૂના દેથી અમલદારોએ મોન્ડ્રેસરને આ અણુમમતો નિયમ મં કરવાનો આમ્રક કર્યો, પણ સેનાપતિએ તેમનુ કશું ન માન્યુ, છેવટે બ્યારે વેલોરમા બધ કં ખૂનરેજ થઇ ત્યાં તે સમજ્યો કે આવો કઠોર નિયમ જરી રાખવાથી સિપાહીઓ વધુ ઉસ્કેરાશે મદ્રામ સરકાર પણ ગુસ્સે થશે આથી તેને એ નિયમો રદ કરવાની જરૂરિયાત પિઝાણી પરત્વે એથી ઉસ્કેરણી થાત ન પડી તેઓ એવા તો ઉસ્કેગમ મયા હતા કે, પેરેડ વખતે પોતાની ટોપી તિરસ્કારપૂર્વક

અથવા હેહરામનો નિઝામ બનાવવાનો ઠરાવ થયો છે Captain Thomas Sydenham to Mr Edimonostous, M S. Correspondence, Kaje, Sopot War, Vol I. P. ૨૩૩, note.

(૨૪૪)

જમીનપર ફેફતા પશુ અચકાયા નહિ ચારે તરફ અસતોપ, ઉચ્છ-
વાચલના બચકર ચિહ્નો જણાવા લાગ્યા. છેવટે પુષ્કળ પ્રયત્ન અને
મદોબ્ધતથી હૈદરબાદ આ ઉચ્છવાચલમાથી બચ્યું. બળવો ઠાવવા
તૈયાગ થયેલા સિપાહીઓને મારા અને કાળા સિપાહીઓના બદો
બસત નીચે મઝલીપટણ મોકલવામા આવ્યા

પરંતુ શાન્તિનું સુખમય રજ્ય યથપાથ નહિ મહેસૂર રાજ્યની
મધ્યમા આવેલા નંદિદુર્ગમા સિપાહીઓનો અસતોપ સ્પષ્ટ જણાવા
લાગ્યો નંદિદુર્ગમા સૈનિકોની સખ્યા બહુ નહોતી પરંતુ ત્યાંના
કિશ્વો પર્વતપગ બાધવામા આવ્યો હોવાથી મજબૂત અને છતાંવો
મુશ્કેલ હતો વળી બેંગલોર અહીંથી એકાદ દિવસના રસ્તાપર
હોવાથી રશ્મિભત્ત સૈનિકો અક્ટોબર માસમા કંપનિ વિરુદ્ધ સજ્જ
થયા હિંદુ અને મુસલમાન સિપાહીઓ એકત્ર થઈ એક ઉદ્દેશ પાર
પાડવા પરસ્પગ મિત્રભાવે જોડાયા

જે દિવસે તેઓ કંપનિ વિરુદ્ધ બંધ મચાવવાના હતા, જે
દિવસે તેઓ ઓરિસોના લોહીથી પોતાની તગતાર રગવાના
હતા, તે દિવસ પ્રથમથીજ નક્કી કરવામા આવ્યો હતો ૧૮ મી
અક્ટોબર આ બચકગ બનાવ માટે નક્કી કરવામા આવી હતી સિ-
પાહીઓએ પોતપોતાના કુટુંબને કિચા મહાર મોકલી દીધા હતા.
પોને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા તૈયાગ થઈ રહ્યા હતા ૧૮ મી અક્ટોબરે
મધગતે સિપાહીઓ એકત્ર થઈ અંગ્રેજ ઓરિસોપર આક્રમણ
કરવાના હતા અને તરવારના પ્રહારથી તેઓને ઉધતા મારી નાખ-
વાના હતા પરંતુ સુખાએ આ બચકર શૌણિતપાનથી પૂરતી કલકિત
થઈ નહિ તેજ દિવસે સાજના આઠ વાગ્યાને સુમારે એક અંગ્રેજ

(૨૪૫)

ઓફિસરે દોડતે થોડે સેનાપતિને બગથે જઈ આ કાવતરાના સમાચાર કહ્યા. તે આ સમાચાર આપતો હતો, તેવામા એક પ્રસિદ્ધ દેશી અમલદારે પણ દોડના આરી આવજ સમાચાર જણાવ્યા આથી સેનાપતિને સ દેહ ગમવાનો અવકાશ રહ્યો નહિ, વિલમ્બ કરાય તેમ નહોતું એકદમ આ સમાચાર જોઈ મશ્વર પહોંચાડવામા આવ્યા ગોગ સિપાઈઓ જે સ્થાનપર બચાવ થઈ શકે એવું હતું, તે સ્થાન કમગરે કરી તૈયાર થઈ હુલા કઈ પણ ગરબડ વગર રાત પસાગ થઈ, સવાર પડી સવારે કર્નલ ડેવિસને આ વાતના સમાચાર પહોંચ્યા ગયો. ગા ત્રણેક વાગ્યાને ક્ષમારે તેના મૈનિકો નંદિર્ગ આગળ એકત્ર થયા હાગ્યા

નંદિર્ગની ગરબડ જ્ઞાત થઈ નવેમ્બર માસ આવ્યો, પણ આ નવા માણસ સાથે નરી અડચણો આરી હુલી પાલમકોટમા મેજર વોલ્સ અને છ ઓફિસરોના તાખામા એક દેશી સિપાઈઓની ટુકડી ગહેતી હતી તેઓના વણા કુટુંબીઓ વેલોરની લડાઈ વેળા માર્યા ગયા હતા આ દારુણ વેદનાને લીધે તેઓ કંપનિના વરમ લગુ બની બેઠા હતા નવેમ્બર માસની આખરમા ખુસલમાન સિપાઈઓ ગોરા ઓને માગી નાખવાનું કાવતરું ગ્યવા હાગ્યા શ્રિટિશ ઓફિસરોના ધરમા કેરી રીતે આગ લગાડી, એ આગની ધડમચડમા શ્રિટિશ ઓફિસરોને કેરી રીતે નારી નાખવા પછી કિટ્ટાપર કેરી રીતે હુમલો કરવો, નિધાપર પોતાની પતાકા કપ રીતે હડાવવી એ યોજના ઘડાતા વાર થઈ નહિ એક અલખારદેશનો વતની છૂપે વેશે આ સમાચાર સેનાપતિ પાસે લઈ ગયો. મેજર વોલ્સને જાતમી મળી કે તત્તલ તે આ બધાનો અટકાવ કરવા તત્પર થયો. તેની દૃઢતા અને કાર્ય-

(૨૪૬)

કુશળતાને લીધે કાવતરાખોરો કાવતર કરતા અટક્યા ત્યાં જાદુ જે દિવસે તિરનેલુવલી વિભાગના સેનાપતિ કર્નલ ડાયસ પાલમકોટ આની પહોંચ્યો તેણે હિંદુ સિપાહીઓને એકત્ર કરી કંપનિનો પક્ષ લેવાનો હુકમ આપ્યો. હિંદુ સિપાહીઓએ શ્રીદેવ વાવટાને વધાઈર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, બધાએ અચળ ભાવે કંપનિનું બહુ કરવામાં જિદગી વિસર્જન કરવાનો હંગામો કર્યો આ પ્રમાણે દંડના, વિશ્વાસ, અને દાર્પકુશળતાથી પાલમકોટમાં લોહી રેડાતું અટક્યું આ પ્રમાણે મદ્રાસ ઇલાકાની મુખ્ય લશ્કરી હાવણીઓમાં દેશી સિપાહીઓ ધુધ વાવા લાગ્યા હતા, કોઈ કોઈ સ્થળે એ ધુધવાડીમાંથી આગ પ્રગટ થઈ અને કેટલેક સ્થાને સાવચેતી અને બંદોબસ્તને લીધે ધૂમાડાથીજ વાત અટકી

આ બચકર બનાવો બન્યાને છ માસ વીત્યા ત્યારે મદ્રાસ સરકારને ખાન આવ્યું તેને સમજાયું કે દેશી સિપાહીઓ પોતાનો ધર્મ અને જાનિ નષ્ટ થવાના શક્યો એવા તો હસ્તેરાઈ ગયા છે કે તેઓને અડચણ કરે તેવા નિયમો ચાલુ રાખવા એ ઠીક નથી. આથી જે અણુગમતા નિયમો પ્રવર્તિત થયા હતા, તે રદ કરવામાં આવ્યા, સરકારે સિપાહીઓને મધુર વચનોથી સંબોધી તેઓની જાતિ, ધર્મ અને રીતનીવાજનેનું ગ્લાણ કરવાનું વચન આપ્યું ૨ જુનિસેએ મદ્રાસની સરકારે પોતાની કાઉન્સિલમાં એક જાહેરનામું પસાડ કરાવ્યું બીજે દિવસે એ જાહેરનામું જાહેરમાં મૂકી હિંદી, તામિલ, તેલુગુ ભાષામાં ભાષાતર કરાવી દરેક લશ્કરી ટુકડીઓમાં વાંચી સંભળાવવા રવાના કરવામાં આવ્યું આ જાહેરનામામાં ધણી વિગતો જણાવવામાં આવી હતી આગતની હાનિ અને યદ્યવાની સંકાની

(૨૧૭)

બાગતમા ઘણી દલીલો કરવામા આવી હતી એ દલીલો વડે એ ચક્ષુ ખેડી કરાવવામા આવી હતી સરકારે આ બહેરનામામા દર્શાવ્યું હતું કે, “અમે સિપાહીઓ પ્રત્યે હમેશા જે ઉદારતા બતાવતા આવ્યા છીએ તેથી તેઓના મુખમા કંઈ હરકત થશે નહિ. આવી લાગણી અને ઉદારતા પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગમા સૈનિકો તરફ બતાવવામા આવતી નથી તમેએ ક્ષેત્ર-સ અને કૂટના સમયમા જે સહાયરણથી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી-સરકારની આ ઉદારતા અવશ્ય તેમને એવા સહાયરણો કરવા પ્રરેષે જે તમે એવા સહાયરણ નહિ કરો તો સરકાર તમેને કાયદા પ્રમાણે સજા કરતા અચકારો નહિ ” સરકારે આ બહેરનામાથી સિપાહીઓને સાત અને મુખવસ્ત્રિયત કર્યાં. આ તરફ ન્યાયની અચળ શક્તિ ખૂનરોળ મચાવનારાઓને સજા કરવા તેમાર ઘડી જેઓ પર ખૂન કરવાનો આરોપ હતો તેને પ્રાણદંડની સજા થઈ બીજા કેટલાકને બરતરફ કરવામા આવ્યા. વિલાયતની ડિરેક્ટર સભા આ ઉચ્ચપાયેથી મુસ્લિમ ઘણ અને તેણે મદ્રાસના ગવર્નર, મુખ્ય સેનાધિપતિ અને આંગ્લુટ ઇનરસને અયોગ્ય ગણી બગરફ કર્યાં.

એક વર્ષમા આ ઉચ્ચપાયેલ જ્ઞાન થઈ. એક વર્ષમા તો બ્રિટિશ સિહનો પ્રબળ પ્રતાપ પાછો મદ્રાસ ઇ. સ. ૧૮૦૮ ઇલાકામા-સમગ્ર દક્ષિણ હિંદમા પૂર્ણ તેમની પ્રકાશવા લાગ્યો. નવા વર્ષમા નવા તર્ક અને નવી અગવળો યરુ થઈ આ ઉચ્ચપાયેલ ચલાના કારણો કમા, મેના દોષથી આ ઉચ્ચપાયેલ થઈ અને ભોહીની નદીઓ વહી, આ શુ રાજનીતિમા પ્રતાપ હતા કે શુ બહારના લોકોના કાવતરા હતા ?

(૨૪૮)

—ભય કર ઉચ્ચપાયલ અને તેની સાથે સંજ્ઞાયલી ભય કર ખૂનરેણ પછી બધા આવા પ્રકારના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થવા લાગ્યા રાજનીતિશ અને સેનાપતિઓના મગજમા આ પ્રશ્નો ઘૂમવા લાગ્યા ગજનીતિએ આ ત્રેણ ફેશનવાળી પેલી ગોળ ટોપીનેજ આ બધાનું કાગળુ માનવા લાગ્યા પરંતુ સૈનિક વિભાગના અમલદારોને આ કાગળુ ખડં ન લાગ્યું તેઓ આ ઉચ્ચપાયલમા રાજનીતિની ચાલાકી જોવા લાગ્યા તેઓ જાહેર રીતે કહેવા લાગ્યા કે, અનેક સિપાહીઓ આ નવી ટોપીઓ જોઈ ખુશી થયા હતા અને તે નાપગવા આતુરતા બતાવી ગયા હતા માટે કેવળ ટોપીઓને લીધેજ સિપાહીઓ કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાર વાપરવા તૈયાર થઈ ગયા એમ કહેવું મરામત નથી દિપ્તિ સુલતાનના છોકરાઓએ જ તેઓને બળવો કરવા ઉરકેયા હતા જો પદબદ્ધ સુલતાનોએ વેયોગના સિપાહીઓને કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાળ ઉપાડવાની સલાહ આપી ન હોત, જો સુલતાનોના દનામનાવ ચતોની લાલચથી સિપાહીઓને ઉત્સાહ ચક્રયો ન હોત, જો તેઓના નોકરોએ તેઓના અત કગળુમા ગુમાવલા ગૌરવની, ઉન્નતિની આશા પોપી ન હોત, તો કદી પણ આવો ભય કર બનાવ પ્રગટત નહિ આ પ્રમાણે રાજ્યશાસન વિભાગના જુદા જુદા ખાતાના અમલદારો જુદા જુદા કારણો બતાવી પોતપોતાની જવાબદારીમાથી છૂટવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા એક ખાતું ટોપીનો ઉત્તેજ કરી લશ્કરી ખાતા પર દોપનો ટોપનો ઉચો વાળવા લાગ્યું, ત્યારે લશ્કરી ખાતું ગજનીતિ ખાતાની ગજનિતિ પર મોઠો દોપ દોળવા તૈયાર થયું

પરંતુ એક ત્રીજો પક્ષ આ બાબતનું જુદું જ કાગળુ બતાવે છે તે પક્ષના મત મુજબ ચોતરફ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર અને ખ્રિસ્તી

(૨૪૯)

દેવળો બધાવાથી લોકોના અત કરણુમા જળરો સક પેદા થયો હતો. અને તે કારણથી આમ વર્ગ અગ્રેજી રાજ્ય તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો હતો તે ઉપરાંત એક અતિચમ નવાઈ પમાડનારી દતકથાએ તો લોકોના અત કરણુમા ભારે તોફાન મચાવ્યું હતું એ દતકથા એની હતી કે કંપનિએ બધું મીઠું ખરીદી લઈ એકત્ર કર્યું છે, મીઠાના મોટા મોટા ઢગલા કરવામા આવ્યા છે, ને ઢગલામાના એક પગ માપનું અને બીજા પગ હુકરનું લોહી છાટવામા આવ્યું છે આથી હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિ વટલાવા બેઠી છે આ દતકથા નરી માની હક્ષિયુ હિંદુમાના દેશી સિપાહીઓ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ ખડા થયા હતા

વેલોના બંડની તપાસ કરવા માટે જે મમિતિ નીમાઈ હતી, તેણે કેટલાક કારણો જણાવ્યા હતા રિરેક્ટરોએ એ બધા કારણો ખરા માન્યા હતા દેશી સિપાઓના પહેરવેશમા જે ફેરફાર કાગવામા આવ્યો હતો તે ફેરફારને એ મમિતિએ આ બંડનું એક મુખ્ય કારણ માન્યું હતું બીજા કારણ દિપુ મુલતાનના પુત્રોની વેલોરમા હાજરીનું હતું દિપુના પુત્રો વેલોરમા હતા, તેથી તેમની લાલચથી લલચાઈ સિપાહીઓએ અમલદારોનો નાવ કર્યો હતો પરંતુ લિલન હોન સ્ટ્રીટના વેપારી માલેકો તો એ કરતા પણ વડા કારણો શોધવા તત્પર થયા તાત્કાલિક કાર્મકારણુપરપરા તેઓને સતુષ્ટ કરી ચક્રી નહિ. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિના બે સભાપતિઓએ બોર્ડ ઓવ કન્ટ્રોલના અધ્યક્ષને એક હકીકતોથી ભરપૂર પત્ર લખી ચમકાવી મૂક્યો તેઓએ એકમને જણાવ્યું હતું કે, હિંદુ સર્વધીના આગ્રહ માનવાગા, હિંદીઓ પ્રત્યે લાગણી વગરના અને હિંદુના આચાર

વ્યવહાર તરફ અણુમતે રાખનારા લોકો અત્યારે લશ્કરી અને રાજ-
નૈતિક વિભાગની મોટી મોટી જગાઓ બચારી પડ્યા છે, એથી દેશી
મેનિકો બ્રિટિશ સરકાર તરફ ધીમે ધીમે આરવાશન્ય થતા જાય
છે વળી લૉર્ડ વેલેસ્લિના રાજ્યો ખાલસા કરવાના ધોરણથી મહેસૂરનો
મુસલમાન વંશ બિખારી હાલતમાં આવી પડ્યો છે, તેથી સાધારણ
પ્રજાનો પણ સરકાર પરથી વિશ્વાસ હટી ગયો છે, આ બધી બાબ-
તમાં અગ્રેજ પદ્ધતિ મુજબ કામ થયેલું હોવાથી અમલદારો અને
પ્રજા વચ્ચે ધીમે ધીમે અંતર વધતું જાય છે આ કારણોને લીધે
જીતનાર અને જીતાયલી પ્રજા વચ્ચે મિત્રતાનો સંબંધ બધામ્મ થકતો
નથી, અને દેશી લોકો આવી બુદ્ધાઈથી કટાણી વખતો વખત બ્રિટિશ
સરકાર વિરુદ્ધ બળવો ઉઠાવતા અચકતા નથી ૧

વેનરના બડ પછી પણ કેટલીક એવી ઘટનાઓ બની હતી કે
જેથી દેશી સિપાહીઓ અને ગોરા અમલદારો વચ્ચે અંતર વધી
ગયું હતું સિપાહીઓ બિખારમાં મુખ મગસો, એવી આશાથી કંપનિનું
કામ સ્વીકારતા હતા. આશા અને વિશ્વાસ એકત્ર થઈ તેઓની નજર
આગળ મુખ અને શાંતિનું સુરોગિત ચિત્ર ખડું કરતા હતા આ
મુખ અને શાંતિની બાબતમાં ઇંગ્લાંડના સિપાહીઓ કરના આપણા
સિપાહીઓ વધારે બાન્યશાળી હતા ઇંગ્લાંડમાં ધણા યોદ્ધા લોકો

૧ The Chairman and Deputy Chairman of
the East India Company (Mr Parry and Mr.
Grant) to the President of the Board of control
(Mr Dundas)—M. S Records Comp Kaye's
Sepoy War, Vol. I P. 251

(૨૫૧)

બવિધના સુખની આશાથી સૈનિક વિભાગમાં પ્રવેશ કરે છે. ઇંગ્લાંડમાં જેઓ જૂએ મરતા હોય, નિઃસહાય હોય અથવા દારુણ ફેરફારથી સામાજિક સંબંધ શૂન્ય થઈ પડ્યા હોય, તેઓ જ સૈન્યમાં નોકરી કરે છે. ઇંગ્લાંડના સૈનિકો કંઈ પણ સુખની અથા રાખતા નથી તેઓનાં જીવનને શાત પાડનારી આશા સદાને માટે તેમને છોડી ગઈ હોય છે આશા દેવીની મધુર વાણી તેઓના કાનમાં કદી ફકાતી નથી, આશા દેવીની વિચિત્ર લીલા તેમના નેત્રો સમક્ષ તરવરતી નથી તેઓ સમાજભાષી દેશનિકાલ થયા હોય છે, ખીજની ફાસલા-મણ્ડીથી સૈનિકો બને છે અને ખીજના કહેવાથી પાર્શ્વે વધન-શૂન્ય આત્માને લગાડના દાર્મમાં જોડી રાખવા માગે છે ઇંગ્લાંડના વણા થોડા ભોકો તેઓના સમાચાર મેળવવા તલસતા હોય છે, વણા થોડા ભોકો તેઓને માન આપવા તૃપ્ત રહે છે. આ પ્રમાણે અંગ્રેજ સૈનિકો આશા, સૌભાગ્ય અને સંબંધથી સદાને માટે તબ્બાકા હોવાથી ફુનિયામાં તેઓ અસ્તિત્વરૂપે જીવે છે, અને જીવતા છતાં મુઠા મારક રહે છે. પોતાનું કોઈ પણ સંબંધી લક્ષ્ય જોડાય તો ઇંગ્લાંડના વણા ખરા કુટુંબો શરમથી નીચું જુએ છે અને એવા જીવતા છતાં જીવેલા માણસ પ્રત્યે જગત્તે લામણી દર્શાવતા નથી. હુકાણુમાં ઇંગ્લાંડનો લાવૈયો એટલે જીવનનું માણસ, એવી વ્યાખ્યા આપી શકાય

પરંતુ આપણા દેશના સૈનિકો એ રીતે જીવનનું નથી. સામાજિક સંબંધ વગરના અને હયાતીમાત્ર ભોગવનારા નથી. તેઓ લશ્કરમાં જોડાય છે છતાં સ્વભાવિ અથવા કુટુંબી વિખુટા પડતા નથી, અથવા લગાડના કામમાં જોડાયલા રહે છે છતાં કોઈ પણ પ્રકારના કંકણી

(૨૫૨)

વચિત રહેતા નથી તેઓ સૈનિક બને છે છતાં આગરદાર શહેરી રહે છે લડાઇના મેદાનપર સગકારના પક્ષમાં લડે છે છતાં સર્વ પ્રકારના સુખના અધિકારી રહે છે તેઓ વખતો વખત પોતાને ઘેર ભય છે કુટુંબ સાથે આનંદ કરે છે. પોતાના પગારનો ધણો ખરો ભાગ ઘેર મોકલી દે છે સિપાહીઓમાં વચપરપરા કંપનિતુ લુચુ ખાવુ એ એક જાતની આગર ગણાતી હતી તેઓનો ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ શાંતિપૂર્ણ હતો અને ભવિષ્યની આશા ધીમે ધીમે દૃઢ્યતર દશા પ્રાપ્ત કરાવવાને ઘેરતી કાષ્ઠપણુ વિકાર તેઓની પૂર્વ ઋતિને દલ ક્રિત કરી શકતો નહિ. કાષ્ઠપણુ અશાન્તિ તેઓને દુખના દાવાનળમાં સપડાવતી નહિ, તેમ ભવિષ્યના સુખમાં નડતર નાખતી નહિ સિપાહીઓમાં ॥ ધણાખગ ચતુર્પૂર્વક કંપનિની સેના બળતી નિવૃત્તિમય જીવન ગાળવા માટે પેન્શન લઇ પોત પોતાને માત્ર જઇ રહેતા તેઓ પોતાના ગામડામાં ટોળા બધ થઇ કોઇ સુદર ઝાડ તળે બેઠાબેઠા ભૂતકાળની વાર્તા કહી સભળાવતા લોરેન્સ, ફૂટ. મિડો વગેરે કેવા મરવિર હતા, ફેચો સાથે કેવી રીતે લડાઇ થઇ હતી, હૈદરઅલી અને તેના પુત્ર ટિપુ સુલતાન સાથે કેવું લાડુ બચ કર ચુક મર્યુ હતુ, તે અધી વાતો પોત પોતાના કુટુંબી જનોને હોશ પૂર્વક કહેતા, અને આનંદ પામતા તેઓ પોતાના કામમાં જેવા સાવધાન અને આનંદી રહેતા, તેવાજ નિવૃત્તિના મમયમાં પણ સાવધાન અને આનંદી રહેતા કોઇ સિપાહી પોતાની જુરાનીના સમયમાં નોકરી છોડી ઘેર આવતો, અને પ્રથમની માફક કુટુંબી જનો માથે મીઠી મીઠી ગોળી કરતો મોટા સાહેબના નાનાભાઇ વેલેસ્લિ સાહેબ (આર્થર વેલેસ્લિ) અથવા લેક સાહેબ (લોર્ડ લેક) ની કથની

કહી સભળવાતો, કુટુંબી જનોમા આનહી રેલ આવતી આ પ્રામાણે સિપાહીઓનો નિવૃત્તિ સમય આનહા જતો. તેઓ પોતા-પોતાના ગામમા વિશ્વાસુ અને વડીલ બની રહેતા તેઓમાના કેટલાકને ઘેર જમીન હોવાથી તેઓ એ બધી સપત્તિ ભોગવતા, અને પોતાની સ્થિતિથી સતુષ્ટ બની સદા પ્રકુપ્ત રહેતા લશ્કરી પોશાક અને લશ્કરી નોકરીને કંપનિના સિપાહીઓ હલકી ગણતા નહિ, જે જે જતોમાથી સિપાહીઓની બરતી કરવામા આવતી, તે તે સપ્રદાયે પોતાને સરકાર સાથે મબધમા આવેલા માની ધન્ય ગણતા કંપનિના સિપાહી બનવું એ મહા આબરુદાર કાર્ય ગણાતું આ દેશના સાહસિક અને શરવીર પુરુષો આ વ્યવસાયમા જોડાવા હમેશા તત્પર રહેતા, અને એ કાર્યમા અયોગ્ય ગણાતા બહુજ દીલગીર થતા.

જૂના ગોરા ઓફિસરો લામણીવાળા અને સિપાહીઓ પર પ્રેમ રાખનારા હતા તેઓ સિપાહીઓને પોતાના મિત્ર માનતા. ઘણી વેળા તેઓને પોતાની પાસે બોલાવી ઉડતી વાતો અને જૂના સમયની વાર્તાઓ સાંભળતા અને આ રીતે તેઓને ખુશ ગમવાના પ્રયત્નો કરતા સિપાહીઓ ઓફિસરોને આશ્રયદાતા, પાલનકર્તા અને બહુ કરનારા માની તેઓનો આદેશ માથે ચઢાવતા, તેઓના પક્ષમા ઉભા રહેતા. તેઓ ઓફિસરોને શોકમા સાન્તવના આપનારા, અનિદને ટાળનારા તરીકે માન આપતા આફિસરોએ પણ દયા, ઉદારતા અને સન્નજનતાથી સિપાઓના હાથ છતી લીધા હતા સિપાહીઓ તેઓને પિતા સમાન ગણી પોતે “બાપામોક” અર્થાત્ પુત્રસ્થાને ગણાવાને બહુ આતુર હતા.

પરંતુ આ સમય તો વીતી ગયો આવી દયા, ઉદારતા અને

(૨૫૪)

સન્નિવૃત્તતા લોપ થઇ ગઇ પૂર્વમાં જેમ જેમ બિટ્ટીશોની સત્તા વધવા લાગી તેમ તેમ અમલદારોની અમલદારશાહી જણાવા લાગી ઓશિસરોની સત્તા ઓછી થઇ ગઇ, તેઓ હવે આશુદ્ધ જનરલના હાથના પૂતળા બની ગયા પહેલા ઓશિસરો પોતાના માણસોને સગ કરી શકતા, ઉચી પદવીએ ચઢાવી શકતા, કેગરી સુચનસ્થિત કરી શકતા જે ઓશિસરના સૈનિકો સૌ પહેલા વિજય મેળવના, તે ઓશિસરના નિયમ મુજબ એ સૈનિક દુકડીનું નામ પાડવામાં આવતું એથી સિપાહીઓ બહુ ખુશી થાા પોતાના કપરીના નામથી ઓળખાવાનું તેઓને બહુ ગમતું છેવટે શબ્દના વધારા સાથે ઓશિસરોના હાથમાંથી સત્તા સરવા લાગી ઓશિસરો પોતપોતાની દુકડીમાં ઓછા આદરને પાત્ર ગણાવા લાગ્યા તેઓ અને સિપાહીઓ વચ્ચે ઓળખાણ ઓછી થવા લાગી સત્તા ન હોવાથી, ઓશિસરો પોત પોતાની દુકડીમાં પોતાનું ધાર્યું કરી શકતા નહિ સિપાહીઓ પણ તેઓને બીજાના તાબામાં પુતળામણી તિરસ્કારવા લાગ્યા આશુદ્ધ જનરલની ઓશિસમાંથી જે હુકમો આવતા તે હુકમો આગળ ઓશિસરો લાચાર બની જતા અને એ હુકમ મુજબ બધી વ્યવસ્થા કરતા. અત્યાર મુત્રી સિપાહીઓમાં એવો વિચાર દૃઢ થઇ બેઠો હતો કે ઓશિસરો અમારા માનનિયતા છે, એ વિચાર ધીમે ધીમે લોપ પામ્યો ઓશિસરો પણ સિપાહીઓ તરફ અમાનતા ઓશિસરોની સાથે આદરમાન બતાવતા નહોતા આમ અને વર્ગ વચ્ચે અતરાય વધતો ગયો બંને વર્ગ વચ્ચે નામણી અને મિત્રતાને બદલે ઉદાસીનતા અને શત્રુતાના મોજા ઉછળવા લાગ્યા

આ અતર જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ ઓશિસરોમાં

(૨૫૫)

વિલાસિયતા પણ વધવા લાગી ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આગળોટો દોડવા લાગી હતી અંગ્રેજોએ જે રીતે રાજ્ય ચલાવવામાં ઉન્નતિ પ્રાપ્તી કરી હતી તે રીતે પોતાની જાતને પણ ઉભન કરી હતી. હિંદ ઇંગ્લાંડના પાળમાં પૂરેપૂરે આપ્યું એટલે ઇંગ્લાંડના વિલાસ અને શોખના મોજા હિંદના દિનાગપર અથડાવા લાગ્યા અંગ્રેજી ખખરો, અંગ્રેજી પુસ્તકો અને તે ઉપરાંત અંગ્રેજી લઘનાઓ હિંદમાં આવવા લાગી, એના સસર્ગથી ઓદિસરો પણ હિંદી વિચારો, હિંદી આચારો અને હિંદુ મનુષ્યોથી દૂર દૂર સરવા લાગ્યા હવે તેઓનું લક્ષ મિપાલીઓની વાતો સાબળવા પર, તેઓમાં જ દો-બસ્ત જાળવવા પર કે તેઓની ઉભન કરવા પર રજુ નહિ હવે તેઓને (ઓદિસરોને) સ્વદેશી પુસ્તકોનો મોહ લાગ્યો. સ્વદેશી વિલાસિતાએ તેઓના ચરીરને કબજે કર્યું અને સ્વદેશી લલનાઓના સૌંદર્યમાં તેઓ મરક જતી ગયા હવે તેઓ ખરેખરા વિદેશી થઇ પડ્યા અને હિંદીઓને પોતાથી જુદા ગણવા લાગ્યા જે મિત્રતા અને લાગણીએ સિપાહીઓના મન આકર્ષ્યા હતા, તે મિત્રતા ને લાગણી ઓઠા થવા લાગ્યા. કાળા મોગનો ભેદ હવે સ્પષ્ટ પથે જણાવા લાગ્યો આ રીતે વિલાસે હિંદમાં આવી ધીમે ધીમે અંગ્રેજી ઓદિસરોને વશ કરી લીધા મોહના આવરણમાં અંગ્રેજો ભાન જૂઠ્ઠા. પરિવર્તનસીલ સમયની સાથે ઓદિસરોના સ્વભાવમાં એટલો તો ફેરફાર થયો ગયો કે તેઓ ભાન જૂઠી વિલાસના એતમાં તથાવા લાગ્યા આ જોનને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કોઇએ ન કર્યો પશ્ચિમી સુદરીઓ પશ્ચિમના સિવાજ મુઝબ મનોમોહિની થઇ પૂર્વમાં જોડાયા તોઈશ્વરાન્ય સર્વોપરિ કરવા લાગી. આ સૌંદર્ય અને વિલાસના

(૨૫૬)

મેળથી ઓગિસસેનું હૃદય નાચવા લાગ્યું તેઓ ધીમે ધીમે સિપાહીઓના પ્રાપ્ત રિવાજોથી દૂર થઈ પડ્યા આથી તેઓની સાથે સિપાહીઓનો મેળ ન રહ્યો.

ઓગિસસે અને સિપાહીઓ વચ્ચે આટલું બધું અંતર પડી ગયું છતાં સિપાહીઓએ જાહેરમાં કંઈ ગત્રુતા હ સ ૧૮૨૨-૩૫ જણાવી નહિ લૉર્ડે એમ્હર્સ્ટ અને લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કના સમયમાં તેઓએ શાનિ-પૂર્વક કામ કર્યું હ સ ૧૮૦૬ ના બ' પછી સિપાહીઓના હૃદય કોટપથ ઉશ્કેરણીથી ઉશ્કેરવા નહિ તેઓ વિશ્વાસુપણે, સાદસ અને વફાદારીથી કાર્ય બજાવવા લાગ્યા તેઓએ વફાદારીથી લૉર્ડે હેસ્ટિંગ્સની સરકારને વિશ્વસ આપ્યો પરંતુ જ્યારે ત્યાં કૈલાષ, ત્યારે સિપાહીઓએ દિલને બહેકાવી મૂકે એવી વાતો સાંભળી, તેથી તેઓના હૃદય ફરીથી ઉશ્કેરવા લાગ્યા કંપનિ વિરુદ્ધ સિપાહીઓને જે ફરિયાદો હતી, તે ફરિયાદો આ વખતે ગ્રંથ રૂપમાં જાહેર થઈ અગ્રામ છતાંકામાં આ માળખનું મંગળાચરણ થયું. હ સ ૧૮૨૨ ની વનતજ્ઞતુમાં અર્ગ્યુટની છાવણીમાંથી એક કાગળનો ટુકડો મળી આવ્યો એ કાગળમાં લખ્યું હતું કે “ હમગત અહમ્મદનો ધર્મ પાળનારાઓએ અગ્નિને તાબામાં ધણા દુજો વેડવા છે આવી શુલાભીથી તેઓની પ્રાર્થના સર્વસક્તિમાન ઇશ્વરે પણ સાંભળવી બધ કરી છે આ માટેજ તેઓમાના અનેક કોષેરાથી મરણ પામે છે. ઇશ્વરને સાથ તેઓના હાથ ઉતરે છે હવે તેઓએ પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. અર્ગ્યુટ અને દિલ્હીમાં બહુ યોગ્ય જોરાઓ છે, તેઓને એક દિવસમાં મારી નાખવાનું કામ સહેલું છે. હિંદુ અને

(૨૫૭)

સુસલમનો એકસપ થાઓ, પરિણામ સાડ આવશે અત્યારે સમય
શુભાવવાનો નથી અગ્નિજેએ આ દેશના લોકો પામથી ભગીરો
ખૂંચી લીધી છે. ધનાગી જમીન જમ કરી છે હવે તેઓ આપણને
બધા કામભાથી બાતલ કરવાના છે. જોગ સૈનિકોની દુકડીઓને
બોલાવવામા આવી છે, ૮ માસમા દેશી મિષામ્મોના હથિયાળ
ઉનાગી લેવામા આવશે માટે એવો અદાબન કરવો જોઈએ કે
જેથી દરેક દુકડીના જુના સુમેદારો ખીજ સુમેદારોને સવ હ આપી
બહુ ઠીક કરી શકે સુમેદારો જમાદારોને સમજાવશે અને આ પ્રમાણે
આખું સૈન્ય તૈયાર થઈ જશે વેલોર, ચિનોડ, અદ્રાસ અને ખીજ
સ્થળોએ આ પ્રમાણે કાર્ય થશે એટલે બધે સ્થળે ખખડ પડેલા-
ડવામા આવશે આથી બધા સિપાહીઓ એકી સાથે બડ ઉડારી
શકશે માર્ચની ૧૭ મીને સરિવાળ આ કાર્ય માટે ઠીક પડશે આ
દિવસે એક એક નામક અને દસ દસ સિપાહીઓ દરેક ઓફિસરને
થેગ જશે, અને અનાયાસે એ ગોરા સાહેબોને પથારીમાજ ભારી
નાખશે આ કાર્ય પાર પડ્યે દેશી ઓફિસરો લરકરની સરદારી લેશે,
સુમેદારોને કર્નલનો પગાર મળશે ”

કેમ માણસે અદ્ભુત અને બમકર લખાણ લખ્યું હતું ક્યા
માણસે આવી રીતે બધા સિપાહીઓના અત કરણમા એર રેડવાની
થેરવી કરી હતી, તે જણાવું નથી આ સંબંધમાં બધી તપાસ
નિષ્ફળ નીવડી છે આ ચિઠ્ઠી છઠ્ઠી થેડેસ્વાર દુકડીની લાઇનમાથી
મળી આવી હતી આના જેવીજ એક ચિઠ્ઠી આડમી દુકડીની લાઇ
નમાથી પણ મળી આવી હતી આ જો તરત જ એ અલગના

(૨૫૮)

સેનાધ્યક્ષ પાસે મોકલવામા આવ્યા હતા. કર્નલ ફ્રાંકલિસે આ બાબતમા બનતો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે દરેક રેજિમેન્ટના અમલદારોને એકઠા કર્યા, તેઓને આ કામગીરી મતલબથી જણાવતા કર્યા અને જે જે દેશી અમલદારો પર વિશ્વાસ હોય તેની સાથે આ બાબત વાતચીત કરવાનો હુકમ આપ્યો. આ કામ પૂરું થયા બાદ કામગીરી જે હાથ ધીઓને નિર્દેશ કરવામા આવ્યો હતો, તે હાથ ધીઓમા આ બાબત જણાવવામા આવી પરંતુ તેઓએ કોઈપણ જાતના અસંતોષના ચિન્હો જોયા નહિ ૧૭ મી માર્ચના દિવસ નિશ્ચયે પાસર થયો. કોઈપણ જાતની ગરબડ જણાઈ નહિ આ બધાં કર હાથ ધર કેવળ કાગળપર જ રહ્યું.

પરંતુ થોડા દિવસો બાદ વળી એક બીજો બનાવ બન્યો. ઉપર કહેલો પત્ર પ્રાપ્ત થયો ત્યાર બાદ થોડે દિવસે મદ્રાસના ગવર્નર સર ટોમસ મેનોને ટપાલમા એક અરજી મળી એ અરજી હિંદી ભાષામા લખેલી હતી અરજી એ રીતે મળવામા આવી હતી કે ગવર્નર સાહેબને એમ જણાય કે આ અરજી લકરના મુખ્ય મુખ્ય ઓફિસરો તરફથી મોકલાવામા આવી છે. એ અરજીમા દેશી સિપાહીઓને પડતી ખુશીબતો સ્પષ્ટતા પૂર્વક જણાવવામા આવી હતી એ ખુશીબતો આ પ્રમાણે દર્શાવવામા આવી હતી, “બધા પૈસો બધું માન મોટા સરદારોએ ખાસ કરીને સિવિલ અમલદારોએ હસ્તમત કર્યું છે, અમારા નસીબમા તનતોડ મજૂરી અને દુખ સિવાય લખેલું હોય એમ જણાય નથી. અને જે તરવારના બળથી કોઈ દેહ છતીએ તો એ બધા વેસ્માપુત બીકલું સિવિલ અમલદારો એ દેશમા જઈ જમાવે છે રાજ્ય મલાવે છે, અને થોડા

(૨૫૯)

રાજમા પોતાનો ખખનો તર કરી યુરોપ પ્રવાસ કરે છે પણ એક સિપાહી આખી જીદથી સખત મજૂરી કરે છે છતાં બહુ થોડું પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મુસલમાની રાજમા છેક આમ નહોતું કારણ કે જ્યારે જ્યારે જીત મળતી તે વખતે મુસલમાન બાદશાહો મુખ્ય મુખ્ય સિપાહીઓને જાગીરો તથા હથેલી પદવી આપતા કંપનિના રાજમા મોટી પદવીઓ તો જોરા સિવિલ અમલદારોએ એકલથું કરી રાખી છે એક કલેક્ટરના ચપરાશી જેટલો દોર ચલાવે છે તેટલો દોર એક સિપાહી કદી ચલાવી શકતો નથી એ ચપરાશી કદી પણ સૈનિક જેટલું કામ કરતો નથી. ” આ અરજી એક માણસની કંપનાવડે જાની હોય કે બહુ માણસની કંપનાનું રજા હોય. પણ એટલું તો ખરૂં કે આ અરજીમાં જે કંઈ લખવામાં આવ્યું છે, તે દરેક સિપાહીઓના કલ્પના ઉદ્દેશ્ય છે આ શ્રિયાદો સામાન્ય હતી, આ શ્રિયાદો તેઓને હાડોહાડ આપત કસતી હતી. છેવટે જ્યારે એ શ્રિયાદો અત કરણમાં રાખવી મુશ્કેલ થઈ પડી એટલે આવા પત્ર તથા અરજીઓના રૂપમાં બહાર પડવા લાગી

આ દરમ્યાન વખતો વખત કેટલાક નિયમો અમલમાં આવી અમુક સ્થળના સૈન્યને ઉશ્કેરી મૂકતા. પરંતુ એથી પ્રજાના મનને કમો આપાત થતો નહિ, અમર કોઈ સ્થળે બંદ ઉઠતું નહિ. એક વખતે સૈનિક વિલિયમ બેન્ટિનને પણ એક અણુમણતું કાર્ડ આવ્યું હતું. ડિરેક્ટરની સભાએ સૈનિકોના બધા ઘટાડવાની દરખાશો. બેન્ટિનને એ કાર્ડ આવ્યું હતું. તેથી સૈનિકોમાં મુખ્ય અસંતોષ પ્રગટ્યો પરંતુ એ અસંતોષ ઘણો કમળ હતો. કમળને એ સમયે ચર્ચાના નયને સ્વતંત્રપણે લખવાની છૂટ હતી. મેં જોયું

પત્રો સ્વત્ર હોય તો લોકો સ્વત્ર રીતે પોતાનો મત દર્શાવી શકે છે આથી બચાના ઘટાડા વિરુદ્ધ સિપાહીઓને જે દરિય દો હતી, તે બંધી વર્તમાન પત્રોમા આવના લાગી અત્ર વર્તમાનપત્રો અસતોષ દૂર કરનાનો એક મુખ્ય ઉપાય છે હૃદયમા જે અમતોષ જામી ગયો છે, તે લખાણુ વાટે ચાત થાય છે, એથી ધૂલવસતો અસંતોષ બડકારપે જહાર નીકળવાની સગવડ મેળવી રહેતો નથી. બેન્ટિકના સમયમા ભત્તામા ઘટારો થતા સૈનિકો આ રીતે પોતા-પોતાનુ હૃદય ખોલી બેસી રહ્યા

આ પ્રમાણે અસતોષ ચાત પડવા લાગ્યો સિપાહીઓ ચાત-પણે પોતાપોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા પરંતુ શાસનચક્રના ફેફાડાથી સિપાહીઓની માનસિક શાન્તિ કાયમ ટકી શકી નહિ શાસનચક્રના પરિવર્તન સાથે તેઓની શાન્તિની આશા પણ પરિવર્તનશીલ થઇ ગઈ હતી અફઘાનિસ્તાન સાથેની લડાઈમા સિપાહીઓએ બહાદુરી બતાવવામા મળ્યા રાખી નહોતી તેઓએ સેનાપતિ પોલોહની સરદારી નીચે બહુ બહાદુરી બતાવી હતી, નાંટની સરદારી નીચે વીરત્વ અને સાહસની સીમા બતાવી દીધી હતી જ્યારે આ સન્નિવૃત સૈનિકો, આ પરાક્રમી સૈનિકો અફઘાનિસ્તાનના ઘાટમાથી પાછા ફરતા હતા, તે દરમ્યાન સિંધના અમીરો સાથે લડાઇ જમી. સિપાહીઓ ડચાં સિવાય બચકર દેખાવવાળા બહુચીઓ સાથે મુઢમા ઉતર્યા. મુખ્ય સેનાપતિ સર ચામ્સ નેપિયરે તેઓના ઉત્સાહ અને બહાદુરીના પ્રુબ્ધજ વખાણુ કર્યા છે. આ વખાણુથી દેશી સિપાહીઓની કીર્તિ દૂર દેશ-તરમા ફેલાઈ ગઈ વધી મર્જ. ત્યારબાદ સિપાહીઓને એક બીજા લડાઈમા જોડવુ પડ્યુ. પરંતુ તે લડાઈમા પણ તેમણે પાછી પાની

કરી જનનીને લગ્નની નહિ તેઓ પૂર્ણ પરાક્રમથી મહારાજપુરની લડાઈ લડ્યા, પોતાના બરોબરિઆ સૈનિકો સાથે ખૂબ લડ્યા થોડા સમયમા સાન્તિ ફેલાઈ, લડાઈની આગ હોવાઈ મધ પરતુ સાન્તિ સાથે વળી નવા ફુલો, પેદા થયા સિંધુ ધ્રિટિય સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બન્યું હતું, ધ્રિટિય પતાકા સિંધની સપાટ જમીનપર ફડતી હતી. જે સિપાહીઓની બહાદુરીથી આ પ્રદેશ જીતાયો હતો, તેજ સિપાહીઓ હવે એ પ્રદેશના ગ્રહણનો બાગ લેવાની ના પાડવા લાગ્યા.

હિંદમાનુ ધ્રિટિય સામ્રાજ્ય જે રાજ્યોથી પુષ્ટ થયું છે, ધ્રિટિય વાવટાએ જે રાજ્યોમા પરિવર્તનપ્રીત કાળની અનતશક્તિ પ્રદર્શિત કરી છે, તે બધા રાજ્યોના કમળના પરિશ્રમ સાથે સિપાહીઓની કુડીઓનો ઝેરબંદોષસ્ત થમને થમશે ચાલતો આવ્યો છે. રાજ્યો ખાલસા કરવાથી ધ્રિટિય સરકારના સત્તુઓની સખ્યા ઘટી ગઈ હતી, અને સત્તુ ઝોછા થવાથી મોડું લરકું રાખવાની જરૂર ઝોછી થતી ગઈ સૈનિકોના વિશ્વાસ અને વફાદારી ઉપર સામ્રાજ્યનો આધાર છે. સત્તુની સખ્યા ઝોટી થવાથી, રાજ્ય મોડું થવાથી સૈનિકોને લડાઈના કામમા રોકાવું પડતું નથી માટે જે ઉઝી આ-સાથી તેઓ કંપનિના લરકરમા જોડાયા હોય છે, તે આસા ધોમે ધોમે નષ્ટ થતી જાય છે સામ્રાજ્યના વધાગ સાથે લડાઈઓ ઝોછી થઈ તેથી ઉત્તતિના માર્ગે પણ ઝોછા થયા વળી રાજ્યો ખાલસા કરવાની નીતિ સાથે સિપાહીઓની અમરડો પણ રૂંધી તેઓને દૂર-દેશમા, અજળપ્રમા સ્થાનમાં કેવળ પોલિસની આફક પહેરાપર રહેવું પડતું. આવા કાર્યો છેવટે તેઓને અસુખ અને અસાતિના મુખ્ય કારણુ રૂપ થઈ પડ્યાં. એ ઉપર વળી તેઓના બરવા થડાવાનો

હરાવ થયો, એટલે તેઓ રાજ્યના વધારા સામે ખૂબ બબડવા લાગ્યા. કંપનીના સિપાહીઓ સરહદ પર અથવા ખીજા રાજ્યમાં હોય ત્યારે તેઓને વધારે પગાર મળતો, એ પગાર ઘટયે. આથી એવું બન્યું કે જે કાર્યને લીધે તેને ઇનામ મળવું જોઈએ, તેને બદલે ઉલટો પગાર કપાવા રૂપ સજા થઈ સિપાહીઓ આ કારણથી નવા રાજ્ય છતી સામ્રાજ્યમાં ઉમેરવાના કાર્ય સામે થયા, તેઓ દૂર દેશમાં બહોળસ્ત જળવવાનું કાર્ય બજાવવાની ના પાડવા લાગ્યા.

રાજ્યો છતવાનો અબખરો અને તે અબખરાને લીધે સિપાહીઓના મનમાં ઉછળેલા અસાન્તિના મોજા સબધમાં અમે ઉપર જે લખ્યું, તે સિંધ છત્યા બાદ ખુલ્લા સ્વરૂપમાં જાહેર થયું આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે અમે એક ઉદાહરણ આપીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૮૪૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મયર્નર જનરલ લોર્ડ એલેન્ડરે હિંદના ઉત્તર ભાગમાં આવી રહ્યો હતો એ સમયે તેને ૩૪ મી દુકડીમાં અસતોષ ફેલાવાના સમાચાર મળ્યા એ દુકડીને બંગાળા માથી સિંધદેશમાં જવાનો હુકમ મળ્યો હતો. તેઓ રસ્તામાં કુચ કરતા કરતા ફિરોજપુર આગળ અટકી પડ્યા. એ દુકડીના સૈનિકોએ એવું જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી અમને લડાઇના વખતમાં જે પગાર મળતો તે પગાર નહિ મળે ત્યાં સુધી અમે સિંધમાં જવાના નથી સિપાહીઓની આવી અનિચ્છા જોઇને લોર્ડ એલેન્ડરે અને વડા સેનાપતિ સર્જ આર્ચર્સ નેપિયરે બહોળસ્ત જળવવા ઉપર લક્ષ આપ્યું. બંગાળાની ૭ મી ધોડેસ્વર દુકડીએ સરહદ પર જતી વેળા ખુલ્લી શત્રુતા જણાવી હતી. એલિસરો ધણા પ્રયત્નો કરતા છતાં તે દુકડીમાં બહોળસ્ત જળવી શક્યા નહોતા. તેઓએ પોતાની આંઠના પૈસા

આપવા માડ્યા, ખાસ પ્રયત્ન કરી તેઓની માગણી મંજૂર કરાવવાનું વચન આપ્યું, છતાં રથુભેરીનો અવાજ સાબળી ધોડેસ્વારો સંજ્ઞ થયા નહિ, એશિસરોના હુકમ મુજબ કુચ કરવા તૈયાર થયા નહિ. આ રીતે તેઓ ફરોજપુર આગળ મોઝો માડી બેઠા એ સમયે વળી એક નવું સંકટ ઉત્પન્ન થયું. મોતરર વાત ફેલાઈ કે ગોરા સિપાહીઓ પશુ આ બાબતમાં દેશી સિપાહીઓના મત સાથે મળતા છે આ વાત સાબળી અમલદારો બારે વિચારમાં પડી ગયા ગોરા સિપાહીઓમાના કેટલાક ખુશ્તે ખુશ્તુ કહેવા લાગ્યા, કે સિપાહીઓ તો પોતાની વાજબી માગણી રજૂ કરે છે, માટે એ કંઈ ઉદ્ધતાઈ ન કહેવાય. એ વખતે સનહાજને પેથેપાર શિખો રહેતા હતા તેઓએ સિપાહીઓ પ્રત્યે લાગણી દર્શાવી તેઓને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તે વિભાગના સેનાપતિએ જણાવ્યું કે સિપાહીઓને હથિયાર ઉતારી બેઠા પાછા બોલાવવામાં આવશે, તો તેઓ કદી પાછા ફરવાના નથી. આ બાબતમાં જો જરા પણ મળ બતાવવા જઈશું અથવા થોડી પણ ઠોરતા દર્શાવીશું, તો સરહદપર ભયકર બળવો ફાટી નીકળશે આ પરથી હથિયારો ઉતારી બેવાનો વિચાર રદ કરવામાં આવ્યો. છેવટે સૈનિકોની ટુકડીને બીજો હુકમ ન મળે ત્યાં સુધી મૂળ મથકે આવવાનો હુકમ થયો એ હુકમ તેણે માથે આડાવ્યો. સિપાહીઓને કંઈ સંજ્ઞ કરવામાં આવી નહિ એને બદલે બીજી ટુકડીને સિંધ મોકલવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ આ વાત બંધી ટુકડીઓમાં ફેલાઈ મધ્ય હતી મણીખરી ટુકડીઓએ બત્તા વિના ત્યાં જવાની ના પાડી છેવટે મણી મહેનતે સિપાહીઓની ઉશ્કેરણી શાંત પાડવામાં આવી. સરકારને ધક્કે ઠેકાકે માગણી મુજબ

(૨૬૪)

ભત્યુ આપવાનું વચન આપવું પડ્યું સિપાહીઓનો આ અસતોષ કેવળ રાજ્યવૃદ્ધિનું પરિણામ હતું તેઓ પોતાની વાજખી માગણી સ્વીકારવામાં આવતી ન હોવાથી અસતુષ્ટ થયા હતા આ અસતોષ કઈ અકારણ હતુ ન થયો ન હતો તેઓએ માથા ખાળ્યોએ મૂકી કંપનિના ગભ્યને વિશાળ બનાવ્યું હતું એના બદલામાં તેઓનું ભત્યુ ગયું આવા કારણને લીધે તેઓમાં અસતોષ ફેલાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી આ માનના ગોરા સૈનિકોની વફાદારી પણ હાથે તો પછી દેશી સિપાહીઓનું તો કહેવું જ શું ' લોર્ડ એલેન્ડરેએ કહ્યું હતું કે " દેશી સૈનિકોના અસતોષથી ઘણી અડચણો આવવાનો સભવ છે એ અડચણોથી હિંદ ન'ત્રાજ્ય દુર્દશામાં આવી પડશે અને ખાતરી છે કે સૈનિકોની વિનય પ્રાપ્ત કરવાની હઠા પ્રદિત કરવી એજ તેઓને વશદાર રાખવાનો વિશાળ માર્ગ છે પરંતુ આ હઠા અને મામલિકે ગૌરવ અન્યાય અગર એરવાજખીપણથી ભરપૂર કરવા એ એવું નથી એથી લાભના કરતા અનિષ્ટ વધારે થાય છે " લોર્ડ એલેન્ડરેના આ વચનો ખોટા નથી ગભ્યના વધારા સાથે સિપાહીઓના અસતોષના કારણો સંખ્યાબંધ હતા એ વાત સિંધ હત્યા બાદ પ્રગટ થઈ

કંપનિના સિપાહીઓએ જેવા પ્રસંગથી સિંધ હત્યુ, તેવાજ પ્રસંગથી પંજાબ પણ કબજે કર્યું પંજાબ હતવામાં સિપાહીઓના બળની પૂરેપૂરી કસોટી થઈ, એ સબબી વધારે વિગત અમે આ પ્રથમ પહેલા અધ્યાયમાં આપી છે સિંધની પેઠે આ રાજ્યમાં પણ સિપાહીઓને રક્ષણ માટે બોલાવવામાં આવ્યા એ સમયે પણ તેઓનો પગાર ઓછો થઈ ગયો હતો તેથી જ અસતોષ સિંધ

(૨૬૫)

જીત્યામાદ પ્રમટ થયો હતો. તેનીજ જાનનો અસતોષ પંજમ જીત્યા પછી પણ પ્રમટ થયો, સિપાહીઓ સમજી શક્યા નહિ કે અમારે કયા નિયમ મુજબ, કયા ન્યાયની રૂએ જોછા પમારથી નવા જીતેલા દેશમાં કામ કરવું ? જે રાજ્ય જીતવામાં તેઓએ લોકો રેડ્યું હતું, તેના બદલામાં કંઈ ન મળતા કલટો પમાર જોઈએ થાય એ તેઓને વાજમી લાગ્યું નહિ

આ વખતે પંજમમાં જે સૈન્ય હતું તેણે અને જે સૈન્ય કંપનિના જુના મુલકમાંથી સતલજ નદી થી સ ૧૮૪૯-૫૦ પેલે પાગ મ્યુ હતું તેણે જોછા પમાર કામ કરવાની ના પાડી જે સૈનિકોને યોગ્ય પમારથી અગવડ ભોગવવી પડતી હતી અથવા બલિષ્ઠમાં ભોગવવી પડતી એમ જણાતું હતું તેઓએ પગરપર મસલન કરી, એક બીજાને મદદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. કેટલાક ટુકડીઓના પસદ કરેલા પ્રતિનિધિઓ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જઈ બધો મદોઅસ્ત કરવા લાગ્યા. દર પહેલી ટુકડીઓને પત્ર લખી ખબર આપવામાં આવ્યા. શાવળગિંડમાં સૌ પહેલા ઉગરેણી બહેર થઈ જીલ્લાઈ માસમાં સર ફોલિન કેમ્પબેલને ખબર મળ્યા કે ૨૨ મી ટુકડીએ પોતાનો પમાર લેવાની ના પાડી છે. સિપાહીઓ બહારથી શાત, નામ્ર અને વિનયી જણાતા હતા, પરંતુ તેઓના અત કરણમાં અચાનકના ભડકા બહુકતા હતા કેમ્પબેલ આ વાત સમજ્યો હતો. બીજી ટુકડીઓ પણ આમ જ કરશે, એવું પણ તેણે ધારી મૂક્યું અડચણો બહુ ભારે હતી. સિપાહીઓનો અસતોષ નવવિજિત રાજ્યમાં ખુદ થાય છે, યત્રુઓમાં ફેલાઈ જાય છે, જીતાયલી પ્રજા સાથે રાજકર્તાનું મન

મળ્યુ ન હોવાથી એ અમતોપને કશી અડચણ નડતી નથી. ખાલસા સૈનિકોના હથિયાર ઉતારી લેવામા આવ્યા હતા તેઓએ હાર સ્વીકારી હતી છતા તેઓનો ધુધવાતો અગ્નિ તદ્દન શાત પડ્યો નહતો. જે ક્રોધ તેઓના હૃદયમા પેઠા હતો. તે જૂતકાળને ખોળે વિસર્જન થયો નહોતો. જૂનકાળની સ્મૃતિએ તેઓના હૃદયમા દાવાનળ પ્રમટાવ્યો હતો, ચાલુ પરિસ્થિતિ તેઓને અસહ્ય ચર્ષ પડી હતી આવી સ્થિતિમા જે સિપાહીઓ ખુલ્લી રીતે બડ ઉઠાવે તો ખાલસા સૈન્ય તેઓને મદદ કરે એ સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું હતું ખાલસા સૈનિકો બડખોર સિપાહીઓ સાથે બોડાઇ પોતાનું રાજ્ય પાછુ મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો જરૂર ઇશ્વરિય કંપનિના કારભારને બારે ઘોઠો પહોંચે, એમા દશો શક નહોતો.

આ વિપત્તિના સમયમા વડો સેનાપતિ સર ચાર્લ્સ નેપિયર કાર્પેસ્ટ્રેપર ઉતર્યો. ગવર્નર જનરલ એ વખતે શીનળ ટેકરીપર શીતળ વાયુ ખાતો ખાતો આનંદ ભોગવતો હતો વડો સેનાપતિ તેને જાણ મળ્યો. એ હરમિયાન સમાચાર આવ્યા કે શાવળપિડીમા કેવળ એકજ દુકડીએ પગાર લેવાની ના પાડી નથી પણ બે દુકડીએ પગાર લીધી નથી અને વજિરાગાદ તથા એલમની કેટલીક દુકડીઓ અનુકરણ કરવા માગે છે. તરતજ ગવર્નર જનરલ અને વડા સેનાપતિ કેટનાલ સૈનિક અમલદારો સાથે મસનન કરવા બેઠા કુર્નલ બેન્સન નામના એક પ્રખ્યાત સૈનિક અમલદારે ઠરાવ ચૂક્યો કે આ વખતે સૈનિકોના હથિયાર ઉતારી લેવા એજ હિતકર છે. પરંતુ નેપિયર એ ઠરાવ વિરુદ્ધ પડ્યો તેણે દક્ષતાપૂર્વક એ ઠરાવ વખોડી કાઢ્યો ગવર્નર જનરલ પણ વડા સેનાપતિની તરફેણમા હતો એથી

(૨૬૭)

જેઓએ ખમાર લેવાની ના પાડી હતી તેઓને બરતરફ કરવાનો હરાવ નામજૂર થયો. આ તરફ જો-સને છુપી રીતે સગા કોશિન કેમ્પબેલને લખી જણાવ્યું કે હું અને બીજા કેટલાક સેનાપતિઓ ગોરા સૈનિકો સાથે આવીએ છીએ. પરંતુ આ પત્ર પહોંચે તે પહેલા કેમ્પબેલ ત્રિપતિભાથી છૂટી ગયો હતો. તેણે ૨૯ મી જુલાઇને રોજ વડા સેનાપતિને લખી મોકલ્યું કે “ સિપાહીઓને સાત પાડવા માટે આપનો ઉપદેશ સીમત્રાથી રવાના થયા પૂર્વે સૈનિકો સાંત થયા છે અને તેઓએ હા હોડી દીધી છે ” સિપાહીઓએ આમ એકાએક છાતિ કેમ પકડી એનું કારણ બતાવવા જતા કહેતું પડ્યું કે તેઓ હજુ છેલ્લી હદે જવા તૈયાર ન હોતા. ઉપરીઓની વિરુદ્ધ વર્તવા જેટલું બળ તેઓમાં હજુ સુધી આવ્યું નહોતું. રાવળપિંડિમાં એક ગોરા સૈનિકોની ટુકડી હતી, પાસેની બીજી જાવણીમાં પણ ગોરા ટુકડીઓ મોજુદ હતી તેઓને એક રવાને એકઠી કરવાનો બંદોબસ્ત થયો અને તેની મદદથી સિપાહીઓનો બળવો પ્રમટ થતો અટકાવવામાં આવ્યો.

નેપિયરે અકટોળગ માસમાં યુદ્ધ યુદ્ધ જાવણીઓની તપાસ કરવા વાવબ સરહદ પર પહોંચે ત્યજે મુસાફરી કરી છેવટે તે દિલ્હીમાં સિપાહીઓનો અસતોષ ખુલ્લી રીતે જોઇ શક્યો. તેઓએ પ્રતિજ્ઞ લીધી હતી કે જ્યાંસુધી વધારે ખમાર ન મળે ત્યાંસુધી પંજાબમાં જવું નહિ એક ટુકડીને સતલજને પેલે પાર જવાનો હુકમ મળ્યો; પણ તેણે તે હુકમ માન્યો નહિ. નેપિયર આ પરથી સમજ્યો કે, અસતોષ સર્વત્ર ફેલાયો છે, એકાએક ૫૬ શાહી નીકળવાના ચિન્હો જણાય છે, બળવો ક્યારે શાહી નીકળશે, તે કહી શકાય

તેમ નથી તેણે આ બાબતમાં લાઇ સકાય તેવા બધા પગલા લીધા સિપાહીઓમાં શાંતિ પ્રસારવા માટે તેણે વધારાશક્તિ પ્રયત્નો કર્યા

વજીરાબાદશાના સિપાહીઓ લાખી મુદ્દન સુધી અસતુષ્ટ રહ્યા નહિ કંપનિનો એક લાયક અને ઉત્કૃષ્ટ અમલદાર એ ઠેકાણે સેના-ધ્યક્ષનું કામ બજારતો હતો બ્રેન હિયર્સ એક સમયે સીનાબદ્દીના પ્રસિદ્ધ વીર તરીકે જાહેરમાં આવ્યો હતો ત્યાં પછી તેની કાર્ય નિપુણતા અને કર્મકુશળતા પ્રગટ થવા લાગી હિયર્સ પોતાની ટુકડીમાં ભારે માન ભોગવતો હતો બધા સિપાહીઓને તેનાપર વિશ્વાસ હતો. તે સિપાહીઓના હૃદયના વિચારો જાણી શકતો વફાવત શક્તિથી સિપાહીઓના હૃદય બીના થાય છે, પ્રતિજ્ઞા શિથિલ થાય છે, એકાગ્રતા નુકસાન થાય છે, એ વાત તે સારી પેઠે જાણતો હતો માટે તેણે છેવટે આ શક્તિનો આશરો લીધો જ્યારે વજીરાબાદશી એક ટુકડીએ પગાં લેવાની ના પાડી, ત્યારે હિયર્સે સૈનિકોને કનાયતના મેદાનપર એકત્ર કર્યા અને તેઓને સંબોધી જશીર અમીરમાં ભાષણ કર્યું તેનું ભાષણ એવું ઉદ્દીપક, એવું હૃદયગ્રાહી અને એવું યુક્તિપૂર્ણ હતું કે સિપાહીઓ તે સાબળી નીચું માથું કરી પશ્ચાત્તાપના માર્યા પોતાને ધિક્કારવા લાગ્યા, અને કંપનિ સરકાર વિરુદ્ધ બેવકા થવાની વાત યાદ લાવી રહ્યા લાગ્યા જેઓએ ફરીથી પગાર વહેંચવામાં ન લીધા, તેઓને અદાલત સમક્ષ ઉભા કરવામાં આવ્યા, અદાલતે તેઓને સજા ફેરવી સજા કરી સમગ્ર સૈનિકોને સજા કાર્યમાં મુકાતી જોવાને " એકત્ર કરવામાં આવ્યા વજીરાબાદશી ૪ ટુકડી દેશી અને ૧ ટુકડી ગોરી હતી, તેઓની સમક્ષ સજા અમલમાં ચૂકવવામાં આવી સજા પામેલા

સિપાહીઓ સૌની સમક્ષ જાહેર રસ્તાપર સખત મજુરી કરવા લાગ્યા. સૈનિકો દીલગીર અહેરે સહાનુભૂતિ પૂર્ણ નજરે પોતાના માથીઓની દશા જોઇ ગયા. માદ કોઇએ આ બાબતમાં ના પાડી નહિ. તેઓએ પગાર લઇ લીધી, નિયમસર કામ ચાલવા લાગ્યું.

આટલેથીજ સખત કામ અટક્યું નહિ જે ત્રણ માણસોએ એક ટુકડાંમાંથી બીજી ટુકડીમાં જઇ ઉરકેરણી ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેઓને લશ્કરી અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યા. અદાલતે તેને ચૌદ વર્ષની સખત કેદની સજા કરી પરંતુ સર્જ આર્સ્ટ નેપિયરે આગુબાગુની મિતિ જોઇ એ સખતને બદલે કોઇ વધારે બચકર સજા કરવાનો હુકમ કર્યો. એટલે તેઓને પ્રાણુદડની સજા થઇ. બીજા માણસોપર પણ એ જાતનો મુકદ્દમો માડવામાં આવ્યો. તેમને પણ એજ સજા કરવામાં આવી.^૧ ગુનાના પ્રમાણમાં આ સજા અતિ કઠોર ગણાવી જોઇએ બળવો ઉઠ્યા પહેલા પ્રાણુદડની સજા કરવી એ ન્યાય પુર સર ન ગણાય. છેવટે નેપિયરે એ સખતને બદલે જન્મદેશનિકાલની સજા કરી. નેપિયરે આ બાબતમાં લખ્યું છે કે, “ આ રીતે જન્મદેશનિકાલ ક્ષમાથી તેઓ ગુનામાંથી મુક્ત થશે. કારણ કે તેઓ સ્વદેશથી, સ્વજાતિથી અને પોતાના જાતુથી કાચ-મને માટે છૂટા થઇ, સમુદ્રપાર અપરિચિત રજાનમાં રહી પોતાના સૌમ્યનીય જીવનથી કઠાણી પરતાવેા કરશે. આ દેશનિકાલ

^૧ સર આર્સ્ટ નેપિયરે લખ્યું છે કે, પહેલાં ચાર જણપર જેને છેવટે એક જણપર મુકદ્દમો માડવો હતો Sir Charles Napier Indian Mis-Governments, P. 59.

તે માત્ર પરિવર્તનજ છે એને હું યોગ્ય સળ માનતો નથી તેઓ શોચનીય દશાના જીવતા જાગતા દેખાત સ્વરૂપ રહેશે બધા વિશ્વાસવાદી અને કાવતરાખોરો આવી શોચનીય દશાના અધિકારી થાય છે ૧

પરંતુ આવી કઠોરતાથી સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઇ નહિ જો કે કોઇ કોઇ સ્થળે કઠોર સળથી અથવા વક્તૃત્વ શક્તિના પ્રભાવથી શાંતિ પ્રસરી હતી, તોપણ એવી શાંતિ સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થતી નહોતી એવી વાત ઉડી હતી કે ટપાલ ઓફિસનો ટપાલિકો બીજા પત્રો સાથે સિપાહીઓના કાવતરાથી ભરપૂર પત્રો પણ ઉપાડી જાય છે એ પત્રો એક છાવણીમાંથી બીજી છાવણીમાં વિસ્તરના બીજ ફેલાવે છે છેવટે એ પત્રોમાંના ધણીખરા તપાસવામાં આવ્યા, પરંતુ તેમાં વિસ્તરનો આભાસ જણાયો નહિ ૨ ગમે તે હો, પણ એટલું તો ખરૂં કે નેપિયર આ મધી વાત પૂરેપૂરી સમજતો હતો, અને ભવિષ્યમાં તૂટી પડનારી વિપત્તિ ખાળવાના બનતા પ્રયત્ન કરતો હતો જોતજોતામાં બચકર કાર્ય શરૂ થઇ ગયું નેપિયરને જે સંદેહ હતો તે સંદેહ વધવા લાગ્યો. વિપત્તિના વાદળા ચોતરફ એકત્ર થવા લાગ્યા ઓવિદ્ગઢની ૬૬ મી ટુકડીએ બળવો ઉઠાવ્યો, અને પ્રમળ પરાક્રમ બતાવી કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો આરણ્ય કબજો કરવામાં આવત તો બહાર જે સૈન્ય હતું તે કિલ્લામાં પેસી શકત નહિ એટલે કિલ્લો અનાયાસે શત્રુના તાબામાં જાત એ વખતે ઓવિદ્ગઢમાં ગોરા સિપાહીઓની ટુકડી નહોતી, પરંતુ સેનાપતિ જૉર્જેઈના હાથ નીચેના થોડેસ્વારો બળવાખોરોને અટકાવતા તૈયાર થયા. એકડોનદના સાહ-

સથી હિસાહ પામી તેઓએ કિશાના દાર હસ્તગત કર્યો,^૧ આ પ્રમાણે કિશ્વો બચ્ચો, તે સાથે ગ્રામ ઝોશિસરના જીવ પણ બચ્ચા ૬૬ મી દુકડીનું નામ સૈનિકોના લીસ્ટમાંથી કમી કરવામાં આવ્યું. તેને બદલે નેપાળના ગુરખાઓને તે દુકડીનો વાવટો અને હથિયારો આપવામાં આવ્યા.

સર ચાર્લ્સ નેપિયરે લખ્યું છે કે, જ્યારે ૬૬ મી દુકડીના હથિયાર કિતારી લેવામાં આવ્યા અને તેઓનો વાવટો અને સરજામ ગુરખાઓને આપવામાં આવ્યો, એટલે સિપાહીઓનો અસતોષ એની-મેળે શાત થઇ ગયો. સિપાહીઓએ જાણ્યું કે આપણા જેવી એક બીજી લડાવક જાતિ આપણા બદલે કામ કરવાને તૈયાર છે, ત્યારે તેઓ ઉશ્કેરાતા બધ પડ્યા સિપાહીઓએ બળવો ઉઠાવ્યો. પણ લાભ મળ્યો નહિ, કારણ કે કંપનિને તો એકને બદલે બીજા સિપાહીઓ મળ્યા કંપનિએ બીજાની મદદથી પોતાની સત્તા ટકાવી રાખી, આ વખતે સિપાહીઓ વટલાવાની બીકથી ઉશ્કેરાયા નહોતા, પણ પગાર ધટ્યો હોવાથી ઉશ્કેરાયા હતા. નેપિયર આ વખત સમજતો હતો. આ બાબતમાં કંઈ નહિ કરવામાં આવે તો પૂરે પૂરી શાન્તિ ફેલાવાની નથી, એ પાત તેના ખ્યાનમાં હતી. જે ફેરફારથી સિપાહીઓ ઉશ્કેરાયા હતા, જે ફેરફારથી સિપાહીઓ બડ ઉઠાવવા તૈયાર થયા હતા, અને જે ફેરફાર સિપાહીઓના અંતઃકરણમાં કારી ધાલી મારફક સાધતો હતો, તે ફેરફારને સર ચાર્લ્સ નેપિયર અયોગ્ય ગણાવેો હતો આ બાબત હિંદી સરકારના હાથમાં હેરા ઊંતા લેણે સિપાહીઓને નિયમાનુસાર પગાર આપવાનો કુકમ કર્યો.

(૨૭૨)

જે મતભેદને લીધે સર ચાર્લ્સ નેપિયરને હિંદના વડા સેનાપતિનો હોદ્દો તબ્બો પડ્યો હતો, તે મતભેદ આ જ હતો. હોર્ડે ઉલ્હાડિઝી અને તેની તબ્બો હવે સખત મતભેદ પડ્યો. ન્યારે વડો. મેનાપતિ સિપાહીઓને આપવાના પગાર સબધમા બટોમસ્ત કરતો હતો, ત્યારે ગવર્નર જનરલ શીતળ ટેકરીપગ હરા ખાતો હતો તેણે ખાઠા કરી જોયું તો જણાયું કે વડા સેનાપતિએ તો બધું રાધી ચૂક્યું છે વડી સગકામી અબજુમા વડા સેનાપતિનો હુકમ જાહેરમા આવ્યો. હોવાથી ઉલ્હાડિઝી મહુ ગુન્સે થયો. નેપિયર કહેવા લાગ્યો કે સ્થિતિ બચક થઈ ગઈ હોવાથી આ બાબતમા નિર્ણય કરવા જોઈશે. સમય ગળે નહોતો. પરંતુ ઉલ્હાડિઝીએ નેપિયરની વાત ન માની તેણે દરતાપૂર્વક કહ્યું કે એની બચંદર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ નહોતી કે વડી સરકારની જાણ બહાર સેનાપતિને આવા હુકમો કાઢવા પડે તેણે નેપિયરની કાર્યપ્રણાલીની સમાક્ષેપના કરતા જે ખાસ નોંધ લખી હતી તેમા જણાવ્યું હતું કે, “વડા સેનાપતિએ હિંદી સરકારને ખબર આપ્યા કે ગયા જન્યુઆરી માસમા યંજનના લશ્કરમા ઉરકેરણી જણાઈ હતી સિપાઈઓ એટલા બધા ઉરકેરાયા હતા કે હિંદી સરકાર એ સમયે બચકર સ્થિતિમા ચૂકાઈ હતી વડા સેનાપતિએ મોકલેલો આ સંદેશો મે ૨૬ મી મે એ ભારે વિસ્મય સાથે વાંચ્યો. વડા સેનાપતિએ જે ધાર્યું હતું તે પર મે બહુ વિચાર કરી જોયો. મેં ધીરજથી તે સમયના બધા કાગળપત્રો તપાસ્યા, અને જે કંઈ બન્યું હતું તે ચતુર્પૂર્વક વિચારી જોયું. અહીં હું વડા સેનાપતિ જે ધારણાને વગેરે વધુ થઈ, બધા લશ્કરને બળવાખોર અને પ્રિન્ટિસ સરકારને આપત્તિમા આવી પડેલી માની બેઠા છે, તે ધારણા અને વિશ્વાસની

(૨૭૩)

સત્યતા સંધિ કંઈ પણ સવાલ ઉભો કરતો નથી હું ફક્ત મારો પોતાનોજ મન જણાવું છું. મેં વડા સેનાપતિનો સંદેશો વાંચી જે વિચાર બાંધ્યો હતો, તે વિચાર ઘણી તપાસ કર્યા પછી પણ કાયમ ગાંધ્યો છે મારા વિચારમાં તપાસ પૂર્ણ કર્યા પછી જરા પણ ફેર પડ્યો નથી હિંદુ વિષત્તિમાં આવી પડ્યું છે એવો પોઠાર કરવામાં કંઈ સત્યતા જણાતી નથી હિંદુ બાલસત્તના અને પ્રજાની વફાદારી-ને લીધે અત્યંત સત્તના હલ્લાચી મુક્ત છે આવી સ્થિતિમાં અમુક લશ્કરી દુકંડીની જરા તગ ઉરઠેરણીથી સમગ્ર રાજ્યને સહેજ પણ તુકચાન થઈ શકે તેમ નથી x x x સૈનિકો બળવાખોર નીવડ્યા છે, સામ્રાજ્ય ભયમાં આવી પડ્યું છે વગેરે મત પ્રચારમાં આવ્યા છે એ મતની સત્યતાનો હું મુક્ત કંઈ અમ્બીકાર કરું છું ”

સર આર્સ્ટ નેપિયરે જાતે વાયવ્ય સરહદપરની ડાવણીઓમાં ફરી, તપાસ કરી જે હકીકત નોંધી હતી, તે તરફ લક્ષ આપતા હોર્ડ ડેલાઉઝીના આ-વચ્ચેનો અયોગ્ય જણાશે નેપિયરે દિલ્હી, આગ્રા, મીરત અને હરદ્વારમાં બઝરી સૂક્ષ્મ તપાસ કરી હતી બધા વર્ગોમાં જે અસતોષ ફેલાયો હતો તે નજરોનજર નિકાલ્યો હતો એ ખર્ચ કે તે વખતે આ અસતોષનું વાદળ વૂટી પડવાની અણીપર આવ્યું નહોતું, સિપાહીઓ ઓછા પગારને લીધે ઉન્મત્ત બની કંપનિના રાજ્યને હિંદની જૂનિપરથી હબેડી નાખવા તત્પર થયા નહોતા પરંતુ એ કારણને લીધે તેઓ અંત કરણ પૂર્વક કુભાગ્ય હતા, કંપનિ વિરુદ્ધ અવિશ્વાસ થયા હતા, અને વેરવાળવાના સમ-યની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. નેપિયરે આ અવરમભાવી વિપ્લવની તૈયારી

(૨૭૪)

જોઇ શક્યો હતો આ અશાન્તિ જરૂર એક સમયે ઇશ્ટિશ સરકારને વિપત્તિસાગરને વિષે ડુન્યાથી દેશે, એ વાત તે સમજી શક્યો હતો તે માટે તેણે સિપાહીઓને સતોષવાનું યોગ્ય ધાર્યું, સિપાહીઓને તેમની મરજી પ્રમાણે પગાર આપી વફાદાર બનાવવાનું કાર્ય સત્વર થવું જોઇએ એમ માન્યું. છેવટે આ સાવચેતી, કાર્યક્રમજનતા અને ઉદારતાનું માન જળવવામાં ન આવ્યું નેપિયરનો કુકમ પાઠો ધર્યો. શાસન વિભાગના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ પદ પર રહી ડેલ્હાઈઝીએ પોતાની પદ્ધતિ જરા પણ ન ફેળી. તેણે પોતાનું વચન કાયમ ગમ્યું નેપિયરે ડચૂક એવ વોશિંગ્ટન આગળ ગજનામું ગળું કર્યું રજીનામું મંજૂર થયું, એટલે તે હિંદના વડા સેનાપતિનો એકો તણ રહેશે ગયો નેપિયરે જતી વેળા ઘોડેસ્વાગની રંગ મી દુકડીને પત્ર લખી જણાવ્યું કે, હું લગભગ સિતેંગ વર્ધનો થયો છું, ડેલ્હાઈ ફક્ત વર્ધથી સખત શારીરિક અને માનસિક શ્રમ જોગવવાથી મારી તમિયત લથડી છે હવે હું તદુસ્તી મેળવવા વિલાપત બનું છું હિંદની હવામાં દામ કરવાથી હું તદુસ્ત નહિ થઇ શકું ”

મવર્નંગ જનરલ સાથે મતભેદ પડવાથી સર આર્સ્ટ નેપિયર શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ સુધારવાને બહાને સ્વદેશ ગયો સરકારના આ બે સર્વોત્તમ અમલદારોની હગિશાઇએ, રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં ઝેરના બીજ વેચી આથી સૈનિક વિભાગનું મહત્વ ઘટ્યું સિપાહીઓએ નજરોનજર જોયું કે અમારા મોઢામાં મોટો ઉપરી પણ મવર્નંગ જનરલની આગળ લાચાર છે. હિંદમાં જેના હાથમાં સૈનિકોની જીવનદોરી સોંપી છે, બહારના તનુનું આક્રમણ નિવારવા માટે જેની નીમણૂક કરી છે, તે પણ એક સિવિલ મવર્નંગ જનરલની સત્તા આગળ ઝાંખો પડે છે.

(૨૭૫)

આવી હરિશ્ચંદ્રી એક બીજી બાબત પણ પ્રજાની જાણમાં આવી એથી લોકો ક્રિષ્ટિય સત્તાનો પાયો કાઢ્યો છે એમ ધારવા લાગ્યા ચિન્તાશીલ માણસોએ જ્યારે જાણ્યું કે વડી સરકારના સ્તંભો વચ્ચે મતભેદ પડ્યો છે, ત્યારે તેઓ સરકારની વ્યવસ્થા-શક્તિ વિશે બહુ શક દર્શાવવા લાગ્યા એક હિંદી અમલદારે સર જ્યોર્જ ક્લાર્કને લખ્યું હતું કે, “ મને અત્યારે ૬૦ વર્ષ થયા છે મેં અનુભવી માણસો પાસેથી ત્રણ વાતો સાંભળી છે મારા અનુભવ પ્રમાણે મને જણાય છે કે, એ ત્રણ દુર્વૃત્તના સિવાય ક્રિષ્ટિય સરકારની હયાતી કદી નિર્ભળ થવાની નથી એ ત્રણ વૃત્તનામાંથી પહેલી ધટના હવે દરજ્જાના અમલદારોનો મતભેદ છે આ મતભેદ ન પડે તેવી પેરવી કરી જોઇએ. જો એમ નમની તકે તો હિંદી પ્રજાથી આ બાબત છુપી ગખની જોઇએ અત્યારે સાહેબ લોકો એકસ પી નથી, અને તેઓનું માત્સર્ય મધ્યાન્હ સૂર્યની માફક પ્રજા દ્વરથી જોઇ શકે છે. ” લોકોએ આ દૃષ્ટિથી ડેલ્હાઝી અને નેપિયરની હરિશ્ચંદ્ર જોઇ હતી, અને એ હરિશ્ચંદ્રી ક્રિષ્ટિય સત્તાનો પાયો કાઢ્યો ધાર્યો હતો લોકો ધારતા હતા કે, હિંદુમાં અંગ્રેજોની સખ્યા થોડી છે, પરંતુ એક સંપીથી તેઓ બળવાન થઇ રહ્યા છે જો એ એક સંપી વૃદ્ધ, જો એ એક સંપીને બદલે ઇર્ષ્યા, આદેખાઇ અને કુસપ પેસે, તો અંગ્રેજો નિર્ભળ થઇ જશે, તેઓની રાજ્યપદ્ધતિ પણ અશક્ત બની જશે.

લોર્ડ એલેન્બરોના સમયમાં પણ કુપરી અમલદારોમાં અણકારણથી કુસપ થયો હતો જે હિંદી લશ્કર સિંધમાં જવા તૈયાર થયું હતું, તેઓને વધારે પગાર આપવાનું વચન વડા સેનાપતિએ

(૨૭૬)

ગવર્નર જનરલની સમતિ વગર આપ્યું હતું પરંતુ તે વખતે સાધારણ પ્રજાનું લક્ષ તે તરફ આકર્ષાયું નહોતું. સિંધમાં લડાઈ જાગી હતી, એટલે લોકોનું લક્ષ તે તરફ હતું, તેથી લડાઈની વાત સિવાય બીજા કોઈપણ વિષયપર, ધ્યાન આપવાનું લોકોને સૂજતું નહોતું પરંતુ ડેલ્હાઈની સાથે નેપિયરનો મતભેદ તો જાગજાહેર થઈ ગયો હતો. હિંદની દરેક લાન્કરી ડાવણીમાં, બજારમાં, ગામડામાં આ ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો બધા આ વાદવિવાદથી કંપનિના રાજ્ય પ્રત્યે અદ્દા ગુમારી બેઠા હતા, કંપનિને કુસપથી ઝિન્ન બિન્ન થયેલી ગણવા લાગ્યા હતા, અને રાજનીતિના મૂળમાં સડો પેડેલો માની બેઠા હતા. લોકો ધારતા હતા કે, અંગ્રેજો મજબૂત હાથ અને નેજાની મસ્તકની મદદથી હિંદમાં એકચક્રે રાજ્ય કરતા હતા, એ હવે ધરના કકાસથી નિઝેજા, નિર્બળ અને નિર્ગમ્બિર થતા જાય છે. આ વાત ધીમે ધીમે લોકોના હૃદયમાં જડ ધાલી બેઠી પરંતુ સિપાહીઓએ આ પ્રસંગમાંથી જે જ્ઞાન મેળવ્યું, તે તેઓ કદી ભૂલ્યા નહિ. તેઓ પગારનો વધારો વેલ્લાની પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા હતા, અને પગાર વધારાય નહિ તો નવા જીતેલા દેશોમાં કામ કરવાની ના પાડવા લાગ્યા હતા. આ વખતે પગાર મર્યાદામાં સરકારને બાજબીમાં પડેલી જોઈ તેઓની આગ્રહ ધીમે ધીમે નિર્મૂળ થવા લાગી, અને નવા મુલકો સર કરવા માટે પ્રયત્ન કરતા વધારે વિરુદ્ધતા દર્શાવવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાના વડા સેનાપતિને રજા લેતો જોઈ નહીં કંઈ કે હવે કંપનિનું રાજ્ય વધે તેમાં આપણને કંઈ લાભ મળવાનો નથી, માટે કંપનિનું રાજ્ય વધારવું, એ નકામી મદામજૂરી છે સિપાહીઓનો આ અભિપ્રાય અચળ રહ્યો તેઓએ જૂતકાળના ચિત્રને ચત્ત પૂર્વક

સ્મૃતિપટપર આવેખી રાખ્યું હતું, અને તે સાથે વર્તમાન કાળના યત્રની તુલના કરી, કર્તવ્યનો માર્ગ બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો સિપાહીઓને બરિષ્ઠતા લાભ થશે એવી આશા આપી, આશાસન આપી, બિસાહી કરવામાં આવ્યા હોત, જો તેઓને એમ જણાવવામાં આવ્યું હોત, કે જેઓ કોઈપણ કાર્ય સમય દર દેશમાં જશે, તેઓને જે જે અડચણો વેઠવી પડશે, તે અડચણોના પ્રમાણમાં કંઈ બદલો આપવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે, તો તેઓ બહુજ આનંદ પૂર્વક એ આશાસનના વાક્યો પર વિશ્વાસ રાખત અને કૃતજ્ઞતા તથા ભક્તિપૂર્વક કંપનિતુ કામ કરવા તૈયાર થાત પરંતુ મવનજ જનરલ અને વડા સેનાપતિના વાદવિવાદમાં તો તેઓને હમ-ખાવા જેવું કંઈ નહોતું તેઓએ પોતાના માલેક પાસેથી ધણું મળશે એવી આશા ગળી હતી, પણ એ આશા અજળ મધ તેઓને ન્યાય ન મળ્યો.

ત્યારબાદ એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી સિપાહીઓને અસતોષ સ્પષ્ટ જણાયો.^૧ બ્રહ્મદેશમાં લડાઈ ભગી, બ્રહ્મી ભોડો ઈસ્ટિશ સિહની વિરુદ્ધ લડવા લડ્યા આ લડાઈમાં સિપાહી સૈન્ય મોક્ષલાની જરૂર પડી. સાગરના બચકર મોળ સામે યુદ્ધ કરી કાળા પાણીને વશોળ્યા સિરાય બ્રહ્મદેશમાં જવાય તેમ નહોતું, તેથી સિપાહીઓને સાગરને પેથે પાર જવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા.

૧ કે સાહેબ લોડ્ઝ ડેલાઈઝી સાથે સર ચાર્લ્સ નેપિયરને વિવાદ થયો, ત્યાર પછીના સમયને પ્રમાદ શાન્તિનો સમય ગણે છે. પરંતુ બરાબર તેજ સમયે ૩૮ મી પલટણે બ્રહ્મદેશ જવાની ના માડી હતી. Calcutta Review, Vol XII P. 112.

(૨૭૮)

બ્રિટિશ સરકારે વચન આપ્યું હતું કે, સિપાહીઓને કદી પણ સમુદ્રપાર મોકલવામાં આવશે નહિ, તેઓના ધર્મ વિરુદ્ધતા કોઈપણ કાર્યમાં જોડવામાં આવશે નહિ પરંતુ એ પ્રતિજ્ઞા વિરુદ્ધ અત્યારે સમુદ્ર માર્ગે જવાનો હુકમ જાહેર થવાથી, સિપાહીઓને એ વચનોમાં શકા પડી ૩૮ મી પલટણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે અમે કદી પણ સમુદ્ર માર્ગે મુસાફરી કરી અમારા ધર્મના રિવાજો તોડશું નહિ, સૈનિકોની આવી પ્રતિજ્ઞાની વાત સાંભળી સરકારે કંઈ ન કર્યું, તેઓને સર્વપ્રકારે સત્કાર ગણવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો, તેઓના રિવાજોને આડે આવે એવું કંઈ પણ કાર્ય ન કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો.

લોર્ડ ડેલાઈઝી હિંદ છોડી ગયો તે પહેલાં પાંચ વર્ષ અગાઉ કંપનીના યુરોપી લશ્કરની સખ્યા થોડા પ્રમાણમાં વધારવામાં આવી હતી પરંતુ ઇંગ્લાંડથી હિંદ માટે જે સૈન્ય આવતું તેની સખ્યા ઘટી ગઈ હતી ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં હિંદના ત્રણ ઇલાકામાં ગોરા સૈનિકોની ૨૯ પલટણો હતી, એ ઓગણત્રીસ પલટણોમાં બધા મળીને ૨૮ હજાર સૈનિકો હતા ૧૮૫૬ માં એને બદલે ૨૪ ટુકડીઓ રહી, એ ટુકડીઓમાં ૨૩ હજાર સૈનિકો હતા એ પાંચ વર્ષમાં હિંદમાં રાજ્ય તો પુષ્કળ ફેલાયું હતું, દર વર્ષે નવા નવા મુલકો બ્રિટિશ મુલક સાથે જોડાઈ નક્કશામાં લાલ રંગ વધારના હતા પરંતુ તેમ છતાં હિંદમાં ૧૮૫૨ કરતાં ૧૮૫૬ માં એક દર સૈનિકોની સખ્યા ૩૦૦૦ જેટલી ઓછી હતી એ જ ને સાલના મધ્ય ભાગમાં યુરોપમાં જળપરી લડાઈ જાગી હતી, તેથી ઇંગ્લાંડને તે લડાઈમાં જોડાઈ રહેવું પડ્યું હતું. બધું લક્ષ લડાઈપર આપવાનું હોવાથી

(૨૭૯)

હિંદી લશ્કરની સખ્યા વધારવા તરફ ખ્યાન આપવામાં આવ્યું નહોતું. તેથી ઇ. સ ૧૮૫૬ માં સૈન્યની સખ્યા ઘટી ગઈ હતી, વળી યુરોપમાંની લડાઈ માટે પણ ખર્ચ સૈન્ય ફાળવવામાં આવ્યું હતું. એ પણ મજબૂર ધંધામાં ફાળવવામાં આવ્યું હતું.

યુરોપની રાજનૈતિક ચળવળ અથવા સામયિક ઘટના હિંદમાં કંઈ પણ ચર્ચાકર્તાઓ સુધે નહિ એ ધારવા ખોટું છે. યુરોપમાં કોઈપણ જાન્યવરો બનાવ બને તો તેની ચર્ચા હિંદમાં પણ ફેલાય છે, અને હિંદના લોકોના મનમાં પણ એ સંબંધમાં કંઈક ખાસ ધારણા અથવા અર્થ બધાય છે. ક્રિમિયાની લડાઈ વખતે આ વિષયની ચર્ચાએ તો બરાબર પરિપૂર્ણ થઈ. એ લડાઈ વખતે હિંદના પણ સ્વયંભાવે ઇંગ્લાંડ અને રશિયા વિષે ચર્ચા થતી હિંદના દરેક સરકારી ઇન્સ્ટિટ્યુશન અને રશિયાની વાતો ફેલાઈ હતી, રશિયાનું સાહસ અને ઇંગ્લાંડનું પરક્રમ ઠેકઠેકાણે ચર્ચાનું હતું. પરંતુ છેવટે અભયપણે અને દીર્ઘદષ્ટિના અભાવે એ ચર્ચાએ બંધનરૂપે પડી હતી હતું બ્રિટિશ રાજ્યની પડતીના સંબંધમાં કેટલાક વિચાર લોકોના હૃદયમાં જડ પાલી ખેડા. લોકોના વાતો આલવા લાગી કે રશિયાએ ઇંગ્લાંડ કબજે કર્યું છે. ઇંગ્લાંડને પોતાનું ખર્ચ ગુસ્સો બનાવ્યું છે, મહારાષ્ટ્રી વિદ્યાર્થી હિંદમાં નાસી આવી મરજીર જાન્યવરો આસરે રહ્યા છે આવી ચર્ચાઓની વાતોથી લોકોની બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની અહીં પ્રથમ કરતા ધ્રુવી ઝાંખી થવા લાગી, અને બ્રિટિશ પ્રજા અગાધ કરતા નિર્ભય, કુસંધી અને ઝેરવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે, એવી અહીં ફેલાવા લાગી. તેમાં વળી ક્રિમિયાની લડાઈ માટે હિંદમાંથી લશ્કર લઈ જવાની વાત ફરી; બધા બહુ જ સંકેત થઈ ગયા, બહુ જ થઈ ગયા, બધાને વડલાવાનો

ભય પેદા થયો. એક આગરદાર હિદીએ આ સબધમા લખ્યું છે કે,
 “ ક્રિમિયાની લડાઇ માટે હિંદીમાંથી સૈન્ય લઇ જવાની ચર્ચા
 પાર્લિમેન્ટમાં ચાલેલી હોવાથી હિંદના અનુભવી અને દીર્ઘદષ્ટિવાળા
 લોકો પશુ બહુ નવાઇ પામ્યા છે, ” આ નવાઈ અઠારણુ કુત્પન્ન થઇ
 નહોતી સૂક્ષ્મ નજરે જોનારા માણુમોહિદી લશ્કરના માનસિક ભાવો
 બરાબર સમજતા હતા સૈનિકો આ ઠગવધી બહુ ગુસ્સે થશે એવાત
 તેઓ મનજતા હતા માટે આ ઠરાવને તેઓએ આદરમાન પૂર્વક
 સાબળી આનંદ દેખાડ્યો નહિ

એ સિવાય બીજા કેટલાક બનાવોથી હિંદના અનુભવી લોકો
 ડેલાઈડીના અમલ જગિયાન બહુ નવાઈ પામ્યા હતા ડેલાઈડી
 ઇ સ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ગવર્નની લગામ છોડી સ્વદેશ
 ગયો હિંદના ગવર્નર જનરલેમા લોર્ડ ડેલાઈડી જેવા ઉતાવળે કામ
 કરનાર અને કાર્યકુશળ માણુસો બહુ થોડા છે તેણે ઉતાવળે કામ
 કરવાની પદ્ધતિ અને કાર્યકુશળતાથી હિંદની આત્મિક સ્થિતિમાં ઘણા
 ફેરફારો કર્યા છે, નવા સાધનોથી હિંદને નવી રીતે સમકિત કર્યું છે.
 તે જે કંઇ કાર્ય હાથમાં લેતો તે એકાગ્ર હૃદયે અને સંપૂર્ણ દૃઢતા
 સાથે પાગ પાડતો આઠ વર્ષ સુધી તે પોતાના કર્તવ્યના માર્ગમાંથી
 રેખા માત્ર ચળ્યો નથી એ આઠ વર્ષ દરમિયાન તેને જે રાજનીતિના
 પ્રભાવર્યાં હિંદના સંઘના વિભાગને ધુબતી મૂક્યા હતા, તે રાજનીતિ
 તેણે પોતે પ્રવર્તારી હતી માટે એ રાજનીતિ અનુસાર કાર્ય થવાથી
 જે રૂપ અપ્યુ, તે સર્વાંશે તેને પોતાને મળવુ જોઇએ તે સ્ફુર્તિથી
 કાર્ય કરતો, બીનધડક કર્તવ્યપથપર અમસર થતો, અને બહુજ સહ-
 લાઇથી, જરાપણુ સંકોચ વગર પોતાનું પ્રવિઠન કાર્ય સિદ્ધ કરતો બીજો

કોઇ અમલદાર તેની મારફતે દફતર અને તત્પરતા સહિત કાર્ય કરી શકતો નહિ. ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ અને સિસ્ટરોના વફાવત સબધમાં શેકસપિયર, અને કાલિદાસના કવિત્વ સબધમાં, પ્રતાપસિંહ અને નેપોલિયનના વીરત્વ સબધમાં અને કેપુર અને છીરમાર્કના રાજનીતિતત્ત્વપણા સબધમાં કદાચ બે મત હશે, પણ ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટની કાર્યતત્પરતા અને કાર્યકુશળતા સબધમાં બે મત નથી તેનો એ બાબતમાં કોઇ હરિફ નથી. તેણે તે બાબતમાં પોતાની હારનાને પાછળ ફેંકી લોકોના હૃદયમાં કાયમનું ગૌરવ મેળવ્યું છે.

ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટના સમયમાં હિંદની અનેક તરેહની આંતરિક ઉન્નતિ થઇ હતી તેણે હિંદમાં રેલ્વેનો પાયો નાખ્યો, તાર ઓફિસો સ્થાપી, બ્રાઉ ટોઆબ અને ગુમાની નહેર જોદી અને લાખા સરિયામ રસ્તા તૈયાર કરાવ્યા તેના સમયમાં નિશાળોને સરકારી મદદ આપવાનો કાયદો પસાર થયો અને તેનાજ સમયમાં સરકારી નિશાળો હિંદના ગામે ગામે સ્થપાઇ લોકોનો અજ્ઞાનાધકાર દૂર કરવા લાગી ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટની આ આંતરિક કાર્યપદ્ધતિને લીધે વેપાર બહુ વધ્યો, કેળવણીનો પાયો મજબૂત થયો, અને હિંદના લોકો એક બળતિ તરીકે એકત્ર થવા લાગ્યા.

ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટનો જાતીય ભાવ અને જાતીય ચરિત્ર ઉન્નત તથા દૃઢ હતું. તે બધી બાબત અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ અંગ્રેજની નજરે પડતો, બધી બાબતનો વિચાર અંગ્રેજી રિવાજ મુજબ કરતો. તેનું હૃદય દૃઢ અને વ્યવસ્થિત હતું, માનસિક ભાવો સર્વ પ્રકારે અતુલનીય કાર્યકુશળતાનું અદ્વિતીય અવલગન રૂપ હતા તેણે આ એક બાબત મનમાં દૃઢતા પૂર્વક ઠસારી રાખી હતી કે અંગ્રેજી શાસનપ્રણાલી, અંગ્રેજી કાયદો, અંગ્રેજી કેળવણી અને રીતરિવાજો, હિંદી શાસન પ્રણાલી, હિંદી

માપના, હિદી કેળવણી અને હિદી રીત રીવાજો કરતા બધી રીતે
 શ્રેષ્ઠ છે તે અત કસ્ટુ પૂર્વક આમ ધારતો હોવાથી એ વિચાર અમ-
 લમાં મૂકવા માટે પોતાની બધી શક્તિ વાપરી રહ્યો હતો. તેણે ધાર્યું
 હતું કે હિંદના નકશાનો બધો ભાગ લાલ રંગથી રંગાયા વગર
 ઇંગ્લાંડ અને હિંદ બંનેનું કસ્ટોરિયમ થવાનું નથી. આ ધારણા, આ
 વિશ્વાસ તેના હૃદયને પોષી રહ્યા હતા, ધીરે ધીરે રસ્તો દર્શાવતા હતા
 અવિચ્છિન્ન આશાનું મન મોહન દૃશ્ય નજર સમક્ષ ફેલાવતા હતા અને
 છેવટે રાકી ન શકાય એવા વેગથી, પ્રબળ પરાક્રમથી પોતાની ફત-
 કૃત્યતા દર્શાવી પોતાની શ્રેણે પોતે ગૌરવાન્વિત થઈ રહ્યા હતા તેને
 આ વિશ્વાસમાં એટલી આગ્રહ હતી, એ ધારણા મુજબ કામ કરવાનો
 તેને એટલો આગ્રહ હતો, ટુકામાં આ વિશ્વાસ મુજબ કાર્ય કરતા જે
 મહાન ફળ મળવાના હતા, તે વિષયમાં તેને એટલો દૃઢ વિશ્વાસ હતો
 કે તે એ કાર્યપદ્ધતિનો અમલ કરવામાં જરા પણ હંકયો નહિ, જરા-
 પણ છૂટછાટ મૂકવા તૈયાર થયો નહિ રાજ્યશાસન વિભાગના બધા
 મોટા અમલદારો તેના વિચાર વિરુદ્ધ થઈ જાય, તો પણ તેના
 આ વિશ્વાસ અણુમાત્ર યજ્ઞતો નહિ જે સમયે થોડા અમલદારો
 સિવાય બીજા બધા અમલદારો નવી શાસનપદ્ધતિના મત્રી દીક્ષિત
 થઈ મૂક્યા હતા, તેજ સમયે ડેલાવેરિયે હિંદમાં પગલા મૂક્યા હતા.
 માલકમ, એલિસિન્ડ્રન અને એટકાફ જે રાજનૈતિક મત માનતા
 હતા, તે મત તેના અમલ દરમિયાન સાતમે પાતાળ પેસી ગયો હતો.
 તેણે જે માર્ગ પસંદ હતો, જે માર્ગે ચાલવું જરૂર હતું, તે માર્ગનું
 તેના સહકારીઓએ પણ અનુસરણ કર્યું હતું, તેના મદદગારોએ
 પણ તે મત્રી દીક્ષા લીધી હતી. આ નવા સિંધો સાથે ડેલાવેરિયે

પોતાના ઇષ્ટિત કાર્ય પાર પાડવા તૈયાર થયો, અને એ શિષ્યોનો નાશ કરી તેણે એ ઇષ્ટિત કાર્ય ધીમે ધીમે પાડ પાડ્યા.

ડેક્કાકીની અભાવ મરણ મુગળ વર્તવાનો હતો. અહંકૃતિ અને એકાગ્રતા તેનામાં રમેરમ ભર્યા હતા. તેની ઇચ્છા કોઇપણ રીતે સમયમાં રહેતી નહિ. અસાધારણ આત્મગૌરવથી તે સર્વદા ઉન્નત રહેતો, અટલ ઉત્સાહથી તે દર્શન પર અગ્રસર થતો, અને બધી અડચણો વટાવી લક્ષ્યસ્થળે જઇ પહોંચતો. ડેક્કાકીની શક્તિ અને યથેચ્છાચાર હોયેલાં મુક્ત માર્ગે આગળ વધતાં ડેક્કાકી આ શક્તિ અને યથેચ્છાચારના બળવડે બધા કાર્ય પાર પાડતો. ડેક્કાકીના સ્વભાવમાં રહેલા એક મોટા દોષથી તેની રાજનીતિ અનેક સ્થળે ક્ષતિ અને દુષિત થઇ છે. તેની અભાવનીય કૃતકૃત્યતા પણ બધે સ્થળે અમૂલ્ય બદલે જે વસ્તુની રહી છે. જેઓની કલ્પના અને પ્રતિભાશક્તિ તેજસ્વી ન હોય, તે વાસ્તવિક રીતે હિંદુ પર અમલ ચલાવી શકે નહિ. હિંદુ સંબંધમાં ડેક્કાકીની આ કલ્પનાશક્તિ કે પ્રતિભાશક્તિ જરાપણ ન હોતી. જેનામાં કલ્પના ન હોય પ્રતિભાશક્તિ ન હોય તે બધા વર્ણના અનુભવ બાદ અમુક ભતિનું જાતીય ચરિત્ર સમજી શકે છે. પરંતુ જેનામાં કલ્પના અને પ્રતિભાશક્તિ હોય, તે બહુ યોગ્ય સમયમાં અને યોગ્ય મહેનતે કોઇ પણ ભતિનું જાતીય ચરિત્ર સારી રીતે જાણી શકે છે. ડેક્કાકી આ બે શક્તિમાંની એક પણ શક્તિનો અધિકારી ન હોતો. માટે તે જે રાજ્ય પર અમલ ચલાવવાને નીમાયો હતો, જે રાજ્યના ભોંકામાં તેની બિવિધની કીર્તિ બધાઇ રહી હતી, અને જે રાજ્યનો તે એકમાત્ર વિધાતા થઇ રહ્યો હતો, તે રાજ્યની પ્રકૃતિ અથવા ભોંકાના હલ્લમાંના

વિચારો જાણવાને તે અસંકિતમાન નીવડ્યો હતો. જે વિચાર
 થયેઆચારી દેશમાં થયેઆચારી શાસનપ્રણાલીના સંબંધમાં બરાબર
 રીતે યોજી શકાય, તે કેવળ એજ વિચારોનો અધિકારી થયો હતો
 હિંદીઓ પોતાની જૂની કલકલાઓ પર કેવો વિશ્વાસ રાખે છે, જુના
 ધર્મ ગ્રંથોનું કેવું માન જાળવે છે, તે વાત ડેલ્હાઈની જાણુનો ન
 હોતો જૂના હિંદીગણઓ ॥ ગજવશ તરફ હિંદી પ્રજા જે માન
 દર્શાવે છે તે તરફ તે કદી આગળ ગમતો નહિ હિંદીઓ પોતાના
 રીતગિવાજને પ્રત્યે કેવા મમતાળુ છે તે તેની ખ્યાતમાં ઉતર્યું ન હોતું
 પોતાની જૂની રાજ્યવ્યવસ્થા અસપૂર્ણ અને દોષોવાળી હોય છતાં
 ભોંકો ગુદા અંગ્રેજી પદ્ધતિ કરતા તે પર વધારે અનુરક્ત રહે છે
 તે સમજવા જેટલી દૃષ્ટના અથવા પ્રતિભા તેનામાં ન હોતી.
 કોઈ દૃષ્ટના અથવા પ્રતિભાએ તેને બહુદર્શી, બહુ ગુણોવાળો અને
 બહુજ્ઞાની બનાવ્યો નહોતો જે રાજ વશપર પરાથી પોતાના ગાજ્યમાં
 સ્વતંત્રતા ભોગવતો આવ્યો છે, ગૌરવ, સન્માન અને આદરમાન
 જેને વશપર પરાના સે કડો ગુણો વડે ગૌરવાન્વિત કરી રહેલ છે, તે
 ગૌરવ, સન્માન અને આદરમાન એક જિંદગી વિધર્મીના હુકમથી
 ધૂળમાં રમદોળાય તે જોઈ ભોંકોના હૃદયમાં જે ગુસ્સો સળગી ઉઠે,
 તે દૃષ્ટનામાં આજુવાની શકિત ડેલ્હાઈનીમાં નહોતી અથવા પોતાની
 વશપર પરાથી ભોગવાતી સ્વતંત્રતા નષ્ટ થતા પોતે પરધર્મી પગપુરુષની
 ઇચ્છાથી બચકર દુર્દેશમાં આવી પડતા, તે રાજને કેટલી પીડા
 થતી હશે, કેટલો ગુસ્સો ઉપજતો હશે કેવી યાતના ઉપસ્થિત થતી
 હશે, અને એ યાતના તેની કકાઈ ગ્હી વેરજીતિને કેવી રીતે પ્રદીપ્ત
 કરી ચૂકતી હશે તે વાત ડેલ્હાઈનીની દૃષ્ટનામાં (દૃષ્ટના શકિત ન

હોવાથી) ઉત્તરે તેમ ન હોતું ને ખીજની દૃષ્ટિએ જોતો નહિ, ખીજના મસ્તકવડે વિચાર કરતો નહિ, અને ખીજના હૃદય વડે અનુભવ કરતો નહિ તેને જાતીય વિશ્વાસ અને જાતીય અનુભવ પદ્ધતિ કહી પોતાના વિચાર, પોતાના વિશ્વાસ, અને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ કાર્ય કરવું બહુ મમલું

ડેલાહીઝી આ રીતે અદિતીય ધારણાને વશ થઈ કંપનીના અધિકારમાં જાદિ કરવા તૈયાર થયો, અને હિંદના લોકોના જૂના આચારવિચારના મૂળપર કુહાડાના ધા મારી અનેક રાજ્યોની સ્વતંત્રતા, અનેક રાજ્યોની આગર નષ્ટ કરવા લાગ્યો મહારાજ રણજીતસિંહ હિંદનો નકશો જોતા જોતા એકાએક બોલી ઉઠ્યા હતા કે, આ નકશાને બધો ભાગ ધીમે ધીમે લાલ થઈ જશે. તે ભવિષ્ય વાણી ડેલાહીઝીના રાજ્ય અમલ દરમિયાન અનેકાંશે ખરી પડી ડેલાહીઝીએ વિજયલક્ષ્મીનો પ્રસાદ મળી પંજાબ ખાલસા કર્યું, ખરા વારસાનો અભાવ બતાવી સતારા, ઝાંસી અને નામપુર બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું, અને જૂલમ તથા અન્નામની પરાકાષ્ટા બતાવી આસેખ્યા પર પોતાનો અધિકાર ફેલાવ્યો હિંદમાં આ રીતે કંપનીએ એક જગર રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યાર બાદ લેણા પેટે વરાડ હજમ કરી ડેલાહીઝીએ રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં એક અપૂર્વ ચમત્કાર બતાવી હિંદીઓને ચમકાવ્યા. આટલેથીજ ન અટકતા તેણે નાના સાહેબનું સાલીયાણું બંધ કરી એક મહાન અનિષ્ટનો પાયો નાખ્યો આ પ્રમાણે લાગણી વગર, દીર્ઘદૃષ્ટિ વગર, સાધારણ પ્રજાના હૃદયના વિચારો ભણ્યા વગર, ડેલાહીઝીએ હિંદુ અને મુસલમાન— અને સંપ્રદાયને બ્રિટિશ સરકારના વિરોધી બનાવ્યા. સાલીયાણું

અધ ચવાથી નાના સાહેબ સરકારનો કને ફરમન બન્યો, ઝાંસી કમળે કર્યાથી લાક્ષ્મીબાઈના હૃદયમાં ભય કર કોધામ સળગ્યો, અને અયોધ્યા કપનીનો મુલક ચવાથી બંગાળના સીપાહીઓ બહુ દીવંગીર થયા ડેહાક્રીઓ આ રીતે ધીરે ધીરે હિંદના મેદાન પર બળવાના બીજ વાવ્યા, અને અનુદારનાથી હિંદસામ્રાજ્યને જર્જરિત કરી મૂક્યું બીજના રાજ્ય ખાલસા કગવાથી અને સ્વતંત્ર રાજ્યોને સાધારણ પ્રજાની હાલતમાં મૂકવાથી પ્રજા સંગઠન તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોતી હતી, અને સંગઠનની સત્તા ઉચ્ચની પાડવાની તક શોધવા તૈયાર થઈ હતી, એ વાન ઘણા બગ કબુલ કરે છે પારકા રાજ્ય હજમ કરવાની પદ્ધતિ બાબત કંમલન બ્રુસે એક દિવસ રૉમર્ટ સાઉનીને ટાલું હતું કે, “ જો હિંદમાં આપણું રાજ્ય નાશ પામે, તો ત્યાં આપણા કીર્તિચંચલ રૂપે કેવળ કેટલીક ભાગી તુટી બોટલ અને બુચના પકડા જ રહેશે સમુદ્રના કિનારા પરના બધા મદરોમાં આપણી સંગઠન સાધારણ પ્રજાની માનનીય બની છે, કારણ કે ત્યાંની પ્રજા વેપારની કિન્નતી ચવાથી કમલ સ્થિતિમાં આવી છે પરંતુ રાજ્યના અદરના ભાગમાં આપણે આદરમાન પામ્યા નથી ત્યાં બુલમી પદ્ધતિ વિગતે છે, આપણે દરભાગમાંથી નવ ભાગ પડાવ્યા છે હિંદીઓ ધીમે ધીમે ગરીબ થતા જાય છે તેઓમાં કોઈ કોઈ આપણી શાસનપદ્ધતિને પેચની સાથે સરખાવે છે કાગળ કે પેચ ગતિ જેમ બીમે ધીમે થાય છે તેમ આપણી ગતિ પણ ધીમે થાય છે, આપણી ગતિ અનુમતી શકાતી નથી, પરંતુ તે હમેશા હિંદીઓને ઘૂળ ભેગા કરતી જાય છે ” એક બીજા દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા

પુરુષે લખ્યું છે કે, " કર લીધા સિવાય તો ચાલે તેમ નથી. પરંતુ આપણે હિંદીઓ પર જીલમ તો ઓછો કરી ચક્રીએ ખરા જો કે આપણે તેનો પ્રેમ તો ન મેળવી ચક્રીએ, તોપણ તેઓનો તિગ્રહાર વહોરવાની કંઈ જરૂર નથી. બધાને એક સપાટી પર એકજ સ્થિતિમાં લાવી મૂકવા એ આપણને લાયક નથી એથી તેઓનો સરકાર ઉગમગી ઉઠે છે, ભય વધે છે, અને પટ્ટવી તથા સપત્તિ દરમિયાન જવાની ચંકા વધતી જાય છે આપણે અત્યારે આપણી બૂલ તથા એ બૂલનું શૌચનીય પરિણામ સમજી શક્યા છીએ " જોન પોલ રચ્યરે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે, " અનુભવ એ એક ઉત્તમ નિશાળ છે, પરંતુ એ નિશાળની શી બહુ મોટી છે આપણને એવો ઉપદેશ મળ્યો છે તે મેળવવો બહુ મુશ્કેલ છે, અને બૂલી જવો બહુ ભય કર વિપત્તિ જનક છે એ ઉપદેશ મેળવના આપણને ઘણો ખર્ચ ઉપાડવો પડ્યો છે, જો આપણે એ ઉપદેશ નહિ માનીએ તો તે કરતા દયગણ્યો ખર્ચ કબૂલ કરવો પડશે એ ઉપદેશ મેળવતા આપણને હેઠલા કેટલા માસ (જળવા સમયના) અવિભાન્ત કુતકેઠા અને મનોવેદનામાં વીતાડવા પડ્યા છે? એ દગ્ગ્યાન આપણે આપણું પ્રાચ્ય સામ્રાજ્ય જતું રહે, એ બીકથી નિરંતર કાપતા રહ્યા છીએ આપણે આપણા વિપક્ષીઓના આક્રમિક અને ભયકર અભિસંચાલનથી ડરી છીએ, આપણે આપણને સરભાવનારા વિજયના સમાચાર પણ નીચે માથે સાંભળ્યા છે. એ ઉપદેશની નિશાનીઓ તે સમયના ધનિકાસના પાના પર આસેનામ ગદી છે અને ખાતી છે કે એ કદીપણ વિસરાઈ જશે નહિ, જ્યાં સુધી મરી ગયેલા યોદ્ધાઓના નામ તેઓની દુખી વિધવા પત્ની અને શોકથી સતાપ પામતા સતાનોના હૃદયમાંથી દૂર નહિ જાય, જ્યાં સુધી આ બળવાના

નેનારા કે જેઓએ આ વિષય સાત પાડવામાં ધણો આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો છે, અને ભયંકર શોષિતશ્રોતના દર્શનથી જેઓના રવાણા ખડા થાય છે, તેઓ આ શૃત્યલોકમાંથી છૂટા થઈ કાળના પગકંચને લીધે પચથૂતમાં મળી નહિ જાય, જ્યાં સુધી આપણા ઉપકારજનક સાસનથી આનંદ પામી હિંદીઓ આપણી અમાઈની અવ્યવસ્થા બાબત ચળવળ કરતા બંધ ન પડે, જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર રાજ્યના રહેવાશીઓ પોતાના રાજના અમલની માફક અંગ્રેજી અમલ પર પ્રીતિ ન રાખે, જ્યાં સુધી હિંદનો આ બળવો અન્યાયી રીતે રાજ્યો ખાલસા કરવાનું ફળ છે, એમ ખરા હૃદયથી માની આપણે કર્તવ્યપથ પર આગળ ન વધીએ, ત્યાં સુધી કદી પણ એ સ્મૃતિ ષટ્ પરથી દૂર થતે નહિ ૧”

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની પરગઝર રાજ્યો ખાલસા કરવાની પદ્ધતિને ઉદ્દેશી દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા પુરુષોએ આવા વાક્યો લખ્યા છે તેની આ રાજનીતિથી સુદા માથુસોના હૃદય દુભાયા હતા ડેલ્હાઉઝીના અહિં ભાવને લીધે હિંદમાં આ રોચનીય રાજનીતિ જરા પણ લાગણી વગર પ્રવર્તી હતી એક સ્પષ્ટવક્તા અંગ્રેજે ડેલ્હાઉઝીના અમલની સમાધાનના કરતા લખ્યું છે કે, “ તે (ડેલ્હાઉઝી) ઉત્તમમાં ઉત્તમ અગર મહાન અમલદાર હોઈ શકે, પરંતુ રાજ્યશાસન વિષયમાં તે તદ્દન નકામો માથુસ હતો ૨” એ એ કઠોર વાક્યની યુગરૂઝિત કરી હિંદના

૧ Westminster Review, New Series Vol. XXII P. 156—157 Indian Annexation, British Treatment of Native Princes.

૨ Evans Bell, Empire in India P 26

(૨૮૬)

એક મુખ્ય ગવર્નિંગ બનરવને કલકત્તા કરવા માગતા નથી ડેન્કાડગી-
મા ધણા ગુણો હતા, પરંતુ રાજ્ય ચલાવવામા તે ગુણોમાનો એક
પણ ગુણ વિકાસ પામ્યો નહોતો. તેના ખતિભાઈઓમાના ઘણા ખરા
જે રીતે હિંદ પર અમલ ચલાવવા માગતા હતા, જે કાર્ય કરી
હિંદીઓને વશદાર અને સતોષી ગણવા માગતા હતા, તે છતાંની
વિરુદ્ધ વર્તવામા ડેન્કાડગીએ પાછુ વાળી જોયુ નહોતુ જોન માલ્કોમે
એક વખત મેજર સ્ટુઅર્ટને લખ્યુ હતુ કે, “આખા હિંદન
કેટલાક જામના વડે ચી નાખો, તો હુ છાતી ઠોકીને કહુ છુ કે
આપણુ સામ્રાજ્ય પચાસ વર્ષ ટકવાનુ છે. પરંતુ જો આપણે હિંદના
સ્વતંત્ર રાજ્યોને કાયમ રાખીશુ, તો જ્યાં સુધી યુરોપમા આપણુ
નોકાસૈન્ય પ્રવળ ગહેશે, ત્યાં સુધી આપણે હિંદ પર સત્તા ચલાવી
શકીશુ જ્યાં સુધી આપણે એ બાબતમા સર્વોપરી રહેશુ ત્યાં સુધી
કોઈપણ યુરોપીય શત્રુ આપણુ પૂર્વનુ રાજ્ય હમમગારી શકશે નહિ”^૧
મેજર હવાન્સ જોડે એક સ્થળે લખ્યુ છે કે, “હિંદ તગવારના
બળથી છતાંયુ છે, અને ભવિષ્યમા પણ તરવાર વડે ટકી રહેવાનું
છે, એ વાક્ય સાબળી હુ” બહુ ગુસ્સે થાઉં છુ. જો એ વાક્યમા
એવો અર્થ પ્રગટ થતો હોય કે, હિંદમાની આપણી બધી સત્તા,
બધા અધિકાર કેવળ લશ્કર વડેજ મોજૂદ છે, તો હુ એ વાક્યને
અસત્ય કહેના અચાનો નથી જો એ વાક્યમા એવો અર્થ પ્રગટ
થતો હોય કે આપણે કેવળ લશ્કરદારાજ્ય હિંદ પર અમલ ચલાવી

૧ Kaye Life and Correspondence of Major
General Sir Gohn Malcolm Voll. II. P. 372

(૨૯૦)

ચકીયુ, સાધારણ પ્રજાના હક, લાગણી અને મામાનિક રિતરિવા-
જોનો અનાદર કરી કેવળ સૈનિકોના બળ વડે આપણે સામ્રાજ્ય અને
સત્તા કાયમ ટકાવી રાખીયુ, તો તે વાક્યને હું અસત્ય કહેતા જરા
પણ અચકાતો નથી હિંદ કેવળ તગવારના જોરથી આપણા તામામા
રહેવાનું છે, માટે તગવાગ પરજ આપણે વિશ્વાસ ગમવો ઉચિત છે,
બ્રિટિશ જાતિની તરવાર પર કિંદ સામ્રાજ્યની હયાતીનો આધાર
છે, નવાઈની વાત તો એ છે કે રાજ્યના અધિપતિઓના હૃદય આવા
વિચારોથી, આવા અભિરાયોથી છલાંગલ ચઢ રહ્યા છે

આપણા સામ્રાજ્યની ખરી સત્તા, આપણી ઉદારતા અને સુશા-
સનપર આધાર રાખે છે રહેવાશીઓના યોગ્ય અભિપ્રાયો, યોગ્ય
પ્રતિજ્ઞાઓને માન આપી ન્યાયાનુગત શાસનપદ્ધતિદ્વારા આપણા
પ્રાધાન્ય ઉપર સાધારણ પ્રજાનો માન વિશ્વાસ અને આસ્થા પેદા
કરવાથી આપણું સામ્રાજ્ય અચળ રહેશે

ઈ સ ૧૮૪૮માં હોર્ડ ડેન્હાઉઝીએ હિંદ સામ્રાજ્યની દોરી
હાથમા લીધી ત્યારથી હિંદના બધા વખોમા અસતોય વૃદ્ધિ પામ્યો
હતો જ્યાં સાધારણ પ્રજામા અસતોય અને અવિશ્વાસ વિરાજમાન
હોય, ત્યાં બળવો ફાટી નીકળવાના બકાનાનો તોટો પડતો નથી.
તે રથજે તો બધી બાબત કોંધ વધારવાના કારણરૂપ બની જાય છે,
બધી બાબતને ઉદ્દેશી પ્રજા હિંમતપણે જામજરાડા પાડે છે સર્વોપરિ
સત્તાના સામાન્ય કૃત્યો પણ કોષ્ટાન્મત સ પ્રદાયતા મસ્તકમા અમા
વનીય જ્ઞાન અને ધારણા પ્રવેશાતી શકે છે જ્યાં અસતોય, સંદેહ
અને કૌતુહલનું સામ્રાજ્ય વ્યાપ્ય હોય, ત્યાં ચરણીવાળા ટોટા, કઠોર
રાજ્ય પદ્ધતિ, તથા ખોટી બવિશ્વવાણી પ્રજામા ઉરકેરણી ફેલાતી શકે છે. ૧

(૨૬૧)

હોઈ ડેહાદિગીને કદી આવો વિચાર આવ્યો નહોતો. ડેહાદિગીને સ્વેચ્છાચારની ઉત્કરણીથી અયોધ્યા ખાલસા કરી જે વિધ્વનના બીજ વાવ્યા હતા, તેમાંથી વખત જતા ગોડુ ઝાડ ઉત્પન્ન થયું પંચમ જીત્યા બાદ સર હેન્રી હોરેન્સે પોતાની સ્વાભાવિક પ્રતિભાવે સ્પષ્ટ જોઈ લીધું, કે આ નવા પ્રેક્ષમા શ્રિટિશ સરકાર કદી પણ લોકપ્રિય થઈ શકશે નહિ સ્વાધીનતાપ્રિય શિખતોફો એક-એક ફિરંગીઓના તાબામાં વ્યવસ્થિત થતા પોતાનું અપમાન થયું સમજાશે, માટે આ રાજ્યનું ગોગ સિપાહીઓથી રક્ષણ કન્યામાં નહિ આવે, તો અફરનાને બકારના સત્રના હસ્તા ખાળવાની સમગ્ર નહિ થાય એવા વિચારથી તેણે સખ્યામંથ ગોરા સિપાહીઓ પંચમમાં એકત્ર કર્યા હતા ખાફીની થોડી પદ્ધત્યો (ગોરા સૈનિકોની) હિંદના બીજા ભાગોમાં ગોડવવામાં આવી. આથી હિંદના બીજા વિભાગોના ગ્રજાણુ માટે દેશી લશ્કરપર આધાર રાખવો પડ્યો ત્યાર બાદ ઇંગ્લાંડને કિંમિયાની લડાઇમાં ઉતરવું પડ્યું કિંમિયાના વિગ્રહમાં ભાગ લેવા દેશી સિપાહીઓની માગણી થઈ લોકો વિચારવા લાગ્યા કે ઇંગ્લાંડની વસ્તી ધટી હોવાથી સિપાહીઓનો પણ તોટો પડ્યો છે, તે માટે સરકારને દરેક બાબતમાં હિંદની મદદ લેવી પડે છે હિંદી લશ્કરની મદદ વિના સરકારથી કામચલાુ કાર્ય પાર પાડી શકાતું નથી ?

૧ કિંમિયાની લડાઇ વખતે હિંદમાંથી પૈસા ભેગા કરવામાં આવ્યા હતા. તેથી લોકો ધારવા લાગ્યા કે ઇંગ્લાંડમાં સૈન્ય તો ખૂટ્યું છે, પણ તે સાથે પૈસા પણ ખૂટ્યા છે Kaye, Sepoy War P. ૩૪૬ note

ત્યાર જાદ જ્યારે અયોધ્યા ખાલસા કરવામા આવ્યું, નવામ વાન્દિઅલીને પેન્શન આપી કંપકતા મોકલવામા આવ્યો, ત્યારે પ્રજાનો ગુસ્સો બહુ ઉત્કેગ્યો પંજાબની માફક અયોધ્યા સરહદપર આવેલું ન હોવાથી ત્યાં મહાગ્ના શુભો હલ્લો ખાળવા ખાતર ધણુ લોકો રાખવાની જરૂ જણાઇ નહિં અંગ્રેજોએ થોડું સૈન્ય લાવી અયોધ્યાપર યુનિયન જેક કરાવ્યો, અને એ થોડા સૈન્ય વડે સમગ્ર પ્રદેશની ચવરચા કરવાનું માથે લીધું આ પ્રમાણે અણુધારી રીતે અયોધ્યા પર બ્રિટિશ પનાહા ઉડતી જોઇ પ્રજા અનિશ્ચય ચિતાતુર થઇ ગઇ તેણે જોયું કે અંગ્રેજોએ છેવટે હિંદના એક મુખ્ય મુસલમાની રાજ્યનો ભલ લીધો પ્રજાની વફાદારી ડગમગવા લાગી, વરાદારીને બદલે તિરકારના મોજા પ્રજાના હૃદયમા ઝિઝળવા લાગ્યા, પ્રજા ધાગવા લાગી કે ધીમે ધીમે હિંદના બધા રાજ્યો બ્રિટિશ સરકારના ભક્ત થઇ પડશે, ધીમે ધીમે સમગ્ર હિંદનો નકશો લાલ રંગથી રંગાઈ જશે. લોકો બમડવા લાગ્યા, દેશી રાજાઓને રસાતળમા કુમતા જોઇ પોતાની મિલકત વિદેશી ગોરા લોકોના હાથમા છે એમ માની ગુન્માથી અનિશ્ચય આકુળ-ભાકુળ થઇ ગયા

અયોધ્યા કબજે કરવાથી સિપાહીઓ અતિશય ગુસ્સે થઈ ગયા હતા. આ ગાળાના સિપાહીઓમાના ધણુ ખરા અયોધ્યાના વતની હતા અયોધ્યાના દરેક ગામડામા બ્રિટિશ કંપનીએ આપેલો પોશાક ધારણ કરનાર, બ્રિટિશ કંપની માટે લોહી રેડનાર, સિપાહીઓના કુટુંબીઓ વસતા હતા આ સિપાહીઓ આગરફર હિંદુવસના અને કુલીન ગણાતા હતા. મુસલમાની ગળ્ય નષ્ટ થવાથી તેઓના જાતીય ગૌરવને કશી હાનિ થઇ નહોતી, વાન્દિઅલી પદ્મજી થવાથી તેઓ પોતાનું

અપમાન થયું સમજતા નહિ પરંતુ બીજા કાગળોથી તેઓને તુકશાન
 પહોંચ્યું હતું અયોધ્યા ન્યાયધી પરરાષ્ટ્રના વર્ગમાં હતું ત્યાંથી
 તેઓ પોતાના દેશની પ્રજામાં જગ ક્રિયા દર્શનના મહાન હતા
 કંપનના નોંધર તરીકે દેશમાં તેને કેટલીક સમય મળતી પ્રજા તેનું
 માન જાળવતી, બધા ભોકા તેઓને મદદ આપવા તૈયાર રહતા, બધા
 ભોકા તેઓને પ્રસન્ન કરવા તૈયાર રહતા અને દેશના કોષથી જનના
 જુલમ વરનનો તોપણ તેઓને દર્શી આત્મ ન આત્મી, તેઓ શ્રી
 ટિશ રેસિડેન્ટની કૃપાથી સહકુટુમ્બ આનંદમાં દિવસા મુજબતા
 સર હેન્રી લૉરન્સે એક ગ્રંથ લખ્યું છે કે, " સિપાહીઓ અગાઉ
 સમાજમાં જેનું માન મેળવતા તેવું માન અત્યારે મેળવતા નથી તેઓ
 બીજા રાજ્યો ખાલસા કરવાના મન તરફ નિગ્રહ દર્શાવે છે કાગળ
 કે બીજા રાજ્યો શ્રી ટિશ મુલક માટે બળતા કાર્યક્ષેત્ર નિરત્રુત થઈ
 જાય છે તે સાથે શ્રી ટિશ સગવડના સુની સખ્યા ઓઝી થવાથી
 સિપાહીઓની જરૂર પણ ઓઝી થતી જાય છે x x x
 પગલાં ખાલસા કરવાની પદ્ધતિ તમને પસંદ છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન
 એક વખતે મુમાઈની ઘોડેસ્વાર દુકડીમાના એક અયોધ્યાના વાની
 સિપાહીને પૂછવામાં આવ્યો હતો તેણે જવાબ આપ્યો હતો કે,
 ગાંધી ખાલસા કરવાની નીતિ અમે માગી મણતા નથી જ્યારે અમે
 ઘેર જતા હતા ત્યારે મોટા માણસ જેટલું આદરમાં મેળવતા અ
 મારા ગામના મોટા માણસો અમને જેટલું ક્રિયા થઈ જતા પરંતુ
 અત્યારે તો હલકા વર્ગના ભોકા પણ અમારી સમક્ષ બીડીઓ ફેરે છે ૧

૧ Sir Henry Lawrence to Lord Canning. His
 correspondence પરરાષ્ટ્રના ખાલસા કરવાથી સિપાહીઓ મહુ

અયોધ્યા ૧૭૮૬ રાજ્યમાં જોડાવાથી ત્યાના વતની સિપાહીઓ આ રીતે ગુસ્સે થયા હતા તેઓ નવામના અમલમાં રહેલમાં સાદર-માનને પાત્ર ગણાના. તેઓના લશ્કરી પોસાક અને હથિયારોમાં કે પનિ બહાદુરનો પ્રતાપ ચમકતો જોઈ બધા લોકો તેઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખતા, તેઓનાથી જીને આવતા, તેમને બ્રિટિશ કંપનિના માથુ-સો ધારી આદરમાન આપના કોઇપણ તેમની વિરુદ્ધ વર્તતા નહિ, કોઇપણ તેઓને નાખુશ કરવાનું સાહસ કરના નહિ પણ જ્યારે અયોધ્યા બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં ગયું, જ્યારે બીજા લોકોની માથે સિપાહીઓ પણ બ્રિટિશ સરકારની સાધારણ રીત ગણાવા લાગ્યા ત્યારે તેઓનું આદરમાન ઘટી જઈ ગયું તેઓ સ્વદેશી લોકો સાથે એક કમિશનરના તાબાની રીત બન્યા આથી સિપાહીઓ અયોધ્યા ખાલમાં કરવાના પરિણામે બગાડ સમજી શક્યા રાજ્યપરિવર્તનને લીધે જે અસતોષ ફેલાય, તે અસતોષથી સિપાહીઓ પણ બચી શક્યા નહિ, સિપાહીઓ અને પ્રજા એકજ ક્ષોભથી એક બીજા પ્રત્યે લાગણી દર્શાવના લાગ્યા.

ગુસ્સે થયા હતા, તે સિપાહીઓની આ કેટલીક વાતચીત પરથી સ્પષ્ટ થશે દગબગ પચીસ વરસ પહેલા એક સિપાહીએ પોતાના ઓફિસ-રને પૂછ્યું હતું કે, “હવે આપ લોકોએ પંજાબ તાબામાં લીધું હોવાથી સૈન્ય પણ ઘટાડશે ખરા” એક બીજા સિપાહીએ સિંધ ને બંગાળા દલાકા સાથે જોડાવાના સમાચાર સાંભળી જણાવ્યું હતું કે મને લાગે છે કે હવે લંડનને બંગાળા સાથે જોડાના હુકમ પ્રગટ થશે Kaye, Sepoy War, Vol I 347. Note

(૨૬૫)

આ પ્રમાણે અયોધ્યા ખાલસા ક્યાં બાદ સિપાહીઓ બ્રિટિશ કંપની ઉપર અધિક વિરક્ત થઈ ગયા, ધીમે ધીમે કંપની તરફનો અનુરાગ નાશ પામવા લાગ્યો. સિપાહીઓ કેવળ લડવૈયા જ નથી; તેઓ સ્વદેશ અને સ્વજાતિના પ્રતિનિધિ રૂપે કાર્યક્ષેત્ર પર અમલસર થાય છે. સ્વજાતિના બધા માટે, સ્વદેશની ઉન્નતિ કમ્વા ખાતર તેઓના વિચાર, હિંડા અને અભિપ્રાય સતત પરિસ્ફુટ થતા જાય છે. સાધારણ બાળતો જાણુવાની તેઓને ધણી સમવડ હોય છે તેઓ પોતાની જાવણીમાં જુદા જુદા દેશના જુદી જુદી જાતિના શોકો સાથે એકત્ર થાય છે દૂરના મિત્રો સાથે પત્રદ્વારા વાતચીત કરે છે, બજારમાં થતી વાતો યાદ ગમે છે, અને કુતુહલતાને વશ થઈ દર વખતે દરેક ચિયમની ચર્ચા કરે છે. તેઓ સરકારનો નિદેશ ધણી વેળા સમજી શકે છે, પરંતુ હમેશા સદિગ્ધ અને કુતુહલ પ્રિય હોવાથી કોઈ કોઈ વેળા સરકારના અભિપ્રાયને ઉલટા સ્વરૂપમાં પણ સમજે છે. અંગ્રેજ સરકારની કાર્ય પદ્ધતિના ગૂઢ તત્વ નક્કી કરવા જેટલી શક્તિ તેમનામાં હોતી નથી, અંગ્રેજોની ગૂઢ રાજનીતિનું રહસ્ય જાણુવા જેટલું સામર્થ્ય તેમનામાં હોતું નથી તેઓ અમાકિની માફક અંગ્રેજ ઓફિસરો સાથે વાતચીત કરી શકતા નહિ, તેથી તેઓ અપૂર્વ કલ્પનાના બજારે નાના પ્રકારના અનિષ્ટકર સ્વપ્ન જોતા અને પોતાની કલ્પનાથી પોતેજ ઉન્નત બની દુસાહસિક કાર્યો કરવા તત્પર થતા.

તેઓની આ કલ્પના ઉત્કેરનારા શોકોના પણ તોટા નહોતા બ્રિટિશ સરકાર સમક્ષની અનેક દત્તકથાઓ તેઓ સન્મુખ આવ્યામાં આવતી, અનેક ઉપકથાઓ તેઓના રૂંવાડા ખડા કરતી, અને નાહીઓમાં

અપાઝાઅધ લોહી વહેવડાવતી કંપનીનું ગભ્ય ફેલાવાથી તેઓનું કાર્યક્ષેત્ર સકીર્ણ થયું હતું તેજ પ્રમાણે તેઓની સ્વચ્છનિતો ધર્મ હુબવાનો ગ્તો મુક્ત થયો હતો જે દેશ કંપનીના ગભ્ય સાથે જોડાતો, તે દેશમાં પ્રીસ્તિ ધર્મ ફેલાવવાની અને ત્યાના રહેવાશીઓને પ્રીન્નિ ધર્મમાં વટલાવવાની સમગ્ર થતી જે મિપાહીઓ ભય કરૂ બૂખતરસથી પિડાતા પિડાના મરણને આરે આપી પડયા હોય, છતા હથકી જાનિનું અડકેલું ખાનું પિના નહિ^૧ અત્યારે તેઓ પોતાના સપ્રધાયમાં પ્રીસ્તિ ધર્મ પ્રચારકો નિહાળવા લાગ્યા એ સિવાય

૧ ઇ સ ૧૮૦૦ ના જાન્યુઆરીની ૩૧ મી તારીખે કર્નલ રિક્કનગ હિનગના ગઝ સાયેની લગાઇમાં વતાયો લગાઇ બધ પડ્યે મેદાન પન્ શી શી પિના બની, તે તેણે જાને અવલોકન કરી નોંધી ગળી છે એ નોંધમાં સિપાહીઓના ધર્માનુગમના કેટલાક ન્દાતો મળે છે કર્નલ રિક્કનરે લખ્યું છે કે “ મપોગ પછી ત્રણ વાગનાને શુભારે હું વવાઇ બેઠાન થઇ બોય પર પડ્યો ખીજે દિવસે સનારમાં મને બાને આન્યુ. બાનમાં આન્યા બાદ આન્યુમાન્યુ નજર કરતા જણાયું કે મારી ચોતરફ આપણા ધાયલ મિપાહીઓ પાયા છે હું સૂર્યાના તાપમાથી બચવા માટે ધાંમે ધાંમે ચોપગા પશુની પેઠે ચાલતો ચાલતો પામની એક ઝાડીમાં જઇ ગયો. મારી પાસે ખીજા બે સૈનિકો હતા તેઓમાને એક સુમેદાગ અને ખીજે જમાદાર હતા એકના પગનું તળીક જોળીના માગથી છુદાઈ ગયું હતું, ખીજાના શરીર પર ભાલાના ધા પડયા હતા. બધ કર તગસથી અમે હરે કાયર થવા લાગ્યા, આન્યુમાન્યુ માન્યુસોનું નામ નિશાન જણાતું નહોતું. આપી અવરથામાં અમે આખો દિવસ મૃત્યુનો રાહ જોતા

હિંદી બહુપરી ધર્મદા જમીન ખાલસા થવાથી લોકો ઉરકેરાઈ ગયાહતા હિંદુ અને મુસલમાન બંને ધર્મના લોકોને પોતપોતાનો ધર્મ તબવવા માટે કાયદા બંધાયા છે, ધર્મના રીતરિવાજો તોડવા ખાતર જેલમાં રસોયા ગાખવામાં આવ્યા છે વગેરે વગેરે વાનો દરેક છાવણીમાં, દરેક સૈનિક સમલ સન્ધાસીઓ અને ફકીરો સંબળાવવા લાગ્યા, એ રીતે બેઠા પર તુ હાથ ? મૃત્યુને બદલે ગાંઠ આવી, અમાગ નસીબમાં મગ્નુ કે મર્ફ બેમાથી કંઈ લખ્યું નહિ હોય. પૂર્ણચંદ્ર મગનપર પ્રકાશી રહ્યો હતો મધગને અમે દાડણુ ટાલથી ચરચવા લાગ્યા, ટાક એવી તો સખત હતી કે અમે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જો જીવના રહીએ તો લશ્કરી નોકરી ન કરી અમારી ચોતરફ થવાયલા માણસો આર્તનાદ કરી પાણી માગતા હતા ચિયાળના ટોળા ચોતરફ ચમને ફાડી ખાતા હતા અમે પણ તેમનો બોરાક થવા તૈયાર થયા છીએ કે નહિ, તેની તપાસ કરવા તેઓમાના એકાદ બે અમારી પામે આવજા કરતા હતા અમે હોદાગ કરી અમર પત્થર ફેંકી તેમને નસડી મૂકતા હતા આ પ્રમાણે એ બધાકે ગાન વીતી સવારમાં એક પુરુષ અને એક ધગડી ડોસીને ટોપલી અને પાણીનું વાસણુ લઈ અમાગ ત્યાં આવતી બેઠા ડોસી બધા ધાયલોને ટોપલીમાંથી રોટલી અને વાસણુમાંથી પાણી આપતી હતી મને પણ તેણે તે વસ્તુ આપી મે તેનો તથા હમ્મરનો હપકાર માન્યો સુમેદાર હથી બતનો રજપુત હતો, પેલી ડોસી અમાર હતી, તેથી તેણે એ ડોસી પાસેથી કંઈ ન લીધું. મે આગ્રહપૂર્વક તેને પાણી તથા રોટલી લેવાની વિનવતી કરી. એટલે સુમેદારે કહ્યું કે “ ચાલુ અવરમાં આપણે થોડી ક્ષણમાત્ર દુનિયાપર રહેવાના છીએ, એ થોડા સમય

સિપાહીઓને ઉરકેરવાનું કાર્ય ઝપાટાપદ થવા લાગ્યું ફિરંગી સરકારને હરાવનાથી ઘણા લાભ થશે, તમે કુટુંબ સાથે બારે સુખમાં સમય ગુમરશો, એવી લાલચો પણ સિપાહીઓ સમક્ષ રજૂ થતી હતી એ સિવાય જે જૂના રાજ્યો કંપનિના સામ્રાજ્ય સાથે જોડાયા હતા, તે રાજ્યના લોકો પણ સિપાહીઓના હૃદય ઉર રતા હતા તેઓ જુદા જુદા વેશમાં, વિવિધ યુક્તિઓ લગાવી સિપાહીઓને ઉરકેરના, તે એ યોગમાં અરત અનેલા બ્રહ્મચારીના વેશમાં, બટકતા મુસાફરના વેશમાં, રમકડા વેચનારના વેશમાં, વગેરે ગમે તે વેશમાં તેઓ ગમે તે રથો જતા, ગમે તે સૈનિકોને મળના, તોપણ તેઓને ઉદ્દેશ એકજ હતો કે સિપાહીઓના હૃદય ઉરકેરી આકસ્મિક વિપ્લવને માટે તૈયાર કરી મૂકવા આ ઉદ્દેશ પાઠ પાડવામાં તેઓને કંઈ મુશ્કેલી ન નડી યોગ્ય સમયે સિપાહીઓના હૃદય રૂપી ક્ષેત્રમાં બીજા જઈ પડ્યા, અને યોગ્ય સમયે, યોગ્ય ઘટનાઓને લીધે તે બીજામાંથી દગલથી લઈ રહેલું વૃક્ષ બની તેણે હિંદને હવ્વમચારી નાખ્યું

હિંદના નવા મર્નર-મનગલની નિમણૂક કરતી વેળા બહુ ચર્ચા થાય કે લોર્ડ ડેક્કાઉઝી જેવા કિનાવળે કામ કરનારા, કાર્ય-કુશળ માણસને બદલે કોને નીમવો એ સવાલે પણ બારે ચર્ચા શરૂ

માટે હું શું સનાતન ધર્મની મર્યાદા તજીશ? ના, હું કદી એ પાશ્વરી કે રોટલી લઇશ નહિ શુદ્ધ ધર્મોવન બી રહી દેહ તજીશ” Military Memoir of Lieutenant-colonel James Skinner Vol. I. P 178. Comp Dpuke of Argyll, India under Dalhousie and Canning, P 75-76

(૨૯૯)

હરી. જેણે આઠ વર્ષના અમલ દ-મિઆન કાર્યકુશળતાને લીધે હિંદનાં ગૃહનૈતિક ક્ષેત્રને ત્રિણે ધણા નવા વિષયો દાખલ કર્યા હતા, સ્થિરતા અને દૃઢતાથી જેણે પોતાની પદ્ધતિને સર્વત્ર વિજય પ્રમાડી હતી, તે ગવર્નર જનરલની જગ્યાએ કેની નીમણુક થશે, એ પ્રશ્ને બધાને ઉત્કટિત બનાવી મૂક્યા હતા હિંદીઓ આતુરતાપૂર્વક પોતાના ભાવી શાસનકેતાની રાહ જોવા લાગ્યા છેવટે સમાચાર આવ્યા કે લોર્ડ ખામરસ્ટનનો શિષ્ય, મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાનો પોસ્ટમાસ્ટર જનરલ લોર્ડ ડેવ્ડાઉઝીની જગ્યાએ નીમાયો છે

લોર્ડ કેનિંગ અચોખ્ખ અથવા અનુદાર પ્રકૃતિનો નહોતો ઇન્ટેલ અને એક્સપર્ટિમા કેગવણી મેળવી તેણે સાહિત્ય અને ગણિતમા ખાસ પ્રીણુના મેળવી હતી તે જે સમયે એક્સપર્ટિમા બણતો હતો, ત્યારે ગ્લેસ્ટન, જુમ, ફિલિમોર વગેરે તેના સહાયક્યાથી હતા તેમાના દરેક એક વખતે બ્યવહારના કાર્યક્ષેત્રમા ઉચ્ચ સન્માન મેળવી ગયા છે. કેનિંગ જ્યારે વિશ્વવિદ્યાલયમાથી બહાર નિકળ્યો, ત્યારે તેની ઉંમર એકવીસ વર્ષની હતી તે સમયે પાર્લમેન્ટના બારણા તેને માટે ખુલ્લા હતા પણ એમ એકદમ બ્યવહારમા પડ્યું એ તેને પસંદ નહોતું કેનિંગની વક્તૃત્વ શક્તિ પ્રખર નહોતી તે સાધારણ રીતે શરમાળ સ્વભાવનો હતો માટે પાર્લમેન્ટમા પોતે સફળતા મેળવી શકશે એવી તેને ખાત્રી નહોતી, તોપણ તેણી તેનો ફુનિયાદારીમા પ્રવેશ કરવાનો રસ્તો બંધ થયો નહોતો કાગિ-

૧. ગ્લેસ્ટન ઇંગ્લાડના વડા પ્રધાન તરીકે, જુસ હિંદના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ એલ્જન તરીકે, અને ફિલિમોર એક વર્ષાધ તરીકે પ્રખ્યાત થયો હતા.

નીના કમનીય હૃદય આકર્ષવાની ગતિ તેનામા હતી સગલતા, કિંદારતા અને નમ્રતામા પવિત્ર પ્રેમની પ્રતિભૂતિ પ્રતિકલિત થઈ, તેનો મહાન ખનારી શ્રુતી હતી તે બધી ગ્લા બાદ પ્રેમનુ વિશુદ્ધ સૌદર્ય ભોગવવા તૈયાર થયો. છ સ ૧૮૩૫ના સપ્ટેમ્બરની ૫મી તારીખે આર્સ્ જોન કેનિંગ, શાર્પેન્ટ સ્ટુઅર્ટ નામની એક કુમારીકા સાથે પરણ્યો. એ સ્ત્રી રૂપલાવણ્યવાળી, અને નિનય નમ્રતાશિ શુણ્ણથી વિભૂષિત હતી. પગપા બાદ એક વર્ષ કેનિંગે પાર્લમેન્ટમા પ્રવેશ કર્યો. આમની સમામા તેને છ અકબડિઆ કરના મહેજ વડુ સમય શુભગ્વો પડ્યો હતો, ત્યારમાદ તેણે લૉર્ડ-કેમગવની સમામા જગો લીધી કેનિંગ લગભગ વીપ વર્ડ ઉમરાવની મમામા ગ્લા એ લાના સમયમા તેણે ધણા જોખમદારીવાળા કામો સ્વીકાર્યા હતા કેનિંગ પ્રથમ પરેસાખાતાનો અન્ડર મેકેટરી થયો હતો. તેણે તે જગાપગ ગ્લી પોનાડુ કર્તવ્ય અતિશય યોગ્યતા માથે બળવ્યુ હતુ કર્તવ્ય બળવના તેને બહુ આનંદ થતો ત્યારમાદ છ સ ૧૮૮૬મા તેણે જગવખાતાના મુખ્ય કમિસનરનો ઓલો સ્વીકાર્યો ધીમે ધીમે તે કેબિનેટ-પ્રધાનમંળનો સભાસદ અને પોસ્ટમાન્ડ જનરલ બન્યો.

આ પ્રમાણે કાર્યકુશળ અને અનુભવી રાજનીતિજના હાથમા લૉર્ડ કેમગવની પછી હિંદની જવાબદારી સ. ૧૮૫૫-૧૮૫૬ મોપવામા આરી ઝોગસ્ટની પહંચી તારીખે ડિરેક્ટરોની એક સભા મળી કેનિંગે એ સભામા યથાવિધિ પ્રતિજ્ઞા લઈ હિંદના કારભારની જવાબદારી સ્વીકારી તેજ દિવસે સાબરે તેને માન આપવા ખાતર એક ખાણુ આપવામા આવ્યુ છ'ગ્લાડમા એવા ખાણુ એક મુખ્ય યાદમાર

બનાવ તરીકે મણામ છે એવા બનાવો ગુપચુપ અમર આડઅગ વિના પૂર્ણ થતા નથી એ ઑગસ્ટ માસની પહેલી તારીખે એક વિશાળ ખંડમાં ઘણા આગ્રહાગ માણસો, રાજપુરુષો વગેરે એકત્ર થયા હતા. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પ્રમુખ ઈલિયટ એકનોટને આ ખાણની આગેવાની સ્વીકારી હતી જેને આગમન આપવા આ ખાણ આપવામાં આવ્યું હતું, તે આ વખતે ચુપ ગ્લો નહોતો હોઈ કેનિજે એ સમયે મળીરતા પૂર્વક એક બાપણ આપ્યું હતું, એ બાપણમાં તેણે સરળતા પૂર્વક ઘણું કહ્યું હતું, પોતાની જવાબદારી અને કાર્યના મહત્વનો ઉલ્લેખ કરી સરળતા પૂર્વક પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો તેણે ખુલ્લી રીતે જણાવ્યું હતું કે, “ એક વખતે આવી ભારે જવાબદારી સ્વીકારતા હું સંકેચાત, એ કમુલ કરતા મને શરમ લાગતી નથી પરંતુ અત્યારે કંઈની પાસેથી મેં જે ભારે જવાબદારી મેલણ કરી છે, તે પૂરેપૂરી રીતે અદા કરવામાં હું દર કલાકે, દર મિનિટે મારો અનુભવ, પ્રયત્ન અને એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરીશ. ” ત્યાગપછી તેણે સભાપતિ એકનોટને તરફ ફરી કહ્યું કે, “આપે આજે મને ડિરેક્ટર સભાની સાથે એકમત થઈ કાર્ય કરવાનો જે અનુરોધ કર્યો છે તે માટે હું આપનો આભારી છું, અને એ સલાહ ખરા મન વડે પાળવાનું વચન આપુ છું હું જાણુ છું કે આપ જે વર્ગના સરદાર હો, તેઓ તે વર્ગ કદીપણ વિશ્વાસનો દુરુપયોગ કરતા નથી ત્યાં સરકારના મુખ્ય ઉપરી અમલદાર અને મારા સહકારીઓની અનુકંપા ઉપર પણ હું આધાર રાખુ છું. સિવિલ અને સૈનિક ખાતું પરસ્પર એકમથ રહી કાર્ય કરે તે હું બહુ આનંદ પામુ છું. રાજકીય કાર્યના આ જે મુખ્ય ખાતાં સિવાય આપણા

દેશના લોકો સરકારના બીજા કોઇ પણ ખાતાને વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોતા હોય એમ મને જણાતું નહિ. આ બે ખાતાના માણસોએ હિંદની ઉન્નતિ માટે વહુ કાર્ય બજાવ્યું છે. આપ લોકોએ, આપના વર્ગમાંથી લગાઇ અને શાન્તિના સમયમાં એવા કાર્યક્રમ માણસોને ત્યાં મોકલ્યા છે કે જેને મેળવી યુરોપનું કોઇપણ રાજ્ય પોતાને ગૌરવશાળી માને સાહેબો, એ લોકો વડે આપ પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં એક એવું અતુલનીય દસ્ય પ્રગટ કરના સમર્થ થયા છે. કે પછી કરોડ માણસો એક સમૃદ્ધિ સપ્તમાં વિદેશી અમલ નીચે સુખ અને શાન્તિમાં દિવસો ગાળે છે ”

ત્યાં બાદ કેનિંગે દગજનના મહત્વ સંબંધમાં કેટલીક હકીકત કહ્યા પછી આ ભવિષ્યવાણી દ્વારા બધાને ચમકાવ્યા — હું જાણતો નથી કે હિંદમાં કેવા બનાવો બનશે હું આશા નાખું છું કે, અમે લડાઈના દાતાનગમાં સપડાવ્યું નહિ હું શાન્તિમાં કાર્ય કરવાની ઇચ્છા નાખું છું પરંતુ હું એ કદી ભૂલી જઇશ નહિ કે, પૃથ્વીના બીજા ભાગો દગા આપણા હિંદ સામ્રાજ્યનું બધું ધણી બામતમાં અદૃષ્ટ પર આધાર રાખે છે. હિંદનું આગ્રય અત્યારે નિર્મળ જણાય છે પરંતુ તેમાં એક હવેળી જેવું વાદળું ઉત્પન્ન થઇ શકે તેમ છે એ વાદળું ધીમે ધીમે વધી જઈ છેવટે આપણું સત્તાનાશ વ્રાણી શકે તેમ છે જે એકવાર બન્યું છે, તે ફરીથી પણ બની શકે. ઉસ્કેણીના દારણે જોઈ શકાય છે બરા, પરંતુ તે હજી સપૂર્ણ રીતે દૂર થયા નથી અત્યારે પણ ઘણા અસતોષી અને ઉછૂળા માણસો આપણા તાબામાં છે હજી પણ કેટલાક એવા વિરોધીઓ રહ્યા છે કે તેઓ તરફ આપણે પૂરેપૂરી સાવચેતીથી જોવા સિવાય

રહી શકતા નથી, અને આપણી સરહદ પણ એવી સ્થિતિમા છે કે તેના કોઇ ભાગમા કોઇ પણ વખતે વિપ્લવ ઉત્પન્ન થઇ શકે એ સિવાય કોઇ કોઇ ખડીઆ રાજ્ય સાર્વે આપણે સમજ એવી સ્થિતિમા છે કે હિંદુ જેવા એક વિશાળ સામાજિકની શાન્તિ જાળવવા માટે એ શક પડતા મર્યાદા મર્યાદા અને શાન્તિ જાળવવાને શક્તિમાન ન થઈએ તો પણ સન્માન, વિદ્યા, અને સત્કાર્ષના જાળવડે શાન્તિ જાળવવાને યોગ્ય થઈ શકીએ જ્યારે એ બધાને બદલે લડાઈની જરૂર પડે, ત્યારે ખાન ધીરજ અને વિચારપૂર્વક એ લડાઈ ચલાવી શકીએ. આ પ્રમાણે વિચારપૂર્વક લડાઈ ચલાવવાથી એ અવશ્ય થોડી મુશ્કેલીમા બધ પડવાની અને એના ફળ પણ અનિશ્ચિત આવશે નહિ પરંતુ કુ સતેષપૂર્વક એ જાની શકા હૃદયમાથી દૂર કરે કુ અને શાન્તિનું વિશાળ દરમ નજરે જોડે કુ. મને ખાતરી છે કે કુ એ શાન્તિમય રાજ્યમા મહી આપની મદદ જાળવવાને શક્તિમાન થઈશ.”

જેઓએ લોર્ડ કેનિંગના પાર્લિમેન્ટમાના બાપણે સાબળ્યા હતા, તેઓ આ બાપણ સાબળી બહુ નવાઢ પામ્યા, અને મુશ્કેલી વજતાના વખાણ કરવા લાગ્યા. ઇ સ ૧૮૫૫ના ઑગસ્ટની ૧ થી તારીખે લોકોએ જે બાપણ સાબળ્યુ, તે બાપણ પાર્લિમેન્ટમા ચતા થયું બાપણે કરતા સર્વોત્તમ હતું. એ બાપણ જેવું હૃદયમાહી હતું, તેવું જ ધીરજપૂર્વક અને જબીર અવાજે કુચારવામા આવ્યું હતું. એનું પ્રત્યેક વાક્ય અને પ્રત્યેક સજ્જ શ્રોતાઓના અંતઃકરણમા અપૂર્વ લાગણી ઉત્પન્ન કરતા હતા, અને તેઓને ક્ષણકાળને માટે ખાન જુલાની દેતા હતા. કેનિંગે સહિષ્ણુ મિત્રે જે હથેળી જેમ

વાદળાનો ઉદ્દેશ્ય કયો હતો, એ વાદળ હિંદના આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યું હતું, અને તે વિસ્તૃત થઈ બ્રિટિશ સરકારને મુશ્કેલીમાં મૂકવા તત્પર થઈ થઈ રહ્યું હતું જેઓએ કેનિંગ્નું આ ભાષણ સાંભળ્યું હતું, તેઓ છેવટે એ ભવિષ્યવાણી ખરી પડેલી જોઈ કેનિંગની અમાધાન્ય વિચારચક્રિત આગળ માથું નમાવતા હતા.

એ ખણી વખતે એક બીજા રાજનીતિજ્ઞે હિંદ વિશે કેટલીક હકીકત કહી સંભળાવી હતી લૉર્ડ પાર્મસ્ટર્ન હિંદુ જૂનું ગૌરવ, જૂનો મહિમા અને જુની ખ્યાતિ વિસરી ગયો નહોતો અથવા હિંદને તેના પૂર્વ ગૌરવથી ગૌરવશાળી બનાવતા જરાપણ સરમ રાખતો નહોતો તેણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે “ જુનો સુધારો પ્રથમ હિંદમાં ઉત્પન્ન થઈ મિસરવાટે આ તમને પ્રમયો છે આપણે એ સમયે અણ-ધડ આદમી હતા પરંતુ અત્યારે આપણે એ સુધારાના નીચામાં નીચા પગથીએથી ઉઠ્યામાં ઉઠ્યા પગથીએ ચઢી એ પ્રાચીન સુધારાની જનની રૂપ હિંદ ભૂમિમાં સુધારો અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરીએ છીએ મને લાગે છે કે હિંદના લોકોને ઉઠ્યામાં ઉઠ્યા અને પવિત્રતા પવિત્ર વિષયોનું જ્ઞાન કરવું એ આપણા નસીબમાં લખ્યું લાગે છે ” ત્યારબાદ લૉર્ડ પાર્મસ્ટર્ને લૉર્ડ કેનિંગની ભવિષ્યવાણીને ઉદ્દેશ્ય કરી એ નાનું વાદળ કંઈ જગાએ પ્રગટ થશે તે બતાવી આપ્યું.

જોકે લૉર્ડ કેનિંગે હિંદના ઐતિહાસિક ચર્ચાવિધી પ્રતિજ્ઞા લઈ હિંદની રાજ્યશુભા મહત્ત્વ કરી હતી, લોકો તેને હિંદના મત્વર્તર જનરલ તરીકે ઓળખતા હતા, તે પછી તે અગાઉની માદક થોડા સમય પ્રધાનમંડળના સભાસદ તરીકે અને પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ

તરીકેના કામ બજાવવો ગ્રહો પહેલાં એવું નક્કી થયું હતું કે ઇ. સ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૧ લી તારીખે લોર્ડ ડેલોરની પાસેથી લોર્ડ કેનિંગે હિંદનો કારભાર સંભાળી લેવો પરંતુ લોર્ડ ડેલોરની ૧ લી માર્ચે ચાર્જ છોડવાનું જણાવ્યું એટલે કેનિંગને થોડો વખત રાહ જોવી પડી કેનિંગ ધારતો હતો કે ડેલોરની અયોધ્યાની બાબતમાં કેાઈ ખાસ બદોબત કરવા અને ભવિષ્યની ઉચ્ચપાયણની શકા નિવારવા માટે વિલમ કરે છે એણે ધાર્મિક કે આવા વિલયથી અને કે ડેલોરનીને કંઈ સમવડ મળે તેમ નથી માટે આ વિલય પ્રથમ તો તેને ગમ્યો નહિ તેણે એવો વિચાર કર્યો કે લોકોના મનમાં આમ વિલમ કરવાથી એવો સંદેહ પેમી જાય કે અયોધ્યા ખાલસા કરવાથી મુશ્કેલી આવી પડશે એવા શક્ય નવો મતનર જનરલ એવો તો ત્રાસ પામે છે, અથવા એ કાર્ય તેને એવું તો જીવંતી લાગે છે કે તે એ કાર્યમાં જરા પણ ભાગ લેવા ઇચ્છતો નથી. આ બંને વિચારો જૂલ બરેલા હતા, કારણ કે અયોધ્યા ખાલસા કરવાનો ઈરાવ પ્રધાનમંડળે કર્યો હતો. પ્રધાનમંડળના સલાહકાર તરીકે કેનિંગે એ ઈરાવને અનુમોદન આપ્યું હતું. માટે અયોધ્યામાં બદોબત ફેલાવવાને માટે કેનિંગે જાહેર આમંત્ર હતા એ માટે તેને ડેલોરની આમ મમમ માગે એ ઠીક ન લાગ્યું. પરંતુ જ્યારે ડેલોરનીને છેલ્લો પત્ર આવ્યો અને એ છેલ્લા પત્રદારા કેનિંગે જણ્યું કે ડેલોરની ખાસ બનાવો માટે નહિ પણ સાધારણ બનાવો માટે કેટલાક અંકવાડિયા હિંદમાં મળવા માગે છે, ત્યારે તેણે કથી

આનાકાની કરી નહી, તે સતુષ્ટ થિતે ડિરેક્ટરો સાથે ઝેકમન થયો. ૧

૨૧મી નવેમ્બરે કેનિંગે સમ્રોડે વિંડસર જઇ, મહાગણી પાસે રળ લીધી ૨૩મીએ તે પાઠો લઇ ડન આવ્યો એ માસમાજ કેનિંગ જન્મશ્રુતિ છોડી પોતાની સ્ત્રી અને બત્રીજ સાથે હાઉંદ આવવા ઉપડ્યો. રસ્તામા આવતુ મિસર તેનું ધ્યાન આકર્ષી ગયું હતુ, માટે મિસરની શોભા નિહાળ્યા માહ તે જન્યુઆરીની અવવચમા સુએ-જથી વહાણમા બેસી એડન આવી પહોંચ્યો. ૪ સ ૧૮૫૬ ના જન્યુઆરીની ૨૮મી તારીખે તે મુંબાઇ આવી પહોંચ્યો. પૂર્વના સામ્રાજ્યપર પગ મૂકતાજ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની આજ્ઞા મુજબ તેને એક ગવર્નિંગ જનરલના દરજ્જાને બાજે એવું માન આપવામા આવ્યું. મુંબાઇમા આડબરની મથા નહોતી કેનિંગે ૨જ ફેબ્રુઆરીએ મેક નોટન સાહેબને લખ્યું હતુ કે, “ મને ગવર્નિંગ જનરલની માફક આદરમાન આપવાનો હુકમ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ અગાઉથી કાઢ્યો હતો,

૧ લોર્ડ કેનિંગે ડિરેક્ટરોના પ્રમુખ એમ્નોટનને આ પ્રમાણે એક પત્ર લખ્યો હતો. “ પ્રથમ મને જણાયુ હતુ કે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી અમેરિકાના બટોમસ્ટ માટે વિલબ કરે છે, તે પરથી મેં ધાર્યું હતુ કે તે પોતે બટોમસ્ટ કરવા રહેશે તો બધી અગવડ નડશે, પરતુ હમણા મેં જાણ્યું કે ડેલ્હાઉઝી સાધારણ કાર્ય માટે વાર લગાડે છે માટે હું એ યામનમા કંઈ વાવો લેતો નથી મને આશા છે કે આપ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની માગણી કયુવ રાખજો, અને તે કહે તે દિવસે મને તેની જગાએ નીમશો. ” Lord Canning to Mr Macnaghten September 29, 1855 M. Correspondence

તેથી મને આ સ્થળે ભારે માન આપવામા આવ્યું છે. જો કે એ આડખર અને માન મેળવવાના મને ઇચ્છા નહોતી, અથવા ને મેળવવાની મે આશા ગમી નહોતી. છતાં એ આડખર અટકાવવાનો મે કશો પ્રયત્ન કર્યો ન હોતો ” કેનિંગ યુબાઇથી મદ્રાસ આવ્યો ત્યાં તેનો સહાધ્યાયી હાર્ડ હેરિસ ગવર્નર પદ ભોગવતો હતો. તે એ મિત્રના ઘરમા કેટલાક દિવસો ગાળ્યા બાદ ફેબ્રુઆરી માસની આખરે કલકત્તા આવ્યો, અને તેજ દિવસે તેણે સરકારી મકાનમા ચીતસંગ પ્રતિજ્ઞા લઈ હિંદનો કાગ્ગાર ચક્રચૂ કર્યો

જેઓ હિંદના ગવર્નર-જનરલનું પદ સ્વીકારે છે, તેઓ સ્વદેશમા ગમે તે મન ધરાવના હોય, હિંદના કામ સમઘમા ગમે તે વિચારો દર્શાવતા હોય, છતાં અહિં આવતાજ કામના બોજને લીધે અનિશય બાકુમ બની જાય છે કાર્યનો પ્રવાહ એવો તીવ્ર વેગે વહે છે કે પ્રથમ તો એ પ્રવાહને ધીમે પાડવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે સમય આ મુશ્કેલ કાર્ય પાર પાડવામા મુખ્ય મદદગાર નીવડે છે સમયની શક્તિ વડે આ ક્ષેત્ર કાર્ય ધીમે ધીમે સહન થાય છે ગવર્નર-જનરલે અગાધ સ્થળે આવી એકી સાથે સર્વોપગિ અધિકારી થઈ બેસે છે, અગાધ વિષયો વિરુદ્ધ તેઓને ઘણી વેળા બચકર સમ્રામ કરવો પડે છે તેઓના રેગુલર પર કામ-ળની પેટીઓ પર પેટીઓ લદાતી જાય છે દરેક પેટીમા અગાધ સ્થળના બનાવોથી પર્ગિયૂર્ણ કાગળો ભરેલા હોય છે. નવા ગવર્નર જનરલને નવા સ્થળે આવ્યા બાદ આ કામળો તપાસી હુકમ આપવો પડે છે પરંતુ કેનિંગ આના કાર્યના બોજથી પીડાયા છતાં નિરાશ ન થયો, અથવા તેણે દરેક બાબતનું તાત્પર્ય ચક્રચૂ કરવામાં

હદી ઉદાસીનતા ન દર્શાવી તે ધીરજથી વિચારપૂર્વક આગળ વધવા લાગ્યો, દરેક બાબતનું ખરૂં તત્ત્વ હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યો. ઇન્ડિયા ઓફિસના વિશાળ મકાનમાં ૧ લી ઓગસ્ટે તેના મુખમાંથી જે વાક્યો બહાર પડ્યા હતા, તે બધા મોઢાના વચ્ચે નહોતા, કેળ શબ્દજ નહોતા તે દૃઢતાપૂર્વક કાર્ય કરવા લાગ્યો, ધૈર્યપૂર્વક કર્તવ્ય નક્કી કરવા લાગ્યો, અને સાહસપૂર્વક સર્વ પ્રકારની બડચણે ખસેડવા લાગ્યો, તે સમયના વગર કોઈપણ કાર્ય કરવાનો હુકમ આપી હકીકો સ્વભાવ દર્શાવતો નહિ તે બાજુનો હતો કે હિંદ વિષે મારે ધણુ બાજુવાનું બાકી છે હિંદ સ બધા દરેક બાબત ખરી પદ્ધતિ મુજબ બધા સિવાય વધાવિધિ કર્તવ્ય બજાવવું મુશ્કેલ છે આથી કેનિંગ આ દેશ વિષેનું પોતાનું જ્ઞાન વિશાળ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેણે અનુભવી ગજપુરોને આદરમાન પૂર્વક નોતર્કા તેની પામ્પથી બધી બાબતી મેળવી જે જે રાજપુરોને દેશી રાજાઓ વિષે અનુભવ હતો, જે જે ગજપુરો લાના વખત સુધી હિંદમાં રહી હિંદીઓનો મનાભાવ બાજી ચક્રવા હતા, તેઓએ કેનિંગને પોતાના અનુભવનો હિન્સો આપી તેનું જ્ઞાન વિસ્તીર્ણ બનાવવામાં મદદ કરી કેનિંગ આ પ્રમાણે અનુભવી રાજપુરોની મદદથી હિંદનો કાબો ચલાવવા તૈયાર થયો.

એ સિવાય તેના મદદગારોમાં પણ ધણા લાયક માણસો હતા. તેઓ દીર્ઘદૃષ્ટિએ હિંદની સ્થિતિ સમજી ગયા હતા એ વખતે જનરલ જોન લો ડોરિન, જોન પ્રિટરમાન્ડ અને બાર્નેસ પ્રિકોક હિંદી મતિસબાના સભાસદ હતા. આ સ્થળે પહેલા માણસ માટે વિશેષ કંઈ કહેવાની જરૂર નથી જનરલ લોના સ્વભાવ વિષે અમે

અમાઉ જાણી ગયા છીએ. લો ત્રેપન વરસ થયા હિદી સરકારનુ કાર્ય કરતો હતો. આ વખતે સરકારના વિરોધીએ લો વિરુદ્ધ કેવળ એકજ ફરિયાદ કરતા કે, તે વૃદ્ધ થતા અશક્ત થઇ ગયો છે અને કે લોએ મેદિદપુરના રણસેત્રપર મારકમની પડખે ગઈ સમર કુશળતા બતાવી હતી, જે કે જીવાનીની અચળતા, દડતા વગેરે મુજો તેનામા રચા નહોતા, જે કે મખાનું સૂર્યના પ્રખર કિરણો ખગિર્તનશીલ સમયના પ્રભાવથી કિ ચેત નરમ થયા હતા તોપણ તેની કાર્યકુશળતા તદ્દન લોપ પામી નહોતી લો હવે એક બહાદુર યોદ્ધાના જેવો કર્મકુશળ અને બળવાન નહોતો ખરો, પરંતુ ગજનૈતિક કુપદેશ અને ગજનૈતિક અગ્રવળમા તે કોઇપણ રીતે અયોગ્ય નહોતો. તે સધિવિમુદ્ધમા કંદાર સક્ષાહ આપનાર અને રાજ્યના ભક્ષા માટે ચત્તશીલ કંતસાહકતા હતો કોઇપણ માણસ તેના જેટલો હિંદના રાજ્ય અને તેઓના રાજ્યની ખરી સ્થિતિથી વાકેફ નહોતો, હિદી પ્રજાને મનોભાવ જાણતો નહોતો, અને ન્યાયપૂર્વક ધીરજ અને ઉદારતાપૂર્વક રાજ્યનું સાચોપાચ ચત્ર કચ્ચા તેવાર નહોતો. તે હિદીઓને બરાબર અનુભવી શકતો. લો ડેક્લાકેઝીની કાર્યપદ્ધતિ અને અનુદાર મત જોઇ મહુ દુખી થતો હતો તે જે રાજનીતિને વાસ્તવિક માનતો હતો, જે રાજનીતિ મુજબ તેણે અત્યાર સુધી કામ કર્યું હતું, જે રાજનીતિને તે હિંદની રક્ષક માનતો હતો જે રાજનીતિને તેણે દીર્ઘકાળ સુધી ચાલુ રાખી હતી, તે રાજનીતિની અવનતિ જોઇ હૃદયમા બહુજ પીડાયો હતો લો પોતાની નિમિત મુજબ વિચાર કરાવતો પણ ડેક્લાકેઝી પોતાની હકને લીધે એ ઉદાર મત તરફ ઉદાસીનતા બતાવતો, હમેશા એ ઉદારમતને પદ્ધતિત કરી પોતાના વહાલા સિદ્ધાંતોને અમલમા ચૂકવાને તત્પર રહેતો.

ડેલાકાંડી લોના મતથી પાછો ખડતો, છતાં તે કદીપણ તેનું અપમાન કરતો નહિ તે હમેશાં લોની જરાગ્રન્ત સૌમ્યમૂર્તિનું યથોચિત સન્માન કરતો. પણ હવે એ હડીલા ગવર્નર જનરલની મુદત પૂરી થવા આવી તે ઇચ્છાડ ગયો. લોર્ડ કેનિંગે આવી લોની સૌમ્યમૂર્તિને માન આપવા ઉપરાંત તેના મતને પણ માન આપ્યું, તે તેના કલા પ્રભાવે કરવા તૈયાર થયો.

જે એ સિવિલ અમલદારો એ વખતે હિંદી મંત્રીસભાના સભા-સદા હતા. તેઓમાનો એક માણસ ધરતા યોગે અને બીજે પોતાના અનુભવના અળવડે એ ઓહાપગ આવ્યો હતો. ડોરિન જો કે હિંદના રાજનૈતિક મેદાનમાં ૩૬ વર્ષ થયા ધૂમતો હતો, તે મંત્રીસભાનો મહત્તીય સભાપતિ હતો, છતાં તે શક્તિવાળો અગર દીર્ઘદષ્ટિવાળો નહોતો. તે કોઇપણ રાજનૈતિક અળવળમાં પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી શકતો નહિ તે સરકારનો મહેસુલી ખાતાનો મંત્રી હતો, પરંતુ તેના અમલ દરમિયાન મહેસુલી ખાતામાં તેની કોઇપણ છાપ પડી હોય એમ જણાતું નથી. હિંદ વિષે તે બહુ થોડું જાણતો હતો, હિંદના રહેવાશીઓની સ્થિતિ વિષે તેના અનુભવ બહુ થોડો હતો, તેનામાં એકાગ્રતા, ઉત્સાહ અગર હોશિયારી નહોતી, તે કેવળ પોતાની અવ-સ્થાથી સતુષ્ટ રહેતો, રાજ્યની ઉન્નતિ કરવા માટે તેને કંઈ હાથ-વગળ નહોતી તે ડેલાકાંડીની રાજનીતિનું સદા સમર્થન કરતો. તેની સખ્યાબધ ખાસ નોંધે કેવળ સમર્થન કરવા ખાતર સમર્થનની અનુચિત દલીલોથી ભરપૂર છે. અનુદાર રાજનીતિના સમર્થન સિવાય તેણે રાજ્યની ઉન્નતિ થાય તેવું કોઇપણ કાર્ય કર્યું નથી. દીર્ઘદષ્ટિ અથવા અનુકંપા પણ તેને સુપથે દોરવા માટે મસાલ રૂપ થયા નથી.

(૩૧૧)

જોન પિટર આન્ટને હિંદમાં કામ કરતા ત્રીસ વર્ષ થયા હતા, જે કે તે તેના સાથીઓ કરતા નાનો હતો, છતાં તેણે સૌ કરતા વધારે કામ કર્યું હતું તેનામાં માનસિક દૃઢતા હતી તે એ સમય દરમ્યાન કે પનિનો એક ઉત્તમ અમલદાર ગણાતો હતો, કોઇ પણ જુવાન સિવિલ અમલદાર જોન આન્ટની માફક હોશિયારી પૂર્વક કામ કરવાને સમર્થ થયો નથી જોન આન્ટ પોતાના વિચાર મુજબ સ્વતંત્રપણે કામ કરવા માગતો હતો, તેણે જેમ ઘણી વેળા ડેપુટી કમિશનરોના કાર્યને અનુમોદન આપ્યું હતું, તેમ ઘણી વેળા તેના કાર્યને વિરોધ પણ કર્યો હતો તેની કાર્યપદ્ધતિ સરળ અને સુગમ હતી. તે અનાયાસે કર્તાવ્ય નક્કી કરી શકતો, તે સ્તે અગ્રેસર થતો અને કાર્ય પાર પાડતો પરંતુ આન્ટને સ્વતંત્રપણે મત આપવાની તકબહુ થોડી મળી છે હિંદ અને હિંદીઓ વિષે તે બહુ જાણતો નહોતો તેનું કામ ખાસ કરીને કામળપત્રમાં પૂરું થતું હોય ત્યાં ખાસ નોંધેલા લખી લખી, સરકારના કામળપત્રોની ચર્ચા કરતા કરતા તે એવો તો પાકો ચર્ચ ગયો હતો કે જે કોઇ કામળોમાં સહેજ પણ જૂલ હોય અને તેને લીધે જે સરકાર મહેસુલી હિસાબના ગોટાળામાં પડી જતી, તો તે એ કામળો તપાસી તગતજ જૂલ સુધારી આવતો આન્ટ લોર્ડ ડેપુટી કમિશનરના અમલના છેલ્લા ભાગમાં મત્રિસભાનો સભાસદ થયો હતો. તેણે જે ખાસ નોંધેલા લખી છે, તે નોંધે તે સમયના ઉત્તમ પત્રવ્યવહાર તરીકે ગણાય છે તેની ખાસ નોંધેલા સુવ્યવસ્થિત દલીલો કરવામાં આવતી, પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે જણાવતો અને ઠેકઠેકાણે મબીર નસીકતા તથા મબીર શ્લેષનો વિકાસ જણાઇ આવતો. સાધારણ રીતે જોન આન્ટ વિદ્વાન અને ઉદાર પ્રકૃતિનો માણસ હતો જે કે એ ઉદારતા રાજનૈતિક ચતુરાઈને લીધે વખતો

વખત સક્રિય થતી, તોપણ આન્ટની સજ્જનતા નિષે કોઈ શકા લાવી શકતું નહિ

આર્નેસ પિકોક સાહેબ કાયદા ખાતાના મંત્રી હતા. કાયદા બાધવા અને તેની વ્યવસ્થા કરી એમાં તેમનો બધો સમય જતો તે સુક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા અને સુક્ષ્મ નજરે જોનારા હતા તેનું અતઃકરણ ત્રિશાળ હતું પ્રખ્યાત વૉકેનલના મુકદ્દમા વખતે પિકોક સાહેબનું કાયદાનું જ્ઞાન જણાઈ આવ્યું, તેમણે એ જ્ઞાનના જોરે હિંદના કાયદાખાતાના મંત્રીની પદની મેળની પરતું હિંદી આચાર વિચારને હિંદી કાયદાનું જ્ઞાન તેઓને થોડું હોવાથી તેઓ દરેક વિષય અગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ તપાસતા ઇંગ્લાન્ડની પદ્ધતિ હિંદમાં પૂરેપૂરી રીતે વાપરી શકાય નહિ, એ વાતનું તેમને જ્ઞાન નહોતું હિંદીઓ જુદી જુદી જાતના છે તેઓના આચાર વ્યવહાર ને રીતગિયાળે જુદા જુદા છે રીતભાતના લક્ષણો પણ જુદા છે માટે અગ્રેજી સરકારને અનુસરી કોઈપણ કાયદો ઘડતા એ કાયદો દરેક વખતે એ જુદી જુદી જાતોને ઉપયોગી ન થઈ શકે પિકોક સાહેબે અમુક સ્થળે હિંદીઓને આ રીતે અયોગ્ય રીતે સુધારવાની ઇચ્છા ગમી હતી તેમનો હિત્સાહ અને કાર્યશક્તિ પ્રત્યેક હતી તે હિત્સાહ પૂર્વક કાર્ય ક્ષેત્રપર કિંતરતા અને પોતાની શક્તિવડે પોતાનું કર્તવ્ય પાર પાડતા

આવા મદદમારોની મદદથી લોર્ડ કેનિંગ હિંદ પર અમલ ચલાવવા તૈયાર થયો દુકામાં કહીએ તો મરનર જનરલની કાઉન્સિલ કંઈ અયોગ્ય માણુમાંથી બની નહોતી જનરલ લોર્ડ જેવો માણસ કાઉન્સિલમાં હોવાથી કાઉન્સિલની પ્રતિષ્ઠા વધી હતી જે કે લોર્ડ મદ્રાસની લશ્કરી દુદ્દીઓનો એક જૂનો સિપાઈ હતો, છતાં તેનામાં

રાજનીતિનું જ્ઞાન અને હિંદનો અનુભવ જબરો હતો. આ બહુ-
શ્રુત મદદગાર કેનિંગને ખોટી સલાહ આપે તેવો નહોતો. ૧

કેનિંગ જ્યારે હિંદમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે બ્યોર્ન એન્સન
હિંદનો વડો સેનાધિપતી હતો. બ્યોર્ન એન્સનને વડા સેનાપતિનો
ઓફો મળ્યો ત્યારે હિંદમાંના અંગ્રેજો બહુ નવાઈ પામ્યા હતા,
કારણ કે તેઓએ સેનાધિપતિ એન્સનમાં કેાંઈ અસાધરણ સૈનિકના
ગુણો જોયા નહોતા. એન્સનનું શરીર દુર્બળ અને કંઈક પ્રમાણમાં
તેજ વિનાનું હતું. એન્સન બહુ ઊંચો કદાવર બાધાનો નહોતો. તે
માદલા જેવો જણાતો હતો. વળી હિંદની આબોહવા ધણી વેળા
વિદેશીઓથી સહન થતી નથી, ઋતુઓના ફેરફારથી ધણી વેળા
તેઓના શરીરની તકુરસ્તી પણ ફેરવાય છે. ઈ. સ. ૧૮૫૬ ના
ક્રિનાળા અને ગ્રોમાસાની આબોહવાએ એન્સનના શરીર પર એવું
તો જોર દર્શાવ્યું કે લોર્ડ કેનિંગે વિલાયતમાં ધણીવાગ લખી જણાવ્યું
કે મારો સૈનિક મિત્ર ધીમે ધીમે દુર્બળ બનતો જાય છે, ધીમે ધીમે
તેના શરીરનું વીર્ય અને તેજ અતર્જન થતું જાય છે.

એ વખતે દિવાની અને લશ્કરી વિભાગની સત્તા પરસ્પર
સીમાબદ્ધ કે અવસ્થિત નહોતી આથી જ્યારે બંને વિભાગના વડા
અધિકારીઓ જુદા મન પ્રમાણે વર્તતા ત્યારે બંનેનો મતભેદ તીવ્ર
બની જતો. ઘટના યોગે આ વખતે પણ ગવર્નર જનરલ અને
વડા સેનાપતિ વચ્ચે અમુક બામતમાં મતભેદ પડ્યો, પરંતુ એથી

૧ લોર્ડ કેનિંગ હિંદમાં આવ્યા તે પછી મુદતે જનરલ લો
હંગ્વાડ ગયો. ત્યાર પછીના વર્ષના સિયાળામાં (ઈ. સ. ૧૮૫૬-૫૭)
તે હિંદમાં પાછો આવ્યો.

વ્યક્તિગત વિવાદ શરૂ થયો નહિ. હોર્ડ કેનિંગ અને સેનાપતિ એન્સન એક બીજા તરફ આદર દર્શાવતા ધીમે ધીમે આ બાબત છાપે ચડી, વર્તમાનપત્રોએ અતિશયોક્તિપૂર્વક આ બાબતની ચર્ચા શરૂ કરી આ ચળવળ કેવળ હિંદમાજ બધાઈ સહી નહિ, ઇંગ્લાન્ડ-મા પણ આ ચળવળ શરૂ થઇ, ઇંગ્લાન્ડના લોકો પણ ચમક્યા. અંગ્રેજો ધારવા લાગ્યા કે, હિંદના ગવર્નર જનરલ અને વડા સેનાપતિ વચ્ચે જરૂર મતભેદ પડ્યો છે, વાદવિવાદ થયો છે પરંતુ હિંદના વડા દિવાની સત્તાધીશો લખ્યું કે “ જો કે એક ખાસ બાબતમા અમારી વચ્ચે મતભેદ છે, તો પણ સેનાપતિ સૌમ્ય સ્વભાવ એવો મનોહર છે, અને તે એવા સગ્ગ ગ્રામાવનો ગૃહસ્થ છે કે તેની સાથે કદી પણ વ્યક્તિગત વિવાદ થાય એ સંભવિત નથી ” એટલું તો ખરૂં કે આ મતભેદ બંનેના મન જુદા થયા નહોતા

૧ હોર્ડ કેનિંગ જુન માસમા એન્સન વિષે લખ્યું હતું કે, “ તેનો સ્વભાવ મનોહર છે તેનો શોભ ઉત્તગધિકારી બીજો કોણ છે, તે મારી બહુમા નથી, ” ત્યાગ્નાદ અકટોબર માસમા તેણે આવા વાક્યો લખ્યા છે કે, “ આપે એન્સન અને મારી વચ્ચે વિવાદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી હું નવાઈ પામતો નથી, કારણ કે છેલ્લા બે ત્રણ માસ થયા આ બાબત કલકત્તામા ચર્ચા છે વર્તમાનપત્રોમા પણ આ ચર્ચા ચર્ચાઈ છે, અને લાગે છે કે બે બાબતમા અમારી વચ્ચે મતભેદ પડવાથી આ ચર્ચા શરૂ થઇ છે. એ બેમાનો પહેલો વિષય એ છે કે, જે અમલદારો રજા લઇ સ્પેટેસ જવા ઇચ્છતા હોય, તેઓની રજાની અગ્રણી પોને લઈ પછી ગવર્નરજનરલની ડાઉન્સિલમા મોકલવાની સત્તા સેનાપતિએ માગી હતી. બીજો વિષય

બ્યારે એન્સન સપ્ટેમ્બર માસમા કલકત્તા છોડી સૈન્યની તપાસણી માટે વાયવ્ય પ્રાત તરફ ગયો, ત્યારે તે મર્વર જનરલની સહાયતાથી મોઢ પામ્યો હતો એન્સન મર્વર જનરલની મિત્રતા અને સુજનતાથી આનંદ પામી કલકત્તા છોડી ઉત્તર તરફ ગયો, એ મિત્રતા અને સુજનતા તેની સ્મૃતિમાંથી કદી ખમી નહોતી

મર્વર જનરલના ત્રણ સેક્રેટરિઓમાના સિસિલબીડન હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (સ્વદેશખાતુ), એડમનસ્ટ્રેશન પરદેશખાતુ અને કર્નલ બર્મ લશ્કરી ખાતુ સમાજતા હતા પહેલાં એ જણ દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને કાર્યકુશળ હતા તેઓ જે વિભાગમા હતા, તે વિભાગના કાર્યથી પૂરેપૂરા વાકેફ હતા કેનિંગ આ મદદમારોની સહાયતાથી હિંદના વિશાળ સામ્રાજ્યપર રાજ્ય ચલાવવા તૈયાર થયો

કારોબારી કાઉન્સિલ એ સમયે સાત સભાસદોની બનેલી હતી- ડોરિન એ કાઉન્સિલનો મદદનીશ સભાપતિ હતા ઇલિયટ મદ્રાસનો, લિ એપ્ટ મુંબાઇનો, કેંગિ બંગાળનો અને હેરિગ્ટન વાયવ્ય પ્રાંતનો પ્રતિનિધિ હતા મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને સર્જ આર્ચર બુલ્ડર

એ છે કે મર્વરજનરલ દિવાની અને રાજનૈતિક વિભાગમા જે અમલદારો નીમે, તેમા પશુ વડા સેનાપતિ સત્તા ચલાવવા ઇચ્છતા હતા પરંતુ મે એ બને બાગતોમા તેમના મતનુ અનુમોદન કર્યું નથી, પરંતુ આવા મતબેદથી, આવા મતબેદને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી ચબવળથી અમારી વચ્ચે ખટપટ જમી નથી સેનાપતિ સેવા સન્જન છે, કે તેમની સાથે વિવાદ થાય એ અસંભવિત છે. "Ms. Correspondence Comp. Kaye, History of the Sepoy War. Vol I., P 394 Note.

પણ એના સભાસદ હતા એ સભાસભાના કોઇ ઉદાર મતનો તે કોઇ લોર્ડ ડેલાક્રોસીના મતનો હતો

હાલિડે બગાળાનો લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર હતો. કર્તાવ્ય પરાયણતા અને શ્રમશીલતા સાથે અનુદારતા અને અવ્યવસ્થિતતા એ હાલિડેનું હૃદય ભરપૂર કરી ગયું હતું હાલિડે ન્યાયબુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલનારો છતાં દડોરતા દર્શાવતા પાછું વાળી જોતો નહિ, તથા કેળવણી અને માર્ગિત રૂચિવાળો છતાં લોકોનો ગુસ્સો વહેરી શકતો અચકાતો નહિ તે મોડે અશ્રુત વરસાવી પ્રજાને પ્રસન્ન કરતો, પણ કાર્ય કરતી વેળા એના કુનારા ઉડાડી બેંકોના હૃદયને કલુષિત કરી મૂકતો તેના અભિપ્રાય સ્વતંત્રતાને પોષતા, તેની કાર્યપદ્ધતિ નિષ્ક્રિયતાનું બળ પ્રમળ ગમવા તત્પર રહેતો હિંદી શાસનવિધિના સુધારકો પોતાના સુધારાના કાર્યમાં હાલિડેએ પ્રવર્તિત દૃષ્ટાંતો એકત્ર કરતા, જૂના હિંદી સિવિલિયનો પોતાની કાર્યપદ્ધતિ પ્રસંગે હાલિડેએ પ્રવર્તિત દૃષ્ટાંતો ઉદ્યેષ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હાલિડે છાપખાનાની સ્વતંત્રતાનો કોનો દુશ્મન હતો વર્તમાનપત્રો ઉપર તે આટલો બધો શા માટે ગુસ્સો થતો, તેના કંઈ વાજબી કારણો નહોતા તેણે વર્તમાનપત્રોની તેજસ્વી અગ્નિશિખા પર હાથ લગાવ્યો હતો, તેથી હાથ દાઝ્યો હોવાથી બાળકની માફક તેના પર ગુસ્સો થતો એક વખતે તે લોર્ડ ડેલાક્રોસીના પ્રાઇવટ સેક્રેટરી સાથે જાહેર વાદવિવાદમાં જોડાયો હતો ગમે તે કારણથી હો પણ લોર્ડ ડેલાક્રોસીએ પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની સત્કવિમ્બા પર દોષારોપ મૂકવાની અતુલિત આપી હતી ઇ. સ ૧૮૫૭ માં જે કાયદો રચાયેલો છાપખાનાની સ્વતંત્રતામાં થોડી મુદ્દલ આડખીલીરૂપ થતો ગયો, તે

(૩૧૭)

કામદાના મુખ્ય પરિપોષક તરીકે હાથિડે સાહેબનુ નામ મશહુર છે. કામદાએ તેના હાથમા જે સત્તા આપી હતી, તે સત્તાનો પૂરેપૂરો અમલ કરવાનો તેણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો હતો જાગવા વખતે તે હિંદના અંગ્રેજોમા અગ્રિય થઇ પડ્યો હતો. તેના પોતાના અમલદારો પશુ એનાથી કઠાળેલા વર્ગમા બળ્યા હતા.

જેણે અસાધારણ પરાક્રમ બતાવી, શ્રીરમપદ્મપર શ્રિટિથ વાવડો ફરકાવ્યો હતો, તેનો પુત્ર મદ્રાસ ઇલાકાનો ગવર્નર હતો. લોર્ડ હેરિસ મળતાવડો, દમાળુ, અને ગભીર પ્રકૃતિનો માણસ હતો. તેનો સ્વભાવ દુદાર અને કાર્યપદ્ધતિ વ્યવસ્થિત હતી તે સજ્જનતાને અંત કરણપૂર્વક ચાહતો, સત્પનિષ્ઠાને માન આપતો, સારી સલાહથી અતિશય પ્રભુલ થતો. પીડાતી પ્રજાનુ દુખ નિવારતા જે કમ મહેનત પડે તેને તે મહનત ગણતો નહિ, પોતાનુ કર્તવ્ય બળવતા તે લોકનિદા સામુ જોતો નહિ. તેણે એક તરફથી પ્રજા પર ચતા જુલમ અટકાવવા માટે એક સમિતિ સ્થાપી હતી, અને બીજી તરફથી લોકનિદાની ઉપેક્ષા કરી છાપખાનાની વ્યવસ્થા વિરૂદ્ધ એક ખાસ નોંધ લખી, પોતાના અભિપ્રાય મુજબ કાર્ય બજાવવા એકાગ્રતા બતાવી હતી. દીર્ઘસૂત્રતા એ લોર્ડ હેરિસના અમલનો એક મોટો દોષ હતો તેણે મદ્રાસ ઇલાકામા જમાન ધીની શરૂઆત કરી હતી. એ કાર્ય ૩૬ વર્ષ ચાલ્યો એમ ધાર્યું હતું. અગાઉ તેની શાસનનીતિ મુસલમાન ધર્મ માનનારાની વિરૂદ્ધ જતી હતી, પરંતુ છેવટે એ વિરુદ્ધતા પહેલા કરતા ઝોછી થઇ ગઇ હતી.

લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન મુંબાઇ ઇલાકાનો ગવર્નર હતો. વીસ વર્ષ પહેલા તે મદ્રાસ પર અમલ ચલાવતો હતો. એ વખતે પરાજીત

(૩૧૮)

અને વિલાસીપણાને લીધે તેણે નામ કાઢ્યું હતું મુંબાઈ ઇલાકાના
અવનંત તરીકે તેણે શાસનવિભાગમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

વાયલ્ય પ્રાંતનો લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કેલવિન હતો કેલવિન
અગાઉ લોર્ડ આર્કથેડનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતો ત્યારબાદ તે અનુક્રમે
તેના સરિમ પ્રાંતનો કમિશનર અને મુખ્ય જજ થયો હતો છેવટે
વાયલ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરનો ઓફિસ ખાલી પડ્યો તેની ત્યા
નિમલ્લુક કબ્જામાં આવી હતી

બચક બળવો હોયો તે પહેલાં ઇંગ્લાંડે આ ગજપુરુષોના
હાથમાં પોતાના પૂર્વના સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા અને બંદોબસ્તની
જવાબદારી સોંપી હતી

ખંડ ૧ લો સમાપ્ત

સિપાહીઓના બળવાનો ઈતિહાસ

ભાગ ૧ લો.

સ્ક્રિપ્ટ ગ

ખંડ ૨જો

અધ્યાય ૧ લો.

વિષય નિર્દેશ.—નવી રાષ્ટ્રલ બધુક-ગોટા-હમડમ અને બરાહપુરના
બનાવો—સિપાહીઓની રાહ અને તેને લીધે ફેલાયેલી ઉરફરબી—બહરમપુર-
નો બનાવ—૧૬મી સેપ્ટેમ્બરના મગબડ

ઇ. સ. ૧૮૫૬ ની સાલના અનત સ્થાતને વિષે વિલીન
વર્ષ મધ. ૧૮૫૭ની સાલ પ્રસન્ન મુખે હિંદમા
ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની આવી કબી. ધીગ પ્રકૃતિ લોર્ડ કેનિંગના અમ-
બન્ધુઆદી લમા બધા મુખ શાન્તિની આશા રાખતા
હતા. નવા વર્ષની શરુઆતમા એ મુખ શાન્તિ-
મા કંઈ વિકાર જણાયો નહિ અંગ્રેજ મેનાપતિઓ સિપાહીઓને

શાત અને કર્તવ્યમા હુએલા જોતા હતા તેઓએ સિપાહીઓની કાર્ય-
પદ્ધતિ તપાસી, ડાવણીઓ સુદમ રીતે તપાસી, છતાં કંચાએ બળવો
ઉઠવાના ચિન્હો જોવા નહિ. સિપાહીઓ શાંતિથી સમય વીતાવવા
લાગ્યા, અગાડની આશક શાંતિથી લશ્કરી પોશાક પહેરી વિશાળ
મેદાન પર એકેત્ર થઈ અંગ્રેજ સેનાપતિ સમક્ષ કવાયત કરવા લાગ્યા.
હું સ ૧૮૫૭ ના ચિઆળાનો પહેલો ભાગ તેા આરંભે પસાગ
થયો, સિપાહીઓની વશદારીપગ સેનાપતિઓને કંઈ સદેહ ઉત્પન્ન
થયો નહિ સર્વત્ર શાંતિ, સંતોષ અને આનંદના મોજા ઉછળતા
હતા. પણ એકાએક એ શાંતિનું દૃશ્ય ફેરવાઈ ગયું એકાએક
સંતોષને આનંદના મોજાને બદલે અસંતોષ અને હિંસાના પ્રમળ
તરંગો ઉછળવા શરૂ થયા જે આકાશ પ્રથમ નિર્મળ અને સ્વચ્છ
રહી લોકોની આંખોને ઢાગતુ હતુ, તે આકાશમા અકસ્માત એક નાની
વાદળી ચડી, ધીમે ધીમે તે મોટી થઈ આકાશને ઢાકી નાખવા લાગી
એ બચકર વાદળીની છાયા તળે લોકો બચકર અધિકારથી વિદળાઈ
ઝલે ઝલે સર્વે પ્વ સકરી સહાર મૂર્તિની રાહ જોવા લાગ્યા

જેઓ અંગ્રેજ સરકારને તિરસ્કાર અને દ્વેષની નજરે જોતા
હતા, સરકારની કાર્યપદ્ધતિથી જેઓ અતિશય શંકાસીલ બની ગયા
હતા, સરકારની રાજનીતિથી જેઓ સંપત્તિભ્રષ્ટ તથા પદ્મભ્રષ્ટ થઈ
સાધારણ લોકોની હરોલમા આવી પડ્યા હતા, સરકારના અપૂર્વ
ન્યાયથી જેઓ પોતાના બાપદાદાના વખતનો ભોગવટો ખોઈ બેઠા
હતા, તેઓ ઓચિંતા એક ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે મેદાને પડ્યા.
તેઓનો એ ઉદ્દેશ મહત્ત્વ કે પવિત્ર નહોતો, ધીરજ અને
વિવેક વગર દુષ્પણીય થઈ પડ્યો હતો પરંતુ તેઓ અટક્યા નહિ.

(૩૨૧)

તક મળતા સિપાહીઓ સમક્ષ તેઓ જાહેર કરવા લાગ્યા કે તમારા માલેકો તમને ખ્રીસ્તિ ધર્મના વટલાવવા માગે છે જો સિપાહીઓ- મા બળવો જમાની શ્રિષ્ટિ સરકારનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હતા, તેઓ આ તક જતી કરે તેમ નહોતું લગભગ અઘ્ધા સૈન્ય થયા હિંદુ અને મુસલમાન સિપાહીઓ શ્રિષ્ટિ સરકારને વશદાગ રહ્યા હતા, એ દરમિયાન કદી પણ તેઓએ સરકાર સામે બેવકાફારી બતાવી નહોતી પરંતુ અત્યારે તેઓના હૃદય અધીરા થઇ ગયા, લોકો કહેવા લાગ્યા કે, “ સરકારે હિંદી સિપાહીઓને માટે ચઢી લગાડેલા ટોટા તૈયાર કર્યા છે ” આ ઉડતી વાત કંઈ અસંભવ હતી.

સિપાહીઓ અત્યાર સુધી “ આઉન બેસ ” નામની બંદુકો વાપરતા હતા પરંતુ હવે એ બંદુકના માન ઓછા થયા હતા તેને બદલે એક ઉત્તમ જાતની બંદુક ‘ આઉન બેસ ’ નું સ્થાન લેવા લાગી હતા, “ આઉન બેસ ” બંદુકની ગોળી જેટલે દૂર જતી તેના કગતો નથી બંદુકની ગોળી વધારે દૂર જતી હતી તેથી શત્રુઓ દૂર હોય તોપણ તેનાપર ગોળીઓ ચલાવવી હીક પડતી. આ નવીન બંદુક જાહેરમાં આવતા સિપાહીઓ જરાપણ અસતુષ્ટ બન્યા નહિ. ઉલટા લડાઈના અભેનો ઉત્કર્ષ થવાથી તેઓ આનંદ દર્શાવવા લાગ્યા. સરકાર આવા ઉત્કૃષ્ટ અસ્ત્રો આપી કેળવી રચુસ્થળ ઉપર હોશિયારી દર્શાવવાની તક આપે છે, તે માટે તેઓ તેનો આભાર માનવા લાગ્યા. ત્યારબાદ જ્યારે તેઓએ સાબળુ કે નરી બંદુક વાપરવાની રીત સિખવવો જાહેરસ્ત થાય છે, ત્યારે તો તેઓના

આનંદની હદ જ ન રહી દરેક હાવણીમાં આ આગતની ચર્ચા શરૂ થઈ દરેક સિપાહી પોતે નવી બંદુક વાપરી ચક્રશે, જે વિચારથી હર્ષ થેલો બની ગયો. પરંતુ ચરખીવાળા ટોટા સિવાય જે નવી બંદુક ભરાતી નહિ એ ટોટા બધા અનર્થનું મૂળ હતું. જે ટોટા કાતે કરડી બંદુકમાં ભરવામાં આવતા સિપાહીઓ અત્યાર સુધી આનંદમાં મસ્ત બની ગયા હતા, જે આનંદ આ ટોટાએ દૂર કર્યો, વિપાક અને નિરાશીએ તેઓના હૃદયમાં કાળાશ ફેલાવી દીધી તેઓએ દીલગીરી સાથે સાબળ્યું કે એ ટોટા મુસલમાનોને અસ્પૃશ્ય ગણાતા હુકમની અને હિંદુઓની દેવી સમાન ગણાતી માયતી ચરખીથી ખનાવવામાં આવ્યા છે.

આ સમાચાર પ્રથમ કેની રીતે ફેલાયા, આ સમાચાર સાંભળી સિપાહીઓમાં કેવો શક પેદા થયો, વગેરે બાબતો અમે અત્રે જણાવીએ છીએ કલકત્તાથી આઠ માઇલ ઉત્તરમાં ડમડમમાં સિપાહીઓની એક હાવણી છે. આ ઠેકાણે બંગાળના તોપચીઓનો મુખ્ય અખાડો હતો. અહીં સૈનિકો પોતાને કપયોગી અભિવિદ્યા શીખતા અને ધણા ખરા રણપટિત વીરપુરુષો પોતાના જીવનનો પરમ સુખમય સમય ગુજારતા. પરંતુ છેવટે આ સ્થાન ને નિંદા પાડવા માટે નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું તે કાર્ય આ સ્થાનને અનુકૂળ જણાયું નહિ બંગાળના તોપખાનું ભીરતમાં લઈ જવામાં આવ્યું સિપાહીઓની બરાકો તથા ઓફિસોના ધરોમાં બીજા માણસો રહેવા લાગ્યા ને મકાનો અભ્યંતરથી શોભતા હતા, તે સામાન્ય કારખાના અગર ગુદામના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા ડમડમની હાવણી આ રીતે રૂપાંતર દરમિયાન પ્રાપ્ત થઈ. આ વખતે તે હાવણી એક પ્રયોજનીય

ફેળવણીનું' સ્થા। બન્યું. જૂની 'આઉન બેસ' ને બદલે જે નવી બંદુકો આવી હતી. તે વાપરવાની કળા સિખવવા માટે સરકારે તથ્ય રચાવેલો નક્કી કર્યો હતો. તેમાનું ડમડમ એ એક હતું આ ડાવણીમા બન્યુઆરી માસના એક દિવસે એક નીચ જાતના ખલાસીએ પાણી પીવા માટે એક બાહ્ય સિપાહી પાસેથી બોટો માગ્યો, પેશો બાહ્ય સિપાહી ગુસ્સે થયો, અને પોતાની જાતિની ઉત્તમતા જણાવી પેલા ખલાસીને બોટો આપવાની ના પાડી પેલા ખલાસીએ પેલા સિપાહીની મસ્કરી કરતા કહ્યું કે "હવે કે નીચ જાતિનો બેઠ હવે વાસ્તવિક રીતે જોતા રહો જ નથી. બધા એક થઈ જવાના છે, કારણ કે ટોટા ગાય ને ડુકરની ચરખીવાળા છે, અને એ ટોટા દરેક સિપાહીને ઘાત કરડવાના હોવાથી કંપની બહા-દુરના રાજ્યમા હવે નીચનો બેઠ રહેશે જ નહિ."

બાહ્ય અધીર હવે ખલાસી પાસેથી આવ્યો ગયો, તેણે પોતાની ટુકડીના સિપાહીઓને પેલા ખલાસીના વચનો કહી સભળા-વ્યા. તરતજ ડમડમની ડાવણીમા આ વાત ફેલાઈ ગઈ. બધેકર વિપત્તિ ઉભી થવાથી બધા ચમક્યા. બધા દીઘગીર થઈ પોતાના જીવનના સૌમનીય પરિણામ વિષે વિચારવા લાગ્યા જે ટોટા ગાય ને ડુકરની ચરખીવાળા હોય તે ટોટા ઘાતે કરડવા પડશે અંગ્રેજ સરકાર હવે બધું એકાકાર કરવા માગે છે. હાલ પ્રભુ 'હેબે આમ બન્યું, કંપનીના રાજ્યમા બધાનો ધર્મ જવાની તૈયારી થઈ રહી છે' બધા સિપાહીઓ આ પ્રમાણે ઉત્તમ જની અંગ્રેજ સરકારને દ્રેષની નજરે જોવા લાગ્યા. ટોટાની વાતને વ્યાખ્યાની જરૂર ન પડી, અતિશયોક્તિમય કરવાની જરૂર ન પડી, સાદીસીધી વાત સામાન્ય

(૩૨૪)

ભાષામાં જાહેર થઇ સિપાહીઓના હૃદયને ઉત્કેરવા લાગી અંગ્રેજ સરકાર એક ભયંકર યત્ર હોય, એવો વિચાર દરેકના હૃદયમાં દબાવે પેસી ગયો. ક્વાયત વખતે ગેળ ટોપી પહેરવાના રિવાજ શરૂ થવાથી વેવોરના હિંદુ મુસલમાન સિપાહીઓ જેવા ગુસ્સે થયા હતા, તેવીજ રીતે આ વાતથી હમડમના હિંદુ મુસલમાન સિપાહીઓ ગુસ્સે થયા પરંતુ ટોપી પહેરવાની અને ચરમીવાળા ટોટાની વાત ઉત્કેરણી ફેલાવવાના કારણરૂપ છતાં પહેલી કરતા બીજી વાત સિપાહીઓને માટે અતિશય તિરસ્કારજનક, અધિક આશંકાજનક અને અધિક ક્રોધ જનક થઇ પડી હતી.

અંગ્રેજોએ બાહુબળ વડે અગર રાજનીતિના મહિમા વડે હિંદુ પર સત્તા પ્રવર્તાવેલી હોવા છતાં તેઓ હિંદીઓના મનના વિચારો સમજી શક્યા નહોતા તેઓ હિંદીઓના ખાલ આચાર જોઇ જો કંઈ જાણી શક્યા હતા, તે પરથી તેઓએ ઊંઘટના સિદ્ધાંતો બાધ્યા હતા આથી તેઓના સિદ્ધાંત ધણી વેળા ખરા પડતા નહોતા ધણી વેળા તેઓ જેનો આભાસ પણ ન હોય તેને સત્ય તરીકે માની બેસતા, અથવા જો સાબીત થઇ શકે નહિ, તે પર વિશ્વાસ રાખી બેસતા વળી જેનું ઊંઘટનું પરિણામ ભયંકર આવવાની સમાવના હોય, તેની પ્રથમ હપેશા કરતા કોઇ કોઇ વાતો તીજળીના વેગે હિંદુના એક છેડેથી બીજે છેડે ફરી વળે છે, એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં, એક બજારમાંથી બીજા બજારમાં ફેલાય છે વળી સરકાર જાણે તે પહેલાં એ વાત ભોકોને મ્હોડે ફેલાઇ, સાધારણ પ્રજામાં એવી ચળવળ ફેલાવે છે કે બધા તેના વિચારમાં ન આવી શકે એવી ગતિ અને ફેલાવવાનો ગુણ જોઈ વિસ્મય પામે

છે ૧ સાધાગણુ દોઢામી ફેલાવણી જનશ્રુતિ વાયુવેગે સર્વત્ર ફેલાય છે, એ વાત ખોટી નથી. ઉડતી વાતો જોતજોતામાં વાયુવેગે ચોતરફ ફરી વળે છે કોઈ પણ માણસ તેની ગતિ અટકાવી શકતો નથી, કોઈપણ માણસ તેની કાર્યશક્તિ તદ્દન નષ્ટ કરી શકતો નથી.

ટોટાની વાન જમારે મજામેજમારમાં ગવાવા લાગી, દરેક ઊવણીમાં એ વિષે ચળવળ શરૂ થઈ, ત્યાંમુઠી સરકાગ્ને બાન ન આવ્યું. સરકારે પહેલાં તો આ વાનમાં વિશ્વાસ દાખવ્યો નહિ, કારણ કે અગાઉ એ સબધમાં કંઈ વાત સાબળવામાં આવી નહોતી હિંદી-ઓના હુદ્દમના કુટા બાગમાં પ્રવેશ કરવા જેટલી સક્તિ કોઈપણ સરકારી અમલદારમાં નહોતી. હિંદીઓના ધર્મના નિયમો, તથા જાત્યાભિમાની સત્તા અનુભવમાં હોવા જેટલી દીર્ઘદષ્ટિ તેઓનામાં નહોતી તેઓ પાયા વગરના વિશ્વાસને વચ ચમ્ર, બધી બાબતને પાયા વગરના સિદ્ધાંતો વડે તપાસતા હતા આવી આ વાતની અપ-રિસીમ શક્તિ તેઓના ધ્યાનમાં ન હતી પરંતુ ટોટા સબધી જે વાત ફેલાઈ હતી, તેની શક્તિ કાણે કાણે પ્રજામાં વિઝાસ પામતી

૧૪ સ ૧૮૪૧ આ કામુલની ગમગમ તથા અંગ્રેજોની ખુનરેજીના સમાચાર વડી મગકાગ્ને મળે તે પહેલાં કેટલાક દિવસ અગાઉ મીરાત અને કંઠાળના બજારમાં જાહેર થયા હતા અને ત્યાંથી કંઈક તપાસ પહોંચ્યા હતા જે સિપાહીઓ બહારેગ જવા તૈયાર થયા હતા તેઓ બરાકપુરના બળવાના સમાચાર અંગ્રેજ સેનાપતિઓ જાણે તે પહેલાં જાણી શક્યા હતા Kaffir, Sepoy War I., P. 491, Note

જતી હતી જ્યારે ગોરા લોકો અધિભાસ પૂર્વક માથુ હલાવી એની ઉપેક્ષા કરતા હતા, ત્યારે એ વાત વીજળીના વેગે હજારો માઇલની યુસાફરી કરી સિપાહીઓને સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી દબાવવા કરતી હતી.

આ જનરલ પ્રથમ કોણે ફેલાવ્યો, કોણે તેની ઉદ્દીપકશક્તિ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે નક્કી કરવું સહેલું નથી સરકારની અગાઉની રાજનીતિને લીધે જેઓ સાધારણ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હતા, જેઓ પોતપોતાના બાપદાદાનો ભોગવટો ગુમાવી બેઠા હતા, જેઓ શૌચનીવ દશાને પ્રાપ્ત થઇ પોતાની જીંદગીના છેલ્લા દિવસો ગુજારતા હતા, તેઓ આ સમયે પ્રજાના મનમાં ઉશ્કેરણી ફેલાવવાનું કાર્ય કરતા ચૂક્યા નહોતા. કલકત્તાથી થોડે દૂર મુચિબોલામાં અયોધ્યાનો પદ્મજી નવાબ વાજીદઅલી નહારા વર્ગના લોકો સાથે રહેતો હતો તેનું વિચારણ, સમૃદ્ધ રાજ્ય અત્યારે કંપનિના મુલક તરીકે ઓળખાતું હતું નવાબ વાજીદઅલી પ્રજાને સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી ન શકે, ચરનીવાળા ટોટાની વાત અતિશયોક્તિમય કરી સિપાહીઓમાં ભય ન ફેલાવી શકે પણ તે ઉશ્કેરણીના એક મુખ્ય કારણ તરીકે જીવતો જાગતો બેઠો હતો, એ વાત નક્કી હતી. જેઓ તેના પક્ષમાં હતા, જેઓને તે અયોધ્યાનો નવાબ હતો ત્યારે કોઇપણ તરફનો ફાજદો થતો હતો તેવા લોકોએ અત્યારે તેને કલકત્તાના ફક્ષિય બાગમાં કેદી હાલતમાં ભેંસેા. અંગ્રેજ સરકારના આ શત્રુઓ વાજીદઅલીની દુર્દશા જાનાવી સિપાહીઓના હૃદય વધારે વધારે ઉશ્કેરવા લાગ્યા. સિપાહીઓ વિચારવા લાગ્યા કે, સરકારે દેશના એક પ્રસિદ્ધ રાજાને રાજ્યબાદ કરી પર મુલકમાં કેદ કરી રાખ્યો છે, તો પછી અમારી તે વાત

જ શુ કરતી' થોડા રોજમાં બધું એકાકાર થઈ જશે, બધા ફિરંગીના આચાર આચરશે, ફિરંગીના પહેરવેશ પહેરશે સમય જતાં આખો દેશ ફિરંગીમય જની જશે. આ વિચારથી સિપાહીઓની શાન્તિ જતી રહી, જે આશાથી તેઓએ કંપનિનું રાજ્ય વધાર્યું હતું, તે આશા ફડી મઈ નિરાશાના ધોર અધકારે તેઓના હૃદય આવરી નાખ્યા. સરકારના વિરોધીઓ અમાફથી તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. સરકાર લાલચ આપી અમર પોતાની બૂલ સુધારી સિપાહીઓને વફાદાર રાખે, એવી આશાથી તેના વિરોધીઓએ પ્રથમથીજ સિપાહીઓના હૃદયમાં ભયકર સંદેહ પેદા કરી દીધા હતા. આથી ટોટાની વાતે ચરુઆતમાંજ ભયકર રૂપ ધારણ કર્યું. ચરુઆતથીજ પ્રજામાં એ વાત ફેલાવવામાં આવી હતી કે હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિઓને વટલાવાની અંગેએને ધણો વખત થયા ઇચ્છા હતી, અત્યારે એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તેઓએ સિપાહીઓને વાપરવાના ટોટા પર કુકર અને માથની ચરબી ચોપડી છે.

ધુધવાના લાકડા જેમ એક સાધારણ ફક્થી સળગી હો, તેમ ટોટાની વાત રૂપ કુકર પ્રજાના હૃદયમાં ધુધવાતા અગ્નિને સળગાવે. લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ જે અનિષ્ટના બીજ રોપ્યા હતા, તે અત્યારે ધીરે ધીરે ઉગી નીકળ્યા. લોકોએ ઉદ્દેશ અને આશંકા સાથે એક પછી એક હિંદના ગ્રુપ્પ સ્વતંત્ર રાજ્યો ખાલસા થતા જોયા હતાં. કંપનિના આ રાજ્યના વધાગથી પ્રજા સંતુષ્ટ નહોતી. પ્રજા હિંદી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા કામચ રહે એવું ઇચ્છતી હતી, પરંતુ તેની એ ઇચ્છા પાર પડી નહોતી. રાજ્યોની પેઠે પ્રજા પણ પોતાની થોડી મણી જમીન મુઝાવી નેડી હતી, આથી પ્રજામાં ધણો વખત થયા

અસતોષ વ્યાપી ગ્હો હતો. પ્રજા બધો દોષ કંપનિની કાર્યપદ્ધતિ પર નાખતી હતી ત્યાર બાદ જ્યારે ટોટાની વાત ચોતરફ ઉડી, નગરે નગર, બજારે બજાર તે રિપે ચર્ચા થવા લાગી, ત્યારે આમ વર્ગ સ્થિર રહી શક્યો નહિ ટોટાએ તેઓના હૃદય ખગ સ્વરૂપમાં ઉઘાડી નાખ્યા જે અગ્નિ હૃદયમાં છૂપી રીતે ધૂધવાતો હતો, તે આ ચળવળને લીધે સળગી ભયંકર દાવાનળના રૂપમાં પ્રગટ થયો,

ડમડમથી કેટલાક માધલ ઉત્તરે-ભાગીરથીને કિનારે ખરાકપુર આવેલું છે તે એક પ્રસિદ્ધ લશ્કરી હાવણીનું સ્થળ છે ખગાળાના સિપાહીઓનો ધણો ભાગ અત્રે રહે છે હાવણી એક સુદર, વિશાળ કુળમાં આવેલી છે પ્રકૃતિનું અલૌકિક સૌદર્ય તથા મનુષ્યોનું બનાવટી શિદ્ધ આતુર્ય-પનેએ એકત્ર થઇ આ સ્થાનને પરમ રમણીય બનાવી ચૂકેલ છે પવિત્ર મગાનદીના કિનારાપરથી હરિયાળા વૃક્ષોની ઘટા જોતા હૃદય શાત થાય છે મનોહર કુળના છેડાપર-ખગાની તટ ભૂમી ઉપર મવર્નર જનગલનો સુદર બગનો છે કલકત્તાની ધમાલમાંથી મુક્ત થઇ કોઇ કોઇ વખત સમગ્ર હિન્દો શાસનકર્તા અહીં આવી વસે છે ખરાકપુર મજપુરોનું પ્રિયસ્થાન છે ધણા ખગ મજપુરો આ ઠેકાણે વિશ્રાંતિ લેતા આવે છે, અને કલકત્તાની ભરથક વસ્તીમાંથી એ ઠેકાણે આવી શાંતિની પવિત્રતા જોઇ તૃપ્ત થાય છે

જ સ ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમાં ખરાકપુરમાં સિપાહીઓની ૪ પલટણો હતી એ ચાર પલટણોમાંની બીજીને નેતાળીસમી પલટણે કંદહારને ટકાવી રાખવામાં સેનાપતિ નોટને બહુ મદદ કરી હતી અને કાબુલના ભયંકર યુદ્ધમાં અસાધારણ બડાફૂરી બનાવી વિજયમેળવ્યો.

હતો બાકીના યોગીસને સત્તરમી પલટણુમાની પહેલી પલટણુ એક વખત ટુકમ માનવાની ના પાડી હતી તેથી તેને બરતરફ કરવામા આવી હતી, અને તેને બદલે તેમા નવા સિપાહીઓ દાખલ કરવામા આવ્યા હતા સત્તરમી પલટણુ બીજા સિપા વિમહમા બહાદુરી બતાવી સરકારને ખુશ કરી હતી. કર્નલ બ્રહ્મીલર ૩૪મી પલટણુનો સેનાપતિ હતો તેણે બીજી પલટણુમાથી આવી આ પલટણુની સગદારી થોડાજ દિવસ પહેલા લીધી હતી ૪૩મી પલટણુનો ઉપરી કર્નલ કેનોડ હતો તેણે પણ થોડા રોજ પહેલા એ ટુકડીની આગેવાની સ્વીકારી હતી. સત્તરમી અને બીજી પલટણુના સેનાપતિઓ ધણા વર્ષો થયા પોતપોતાની ટુકડીમા કામ કરતા હતા, તેઓ પોતાની પલટણુમા બહુ જાણીતા હતા છાવણીની જવાબદારી આર્સ આન્ટ ઉપર હતી જેને હિયર્સે બધા સૈનિક વિભાગનો ઉપરી હતો.

સેનાપતિ હિયર્સેએ તા ૨૮મી જાન્યુઆરીને રોજ આજુબાટ જનરલને લખી મોકલ્યું કે “બરાકપુરના સિપાહીઓ ઉસ્કેરાયેલા છે, તેઓના હૃદયમા અદેખાઈની આગ બળુકે છે કેટલાક કાવતરાખોરાઓ, બનના સુધી કલકત્તાના બ્રાહ્મણોએ એવી ગપ ફેલાવી છે કે સિપાહીઓને જે જીલમથી ખ્રિસ્તી બનાવવામા આવશે અને લાગે છે કે કલકત્તાના જે હિંદુઓ વિધવા વિવાહના વિરોધીઓ છે, તેઓ વિધવા વિવાહને કાયદાપૂર્વક સિદ્ધ થયેલો ગણી, સૈનિકોમાના ઉછાછળા માણસોને ઉરકેરે કે બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓ બંધ પાડી, જીલમ-પૂર્વક દરેકને ખ્રિસ્તિ ધર્મમા વટલાવવામા આવશે આ પ્રમાણે સરકાર તરફ અપ્રીતિ ફેલાવી, સિપાહીઓને સરકાર વિરુદ્ધ ઉરકેરવા એજ તેઓને મન ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે ” એ વખતે અખીવાળા ટોટા-

ની વાત બધાના કાનમાં મુજબ થતી હતી. બરાકપુરના બધા સિપાહીઓ એ બાબત બાંધી મથા હતા. સદેહ અને અવિશ્વાસને લીધે બધાના મન ઉચક થઇ ગયા હતા. અંગ્રેજો પોતાને વટલાવવા માગે છે, એ વાતમાં અવિશ્વાસ રાખનારા સિપાહીઓની સખ્યા બહુ થોડી હતી. ધણીખરાઓએ પોતાની ગ્રેવે અને બીજાઓએ બીજાના કહેવાથી નક્કી કર્યું હતું, કે ગોમાસ તથા ડુકરનું માંસ બંધક ફિરંગીઓ બધાને અપવિત્ર કરવા માગે છે તેઓએ અમારા દેહ કબજે કર્યો છે, અને હવે અમારા દેશીઓના ધર્મનો નાશ કરવા માગે છે.

સિપાહીઓની દેવવૃત્તિ હવે વિકાસ પામવા લાગી જે હિંસા અને ક્રોધ તેઓના હૃદયને ખળભળાવી મૂકતા હતા, તે હવે જાહેર થવા લાગ્યા તેઓ અંગ્રેજોપર કુમરો કરી પોતાની દેવવૃત્તિને સતો-થવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા. ઉમડમમાં ટોડાની વાન જાહેર થયા બાદ કેટલાક દિવસે બરાકપુરનું ટેલિગ્રાફ સ્ટેશન સળગી ગયું આ કાવા-નળની રમત એટલેથી અટકી નહિ. દર રાત્રે અંગ્રેજ એશિસરોના બગલાના ધાસના છબ્બ પર સંગમતા તીર ફેલાવા લાગ્યા. કેવળ બરાકપુરમાં જ આ કરાઇ અગિવા બડકા જણાતા હતા એમ કહેવું મુકા નથી. બરાકપુરથી થયે દૂર આવેલા રાણીગજમાં બીજી પલટણની એક સાખા રહેતી હતી, ત્યાં પણ એજ ઉપાયે ધેર ધેર આગ સળગાવવામાં આવતી. ત્યારબાદ રાતને વખતે સિપાહીઓની સભા મળવા લાગી દર રાત્રે બધા એકત્ર થઇ ધિરે ધિરે સરકારના જુલમ વિશે ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યા. સરકાર બધાને વટલાવવા તૈયાર થઇ છે, સનાતન જાતિ બેઠ પ્રથા તોડી ખ્રીસ્ત ધર્મ ફેલાવવા

મુએ છે, કત્તાદિ બાળતો એ ગત્રિસભામાં ચર્ચાવા લાગી. સિપાહી-ઓ એટલેથીજ અટક્યા નહિ. તેઓની સહીથી લખાયેલા કાગળો ફક્કત્તા અને બરાકપુસ્તાની ટપાલ ઓફિસોથી જુદા જુદા સૈનિક-નિવાસોમાં બધા લાગ્યા. બધા સિપાહીઓ આ રાત્રિ સભામાં એકત્ર થતા નહિ, પત્રોમાં બધા સિપાહીઓની સહી કરવામાં આવતી નહિ. ૧૬૫ એટલેજ બધું થયું છે કે સિપાહીઓ રાત્રિસભામાં એકત્ર થતા અને બીજા સ્થળોના સૈનિકોને સરકારવિરુદ્ધ ઉદ્દેશવા ઉદ્દેશથી ભય પત્રો લખતા. આ ઉપાયથી લશ્કરી હાવણીમાં ચરબીવાળા ટોટાની વાત ફેલાઈ ગઈ, સિપાહીઓ ભય અને ત્રાસથી ઉદ્દેશાઈ ગયા.

બરાકપુરથી લગભગ એકસો માર્મલ ઉત્તરે-ગુલાને કિનારે બહરમપુરમાં એક લશ્કરી હાવણી છે. એ હાવણી પ્રકૃતિના એક અતિ રમણીય સ્થાનમાં આવેલી છે. પવિત્ર ભાગીરથી તેને ઘસાકને ચાલી બધ છે. જે નવાબો એક વખતે દિલ્હીના પાદશાહના નામના તાબેદાર તરીકે બાગા, બિહાર અને ઓરિસ્સાપર એક જગે રાજ્ય ચલાવતા હતા, તેઓનો મુદર રાજમહેલ આ હાવણીની નજીક આવેલો છે ચાલુ પ્રસંગ વખતે મુર્શિદાબાદના નવાબની ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સત્તાને ઝોર નષ્ટ થયા હતા. નવાબ નાઝિમ અલારે પુષ્કળ ધનનો માલેક થઈ અસખ્ય દાસદાસીઓ સાથે ભોગવિલાસી ધનવાનની માફક પોતાના મુદર મહેલમાં દિવસો ગુજારતો હતો. લોકો અઝોગના રાજ્યમાં તેની આવી શોખનીય દશા આખો શાદી શાદી ભેટા હતા. બહરમપુરમાં મોટી રેન્જિમેન્ટ નહેતી, તેની આબુઆબુ ના મોર્મ પલ્લુ સ્થાને ગોરી રેન્જિમેન્ટની હાવણી નહેતી. ૧૮ મી

રેન્જિમેન્ટ, ઘોડેસ્વારની એક ટુકડી અને કેટલાક તોપચીઓ. બહરમ-પુરની લશ્કરી છાવણીમાં રહેતા હતા આ બધા સિપાહીઓ. જો અકસ્માત બડ ઉઠાવત અને સુસિદ્ધાબાદના લોકો જો નવાખના નામથી તેઓને ઉત્તેજન આપત તો અંગ્રેજો બારે મુસ્કેલીમાં આવી પડત, એ નિશ્ચિત વાત હતી પરંતુ સ્થાનિક લોકોના હૃદયમાં કદી પથ્થુ એવો ભય દગ વેચાગ ઉત્પન્ન થયો નહોતો.

ત્યારે પ્રજાના હૃદયમાં અસંતોષ વ્યાપી જાય, એ અમતોષની સાથે વેર વાળવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે અગાઉથી સાવચેતી ન રાખવાથી એ હિંસા અને અમતોષની ગતિ અટકાવવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે પ્રગ્તુત સમયે ઉપરી અધિકારીઓના એક નિયમને લીધે સિપાહીઓના અસંતોષને ઉસ્કેરણીની વાત ચોતરફ ફેલાવવામાં ઘણી સહાયતા મળી ત્યારે બંગલપુરના સિપાહીઓ ઉસ્કેરયા ત્યારે એ સિપાહીઓને જુદે જુદે સ્થળે કામ પર મોકલવામાં આવ્યા પ્રથમ ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટના કેટલાક સિપાહીઓને કેટલાક ઘોડાને સાચવવા માટે એક સ્થળે મોકલવામાં આવ્યા ત્યાંગાદ એક અઠવાડિએ તે ટુકડીના બીજા કેટલાક લોકોને બીજા કામ માટે એજ દિશામાં મોકલવામાં આવ્યા તેઓને બહરમપુર સુધી જવાનું હતું બહરમપુરના સિપાહીઓએ તેઓનો ચાર્જ લીધો એટલે તેઓને બંગલપુર પાછા ફરવાની ગ્લ મળી આથી સિપાહીઓને જુદે જુદે સ્થળે જઈ બીજા સિપાહીઓને ઉસ્કેરવાની બારે સંગત પ્રાપ્ત થઈ બંગલપુરમાં શુ શુ બન્યું છે, ત્યાંના સિપાહીઓ શા માટે સરકાર વિરુદ્ધ એકત્ર થયા છે, એવું કયા ઉપાયોવડે બીજા સિપાહીઓને પોતાના સાથમાં ભેગવવા માગે છે, એ બધું આ રીતે બહરમપુરની ૧૯ મી પલટણને જણવાની તક મળી હતી

ત્યારે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ બહરમપુર પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાંના સિપાહીઓ બહુ ખુશી થયા. લખનોરમાં એ બંને પલટણો સાથે રહેતી હોવાથી તેઓમાં જુની મિત્રતા હતી એક બીજા વચ્ચે જુની ઓળખાણ હોવાથી ૧૯ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ પોતાના જુના દોસ્તોને ચરખીવાળા ટોટાની વાત પૂછવા લાગ્યા આ વાત હવે નવી ગ્હી નહોતી, ટપાલ રસ્તે કે કાસદ વાટે આ ખબર બરાકપુરના સિપાહીઓ ત્યાં પહોંચ્યા તે પહેલાં બે અઠવાડિયા અગાઉ બહરમપુરની જાવણીમાં પહોંચી હતી ૧ સમાચાર પહોંચતાજ બધા સિપાહીઓએ એ વાત સાંભળી, પરંતુ એ વાતથી બહરમપુરના સિપાહીઓમાં કંઈ વિકાર જણાયો નહિ. ત્યાંના એકે સિપાહી વટલાનાની ખીંકે બિટિય સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેર્યો નહિ. સિપાહીઓને આ સમાચાર મળતા જ તેઓએ સેનાપતિને જણાવ્યા સેનાપતિએ દક્ષતાપૂર્વક કહ્યું કે, “ જો તમારા મનમાં

૧ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના જે બે નાના ટોળા જુદે જુદે સમયે બહરમપુર ગયા, તેમાંનું પહેલું ટોળું ૧૮ મી ફેબ્રુઆરીએ બહરમપુર પહોંચ્યું, બીજું ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ પહોંચ્યું બહરમપુરના સૈન્યના સેનાપતિ કર્નલ મિચેએ તા ૧૬ મી ફેબ્રુઆરીએ લખ્યું કે “ આ પહેલાં ૫ દિવસ અગાઉ એક બ્રાહ્મણ હવાલદારે મને પૂછ્યું કે બધા કહે છે કે સરકારે દેશી સૈન્યને માટે ડુકર અને ગાયની ચરખીવાળા ટોટા બનાવ્યા છે, એના અર્થ શું ? આ વડે સાબીત થાય છે કે આ સમાચાર અવરમ ફેબ્રુઆરી માસની શરૂઆતમાં જ બહરમપુર પહોંચ્યા હતા.

કંઈ શક હોય તો તમે એ ટોટો ખોલી જોઈ શકો છો, તમે તમારી નજરે એ વાતની પરીક્ષા કરી શકો છો, ” સંનાપતિના આવા આશ્વાસનથી ૧૯ મી રેન્જિમેન્ટ ચાતિ જળની રહી, પોતપોતાનું કર્તવ્ય બજાવતી રહી. પરંતુ બ્યારે ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટના સિપાહીઓ અરાકપુરથી આવી ત્યાના સિપાહીઓના મનની વાતો પ્રગટ કરવા લાગ્યા, બ્યારે તેઓએ દહતાપૂર્વક કહ્યું કે રાજધાનીના સિપાહીઓને દહ ખાત્રી છે કે સરકાર આપણને અપવિત્ર કરવા માગે છે, આપણા સનાતન ધર્મનો નાશ કરવા ગેરવાજબી ઉપાયો લે છે, ત્યારે બહુ-રમપુરના સિપાહીઓ ચાતિપૂર્વક ઉડા વિશ્વાસને સદેહપૂર્વક તેઓની વાતો સાબળવા લાગ્યા તેઓને ખાત્રી રહ્યું કે આ વાત વેળામ્પના જેવી સત્ય છે. અમારા બહુરમપુરના ભાઈઓ રાજધાનીની પાસે રહે છે, સરકારનો છૂપો ઉદ્દેશ તેઓ અમાગ કરતા વધારે સારી રીતે જાણી શકે, માટે તેઓની વાત કદી પણ ખોટી હોઈ શકે નહિ, સરકાર ખરેખર આવા ભય કરે ઉપાયોવડે બધાને વટલાવવા તૈયાર થઈ છે, આ રીતે બહુરમપુરના સિપાહીઓ પણ આવા વિચારોના પ્રબળ તરબતી દ્વાર રહી શક્યા નહિ, તેઓના હૃદયમાં પણ ચિંતા પેડી, તેઓની વફાદારી ચૂર્ણ થઈ ગઈ તેઓ હવે બ્રિટિશ સરકારને પોતાનો ભય કરે શત્રુ માનવા લાગ્યા અને એ ભય કરે શત્રુના હક્કમાંથી પોતાનો પવિત્ર ધર્મ બચાવવાની તેઓ પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા.

જે દિવસે અરાકપુરના સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા, તેના બીજે દિવસે ૧૯ મી રેન્જિમેન્ટને કુકમ આપવામાં આવ્યો કે તમારે આવતી ઠાલે સવારમાં કવાચત કરવાની છે કુકમ આપવામાં આવ્યો.

તે દિવસે સવારમાં સિપાહીઓમાં કોઈપણ જાતની અસાન્નિ જણાતી નહોતી તેઓની બહારની ગીતમાં સાત જણાતી હતી. પરંતુ સંખ્યાક્રમ વખતે સેનાપતિ મિચેલના એક મદદગારે સિપાહીઓમાં અતિશય ઉત્કેષણી ફેલાવણી બોધ, તેણે એ સમાચાર સેનાપતિને જણાવ્યા સવારની ક્વાર્ટરને માટે તેઓને બહુકની 'કેપ' આપવામાં આવી, પરંતુ તેઓએ તે લેવાની ના પાડી ટોટા અપવિત્ર વસ્તુમાંથી બનાવવામાં આવ્યા છે એવો અમને શક પડ્યો છે, એવું એ ના પાડવાનું કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું. સરકારી અધ્યક્ષે આ વાત સેનાપતિ મિચેલને જણાવી આ સ્થળે જણાવતું બોધ્યું કે સવારની ક્વાર્ટર પહેલા સૈનિકોને ટોટા આપવાનો રિવાજ નહોતો પરંતુ સૈનિકોના સામાન્ય વ્યવહાર માટે ટોટા દાખલામાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યા હતા, તે ટોટા ૧૬ થી રેન્જિમેન્ટના કોઈ કોઈ સિપાહીઓએ લેતા હતા. જે કામગીરી એ ટોટા તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા, તે ઉપરથી જોતા બે જાતનો જણાતો હતો, એથી સિપાહીઓએ ટોટા જોતા બે જાતના માન્યા તેઓએ અમાઉથી સાબળું હતું કે કંઈકતાથી નવા ટોટા આવ્યા છે આથી તેઓને ભારે સહેલ ઉપજ્યો. તેઓએ હવે નિશ્ચય કર્યો કે જરૂર જુના ટોટા સાથે એ અપવિત્ર ટોટા ભેળવી ફેરવામાં આવ્યા છે માટે હવે આપણને વટલાવતા વિલગ થાય તેમ નથી, સરકાર હમણા જ આપણા પવિત્ર ધર્મનું અપમાન કરશે, અમને ગેરવાજબી ઉપાથે હમેશને માટે વટલાવવામાં આવશે.

સેનાપતિ મિચેલ, પોતાની મદદનીશ મારફતે આ સમાચાર ભેળવી તરતજ છાવણી તરફ જવા નીકળ્યો. તેણે છાવણીમાં આવી

દેશી ઓદિસરોને પોતાની પાસે હાજર થવાનો હુકમ કર્યો, આ વખતે ખાસ ધીરજ બતાવવાની જરૂર હતી, ધીરજ સાથે દંડતા બતાવવાની જરૂર હતી ન્યાયપરાયણ સરકારના માનનીય નામથી ધૈર્યપૂર્વક બધાને આશ્વાસન આપવામા આવ્યું હોત, અને જે સદેહ ઉપરિચિત થયો હતો, તે ખોટો છે, તે ધૈર્યપૂર્વક સાબીત કરવામા આવ્યું હોત, તો ઓદિસરો સતોષ પામત ઓદિસરો સાથે સૈનિકો પણ નચિત થાત પરંતુ સેનાપતિ મિચેવે ધૈર્યની ઉપેક્ષા કરી તેપોતાના હૃદયનો ગુસ્સો રોકી શક્યો નહિ ગુસ્સાને લીધે તેણે અધીરતા બતાવી અને ઓદિસરોનો શક દૂર કરવાને બદલે તેઓને ધમકાવ્યા. કર્નલ મિચેવે ગુસ્સાપૂર્વક કહ્યું કે, “ટોટા એક વરસ થયા તૈનાર થયા છે, તમારે શકા પાખવાનું કંઈ કારણ નથી, જે હવે પછી કોઈ એ વાપરવાની ના પાડશે, તો આખી રેજીમેન્ટને બ્રહ્મદેશ અથવા ચીન મોકલી દેવામા આવશે ત્યાં મરણ સિવાય બીજું કંઈ તમાગ બાળ્યમા લખાશે નહિ જેઓ સરકારના હુકમ વિરુદ્ધ વર્તશે તેઓને ભયકર શિક્ષા ભોગવવી પડશે ” આવા કડોર વચનોથી ઓદિસરોનો શક દૂર થયો નહિ તેઓએ તો પોતાના કર્નલને મુખે બધી વાત સ્પષ્ટપણે સાબળવાની ઇચ્છા રાખી હતી, તેઓની એ ઇચ્છાપૂર્ણ ન થઈ કર્નલને અધીરો થયેલો જોઈ તેઓને તેના વચનોમા શકા ન રહી ઉલટું એથી તો જે શક હતો તે દંડ થયો. તેઓને ખાતરી થઈ કે જરૂર ટોટા અપવિત્ર કરવામા આવ્યા છે, નહિ તો સેનાપતિ કટીપણ આમ ગુસ્સે થઈ બધાને એ વાપરવાનું કહે નહિ ઓદિસરોએ ત્યારબાદ પોતાની જાહેરાતમા પણ આ મુક્તિ વાપરી પોતાના મતનું સમર્થન કર્યું હતું એ - જાહેરાતમા સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે “તેણે (કર્નલ મિચેવે) એવા ગુસ્સાથી હુકમ આપ્યો

કે અમને દૃઢ વિશ્વાસ બધામ્મ ગયો કે બધા ટોટા ખરેખર ચરખી-
વાળા કરવામા આવ્યા છે, નહિ તો એ કદીપણ એવો ગુસ્સો
બતાવત નહિ ” આદિસરોએ સેનાપતિને ઉશ્કેરામ્મ ગમેલો બોઈ
આવો સિદ્ધાન્ત ગામ્મો આ પોતાના પવિત્ર ધર્મને બચાવવા દૃઢ
પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા

સેનાપતિ મિચેથે પોતાનું બાપણું પૂરું કર્યું આદિસરો વધારે
સશયમ્મસ્ત થઈ થેર પાછા ફર્યા સેનાપતિ પણુ હબેમ્મપૂર્વક નાના પ્રદા-
રની ચિંતા કરતો કમ્મતો પોતાના ઘર તરફ વળ્યો. એ વખતે સંખ્યા-
કાળ વીતી ગયો હતો રાત્રિનો અધધાર ધીમે ધીમે ચેતરફ ફેલાતો
જતો હતો. સેનાપતિની ગાડી એ અધધાર બેઠી આગળ વધતી
હતી તેની પડખે તેનો મદ્દનીય બેઠો હતો મિચેલના હૃદયમા
ચિંતા પેદા થઈ તેને વાનાવરણુ બારે જણાવા લાગ્યું ગુસ્સેલી ટાળ-
વાનો ઉપાય કરવો જ બોઈએ એ સમયે ૧૯ મી રેન્જિમેન્ટ કેવળ
હિંદી સિપાઈઓની જ બની હતી એ સિપાઈઓ સિવાય થોડેસ્વાસ્તી
એક ટુકડી તથા કેટલીક તોપો સાથે કેટલાક તોપચીઓની એક
ટુકડી પણ હાવણીમા હતી. મિચેથે આ થોડેસ્વાર અને તોપચી-
ઓની મદ્દથી પાયદળ સેનાનો હલ્લો ખાળવાનો વિચાર કર્યો હતો
કે નહિ, એ બણી શકાય નથી. પરંતુ પાયદળને બીક બતાવતી એ
તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. તેણે બીક બતાવી બધી વિષત્તિ હડસેલી મૂકવાની
આશા રાખી હતી. તેનો ગમે તે ઇરાદો હોય, પણ આ વખતે તેણે
થોડેસ્વારો અને તોપચીઓને પણ સવારે કવાયતના મેદાન પર હાજર
રહેવાનો ફુકમ કાઢ્યો, એ વાત ખરી છે.

આ હુકમ કાઢ્યા બાદ સેનાપતિ મિચેલ ગત્રે દરેક વાગ્યાને મુમારે સુતો પણ તેને કંઈ ન આવી તેના મગજમા એક પછી એક વિચારો આવવા લાગ્યા. તે નાના પ્રકારની દુશ્મિતાના ભોતમા તણાવા લાગ્યો એ સમયે છાવણી તરફ ઢોલનો શબ્દ અને તે સાથે અસખ્ય લોકોનો અવાજ મિત્ર થઈ જળારો કોલાહલ ઊઠ્યો. કોલાહલે મધરાતની શાંતિ તોડી મિચેલના ચક્રાશીય હૃદયમા ગભીર શક પેદા કર્યો ઢોલ અને અસખ્ય લોકોના ભય કર અવાજે છાવણીને કપાની મૂકી આ ભયકર કોલાહલ પરથી મિચેલ સમજી ગયો કે સિપાહીઓ એકત્ર થઈ બડ ઉડાવવા મથી રહ્યા છે એાદિસરો કર્નલ મિચેલ પાસેથી ચાલ્યા ગયા બાદ સિપાહીઓ બહુ ઉશ્કેગન ગયા હતા ત્યારમા જ્યારે તેઓએ સાબળયુ કે ઘોડેસ્વારો અને તોપચીઓને દવાયતના મેદાનપર સજ્જ થઈ હાજર ન્હેવાનો હુકમ આપવામા આવ્યો છે ત્યારે તેઓનો શક પ્રબળ થઈ ગયો, તેઓનો સંદેહ હવે દૃઢ વિશ્વાસના રૂપમા બદલાઈ ગયો, તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, દવાયતના મેદાનપર પેલા અપવિત્ર ટોટા જોર જીલમથી આપણને આપવામા આવશે, ઘોડેસ્વારો અને તોપચીઓ એ સત્માનાશ વાળનાર ઉદ્દેશને પાગ પાડરા તૈયાર થાય છે તેઓ આવા ભયકર વિચારોને અટકાવી શક્યા નહિ તેઓ સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરવા તત્પર થઈ ગયા. તેઓએ બધાને એક સમયે એકત્ર થવાનો સંકેત સ્વી રીતે કર્યો હતો, તે અષ્ટ રીતે જાણી શકાતુ નથી. ઉશ્કેરણીના વખતમા બહુ થોડી મહેતતે અને બહુ થોડી હોશીયારીએ બધાને એકત્ર કરી શકાય છે બહરમપુરના સિપાહીઓ પણ આ સમયે ગભીર સંદેહને વશ થઈ અધીરા બની ગયા હતા, બધા પોતાના

ધર્મને હાનિ થશે એવા બચથી ઉન્મત્ત બની મેઘને પડ્યા હતા. બધા અસ્થિર તથા ધોરણ વિનાના હતા આ ઉન્મત્ત સિપાહીઓ રાત્રિના અધકારમાં અવ્યવસ્થિત રીતે પોતાની મરજી મુજબ બગડા પાડતા હતા કેમકે બહુકે ભરતું હતું, તો કેમકે બહુકે છોડવાના હુકમ આપતું હતું, કેમકે ટોળું તો આ બધા અનિષ્ટનું મૂળ ટોટા હોવાથી તે બધા ગંભીરતા આવ્યા હતા, તે સ્થાન કમજો કરવા ધસતું હતું આ રીતે મધરાતના ધોર અધકારમય સમયે બહુમુખરની છાત્રણી આવા બચકર દરમિયાન ક્રીડાક્ષેત્ર બની રહી હતી

સેનાપતિ ભિચોવ આ કોલાહલ સાબળી એક ક્ષણમાં સંજ્ઞ થઈ છાત્રણી તરફ ચાલ્યો સિપાહીઓ ભારે સદેહથી માત્ર ઉરકેરાઈ ગયા છે કે ખરેખર સંગ્રામ વિરુદ્ધ બંદ હોવાવા તત્પર થયા છે, એ બેમાંની એકે વાત નિશ્ચિનપણે પ્રથમ તો તેના જણવામાં ન આવી તેણે ધોડેસ્વારોને જોમ બને તેમ જલદી સંજ્ઞ થવાનો હુકમ આપ્યો, તોપચીઓને પણ પોતપોતાની તોપો ચોમ મથળે ગોઠવી દેવાનું કહ્યું. એ હુકમ તગ્નજ પળાયો. ધોડેસ્વાર દુકડી મન્જ થઈ ધોડાપર ચઢી અધકારમય ગતિ મથાલના પ્રકાશમાં તોપચીઓ પોતાની તોપો સિપાહીઓ તરફ લઈ જવા લાગ્યા સિપાહીઓએ દૂરથી તોપોના પેડાનો અવાજ સાંભળ્યો, મથાલના પ્રકાશમાં ધોડેસ્વારોને પોતાના બણી આવના જોયા આ દૃશ્યથી તેઓનું હૃદય વધારે ખળભળ્યું, તેઓ સરાક હૃદયે પોતપોતાને સ્થાને ઉભા રહ્યા, કેમકે નાડા નહિ, તેમ કેમકે લડાઈ પણ ન કરી પણ બાના હાથમાં ભરેલી બહુકે હતી, પરંતુ કેમકે ગોળી છોડી નહિ

રાતના એ પહોળ વીતી ગયા છે બચકર અધકાર ધીમે ધીમે

વધુ બચકર થતો બચ છે સેનાપતિ મિચેલ એ સમયે યુરોપિઅન આફ્રિકાસરોને પશ્ચીમાથી હાડી, સાથે તોપો લઇ, ક્વાયતના મેદાન પર આવી પહોંચે, સિપાહીઓના હાથમા બદ્દલ હતી, પણ તેઓમાના કોઇએ લશ્કરી પોશાક પહેર્યો નહોતો આ વખતે સેનાપતિએ ધૈર્ય બતાવવાની જરૂર હતી સેનાપતિ આ વખતે પણ શાંતિપૂર્વક બધાને સમજાવી શકત પન્તુ મિચેલ સિપાહીઓની બીકનુ કારણ મમળ શક્યો નહોતો તે પ્રથમ કગતા વધાઈ કટોરના બનારી આ ગરમડ બધ પાડવા તાપર થયો તેના હુકમથી તોપે ભરવામા આવી, થોડેસ્વારે તોપો પામે આવી ગોઠવાયા ત્યાગ્યાદ તેણે દેશી આફ્રિકાસરોને એકઠા થવાનો હુકમ કર્યો હુકમ પ્રમાણે આફ્રિકાસરો એકઠા થયા. તેઓ વળી સેનાપતિ આગળ આવી હમા, વળી તેના તીખા તમતમતા વચનો સાબળવા લાગ્યા આ મુરકેલીના વખતમા સેનાપતિ મિચેલના મુખમાથી જે વચનો બહાર પડવા હતા, તે ઈનિલાસમા નોંધાયા નથી, તેથી અમે તે વચનો અહીં નોંધી શકતા નથી પરંતુ મિચેલે જેઓને સબોધી આ બાપણુ દ્યુ હતુ, તેઓ એ બાપણુનો અર્થ એવો સમજ્યા હતા કે સેનાપતિ બધા નાફરમાન સિપાહીઓને તોપે ઉડાવી દેશે, તે એ કાર્ય માટે આત્મવિસર્જન કરવા તૈયાર છે. દેશી આફ્રિકાસરોએ વીરગથી આ બધુ સાબળ્યુ પછી તેઓએ ધૈર્ય પૂર્વક કહ્યું કે “ આ સમયે આ પ્રમાણે મુઝે થવુ ઉચિત નથી. સિપાહીઓ બીન અનુભવી ને વહેળી છે તેઓ કેવળ બીકથીજ આટલા ઉશ્કેરાયા છે તેઓને એવો વિશ્વાસ પેસી ગયો છે કે થોડેસ્વાર અને તોપચીઓને અમને મારી નાખવા માટે આજુવામા આવ્યા છે, તેઓ અત્યારે ઉશ્કેગઇ ગયા છે, ગાડા બની ગયા છે, કાર્મકારણુ

સમજવાને અશક્ત બની ગયા છે એ આપ ઘોડેસ્વાર તથા તોપચી-
ઓને અહિંથી દૂર ખસેડી લેા તો તેઓ હથિયાળ છોડી સાતિપૂર્વક
ચોતપોનાને કામે વળગશે "

ઓફિસરોના વચનો બધ પડ્યા તેઓ મુઠામુઠા સેનાપતિ
તરફ જોઈ શાંતિમય દુકમની ગહ જોવા લાગ્યા હવે શું કરવું, તે
સેનાપતિ પોતે તરત નક્કી કરી શક્યો નહિ તે હવે મનજ્યો કે
સિપાહીઓ પ્રમળ સંદેહથી ઉન્કેરાઈ ગયા છે, ઇન્દાપૂર્વક મગ્દાને
મુસ્કેલીમા મૂકવા તૈયાર થયા નથી આની અવગ્યામા ઘોડેસ્વારની
દુકડી તથા બી તોપો તેઓની સમક્ષ લાવવાનું કાર્ય ચોગ્ય થયું
નહોતું સેનાપતિએ જો ઘોડેસ્વારોને પોતપોતાને મથળે સજ્જ થઈ
રહેવાનું જણાવી પ્રથમ સિપાહીઓને સાતિપૂર્વક તથા ઇગ્ગાને પ્રયત્ન
કર્યો હોત, તો ડહાપણનું કામ કર્યું ગણાત ઝગમગતા સિપાહીઓ
મીઠી વાતોથી શાન ન થાત તો પત્રી તે અનાયાસે ઘોડેસ્વારોને
તેઓની સમક્ષ લાવી ચકત પરતુ સેનાપતિ મિથેવે એ મને લીધા
નહિ તેણે લાઓ વિચાર કર્યા વિના એક સાથે મધુ ઘોડેસ્વાર સૈન્ય
અને તોપો સિપાહીઓ સમક્ષ ખડી કરી દીધી હતી, તેથી હવે તે
સિપાહીઓ પૂરેપૂરા વશ થાય તે પહેલા તેઓને પાછા ફરવાને
દુકમ આપી શક્યો નહિ સેનાપતિ મુઠાયો, શું કરવું તે નક્કી કરી શક્યો
નહિ છેવટે તેણે દેશી ઓફિસરોને કહ્યું કે ઘોડેસ્વાર તથા તોપચી-
ઓને પાછા ફરવાને દુકમ આપવામા આવે છે, પરંતુ સવાગની કવા-
ચત વખતે એ બધાને મેદાનપર હાજર થવું પડશે. ઓફિસરોએ વળી
વિનયપૂર્વક જણાવ્યું કે, " એમ કરવાથી સિપાહીઓ સાત થશે
નહિ, તેમ તેઓના શક પશુ દૂર થશે નહિ, કવાચત વખતે તોપો અને

(૩૪૨)

ઘોડેસ્વારોને પોતાની સમક્ષ જોઈ તેઓને નાના પ્રકારના સશસ્ત્ર પેદા થશે. માટે અત્યારે ઘોડેસ્વારોને તોપચીઓને પોત પોતાને મથકે જવાનું કહેવું જોઈએ, અને સવારની કત્રાચત બધ રાખવી જોઈએ " સેનાપતિએ કહ્યું જવાનું ન આપ્યો. ધીમે ધીમે ઘોડેસ્વારો તથા તોપચીઓ પોતપોતાને મથકે જવા લાગ્યા, ધીમે ધીમે મથાલનો પ્રકાર સિપાહીઓમાં ફર જવા લાગ્યો. સિપાહીઓ શાત પડયા, મથાલની સાથે સાથે તોપો ને ઘોડેસ્વારોને ફર જતા જોઈ તેઓ પોતાને નિરાપદ માનવા લાગ્યા.

બીજો દિવસે સવારમાં ૧૯મી રેજિમેન્ટ કવાચતના મેદાન પર હાજર થઈ આ વખતે સિપાહીઓમાં કંઈ પણ અશાન્તિ જણાઈ નહિ તેઓ કંઈ પણ બડબડાટ કર્યા સિવાય પોતાનું કામ કરવા લાગ્યા. અકસ્માત્ ઉશ્કેરણીના તરબતે આધીન થવાથી તેઓ પશ્ચાત્તાપ કરતા હતા. પરંતુ ઉપરી અમલદારો આટલેય આટક્યા નહિ, સિપાહીઓને પ્રીતી કર્તવ્યમાં જોડાયલા નજરેનજર જોતા હતા તેઓ સ્થિર રહી શક્યા નહિ શા કારણથી તેઓ સેનાપતિનો હુકમ ન માનવા તૈયાર થયા હતા, ક્યા કાગળોએ તેઓમાં ઉશ્કેરણી ફેલાવી હતી, વગેરે બાબતોની તપાસ શરૂ થઈ આ તપાસ ધણુ દિવસ ચાલી, દેશી અને ગેરો એફિસરોની જુબાની લેવાઈ એ દરમિયાન સિપાહીઓએ ઉશ્કેરણીના કંઈપણ લક્ષણો જણાવ્યા નહિ. તેઓ વિધિપૂર્વક કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા. મુર્ચિદાસના નવાબ નાજિમ આ વખતે પ્રભુમાં શાન્તિ બળવવાનો બહુ પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. કર્નલ જ્યોર્જ એકમેય નામના સૈનિક પુરુષ સાથે મસલત કરી તેઓ શાંતિ બળવવા તૈયાર થયા નવાબ નાજિમનો પ્રયત્ન સફળ

થયો મુર્ચ્છાગ્રાહમા કહ્યું પણ પ્રધારની ગડગડ થઈ નહિ, બધી પ્રજા શાંતિપૂર્વક પોતપોતાનું કામ કરતી રહી

જેઓ સૈનિકોનું ઉપરીપણુ સ્વીકારે છે રણનિપુણ પુરોહિત દર ક્ષણે દરેક કાર્યમાં જેની અનુમતિ મળવાની રાહ જોતા રહે છે, તેઓએ દર વખતે ધીરજ અને નિવેકને અનુસરી કામ લેવું જોઈએ. મુશ્કેલી બધી વખતે અધીરતાથી કાઠપણુ કાર્ય કરવા જતા અથવા અવિવેકથી ન કરવાનું કાર્ય કરવા તેમાં થતા પરિણામ બધું બમળી આવે છે જેઓ વીર છે, તેઓ પોતાના સરદારને દર વખતે ખગ વીર પુરુષની માફક ન્યાયી, ધૈર્યશીલ, મહીર અને યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરનારો જેવા ઇચ્છે છે પરંતુ સેનાપતિ મિચેલ ૧૮મી રેજીમેન્ટ સમક્ષ આવી ધીરતા કે મહીરતા દર્શાવી શક્યો નહિ સેનાપતિના દોષથી બચી વેળા બધા કુકાર્યો બને છે આ બતાવના પુણુ પેનાપતિ મિચેલના દોષથી કુકાર્ય થયું હતું. કર્નલ મિચેલે ઉમતા ન દર્શાવી હોત તો સિપાહીઓ ઉશ્કેરાત નહિ, જે એ સાફેમ ગુસ્સે ન થયા હોત તો દેશી આફિમરો સિપાહીઓને શાંત પાડવામાં કદી હાસીનતા દર્શાવત નહિ

અધ્યાય ૨ જો

વિષય દર્શન—સરકારને સમયોચિત કાર્ય કરવામાં થયેલા વિલબ્ધ કારણ—સરકારના જુદા જુદા કારોબારી વિભાગો—ચરબીવાળા ટાંકા વિષે તપાસ—બરાકપુરના સિપાહીઓમાં અસંતોષની રજિ—સિપાહી મોચલ પાંડે ૩૪મી પશ્ચિમી ગડગડ ૧૯ મી પશ્ચિમી હાથિવાર ઉતાર્યા.

(૩૪૪)

દરેક દેશમાં અને દરેક પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થામાં એવું જણાય છે કે વિપત્તિથી ગત્યનું અમળણ થવાનું હોય, તે એવી છુપી રીતે પોતાની અગ્નિ વીરનાર દરે છે કે તે વિપત્તિ દ્વારા આપવાને તૈયાર થાય તે પહેલાં રાજકર્તાને તે વિષે બીલકુલ ખબર પડતી નથી. આ રીતે વિપત્તિને સમય મળવાથી તે ધીરે ધીરે શક્તિ મમ્મલ કરી રાજકીય શાસનની વિરુદ્ધ એવું પ્રયત્ન બગ પેદા કરે છે કે છેવટે એને અટકાવવાનું કાર્ય મુશ્કેલ થઈ પડે છે હિંદુ જેવા વિશાળ રાજ્યમાં એવી અવસ્થાભાવી વિપત્તિના સમાચાર જાણીતા બ્રિટિશ સરકાર જેવી વિદેશી સરકારને વધારે સમય લાગે, એ અસાધ્ય છે. કારણ કે હિંદની ભાષા, લોકો અને આચાર્ય વ્યવહાર જુદા હોવાથી સરકાર એ દરેક સપ્રદાયનો મનોભાવ ખગળર સમજી શકતી નથી, હિંદના બધા વર્ગો, બધા ધર્મો, તથા બધા લોકોનો આશય દર વખતે સરકારના સમજવામાં આવતો નથી, આથી ગળ પ્રજા ધણી વેળા અધાગમાં રહી એક બીજાનું મો જોવાનો પ્રયાસ કરે છે શાસનવિભાગના નીચા દરજ્જાના જે કર્મચારીઓ સાધારણ પ્રજામાં વસે છે તેઓ કાષ્ઠપણુ વિપત્તિનો આભાસ જણાતા કંપરી અમલદારોને જણાવે છે પરંતુ એ સમાચાર શાસનવિભાગના ઝાકા મરેનાં ઓગળી મુખ સામનકર્તાના કાન પર પડે, તે પહેલાં તે વિપત્તિ બચકર અને અટકાવી ન શકાય તેવી થઈ જાય છે

હિંદ સામ્રાજ્યના સેનની બધી જગજગદારી વડા મેનાપતિ પર છે પરંતુ ગવર્નર-જનરલના હાથમાં બધા વિષયની દોરી હોવાથી સૈનિક વિભાગનું કાર્ય પણ તેને નિયમિત રાખવું પડે છે. ગવર્નર

જનગલ પોતાની જવાબદારી સમગ્ર સૈનિક વિભાગના કાર્ય માટે વડા સેનાપતિ પર આધાર મળે છે આ બે મજબુરો એકજ ઠેકાણે રહેતા હોય તો ખાસ બાબતના ફેસલો થતા બહુ વાગ લાગે નહિ પરંતુ ધણીવેળા એવું બને છે કે, ગરબરજનગલ પોતાના સેક્રેટરી સાથે રાજ્યને એક ખુબે બેઠો હોય તો વડો સેનાપતિ મજબુર બીજે ખુબે બેઠો હોય, ઈ સ ૧૮૫૭ ની ચરખાનમા આવી રીતિ થઈ હતી. લોર્ડ કેનિંગ કલકત્તામાં હતો. વડા સેનાપતિની ઓફિસ વાયબ તરફ હતી અને સેનાપતિ પોતે કલકત્તામાં હતો આગુટ્ટ જનરલ ભિગ્તમાં હતો, તેની ઓફિસ કલકત્તામાં હતી ચરખીવાળા ટોટાના સબધમાં જે કંઈ તપાસ કરવી બેઠાં, એ તપાસ કરવાની સત્તા આ લોકોના હાથમાં હતી પરંતુ એ બધા એક જગ્યાએ નહોતા, તેઓની ઓફિસો પણ એક જગ્યાએ નહોતી, તેથી યોગ્ય સમયે યોગ્ય ઉપાયો કામે લગાડી શકાયા નહિ આ પ્રમાણે જે વિલબ થયો તે છેવટે અનિષ્ટકરૂ નીવડ્યો.

સૌથી પ્રવાન મજબુરો બુટે બુટે મ્યાને હોવા કપરાત મજબુરીય સાસન વિભાગની કાર્ય પદ્ધતિને લીધે પણ બહુ વિલબ થયો હતો દરેક વિભાગમાં ખામ સત્તાવાળા અનેક મજબુરો મજબુરીય

૧. અગવર આજ સમયે સેનાપતિ એન્સનની સી હંગલાડ જતી હોવાથી તે તેને વળાવવા માટે કલકત્તા આવ્યો હતો. સેનાપતિ કલકત્તામાં હતો તે દરમ્યાન સિપાઈઓ ચરખીવાળા ટોટાની વાતથી ઉસ્કેરામ્મ મયા હતા પરંતુ એ બાબત પર ખ્યાન આપવાની તક સેનાપતિને મળી નહોતી.

શાસનપદ્ધતિને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે નીમવામાં આવ્યા હોય છે. કેઈ આલીશાન મહેલમાં જવા માટે જેમ એક પછી એક કેટલાક પગથિયા પસાર કરવા પડે છે, તેમ કેઈ જરૂરી વિષય સૌથી મોટા મનપુરુષને જણાવવો હોય તો જુદા જુદા ચક્તી મત્તાવાળા રાજપુરુષો માગ્શતે વડા અધિકારીને પડોચાડવો પડે છે કેઈ બારેમાં બારે વિષયની મીમાસા કરી હોય, તો નીચલા દગ્ગળના અમલદારને પોતાના ઉપરીને જણાવવું પડે છે એ ઉપરી વળી પોતાના ઉપરિને જણાવે છે, આ રીતે પગથિએ પગથિએ ચઢી પેને સદેશો સૌથી વડા અધિકારીને પહોંચે છે ૨૨ મી જન્યુઆરીએ ડમડમમાંની ૭ મી રેન્જિમેન્ટના સરદાર લેફ્ટેનેન્ટ બ્રાહ્મટે ચરખીવાળા ટોટાથી સિપાહીઓમાં ઉરકેરણી ફેલાય છે, એ વાન અભાગારના અધ્યક્ષને જણાવી. અભાગારના અધ્યક્ષ એવર બ્રાહ્મટેને એ સદેશો બીજા દિવસે ડમડમની હાવણીના અધ્યક્ષને જણાવ્યો એ અધ્યક્ષે એ સદેશો અરાકપુરના સેનાપતિને લખી જણાવ્યો કર્નલ હિયર્સે એ સદેશો કલકત્તાના આગ્રુટ જનરલની ઓફિસમાં મોકલ્યો વિષય અગત્યનો હતો આ સમયમાં તરતજ કેઈ પગલા લેવાની જરૂર હતી સેનાપતિ હિયર્સે એ માટે આ સદેશો જેમ મને તેમ જલદી હિદી સરકારને મોકલવાની ભલામણ આગ્રુટ જનરલની ઓફિસને કરી હતી, અને તે સાથે એ પણ જણાવ્યું હતું કે, સિપાહીઓને પોતપોતાના ટોટા પોતાની મેળે તેલવાળા કરી લેવાનો અધિકાર આપવો જોઈએ સેનાપતિ હિયર્સેનો પત્ર ૨૪ મી જન્યુઆરીએ આગ્રુટ જનરલની ઓફિસને મળ્યો તે દિવસે વખત ન હોવાથી કેઈ દાર્જિલિંગ શક્ય નહિ બીજા દિવસે રવિવાર હતો, માટે એ

દિવસે પણ હિયર્સેએ લખેલા ‘ વણા જરૂરી ’ પત્રને આબુટટ જનરલની ઓફિસમા પડ્યુ ગ્હેવુ પડ્યુ ૨૬મી જાન્યુઆરીએ આબુટટ જનરલે હિયર્સેનો પત્ર વડી સગકાગના સૈનિક વિભાગના સેક્રેટરી તરફ રવાના કર્યો. બીજે દિવસે સગકારે હિયર્સેના મતને અનુકૂળ થાય એવો જવાબ આબુટટ જનરલની ઓફિસ તરફ ગવાના કર્યો. ૨૮ મી એ મવર્નમેન્ટની અનુમતિ સેનાપતિ હિયર્સેને મળી સેનાપતિએ એ વાત અગકપુરના બધા સિપાહીઓને જણાવવાના હુકમ આપ્યો. પરંતુ આ જવાબ ફરી વળતા બહુ વાર લાગી હતી. જવાબ આવ્યો તેને આગલે દિવસે એક દેશી ઓફિસરે કવાયત વખતે ટોટા વિષે સગકારનો કંઈ પણ હુકમ આવ્યો છે કે નહિ, એવો ખુલાસો પૂછ્યો. પરંતુ તે દિવસે કંઈ પણ જવાબ ન આવ્યો. હોવાથી તેને જવાબ આપવામા આવ્યો કે, હજુ સુધી કંઈ હુકમ આવ્યો નથી જે મવર્નમેન્ટ જનરલ અને સેનાપતિ હિયર્સેની વચ્ચે આબુટટ જનરલની ડબલગીરી ન હોત તો આગ દિવસ પહેલા જવાબ આપી ગયો હોત. જ્યારે કુપરિઅધિકારીએ ટોટા વિષે આમ લખાણપટ્ટી ચલાવતા હતા, તે વખતે સરકારના વિરોધીએ સાહસપૂર્વક બચકર કાર્મ સાધવા માટે બચકર કાવતરા ફેલાવતા હતા.

આ બચકર વાત ધીમે ધીમે અંગાળામાથી વાયબ પ્રાતોમા ફેલાઈ. પ્રથમ તો એ વાત બચકર હોય એવું એ પ્રાતોમા ન જણાયું, પણ છૂપી રીતે એ બધાને ફરકેરવા લાગી. સરકારે આ વાતને વધુ વજન આપ્યું નહોતું, તેણે ધાર્યું હતું કે સિપાહીઓને જ્ઞાતિપૂર્વક સમજાવતા તેઓની ઉરકેરણી આપોઆપ જ્ઞાત પડી જશે. આ વાલ છેવટે બચકર દાવાનળ પ્રગટાવશે, એ વાતનો આ વખતે સરકારને

ખ્યાલ પશુ નહોતો પરંતુ વિષત્તિ ધ્રુવી રીતે શક્તિ મેળવતી હતી, લોડ કેનિંગ હજુ નવો સર્વો ગવર્નર જનરલ હતો, તેથી તે સક્ષમ રીતે દરેક વિભાગની કાર્યપદ્ધતિ તપાસી નહોતો તેને ઘણીવેળા ઘણી બાબતમા પોતાના સેક્રેટરી પર આધાર રાખતો પડતો હતો હિંદી સરકારના સૈનિક વિભાગનો સેક્રેટરી આ બાબત માટે જવાબ દાર હતો કેઠ પશુ ગડગડ ઉઠતા ગવર્નર જનરલને સાચી સલાહ આપવી એ તેનું કર્તવ્ય હતું કર્નલ રિચર્ડ બર્ચ એ વખતે હિંદી સરકારના સૈનિક વિભાગનો સેક્રેટરી હતો, તેના ચરિત્ર અને કર્તવ્ય-નિષ્ઠાપર બધાને વિશ્વાસ હતો કર્નલ બર્ચે જ્યારે સાબળ્યુ કે, ઉમડમના સિપાહીઓ ઉરકેગઈ ગયા છે, ત્યારે તે જગપશુ વિનમન કરતા એ બાબતની જાતિતપામ કરવા ઉમડમ ગયો.

ઉમડમ આત્મા બાદ કર્નલ બર્ચે સાબળ્યુ કે ચરખીરાળા ટોટા તૈયાર કરવામા આવ્યા છે ખરા, પશુ તેમાનો એક પશુ ઉમડમ અગર પ્રેસિડેન્સ વિભાગના કોઇપશુ સિપાહીને વાપરવો પડ્યો નથી કર્નલ બર્ચે સિપાહીઓને શાત પાડવા માટે ચોગ્ય ઉપાયો કામે લગાડવાની પેઠી મગ્વા લાગ્યો તે સમજી ગયો કે, જે ઉમડમમા બન્યું છે, તે અવરથ બીજે પશુ બને તેવું છે જે જે ઢેકાણે નવી મલદેલ વાપગવાની કેળવણી આપવામા આવે છે, તે તે ઢેકાણે ટોટા મબધમા જરૂર કેઠ સદેક પેદા થગે જ આથી જેમ બને તેમ જલદી આ મલદેલ શાત પાડવાની જરૂર છે.

કર્નલ બર્ચે આવો વિચાર કરી ગવર્નર જનરલને મળ્યો, તથા તેની પાસે તેણે સિપાહીઓના હલ્લને આશ્વાસન મળે એવો કોઇ ઉપાય કામે લગાડવાની મજૂરી માગી મજૂરી મળી. નરત જ

કમડમ અને મિરતમા એવો હુકમ જાહેર કરવામા આવ્યો કે, ‘‘કાંઈ પણ સિપાહીને ચરખીવાળા ટોટા આપવામા આવશે નહિ સિપાહીઓ પોતાના ટોટા પર ગમે તે તેની પદાર્થ લગાડી શકશે’’ અંબાલા ને શિયાળકોટમા પણ એવો જ હુકમ જાહેર કરવામા આવ્યો. ચરખીવાળા ટોટા સિપાહીઓને આપવામા આવે, સિપાહીઓ પોતાને મનગમતા પદાર્થ વડે ટોટા ચીકણા કરી શકશે, એવો સામાન્ય હુકમ જાહેર કરવા માટે કર્નલ બ્લ્યેન્ડ વડા સેનાપતિદ્વારા પ્રયત્ન કર્યો હતો આ સબધમા કોઇને કંઈ મુશ્કેલી વેઠવી પડે તેવું નહોતું. છતાં મિરતમા આ હુકમ વિરુદ્ધ એક હરકત ઢીલી થઇ ત્યાંના સૈનિક અમલદારે કલકત્તા લખી મોકલ્યુ કે સિપાહીઓ કેટલાક વર્ષ થયા ચરખીવાળા ટોટા વાપરે છે, એ ટોટાપર થેટાની ચરખી લગાડવામા આવે છે કલકત્તાની સરકારે આ બાબતમા કશો વાંધો ન લીધો. તેણે હુકમ આપ્યો કે જો થેટાની ચરખી અગર મીણુ ટોટાપર લગાડવામા આવતું હોય તો એ વાપરવામા કાંઈ હરકત નથી.

કલકત્તાના કિલ્લામા અને મિરતમા અપવિત્ર અને અસ્પૃશ્ય ચરખીવાળા ટોટા તૈયાર થયા હતા એ વાતમા કંઈ સંશય નથી, વળી એ પણ ખરૂં છે કે ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના અક્ટોબર માસમા એવા ધણા ટોટા અંબાલા અને શિયાળકોટની ડાવણીમા મોકલવામા આવ્યા હતા. પરંતુ એ નવા ટોટા સિપાહીઓને વાપરવા માટે આપવામા આવ્યા નહોતા તે વખતે તો સિપાહીઓ બહુક વાપરવાની રીત માત્ર શીખતા હતા. બહુક કેવી રીતે પકડવી, કેવી રીતે નિશાન તાકવું, તેની રચના અને ગુણુ કેવા છે, એ બધું તેઓને શિખવાતું હતું. કેટલાક અઠવાડિઆ સુધી સિપાહીઓ એ બધું

શીખતા રહ્યા, નથી બહુક વાપરવાની રીત જાણવાથી તેમને બહુ આનંદ થતો, છેવટે જ્યારે ટોટાની જરૂર પડી ત્યારે તેઓ પોતાની મેળે તે તેલવાળા અગર મીણવાળા કરી વાપર્યા લાગ્યા.

સિપાહીઓના હૃદય આટલું ક્યારી છતાં સાત થયા નહિ જે ઉડી બીક તેઓના હૃદયમાં પેમી ગઇ હતી, તે નીકળી નહિ અગાઉ એક હાવણીમાંથી બીજી હાવણીમાં જે ગપાટા ફેલાયા હતા, તેથી સિપાહીઓના હૃદય ધીમે ધીમે અધકાગમ્બ થતા જતા હતા આ અધકાગ દૂર કરવાની ખામ જરૂર હતી અપરિત્ર ચરબીનો સ્પર્શ કરવો. પડશે એ એકજ વાતથી સિપાહીઓ ઉસ્કેરાયા નહોતા. અંતમાં તો આહાણોના છોકરા પણ ચગબીવાળા ટોટા બનાવવાના કામ પર જતા હતા એથી કોપ્રને દશી જાતની હગકત પડતી નહોતી સિપાહીઓને ટોટા દાત વડે ટગડી બહુકમાં ભરવા પડતા સરકારે ધાર્યું કે એ ખાતર મિપાહીઓમાં અસતોપ ફેલાયો છે આથી મેજર બ્રાન્ડન નામના એક સૈનિક પુરુષની સલાહ મુજબ એ પદ્ધતિ પણ ફેરવી નાખી સગદારે હુકમ કાઢ્યો કે, સિપાહીઓએ નવા ટોટા દાત વડે ન કરડતા હાથવડે ઉતારી બહુકમાં ભરવા પરંતુ આથી પણ સિપાહીઓ ચાત ન થયા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે ટોટા દાત વડે ટગડી બહુકમાં ભરવાની અમને ટેવ પડી છે વળી ઉતાવળ વખતે તો આ ટેવ મુજબ કાર્ય કરવું જોઇએ માટે આ ફેરશાળી સિપાહીઓમાં સતોપ ફેલાયો નહિ સિપાહીઓ અગાઉની પેઠે દીલગીર હતાજ અને સૂનમૂન થઇ કામ કરવા લાગ્યા.

૪ સ ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમાં સેનાપતિ હિયર્સેએ અરાકપુરથી લખ્યું હતું કે, " કેટલાક દિવસ થયા હું અહીંના સિપાહીઓનો

મનોભાવ તપાસતો આવુ છુ કેટલાક નહારા લોકોની ઉરકેરણીથી તેઓ અધીરા થઇ ગયા છે એ નહારા લોકોએ તેઓને એવુ સમજાવી દીધુ છે કે સરકાર તમારી જાતિ અને ધર્મનો નાશ કરી તમને ખ્રીસ્તિ બનાવવાની છે ” સેનાપતિની આ વાત ખોટી નહોતી દિવસો જવા લાગ્યા પણ સિપાહીઓના મનમાં શાન્તિ ન થઇ દરેક નવો દિવસ તેઓના હૃદયમાં નવી નવી અશાન્તિ ફેલાવતો ગયો. બ્રહ્મપુરના સિપાહીઓ આ રીતે ઉદ્દેગી બની ગયા હતા. સેનાપતિઓ તેઓને દરરોજ સમજાવતા કે “ તમારો ધર્મમાં કશું કરવાનો સંકટાગ્રો જરાપણ હેતુ નથી. તમને કદી પણ ચરખીવાળા ટોટા વાપરવા આપવામાં આવ્યા નથી તમારી મગજ મુજબ તમે એ ટોટા પર તેલ અથવા મીઠુ લગાડી શકો છો ” પરંતુ સિપાહીઓનો સદેહ દૂર નજ થયો, તેઓ સેનાપતિના વચ્ચેનો પગ નિશાસ રાખી શક્યા નહિ, તેઓનો સદેહ થયો કે ટોટાનો કામળ અસ્પૃશ્ય અને અપવિત્ર પશુની ચરખીથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે એ કામળનો ઉપરનો ભાગ વિકાસ પડે તો હોવાથી તેઓને આ શકમાં પુષ્ટિ મળતી ત્યારબાદ જ્યારે તેઓએ જોયું કે એ કામળ મળ્યાવતા ચડચડાટી થાય છે, અને ચરખી બજે તેથી મધ આવે છે ત્યારે તેઓને દૃઢ ખાતરી થઇ ગઇ કે હવે આપણે જરૂર વટલાવાના એમાં કશો શક નથી

સેનાપતિ હિંમતે આ સિપાહીઓને શાત પાડવા બનતા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. સિપાહીઓ પર નેને દયા આવતી તે તેઓના મનોભાવ સમજી ગયો હતો તેણે સ્પષ્ટ જોયું હતું કે સિપાહીઓ ઉંડા સંકેતો બેભાન બની ગયા છે. ચરખીવાળા ટોટાથી હિંદુ અને

(૩૫૨)

મુસલમાન બનેના ધર્મને હાનિ થાય છે, એવો ખ્યાલ તેઓના અત કરણુમા પેસી ગયો હોવાથી એ ખ્યાલ જેમ બને તેમ જલદી દૂર કરવાની જરૂર છે કઠોરતા કરતા સમજાવટ આ બાબતમા સારું કામ કરશે આવો વિચાર કરી કવાયત વખતે તેણે હિંદુસ્થાનની બાપામા સિપાહીઓને કહ્યું કે, તમે ખોટા સદ્દેશી અધીરા બની ગયા છો તમે જે સરકારનું કામ કરો છો, જે સેનાપતિઓના હાથ નીચે ડેળવાઓ છો, તે સરમગ કે તે સેનાપતિઓ તમારી જાતિ કે ધર્મ પર કદી હાથ નાખશે નહિ તમારે ખ્રીસ્તી ધર્મમા વટલાવાની બીક રાખવી નહિ અંગ્રેજો ધર્મપ્રચાર કરતી વેળા આધળા બની જતા નથી તેઓ જેને તેને પોતાના ધર્મમા આણી મૂર્ખના જાહેર કરતા નથી જેઓ ખ્રીસ્તી ધર્મ પુનઃકો વાચી ચકે છે સમજી શકે છે તેઓના જો ઇચ્છાહોય તોજ તેને ખ્રીસ્તિ ધર્મની દીક્ષા આપવામા આવે છે પંતુ દીક્ષા આપ્યા અગાઉ તેઓ બધા ધાર્મિક નિયમો સમજી શકેલ છે કે નહિ, એ બાબત તપાસ કરવામા આવે છે ધર્મના નિયમો જાણ્યા સિવાય કોઇને પીંસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપવામા આવતી નથી ” આટલું કહી સેનાપતિએ સિપાહીઓને કહ્યું કે “ તમે મારૂ બાપણુ સમજી શક્યા હો કે નહિ ? ” તેઓએ માયુ હલાવી હા પાડી સેનાપતિને સતોષ થયો તેણે વિચાર્યું કે હવે તેઓ સાત થશે, તેઓનો સદેહ જતો રહ્યો છે,

પરંતુ બાપણુની મોહિની શક્તિ, તેજસ્વિની ભાષાના અપૂર્વ ઉછાળા, સિપાહીઓને લાગેો વખત સાત રાખી શક્યા નહિ ધુરાકુ પુરના જે ઉરકેરાયલા સૈનિકોએ કવાયતના મેદાનપર સેનાપતિ દિવસે-નું બાપણુ સાબણુ હતું, તેઓના હૃદય ખાઠા મંબીર સદેહના તરંગથી ડોલવા લાગ્યા દિવસો વિતવા લાગ્યા, પણ સરકારે કંઈ

ઉપાય લીધો નહિ બરાકપુરના સિપાહીઓ પોતાનું કર્તવ્ય મળવતા હતા, પણ જે સાતિતુ દસ્ય તેઓની આખો આગળવી દૂર થયું હતું, તે તો પાણુ આન્યુ જ નહિ પ્રીતિ અને તૃપ્તિપૂર્વક તેઓ પોતપોતાના જીવનના સુખમય ચિત્ર આનેખી રાક્યા નહિ જે ગભીર સદેહથી તેમના હૃદય ડોલા ખાતા હતા, તે જ્ઞાન થયા જ નહિ. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે “ અમારી પડતીનો સમય પાસે આવ્યો છે, સખ્યાબધ મોરા મિપાહીઓ અને તોપચીઓ અમારો નાશ કરવા ધસ્યા આવે છે ”

આ વિશ્વાસ અતિશયોક્તિમય હોઈ રહે, પરંતુ તે તદ્દન ખોટા તો નહોતો. જ્યારે બરાકપુરના સિપાહીઓની ઉરકેમ્પીના સમાચાર કલકતા પહોંચ્યા, ત્યારે ગવર્નર જનરલને ભય કર વિપત્તિનો આભાસ આવ્યો. ભારતના આકાશ તથા વિપત્તિના વાદળા એકત્ર થતા હતા. એ વાદળા ધીમે ધીમે માઢ ઢાળો રંગ ધારણ કરતા હતા હિંદનું દેશી લશ્કર જ્યારે સગદારની વિરુદ્ધ એકત્ર થતું હતું, ત્યારે સગદારને નિષ્કંટક કરવા માટે જેમ અને તેમ જલદી કોઈપણ ઉપાય લેવાનો

૧ આ બાબતમાં બરાકપુરના એક મુગેપિઅન સેનિકે પોતાના એક મિત્રને પત્ર લખ્યો હતો. તે પત્રમાં લખ્યું હતું કે, “ ૮ મી માર્ચે અમારી ટુકડીના એક નાયકે આવી રહ્યું કે સિપાહીઓમાં એવી વાન ફેલાઈ છે કે સરકારે હાવરામાં પાચ હજારનું ગ્રેડ લશ્કર એકત્ર કર્યું છે, તેઓ ત્યાં બે વહાણોમાં આવી પહોંચ્યા છે કુલ્દોલને દિવસે તેઓ અહિં આવી પહોંચશે આ સમાચાર સામળી સિપાહીઓને રાત્રે ઉઘ આવતી નથી ”

(૩૫૪)

જીર હતી એ વખતે અંગાળામા ગોર લશ્કર ધણુ નહોતુ. કલ-
કતા અને ફાનાપુરમા કેવળ એકેક ટુકડી હતી અહરમપુરના સિપા-
હીઓના હાથમા પછી એક અહવાડીએ કર્નલ મિચેલને ઉશ્કેરાવલા
સિપાહીઓને નિસ્ત્ર કરવા ખાતર અરાકપુર મોકલવાનો હુકમ હતો.
એ દરમ્યાન રંગુનથી એક ગોરી ટુકડી લાવવા માટે એક વહાણ
મોકલવામા આવ્યુ હતુ. અરાકપુરના સેનાપતિએ એમાનુ કંઇ જા-
ણુતા નહોતા. સેનાપતિ હિયર્સે પોતે એ વાત જાણુતો નહોતો.
સેનાપતિએ સિપાહીઓના ગપા પર બહુ ધ્યાન આપ્યુ નહિ તે
વિચારવા લાગ્યો કે તેઓ કદપનાને હિલોળે અડ્યા છે, તેથી દરેક
વાત અતિશયોક્તિથી ભરપૂર કરી મૂકે છે પરંતુ છેવટે તેની મોહ-
નિદ્રા વટી તે સમજી ગયો કે, સિપાહીઓ મારા કન્ટા પણ વધુ
જાણુ છે વહાણ રંગુનથી સૈન્ય લઇ કલકતા આવી પહોંચ્યુ કલ-
કતાના મોગઓ આવા મમયમા રક્ષકોને આવેલા જોઇ બહુ ખુશ થયા.

એ વખતે સિપાહીઓની માફક સરકાર પણ બહુ સશક્ત
બની ગઇ હતી. સિપાહીઓની ઉદાસીનતા, ઉશ્કેગ્ણી અને અખાખ્યતા
જોઇ સરકારનો શક ધીમે ધીમે મળીર બનતો ગયો આ શક વેળા
સરકાર ધૈર્યપૂર્વક કામ કરી શકી નહિ. મોટા મોટા ગોરા સૈનિક
અમલદારોથી છૂપી રીતે સરકાર પોતાનો અચાવ કરવાની તૈયારી કરી
ગઈ હતી પરંતુ સિપાહીઓ તો બધે સ્થળેથી ખાતમી મેળવતા હતા.
શહેરેશહેરમા જે કંઇ બનતુ તે અમલદારોની પહેલા સિપાહીઓ જાણુતા.
રંગુનથી ગોરી ટુકડી કલકતા આવી, એ વાત સિપાહીઓ પહેલા
ખુદ સેનાપતિ હિયર્સે પોતે જાણુી ચક્ર્યો નહોતો દરેક ડાવણીમા
આ વિષે વાતો ચાલતી હતી સિપાહીઓ સરકારના ઉદ્દેશ ખાખત
ચકા લાવતા હતા, ધીમે ધીમે વધારે ઉશ્કેરાતા જતા હતા.

(૩૫૫)

બગાઇપુરના સિપાહીઓ થોડો વખત ચાલ રહ્યા, તેઓ યાતિ-
પૂર્વક પોતાની જાતિ, વય અને ધર્મના રક્ષણ માટે તૈયાર થવા
લાગ્યા. વાત ધીમે ધીમે વધી પડવા લાગી કલકત્તાના સિપાહીઓ
પણ બગાઇપુરના સિપાહીઓની માફક અમતુદ્ધ થઇ ગયા. મર્નર
જનરલે ૧૫ મી માર્ચે વડા સંનાપતિને લખ્યું કે, “ ૪૩ મી રેજિ-
મેન્ટના સિપાહીઓએ ૨ ૭ રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ માથે જમવાની
ના પાડી હતી, એટલું જ નહિ પણ ૭૦ મી રેજિમેન્ટમાના ફોર્સ કેન્દ્ર
સિપાહીઓ ૨ ૭ રેજિમેન્ટના સિપાહીઓને ટોટા કરવાની મના
કરી હતી ” લાઈ કેનિંગે સિપાહીઓનો મનોભાવ સમજી આ
પ્રમાણે લખ્યું હતું વાસ્તવિક રીતે જેતા સિપાહીઓની ઉરકેળી
ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી બગાઇપુરના સિપાહીઓ ખાન કરીને
કલકત્તાનો દિલ્લો અને બીજા કેટલાક જાહેર ઠેકાણા પર ચોરી
કરતા હતા. ૧- મી માર્ચે સંધ્યાકાળ વખતે ૨ ૭ રેજિમેન્ટના
કેટલાક સિપાહીઓ કિડામા પહેરાપર હતા જરામત તે જ સમયે
ટકશાળના પહેરાપર ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ હતા સંધ્યાકાળ
વખતે ૨ ૭ રેજિમેન્ટના બે સિપાહીઓએ ટકશાળના દગવાળ
પાસે આવી સુબેદારને મગવા માગ્યું સુબેદાર હીવા પાસે બેઠો બેઠો
પોતાને કામની એક ચોપડી જેતા હોતો, એ વખતે પેલા બે સિપા-
હીઓ તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા. તેઓમાના એકે દલુ કે, ‘ અમે
કિલ્લામાંથી આવીએ છીએ. રાતના બે પહેરા વીત્યાબાદ કલકત્તાના
સિપાહીઓ દિલ્લાના સત્રીઓ સાથે એકત્ર થશે. સુબેદાર જો એ
સમયે પોતાના માણસો સાથે તેઓને આવી મળે, તો સરકારની
સત્તા તોડવાનું સહજ બને. ” સુબેદારે આ વાત સાંભળી તેઓને

કેદ કંગાનો હુકમ કર્યો તેના સિપાહીઓએ આ કાર્ય બળવ્યું-
બીજે દિરસે સવાગમા મુખેદારે આ બને સિપાહીઓને કિલ્લામાં
બોકલ્યા તેઓના પર કામ ચાલ્યુ દરેકને ચોદ ચો વર્ષની કેદની
સજા થઇ

આવી મામાન્ય બામ્તોમાથી છેવટે બચકો બનાવ બને
તેમા ૮૮ નવાઈ નવી, એ વાત સેનાપતિ હિયસે મરાઠર સમજ
ગયો હતો આથી આ સામાન્ય બાબત પણુ હિયસેને જતી કરવા
ચોગ્ય ન જણાઈ હિયમે વગી સદેહ રાજવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.
તેનુ અગાઉનુ બાપણુ સિપાહીઓએ ખ્યાનપૂર્વક સાબળ્યુ હતુ તેથી
હિયમે એવુજ બાપણુ બીજી વખત કરવા તૈયાર થયો હોઈ કેનિજે
હિયમે તેમ દરવાની પગવાનગી આપી હિયસએ ગવર્નર જનરલ
સાથે મસલત કરી, બંગાલપુરના સિપાહીઓને ૧૭ મી માર્ચ સવારમાં
કવાયતના મેદાનપર હાજર રહેવાનો હુકમ કર્યો

૧૭ મી માર્ચ આવી પહોચી સવાગમા સિપાહીઓ કવાયતના
વિશાળ મેદાનપર એકત્ર થયા, હિયસે ઘોડેસ્વાર થઈ સિપાહીઓ
સન્મુખ આવી ઉભો તેણે ગભીર અરે બાપણુ આગવ્યુ કે, "સર-
કારના શત્રુઓ તમને વિના કારણ ઉત્કેરી મૂકે છે, તમને વટવાવાની
બીક બતાવે છે વિશ્વાસુ સિપાહીઓએ એવા શત્રુઓથી હુ રહેવુ
જોઈએ તમે કંપનિના તાત્રામાં આનંદપૂર્વક દિવસો ગુભરો છો,
એ આનંદના ત્રિનોમાં શત્રુઓ અડચણ ન કરી શકે, તે બાબત
સાવચેતી રાખવી જોઈએ," ત્યારબાદ હિયમે ટોટાના કામળો વિષે
કહ્યુ કે, " ઉત્તમ પ્રકારના કામળોનો ઉપરનો ભાગ આવો ચકચકતો

(૩૫૭)

દેખાય છે. હિંદના ગળઓ હમેશા આવા કામળો વાપરે છે ”
 આની સાબીતિ આપવા ખાતર હિયસંએ કારમીરના મહારાજનો
 એક પત્ર બનાવ્યો. એ પત્ર મહારાજ ગુલામસિંહે હિયસંને લખ્યો
 હતો. હિયસંએ એ કામળ દેશી ઓદિસરાના હાથમાં આપી દહ્યું
 કે, “ આ કામળ ટોટાના કામળ કળતા પણ વધુ ચકચકતો હતો.
 સિપાહીઓ આ કામળ સારી રીતે તપાસી શકશે જો એન છતા
 તમને વિશ્વાસ ન પડે તો સ્વીગમપુર જઈ કામળ બનાવવાની
 રીત જોવાથી બધો શક જતો ગહેશે ” ત્યાગ્યાદ ૧૯ મી રૅન્જિ-
 મેન્ટે જે તોફાન મચાવ્યું હતું તે ત્રિપે હિયસંએ દહ્યું કે, ‘ ૧૯
 મી રૅન્જિમેન્ટના સિપાહીઓએ ખારે અપનાધ કર્યો છે મગકાં તેઓ
 પણ બહુ ગુ સે ચર્ન છે કદાચ મગકાં તમને નિશચ ક વાનો હુકમ
 આપશે જો મને એવો હુકમ મળશે તો યુરોપિઅન અને દેશી
 સિપાહીઓ, ધોડેન્વારો અને તોપચીઓને એ હુકમ શી રીતે મળ-
 વવામાં આવે છે, તે જોવાને માટે એકઠા મળવું પડશે, ” ત્યાગ્યાદ
 સેનાપતિએ દહ્યું કે, “ તમારા ગ્રનુઓ એમ કહેતા ફરે છે કે મખ્યા-
 બધ ધોડેન્વારો અને તોપચીઓ એકાએક તમારા પર તૂટી પડશે.
 તમે આની જૂરી વાતમાં વિશ્વાસ ગળી બહીઓ છો, તથા ઉરકે-
 ગઓ છો. પરંતુ મારી મ જૂરી સિવાય કોઈપણ જોરો સૈનિક બળ-
 કપુગમાં પેમી શકશે નહિ હું યોગ્ય સ્તમ્ભે તેઓના આવવાના સમા-
 ચાર તમને જણાવીશ તમે કંઈપણ ગુનો કર્યો નથી, તમારી વિરુદ્ધ
 કંઈપણ બાબત સાબીત થઈ નથી, માટે તમારે ડરનાનું કંઈ કારણ
 નથી ઓદિસરા તમારી અડચણો, તમારી શરિયદો ખ્યાનપૂર્વક
 સાબળશે તમારે વટલાવાની બહીક ગળવાની નથી. પરંતુ જો તમે

(૩૫૮)

ઝાઘપણ પ્રકારનું ફિટું કરશે. તો તમારે બચ કર સળ ભોગ-
વવી પડશે ”

આટલું બોલી હિયર્સેએ પોતાનું ભાષણ પૂરું કર્યું સિપાહીઓએ
ગભીરપણે ક્વાયતના વિશાળ મેદાનમાંથી પોતપોતાને સ્થળે આઠ્યા
ગયા પરંતુ તેઓનો બચ દૂર થયો નહિ, આશાના ગીતન ચરમા
તેઓની આખ પર ચઢ્યા નહિ સેનાપતિ હિયર્સેને આ ભાષણમાં
યશ મળ્યો નહિ એ સમયે બધી બાબતનો વિચાર કરી, મનુ વિવેક-
પૂર્વક બોલવાની જરૂર હતી જુઝ્સાને લીધે અકસ્માત કાંઈ પણ
વાત બોલી નાખવાની ઉદ્દેશસિદ્ધિમાં અડચણ આવી પડે છે, એ
બાબત તરફ બોલનારે ધ્યાન આવવું જોઈતું હતું હિયર્સે ઉંડી
ઉમ્મેદગીથી અધીરો થઈ, કદાચ સિપાહીઓને વધારે ઉશ્કેરી મૂકે
એની લોડ કેનિગને શંકા થઈ હતી કેનિગની શંકા ખર્ગ પડી.
૧૯ મી રેજિમેન્ટને ધરાકપુરમાં લાવી નિરંત્ર ડગવામાં આવશે,
હથિયાર ઉતારવાની વેળા બધા ત્યાં હાજર ગ્રેશે-સેનાપતિ હિય-
ર્સેએ આ વાત પોતાના ભાષણમાં જણાવી હતી જેઓની સમક્ષ
આ ભાષણ ડગવામાં આવે છે, તેઓ આ સમાચારને કેવા અર્થમાં
ગ્રહણ કરશે તે વાતનો વિચાર ભાષણકર્તાએ કર્યો નહીં ૧૯ મી
રેજિમેન્ટના સિપાહીઓને નિશ્ચય કરવાના છે, તે વાત હજુ
જાહેર થઈ નહોતી અર્વાચન જનગણે એ સમયે વડા સેનાપતિને
લખ્યું હતું કે, “ ૧૯ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ ધરાકપુર તરફ
ઉનાવળે કુચ કરના આવે છે ૩૦ મી માચે સવારમાં તેઓ ધરા-
કપુર આવી પહોંચશે એમ જણાય છે. તેઓને નિશ્ચય કરવાના છે,
સૈનિક વિભાગમાંથી ગરતર કરવાના છે, એ વાત તેઓ જણાવતા

નથી અને લાગે છે કે એ વાતથી તેઓને અનુભવા રાખવા એજ હીક છે ” પરંતુ સેનાપતિ હિંચકેએ એ વાત આવેશમાને આવેશમા બહાર પાડી દીધી. શાત ભાષણ આને લીધે અમૃતમથને બદલે વિષમય નીવડ્યું. જ્યારે સિપાહીઓએ સાબળ્યું કે “ અમારા ભાઈઓના હથિયાર ઝિનવી લેવાશે ” ત્યારે તેઓ ક્ષોભથી ડિગ્રમ્હ બની ગયા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે ધીમે ધીમે બધાની એજ દસા થવાની છે સામ્ર પારથી જોઈ સૈન્ય આવ્યું છે, બીજી સૈન્ય પણ આવવાનું છે છેવટે બધા સિપાહીઓના હાથમા જૂલમપૂર્વક પેલા અપવિત્ર ટોટા આપવામા આવશે ઘરાકપુરના સિપાહીઓ આવા બનીર વિચારોથી દુઃખિત બની ગયા બધાના હૃદય ધડકવા લાગ્યા, આકુળવ્યાદૂળ થઈ ગયા, ધર્મની રક્ષા માટે તરફડવા લાગ્યા, બધાના મુખમાથી ‘ જોરા લોક આવા ’ એ શબ્દો નીકળતા હતા સિપાહીઓ પ્રતિક્ષણે પોતાને જાતિમ્યુન ધાગવા લાગ્યા, પ્રતિક્ષણે ધુરોપિયન સૈન્યના હુમલા રૂપી બીકે કોરા લાગ્યા હૃદયમા જે આગ અત્યાર સુધી છુપી રીતે સળગતી હતી તે હવે જાહેર રીતે સળગી ઉઠી.

સેનાપતિ મિચેલ ૧૯ મી રેજમેન્ટ સાથે ૨૦ મી માર્ચે ઘરહરમપુરથી ઘરાકપુર જવા નીકળ્યો હતો આ રેજમેન્ટે હવે કશી ઉરકેરણી બતાવી નહોતી ગ્સ્તામા સેનાપતિનો હુકમ ન માનવાની હુલ્લસાઈ કરી નહોતી. તે રેજમેન્ટના સિપાહીઓ સેનાપતિના હુકમ મુજબ, ધૈર્યપૂર્વક ઘરાકપુર તરફ આગમ વધતા હતા. મિચેલ પોતાની ટુકડી સાથે ૩૦ મી માર્ચે ઘરાકપુર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવી સરકારી હુકમની રાહ જોતો બેઠો. એ દરમ્યાન તેણે સાબળ્યું કે, ઘરાકપુરના સિપાહીઓ સગ્કાર વિરહ ઉઠવા છે. ગઇ કાલે

(૨૯ મી માર્ચ) એક જોગ ઓશિસરને ઉરકેગયલા સિપાહીએ
ધાયલ કર્યો છે

આ સમાચાર જોતા નહાતા ૨૯મી માર્ચે સાબરે બરાકપુરના
સિપાહીઓના બારે ઉરકેરણી ફેલાઇ ને દિવસે છાવણીમાં એ સમા-
ચાર ફેલાયા હતા કે ગોરા સિપાહીઓનું એક વહાણ કલકત્તા આવી
પહોંચ્યું છે તેઓ અત્યારે વહાણમાંથી ઉતરે છે. તેઓ હમણા બંગ-
કુપુર તરફ રવાના થશે ધીમે ધીમે બરાકપુરની છાવણી જોગ સિપા-
હીઓથી ભરાઇ જશે. સમાચાર ખગ છે કે ખોટા, તે તરફ કોઇએ
ધ્યાન આપ્યું નહિ પરંતુ સમાચાર મળતા જ બધા સરકાર વિરુદ્ધ
ઉરકેરાઇ ગયા તે દિવસે ગવિવાર હતો મેનાપતિ તથા જોગ ઓશિ-
સરો પોતાનો પવિત્ર વિશ્રામ દિન આગમથી ભોગવતા હતા, સિપા-
હીઓમાં થુ ચાલી રહ્યું છે, તે તરફ કોઇએ જોયું નહિ સિપાહી-
ઓમાં મંગળપાડે કરીને એક કદાવર બાધાનો સિપાહી હતો તે
બળવાન અને જુવાન હતો તેનું ચિન્નિ સારું હતું સાત વરસ મુંઘી
તેણે ખગ વીરની માજક સરકારની સેવા બજાવી હતી મેનાપતિઓએ
આ જુવાન સિપાહીમાં કઠીપણ નિમકહગમીનું ચિન્નિ પણ જોયું
નહોતું ધર્મનિક હિંદુની માફક મંગળપાડે સર્વદા પોતાના ધર્મના
રિવાજો મુજબ ચાલતો આજે મંગળપાડે ભાગના નિસાથી ચક-
ચૂ બન્યો હતો. એ વખતે ગોરા સૈનિકોના આગમનના સમાચાર તે
તરફ ફેલાયા. મંગળપાડે હવે સમતોલપણ બળવી શક્યો નહિ.
તેણે વિચાર્યું કે ભયકર સમય ઉપસ્થિત થયો છે. બધાની જાતિ
જશે, શિરગીઓને હાથે ધર્મ, આચાર વિચાર, બધાનું સત્યાનાથ
વળગે પાડેજ ઉરકેરાઇ ગયા. તેમણે નડાઇનો વેશ લીધો, તરવાર

અને ગોળી ભરેલી બહુક હાથમા લઇ ધર બહાર નીકળ્યા બહાર આવ્યા બાદ તેણે પોતાની જાતના જખા સિપાહીઓને પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું, મધાને કહેવા લાગ્યા કે, કોઈએ અપવિત્ર ટોટાને સ્પર્શ કરવો નહિ, કોઈએ એ ટોટા દાતે કંઠી પોતાના પગલોકના સુખમા આગ લગાડવી નહિ લડાઇ વખતે જેઓ ભેરીના અવાજ કરી બધાને એકત્ર કરે છે, તેઓમાનો એક પાસે દબો હતો. મગળ-પાડેએ તેને ભેરી ધ્વનિ કરી બધાને એકત્ર કરવાને હુકમ કર્યો એ હુકમ ન પળાયો, પરંતુ પાડેશુ તો રમ પર ચઢ્યા હતા. તે યાત ન પડતા અગ્નિને સાથે લગાઇ કરવા માટે દમતતની પેટે જાવણી આગળ ફરવા લાગ્યા એ સમયે એક યુરોપિઅન ઓફિસર તેઠકાણે આવી ચઢ્યો, મગળ પાડેએ તેના તરફ ગોળી છોડી પરંતુ તેથી પેલા ઓફિસરને કંઈ નુકસાન ન થયું, ગોળી ફૂગ જઇ પડી.

એ સમયે ૩૪મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ પાસે દબો હતા, તેઓએ મગળ પાડે સાથે મળી બડ કઠાવ્યું નહિ, લેમ તેના હાથ-થાગ પડાવી લેવાની તજવીજ પણ કરી નહિ, એ દગમ્માન એક હવાલદારે આગુટન્ટને ઘેર જઇ આ સમાચાર આપ્યા લેફ્ટેનન્ટ જમ નામનો એક સૈનિક ૩૪મી રેજિમેન્ટના આગુટન્ટના ઓફીસર હતો તે સમાચાર મળતાજ લડાઈની પોસાક સજી, હાથમા ભરેલી બહુક લઈ, ઘોડેસ્વાર થઇ તીર વેગે લટનાસ્થળ પર આવી પહોંચ્યો ત્યાં આવી તેણે જૂમ પાડી કે “તે ક્યા છે ? તે ક્યા છે ?” પાસે એક તોપ પડી હતી મગળપાડે એ તોપની પાછળ ધુપાઇ રહ્યો, અને ત્યાંથી પેલા ઘોડેસ્વાર પગ ગોળી છોડી. ગોળીએ ઘોડેગવાને તો કંઈ ધક્કા ન કરી, પણ ઘોડાને સખત ધક્કા કરી ઘોડો જમીન પર પડ્યો તેની સાથે લેફ્ટેનન્ટ જમ જમીન પર પડ્યો. બન્ને એક ક્ષણમા

(૩૬૨)

પોતાની જાતને તમાળી લીધી તેણે હી મંગળપાડે તરફ ગોળી
છોડી, પણ ગોળી લક્ષ્યબદ્ધ થઇ, દૂર જઇ પડી અને તરવાર ઉઘાડી;
એ સમયે એક બીજો ગોરા સૈનિક પણ હાથમા તરવાર લઇ તેની
મદદે આવી પહોંચ્યો. મંગળપાડે પણ તરવાર લઇ તેમની સામે
આવ્યો લડાઇ શરૂ થઇ એક તરફ મંગળપાડે અને બીજી તરફ બે
ગોરા લોકો, ત્રણેના હાથમા તરવાર હતી, ત્રણે જણા પ્રતિસ્પર્ધાને
દાયમતે માટે મનન નિદ્રામા સુવાડવા તત્પર બની ગયા, તેઓની
આંખુમાંખુ ચાગ્યો સિપાહીઓ ઉભા હતા, પરંતુ તેઓએ કાંઇનો
પક્ષ લીધો નહિ બધા ગુપચુપપણે લગાઇ જેવા લાગ્યા મંગળપાડે
અતિ કુશળતાપૂર્વક તરવાર ચલાવવા લાગ્યો અતિશય સાહસપૂર્વક
તેણે પ્રતિસ્પર્ધીઓના શરીર લોહીસ્રાવ કરી નાખ્યા. બે ગોરા
મંગળપાડે સામે ટકી શક્યા નહિ ઈન્મત મંગળપાડેની કુશળતા
આમગ લેફ્ટેનેન્ટ બગ અને તેના સાથીના જીવન બચા આવી
પડ્યા. એ દરમ્યાન એક મુમત્તમાન સૈનિક સાહસ કરી તેઓને
બચાવવા આવી ચડ્યો એ સિપાહીનું નામ શેખ પંદુ હતું મંગળ-
પાડે લેફ્ટેનેન્ટ બગ પર તરવાર ચલાવવા જતો હતો, એ સમયે
પંદુએ આવી તેને પોતાના જમણા હાથવડે પકડી લીધો પંદુ
હથિયાળ બંધ નહોતો, તેનો હાથ મંગળપાડેની તરવારથી
ચુદાઈ ગયો હતો તો પણ તેણે તે છોડ્યો નહિ લેફ્ટેનેન્ટ બગ
અને તેનો મદદગાર બચ્યા શેખ પંદુએ આવું સાહસ ન કર્યું.
હોત તો તેને ને તેના મદદનીશને આજે દાયમની નિદ્રામા
પોડવું પડત

લેફ્ટેનેન્ટ બગ અને તેનો મદદનીશ પ્રતિહીની તરવારના

મારથી જર્જરિત થઇ ગયા હતા તેઓના શરીરમાંથી લોહીની ધારા છૂટતી હતી. તેઓ અને લોહીથી ખરડાયેલ શરીર પોતપોતાને મકાને મયા. જતી વખતે બગ સાહેબે એકત્ર થયેલા સિપાહીઓને કહ્યું કે, "શ્રીકૃષ્ણ, બાબલા, પાખડીઓ" તમારી સમક્ષ એક ઓફિસરને બાયસ થતો જોઈ રહ્યા તમારામાને કોઈ મદદમા આવવાની હિંમત ન કરી શક્યો" સિપાહીઓએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. લેફ્ટેનેન્ટ બગ પોતાની ટુફડીમાં પ્રિય નહોતો. આથી સિપાહીઓએ તેના તરફ નજર ન કરી, તેના બડબડાટનો જવાબ ન વાલ્યો તેઓ ધીરે ધીરે પ્રથમની માફક મલીઝ બાને વટનાચેળ આમળ ફગવા લાગ્યા લેફ્ટેનેન્ટ બગ ચાલ્યા મયા બાદ સિપાહીઓએ મંગળપાડેને છોડી દેવાનું પદ્ધતિ પર દબાવ્યું કર્યું પદ્ધતિએ આનાકાની ન કરતા તેને છોડી મૂક્યો સિપાહીઓએ પ્રથમથી મંગળપાડેને છોડી દેવાનું કહ્યું હતું. કોઈ તો પદ્ધતિને જોળી વડે છોડી દેવાની ધમકી આપી રહ્યા હતા, પરંતુ પદ્ધતિ નહિ. બ્યાસુધી પેલો ઓફિસર મકાનપર ન જઈ પહોંચ્યો, ત્યાં સુધી તેણે મંગળપાડેને ન છોડ્યો. પદ્ધતિ વધારી અને સાહસને લીધે એ લોકોના જીવ ગયા એવું પણ કહેવાય છે કે, યુરોપિયન સૈનિકો બાયસ થઈ જમીનપર પડ્યા, ત્યારે કોઈ કોઈ સિપાહીઓએ પોતપોતાની ગંદકના ટુદા વડે તેઓને માર્યાહતા એ સમયે એક સુમેદાર અને વીરસિપાહીઓ પહેગપરહતા. તેઓમાનો કોઈએ મંગળપાડેને પકડવાની કોશીશ કરી નહિ સિપાહીઓ વટલાવાની બીકથી અધીરા થઈ ગયા હતા, યુરોપિયનોને ચતુ તરીકે માનતા હતા, એ બાબતની આ એક અચૂક સામીતિ છે કર્તવ્ય બળવવામાં પાછી પાની કરેલી હોવાથી, વીરધર્મને તબ્બો હોવાથી

સિપાહીઓ દત્તિદાસના નિદામએ ખરીવાત છે પરંતુ જો સેનાપતિઓ-
એ સમય વરતી કામ કર્યું હોત, જો સિપાહીઓને શાંતિપૂર્વક શાંત
માર્ગે આણુવાના પ્રયત્ન કર્યા હોત, અને સરકારે જો ભવિષ્ય
તરફ દૃષ્ટિ ગંભીર રાખી રાખીતી ચલાવી હોત, તો તે સમયના દત્તિકાસ-
ના પાના આ શોષિતમય બનાવના વર્ણનથી ભરાત નહિ દીર્ઘદૃષ્ટિ
વિનાના, બીનઅનુભવી, અને અવિવેકી સૈનિકો કુતૂહલને વશ થઈ
બીજાની સલાહ મુજબ ચાલ્યા હોવા છતાં તેઓનો દોષ ક્ષમા કરવા
યોગ્ય અણી શકાય, પરંતુ જે સુધરેલી સરકારના તાબામાં તેઓ કાર્ય
કરતા હતા, જે અનુભવી મેનાપતિના વડપણ તળે તેઓ કેળવાતા
હતા, તે સરકાર અથવા તે મેનાપતિની દુકી દૃષ્ટિ કદી પણ ક્ષમા
કરવા યોગ્ય અણી નહિ

આ ધાનલના સમાચાર છેવટે સેનાપતિ હિયર્સને મળ્યા
સેનાપતિના બે પુત્રો સિપાહીઓની રેજિમેન્ટમાં ઓશિસરનું કામ
કરતા હતા બે પુત્રો પોતાના આપ પાસે જ હતા એ વખતે
એક લશ્કરી માણસે આવી તેમને આ સમાચાર જણાવ્યા સમાચાર
મળતાજ હિયર્સે સન્ન થઈ ઘોડા પર બેઠો તેના બે પુત્રો પણ
હથિયારમય થઈ ઘોડા પર બેસી, પિતાની પાઠળ ચાલ્યા ત્રણે
જણા કવાયતના મેદાનપર પહોંચ્યા એટલે તેઓને માત્ર મળી કે
હજુ બહાર સિપાહી ઉન્મત્તની પેઠે ધૂમે છે, પોતાના પવિત્ર ધર્મને
હાનિ થવાની છે એવો ઉપદેશ આપી સિપાહીઓને ઉશ્કરે છે
સિપાહીઓને પોતાની સાથે બગવા સમજાવે છે સિપાહીઓ ચોનર
ઉન્મત્તની પેઠે કર્યા કરે છે, કોઈ હથિયારમય કોઈ લશ્કરી પોશાકમાં
કોઈ કપાડે શરીરે ઉભા છે કોઈ પણ પેલા બહોર સિપાહીને

જવાબ આપતુ નથી તેમ તેને પકડવાની પેરવી પણ મરી શકતુ નથી સરકારને મદદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ લશ્કરમાં જોડાયા છે, એ વાત હજુ સુધી તેઓને માદ આવતી નથી, સનાતન ધર્મનું અપમાન થવાના સદેહથી અત્યારે તેઓ સરકારને સત્તુભાવે જોઈ રહ્યા છે સરકારની રાજનીતિના દોષથી અત્યારે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા, પોતાનું નામ તથા વીરને ઉચિત મુલ્યે વગેરે બધું નિસરી ગયા છે

સિપાહીઓ દરરોજ ગયા હતા છતાં તેઓએ મંગળપાડેની પેઠે ખુલ્લુ બંડ ઉઠાવ્યું નહોતું અથવા તેની સાથે મળી ગોરા સિપાહીઓ પણ હથિયાત ચલાવી પોતાનો દ્વેષ બતાવો આખો નહોતો મંગળપાડે તેઓને ખીકણ, બચલા વગેરે ઉપનામેથી નવાજી રહ્યો હતો, પોતાના ધર્મને હજારો દિગ્ગીઓ વિરુદ્ધ બંડ ન ઉઠાવનારને પરબોક્ષમાં ભારે સજા થવાની છે એવો ભય બતાવતો હતો, છતાં સિપાહીઓ યુદ્ધ કરતુ તે નક્કી કરી શક્યા નહોતાં ઉડા વિગમથી તેઓના અત્યારે ધડકતા હતા ઉડી મર્મવેદનાથી તેઓની હૃદયમાંથી ઊભભિગ્ન થઈ ગઈ હતી, પરંતુ હજુ સુધી એ વિરાગ અને મર્મવેદનાએ કંઈ ભય કંઈ કાંડ મચાવ્યો નહોતો સિપાહીઓ દો અમીકિની માથે સૂતમૂલ થઈ રહ્યા હતા આ નિસ્તબ્ધતા એ કંઈ સાતિની નિસ્તબ્ધતા નહોતી, આ ઉદાસીનતા કંઈ સંકાર વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાની ઉદાસીનતા નહોતી, આ સૂતમૂલપણ પ્રલપ્તગણની નિરાશી હતી ભય કરે વાવાઝોડા પડેલા પ્રકૃતિદેવી જે સાતિદર્શિવે તેજી સાતિ અત્યારે ઊવણીમાં ઊવાઈ રહી હતી

સેનાપતિ હિયર્સે ઘટના રજૂએ આવી હો. આ વિપત્તિનું

નિવારણ કરવા માટે તેના બે પુત્રો પણ સાહસપૂર્વક તેની સાથે આવ્યા બધા નખથી ચિખા સુધી લડાયક પાશાદથી સજ્જ હતા. બધાના હાથમા જોળી બરેલી બદુકો હતી ‘બડખોર સિપાહીને હજી સુધી કોઇએ કેદ કર્યો નથી ?’ સેનાપતિએ બીપણ સ્વરે દેશી ઓદિસરાને પુછ્યુ. દેશી ઓદિસરાએ જવાબ આપ્યો કે “જમાદાર અમારો હુકમ માનતો નથી ” “શું ? હુકમ માનતો નથી ? હું કહું છું કે જે મારી સાથે આગળ નહિ વધે, તેના આ પિસ્તોલની જોળીથી જાન જશે ” એક ઓદિસરા સેનાપતિ હિયર્સેને કહ્યું કે “સાહેબ આપ સાવચેત રહેશો. બડખોર સિપાહીના હાથમા બરેલી બદુક છે ” સેનાપતિએ બચસ્ત્ર સ્વરે કહ્યું “છે. રહી તેની બદુક !” ઓદિસરા દૂર ખસી ગયો. સેનાપતિએ મંગળપાડે તરફ પોતાના ઘેડો દોડાવ્યો. તેના બે પુત્ર અને એજ રોસ નામનો એક ગોરા સિપાહી તેમની પાછળ દોડ્યા.

સેનાપતિ હિયર્સેએ જે સાહસિકપણ બતાવી આપ્યું, તે જોઈ જમાદાર અને બીજા સિપાહીઓ પોડધાર્ધ ગયા. સેનાપતિ સમક્ષ જમાદાર પણ કંઈ બબડી શક્યો નહિ જે સિપાહીઓ પહેલા પગ હતા. તેઓએ પણ કંઈ વિરક્તિ બતાવી નહિ બધા મુગા મુગા ઉદાસીન ચિત્તે સેનાપતિ પાછળ ચાલ્યા. મંગળપાડે હાથમા બદુક લઈ અધીરતાપૂર્વક આમતેમ શૂંતો હતો. એ વખતે બધા તેની સમક્ષ આવી પહોંચ્યા. મંગળપાડેને બદુક ઉપાડતા જોઈ હિયર્સેના દીકરા જોન હિયર્સેએ પોતાના પિતાને કહ્યું “પિતાજી ! બડખોર આપના પર નિશાન તાકે છે.” સેનાપતિએ પુત્ર તરફ જોઈ નિર્ભયપણે કહ્યું, “જોન ! બે માથે મરણ થાય, તો તું જઈ એ

અંડખોરના પ્રાણુ લેને ” પરંતુ મગળપાડેએ તેના તરફ નિશાન ન તાક્યું તેણે જોયું કે મારા દેશી બાદઓમાનું કોઈ અને મફદ કંટુ નથી, ધર્મના રક્ષણ માટે ફિરંગીઓ વિરુદ્ધ કોઈ લડાઈ જાહેર કરતું નથી એટલે તેણે હતાશ થઈ પોતાની બંદૂક પોતાના તરફ પકડી પગ વડે ઘોડો પાડ્યો. ગોળી તેના શરીરમાં પેસી મહા મંગળપાડે ધાયલ થઈ જમીનપર પકડાઈ પડ્યો.

સેનાપતિએ જોયું કે, મંગલપાડે એ તો મારો જીવ ન લેતા આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એટલે તેણે તરત જ ડાહટરને બોલાવ્યો. આ તપાસના બાદ પાડેજીને હરિપતાલમાં મોકલવામાં આવ્યા ત્યારબાદ હિંચસ્ટેએ સિપાહીઓના ટાળામાં ઘેડો ચલાવતા ચલાવના દંણુ કે, “તમે બધા નકામા મલગઈ જાઓ છો, સરકાર તમારા ધર્મમાં દહી હાથ નાખશે નહિ એક માણસે ખુશી રીતે સરકાર સામું બેઠું ફાંસી, યુરોપિયન ઓફિસર ૫૦ હુમલો કર્યો છતાં તમાગમાના કોઈએ તેને પકડવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો, આ બીના સાબળી હું બહુ જ દીલગીર રયો છું. ” સેનાપતિના આ વાક્યોના જવાબમાં સિપાહીઓએ દંણું કે, “ એ માણસ ગાડો બની ગયો હતો, બાગના નિસાથી ઉરકેગઈ ગયો હતો. ” સેનાપતિએ દંણું, ‘જો તેમજ હોય તો ગાડો હાથી અગર હડખાયુ કૂતર તમારા પર હુમલો કરે ત્યારે તમે તેના પર ગોળીબાર કરો છો, તેમ તેના પર પથ્થુ ગોળીબાર કેમ ન કર્યો ? ’ કોઈએ જવાબ આપ્યો કે, “ તેના હાથમાં ભરેલી બંદૂક હતી. ” સેનાપતિનું મહો અગીર થઈ ગયું. તિરસ્કાર પૂર્વક તેણે સિપાહીઓને દંણું, “ શું ! તમે ભરેલી બંદૂક જોઈ ડરો છો ” સિપાહીઓ કંઈ ન બોલ્યા. સેનાપતિએ ભારે

દીધગીરી સાથે ઘેરો આગળ ચલાવ્યો તેને સ્પષ્ટ જણાય કે, સિપાહીઓ સરકાર પગ્ના ગુસ્સાને લીધે વીરધર્મ ચૂક્યા છે. હવે તેઓ અગાઉના જેવા પ્રતિજ્ઞાપાળક, વિશ્વાસુ અને સાહસિક સૈનિકો રહ્યા નથી.

મેનાપતિ સધ્ધાકાળ વખતે પોતાને મગસે આવી પહોંચ્યો. ચિંતાએ તેને બેગી લીધી. પરંતુ ચિંતાના વમળમાં તે પોતાના કર્તવ્ય ચૂક્યો નહિ. ૧૪ મી રેજિમેન્ટના હથિયાર ઉતારી લેવાના છે એ વાત મૈન્યમાં જાહેર થઈ ગઈ હતી હિંદુઓને એ સજ્જ અમલમાં મૂકવાનો હુકમ મળી ચૂક્યો હતો. ૩૧ મી માર્ચને મગ-જવારે સવારમાં બધા જોગ તથા દેશી લશ્કર સમક્ષ અલ્હાપુરની એ રેજિમેન્ટ પોતાના હમેશના નત છોડવાની હતી, વીગ્વેશ વીર-ચિન્હ તથા જગત સમક્ષ પોતાની ક્ષુદ્રતા અને નીચતા જાહેર કરવાની હતી. કદાચ એ સમયેએ રેજિમેન્ટના સિપાહીઓ હાથધારો છોડવાની ના પાડે, દેહાચ એ સમયે પ્રેસિડેન્સ વિભાગના સિપાહીઓ તેઓની સાથે બળી જોગઓની સામા થઈ જાય એની ચિંતાથી અરાકપુરના યુરોપિઅનો ચિંતાતુર થઈ ગયા હતા તેઓમાંના કેાઈ કેાઈને એવી ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે, હથિયાર ઉતારી લેવાને આગલે દિવસે (સોમવારે) બધા સિપાહીઓ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયાર પકડશે. બડખોગ સિપાહીઓ બધા જોગ ઓફિસરો અને તેઓના કુટુંબને મારી નાખશે અરાકપુરની છાવણીમાં જોગઓનું લોહી રેકાશે યુરો-પિઅન ઓફીસર મજબૂત પાડેની તરવારથી ધવાયો હતો, તેથી ધણાને બહુ બીક લાગી ધણી યુરોપિઅન સ્ત્રીઓ આ મુરકેલ સમય દરમ્યાન અરાકપુર તથા કલકત્તામાં જઈ ગઈ હતી.

૩૦મી માર્ચે ૧૯મી ડેબિમેન્ટ બ્યારે અરાસતમા પડી હતી, ત્યારે એવું કહેવાય છે કે કેટલાક અગત્યપુરના સિપાહીઓના જમુસો તેની પાસે આવ્યા હતા. જમુસોએ એ બધાં સિપાહીઓને આગક-પૂર્વક પોતાને મદદ કરવાનું સમજાવ્યું હતું. તેઓએ કહ્યું હતું કે, જો અગત્યપુરના સિપાહીઓ પોતાના ધર્મને માટે આત્માર્પણ કરે, પોતાના ઓકિમિરાને માટે તેમને આવી મળે, તો અગત્યપુર અને કશકતાના અગ્રેજી સમકરને હરાવવાનું કામ સહજ થઇ પડે. પતુ અગત્યપુરના સિપાહીઓએ આ વાતમા ભાગ લેવાની ના પાડી. તેઓએ અગત્યપુરના જમુસોને કહ્યું હતું કે “અમે કરેલા કોર્પસી બહુ પગ્તાઈએ છીએ, અમે અમારી ગભરબકિત દર્શાવવા માટે પૂરવીના કોષ્ઠપણ ભાગમા લડાઈ કરવા જવા તૈયાર છીએ અમાગ હદય અજઘાના પ્રતિપાલકનું અનિષ્ટ કરવાના વિચારોથી અધીરા થયા નથી અમે કદીપણ ઇગદાપૂર્વક વિરુદ્ધ પડ્યા નથી અમે જેનું લૂણ ખાતું છે, જેના આપેત્રો પોતાક પહેરીએ છીએ, જેની કેળવણીથી વારેન્ડ સમાજમા શ્રેષ્ઠ થયા છીએ, જેના અભ્યસજના મહિમાથી લડાઈમા વિજય પામ્યા છીએ—તેની વિરુદ્ધ હથિયાગ પકડવાનું કદી પણ પસંદ કર્યું નહિ.” અગત્યપુરના જમુસોએ આ વાત સાંભળી શીકે મ્હોએ પાછું જવું વધુ પસંદ કર્યું ૧૯ મી ડેબિમેન્ટના સિપાહીઓ સાથે અગત્યપુરના સિપાહીઓને મિત્રતા હતી એ મિત્રતાને લીધે અગત્યપુરના સિપાહીઓએ અગત્યપુરના સિપાહીઓની આ છપ્પી વાત જાહેર કરી નહિ. તેઓ ધૈર્યપૂર્વક મળ ભોમરવા તૈયાર થઇ રહ્યા. સરકારે અધિરાઇ દર્શાવી આ સિંચાણ સિપાહીઓને અગત્ય કરી પોતાની આવશ્યકતાની વિપત્તિનો માર્ગ મોકળો ર્યો.

૩૦ મી માર્ચ વીતી ગઇ વસતઝલતુની મધુર ઉપા અપરાધી સૈનિકો સમક્ષ આવી ઝભી, પરંતુ નેની કમનીય જોભાથી સિપાહીઓને સુખાનુભવન થયો નહિ ઉપ કાલની સુદર શોભા તેઓના હૃદયને પ્રકુલિત કરી શકી નહિ તેઓએ પોતાના સેનાપતિના હુકમથી હેલ્વી વાગ્નેર લશ્કરી પોશાક પહેર્યો બગરકપુર તરફ કુચ કરી નેઓના હૃદય ઉડા ફાપથી વસોવાતા હતા, છતાં તેઓએ દર્શી બામનની અધિરામ ન દર્શાવી, હમેશ ચાલતી આવતી પ્રથાનો ભંગ કર્યાથી અનુત્તમ હૃદયે તેઓ પોતાના નિશ્ચિત મ્થાન તરફ જવા લાગ્યા બગરકપુરથી એક માઇલ દૂર સેનાપતિ હિયમે તેઓની રાહ નેમ ઉભો હતો રેન્જિમેન્ટ આવી એટલે હિયમે તેઓને કવાયતના મેદાન તરફ દોરી જવા લાગ્યો મેદાનપર પ્રેસિડેન્સિ વિભાગનું બપુ યુરોપિઅન અને દેશી લશ્કર હાઝમધ ઉભું હતું ૧૫ મી રેન્જિમેન્ટ આ વિશાળ મેદાનપર આવી ઊભી તેઓની સામે તોપો જોડવેલી હતી, તોપોની પાસે યુરોપિઅન લશ્કર લડાયક પોશાકથી મજબૂત થઈ ઉભું હતું હથિયાર ઉનારતી વેળા જો કોર્ડ સામુ થાય તો તેને ચોખ્ખા ગિલા આપવા ખાતર આ બધી તોપો સફાઈ થઈ હતી પરંતુ સિપાહીઓએ કંઈ ધાધલ ન મચાવી પોતાની વીંગનાની આ અધોમનિના વખતે પણ તેઓએ સેનાપતિનો હુકમ પાળવામાં આનાકાની ન કરી તેઓએ શાંતિથી સેનાપતિનું આપણું અને સરકારનો હુકમ સાબળ્યો, શાંતિથી પોતાના ચરીર પરના બધા લશ્કરી ચિહ્નો ઉતાર્યા, અને શાંતિથી અસ્ત્રશસ્ત્ર નીચે મૂકી પોતાનો મૈનિક ધર્મ વિસર્જન કર્યો. થોડો દૂર ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટ ઊભી હતી તેણે પણ શાંતિથી પોતાના ડેસ્તોની આ અધોમનિ નેમ એ દિવસ પહેલાં એ રેન્જિમેન્ટ સેનાપતિ

આમળ અવિશ્વાસુ તરીકે પૂરવાર થઈ હતી. એ રેજમેન્ટના મેજાજ-
પાડેએ હથિયાર ઉપાડી બચકર કાર્મ હંગાની તૈયારી કરી હતી.
આ વખતે પણ એ રેજમેન્ટના સિપાહીઓ કંઈ હુકમ કરે એ ખાતર
કોઈ કોઈએ મેનાપતિ હિયર્નેને યોગ્ય ઉપાયો લેવાની સૂચના આપી
હતી પરંતુ કંઈ હુકમ ન થઈ બંધુ કાર્મ શાનિથી પાઠ પડ્યું.
ચુનહેગાઝ સિપાહીઓ હથિયારો તથા દીલગીઝ ચહેરે ઉભા હતા.
મેનાપતિ હિયર્નેએ તેઓને માયાગુપ્તે કહ્યું કે, “ સગકાગના દુકમથી
તમને લરકામાંથી બગતરફ કરવામાં આવ્યા છે એ ખરું, પણ તમને
જો પોતાક આપવામાં આવ્યો છે તે સમગ્ર તમાગ શરીર પગથી
ઉતારી લેવામાં આવી નહિ તમે તમારા મેનાપતિના દુકમમાં ગડી
ધીંગળથી બહુમુખથી બગકપુર ચુરી આવ્યા છો, એ ધીંગળના
ઈનામ તરીકે સગકાઝ પોતાને ખગ્ગે તમને તમારે ગામ મોઢથી
આપવા તૈયાર છે ” મેનાપતિના આ હેતુવા વચ્ચેના સિપાહીઓના
અર્ધ ભાગમાં પહોંચ્યા તેઓએ આ મહેરમાની ખાતર સેનાપ-
તિનો કુપકાઝ માન્યો અને ઇશ્વર તેમને ચિગ્ગવ કરે એવી પ્રાર્થના
કરી સેનાપતિએ માથું નમારી તેઓનો આસીર્વાદ ગ્રીસ્થો બીગળની
છિકેગળીથી અને સગકાર વિરૂદ્ધ કિસ્કેગયા અને તેને લીધે અમને
આ સગ થઈ છે એ વાત તેઓએ ખુદની રીતે કબુલ કરી. બધા
પોતાના અદલ્તનો વાક કહાડવા લાગ્યા અને આ બધા અનિચ્છુ
અગ ૩૪ મી રેજમેન્ટ હોવાથી તેઓ તેને સિક્કા કરવા તૈયાર થયા.
તેઓમાંના એકે આમળ આની સેનાપતિને કહ્યું કે, “ અમને કક્કા
કા મિનિટને માટે ફરીથી હથિયાર ધારણ કરવાનો દુકમ આપો, અમે
૩૪ મી રેજમેન્ટ સાથે આ બાગતનો યોગ્ય ફેસલો કરી લાગે.”

(૩૭૨)

૧૯ મી રેજિમેન્ટના હથિયાળ ઉતારી લીધા બાદ સેનાપતિ હિયાર્મેએ બીજા સિપાહીઓને કહ્યું કે, “ આ સનિકામાના ચારસો આહુણે અને દોઢસો રજપુતોને પોતપોતાને ઘેર જવાની રજા મળી છે. તેઓ બધા મરજી મુજબ પોતપોતાના તીર્યોમા જમ શકશે, તેઓના વડવાઓ જે દેવની ઉપાસના કરતા તે દેવની ઉપાસના કરી શકશે સરકાર તેઓના સનાતન ધર્મ અને રીત નિવાળે પર હસ્ત-શ્લેષ કરશે નહિ સરકાર બધાને વટલાવવા માગે છે, એવી જે ગપ ફેલાઈ છે, એ ગપ, આ પૃથ્વી સામ્રાજ ચાલુ છે કે તદ્દન ખોટી છે.” એકત્ર થયેલા સિપાહીઓ તાતિથી મેનાપનિના વચનો સામળવા લા-યા જ્યારે તેઓને જવાની રજા આપવામા આવી ત્યારે તેઓ જ્ઞાતિથી પોતપોતાને ઢંકણે ચાલ્યા ગયા ૯ વાગતામા તો બધી કિન્ના પૂરી થઇ ગઇ. યુરોપિઅન ગ્લેઝના અધિકાર નીચે હથિયાળ વખરની રેજિમેન્ટ બગાડપુરથી ગાના થઇ. જની વેળા તેણે વળી જીનઃ મેનાપનિને આશીર્વાદ આપ્યા સેનાપતિ હિયર્મે દીલગીર થઇ પોતાને ઘેર આવ્યો ૩૧ મી માર્ચે તેને જે શૌચનીય કાર્ય બજાવવું થયું હતું, સૈવુ શૌચનીય કાર્ય તેણે કદી બજાવ્યું નહોતું તે દિવસે તેને પોતાની જૂની અને વહાલી રેજિમેન્ટને બગતરફ કરવી પડી હતી. પરંતુ આ શૌચનીય થટના નિર્વિધે પાગ પડી એ માટે સેનાપતિ અતઃકરણ પૂર્વક પ્રજીનો આમાર માન્યા વગર રહી શક્યો નહિ

સરકારે તો વિપત્તિ અટકાવવા આત્ર આ રેજિમેન્ટને બર-તગર કરી હતી, પરંતુ એથી વિપત્તિ અટકી નહિ, એ વાત આગળ જતા સામ્રાજ થશે. એ સિપાહીઓ બીજાની ઉગ્રગ્ણીથી, થોડે થણે

અશી સેનાપતિની બૃહથી એકાદ ક્ષણને માટે હુકેરાયા હતા. આ હુકેરણીની ગતિ છેવટે મદ પડી ગઈ હતી. સાત વાતચીત હાગી ઉપદેશ આપવાથી તેઓ વિપત્તિને વખતે અદ્વિતીય મિત્રો બની ગ્રહેત કોષ્ટકનેન્ટ કનલ મેકમેગ નામનો એક સૈનિક તેઓની સાથે કેટલાક માસ સુધી બહરમપુરમાં રહ્યો હતો એ નૈનિકે ચોકખે ચોકખુ જણાવ્યું છે કે, “મે એ રોજમેન્ટ છગ્ના વચારે વિશ્વાસુ, વફાદાર અને શાન રેજિમેન્ટ બીજી કદી જોઈ નથી” એ રેજિમેન્ટને અગત્ય કરવા બગડ્યું લાવવામાં આવી, ત્યારે પણ ગસ્તામાં તેણે કશી હુકત કરી નહોતી. જ્યારે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના જમુઓએ બાગસતમાં જઈ તેને બગાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે પણ તેની વફાદારી ડગમગી નહોતી, જ્યારે તેણે પોતાને થરાની સખ સાબળી, ત્યારે પણ ૩૮ મી રેજિમેન્ટ સાથે મળી જઈ પોતાની કુટિલતા બતાવી નથી, ત્યારે બરાકપુરના વિશાળ મેદાનમાં તે રેજિમેન્ટના સિપાહીઓને હવિયારો છોડી દેવાનો હુકમ થયો, ત્યારે પણ તેઓએ ત્રાતિથી એ હુકમ અમલ્યો હતો તેઓએ, સૈનિકના વર્ગમાંથી અરતગદ થયા છતાં કુછાછળાપણ બતાવ્યું નહોતું હવિયાર છોડ્યા બાદ તેઓએ સેનાપતિને આશીર્વાદ આપ્યો હતો અને સગકાગ્લ હુકમથી બચક સખ થયેલી હોવા છતાં પોતાને અવળી સલાહ આપનાર મિત્રો માથે તેઓએ હડવાની તૈયારી બતાવી હતી. આ છગ્ના વચારે વફાદારીની સાબીતિ બીજી કમ હોઈ શકે ? બચાને સંકેત થઈ હતી કે અગત્ય થયેલા સિપાહીઓ ઘેર જતા ગસ્તામાં મામલો લૂટશે પરંતુ એ મહેલ પણ છેવટે ખોટો પડ્યો હતો તેઓએ ઘેર

(૩૭૪)

જતા કોઇને કંઈ અડચણ કરી નહોતી. વળી જ્યાં જ્યાં જાણ અને
સ્વાયત્ત પ્રાતના સિપાહીઓએ સંગ્રામ સાથે બળવો જમાવ્યો
હતો ત્યારે પણ આ બરતરફ થયેલા સિપાહીઓએ પોતાની
વફાદારી બળતરી ગઈ હતી તેઓએ બળવાખોર સિપાહીઓ
સાથે મળી અંગ્રેજોને લોહી રેડવામાં ભાગ લીધો નહોતો ?

અધ્યાય ૩ બે

વિધવનિર્દેશ—અ મહાપાદે અને જમાનારને દેહાતદ-બીજ પક્ષ-
શ્રેણીનો સંદેહ વધ્યો—આ બાણોનો બનાવ, વડા સેનાપતિ એન્સનનું બાપણ,
મિસ્તનો બનાવ, મવર્નર જનરલ સાથે વડા સેનાપતિનો મતભેદ, હાલકાનક
બુધાવળો મે દો—અપાટી—નાનાસાહેબ લખનોરનો બનાવ

બારાકપુરમાં શાંતિથી કામ પાર પડ્યું છે, ૧૯ મી રૅજિમેન્ટે
કંઈપણ ધાધલ કર્યા વિના હથિયારો છોડ્યા છે, એ સમાચાર
મળતા હોર્ડ કેનિંગ ખુશી થયો. સમાચાર મળ્યા કે તરત તેણે
આ સમાચાર તાર માર્યો વડા સેનાપતિને જણાવ્યા આખા સહે-
ર્યા આ સમાચાર જાહેર કરવામાં આવ્યા સહેરમાના યુરોપિ-
અનોનો જીવ હેઠો બેઠો. તેઓ પ્રતિક્ષણ પોતાની નિદ્રા બચાવે
આવી પડેલી બેતા હતા, પ્રતિક્ષણે હથિયારબધ સિપાહીઓના હાથ

ચારોથી પોતાને મરવુ પડશે એવી બંદીક ગમતા હતા, તેઓ સર્વને હવે શાંતિ વળી.

આ કાર્ય પાગ પાડ્યા પછી સગદારે એક બીજી કાર્ય હાથમા લીધુ બહરમપુરના સિપાહીઓએ શાંતિથી પોતાના સેનાપતિ સમક્ષ હથિયાર છોડી સૈનિક ધર્મને તિલાંજલિ આપી છે, બરાકપુરથી પોતપોતાને ગામ તેઓ શાંતિપૂર્વક ચાલ્યા ગયા છે, ભવિષ્યમા આવી પડનારી વિપત્તિમાંથી બચવા ખાતર સરકારે આ રીતે એક રેજિમેન્ટને બરતરફ કરી છે, પગલુ એને ઉસ્કરનારી ૩૪ મી રેજિમેન્ટ હતી હથિયારબંધ હોવાથી સરકારે હવે તેનુ કામ હાથમા લીધુ

૬ ફી એપ્રિલે મંબળપાડે પર કામ ચાલ્યુ, આવાંતીસીએ તેને ફાસીની સજા કરી મંબળપાડેનો ધા ધીમેધીમે બચકર ચર્ચ પડ્યો હતો એ ધા રૂઝાવાની આશા પણ નહોતી તોપણ તે શાંતિપૂર્વક મરણને ભેટવા તૈયાર થયો તેણે પોતાના આખરના વખતમા પોતાના સાથીઓ વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ન કહ્યો. ૮ મી તારીખે બરાકપુરના બધા મૈત્ર્ય મમક્ષ તેને ફાસી આપવામા આવી. ૧૦ મી તારીખે જમાદાર પર કામ ચાલ્યુ ૧૧ મી તારીખે એ કામ પૂરું થયુ. ૩૪ મી રેજિમેન્ટના જમાદારે યુરોપિયન સૈનિકોપર લુભકો થતો જોયો છતાં કંઈ અટકાવ ન કર્યો, તે ખાતર તેને ફાસીની સજા કરવામા આવી એ વખતે વડો સેનાપતિ સીમલામા હવા ખાતો હતો સેનાપતિ હિંચએને જમાદારને પ્રાચુદ્દ આપવાનો લુકમ આપવાનું કામ તેનુ હતુ. તેણે પ્રથમ તો જમાદારને પ્રાચુદ્દ આપવાના લુકમ માટે આનાકાની કરી પણ હેવટે તેનો મત કર્યો તેણે

૨૦ મી તારીખે હિયર્મેને એ મળ અમલમાં મૂકવાનો હુકમ કર્યો.^૨ આથી જમાદગની મળ તા ૨૧ મી સુધી મુલતવી ગઈ, જે મુસલમાને અગળપાડેના હુમલામાંથી લેફ્ટેનેન્ટ બ્રમ અને તેના મદદગારને બચાવ્યો હતો, તેને ઉચ્ચે દરજ્જે ચદાવવામાં આવ્યો. શેખ ખસ્કુ સામાન્ય સૈનિકમાંથી દગલદાર થયો.^૨

અત્યાગ્રમી ૩૪ મી રેજિમેન્ટને કંઈ સભ્ય કચવામાં આવી નહોતી એનાપતિએના અભિપ્રાય મુજબ આ રેજિમેન્ટ ૧૬ મી રેજિમેન્ટ કરના પણ વધુ ગુનેહગાર હતી. તેણે અગળપાડેના હુમલો નિગતે જોયો હતો, લેફ્ટેનેન્ટ બ્રમના વચન ગણકાર્યા નહોતા, તે ખાતર એનાપતિએ તેના પર બહુ ગુસ્સે થયા હતા બ્રમકપુરના ગોગરોએ ખાત્રી થઈ હતી કે જ્યાંસુધી એ રેજિમેન્ટના હાથમાં હથિયાર છે, ત્યાંસુધી ડગલેડગમે વિપત્તિ આવી પડવાનો સંભવ છે પરંતુ એ રેજિમેન્ટને હજી નિશ્ચય કચવામાં આવી નહોતી એ રેજિમેન્ટના સિપાઈઓ અગાડની માફક હજુ લગ્ગરી પોસાક પહેરી ગવણીમાં ગૃહતા હતા, હથિનાબંધ થઈ કવાચનના મેદાન પર ફરતા

૧. Appendix to Peorl Papers on the Mutinies, 1857, p p 104-107 Comp Martin, Empire in India Vol II P 133

૨ એનાપતિ હિયર્મેના હુકમથી આ દરજ્જે મળ્યો હતો. હિયર્મેએ આ આમનમાં પોતાની સત્તા ઉપગન કર્વી કરેલું હોવાથી તેને આ આમતમાં ગવર્નર જનરલની મત્રિ સભા નગરથી ઉપકો મળ્યો હતો Martin, Empire in India, Vol II P. 133.

હતા, તેથી જોગઓની શ્રદ્ધા હજી થઇ નહોતી. ફાસીના લાકડાપર બંડખોગ મંગળપાડે અને બેવડા જમાદાગના શય લટક્યા હતા ખગ, પશુ તેમના બીજા સાથીઓ હજી હથિયાળબધ થઇ વીગતના અભિ-માનથી ઝળકતા હતા, તે મારે બગદપુગના જોગઓને એન પડતું નહિ તેઓ લશ્મે ધક્કે બંડ હાવાના વખતે જોના હતા ઓશિ-સરોને પશુ એવોજ શક હતો તેઓ જ્યારે સધ્યાકાળ વખતે પોતાનો બગલો છોડી બહાર જતા કે મધ્યગતે મુખ્યમથ પધારીમાં સૂતા, ત્યારે તેઓને બીજા લાગતી કે અમાગ જ સિપાહીઓ અંમને લેફ્ટેનેન્ટ બનની માફક બંડુકની ગોળીથી ધાવલ કરશે તો 'આવી ગતને વખતે બગદપુગના જોગઓ બનતા મુંદ્રી બહાર નીકળતા નહિ, સધ્યાકાળ વખતે ઓઓના રોળા માથે તેઓ જે મળ લૂટતા, તે બધ કરવુ પડ્યુ જેમ બને તેમ જલદી આ રેજિમેન્ટનો ફેસલો ન કરવાથી તેઓ સગદાગપર બળી ગયા પરંતુ ગવર્નર જનરલ આ બાબતમા કંઈપણ સાહસિક પગલુ લેવા માગતો નહોતો કંઈ ભય-કર સભ્ય જાહેર કરતા મધ્ય સિપાહીઓ ફરકેરાધ બધ એવા સદે-હથી ગવર્નર જનરલ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓની ક્રેકેરણીનું કાળુ ધ્યાનપૂર્વક તપાસતો હતો આથી આખો એપ્રિલ મહિનો એ સિપાહીઓ હથિયાળબધ ગયા જેઓ એ સિપાહીઓ વિષે તપાસ કરતા હતા-તેમની ક્રેકેરણી તથા બેવડાદારીના ખરા કારણો શોધવામા રોકાયા હતા, તેઓએ છેવટે એ અભિપ્રાય આપ્યો કે ૩૪ મી રેજિમેન્ટના શિખ અને મુસલમાન સિપાહીઓ વશદાર છે પરંતુ હિંદુ સિપાહીઓ જરાબગ વિશ્વાસ લાવક નથી ન્યાયાધીશો સૂર્યમ ન્યાય તોલવા છતા અતિખુદિ દર્શાવના અવગત્યા નહોતા.

ફલકવાની ટકાવળતા જે સુમેદારે કિલ્લાના ઉરકેગયલા એ સિપાહીઓને કેદ કરી પોતાની વફાદારી બતાવી હતી, ન્યાયાધીશોએ તેને પણ તદ્દન નાશ્તમાન તરીકે ઝોળખાવ્યો હતો.^૧ ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓમાના કોષ્ટ કોષ્ટ બીજે રક્ષે ગયા હતા, તેઓ ૨૯ મી માર્ચે બગકપુરમા હાજર નહોતા.^૨ આથી જેઓ સગકાર પ્રત્યે વફાદાર હતા, જેઓ સગકારી કામ માટે પરગામ ગયા હતા, અથવા જેઓએ સરકાર સમક્ષ વફાદારી અને વિશ્વાસુપણના પુરાવા આપ્યા હતા, તેઓને બાદ કરતા બાકીના રેજિમેન્ટના હથિયાર કિતારી લેવાનો હુકમ આપવો કે નહિ એ બાબત અવર્નર જનરલ આગળ ચર્ચાવા લાગી

આ સમ બહેર ક્યાં પહેલા હિંદના બીજા ભાગોના સિપાહીઓમા પણ ઉરકેરણી ફેલાઈ હોય એમ જણાવા લાગ્યું અવર્નર જનરલ ચિંતાતુર થઈ ગયો બહમપુર અને બરાકપુરના સિપાહીઓના આવરણથી તેના મનમા જે ચકા ઉદય પામી હતી તે ચકા

^૧ Kaye, Sepoy war Vol I. p 551, note

^૨ ૩૪ મી રેજિમેન્ટમાથી સિપાહીઓની ત્રણ નાની ટુકડીઓ અહમમ મોકલવામા આવી હતી સરકારને એ સિપાહીઓની રાજ-ભક્તિ પર સંદેહ પડ્યો નહોતો એ સિપાહીઓએ બરાકપુરનો બનાવ સાંભળ્યા બાદ સગકારને એક અગ્રહ કરી હતી એ અગ્રહમા જણાવ્યું હતું કે મંજળપાડેના અન્નથી વ્યવહારથી અમે બહુ દીલ-ગીર થયા છીએ. અમને ખાતરી છે કે સરકાર અમારા ધર્મમા કદી દસ્તક્ષેપ દરવાની નથી. અમે આપના હમેશા વિશ્વાસુ છીએ અને વિશ્વાસુ ગદીશુ Kaye, Sepoy War, Vol I. p. 551, note.

માઠ થવા લાગી તે શાત, વિવેકી અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો હતો. પરંતુ એ શાંતિ, વિવેક કે દીર્ઘદૃષ્ટતા બળવડે પ્રતિદૂષ ધન્યાત્મોત રોકાયો નહિ જનન્યુઆરી માસની શરૂઆતમાં જે નાની વાદળી ચઢી હતી, તે એપ્રિલ માસમાં ચોતગણ ફેલાઈ ગઈ બરાકાદપુરના બનાવેલ થર હજુ છેલ્લો પડદો મડયો નહોતો, અંબળપાડે અને જમાદારની કાસીનું દૃશ્ય સ્મૃતિપટ પરથી અતર્ધાન થયું નહોતું, તે દુઃખાન દૂર આવેલા હિમાલયની તળેટીમાંથી બચાનક સમાચાર આવ્યા એ દુરભ પ્રદેશ અને કલકત્તા વચ્ચે જે ઊવણીઓ હતી, તે બધી ઊવણીઓમાં જલીર પ્રકારની ઉસ્કેરણી વિકાસ પામી હતી બધી ઊવણીમાં સિપાહીઓ સરકાગી કાર્યપદ્ધતિને વખોડવા લાગ્યા નવી બુલક અને ચળીવાળા ટોટા વિષે બચક ચળવળ ચલાવવા લાગ્યા.

કલકત્તાથી હજાર માઇલ દૂર આવેલા જૂનપ્રદેશમાં અંબાલા નામનું એક શહેર આવેલું છે એનું જૂનું નામ અંબાલય હતું- પાંડવોની માતા કુંતાજી આ ઠેકાણે રહ્યા હોવાથી એ નગર પ્રાચીન હિંદમાં એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું. અંબાલય અત્યારે અંબાલા નામથી જાહેર થયું હતું. અંબાલાની પૂર્વ બાજુએ વિશાળ કુસ્થેત્ર જે ક્ષેત્રપર કૌરવપાંડવોનું બચકર યુદ્ધ મચ્યું હતું, પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહના જીવન સાથે હિંદના સૌભાગ્યસૂર્ય અસ્ત પામ્યો હતો- મરાઠાઓએ પોતાની જન્મભૂમિનું રત્ન સિંહાસન મેળવવાની આશાથી આત્મમજિજ્ઞાસ આપ્યું હતું, જે ક્ષેત્રને વિષે હિંદુ અને યુસલમાન- વિજેતા અને વિજિત, બને અનંત નિદ્રામાં પડી અપાર સમાનતાને મહિમા ફેલાવી રહ્યા હતા તે ક્ષેત્ર પોતાનું મનોહર દૃશ્ય વિસ્તારી રહ્યું હતું આધુનિક સંસ્કૃતિની માતા યુરોપની જૂનિ બચારે જ મહા

પશુઓથી ભરપુર જગતોથી ધન્યવશી હતી, ઇન્ધાડ કે રસિયા, જમો-
 નિ કે ઓરિટ્ટા વગેરે બધા દેશોની નિરક્ષર વસ્તી જ્યારે એ જગતોમા
 સિદ્ધારનો આનંદ લૂટી રહી હતી, ત્યારે પણ હિંદના ઇતિહાસમા
 અમ્બાલાનું નામ અણીતુ હતુ. અત્યારે અમ્બાલા હિંદી સરકારના
 હસ્તેનું મુખ્ય મથક હતું. વડો સેનાપતિ એન્સન માર્ચ મહિનાની
 અધવચમા અહીં આન્વે અહિંથી તે સીમલાની શીતળ હવાનો
 અનુભવ લેવા જવાની તૈયારી કરતો હતો એ સમયે સિપાહીઓની
 હક્કેશ્વરીની વાત તેને ઠાને આવી. અમ્બાલામા જુદી જુદી રેન્જમેન્ટોના
 સિપાહીઓને ની બહુકે વાપરવાની કળા સિખવવામા આવતી હતી.
 આ બધા સિપાહીઓ મધ્ય બુદ્ધિશાળી નહોતા તેઓએ સાધારણ
 અવગણને લીધે સૈનિકની નોકરી ગ્રીકાગી હતી તેઓ ગ્યુનિયુથ દેશી
 ઓફિસરોના કબજામા રહેતા હતા નવા ટોટા તેઓના અત્યંત કચ્છને સહે-
 જમા હયમચાવી ચકે તેમ હતુ ટોટાના ચકચકાટવાળા કાગળ બેઈ બે
 તેઓ સદેહવચ થાય, ધર્મબ્રટ થવાની ચકાથી બે તેઓ સરકાર
 સાથા થાય, તો સાવચેતીથી તેઓને સમજવી શાત પાડવા એ
 વધારે થોડાં હતુ.

૩૬ મી દેશી રેન્જમેન્ટનુ પાયલન સેન્ચ વડા મેનાપતિ સાથે
 અમ્બાલા આવી પહોંચ્યુ હતુ. એ રેન્જમેન્ટના બે ઓફિસરો અમા-
 હથી અમ્બાલામા આન્વા હતા, હવે આખી રેન્જમેન્ટ આવી
 ચહોતી એટલે તેઓ એક દિવસ તેને મળવા ગયા બને ઓફિસરો
 સિપાહીઓના તબુમા આવી પહોંચા એટલે એક સુબેદારે તેઓને
 સલામ ન કરતા તિગ્રકાગ પૂર્વક કહ્યું કે “ તમે સિપાહીઓને ખિસ્તી
 ધર્મમાં વટસાવવા નૈમત્ર થયા છો, અપવિત્ર ટોટા વડે તમે અમારા

ધર્મનું નિકંદન કાઢવા માગે છે ?” એ વખતે લેફ્ટેનેન્ટ માર્ટિનો
 નામનો એક સૈનિક અબાલાના સિપાહીઓને નહીં બંદુક વાપરવાની
 કળા શિખવતો હતો અને ઝોહિસરોએ તરતજ તેને આ ખબર
 પહોંચાડી, એ દરમિયાન સિપાહીઓમાંના એક જણે બાગકની પેઠે
 રડી પડી માર્ટિનોને કહ્યું કે “હું વટલાયો છું, મારી નાતનું કોઈ
 મારી સાથે જન્મવા કચ્છતું નથી” માર્ટિનો ચિતાવટ બની ગયો.
 આ યુદ્ધ અને દુશ્મંતાના પ્રવાહ એક પછી એક તેના હૃદયમાં
 અથડાવા લાગ્યા તેને તપાસ કરતા જણાયું કે, અબાલાની હાલત
 માના બધા સિપાહીઓ અપવિત્ર ચગખીવાળા રોટા વાપરવા પડશે
 એવી બીકથી હસકેરાઈ મચા છે કોઈ કોઈ એવો વિચાર કરે છે કે
 અમે રોટા વાપર્યા છે, તેથી ધેર જરૂર એટલે અમારા જુડખીઓ
 અમને તો દેશે, બધા બચથી ધુનતા હતા બધા સનાતન ધર્મનું
 ગુણુ કરવા વ્યસ્ત બની ગયા હતા માર્ટિનો સિપાહીઓની આ
 દલાથી સેનાપતિને વાકેફ કરવા તૈયાર થયો પરંતુ તે વડા સેનાપતિને
 પગભારી રીતે આમાનું કંઈ જણાવી શકે તેમ નહોતું સગદારી
 કાર્યપદ્ધતિ મુજબ તેને બધી વાત મદદનીશ આજુબાજુ જનરલને
 લખી મોકલવી પડી. વડા સેનાપતિને અમાથી આ બાબતની ખબર
 પડી હતી. તેને જણાયું હતું કે, આ બાબત કંઈ પણ કરવું જોઈએ.
 રડ મી માર્ચે તેણે સિપાહીઓને હથિયારો વાપરતા શિખવાની
 નિશાળની મુલાકાત લીધી એને આગલે દિવસે તેને ખબર મળ્યા
 કે, ‘સિપાહીઓ આપની સાથે કંઈ વાતચીત કરવા માગે છે’ આ
 પછી સેનાપતિએ તેઓની સમક્ષ પોતાના વિચારો જણાવવાનું નહીં
 કર્યું. સિપાહીઓને એકલા કરવામા આવ્યા. દેશી ‘ઝોહિસરો’ સેના-

શક્તિ સમક્ષ આવી ઉભા સેનાપતિ એન્સન, હિયર્સેની માફક હિદીમા બાપણુ કરી ચક્રતો નહિ, તેથી લેફ્ટેનેન્ટ માર્ટિનો તેના વચ્ચેના હિદીમા સમજાવવા તૈયાર થયો હતો. બાપણુ વખતે વડો સેનાપતિ યોદ્ધા બોલી બોલી જતો, તે દગમ્યાન માર્ટિનો તેના હિદી અનુવાદ સિપાહીઓને સમજાવતો. ત્યાર બાદ વડો સેનાપતિ પોતાના કહેવાનો અર્થ બગાળતો સજાય છે કે નહિ એમ પૂછતો એ બાપણુ પૂરું કરવામાં આવ્યું. બાપણુનો બાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો —

“સૈનિક પુરુષોને નવી બહુ વાપરવાની કળા શીખવવા માટે અહિં એક નિશાળ સ્થપાઈ છે, તેમાં જે સિપાહીઓ તથા ઓશિસરો એકત્ર થયા છે, તેઓને હું કેમકે કહેવા ઇચ્છું છું પોતાપોતાના કર્તવ્યમાં હોશિયારી દર્શાવવા માટેજ ઓશિસરો પોતાપોતાના ઓદ્યાપર નીભાયા છે, તે માટે મને ખાતરી છે કે, તેઓ આ વખતે પણ એ હોશિયારી બતાવી આપશે અને તેઓના તાબા નીચે જે લોકો છે. તેઓના અને બધા દેશી હાથગના ઉપકાર માટે પોતાની શક્તિ અને કર્તવ્યગતિથીના વાપરશે તેઓ જે સરકારનું કામ કરે છે, તે સરકાર ઉપર નકામો સંદેહ ગળી પોતાના મનને ગભગભી મૂકવું એ ભ્રમિત નથી હવે સૈનિકોને અગાઉ કરતા ઉત્કૃષ્ટ બહુ માટે અગાઉ કરતા વધારે ઉત્કૃષ્ટ ટોટા વાપરવાની જરૂર પડી છે ટોટા જે કામગીરી બતાવવામાં આવ્યા છે, તે જોઈ કેટલાક સિપાહીઓને સ્પષ્ટ પડી છે કે ‘મરદાર અમારો સનાતન ધર્મ નષ્ટ કરવા માગે છે.’

“આ સંદેહ કેટલો ખોટો છે, તે યોડો વિચાર કરવાથી તસ્ત બહુસરો આવી ચુકિતથી બધાને વટવાવવાથી સરકારને શો ફાયદો?

સરકાર ક્યો કુદેશ પાગ પાડવા માટે બધાને ધર્મશ્રેષ્ઠ કરે, એ શું કમઝૂબી રીતે સમજવી શકશે ? હું ખુદશી રીતે જણાવુ છું કે, હિંદીઓના ચાલતા આવેલા આચારચિંતામાં અડચણ નાખવાને અગર હિંદની જુદી જુદી ભતિના કિમાલવાપમાં વિધન નાખવાની સરકારે કદી ધ્યાન કરી નથી. મને આશા છે કે તમે બધા એ ખોટા સંદેહ હલકાથી હાટી દહાડશે.

“જે ટોટા તમે સિપાહીઓ યુક્તિપૂર્વક આપતિ જણાવજે, તે ટોટા સિપાહીઓને વાપરવા દેવામાં આવશે નહિ, એવી વાત સેનાપતિઓએ જણાવી છતાં પણ અપરા સિપાહીઓને એ વચનોમાં વિશ્વાસ પેઠો નથી, હલકુ તેઓએ એવા કાર્ય કર્યા છે કે તે ખરા સૈનિક પુરુષને ન છાજે તમારે તમારી પ્રતિપાલક સરકાર અને તમાગ કપરી અમલદારોનો હુકમ માનવે જોઈએ એ જ ખરા સૈનિક પુરુષનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે આની નાફગમાની માટે કેવા પગલા લેવા એ સરકાર બહુ સાગી રીતે જણે છે હું જગપણ અચકાયા વિનંત કહું છું કે એ બધા નાપરમાન સિપાહીઓને સખતમાં સખત સખ જોગવવી પડશે,

“પગલુ કેવળ બીક બતાવવી એજ આરો કુદેશ નથી જેઓની છાનીપર સાહમ અને સત્કાર્ય દર્શાવનારા ચિહ્નો શોભે છે તેઓને કર્તવ્યનો બોધ કરવો એ અઝાજનું ગણાય, એ હું બહુ માની રીતે સમજુ છું. હું તેઓને ખુદશી રીતે જણાવુ છું કે સરકાર આ વિસ્તાળ દેશના રહેવાશીઓમાંના કોઇના આચારચલણને હગ્ગત કરશે નહિ જીવિખમાં પણ સરકાર એ બામતમાં હંમેશા તટસ્થ રહેશે. જે જે દેશી ઓફિસરો અહીં એકત્ર થયા છે. તેઓ પર મને પૂરો વિશ્વાસ

છે. મને આશા છે કે તેઓ આ બાગત પોતપોતાના નાજાના સિંધા-
હીઓને સમજાવશે. મને વિશ્વાસ છે કે તમે પવિત્ર સૈનિક, ક્ષત્રિય
કલક જૂની નાખવાના પ્રયત્નો કરશો અને આટલા ફિર્સ સુધી
લગ્નમા રહી જે ક્રિમલ ચરિત્ર બતાવતા આવ્યા હો તે દલન ચરિત્ર
હવે જાળવી મળશે ”

વડા સેનાપતિ અટક્યો. હિયર્સેએ સિપાહીઓની માતૃભાષામા
બરાકપુર મધ્યે જે ભાષણ કયું હતું, તેનું કંઈ પગિણામ આવ્યું
નહોતું. સિપાહીઓ પોતાના સેનાપતિના મુખમાથી હિંદી ભાષામા
સાત્વનતા વચ્ચેનોનો અનર્જલ પ્રવાહ નીકળતો સાબળ્યા છતાં સરકાર
તરફ વફાદાર રહ્યા નહોતા તેઓ અત્યારે વડા સેનાપતિના અગ્રેજ
ભાષણના ભાષાતરથી સંતોષ પામે એ સર્વથા અસંભવિત હતું જે
ઓફિસરો સેનાપતિ સમક્ષ ડભા હતા, તેઓએ જ પૂરેપૂરું ભાષણ
સાંભળ્યું હતું. ભાષણ પૂરું થયા બાદ તેઓમાના એ ત્રણ જણે
આર્ટિનો પામે જઈ જણાવ્યું કે, ‘ વડા સેનાપતિએ ભાષણ વખતે
અમારા પ્રત્યે જે માન દર્શાવ્યું છે તે માટે અમે તેમના ધણા
આભારી છીએ જો કે અમે સરકારનું અનિષ્ટ કરવા તૈયાર નહિ
થઈએ, જો કે સરકારના સાગ આશય પર અમને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે.
તોપણ અમે દીલગીરી સાથે જણાવીએ છીએ કે, ટોટા નિષ્ઠ અત્યારે
જે કંઈ કહેવામા આવ્યું છે, તેથી એક જણને ખાતરી થઈ હશે, પણ
ખીજા દશ હજાર લોકોને એ વિશે પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ નથી સરકાર
ટોટાદાગ બધાને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાની છે એવો વિશ્વાસ અત્યારે ચોત-
ગ્ગ ફેલાઈ ગયો છે. કેવળ અમારા હાથ નીચેના સૈનિકોને જ એવી
શ્રદ્ધા મેંસી ગઈ છે એટલું જ નહિ પણ તેઓના મામના ગ્રધા

લોકોને તે પર દંડ આપ્યા બેસી ગઈ છે સૈનિકો નવા ટેંટા વાપરવા
 તૈયાર છે. પરંતુ એ લોકો પાળવા જતા તેઓને જે સામાજિક
 બહિષ્કાર ભોગવવો પડશે, તે પર વિચાર કરી જોવાનો અમે અમારા
 સ્થરછત્ર સ્વરૂપ વડા સેનાપતિને વિનવતી કરીએ છીએ તેઓ ટેંટા
 વાપરવાથી હમેશને માટે જાતિ બહિષ્કૃત થશે, તેઓના કુટુંબીઓ
 તેઓને સહાને માટે તજશે સગાઓનો લોકો પાળવા ખાતર, પોતાના
 સેનાપતિઓને વશ રહેવા ખાતર, તેઓને જાતિબદ્ધ, વર્મબદ્ધ અને
 સ્વમનોથી છૂટા પડી આ સસાગમા હમેશને માટે અપાર દંડ
 ભોગવવું પડશે. ” માર્ટિનોએ ઓક્સિરોનો આ સંજોગ વડા સેનાપતિને
 પહોંચાડવાનું વચન આપ્યું તેણે પોતાનું વચન પાળ્યું તેણે
 આગ્રહ જનરલને પત્ર લખ્યો તેમાં ખુદની રીતે જણાવ્યું કે
 ‘ સિપાહીઓમાં વધુ બુદ્ધિમાન અને વિશ્વાસુ માણસો છે.
 એ મનાઈ છે કે અમે અમાગ સેનાપતિઓનો લોકો પાળવું,
 પરંતુ આવી તાબેદારી માટે અમને અમારા સમાજમાં પુરુષો દંડ
 ભોગવવું પડશે. હું અત્યાર સુધીમાં હિંદીઓનો મનોભાવ જે પ્રમાણમાં
 જણી શક્યો છું તે પરથી મને જણાય છે કે, તેઓની આ વાત
 અનિશ્ચયોક્તિમય નથી હિંદીઓના હૃદય ધર્મબદ્ધ થવાને બદલે
 સરકારી જાય છે તેઓની કલ્પના ધણી બધી દરરોજ બતાવી તેઓને
 અધીગ અને ઉન્મત્ત બનાવી ચૂકે છે તેઓનો દરિયા વિષય સર્વાંશે
 યુક્તિબહિર્ભૂત અને અસંભવિત હોય છતાં તેઓ તે પર વિશ્વાસ
 રાખતા અહુમાત્ર સંકેત રાખતા નથી આજ સમય દરમ્યાન આ
 વિશાળ દેશના રહેવાસીઓ શા માટે આટલા બધા ઉરકેગાઈ મળ્યા
 છે તે હું બરાબર સમજી શકું નથી. પરંતુ મને ખાતરી છે કે નવા

ટોટા પર ગામ અને ફુકરની ચરખી લગાડેલી છે એવી જે વાત ફેલાઈ છે તે આ ઉરકેણી અને સદેહનું મુખ્ય કારણ નથી અપ-
વિત ચરખીવાળા ટોટા મારા મત મુજબ એ ઉરકેણીનું ગૌણ કારણ
ગણાવું જોઈએ ” લેફ્ટેનેન્ટ માર્ટિનોનો આ પત્ર આશ્ચર્યજનક જનરલની
ઓફિસમાંથી વડા સેનાપતિ પાસે ગયો. સેનાપતિ એન્સન ઉંડા
વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયો. તેણે તેજ દિવસે મવર્ન જનરલને લખી
મોકલ્યું કે “ શિક્ષાગારના સૈનિકો સત્વર છે અને સત્વર રહેશે,
એ બાબતમાં મને કંઈ સંદેહ નથી પરંતુ તેઓ પોતાપોતાના સમા-
જમાં કેવી રીતે મહત્ત્વ ઠગશે, એનો હું વિચાર કરું છું ” હવે
કરવું શું ? બપોલ કરને અગાડી પેઠે કેવી રીતે સાત કરી શકાય ?
એન્સન વળી ગંભીર વિચાર કરવા લાગ્યો, તેને કંઈ રસ્તો મળ્યો
નહિ, બાષણથી કે બચ્ચી થાનિ જાગવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જણાયો.
એમ કરવાથી તેઓના હૃદય વધારે ઉરકેરાશે અને સરકારને પોતાના
ધર્મનો નાશ કરનાર શત્રુ ગણશે એન્સને એક વખત નવી બહુકોના
શિક્ષાલયો બંધ કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ એમ કરવાથી
તો કાયરતા જણાઈ આવે એવો શક ઉત્પન્ન થયો છેવટે એન્સને
નહી કહ્યું કે ટોટાના જે કામગીરી ઉપર શક મળવામાં આવે છે તે
કામગીરી વિશે ભિરનથી કંઈપણ સમાચાર ન આવે, ત્યાંસુધી અબા-
લાના શિક્ષાલયમાં ટોટા વાપરવાનું બંધ રાખવું એ વધારે ઉચિત છે.

આ તરફ મવર્ન જનરલ કલકત્તાના વિશાળ મહેલમાં બેઠો
બેઠો અબાલાના શિક્ષાલય વિશે વિચાર કરતો હતો. શિક્ષાલય
બંધ કરવાનો વિચાર તેને બરાબર જણાયો નહિ તેણે વડા સેનાપતિ-
ને લખી જણાવ્યું કે, “ અબાલાના શિક્ષાલયમાં જેઓને નવી

અંકુકો વાપરવાની કળા શિખવવામા આવે છે તેઓ ટોટા વાપરવામાં
કંઈ આનાદાની કરશે નહિ ટોટાનો કામળ શુદ્ધ છે સિપાહીઓના
ધર્મમા ખસેલ થાય, એવો કોઈપણ પદાર્થ કામળ ગનાવવામા વપ-
રાયો નથી. અત્યારે જો આપણે ટોટાની વપરાશ બંધ રાખીશું,
શીખવા આવેલા સિપાહીઓને પૂગ કેળવ્યા સિવાય તેમને યોગ્યતાને
સ્થળે પાછા મોકલી આપીશું તો આપણે ઉદ્દેશ પાર પડશે નહિ એથી
તેઓ ધારશે કે ટોટામા જરૂર કંઈ અપવિત્ર પદાર્થ હતો, સરકારે
સમજ્યા વગર ગેરવાજમી રગ્તો લીધા હતા હવે યોગ્યતાની બુદ્ધ
જણાવાથી એ રગ્તો છોડી દેવામા આવ્યો છે. આવા વિચારથી
સરકારની યુક્તિ અને દડતાને હાનિ થશે આ ઉપરથી મારો અભિ-
એવો છે કે આ માલાના સિક્ષાલયમા ટોટાની વપરાશ બંધ પાડવી
નહિ. એથી શીખવા આવેલા સિપાહીઓના ચાનતા આવેલા સરકાર-
મા ફેરફાર થશે નહિ કારણ કે તેઓ સમજી ગયા છે કે, ટોટાના
કામળમા ધર્મ અને જાનિને હાનિ કરે એવું કંઈ નથી તેઓના
શિશ્વાસ પગથી બીજા સિપાહીઓ પણ સમજશે કે નવા ટોટામા
કોઈપણ જાતનો અપવિત્ર પદાર્થ નથી. પરંતુ જો ટોટાની વપરાશ
અકસ્માત બંધ પાડવામા આવે તો સિપાહીઓ અગાઉ કરનાં
વધારે વહેમાશે અને સરકાર ઉપર વધારે અદાશ્વય
ચાલ જશે એમ થશે તો તેઓને આ સંદેહ અને અમદા
દૂર કરવાનું કામ બવિષ્યમા અસાધ્ય થઈ પડશે.” મર્નિંગ જનરલે
આ યુક્તિનું અવલંબન કરી અંબાલાના સિક્ષાલયમા ટોટા વાપર-
વાનો દુકમ આપ્યો. તેણે ધાર્યું કે, ટોટાની વપરાશ બંધ પડ્યાં
સરકારની નબળાઈ ખુલ્લી પડી જશે. નબળાઈને બદલે દુકમ

દર્શનતા વિષત્તિની શકા ધીમે ધીમે હજુ થઈ જશે આ રીતે અંગા-
લાના શિક્ષાલયમાં ટોટાની વપગશ યાત્રુ રહી સીખવા આવનાર
સિપાહીઓને ટોટા આપવાનો હુકમ થયો.

ગવર્નર જનરલનો પત્ર આ માલા પહોંચે તે દરમિયાન પડો
સેનાપતિ સીમલા ગયો હિમાલયની ખુશનુમા હવા તેને બહુ પસંદ
પડી તેણે આનંદના ભાગમાં ગવર્નર જનરલને લખ્યું કે “ સીમ
લાનું દરમિયાન આત્મારે બહુ ગમણીય છે એના હજુ પાણી પશુ ઉત્કૃષ્ટ
છે. મને આનંદ બહુ પૂર્વક દર્શન થાય છે કે આપ પણ અહીં આવી
આ ઉત્કૃષ્ટ અખોડવાના બોડના બની તદુન્મતીમાં પ્રવિષ્ટ કરો, ” પરંતુ
અન્યારે તદુન્મતીમાં વધારો કરવાનો સમય ન હોતો, હિમગિરિની
સોબા જોઈ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો સમય ન હોતો પચનદના
ફળદ્રુપ હિયા મેદાનોથી માડીને અંગાળાના ફળદ્રુપ નીચા મેદાનો
સુધીનો મુલક વોગ અધિકારથી વ્યક્ત ગ્લો હતો મદા એ સ્થળેથી
વિષજનક સમાચારો આવતા જતા હતા ગવર્નર જનરલ બચવર
સદેહથી ચિંતાતુર બની ગયો હતો સિપાહીઓની નાશ-માનીથી
અગાઉ જેની આગેના ભડકા અગાધુમ્ની છાવણીમાં પ્રગટ થતા
હતા, તેવા ભેદી ભડકા બીજા સ્થળોએ પણ પ્રગટ થવા લાગ્યા.
એપ્રિલ માસના મધ્ય ભાગમાં એવા બનાવો દરોજ બનવા લાગ્યા.
સગકારે ટોટા વાપરવાની બાબતમાં જે હુકમ કર્યા હતા, તે અંગા-
લામાં સીખતા આવેલા સિપાહીઓએ જાપ્યો હતો સિપાહીઓ
ચેતવણના ટોટા મીણ અમર ની દ્વાગ બીના કરી લેતા હતા.
ટોટાની વપગશ બધ ન પડતી તેઓમાં કોઈ પણ જાતનો અસ-
હય જણાતો નહોતો રૂઢ-રે અમાગ ધર્મમાં હાથ નાખ્યો છે,

એવી શકાપણુ તેઓને પ્રગટ થઈ નહિ તેઓ આ પ્રમાણે સતોષી
 અને સદેહ વિનાના હોવા છતાં નાન બહાગ થરાની બીક તેઓના
 હૃદયમા દડાડે દડાડે મળવાન થતી જતી હતી. તેઓ સગકારના
 હુકમથી ટોટા વાપરતા હતા જેનો અર્થ કરવા માટે તેઓની નાતની
 સ્પષ્ટ મના હતી, છતાં તેઓ અસ કોચે વિધર્માં લોકોની વાત પર
 વિશ્વાસ રાખી તેને સંસ્કૃત કરતા એ માટે જરૂર તેઓને નાત બહાર
 થતુ પડે તેમ હતુ. સિપાહીઓને હાંડી બીક પેલી ગધ હતી કે
 આપણી નાન આપણને હ મેશને માટે તિરસ્કારની નમરે જોગે મુખ
 અને શાન્તિની આશાથી જનની જન્મ જૂમિને શરૂ જતા આપણ
 કુટુંબીઓ આપણને હડધૂત કરશે, વટલેલા ગણી નાત બહાગ કાઢશે.
 સિપાઓના હૃદયમા આવા શકાઓના મોખ પ્રચડ વેગે ઉછળતાં
 હતા. એ અગમ્ય સાથે હવે અંમાણ પ્રચડ કુતાશનની ગમણિ
 ખતી ગયુ દર ગત્રે યુરોપિઅનની છાવણી, મુઝામ, દવાખાનુ, સિપા-
 હીઓની બેરેકો વગેરે દરેક સ્થળે અગ્નિના બડકા જણાવા લાગ્યા.
 અંમાણના કૃપા અમલદારો અમકયા, પ્રચડ મીઝકાળમા રાતને
 વખતે આવા બપકર બડકા જોધ બધાને શકા ઉત્પન્ન થઈ. આ
 આકસ્મિક ઘટનામા જેઓ જોડાયા હોય તેઓને પકડી મોઝ
 સળ કરવા માટે ન્યાયાધીશોની નીમણુક થઈ, પણ તેઓનો પ્રયત્ન
 સરળ થયો નહિ તેઓએ ધણી મહેનત કરી ધણી તપાસ કરી,
 પરંતુ કોઈને અપગધી તરીકે સાબીત કરી શક્યા નહિ રર મી એપ્રાએ
 સૈનિક વિદ્યાલયના એક સિપાહીનું ધર બળી ગયુ, તે પછીની રાત્રે
 ૬૦ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓના ૫ વરો બળી ખાખ થઈ ગયાં.
 એતુ કહેવાય છે કે એ માસની આખરમા શિક્ષાલયના એક સિને

સાક્ષી આપતા જણાવ્યું કે ટોડા વાપરવાનો હુકમ આપવામા આવ્યેદ હોવાથી સિપાહીઓએ બધા મકાનો બાળી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ^૧ પરંતુ ન્યાયાધીશોની તપાસમા કોઇ પણ મુનેહગાર તરીકે સાબીત થયું નહિ, કોઇ પણ તેઓ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક સાક્ષી આપવા તૈયાર થયું નહિ સાક્ષીઓને પણ ખરી ઘટના જણાવવા માટે કોઇપણ જાતની બીક બતાવવામા આવી ન હોતી ^૨

વડો સેનાપતિ બે વરસ થયા આ દેશમા હતો, બે વગ્ન થયા દેશી સિપાહીઓના આચારવ્યવહાર જોતો આવ્યો હતો પરંતુ તે તેઓનો મનોભાવ સમજી શક્યો નહોતો વડો સેનાપતિ પોતે ક્યુલ્ક કરે છે કે, “ અમ્બાલાના બનારને લીધે હું ભારે મુઝવણમા આવે શક્યો છું દરરોજ રાત્રે આટલા બધા ધર સળગી ગયા છતાં કોઇ મુનેહગાર પકડાયો નહિ એ ભારે નવાઇ જેવું છે ” એપ્રિલ માસની આખરમા તેણે મવર્ન જનરલને લખ્યું કે, “ આપણે અમ્બાલાની બેદી આંખોના કોઇ પણ મુનેહગારને પકડી શક્યા નથી એ અતિશય નવાઇ જેવી વાત કહેવી જોઇએ નીચ લોકો જેને પોતાને માટે અનિષ્ટકર માને છે, તેનું વેર વાળવા ખાતર છૂપી રીતે કેવા કાવતરા દરી પ્રચ્છર એકત થયા છે, અને જો આ બનાવ વિશે કંઇપણ જાણ છે, તેઓ એ પ્રગટ કરી શકે તેમ છતાં બીકથી કેટલા બધા સાહસ-શૂન્ય બની ગયા છે, તે આ વડે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે ” આ લખાણ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, અંગ્રેજ રાજપુરુષો બધી બાબતમા હડા ઉતરવાને શક્તિમાન ન હોતા. હિંદીઓના મનોગત વિચારો

૧ Holmes, History of the India Mutiny 191

૨ Kaye, Sepoy War Vol I. P. 591—563

(૩૬૧)

હોંઘવાની શક્તિ તેઓમા નહોતી. તેઓ કેવળ બકાગના દેવાથીજ વૃષ્ટ થતા દરેક વિષયમા જીડા ઉતરી કર્તવ્ય નહી કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની એકાગ્રતા તેઓમા નહોતી દેશી સિપાહીઓ અંગ્રેજો ઉપર કેટલા બધા ગુસ્સે થયા છે, તેઓ કેટલા તિરસ્કારથી અંગ્રેજો સામે નજર કરે છે, એ પણ સેનાપતિ એન્સનના પત્ર પરથી જણાઇ આવે છે સિપાહીઓએ પોતપોતાના અદરોઅદગના કબજા પતાવી દીધા હતા, કુસ પને ક્યારનો નસાડી મૂક્યો હતો હવે તેઓ એક સંપથી અંગ્રેજો સામે જવા માટે તૈયાર થયા હતા કંઈક નક ખોળના હતા, તક મળ્યે અંગ્રેજો પર તૂટી પડવા તૈયાર હતા તેઓના હૃદય અંગ્રેજ અમલદારોનું છુર કરવાની ઇચ્છાથી પરચમય બની ગયા હતા અને દરેકના મુખ અંગ્રેજ અમલદારોએને પોતાનો છૂપો અનિશ્રામ જણાવી દેવા માટે સદાને માટે બંધ મઠ ગયા હતા

વખત ધીનવા લાગ્યો અનત ડાક-સોતને વિષે દિયો પછી દિવસો, સપ્તાહ પછી સપ્તાહ, માસ પછી માસ વિલીન થવા લાગ્યા, પરંતુ સિપાહીઓ શાંત અને નિરુદ્દેશી ન બન્યા જે બચકર ધટનાથી હિંદનું આકાશ છવાઇ ગયું હતું, તે વિશ્વય પામી નહોતી એક હાથ જેવડું વાદળ ધીમે ધીમે વિશાળ થતું થતું ધીમે ધીમે બચકર રૂપ ધારણ કરી અંગ્રેજોની આનંદમય ચીર્તિને ઓસવા તૈયાર થઇ રહ્યું. પહેલાં ધણીખરાઓએ અનુમાન કર્યું હતું કે, સિપાહીઓમા કેવળ હિંદુ સિપાહીઓજ દસ્કેગાઇ ગયા છે બરાકપુરની ૩૪ મી રેજિમેન્ટની તપાસ વેળા ન્યાયાધીશોએ નહીં કર્યું હતું કે એ રેજિમેન્ટના સિખ અને મુસલમાન સિપાહીઓએ કે ૩૫ થી ૪૦ જાતની નાશરમાની બતાવી નથી. અરતગ્ધ થયેલી ૧૯ મી રેજિમેન્ટમા પણ કેવળ હિંદુઓજ સરકાર

(૩૬૨)

પર અતિશય શુભે થયા હતા એ વાતપર પણ દરેકને બરોસો પડ્યો હતો. પરંતુ એ વિશ્વાસ ખોટો હતો કે નહિ, હિંદુ-મુસલમાનના સંયુક્ત દાનસ્તાનથી છ' સ ૧૮૫૭ના પ્રખ્યાત યુદ્ધની ઉત્પત્તિ થઈ હતી કે નહિ, તે બાબતની ચર્ચા અમે પછી કરીશું. વર્તમાન સમયે મવર્નર જનરલની નજર આગળ તો હિંદુ મુસલમાન એકજ હારમા મૂકાયા હતા. એપ્રિલ માસ પૂરો થતા ન થતા મવર્નર જનરલ સમજી શક્યો હતો કે જે હિંદીઓએ એક વખતે અમારૂં બળ વધાર્યું છે, અમને મુશ્કેલીમાંથી બચાવ્યા છે, તેઓ બધા અત્યારે અમારી વિરુદ્ધ ખડા થયા છે. હિંદના હિંદુ અને મુસલમાન-બધા અમારૂં અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થયા છે.

આ દારણ વખતમા વડા સેનાપતિએ બહુજ ધીગજ અને વિચારથી કામ કરવાની જરૂર હતી પરંતુ જનરલ એન્સન એવી કાર્યકુશળતા દર્શાવી શક્યો નહિ. હિંદનું આકાશ ધીમે ધીમે ધનધોર બનતું જતું હતું-નવા વાદળા વધતા જઈ ધીમે ધીમે પ્રલયકાળની સૂચના આપી રહ્યા હતા, એ વખતે પણ વડા સેનાપતિને બાન ન આવ્યું જેના હાથમા લશ્કરી કેસેડેની જવાબદારી હતી, જે સૈનિક વિભાગમા બધા કાર્ય માટે જવાબદાર હતો, તે આ વખતે ધગમાન દ ભોગવતો ભોગવતો હિંમતવાન વાયુ સેવતો હતો. વિપત્તિ ધીમે ધીમે બચકરૂં રૂપ લેતી હતી, છતાં તેને એ બાબતની કંઈ ચિંતા નહોતી. આ વખતે શુ કરવું જોઈએ, પ્રકેરણેલા સિપાહીઓના હૃદય શાત કરવા માટે કયા કયા ઉપાયો કામે લગાડવા જોઈએ, વગેરે વિચારો કરવામા મવર્નર જનરલની મતિસભા બાકુલ થઈ રહી હતી પરંતુ વડો સેનાપતિ એ બધી ચિંતા તણ દૂર આવેલી

પરંતુ માણસો સૌથી નિહાળવામા મલકાવવા જની ગયો કલકત્તા એ વખતે સારી આબોહવાવાળું સ્થાન ગણાતું હતું, વડો સેનાપતિ પણ કંઈ માદો નહોતો, છતાં તે આ સમયે નયિતપણે સ્ત્રીમલામા બેઠો હતો. ગવર્નર જનરલની મત્રિ-સભા સાથે તેને કશો સંબંધ નહોતો. મત્રિમલાના કાર્ય સાથે કંઈ સંબંધ ગણ્યો નહોતો છતાં તે પોતાનો પગાર પૂરે પૂરો લેવામા ચરમાતો નહોતો. વડો સેનાપતિ તરીકે તેને વાર્ષિક એક લાખ રૂપીઆનો પગાર મળતો હતો એ સિવાય ગવર્નર-જનરલની મત્રિસભામા કામ કરવા બદલ તેને વાર્ષિક સાઠ હજાર રૂપીઆનો પગાર પેલા પગાર ઉપરાંત મળતો હતો અમે અમારું કંઈ તેમ સેનાપતિ એન્જન આ સમયે કલકત્તામા નહોતો, દૂર આવેલા હિમાલયના શીતળ ચિખરપગ આનંદ ભોગવતો હતો. આથી તેનાથી હિંદી કારેબાગ સમિતિમા ભાગ લઈ શકાતો નહિ; તો પણ તેણે એ સમિતિમા ભાગ લેવા બદલ મળતો પગાર લીધો હતો.^૧ ગરીમ હિંદના પૈસા આ રીતે નકામા ખર્ચાયા હતા હિંદની ગરીબડી પ્રજાને સુખશાન્તિમા ગણવા માટે જે પૈસા એકત્ર કરવામા આવ્યા હતા તે પૈસામાથી આના બચકો વિપત્તિના સમયની ચરુ-આતમા સારાના સૌથી વડા શાન્તિબદ્ધક સૈનિક અમલદાર પોતાને ભાગ દરેજ બળવા વિના ચીકાર્યો હતા.

હાઈ કેનિંગને જે શકા હતી, તે આખરે ખરી પડી હિંદ અને મુસલમાન એક જ હદેશ પાગ પાડવા માટે એકત્ર થયા હતા, તેની સાબીતિઓ ધીમે ધીમે મળવા લાગી સરકાર નવી બંદુકને જ આ અશાન્તિનું મૂળ કારણ ગણતી હતી કારણ કે તેમા ચરખીવાળા

(૩૬૪)

ટોટા વાપરવા પડતા હતા હિંદુઓ ધર્મબ્રબ્ધ થવાને બહાને ઉસ્કે-
શર્ધ ગયા હતા એ અમલદારો બરાબર સમજી ગયા હતા પાચદળ
સેનામાં હિંદુઓની સખ્યા વધારે હતી, એથી ઉલટું ઘોડેસ્વાર
સેનામાં મુસલમાનો વધુ પ્રમાણમાં હતા આથી પાચદળ સેના જ
અમલદારોના સહેલનું સ્થળ હતું તેઓએ આ સેના પર તીક્ષ્ણ
દષ્ટિ ગમી હતી. પરંતુ હવે ભિરતથી સમાચાર આવ્યા કે, ઘોડેસ્વાર
સેના પણ સરકાર વિરુદ્ધ ઉસ્કેગાઇ છે

ભિરત એક પ્રસિદ્ધ લસ્કરી હાલ્દીની મથક હતું અહીં ગોરા
અને દેશી, દરેક વર્ગના સિપાહીઓ ગહેતા હતા અહીં તોપચીઓનું
એક મુખ્ય મથક હતું પાચદળ અને ઘોડેસ્વાર બંને વર્ગના વીર
યુરુષો વીર ધર્મ પાળવા માટે અહીં રજાનિયુષ્ઠ સેનાધ્યક્ષોના
તાગમાં પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા અહીં નવા ટોટા બનાવવાનું
મોડું કાગખાતું હતું હાવણી કાલી નદીની એક શાખા દ્વારા બે ભાગમાં
વહેવાર મળી હતી એની લગભગ ૫ માઇલ અને પહોળાઇ ૨
માઇલની હતી ઉત્તર દિશામાં ઓશિસરોના મકાનો હાગબધ બાંધેલા
હતા, તેની પાસે ગોગ સૈનિકોની બરાકો આવેલી હતી ગોરા સિપા-
હીઓના રહેઠાણથી ધણે દૂર નદીને પેથે પાર દેશી સિપાહીઓનું
મથક હતું આ રીતે ભિરતમાં ગોગ ને કાળા સિપાહીઓ એક જ
સ્થળે વસતા નહોતા બંને વર્ગોની હાવણી એક બીજાથી ધણે દૂર
આવેલી હતી આ વખતે ભિરતમાં ૧,૮૫૩ ગોગ અને ૨ હરર દેશી
સિપાહીઓ થાણુ નાખી પડ્યા હતા

ભિરતના સિપાહીઓ સરકાર પર ગુસ્સે થયા છે, એ સમાચાર
અગાઉથી ફેલાઇ ગયા હતા. આથી વાચન્ય પ્રાંતની બંધી હાવણી-

ઓના સિપાહીઓ મિરતના બનાવે બાણવા માટે તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા બધા એક બીજાને મિરતના સમાચાર પૂછતા હતા, દરેકની આવતા ખુસાફર અથવા દૂર રહેતા પરિચિત બધું સમજા મિરતના સમાચાર બાણવાની ઉત્સુકતા દર્શાવતા હતા તેઓની કુતૂહળતા હૃદયને વિશે વિલીન થઈ ગઈ નહિ એપ્રિલ માસમાં મિરતની જનતાપૂર્ણ છાવણીને વિશે, બજારના અસખ્ય લોકોના ડોલાહલને વિશે લોકો અવશ્ય બન-નારી ઘટના-કોઈ આકસ્મિક સમાચારની રાહ જોતા હતા દરરોજ એ કુતૂહળતા વૃદ્ધિ પામતી હતી, દરરોજ સિપાહીઓ અંગ્રેજો વિશે નવી નવી વાતો સાંભળવા લાગ્યા. તેથી તેઓ પોતાના મગજને શાંત રાખી શક્યા નહિ અંગ્રેજો અમાગ ધર્મનો નાશ કરવા તૈયાર થયા છે, એ વિશ્વાસ દિવસે દિવસે દૃઢતર થતો ગયો. એવું કહેવાય છે કે જે નીચ લોકો સાધારણ પ્રજાને સગકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા ખાતર જુદે જુદે મ્થાને બટકતા હતા, તેઓમાનો એક એ વખતે જોગી અમર ફકીરના વેશમાં મિગત રહેતો હતો. એ માણસ હાથીપર સ્વારી કરી રંગા નીડળતો. એની બાથે નોકર ચાકરનો પાર નહોતો. એનાપર પોલિસને શક આવ્યો પોલિસે તેને ચોવીશ કલાકમાં તે જગો છોડવાનું ફરમાવ્યું. એ શક પડતો માણસ પોતાનું ગહેડાણું છોડી ગયો ખરો, પણ તેણે મિગત છોડ્યું નહિ ધણાએ અનુમાન કર્યું હતું કે તે મિગતની કોઈ રેનિમેન્ટમાં જોડાય ગયો હતો.

મિરતની મારક બીજે કોઈ રથને ચરખીવાળા ટોટા સજ ધમ્મા એવી ગભીર ઉશ્કેરણી ફેલાઈ નહોતી પ્રજાના હૃદય ધર્મબદ્ધ થવાના સદેહથી મિરતમાં જેટલા ઉશ્કેરવા હતા, જેટલા બીજે કોઈ રથને

હકગયા નહોતા, મિરતમા હસ્કેરણી વધતી ચાલી, છેવટે તો છેલ્લી હદે આવી પહોંચી થોડેસ્વાસ્તી ત્રીજી ટુકડી એ વખતે મિરતમા હતી. સાહસ અને વીગતવા એ ટુકડી પ્રસિદ્ધ હતી લોર્ડ લેકે એની રજુ-નિપુણતાના મુક્તકે વખાણ કર્યા હતા લોર્ડ લેકના તાબામાં તેણે લીલ્હી, લામ્બારી અને હરતપુરની લડાઈમાં અસાધારણ યોદ્ધા બતાવ્યું હતું. ત્યાં બાદ અફઘાનિસ્તાન અલીવાલ અને સોહાબોનમાં પણ તે થોડેસ્વાગેની બહાદુરી ખિલી નીકળી હતી એ ટુકડીના બધા થોડેસ્વારો બીજી બધી ટુકડીઓના થોડેસ્વારો કરતા કુલીન વર્ગના હતા તરવાર એ તેઓનું મુખ્ય અસ્ત્ર હતું, કોષકોષ બહુક પણ વાપરતા હતા, એપ્રિલ માસમાં આ થોડેસ્વારોએ સૌ પહેલા પોતાના સેનાધ્યક્ષને હુકમ માનવાની ના પાડી તેઓને કોષપણ જાતનું નવું હથિયાર આપવામાં આવ્યું નહોતું, નવા હથિયાર વાપરવાનું કોષ નવું સાધન પણ આપવામાં આવ્યું નહોતું તેઓ પોતાના જુના હથિયારો વાપરતા હતા કેવળ અત્યાગ મુખી જે ટોટા તેઓ દાતે કરી વાપરતા હતા તે હવેથી હાથે કાપવાની પદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી જે ઉદ્દેશને માટે એ પદ્ધતિ શરૂ કરવામાં આવી હતી, તે ઉદ્દેશ સમજાવવા માટે કર્નલ રમાઇથે બધાને કવાયતના મેદાનપર એકત્ર થવાનો હુકમ આપ્યો હતો ૨૪ મી એપ્રિલે સવારમાં બધાને કવાય-તના મેદાનપર એકત્ર થવાનું હતું તેને આગમે દિવસે સપ્તાહમાં વખતે જાવણીમાં જાહેર થયું કે થોડેસ્વાર સૈન્ય ટોટાને અટકવાની ના પાડે છે ૨૩ મી એપ્રિલે સેનાપતિને હુકમ જાહેર થયો તેજ દિવસે હીરાસિંહ નામના એક જૂના હવાલદારે પોતાની ટુકડીના કપ્તાનને જણાવ્યું કે " ટોટા ઉપર બધાને ભય કર સદેહ ઉપજાયે."

છે આ વખતે સેનાપતિનો હુકમ જાહેર થવાથી બધા ઉત્કર્ષ ગયા છે, માટે હાલમાં ક્વાયન વખતે ટોટા વાપરવાનો હુકમ મોકુફ રહે તો સારું ” કપ્ટાને રાતના દૃશ વાગ્યે આ વાત પોતાના ઉપરી અમલદાર- આબ્દુલ દને લખી મોકલી પત્રમાં રીટ લખવામાં આવ્યું કે, “ સિપાહીઓ બહુ સદિગ્ધ બની ગયા છે અત્યાગે સેનાપતિના હુકમ મુજબ કામ કરવામાં આવશે તો આખું સૈન્ય સરકાર વિરુદ્ધ જાડ ઉઠાવશે. ” સેનાપતિ કર્નલ સ્માધિય આ પરથી ક્વાયન બધ રાખવા તૈયાર થયો, પરંતુ આબ્દુલ દે તેને સમજાવ્યું કે એમ કરવાથી આપની નમજાઇ જણાઈ આવશે એટલે સેનાપતિએ મત ફેરવ્યો, જે હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો, તે કાયમ રહે. ૨૪ મી એપ્રિલની સવારે ક્વાયતના મેદાનમાં બધા હાજર થયા ખગ પશુ ૮૦ થોડેસ્વાગેમાં વૃદ્ધ હીરામિહ વગેરે પાત્ર જણાએ સેનાપતિનો હુકમ માન્યો બાકીના ૮૫ જણાએ ટોટાનો ઉપયોગ કરવાની ના પાડી કર્નલ સ્માધિય તેઓને આ નવીન પ્રકૃતિના મુશ્કે સમજાવવા લાગ્યો સરકારની દયાળુતાનો ઉદ્દેશ્ય કરી તેઓને આશ્વાસન આપવા લાગ્યો, પણ તેઓએ કંઈ ન સાંભળ્યું ટોટા દાને કરવાને મદદે હાથે કાપવાના નિયમથી પોતાને સમવડ કરશે, વળી સરકારે અમારા ધર્મગત અને વ્યવહારગત સરકારે આનું ગણવા ખાતર જ આ રીત પ્રહસ્ય કરી છે એ વાત તેઓના મનજમાં નજ દતરી આથી ક્વાયન બધ રહી સેનાપતિએ આ ૮૫ જણાઓની નાશરમાંની પાત્ર તપાસ કરવાનો હુકમ આપ્યો.

સેનાપતિ કર્નલ સ્માધિય વખત પ્રમાણે વસ્તી શક્યો નહિ તે ઉપ પ્રકૃતિનો અને અગ્રિય અમલદાર હતો,^૧ તેથી તેની કાર્યપદ્ધતિ

ઘણી વેળા લોકોને ઉજ્જેરી મૂકતી તે જ ધોડેસ્વાગ દુકડીના અધ્યક્ષ હતા તે દુકડીના સૈનિકોએ આ વખતે તેના પર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ, અને તેની પદ્ધતિને લીધે તે સૈનિકો ઉલટા નધુ દરેકરાયા, હિંદના સૈનિકો પોતાના સનાતન ધર્મ અને સનાતન આચાર વ્યવહારને બહુમ વળગી રહે છે તેઓ પોતાની જાદગી અર્પણ કરવા તૈયાર થાય છે પણ પોતાના ધર્મ અને આચારવ્યવહારનું અપમાન સહન કરવા તત્પર થતા નથી જ્યારે તેઓના ધર્મ વિરુદ્ધ કાંઈ પણ હિલચાલ થાય છે ત્યારે તેઓ અનિશ્ચય સદેહ વચ બની જાય છે. તેઓ વહેમી હોવાથી એ વાતમા વિશ્વાસ ગાંધે છે આ વખતે પણ ત્રીજી દુકડીના, ધોડેસ્વારો આવી રીતે સદેહવશ થયા હતા તેઓમા જોઇતી અભિમતના કે દીર્ઘદષ્ટિ નહોતી તેથી તેઓ આ વાતનો મુદ્દમદષ્ટિએ વિચાર કરવાને અસક્ત હતા અનુભવ રાજનીતિના દોષથી જો વિપરક્ષ રોપાયુ હતું તે વૃથા અત્યારે ફલ દેવા તૈયાર થયુ હતું સિપાહીઓ કે પનિ બકાદુરને પોતાના ધર્મહિન્તા શત્રુ તરીકે માનતા હતા. કર્નલ રૂમાઇએ આ વખતે સૌમ્ય પ્રતિવર્તે ધોડેસ્વારોને સમજાવી સતુષ્ટ કર્યા નહિ, તેણે કપાનની સલાહ મુજબ કવાયત બધ રાખી હોત તો સિપાહીઓ સતોષાત પરતુ આજુબટની વાત પર વિશ્વાસ રાખવાથી તેને આ સાચી સલાહ ન ગમી તેથી કવાયત વખતે જ્યારે તે ટોટાના વ્યવહારની નવી પદ્ધતિ ત્રિયે સમજ પાડવા લાગ્યો, ત્યારે ધોડેસ્વારોએ તેના નયનો પર લક્ષ ન આપ્યું, તેનો કુદ્દમ ન પાળ્યો ધોડેસ્વારની ત્રીજી દુકડીની અધિગાર્ધ ધીમે ધીમે બીજા સિપાહીઓમા ફેલાવા લાગી મેનાપતિની કુદ્દતાઈએ આ રીતે અસા-નિતિનો માર્ગ વચાળ કરી મૂક્યો.

(૩૫૬)

આ બધી ઘટનાઓ પગથી હોઈ કેનિંગ સ્પષ્ટ સમજી ગયો કે સિપાહીઓના હૃદયમાં ધીમે ધીમે ગભીર સદેહ દેહ થતો જાય છે, ધીમે ધીમે વિપત્તિના પગજી માડતો જાય છે. તે જો કે સર્વદા ધીંગતાનું રક્ષણ કરી ચાલતો, તેના પ્રસાન્ન ભાવ સર્વદા તેની માનસિક સ્થિતિ દર્શાવતો, તો પણ તે આ વિપત્તિમાં બહુ ચિતાતુર બની ગયો પ્રસન્નતાને બદલે વિષાદની છાયા તેના મુખ પર જણાવા લાગી, ધીરજભય ચાતમાવને બદલે દુઃખિતાની કાળાશયી તેનું હૃદય છવાવા લાગ્યું હોઈ કેનિંગ ચોતરફ બચતી નિશાનીઓ જોઈ ચમકી ઉઠ્યો, ચોતરફ બચકર અચાન્તિનો વિકાસ થતા જોવા લાગ્યો કેવળ આ ઉચ્છેદની સિપાહીઓમાં જ ફેલાયેલી નહોતી, પ્રજા પણ આ ઉચ્છેદની લીધે દુઃખિત બની મુખ હતાં મિત્રતાની પેઠે હિંદના બીજા કટલાક રથજોમાં પ્રજાને વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો, કે અંગ્રેજો હિંદુ મુસલમાન અને ધર્મ પાળનારાઓને અપવિત્ર કરવા તૈયાર થયા છે, ધર્મના સનાતન ગિર્વાજોનું ઉચ્છેદન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે આવા દ્રેશથી તેઓ હિંદુ મુસલમાનની ઓગાડીની ઝીંજો સાથે અપવિત્ર અને અપૂરત પદાર્થ ગ્રેણવે છે. જ્યારે કેટલેક બચકર અનિષ્ટની આશંકથી પ્રજાનું હૃદય ઉચ્છેદના જ્યારે તે પ્રજામાં એક વર્ગની કષ્ટના સક્રિય પ્રદીપ્ત થઈ જાય છે એ વર્ગ પોતાની કષ્ટના સક્રિય વડે નાના પ્રકારની વાતો ગ્રહી ફેલાવે છે, તેથી લોકોની ઉચ્છેદની વધતી જાય છે. આવી વાતો કોણે રચી કાઢે ફેલાવી, એ કાઈ જાણી શકતું નથી આ જખને કોણે જાણે આવી ધણી ઉડતી વાતો બહાર પડી, લોકદારા નમરે નગરે મામે નામ ફેલાઈ. સરકારને એ વિષે જરાપણ ગમ

પડી નહિ અગ્રેય યથાનના અદૃશ્ય ઝગમગથી હમેશા વાર્તાનો સ્રોત વહેવા લાગ્યો. કાણે કાણે એની શાખા પ્રશાખા શુદ્ધિ પામવા લાગી કાણે કાણે તે નગરે નગર ગામે ગામની મુસાફરી કરી બધાના હૃદયને હચમચાવવા લાગી. આ વખતે લોકોમાં વાત હડી મધ કે અંગ્રેજોએ કંપની બહાદુર અને મહારાણીના હુકમથી બજારમાં વેચાતા મેદા તથા મીઠા સાથે હાડકાનો બૂકો મેળવ્યો છે બજારમાં જે ધી વેચાય છે તે ચંચળી મેળની અપવિત્ર મનાયુ છે, અને દરેકને વાપરવાની ખાડ સાથે હાડકાનું ચૂણું મેળવ્યું છે તેઓએ બધાને વટાલવા આવા હુકમો કર્યા છે એટલુજ નહિ પણ લોકો જે કુવાનું પાણી પીએ છે તે કુવાઓમાં ગાય અને હુકરના માસના કંકડા નાખ્યા છે તેથી યોડા સમયમાં બધી જાતિ બધા ધર્મો અને બધા વર્ગના લોકો ધર્મબ્રષ્ટ થશે, બધા પોતપોતાના સનાતન આચાર વ્યવહારથી અપલિન થઈ અંગ્રેજોના આચાર વ્યવહાર આચરશે બજારે બજારમાં આ વાર્તા ફેલાવા લાગી સહેડે સહેડેમાં આની વાતો નાના પ્રકારના રૂપમાં લોકોના હૃદયમાં ધોગ અસાન્નિ ફેલાવવા લાગી. આની ઉરકેમણીના તમયમાં વળી એ અગ્રેય ઝગમગથી એક અદ્ભુત ઝરણું નીકળ્યું લોકોએ સાંભળુ કે જાટ સાહેબે રાજ્યના તમામ ગામ ધનવાનો આચરદાર લોકો વેપારીઓ અને ખેડુનોને એકત્ર કરી અંગ્રેજ રોટી ખવડાવવાનો હુકમ કર્યો છે

આ બધી વાતોમાં હાડકાના બૂકાવાળા મેદાના લોટની વાર્તાથી સાધારણ પ્રજા બહુ ઉરકેરાઈ ગઈ. માર્ચ માસમાં બેરાકપુરની છાવણીમાં આ વાર્તા ફેલાઈ અંગ્રેજો બહુ જ ચિંતાતુર બની ગયા એ દરમિયાન કાનપુરમાં લોટની કિંમત બહુ વધી ગઈ વેપારીઓએ

એ માટે મિસ્તરી કાનપુર લોટ લાવવા માટે સરકારી વકાલત માટે ગમ્યુ મિસ્તરી લોટનો પહેલો હપ્તો આવી પહોંચતાજ કાનપુરનું લોટનું બજાર નગમ પડતું પ્રજા મિસ્તરી આવેલો સગ્ગો લોટ ખરીદવા લાગી પરંતુ બાકીના હપ્તો આવ્યા પહેલે એ દગમ્યાન કાનપુરની જાનરમા મપ ઉડી કે ગોરા લોકોની મિલમા ગોરા લોકોની દેખરેખ નીચે આ લોટ તૈયાર કરવામા આવ્યો છે, તેમા અંગ્રેજોએ પ્રજાને બ્રષ્ટ કરવા ખાતર માયના હાડકાનું ચૂર્ણ ભેળવ્યું છે આ સમાચાર વીજળીના વેગે કાનપુરની સૈનિક બજારમા તથા છાવણીમા પહોંચી ગયા એક લશ્ચુમા મિસ્તરી લોટ વેચાનો નષ પડ્યો કોઇ અસાધરણ સક્રિયા મહિમાથી, અલૌકિક લક્ષનાથી એક લશ્ચુમા પ્રજાની રુચિ ફરી ગમ કોઇપણ સિપાહીએ લોટનો સ્પર્શ કર્યો નહિ કોઇપણ માણસે એ ખરીદવાનું સાહસ કર્યું નહિ લોટની કિંમત થોડી હતી બજારની બીજી જણસો કરતા એ સસ્તી કિંમતે મળતો, તોપણ કોઈએ એ ખરીદવાની હા ન પાડી એક નિમેષમા આ સમાચાર એક ટેકાલેથી બીજે ટેકાલે પહોંચી ગયા જધા ધાગ્યા લાગ્યા કે આ હાડકાના ચૂર્ણ વાળા લોટ ધીમે ધીમે બજારમા ચોકમથ આવી પડશે, પ્રજાના ધર્મની પાવમાલી થશે, છેવટે મધા ખીંટી બની જશે બધ વધવા લાગ્યો, જેઓએ મિસ્તરી લોટ ખરીદ્યા હતા, તેઓએ ફેફડા દીધા, જેઓએ એ લોટની રોટલી બનાવી હતી, તેઓએ એ રોટલી ફેફડા દીધી. સિપાહી, જમાદાર, દરેક પ્રજાજન વગેરે પોતાનો મોનો ફેળાઓ ફેફડા પવિત્ર થવા માટે બપાકુલ થઈ રહ્યા. આ મપ કાનપુરનો લોટ વેચનારા વેપારીઓએ પોતાનો લોટ તથા રે કિંમતે વેચી ફાવેલો મેળ-

(૪૦૨)

વવા માટે ઉડાડી હતી, એ નહીં થયું નથી મપની કિંમત ગમે તેટલી હો, પણ એ વાત ખરી કે એણે માધારણ પ્રજના દ્વેષ પર આધિપત્ય ફેલાવ્યું હતું પ્રજાને દૈવ વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે, અંગ્રેજો કોઇપણ ઉપાયે આપણને વટલાવવા માગે છે

એ સમયે વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એક બીજા બનાવ બન્યો હાહાકારના ચૂર્ણવાળા લોટની માફક આ બનાવનું મૂળ શોધી કાઢવાને કોઈ સમર્થ નીવડ્યું નથી વાયવ્ય પ્રાંતના લોકો જે રોટલી બનાવે છે, તે ‘ ચપાટી ’ ના નામથી ઓળખાય છે પ્રચુત સમયે આ ચપાટી એક ગામથી બીજા ગામ મોકલવામાં આવતી કોઇ માણસ એક ગામના મુખ્ય માણસને એ ચપાટી આપતો, એ મુખ્ય માણસ મીઠા મુખ્ય માણસને એ ચપાટી મોકલાવતો, ત્યાંથી વળી ત્રીજા ગામ મોકલાતી એન એક ચપાટી અસખ્ય ગામોમાંથી પમાર થતી. કોઈ પણ એ ચપાટી લેવાની ના પાડતું નહિ, બીજા ગામ મોકલવાની આનાકાની કરતું નહિ તેમ બીજા ગામ મોકલવામાં રિલબ પણ કરતું નહિ આથી આ ચપાટી ધોળા સમયમાં અસખ્ય ગામમાં ફરી જાતી વાયવ્ય પ્રાંતના ગામડાના લોકોનો આ વ્યવહાર પ્રથમ સરકારની નજરમાં ન આવ્યો શુભગામના કલેક્ટર ફોર્ડ સાહેબને સૌ પહેલા આ વાતની ખબર પડી, એણે એ વાત લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ફ્રેન્ચ સાહેબને લખી જણાવી. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર દરેક જિલ્લાના મેજિસ્ટ્રેટને આ બાબતની તપાસ કરવાનો હુકમ કર્યો પરંતુ આ ઘટનાનું મૂળ કારણ શું હતું, એ બાબતમાં જુદા જુદા મત પડ્યા. કોઈ કોઈ એ ચપાટીઓને કોઈ અવશ્યભાવી વિપત્તિની નિશાની તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ વહેમી લોકોનો વહેમ જણાવી હતી

કહાડવા લાગ્યા, અને કોઇ દુષ્ટ લોકોના દુષ્ટ યુદ્ધિનો વિદાસ મણી સંપૂર્ણ સાવચેત ગહેવાની સજાહ આપવા લાગ્યા. પરંતુ ઘણા ખરા લોકોએ એનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો કે એ ચપાટી દેશની પ્રજાને એકત્ર કરે છે, મધ્યી પ્રજા એકત્ર થા! બ્રિટિશ સરકાર સામે બંડ તકાવજે ચપાટીદારા ખરા પોકોને એ બંડ કહાડવાને તૈયાર થવાનું જણાવવામાં આવે છે એક મોભાદાર ગણતા અમલદારે આ સંબંધમાં ગવર્નર જનરલને લખી જણાવ્યું કે, “ ચપાટી પ્રજાનો યોગક છે લોકો એને ફેક્ટોરિયો મોકલી એમ મૂયરે છે કે તમારા જીવનની મુખ્ય વસ્તુ જેમ ‘ને તેમ જવડી લૂગાં જવાની છે માટે આદ્ય સામગ્રીનું રસણ કર્યા માટે તૈયાર થાઓ.” કોઇ કોઇ કહેવા લાગ્યા કે, કોઈપણ મજા બપહર ચેપી રોગ ફેલાયો હોય તો લોકો ત્યાથી ચપાટી બીજે ગામ મોકલે છે તેઓને એનો વિશ્વાસ ખેસી ગયો છે કે એમ કરનાથી રોગચાળો એક ગામમાંથી બીજે ગામ રનાના થઈ જાય કે, અને પોતાનું ગામ રોગમુક્ત થાય છે માટે ચપાટી મોકલવાની પદ્ધતિ આ વડેમનું એક ચિહ્ન છે એ સાથે કંઈ બપહર કાનરૂ જાવાનું નથી ? કોઈ કોઈ જણાવવા લાગ્યા કે,

૧ ઇ સ ૧૮૫૭ની યદ્ધઆતમાં આ પ્રમાણે ચપાટી ફેરવવાનું કામ થતું હતું કેપ્તાન કીટિંગ સાહેબે આ સંબંધમાં લખ્યું છે કે, “ ઇ. સ ૧૮૫૬ની યદ્ધઆતમાં નિમાડમાં એવી કેટલીક નાની રોટલીઓ આવી પહોંચી હતી એ રોટલીઓ એક ગામથી બીજે ગામ મોકલવામાં આવતી હતી ધીમે ધીમે આ પથ હરર ૧૬૬૫૬ ઘણા ભાગમાં ફેલાઈ હતી. એ સમયે હંદોર તરફથી આ રોટલીઓ પ્રથમ નિમાડમાં મોકલવામાં આવી હતી એ સમયે હંદોરમાં કોલે-

લોકો ચપાટી મોકલી બધાને ઝેલુ જણાવે છે કે આ ચપાટીમાં હાડકાનો ભૂકો છે અંગ્રેજો ખાદ્યસામગ્રી સાથે આ પ્રમાણે અપવિત્ર દ્રવ્ય મેળવી બધાને ધર્મશ્રેષ્ઠ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કોઇ કોઈ વળી ચોતાની દૃષ્ટના શક્તિને પૂરેપૂરી વિકસાવી દેવેલા લાગ્યા કે જે ચપાટી ફેરવામા આવે છે, તેમા પત્ર છૂપાવેલો છે એ પત્રમા સરકાર વિરુદ્ધ જુદા જુદા કાવતરાની વાતો લખવામા આવી છે એક ગામના માણસો એ પત્ર મેદાના લોટમા દબાવી ચપાટીના આધારમા બીજે ગામ મોકલે છે એ ગામના માણસો એ વાચી, વળી ચપાટીમા સંધરી બીજે ગામ મોકલે છે આ બનાવ બાબત આ પ્રમાણે જુદા જુદા માણસો જુદા જુદા મત આપવા લાગ્યા કોઈને એ ઘટના માંયે ભ્રમ કર કાવતરાનો સંયોગ જણાયો, તો કોઈને નકામો વહેમમાત્ર જણાયો. કોઇ એ ઘટનાનું રહસ્ય જાણી શક્યુ નહિ આ ઘટનાનું ખરું રહસ્ય જ્યે તે હોય, પણ એટલુ તો ખરું કે એ બનાવે લોકોને બહુ રોકેરી સૂચના હતા જે જે ટુકડાં ચપાટી પહાચી હતી, તે તે ડેઢાણે ઉરકે રહીના ચિહ્નો જણાયા હતા ૧

સતો રોગ ચાલતો હતો, દરેક ધણા માણસોએ ગથી મગતા હતા. તેથી નિમાડના લોકોને એનો વહેમ પેમી ગયો હતો કે ઈંદાગ્રો રોગ બીજા ભાગમા ફેલાવવા માટે આ રોટલી બહારગામ મોકલવામા આવે છે " Kaye, Depoy War Vol I P. 572 note

૧ કેદીઓને વખતો વખત આ યુક્તિ વડે સમાચાર આપવામાં આવતા એક કેદીને હથિવાગ્રધ પહેરખીરોના કમળમા સોપવામા આવ્યો હતો તેની પાસે કોઇ જઈ શકતુ નહિ પરંતુ જે માણસ તેને ખાવાનુ આપતો તેને લાય આપી વચ કરી ચપાટીમા પત્ર ભરી

અત્યારે ચમ્પીવાળા ટોટાની ચળવળ ચાલતી હતી, હાડકાના જુકાવાળા લોટની પાતે લોકોને ઉરકેરી મૂક્યા હતા, અચિન્ત્યપૂર્વ, અપરિદૃશ્ય વટનાને યોગે ચપાટી એક ટેકાલેથી બીજે ટેકાલે જતા લાગી હતી, ત્યાં કેટલાક લોકોની નજર નાના સાહેબ પર પડી. અમારે જણાવ્યું છે તેમ નાના સાહેબ કાનપુર પાસે બિથુરમાં રહેતો હતો. પેશ્વાનું ગૌરવ અત્યારે અતર્કિત થઈ ગયું હતું. નાના સાહેબ અત્યારે સમસ્ત ગૌરવથી ભ્રષ્ટ થઈ, પિતાના સાલિમાણીથી વંચિત થઈ, સ્વદેશથી બહુ દૂર આરેના પ્રદેશમાં ગોચનીય સ્થિતિમાં દિસો ગુજાગતો હતો. મગાં સામ્રાજ્યના આગેવાન તેના પરાક્રમી બાહ્યગવના કિતરાધિકારનું અદ્ય આ રીતે ફેલાવ્યું ગયું હતું જે સાહસ અને બહાદુરીમાં દ્રેષ્ટ ગણાતો, જેણે પોતાની શક્તિ વડે લાખા કાળ મુંઠી પોતાનું પ્રાધાન્ય જાળવી રાખ્યું હતું, તેનો પુત્ર અત્યારે સાધાગણ મનુષ્યની પેઢે ગડેતો હતો. ઈ. સ. ૧૮૫૭માં નાના સાહેબ મુસાફરી કરવા નીકળ્યો. પ્રથમ ચમુનાને ડિનારે આવેલા કાશ્મી નગરમાં જઈ પહોંચ્યો ત્યાં બાદ મોગલ સહેનશાહની રાજધાની હિંદી જોઈ, ૧૮ મી એપ્રિલે લખનોડ તરફ રવાના થયો. એ સમયે સર હેન્રી લોરેન્સ અયોધ્યાનો વડો કમિશનર હતો. અયોધ્યા અત્યારે અંગ્રેજ સરકારનો મુખ્ય ગણાતું હતું, વાગિદઅલી પદમ્પ્ત થઈ કવકતા પાસે નજર કેદીની અવસ્થા ભોગવતો હતો તેનું રાજ્ય ખાલસા થવાથી અને તેને દેશપાર કરવામાં આવ્યાથી અયોધ્યાના બધા લોકો અંગ્રેજો તરફ દ્વેષની દૃષ્ટિથી જોતા હતા તેમાં વળી સરકારી અમલ-
 દેવામાં આવ્યો. એ માણસે બીજી સામગ્રી સાથે એ ચપાટી પહોં કેદીને આપી.—Kaje, Sepoy War, Vol. p 573 note.

દારોની અસાવધાનતાથી ત્યાના લોકો બહુ ગુસ્સે થઈ ગયા હતા. અયોધ્યાની જુની હમારતો તોડી પાડવામાં આવી હતી સરકારી મિલકત તરીકે પવિત્ર ધર્મમંદિરોનો કમળે લેવામાં આવ્યો હતો એ સિવાય કઠોર કાયદા થી મહેસૂલનો દર બહુ વધારી મુકામમાં આવ્યો હતો^૧, અનેક તાલુકદારો પોતાની મીલકત ગુમાવી બેઠા હતા તેથી અયોધ્યાના મહેવાશીઓ ખ્રિસ્તિય રાજ્યથી ખુશ થયા નહોતા તેઓ નવાબના તાબામાં વધારે સુખી હતા ખ્રિસ્તિય રાજ્યમાં તેઓની સુખશાન્તિ ચાલી ગઈ હતી તેઓની વહાલી હમારતો જમીનને ભેટવા લાગી હતી, તેઓના પવિત્ર ધર્મમંદિરો ખીખને કમળે થયા હતા, તેઓના કાયમના ભોગવટાવાળી જમીન ખીખના હાથમાં ગઈ હતી અને ધણી સમયથી ચાલતી આવેલી મહેસૂલ ભરવાની પ્રથા બદલાઈ ગઈ હતી આવા દોષ નીચેથી—મર્મપીડક શાસનથી પ્રભુ એટલી બધી ઉરકેગઈ ગઈ હતી કે કોમ કોમ વખતે તે અંગ્રેજ અમલદારો તરફ ઇંટાળા ફેંકતા પથ અચકાતી નહોતી જે દિવસ

૧ અયોધ્યાના મહેસૂલી કમીશનર ગમિન્સ સાહેબે સ્વિકાર્યું છે કે કોમ કોઈ સ્થળે ધણી મોટા પ્રમાણમાં કર લેવામાં આવતો—
Mutinies in Oudh P 9

આવી દોષગત હતા ખ્રિસ્તિય સરકાર ૧૦૪,૮૯,૭૫૫ રૂપીઆથી વધુ મહેસૂલ ઉધરાતી થઈ નહોતી તેથી કેલ્કુ વાન્નિદઅલીના સમયમાં ૧૪૮,૦૭,૭૩૧ રૂપીઆ મહેસૂલ ઉપજતુ. Annual Report on the Administration of the Province of Oudh for 1858—59, P 32. Comp Holmes Indian Mutiny P. 96 Note.

નાના સાહેબ લખનોર જવા નીકળ્યો, તે જ દિવસે સગ હોંત લોરેન્સે એ સબધમા મનર્નર જનરલને લખી મોકલ્યુ છે કે “આ શહેરમા છ, સાન લાખ માણ્યો વસે છે એમા કેટલાક (મધ કાસે ભણ્યુ છે કે વીચ હજર) નિ યમ્ન સિપાહીઓ છે. તેઓ બધા અન્ન વિના વઘમા મારે છે, આજે સવારમા તપાસણી કરનાર કમિશનર અમાને સાહેબને એક જણે પત્થર માર્યો છે વડો ઈજનેર એન્ડર્સ સાહેબ જ્યારે ગાડીમા મારી સાથે જતો હતો, ત્યારે તેના પર પથુ પત્થર પડ્યો હતો x x x જુની ધમારતો તોડી પાડવાથી મધા બહુ ગુસ્સે થયા છે આવુ કાર્પ હજુ આમળ વધવાનુ છે એમ ભયી લોકો અનિશ્ચય ફરકેરાન ગયા છે x x x મહેસૂલ કપરાવવાની પદ્ધતિ પથુ સતોપકારક નથી તાલુકદારોને બહુ નુકશાન થયુ છે ફ્રેન્ચાઇઝ વિભાગના તાલુકદારોના કોમ્પ્લે અરથા તો કોઇએ બધા ગાયો પરનો હક ગુમાવ્યો છે ” આ મર્મજેદી અમતોષ, આ ગભીર ઉરકેરણી વખતે નાનામાહેબે લખનોરમા પગ મૂક્યો. કોઇ કોઇ કહે છે કે, “ નાના સાહેબે અયોધ્યામા આવી ઉરકેરાયલા સિપાહીઓને સરકાર વિરુદ્ધ એકત્ર કરવાની યેછા કરી હતી ” પરતુ એ સબધમા કશી સાબ્દિતિ મળતી નથી. નાના સાહેબે પ્રમત્ત રૂઢ્યે લખનોરની મુલાકાત લીધી હતી, બધાની સાથે વાતચીત કરી હતી અને નગરના જોવાલાયક સ્થળો જોયા હતા, એ પ્રસન્નતામા વેગની કાળાશ

૧ Kaye Sepoy War Vol I P 377

૨ Kaye Sepoy War I. P. 578 Comp, Holmes, Indian Micting, p. 95.

જણાઈ નહેાતી. વાનિદઅલી પદબ્રહ્મ થવાથી લોકો ઉત્કેચાયા હતા ખરા, પણ નાના સાહેબે લોકોને વધુ ઉત્કેચવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હોતો. નાના સાહેબ શાંતિપૂર્વક લાખતોરમા ગ્લો હતા તે દાવતારા-મા બળ્યો હોય, એવું કેટલાક અગ્રેજ લેખકો માનતા નથી એવું કહેવાય છે કે, નાનાસાહેબે બ્રિટિશ મરદાર વિરુદ્ધ લોકોને ઉત્કેચવા ખાતર હિંદમા ચોતરફ છુા જાન્યુઓ મોકલ્યા હતા. લોર્ડ કેપ્ટાઈનીની દૂપણીય ગજનીનિને લીધે મગડાઓની મર્યાદા નહ થઈ હતી. સત્તાગતો ગજ, નામપુત્રો રાજ, અને પેશા વગેરે દરેકને નુકસાન થયું હતું. તેથી નાના સાહેબે આના રાખી હતી કે મગડાઓ અને મદદ કરશે હિંદમા એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી, હિંદમા એક ગજના દુશ્માનથી, બીજા રાજના દરમારમા નાના સાહેબના જાન્યુઓ ફરી વળ્યા હતા. હિંદની બધી જાતિઓ, બધા ધર્મો, બધા ગજ અને સન્દારોને એક (દેશ પાર પાડવા માટે એકત્ર કરવા એ તેઓનો મુખ્ય દેશ હતો, આ પ્રમાણે સાર્વજનીક અવ્યુત્થાનને માટે નાના સાહેબ પ્રસ્તુત સમયથી જ તૈયાર થતો હતો. રંગ બાપાજી અને આગિમઉલ્લાખા વિલાયતથી પાછા આના હતા અને કાર્યકુશળ અને મત્રણાકુશળ હતા. વિલાયતમા તેઓના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. લોર્ડ કેપ્ટાઈનના અમલ વખતે રંગ બાપાજી દક્ષિણમા અને આગિમઉલ્લાખા ઉત્તર હિંદમા બેઠા બેઠા અનિષ્ટતાના બીજ રોપી રહ્યા હતા. ^૧ અગ્રેજ ઇન્દિસ લેખકે આ પ્રમાણે નાના સાહેબ વિષે લખ્યું છે આ વાત સત્ય હોય તો પ્રસ્તુત વિષયમા નાના સાહેબની વિવેક શક્તિની ન્યૂનતા સ્વીકારવી

(૪૦૬)

પડશે પરતુ તે સરકારના અન્નાયથી જન્મિત થયેલા હોવાથી પોતાની ઉન્નતિનો પ્રયત્ન કરે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી મગડાઓ જુના કાળથી સ્વતંત્રતાના ઉપાસક છે, તેજસ્વિતાના પરિપોષક છે. પ્રાત સ્મરણીય શિવાજીએ જે લોકાલીન વીરત્વને લીધે હિંદુનિજમી મુસલમાનોને રાગ કર્યા હતા, મરાઠાઓએ એ મહાવીરના મંત્રના દીક્ષા લઈ જે બહાદુરીથી દક્ષિણથી આર્યાવર્ત્ત મુખીને પ્રદેશ જીત્યો હતો તે નાના સાહેબની સ્મૃતિપટ પ વી બૂમાઈ મધુ નહતુ નાના સાહેબ ગુલામી દ્વારા આવી પડ્યો હોવાથી એ ગુલામી દશામાં લાવનાર સામે સન્ન થયો હતો તે શાંતિથી પોતાના હક પાછા મેળવવાના પ્રયત્ન કરી શકત, પરતુ તેના હૃદયમાં ખગતા બડકાએ તેને શાંતિમાં ગ્રેવા દીધો નહિ, જે આગ છુપી રીતે તેની નસેનસને ઉત્તેજિત કરી ગઈ હતી, તે સહેલાઈથી હોલાય તેમ નહોતું. તે અર્થગત નીન જ્વાળાથી અધીગે થઈ વેગ વાગવાનો તૈયારી કરવા લાગ્યો તેની આ ચેષ્ટા જો કે સમયોચિત તો ન જ મણાય

લખનોઆ નાના સાહેબે કંઈ ધમાલ ન મચાવી સર હેન્રિ હોરેન્સે તેની આદરમાન સાથે પધરામણી કરી તેણે અમલદારને તેના તગ્ન યોગ્ય માન દર્શાવવાનો હુકમ આપ્યો હતો એ હુકમ પાળવામાં બેદરકારી બતાવવામાં આવી નહોતી પરતુ નાના સાહેબ લખનોઆરમાં લાભો સમય વિતાડી વઢ્યો નહિ કેટલાક જરૂરી કામ સમય તેને લખનોઆ છોડી કાનપુર જવુ પડ્યુ.

(૪૧૦)

અધ્ય.૫ ૪ થી

વિષયનિર્દેશ — જુદા જુદા મ્થાનોની સાધારણ સ્થિતિ-રાશ્ત્રીય બંદુ-
કના કારખાનામાં સિપાહીઓના મનના વિચારો-પોડેસ્વારની ત્રીજી ટુકડીનો
ફેસલો-૩૪ મી રેજિમેન્ટના હથિયાર ઉતરાવ્યા—અયો યામા વાધલ મચી
—ભિરત-દિલ્હી

ધીરે ધીરે ચૈત્ર માસ વીત્યો બંગાળાનુ નવુ વર્ષ આ માસ
પૂરો થયે શરુ થતુ હોવાથી એ નીન વર્ષ નીન તેજ, નરી જ્યોતિ
વડે ચારે દિશાને અજવાળના લાગ્યુ વૈશાખ માસના પ્રયત્ન તાપ
અને ઉના કુકાના પવનથી ઉરકેરાયલા સિપાહીઓ પણ અર્ધરા
થઈ ગયા, ઉન્મત થઈ ગયા લોડ કેનિંગે આગા ગખી હતી કે
જેમ અને તેમ જલદી અશાન્તિ શાન્તિનુ સ્વરૂપ પકડશે, વિપત્તિને
બદલે નીન આગાનો આલોક પ્રગટશે લોડ કેનિંગ આની આશાથી
કલકત્તામાં બેઠો બેઠો ગજબ અમલની ચર્ચા કરતો હતો સિપાહીઓની
ઉરકેણી સમ્બધના તેને જે સમાચાર મળતા, જુદા જુદા સ્થળોના
અમલદારો તેના પર જે જે અભિપ્રાયો લખી મોકલતા હતા, તેમાં
સમાનતા શોધી કાઢવાનુ કામ મુરકેલ હતું તેથી એ બધા સમાચાર
માથી મૂળ તત્ત્વ શોધી કાઢવાનુ કામ મુરકેલ થઈ ગયુ હતુ લોડ
કેનિંગે બધા વિષયનો વિચાર ક્યાં બાદ એવો અભિપ્રાય બાધ્યો
હતો કે સાધારણ રીતે હિંમતવાની તળેગથી તે બંગાળાના સપાટ
મેદાનો સુનીનો પ્રદેશ શાંતિમાં મગમ ખાય છે ભારતના આકારમાં
જે કરાલ દાદખિની પગડી હતી, તે અતર્ધાન થતુ ગઈ છે. બંગા-

કપુરમા કંઈ ગાંબડ ન હોતી ત્યાના સિપાહીઓ ધીંગજી પોતપોતાનું કાર્ય કરતા હતા, કમડમની ની બદુક વાપરવાની કળા શિખવનારી નિશાળ પોતાનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને કર્યે જતી હતી. સિપાહીઓ બહારથી કંઈ અસતોપ જણાવા દેધો નહિ એ પરથી અમલદારોને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે સિપાહીઓએ અભાગ વચનો ખરા માન્યા છે, તેઓ શાત પડ્યા છે ઉત્તર હિંદની ઝાવણીઓમા પણ કંઈ અસતોપ જણાતો નહોતો શિયાળકોટમા સિપાહીઓ શાનિપૂર્વક બીજી બદુક વાપરવાની પદ્ધતિ શીખતા હતા સગ જોન હોરન્સે મે માસની શરુઆતમા એ ધ્યાનનું સિક્કાનય તપાસી, ગવર્નર જનરલને લખી મોકલ્યુ કે, “ ની બદુક મળવાથી સિપાહીઓ બહુ ખુશી થયા છે ગુજગળ પ્રદેશમા લડાઈ કરતી વેળા એ બદુકો તેને બહુ ઉપયોગી નીવડશે, એ વાત તેઓના અત કરણમા ઉતરી ગઇ છે અહીના ઓફિસરોએ જણાવ્યુ છે કે સિપાહીઓ આ બાબતમા કંઈ શકા જણાવના નથી અને ની બદુક વાપરવામા જરા પણ કચવાટ દર્શાવતા નથી.” અંબાલાથી સેનાપતિ બનરે ૧ લી મે એ લખી મોકલ્યુ કે, “ અહી જે આગો લાગી હતી, તે બાબતમા સિપાહીઓને અપગધી માનવાનું કંઈ કારણ નથી બહારથી જોતા સિપાહીઓનું કોઈ પણ કાર્ય ગેરમાજબી જણાતુ નથી, તેઓ જરા પણ નાદરમાની બતાવતા નથી સિક્કાલયનું કાર્ય સુદર રીતે ચારે છે હું લગભગ દરરોજ એ રથને હાજર રહુ છું અને ખાત્રી પૂર્વક કહુ છું કે સિપાહીઓમા કંઈ પણ અસતોપ રહ્યો નથી ”

આ પ્રમાણે મે માસની શરુઆતમા ગવર્નર જનરલ પાસે ધણે રથજેથી શાંતિના સમાચાર આવ્યા સાચા ગવર્નર જનરલ આ

પરથી સમજ્યો કે, સિપાહીઓના હૃદયમાંથી વટલાવાની બીક જતી રહી છે નહીં બલકેના શિક્ષણથીઓના જે ગડમડ મચી હતી, તે દૂર થઈ ગઈ છે. લોર્ડ કેનિંગને શાંતિ વળી તેનું હૃદય સ્થિર થયું તેણે હવે રાજની આંતરિક ઉન્નતિ કરવામાં ધ્યાન લગાડ્યું. શાંતિના સમયમાં જે ગજકાર્ય કરી શકાય, તે કાર્ય કરવા માટે લોર્ડ કેનિંગ તૈયાર થયો. તે મુઆમ્મના ગવર્નરને સાચે ધરાન ત્રિપે ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યો. વાયબ્રાટના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સાથે કેળવણી ખાતાને મદદ આપવા વિશે તથા ઓરિજનલિ બામન, હૈદરાબાદના રેસિડેન્ટ સાથે નિકામના કિતરાધિકારી બામન, ઘડોદના રેસિડેન્ટ સાથે જાણકવાડની મહેસુલ બામન મસલત કરવા લાગ્યો. પરંતુ અકસ્માત વાનિ અનધાન થઈ ગઈ, ધરનાઓત ફર્યો, કરાલ કાફરિની પોતાની કમલ હાથા વડે ચારે દિગાને ફાટી વળી.

મિનના ઘોડેસ્વાગેની ત્રીજી ટુકડીના ૮૫ સૈનિકોએ ટોટાને અડકવાની ના પાડવાથી કર્નલ સ્માર્થે એ બામત મેનાપનિ છુટ્ટને ફરિયાદ કરી હતી છુટ્ટે એ સિપાહીઓની નાફરમાનીના દાગણા તપાસવાનો હુકમ કર્યો તપાસમાં જણાયું કે, ટોટામાં અપવિત્ર વસ્તુ હોવાથી સિપાહીઓએ એનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડી હતી; ઘોડોની વાનગીનીથી ઘોડેસ્વાગેના ચિત્ત ઉશ્કેળ્યા હતા. તેઓ પ્રતિ-ક્ષણે પોતાના ધર્મના નાશના સ્વપ્નો જોતા હતા. ઘોડોની વાનગીને તેઓના અત કરણને ઉશ્કેરી ચૂક્યું હોવાથી જ તેઓએ ટોટા લેવાની ના પાડી હતી. મિનના આ બનાવ ત્રિપે વડા મેનાપનિને જણાવવામાં આવ્યું એ ઘોડેસ્વાગ ટુકડીના અગ્રેજ ઓશિસરે આમલ

સાથે વડા સેનાપતિનો જવાબ ફરી વળવાની રાહ જોવા લાગ્યા-
તેઓને ખાતી હતી કે, અપરાધી સેનિકો બગરફ થશે એમ થશે
તો બનતા સુધી ભિરતના બધા સિપાહીઓ ગુસ્સે થશે, બધા અંગ્રેજો
વિરુદ્ધ બડ ઉઠાવશે બન દર દગો મચશે ભિરતના એક અંગ્રેજો
આ બાબત વિષે ૩૦ મી એપ્રિલે લખ્યું છે કે, “અમે અહીં ગોગા
સેનિકો વડે સુરક્ષિત રહ્યા છીએ, અમાગ રક્ષણ માટે હળુ વધાએ
સિપાહીઓ ગળવાની જરૂર છે. આ કેવો ચમત્કાતિક ફેરફાર !”

જોત જોતામાં મે માસના બે દહાડા વીતી ગયા, પરંતુ વડા
સેનાપતિ તરફથી કંઈ જવાબ ન આવ્યો સિપાહીઓનો ઉદ્દેશ ધીમે
ધીમે મદ પડવા લાગ્યો અંગ્રેજ ઓફિસરો અમાકની માફક આમ્રહ
પૂર્વક વડા સેનાપતિના હુકમની ગહ જોવા લાગ્યા પરંતુ તેઓનો
આમ્રહ શાત થયો નહિ. છેવટે તેઓની કુતૂહલના શાત થઈ વડા
સેનાપતિએ આ બાબતનો પોતાનો હુકમ મોકલ્યો ૬ ફી મે એ આગુ-
ટટ જનરલે સરકારના સેક્રેટરિને લખી મોકલ્યું કે, ‘ભિરતના
થોડેસ્વારોની ત્રીજી કુટડીના ૮૫ સિપાહીઓએ ટોટાનો સ્પર્શ કરવાની
ના પાડી છે, વડા સેનાપતિ લોગેન્સને તેઓનો ન્યાય લસકરી કોર્ટ
દ્વારા ચુકવવાનો હુકમ આવ્યો છે ” ૬ ફી મે પહેલા વડા સેનાપતિનો
હુકમ ભિરત પહોંચ્યો હતો, તેથી એજ તારીખે ભિરતમાં લસકરી
કોર્ટની બેઠક સર થઈ પરંતુ જણા તપાસ કરવા નીમાયા તેઓમાના
૬ મુસદ્દામાન અને ૯ હિંદુ ઓફિસર હતા તેઓના ઉપરી તરીકે
એક અંગ્રેજ ન્યાયાધીશ નીમાયો હતો ૬ ફી મે એ કામ સર થયું,
૯ મી એ પૂર થયું. તહેમતદાર સિપાહીઓને દસ વર્ષની સજા
મજૂરી સાથેની કેદની સજા મળી.

હમી એ એ સવારમા સેનાપતિ હુઘટ બધા લશ્કર સમક્ષ આ બચકર સભા અમલમા ચૂકવા તૈયાર થયો ધીરે ધીરે સમસ્ત સૈન્ય કચાચતના મેદાન પર એકત્ર થયે લાગ્યું એ દિવસ સવારમા મિરતની વિનુત સભગ-શિક્ષા ભૂમિ પર બાલસૂર્યના કિન્થો નહોતા. આકાશ વાદળાથી દકાએલું હતું, વાયુ અનિવેગથી ફુમતો હતો, વાનાઓડાની તૈયારી થઇ ચકી હતી, દડાએલા સિપાહીઓ આવા અગમ દિવસે, મેરાડકરમય આકાશ નીચે, વાવાઓ । કરવા તૈયાર થઇ રહેલા ફુકાના પરન મધ્યે એનાપતિ હુઘટ નમન હારબધ બધા હતા માથાપરના આકાશની પેઠે તેઓના હૃદયપર ગાઢ દાળાશ છવાઈ ચકી હતી, વાયુ પ્રવાહની માફક ચિતાના નરગ પશુ તેઓને વા-વાર આગામ કરતા હતા. માને તોપો પોતાનું ત્રિકગળ મુખ પકોડી કરી ગોવાઈ ગઈ હતી ગોગ સિપાહીઓએ તેઓ પર ગોળા ચલાવી શમાય એરી રીતે તોપા ગોઠવી ગઈ હતી કોઇપણ આમનની આનાકાની કરતાજ એ તોપો તેઓને કડાડી દે તેમ હતું પણ તેઓએ આનાકાની ન કરી સભા અમલમા ચુકાતી વેળા તેઓને બિદેય પ્રગટ ન થયો તેઓની ટુકડીના અગ્રેજ ઓફિસરો ગભીર ભાવે આદેખાન નોંધ રહ્યા હતા, તેઓના હૃદયમા શોકના મોજા ઉગળતા હતા પણ સિપાહી ઓ તેઓની આ દુર્દશાથી દુખી થતા હતા પણ તેઓ મુખમાથી એક વચન પણ બહાર કાઢવાને અચક્ત હતા એક ઓફિસરે રહમી એપ્રિલની ક્ષમાયન બધ ગખવાતો અભિપ્રાય આપ્યાથી વડા સેનાપતિ એ-સને તેનું જો અપમાન કર્યું હતું તે તેઓને બરાબર યાદ હતું. ૧

તેઓ અત્યારે જરાપણ બોલ્યા વિના મબીર સદેહ અને વિરમજ સાથે પોતાના કપરી અમલદારનું કાર્ય જોવા લાગ્યા ધીરે ધીરે એક એક અપગ્રાધીના શરીરપત્થી લશ્કરી પોશાક ઉતારી હેવામાં આવ્યો, હાથ પગમાં બેડીઓ નાખવામાં આવી, તેઓએ શાંતિથી આ કાર્ય કરી દીધું. આ અમ ગળસૂચક કાર્ય, વિગમ અને હસ્તેસ્થી ફેલાવ નાક આ શોચનીય દૃશ્ય પૂરૂ થતા ત્રણ કલાક લાગ્યા સુખલાલદ મિપાહીઓમાંના કેઈ કેઈ હાથ જોડી સેનાપતિની બામાં માગવા લાગ્યા પગ તુ નેઓના દરેણુ રૂદનનું કંઈ પગિણામન આવ્યું તેઓએ આ રીતે પોતાના અપગ્રાધીની પગકાંડા જોડી અન્ન-સન્ન શન્ય થઈ, બેડીઓથી વિભૂષિત થઈ, કેદખાનામાં સાધારણ કેદીઓ સાથે વસના માટે તેઓ કવાચનના મેનન પગથી ચાલ્યા ગયા સૈનિક અમલદારોએ પોતાની લશ્કરી પદ્ધતિ મુજબ સિપાહીઓને નિશ્ચય કરી મેજિસ્ટ્રેટને સોંપ્યા મેજિસ્ટ્રેટ નમબર ૧૨૦૦ કેદી સાથે મજૂરી કરના માટે તેઓને કેદખાનામાં મોકલી દીધા

જે મૈનિકોને આ પ્રમાણે હાથેશ મળ્યું થઈ, પોતાનો લશ્કરી પોશાક અને હથિયારો છોડી કારાગારની અધારી કોટડીઓમાં વાસ કર્યો પડ્યો, તેઓનો રૂસબો કંઈ રીતે થયો હતો, તે સંબધમાં આ સ્થળે કંઈ કહેવું જોઈએ. અગાઉ કહ્યું છે તેમ લશ્કરી કોર્ટમાં ૧૫ ન્યાયનિયાગો અને એક ન્યાયાધીશ નીમાયા હતા એ પદર જણા માં છ મુસલમાન અને નવ હિંદુ હતા મે માસની ૬, ૭ અને ૮ મી તારીખે તપાસ ચાલી હતી^૧ કંઈ પદ્ધતિ મુજબ તપાસ થઈ હતી, તહેમતદાર સીપાહીઓનું તહેમત કંઈ પદ્ધતિ મુજબ તપાસાયું હતું,

^૧ Martin, Indian Empire, Vol II. P 244.
Note.

તે તે વખતે જાહેરમાં આવ્યું નહોતું ઇ સ ૧૮૫૭ ના મે માસમાં કામ ચાલ્યું, તે કામનું વિષય તે પત્રીના વર્ષ ડિસેમ્બર માસ સુધી અપ્રકાશિત રહ્યું આ તપાસ વિષે પ્રજામાં વચ્ચે સતત પેદા થયેા અપરાધોએને જે વખત સજા થઇ તે પગથી અનેક માણસો કામ ચલાવવાની પદ્ધતિ પર નાના પ્રકારના દોષ ચલાવવા લાગ્યા હોડેસ્વાગની ત્રીજી ટુકડીના સૈનિકો જ્યંઠ નાફરમાની માટે યુનેહમાર ક્યા હતા, તેઓના આ અપરાધને કડાડી દેવા કોઇ તૈયાગ નહોતું પગ તેઓ સામાટે નાફરમાન થયા હતા, સામાટે કર્તવ્યવિમુખ થયા હતા, તેનો મુદ્દમ વિચાર કર્યા બાદ જે સજા કરવામાં આવી હતી, તે સજામાં હોકોને પૂરેપૂરે અસતોષ હતો આ બાબતમાં જે સરકારી ટ્રિપોર્ટ બહાર પડ્યો, તેમાં જણાવ્યું હતું કે, ૧૫ જણામાંથી ૧૪ જણાએ યુનેહમારેને ૧૦ વર્ષની સખ્ત કેદની સજા કરવાની સમતિ દર્શાવી હતી પરંતુ તેઓએ સજા ફરમાવતી વેળા, અપગ ધીઓની અમાદની કર્તવ્યપરાયણતા અને ટોટા સજામાં જે જન-રવ ફેલાયો હતો, તે તરફ ધ્યાન આપી દયા દર્શાવવાની માગણી થઇ હતી સેનાપતિ છુદ્ટે આ માગણી સજામાં એવું જણાવ્યું કે, ' અને સજા ઝોટી કરવાનું કાઈ કામજુ જણાતું નથી તેઓની આ નાફરમાનીએ અમાદની કર્તવ્યપરાયણાને કલકિત કરી છે, તેઓએ રુદ્ધને વચ થઇ ઉપરી અલસારનું કહ્યું માન્યું નથી, ટોટા ઉપર મળીર શક લાવી સૈનિક નિયમનો ભંગ કર્યો છે, તેઓએ આ સજામાં પોતાની જુદા સ્વીકારી નથી, કોઈ પણ તરેહના શોભનું ચિહ્ન બતાવ્યું નથી તેમ દયા માગવાની જરૂર જોઇ નથી ' સેનાપતિ છુદ્ટે આ બધા કારણો દર્શાવી છેવટે તેઓએ ૫ વર્ષથી

વધુ મુદત દામ કર્યું ન હોય તેઓને ૧૦ વગસને બદલે ૫ વર્ષની સજા કરવાની સમતિ દર્જાવી સેનાપતિ છુદ્દે અપનાધીઓને બીજા સૈનિકો સમક્ષ બેડીઓ પહેનવતા અચકાપો નહિ તે આવી દહોગતાને લીધે બહુ નિદાપો એટલુજ નહિ પણ હિંદના વડા સેનાપતિ એન્સને જ્યારે સાબળ્યુ કે, અપનાધીઓને કવાયતના મેદાનપર, તેઓના સાથીઓ મમલ બેડીઓ પહેનરી છે, ત્યારે તેણે આવા દહોર દામને સખત બાપામા વખોડી કાઢ્યુ તેા પણ છુદ્દે વડા સેનાપતિના હુકમ મુજબ કાર્ય કર્યું હતું, એમા શક રાખવાનુ કંઈ દાગણુ નથી આ ઘટના પર બગમર રિઝાર કરતા જણાય છે કે વડા સેનાપતિએ પ્રથમથીજ અપગાધી સૈનિકો પર મુદ્દાઓ ચલાવવાની પદ્ધતિ નગી કરી દીધી હતી મુદ્દાઓ શરુ થયા પહેલા કેટલાક દિવસ અગાઉથી, પગિણામ શુ આવશે તે યુરોપિયન અમલદારો જાણતા હતા. મિગના કમિશનર મિયેક સાહેબ કોઇ સરકારી કામ સળગ અલીગઢ ગયા હતા ૧૦ ની એ તેઓ પાછા ફરવાના હતા પરંતુ તેઓ ૯ મી તારીખે મિગના આવી પહોંચ્યા હતા, દાગણુ કે તેઓને ખબર પડી હતી કે ગુનેહગારોને કેદની સજા થવાની છે સૈનિકો બગપૂર્વક દારાગારમા પ્રવેશ કરી કેદીઓને હાથ છૂગ કરે, એવા સંદેહથી તેઓ અગાઉથી મંદો-બસ્ત કરવા આવી પહોંચ્યા હતા ૨ ગુનેહગારોને સખત સજા થવાની છે એ વાત જ્યારે અમલદારો મુદ્દાઓ ચાલ્યા પહેલા જાણતા હતા તેા પછી તે પરથી સાબીત થાય છે કે તેઓએ નાફરમાન મિપાડી

૧ Martin, Indian, Empire Vol p. 145 note.

૨. Martin, Indian Empire Vol. II. p 145.

(૪૧૮)

ઓને ઠોરપણે સજ્જ કરવાનો નિશ્ચય કરી ચૂક્યો હતો. ઘરઠરી માર્ક્ટ પશુ ઉપરી અમલદારોના આ સહય મુજબ ફેસનો આપ્યો હોય એ અસંભવિત છે. આ પ્રમાણે નાદરમાન સિપાહીઓના ફેસલામા ન્યાય તોળનાગઓની સ્વતંત્રતા જળવાય નહોતી એ તપાસ ઉપરી અમલદારના હુકમ મુજબ શરૂ થઈ હતી અને તેનું ફળ પશુ તેની મજા મુજબ આવ્યું હતું એથી ઉરકેરામત્રા સિપાહીઓ વધારે ઉરકેરાશે, તે વાતનું જ્ઞાન ઉપરી અમલદારોને થયું નહિ જેઓ પવિત્ર સૈન્યદળની દીક્ષા વધી, જગત સમક્ષ પોતાની બહાદુરી બતાવતા હતા, સાહમના મહિમાથી અને બાહુબળના ગૌરવથી જેઓ એક સમયે વીરેન્દ્ર સમાજમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા, તેઓનું આવું શૌચનીય અવપતન થયું, તેઓ વીર્યવત્થી અધપતિત થઈ સહીર્થ કાગાગાને નિષ સાધાગણ કેદી સાથે જઈ વસ્યા આવી શૌચનીય રિથિનીથી તેઓના હૃદયમાં અપગિસીમ ક્રોધનો સચાર થયો, તેઓની વેગ વાળવાની કૃતિ પ્રમળ થઈ ગઈ, અગ્રેજના અન્યાયથી, અગ્રેજોની ઠોરતાવી અત્યારે તેઓના હૃદયમાં અગ્રેજો પ્રત્યેનો દેવ હાહોહાડ વ્યાપી ગયો. બીજા સિપાહીઓ પશુ પોતાની નજર સમક્ષ પોતાના સાથી ની આવી હુર્દયા બોવાવી સરકાર પર ધુરંધે થયા. અમલદારોએ જો આ વખતે ધીરજ અને લાગણી ખતાવી હોત, તો સિપાહીઓના મુઠ્ઠા સહેવાઈથી કાપુમાં આવી જતી પરંતુ તેઓએ ધીરજ કે લાગણીને ચીસારી ચૂકી હતી. અપસિસીમ ઠોરતાવડે પોતાનું પ્રાધાન્ય જાળવી રાખવાનો સહય કર્યો હતો જ્યારે અગ્રેજો ગિરુદ નાના પ્રકારના તગડો કૃત્રિમ થયા હતા, શાસન નીતિના દોષથી જ્યારે પણ કોઈ અગ્રેજ સરકારની વિરુદ્ધ થઈ ગયા હતા, મળીર સદેહથી

જ્યારે હિંદની કયેક ડાવણીના સિપાહીઓ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ હતા, તે વખતે સગકાગના કુચરી અમલદારોએ દીર્ઘદષ્ટિને અભાવે અપરિ- સીમ કઠોરતાને લીધે અનેક શોકોના ગુસ્સો વધારી મૂક્યો આ ઉરકે- નાએલા અને હાપી શોકોના ક્રોધાદથી તથા કાર્યકુશળતાથી વિપત્તિ શ્વામે ધીમે બચ દગ બનતી ગઇ

થોડેવાન્તી ત્રીજી ટુકડીના સિપાહીઓને જ્યારે આવી કઠોર સજા કરવામા આવી તેજ સમય દરમ્યાન એક ખીજ રેજિમેન્ટને અગત્ય કુવામા આવી સગકાગના કુકમથી માંગલપાડેને ફાસીને લાકડે લટકાવુ પડ્યુ હતુ પણ એ રેજિમેન્ટના ખીજ સિપાહીઓનો નિવેડો શ્યો ન હોતો જોઓ ભોમલપાડેને ગેંગા છોડતો બેઠ રહ્યા હતા, તેઓનુ કામ હતે તડ ચપુ લોર્ડ કેનિંગ બહુ રિચાઝ કર્યા નિશ્ચ કોઈ પણ કાર્ય કરતો નહિ ગરમી એપ્રિને બગકપુરના બધા મનિકો સમક્ષ જમાદાઝ કુશિરપાડેને શમીની સજા થઈ ફાસીના માચડા પર લગી રહી કુશિરપાડેએ પોતાના સાથીઓને સાવચેત રહેવાની મલાહ આપી.^૧ ૩૪મી રેજિમેન્ટના જમાદારને આ પ્રમાણે કઠોર મજા

૧ કુશિર પાડેના આ અત સમયના વચનો ધણાએ કલ્પતા સ્વરૂપમા સમજાયા છે કુશિરપાડેએ શમીના માચડા પર લગા ગઈ જે બાપજી કથુ હતું, તે આમ છે —“ સિપાહીઓ! સાબળો, તમે દહી આવુ કૃત્ય કરજો નહિ મે સરકાર સાથે જે ચેરવર્તણુક ચલાવી છે, તેનુ યોગ્ય ફળ મળ્યુ છે માટે તમારે દહી આવુ કૃત્ય ન કરવું કરશો તો આવી સજા ભોગવશો ” ૩૬મી રેજિમેન્ટના સેનાપતિ કર્નલ મિચેને કુશિરપાડેના બાપજીના આવા બાવાર્થને ખરો માન્ય છે. Kaye, Sepoy War, I p. 584, note.

(૪૨૦)

કવાથી એ રેન્જિમેન્ટના બીજા સૈનિકો અમલદારોના દબાવવા નહોતે કે નહિ, એ પ્રશ્ન હોર્ડ કેનિંગ મનમાં વાગવાગ ચર્ચવા લાગ્યો. તેને ખાતરી હતી કે, એ રેન્જિમેન્ટના બધા મિપાડીઓએ નાફ-માની ખતાવી નથી માટે બધાને સગમી મળ કરવાનું તેની ન્યાયવૃત્તિને ન રમ્ય આવે. વિચાર કરી હોર્ડ કેનિંગ આ બામતની બાંતરીક તપાસ કરવા લાગ્યો. જ્યાં સુધી પુરતી સાબીતિ ન મળી, ત્યાંસુધી તેણે જ આ વિષયમાં હેવટનો હુકમ આપ્યો નહિ. હોર્ડ કેનિંગ જ્યારે આ પ્રમાણે સક્ષમ તપાસ કરતો હતો, તે વેળા મૈનિક વિભાગના ક્વિપરી અમલદારો જેમ અને તેમ જલદી આ વિષયનો કે સંદેહ કરી નાખવાની માગણી કરવા લાગ્યા તેઓએ આખી રેન્જિમેન્ટને નિ-સરખ દેવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી સેનાપતિ હિયર્મને એવી ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે એ રેન્જિમેન્ટે એવો બચક અપગ્રાધ કર્યો છે કે, તેને નિ સરખ કર્યા સિવાય શાન્તિ કલાગે નહિ, અને એમ નહિ કરવામાં આવે તો આશાનુસાર કળ મેળવાનો નભન નથી વડો. સેનાપતિ એન્સન પણ સીમલાની તીવળ ટેકરી પાંચી ખાન આગ્રહ પૂર્વક આવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યો. ગવર્નર જનરલની મત્રિમભામાં બધા બામન ચર્ચાઈ છેવટે હોર્ડ કેનિંગે ૩૦મી એપ્રિલે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો, વડા સેનાપતિનો અભિપ્રાય કબૂલ રાખવામાં આવ્યો. તેણે પોતાની ખાસ નોંધમાં જણાવ્યું કે હથિઆગ છીનવી લેવા સિવાય બીજા કોઈ લઘુ દડથી શાન્તિ ફેલાવાની નથી, તેમ એવી રીતે થોડી સળ કરવાથી બીજા સૈનિકો હુકમમાં રહેવાનું શીખશે નહિ. પગલું આ અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યા બાદ કોને કોને આ સળમાંથી સુકા કરવા એ વિષે ફેસલો આપવાનું કામ બાકી હોવાથી એ સળ

તરતજ અમલમા ન સુકાઈ. છેવટે ૪ થી મે એ બધી બાબતને
ફટકો થઈ ગયો. એ દિવસે સગરે ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટને નિ સજ્જ
કરવાનો હુકમ આપ્યો ૧

આ હુકમ જાહેર થયા બાદ ૨ દિવસે અગાકપુરના બધા
સૈનિકો સમક્ષ ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટના મિપાહીઓ સજ્જ બોગવવા તૈયાર
થયા સૂર્યોદય વખતે બધાએ એકત્ર થઈ ધીરે ધીરે પોતપોતાના
હથિયાળો છોડી દીધા, લશ્કરી પોશાક કાઢી નાખ્યો તેઓને જોગ
સિપાહીઓના ગ્રસ્થ નીચે અમુક નિશ્ચિત ગ્રથાને મોકલી દેવામાં
આવ્યા. ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટ બરતરફ ચઢી, પણ જે આશા રાખી
આ કામ કરામાં આવ્યું હતું, તે આશા સફળ ન થઈ સરકારે
પ્રજાની ચિંતવૃત્તિનું આચક્ષ્ય રોચક માટે આવી વ્યવસ્થા કરી હતી,
પણ એથી તો પ્રજા વધારે ચચળ બની મધ નિ સજ્જ કરવામાં
આવેલા ૫૦૦ બ્રાહ્મણ તથા ગ્રામપુત્રો પોતાની કુદમતીય પ્રતિદ્વિસા-
વૃત્તિ સરળ કરવા, ભયકર કાર્ય સાધવા તત્પર થયા. અચોખ્ખા
એ બુઝાગાના સિપાહીઓનું મુખ્ય રહેઠાણ હતું, બુઝાગાના
સિપાહીઓ એ ગ્રથેથી આવી સગરની લશ્કરમાં આવ્યા હતા અને
લશ્કરમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ પાગલ તેજ સ્થળે જઈ કે પત્ની મહાદુર-
ની શાસન નીતિ અને પોતાની બહાદુરીની વાતોથી સ્વદેશીઓને

૧. ૨૮ મી રેન્જિમેન્ટના જે અમલદારે ૧૦ મી માર્ચે કલકત્તાની
ટપ્પાળ પગ પહેરે ભરતી વેળા ૨ ઉસ્કરાયલા સિપાહીઓને કેદ કર્યો
હતા, તેને વિશ્વાસુ બાની મજામાંથી બાતલ રાખવો હચિત છે કે
નહિ તે જામત તર્કવિતર્ક આશ્યો હતો. છેવટે એ જમાદારને તેની
અગાકની વફાદારી ખાતર સજામાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

(૪૨૨)

સૂચિત કરતા હતા ૧૫ મી રેન્જિમેન્ટના સિપાહીઓ નિશસ્ત્ર થઈ
 અયોધ્યા જઈ પહોંચ્યા હતા હવે ૩૪ મી રેન્જિમેન્ટના સિપાહીઓ
 પણ અસ્તરફ થઈ અયોધ્યા જઈ પહોંચ્યા કંપનિ બહાદુર પણ એ
 અસ્તરફ થયેલા સિપાહીઓને જરા પણ અતુગમ નહોતો કંપનિ
 બહાદુરની ધીંગળ કે ન્યાય પણ તેઓને જગ પણ આપ્યા નહોતી-
 તેઓની રાજભક્તિ અત્યારે તદ્દન નાશ પામી હતી જે આશા એક
 સમય તેઓની દષ્ટિ આગળ અપૂર્વ દૃશ્ય વિસ્તારી ગઈ હતી, તે
 અત્યારે હમેશને માટે વિલુપ્ત થઈ ગઈ હતી તેઓ અત્યારે પોતાના
 ટેવાઈ ગયેલા ધંધાને છોડી, પોતાના હથિયારો દૂર રાખી, નિયમીત
 વદને, મલિન વેશે સ્વેદ આપ્યા હતા તેઓની વેગવિત્તિ ડબળી
 ગઈ હતી, અંગ્રેજો પ્રત્યેની હેસબુદ્ધિ દૃઢ થઈ હતી, તેઓ ગમે તે
 હિપાયે વેગ વાળવા માગતા હતા તેથી અયોધ્યામાં ધીરે ધીરે
 જય કર બંટના ચિન્હો જણાવા લાગ્યા આ વખતે હોર્ડ કેનિંગ
 આ નવા મુલક વિષે જેટલા વિચાર કરતો હતો, તેટલો વિચાર
 આખા હિંદ વિષે પણ કરતો નહિ. નાના સાહેબ લખનૌર આવ્યો
 હતો. સર હેન્રી હોરેન્સના પત્રોમાં આ બાબતમાં દમો ધંસારો ન
 હોવા છતાં ગવર્નર જનરલ અયોધ્યામાં સર્વત્ર અશાંતિ મચી રહેલી
 જોઈ બહુ ચિંતાતુર બની ગયો હતો એ સમયે લખનૌગની એક રેન્જિમેન્ટ
 પણ અમલદારોને વહેમ પડ્યો તે માટે તેને બીજો ધ્યાને મોકલવાની પેરવા
 થઈ. અમલદારોને વિશ્વાસ એમાં ગયો હતો કે શહેરના મોટા મોટા
 રહેવાશીઓ સાથે એ રેન્જિમેન્ટને સંબંધ છે, માટે એને બીજો
 સ્થળે મોકલતા રહેવાશીઓ જરૂર ગળાટ મચાવશે તો પણ અમલ-
 દારો તેને પણ લખનૌમાં મખના તૈયાર નહોતા ગવર્નર જનરલને

રેજિમેન્ટને બીજે સ્થળે મોકલવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી. લોર્ડ કેનિંગે સર હેન્રિ લોરેન્સને એ જાનના મગ્ગ મુજબ કાર્ય કરવાની સત્તા આપી. પરંતુ ગવર્નર જનરલનો આ હુકમ અયોધ્યા પહોંચે તે દરમિયાન સર હેન્રિ લોરેન્સના મનમાં એક બીજી ચિંતા ઉદય પામી તે જાણી શક્યો હતો કે, બીજી રેજિમેન્ટના પશુ અમુક બાબતને લીધે સગ્રામ પર અતિશય ગુસ્સે થઈ છે માટે અસતોષી સિપાહીઓને બીજે સ્થળે મોકલવાથી કંઈ સારું પરિણામ આવવાનું નથી. કારણ કે તેઓ અન્ય સ્થાને જઈ એ મ્યાનના સૈનિકોને સરગર વિરુદ્ધ ઉત્કેરશે. સર હેન્રિ લોરેન્સે આવો વિચાર કરી અયોધ્યાની કોર્ટ પશુ ટુકડીને મ્યાનાન્તરિત કરી નહિ તેણે અસતોષી સિપાહીઓને અયોધ્યામાંજ રાખવાની ઇચ્છા દર્શાવી આ ઇચ્છા દર્શાવવામાં તેણે કેવી સૂક્ષ્મ યુક્તિ અને દીર્ઘદષ્ટિ બતાવી આપી હતી તે દર્શાવવાની કંઈ જરૂર નથી.

સર હેન્રિ લોરેન્સે ૪૮ મી રેજિમેન્ટ વિષે સૌ પહેલાં ગવર્નર જનરલને ઉપલી મનલખનો પત્ર લખ્યો હતો. એ સિપાહીઓ પોતાના સનાતન ધર્મનો નાશ થવાના મબીગ સંદેહથી અગ્રેજો પર ગુસ્સે થઈ ગયા હતા. એપ્રિલ માસની શરૂઆતમાં તેઓનો ડોક્ટર વોરેસ સાહેબ મારો પડ્યો. દવા પીતા માટે તે દવાખાનામાં આવ્યો. દવા પીતી વેળા તેણે શીશી મોઢે માડી એ શીશી દવાખાનામાં રહેશે તો હિંદુ સિપાહીઓ દવા પીવાની ના પાડશે, અને પોતાની જાન જતાના સંદેહથી ઉત્કેરશે, એ વાત તેના ધ્યાનમાં ન આવી સિપાહીઓએ જ્યારે ડોક્ટરના આ કાર્ય વિષે સાબળજી ત્યારે તેઓ છાત રહી શક્યા નહિ. તેઓનો સશય મબીગરૂપ

ધાગધુ કરવા લાગ્યો. ધર્મબ્રહ્મ થવાના બનથી તેઓ બન કર ઉત્તેજ-
નના ચિન્હો દર્શાવ લાગ્યા તેઓના મેનાપનિએ પેલી શીશીના
દુકડે દુકડા કરી નાખ્યા અને એ દાર્દ માટે ડોકટરને ઘણો સખન
હપકો આપ્યો. પરંતુ એથી ૪૮ મી રેન્જિમેન્ટના સિપાહીઓ સત્વર
થયા નહિ તેઓ જે સદેહથી ખળબળી હુકામ હતા તે સદેહ
જલદી સમ્યે નરિ ધીરે ધીરે એપ્રિલ માસ પૂરો થયો, મે માસ
શરુ થયો પરંતુ સિપાહીઓ સત્વર થયા નહિ, જેમ જેમ દિવસો
જવા લાગ્યા તેમ તેમ અસતોય એપી રોગની માફક એક રેન્જિમેન્ટ-
માની બીજી જીમેન્ટમા અને બીજીમાથી ત્રીજીમા એમ ઝપાટા-
ખચ ફેલાવા લાગ્યો મતી રેન્જિમેન્ટો ઉશ્કેરાઇ ગઇ

અયોધ્યામા ૭ મી રેન્જિમેન્ટની એક દુકડી હતી મે મામની
પહેલી તારીખે તેણે ટોટાનો સ્પર્ગ કરવાની ના પાડી તેઓએ એવુ
કહી પોતાનો અચાવ કથો કે, અમારા સાથીઓ ટોટા અપવિત્ર માને
છે ૨ જી મે એ એ સમાચાર સર હેન્રી હોરેન્સને મળ્યા. પ્રથમ તો
તેણે આ સમાચાર સત્ય ન માન્યા. પણ છેવટે તેને જણાયુ કે એ
સમાચાર ખગ છ એ દુકડી લખનારથી સાત માઇલ દુર પડી હતી.
૫૬૨ દિવસ પહેલાં એ દુકડીમા જગ પણ ઉશ્કેરણી જણાઈ નહોતી-
કેન પણ ચકાવી સદેહવશ થઈ તે દુકડીના સિપાહીઓએ દેપણુદિ
જતાની નહોતી, પરંતુ મે મામની ચરુઆતમા એકાએક તેઓની
ચિત્તરૂતિ પર્વિર્તિત થઇ ગઇ, તેઓ ધર્મબ્રહ્મ થવાની બીજે ઉશ્કેરાઇ
ગયા તેઓના ઓશિસરો સમગ્રજુ પાડવા લાગ્યા કે, “ તમને જે
ટોટા આપવામા આગ્યા છે તે કોઇપણ જાતની અસ્પૃશ્ય વસ્તુવાળા
નથી અગાઉ તમે જે ટોટા વાપરના, તેજ જાતના આ ટોટા પણ

છે.” ૧૨૮ એવું પરિણામ કેમ આવ્યું નહિ આખી દુકડીએ એક વાક્યે ટોટાનો સ્પર્શ કરવાની ના પાડી, સમગ્ર દુકડી પોતાના ધર્મનો ખ્યાલ કરવા અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ એકન થઈ તે સિપાહીઓ લખનૌના કોઝ અંગ્રેજ દેખી ગુસ્સે થઈ અથવા અત્યંત યથેચ ૧૯ મી રેજિમેન્ટની ઉશ્કેળણથી આ રીતે ઉશ્કેળવા હતા કે નહિ, તે સબધમાં જાણ જુદા મત છે, એ બધા મતો કેવળ કલ્પનાને આધારે ટકી રહ્યા છે ખરી સાબીતિ આ જાનના એકે મળતી નથી ? જમે તે પ્રકારે પણ મે માસની શરૂઆતમાં ૭ મી દુકડીના સિપાહીઓ ઉશ્કેળાઈ ગયા હતા, તેમાં મોટો શક નથી તેઓએ ૪૮ મી રેજિમેન્ટને એક પત્ર લખી મોકલ્યો અને તે પત્ર દ્વારા બધાને પોતાના ધર્મ ખ્યાલવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લેવાની વિનંતિ કરી ૨૭ મે એ તેઓના સેનાપતિ ધોડેઆગ થઈ, તેમની સમક્ષ આવી હોય તેણે જોયું કે ટોટા વિષે સિપાહીઓને બારે ગઠ પેદા થયો એ શક કેમ કર્યો દૂર થયો નથી અને કેમ પણ રીતે તેઓ પોતાના ઉપરિઓની વાતોમાં

૧. એવું કહેવાય છે કે, જ્યારે અયોધ્યા બ્રિટિશ કંપનીના તામામાં આવ્યું, ત્યારે ૧૯ મી અને ૩૪ મી રેજિમેન્ટ લખનૌના હતાં ધણા ખરા લેખકો એમ ધારે છે કે આ વખતે જ એ રેજિમેન્ટોના સિપાહીઓમાં અંગ્રેજ પ્રત્યેના અણુમતો પેદા થયો હોય એવારેન્સે લખ્યું છે કે ૧૯ મી રેજિમેન્ટમાં લગભગ ૭૦૦ અયોધ્યાવાસી લોકો હતા આ વખતે તેઓ બધા સ્વદેશમાં આવી માખીઓ મારતા હતા. અયોધ્યા ખાલસા કરવાના કેવા વિચમય પરિણામ આવ્યા હતા, તેમાં વાત વડે સ્પષ્ટ સમજ થકાય છે. Kaye, Sepoy War, Vol 1. P. 544.

વિશ્વાસ રાખતા નથી. ૩ જી મેઝે પણ તેઓની અસાન્તિ દૂર થઇ નહિ. ઉલટા તેઓ ૨ જી તારીખ કરતા પણ વધારે ઉરકેશયા સર હેવ્રિ લોરેન્સે જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેને બારે ચટપટી થવા લાગી હવે તેને ગબીગ કાર્ય બજાવવા તત્પર થયું. પાંચુ તે અસ-તોપી સૈનિકોને નિશ્ચય કરવા તૈયાર થયો. નિશ્ચય કરી વેળા જો સૈનિકો જરા પણ નાફરમારી બતાવે તો તેનો નાશ કરવાનો મકલ્લ કર્યો. ૩ જી મેઝે સધ્યાકાળ વખતે સર હેવ્રિ લોરેન્સ સધ્યા-બંધ હથિયાળ વાળા સિપાહીઓથી મજબૂત થઇ, કેટલીક તોપો સાથે ૭ મી ટુકડીના સિપાહીઓના કવાયતના મેજન તરફ રવાના થયો. લગભગ ત્રણ કલાકે ૭ માઇલ રસ્તો કપાયો. સર હેવ્રિ લોરેન્સ પોતાના સૈન્ય સાથે, તોપો સાથે લગભગ વેળમા કવાયતની વિશાળ જૂમિયત આવી પહોંચ્યો.

આ વખતે સધ્યાકાળ વીતી ગયો હતો, નિર્મળ આકાશમા નિર્મલ ચદ્ર ધીરે ધીરે પોતાના ગ્નિય કિરણો ફેલાવતો ફેલાવતો ચારે દિશાને પ્રગટિત કરી રહ્યા હતા. મેચલીન આકાશપટપર અસખ્ય તારાઓ પ્રકૃતિની અપાર સોના વિકસાવતા હતા પ્રકૃતિની આવી કમનીય કાન્તિથી મોહિત થઇ આખું રિશ્ત પોતાની સજીવના જૂલી જડતાને રચીકાની લેતું જણાયું હતું. આ અગ્રેજોના પવિત્ર વિશ્વામવારની રાત્રિ હતી. ધર્મનિષ્ઠ અગ્રેજો આ મને હૃદયરની આરાધનામા નિમગ્ન રહે છે, પરંતુ સર હેવ્રિ લોરેન્સ મમત્ર આત્મારે આરાધના કરતા નાફરમાની બદલ સજ કરવાની જરૂર વધારે દીસતી હતી. સર હેવ્રિ લોરેન્સ આજગતમા નાફરમાન સિપાહીઓને નિશ્ચય કરવા અગર તોપના ગોળા વડે ઉડાડી દેવા મૈન્યસહિત કવાયતના

મેદાનપર આવી પહોંચ્યો હતો નિસ્તબ્ધ પ્રકૃતિની નિસ્તબ્ધતા વૃદ્ધી-
 સૈનિકોના પદપ્વનિથી અભ્રમશ્રવણ સચાલનથી, ધોડાઓના હલ્લુ-
 હલ્લાટથી કવાયતનુ એ નિસ્તબ્ધ મેદાન જામન થઈ હૃદય ૭ મી
 દુકડીના સૈનિકોને ત્યાં હાજર કરવામાં આવ્યા એકાએક ગનની
 વેળા આ વિશાળ મેદાનમાં લાવવાનો હેતુ શો હશે એ વિષે તેઓ
 પ્રથમ તો કંઈ કયાસ કરી શક્યા નહિ, પરંતુ તેમણે જ્યારે પોતાની
 સમક્ષ ગોરા ધોડેચારો, નૈયાર તોપો અને હથિયારબધ લશ્કર
 બોધુ, ત્યારે તેઓનો શક ગભીર બની ગયો તેઓ સમજી ગયા કે
 ‘અમારો નાશ કરવા માટે આ બધી નૈયારી થઈ રહી છે, અમે જરૂર
 થયું નાશગ્રામી બતાવીશું તો આ તોપો અમને હડાડી ચૂકશે, માટે
 ન છૂટકે બધું દુષ્ક વેડયા સિવાય સુક્રિત નથી’ આવા વિચારો
 તેઓના મનને ડોળી નાખવા લાગ્યા તેઓ આવી ચિતાતુર સ્થિતિમાં
 પોતાના અધિનાયક સમક્ષ આવી ઉભા તેઓની અગાડની નાશગ્રામી
 હડી ગઈ હતી અત્યારે તેઓએ પોતાના સેનાધ્યક્ષનો હુકમ માન-
 વાની આનાહાની ન કરી, પરંતુ આ વખતે એક આકસ્મિક
 ઘટનાને લીધે તેઓની ઋતિ કરી તેઓની સમક્ષ સગ હેલિ હોરેન્સ
 પોતાના સાથીઓ સાથે ઉભો હતો તેની પાછળ તોપો એકવચામાં
 આવી હતી એક તોપચીએ બૂલ્લથી અગ્નિ પ્રગટાવ્યો, સિપાહીઓએ
 ધાર્યું કે હવે આવી બન્યું, એક ક્ષણમાં ગોળા આવી અમારા ચુર-
 ચુરા કરી નાખશે. તેઓ બહારી હડયા પ્રથમ એક જણ નાડો, ત્યાર-
 પછી એક બીજો નાડો, એમ દરતા કરતા યોડા સમયમાં સમસ્ત
 સૈનિક શ્રેણીમાં અનેક ગાબડા જણાવા લાગ્યા બધા મળીને ૧૨૦
 સિપાહીઓ કવાયતના મેદાનમાંથી નાસી ગયા બાકીના સિપાહીએ

હવે ધીરજથી અગ્રેજ સેનાપતિનો હુકમ બબલવા તૈયાર થયા. થોડેસ્વારો નાસતા સિપાહીઓ ખાજીદોડ્યા આતરફ ડુકડીના બાકીના સિપાહીઓએ સેનાપતિના હુકમ મુજબ હથિયારો છોડ્યા. આ પ્રમાણે રાત્રિનો અગ્રેજો ભાગ પૂર્ણ થયો મંદરાનની ગંભીરતા એ તન્હ ફેલાઈ રહી હતી લોકો અત્યંત નિદ્રામાં પડી દિવસનો થાક ઉતારતા હતા, તે વખતે પણ કવાયતના વિશાળ મેદાનપર સૈનિકો પોતાનું કામ બબલવાનું ચૂક્યા નહિ ડુકડીના સિપાહીઓ હથિયારો તાજ અપમાનજનિત ગભીર દુખમાં દુખી ગયા હતા. તેઓ એ વિશાળ મેદાનપર ઉભા હતા નિર્મળ ચંદ્ર મેધશન્ય આકાશના મધ્યભાગમાં રહી પોતાના રિતજન કિંગ્સો નૃપિત પૃથ્વીપર ફેંકતો હતો, સૌન્દર્યમયી પ્રકૃતિ પોતાના અપાર સૌન્દર્યમાં પોતે જ મુગ્ધ બની ગઈ નિશ્ચયે હસતી હતી પરંતુ હજી ડુકડીના સિપાહીઓના ગોચનીય અધ પતનનું નાટક પૂરેપૂરું અગ્રવાધ નહોતું. એ સૈનિકો હજી પોતાના અધિનાયક સન્મુખ ઉભા હતા નીરવતા પૂર્વક પોતાના નીરધર્મનું ગોચનીય પગિણામ નીગમી ગયા હતા. ધીમે ધીમે બધી ક્રિયા પૂરી થઈ, ધીમે ધીમે બધા સૈનિકો હથિયાર, પોશાક તથા સાધા પેશમાં ફૂં જઈ હતા મધ્યગત રીત્યા બાદ સર્વ હેત્રિ લોરેન્સે ડુકડીના સિપાહીઓને દેશી કલ્પે કે, “જો લોકો નિગપગધી દરશે, તેને સરકાર ફગીવી સૈન્યમાં તોમરી આપશે.” આ સિવાય બીજા કંઈલાક આશ્વાસનના ગબ્દો દહી તેણે પોતાનું બોલવું પૂરું કર્યું લોરેન્સની આવી આશ્વાસન બરી વાણી સાબળી નિશ્ચય સિપાહીઓ સંતુષ્ટ થયા. તેઓ ધૈર્યપૂર્વક પોતાના સૈનિકોને બોળતા લાગ્યા નહામકુઓ તેઓના વચનો અનુસાર પાઠા કર્યા. બીજે દિવસે બપોર વખતે બધી છાત્રણી અગ્રાધ ગઈ.

(૪૨૬)

તે દિવસે સગ હોત્રિ લોરેન્સે મવર્નંગ જનગઢને લખ્યુ કે,
 " ૭ મી દુકડીના સિપાહીઓની જે વ્યવસ્થા કેવળમા આવી છે,
 તેથી પરિણામ સાડ આગ્યુ છે પરંતુ મેં પણ કોડો પામેથી
 સાબળ્યુ છે કે મધ્ય ગતે ૧૮ મી રૅજિમેન્ટના સિપાહીઓએ ૭ મી
 દુકડીના સિપાહીઓને નામી જવા માટે તિગ્રહ કર્યો છે તેઓએ
 કહ્યું હતું કે જો તમે દરનાથી ઉભા રહ્યા હોત તો અમે અગ્રેજ
 પગ ગોળી ચલાવત પરંતુ હુ એ વાત પર વિશ્વાસ ગળી શકતો
 નથી " મેં ને હો પણ એટલું નો ખડ કે ને વખતે સિપાહીઓ-
 મા જે બચકર તોરાની વાનાવગણુ ચલાઈ ચલ્યુ હતું, પ્રજાજનો
 નજીવી વાતને પોતાની કલ્પના શક્તિ વડે જે નવીન રૂપ આપતા
 હતા, તેથી હોત્રિ લોરેન્સ દરેક બામત વૈયપૂર્વક આગુબાજુની
 પરિસ્થિતિપગ નજર ફેની નિચાગ્યા લાગ્યો વિપત્તિના વાદળા ધીમે
 ધીમે ઘેરાતા જાય છે, એ વાત તેના સમજવામા આવી મધ્ય હતી
 જેમ જેમ સમય મુજગ્યા લાગ્યો, તેમ તેમ પ્રચડ વાવાઝોડાની
 નિશાનીઓ પ્રગટ થવા લાગી ૭ મી દુકડીના પગ મુખ્ય કાવતગ-
 ખોરાને કદ દરવામા આવ્યા કાવતરાની તપાસ માટે એક નમિતિ
 નીમવામા આવી પરંતુ તેવું પગિણામ કદ આગ્યુ નહિ કમિટિ
 કારણુ શોધી શકી નહિ તેના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા સિપાહી-
 ઓના મુખ એવા તો સજ્જડ વમાઈ ગયા હતા કે તેઓ પોતાના
 ભેદને અસર પણ પ્રગટ કરતા નહિ પરંતુ જ્યારે સમય આવ્યો
 ત્યારે તેઓ બધા એકઠા થઇ એકજ ઉદ્દેશ પાર પાડવા તત્પર થઈ
 ઉઠ્યા. ૭ મી મે એ ૪૮ મી રૅજિમેન્ટની છાવણી બળી ખાખ થઇમધ્ય.
 એ રૅજિમેન્ટના જે મુખેદારો ૭ મી દુકડીના પગ ઉપરી અમલદારોને

સોધો હતો, પ્રથમ તેના જ ઘરમા આગ પ્રગટી બીજે દિવસે સર હેન્રિ હોરેન્સે એ બળી ગયેલી છાવણીની મુલાકાત લીધી । સિપાહીઓએ તેની સમક્ષ મર્યાદિત સુખનતા બનાવી અને પોતાની માલમિલકતનો નાશ થવાથી ભારે દીવંગીરી ભડેડ કરી આ વખતે અયોધ્યાના સિપાહીઓના મનોભાવ સમજવાને બધા ચકિતમાન નડોતા પરંતુ હેન્રિ હોરેન્સે એ બધામા ગણાતો નડોતો તે પોતાની અપાઝ દીર્ઘદષ્ટિ વડે ધણી વાતો સૂઝમરપે જાણી શકતો તેની કુનેહથી આ વખતે ધણા સારા પંજિયામ આવ્યા હતા તેણે મધાની મુલાકાત લઈ, બધાની સાથે વાતચીત કરી, છેવટે નફી કપુ કે સિપાહીઓ કડાસ દેહથી તોફાની બનો ગયા છે અબ્બીવાળા ટોટાના ગપ્પાએ તેઓના હૃદયમા સહેહના મૂળ નાખ્યા છે, અને એ મૂળમાથી ધીમે ધીમે પવનચિત્ત ટક્ક બન્યું છે, એથા તેઓ નાફરમાની સીખ્યા છે

આ પ્રસંગે હેન્રિ હોરેન્સે સાથે સિપાહીઓને જે વાતચીત થઈ હતી, તેના યોડો જાન તેણે પોતે લખી ગાખ્યો છે તે વખતે સિપાહીઓની બીક કેટલા પ્રમાણમા વધી ગઈ હતી, તે હેન્રિ હોરેન્સેની એ નોંધો પરથી અપટ જણાય છે એ નોંધનો યોડો જામ અદ્દી કિતાબમા આવે છે હેન્રિ હોરેન્સે આ પત્ર ૬ મી મેએ લેન્ડિંગેનિંગ પઝ લખ્યો હતો, -“ અયોધ્યાના તોપચીઓમાના એક જમાદાર સાથે મારે એક કલાકથી પણ વધુ વખત વાતચીત થઈ છે. જમાદાર જાને માલજણ છે તેની કુમર ૪૦ વર્ષની મગબળ છે, ચારિત્ર કિતમ છે. એ માણસને વિશ્વાસ પેસી ગયો છે કે, છેલ્લા ૨૪ વર્ષ થયા અંગ્રેજ સમગ્ર હિંદના લોકોને વટલાવવાનો ધધો લઈ ગયા છે હુ તેની આ વાતથી ચમકી ગયો તેના આસબધમા

મુખ્ય દલીલો એ હતી કે તમે ચતુર્થથી હિંદમાં સત્તા ફેલાવી છે, જેવી ચતુર્થથી ભૂગપુર લાહોર વગેરે સ્થળોના દમને લીધે છે, તેવી જ ચતુર્થથી તમે હિંદુઓના ખોગક-કે જે બમ્બા પચાસ છે તેમાં હાડકાનો બૂકો મેળવી દીધો છે જ્યારે મેં તેને કહ્યું કે યુરોપમાં અમારી પુષ્કળ સત્તા છે, છેલ્લી રશિયન લડાઈમાં અમે એક વર્ષમાં અમારૂં લશ્કર ચોગાણું વધારી ચૂક્યું છે જરૂર પડે અમે છ માસમાં હિંદમાં સપ્તમા ધ લશ્કર લાવી શકવાને શક્તિમાન છીએ, એમ કરવાથી અમારે સિપાહીઓ પર કોઈ પણ જાનના આવાગમનવા પડશે નહિ ત્યારે જવાબ આપ્યો કે, તમે પંસા અને માણ્સોના બળવડે ક્રેડ છો, તે હું જાણું છું, પરંતુ ગોમ સિપાહીઓ લાવવામાં ખર્ચ થયું પડે છે, તે માટે તમે હિંદુઓને સ્મુદ્ર પાર લઈ જઈ પૂર્વીપર જય મેળવવાની ઇચ્છા ગળો છો એના જવાબમાં મેં કહ્યું કે, જો કે, સિપાહીઓ મજબુદમાં સાગ છે, પરંતુ તેઓને ખોરાક એવો સત્વહીન છે કે તેને લીધે તેઓ જળયુદ્ધમાં કંઈ કામ કરી શકતા નથી જમાદારે ગભીર સ્વરે મા । આ વચનેનો આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો ‘ જરૂર અમારી ખાંધ સામગ્રીમાં ક્ષેત્રએ તેડુ સત્ત ન હોવાથી આપ લોકો અમને હઠ્ઠાનુકૂળ ખાંધસામગ્રી આપી અધિક બળવાન અને સર્વત્ર જઈ શકીએ તેવા બનાવવા માગો છો.’ જમાદારે વારંવાર કહ્યું કે ‘બધા જ કહે છે, તે જ હું આપને કહું છું ’ મેં જવાબ આપ્યા, ચૂર્ણ અને વિશ્વાસવાતી લોકો એમ કહે પશુ સનજન તથા વિચારશીલ માણસ એવું કદી ધારે નહિ તે આવી વાતોમાં વિશ્વાસ રાખે કે કે નહિ, તે સબધમાં તેણે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. કેવળ એટલું જ બોલ્યો કે ‘બધા ઘેટાના ટોળા

જેના છે મુખ્ય માણસ જે રસ્તે જાય તે માર્ગે બધા જાય છે, મેં તેને કહ્યું કે, ઇ સ ૧૮૪૨ માં અમારા સિંપાહીઓ કાબુલમાં દોડસો ઇંચા છોકરા મૂકી આવ્યા હતા, મેં નેઓનું રક્ષણ કર્યું હતું. એ બધા છોકરાને ખિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવાની અને ઈંગ્લા ચર્ચ નહોતી, મેં એ બધાને તેમના કુટુંબીજનોને સોંપ્યા હતા જમાનરે જવામ આપ્યો કે, હા, એ માલત અને બગબર યાદ છે, હું તે વખતે લાં-હોરમાં હતો ત્યારપછી તેણે કહ્યું કે 'દુકાળ વખતે અંગ્રેજોએ બાળકો ખરીદી ધર્મમાં વટલાવે છે આ જમાનરે રીસ વર્ષ થયા આપણા લશ્કરમાં નોકરી કરે છે અગાઉ કદી પણ તેણે આવો મદદ અથવા વિશ્વાસવાતનો પત્રિય કગવ્યો નથી. રીસ વર્ષથી એ માણસ આપણું વફાદારીથી કાર્ય કરે છે એ કાર્યનો ધનામ તરીકે આપણે તેને સાવાળણ સેનિકોમાં ઉચે દરજે ચઢાવ્યો છે, તોપણ અત્યારે એ માણસ આપણા સગવડમાં નો કંઈ કહે છે, નો બધા અભિપ્રાય તેના હૃદયમાં બરાબ્ર બેસા છે, તે પરથી તે બચકર વિશ્વાસવાતી જેવો જણાય છે ' એજ દિવસે સર હેન્રિ લોરેન્સે વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કેલ્વિન સાહેબને એક પત્ર લખ્યો એ પત્રમાં ઉત્તર હિંદના કિલ્લાઓ પર બગબર નજર રાખવા વિષે વિનનિ કરવામાં આવી હતી સર હેન્રિ લોરેન્સ પરિણામદર્શી માણસ હતો, પર્શિયામદર્શિતાને લાગે તેના અનેક વચનો અત્યારે બવિશ્વાસની જેવા જણાય છે હેન્રિ લોરેન્સે જે સદેહને વશ થઈ કેલ્વિન સાહેબને સાવચેત કર્યા હતા, તે સદેહ એક વખતે તદ્દન ખરો પડ્યો હતો, મમન ઉત્તર હિંદ સમગ્રના દવાનજમાં સપડાવ્યું પ્રજના અતકરણમાં બચકર હિંદ્રેમ મચાવી રચા હતો

સર હેત્રિ લૌરેન્સનો ઉપલો પત્ર જો તરતજ મનર્નર જનરલને પહોંચ્યો હોત તો તે નરથી સમજાવ કે અવસ્ય કોઇ ભયકર ત્રિપત્તિના તૈયારી થઇ ગઇ છે, પરતુ જ્યારે એ પત્ર કનકતા પહેંચ્યો, ત્યારે તેમા લખેનો વિષય જૂનો થઇ ગયો હતો, શૂનકાળની વાતો સાચે વિચીના થઈ ગયો હતો એટલે એ પત્ર પગથી થવો જોતો તેટલો સહેલ અગર ન્દેગ વહીત થયો નહિ. મનર્નર જનરલની મત્રિમજાના સભ્યો અયોધ્યાના મિપાહીઓની નાકરમાની અને તેને લીધે તેઓને થયેલી શિક્ષા વિષે ચિચાર કરતા હતા. મિપાહીઓએ આવી તોશની વૃત્તિ શાથી અપત્યા કરી, એ પ્રશ્નના જવાબમા દરેક સભ્ય જુદા જુદા મત દર્શાવતા હતા પરતુ સર હેત્રિ લૌરેન્સે મિપાહીઓને સૈન્યમા પાછા મોકલ્યુ કરવાની માગણી કરી હતી, તે બધાએ એકમતે મેગવાજબી કરાવી એગિન સાહેબ તો આ સબધમા પોતાની કટોરના દર્શાવતા અચકાયો નહિ. તેણે લૌર્ડ કેનિંગની દયાળુતા માટે બહુ દીલગીરી બતાવી પોતાની નોધમા સ્પષ્ટ જણાવ્યુ કે, “જેમ અને તેમ જલદી બજારાની ચેપી શક્તિનો નાશ કરવો જોઇએ. થોડી ધણી શિક્ષા એ કાર્ય બજારી શકે તેમ નથી, કટોરના-પૂર્વક કાર્ય મજમૂરના વખત હવે આવી લાગ્યો છે. બહુ ઉકારવાના અપરાધથી જે જે સૈનિકોની ટુકડીઓ કુપિત થઇ હોય, તે બધી ટુકડીઓને લરકરી કાયદાની કટોરમા કટોર પદ્ધતિ મુજબ શિક્ષા થવી જોઇએ. મારો મત એ છે કે, જે સૈનિક ટુકડીઓના આદિસરે પોતાના કર્તવ્ય બજારના હશે, તે ટુકડીઓ કદી પણ બંડખોર નીવડશે નહિ જો એ વાત સામીત થાય કે, ૭ મી ટુકડીના

બધા આશિરોએ પોતપોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવ્યું નથી, તો મારા મન મુજબ તે બધાને પોતપોતાની ટુકડીમાં કેદ કરી રાખવા જોઈએ ” ૧૦ મી મેએ ડોગ્લિ સાહેબે આ ટોચ લખી છે. તેણે જે ધારણા મુજબ આ પ્રમાણે લખ્યું છે, તેજ ધારણા મુજબ પ્રજા પણ નિર્દોષ કરી શકે કે, જે દેશમાં સારી શાસન વ્યવસ્થા હોય, તે દેશની પ્રજા કદી પણ સરકાર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવતી નથી. એ નિયમ મુજબ પ્રજા ડોરિઁ. સાહેબને કેદ કરવાની માગણી કરી શકે, કારણકે તેઓ સાહેબ મત્રિ સભાના મુખ્ય મંત્રી હતા. લોર્ડ કનિંગ સમક્ષ તેઓ ક્રિસ્ટિય સામ્રાજ્યના બચકર થયે-અઝામગી પગિયાલક થઈ પડ્યા હતા. તેમની કુમર ૬૦ વર્ષની થઈ હતી, છતાં તેઓ આટલી કુમરે પણ પકડ બુદ્ધિ દર્શાવી શકતા નહોતા. હિંદ સિવાય બીજા કોઈપણ દેશમાં તેઓ લાગે કાળ રજા નહોતા, સિવિલ સર્વિસ મિત્રાથ બીજા કોઈપણ કામ તેમણે ક્યું નહોતું, તેથી તેઓને લાગે કાળનો અનુભવ કેનું એક સાકડી સીમામાં જ ધાર્ડ રજા હતો તેઓ વખતોવખત લોર્ડ કેનિંગની ધીજી જોડ અકાગાઈ જતા હતા, અને તેની સંજ્ઞાતા તથા વિવેચનાની નિદા કરતા અચકાતા નહિ ત્યારે બચકર સમયને નિષે ક્રિસ્ટિય મતાના મૂળ ધીમે ધીમે વિચિલ થતા જતા હતાં, ચોતરફ નિગતા, ભય અને વિવાદની ભય કર છાયા પ્રસરતી જતી હતી, હિંદના એક છેલ્લી બીજા છેડા સુધી બચકર દવાનગ છૂપી રીતે

૧ Mutiny in the Bengal army By one who has served under Sir Charles Napier, p. 13. Comp Martin, Indian Empire, Vol II p 140

પોતાની ગતિ મિસ્તારી ગ્લો હને, ત્યારે આવી દુકી દૃષ્ટિવાળો, કાચી બુદ્ધિવાળો માણસ બ્રિટિશ હિંદની વડી કારોબારી સમાના સુખ્ય સમ્યક્તા પદ પર વિગતરતો હતો.

જે દિનસે ડોગ્ગિ સાહેબે ઉપલી ખાસ નોંધ લખી, તેજ દિવસે જનગણ લોએ પણ પોતાની ખાસ નોંધ લખી મેનાપતિ લો લાખે કાગ હિંદમા રચો હતો, હિંદી આચાર વિચારનો મર્મગ્રહ હતો તેના જેવી પરિણામદર્શી અને અનુભવી ગજપુરુષ તે નમચે હિંદમા ખીજે કોઇ નહોતો. ડોગ્ગિ સાહેબે સંશયવાળા ટોટાને સિપાહીઓના બંનુ કાગ્જુ માન્યુ નહોતુ તેના મન મુજબ એ તો સિપાહીઓનું સગદાર સામા થવાનું એક બહાનુ છે સિપાહીઓ ખરી રીતે બદખોર બન્યા છે તેઓ સાહેબ તૈરીય વર્ષ થયા હિંદમા કામ કરના હતા, છતાં હિંદની આંતરિક સ્થિતિથી અજાન હતો કેલકતાથી પચામ માઇલ દૂર તેઓ કદી ગયા નહોતા. તેનો અનુભવ સાર્વજનીન નહોતો, તે હિંદીઓના આચાર વ્યવહાર અગર તેઓની સામાજિક અવસ્થા વિષે વરનચિકરીતે કંઇ જાણના નહોતા. સેનાપતિ લો તેના જેવો દુકી દૃષ્ટિવાળો અમર મગજ-મુજબ વર્તનાર નહોતો. તેણે અયોધ્યાની ગડમડ બામનમા ચોકબું જણાવ્યું કે, “સિપાહીઓએ ધર્મબ્રષ્ટ થવાની ખીકથી ટોટાનો સ્પર્શ કર્યો નહોતો તેઓએ ઇંગ્લેન્ડ પોતાના સેનાપતિની આજ્ઞા માનવાની ના પાડી નહોતી, પોતાના સનાતન ધર્મનો નાશ થવાની

૧ Mutiny on the Bengal army, By one who has served under Sir Charles Napier, p. 13. Comp Martin, Indian Empire Vol. II p 141.

બીકથી તેઓના હૃદય ઉત્કેષાઈ ગયા હતા એ ઉત્કેષણીને લીધે જ તેઓ સરકાર આગળ અપરાધી ઠર્યા છે ”

કારોબારી સમિતિના એક બીજ સભ્ય-શ્રી-નંદ સાહેબે પણ આ બાબતમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યા હતા તેણે લેા સાહેબ સાથે એકમત થઈ જાણવું હતું કે, “ ટોટા વિષે જે જે મંપા ફેલાયા છે, તેથી સિપાહીઓને ધર્મભ્રષ્ટ થવાની બીક લાગી છે એ બીકને લીધે જ તેઓએ પોતાના સેનાપતિની આજ્ઞા માની નથી ” ૧૫ મી તથા ૩૪ મી રેજિમેન્ટના સિપાહીઓની જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, તેની જ વ્યવસ્થા ૭ મી ટુકડીની કરવાની શ્રી-નંદ સાહેબે સલાહ આપી અને બધા દુષ્ટ માણસોને બરતન્દ કરવાની પ્રાર્થના કરી^૧

આ તરફ સર હેન્રી લોરેન્સ આગસ્ટ થઈ બેઠા નહોતા. અવર્ન-જન-લની કારોબારી સમિતિ બ્યારે પોતપોતાની માસ નોંધો લખી રહી હતી, ત્યારે તે પોતાની કાર્યકુશળતા બતાવી રહ્યા હતા. તે કારોબારી સમિતિના હુકમની ગહ જોઈ બેઠો નહિ, સભ્યોના વિચારો જાણવા માટે આતુરતા દર્શાવતો રહ્યો નહિ તેની કાર્યપ્રણાલી નિયમિત હતી નિયમિત કાર્ય પ્રણાલીને લીધે જ અધ્યેષ્ઠાની મહત્ત્વ જાણી શકાય થઈ મધ્ય સર હેન્રી લોરેન્સે ટુકડીના બધા સિપાહીઓને નિવસન ન કરતા, બધા આફ્રિકા અને ૫૬૦ સિપાહીઓને બરતરફ કર્યા, બાકીના બધાને ક્ષમા આપી દેશી આફ્રિકામાંના એકાદ બે જણ પોતાના ઓઢાપર અવશિષ્ટ રહ્યા આ પ્રમાણે લગભગ બસો સિપાહીઓ સખત સજામાંથી છુટકારો મેળવી પાછા પોતાના કાર્યમાં જોડાયા આથી સરકાર પર તેઓને દૃઢ વિશ્વાસ બેઠો.

સર હેન્રી હોરેન્સ કેવળ આટલી ક્ષમા આપીને જ અટક્યો નહિ. જોએએ પોતાની વશદારી બતાવી આપી હતી, તેઓને યોગ્ય બદલો આપ્યો. એ સિપાહીઓને હવે દગળગે ચલાવવામાં આવ્યા આ રીતે બંને મળવાથી તેઓ પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યા ઇનામો આપવાને બદલે એક મોટો દગબાર બગ્વામાં આવ્યો. એ દરબારમાં બધા સચિવ અને લશ્કરી અમલદારો, લશ્કરના દેશી ઓરિસદાર અને લખનોરના આઅફદાર ગૃહાચાર્ય હાજર થયા હતા તે વખતે સર હેન્રી હોરેન્સે એક બાપલુ કગતા જણાવ્યું કે, 'ક્રિસ્ટિયન સરકાર કદી પણ કોર્નના ધર્મપત્ર હાથ નાખવા નૈયાર નથી આ બામતમાં તે હમેશા સમભાવથી વર્તતી આતી છે દિલ્હીના મુમલમાન બાદશાહો દિલ્હીઓપગ કેવો જૂનમ કગતા, તે દરેકે યાદ કરવું જોઈએ પરંતુ ઇશ્વરિયન સરકાર મધી જનિ તથા બધા ધર્મોનું રમણ એક સગળી રીતે કરે છે કેટલાક નકારા શોકો બોટા ઇગદાથી આ દેશમાં અહીં તહી જૂટાજનાયા યુરોપિયનોની ઘોડી સખ્યા જોઈએ અગ્રેજ સરકારને અનાયામે જામેડી નાખી ચકાશે એમ પ્રબલ સમલ જાહેર કરે છે. પરંતુ જે સત્તાએ રસિયા સામે લડવાને પચાસ હજારનું સૈન્ય મોકલ્યું હતું, તે ત્રણ માસની અંત હિંદમાં તથા ગમણ સૈન્ય અડુ કરી દેવાની શક્તિ વગર છે" એટલું કહી તેણે પોતાને હાથે લાલક સૈનિકોને તગ્વાર, ખિસ્તન, શાલ, સોનેરી કપડા, રોકડા રૂપીઆ વગેરે ઇનામ તરીકે આપી તેઓની સાથે હાથ મિલાવી આલ્પ માનપૂર્વક વાનચીત કરી^૧ ખીબ યુરોપિયનો પણ સર હેન્રી

^૧ The Rev. T. Browne, Punjab and Delhi, Vol I. p 32-36 Comp Martin, Indian Empire, p 142

લોરેન્સના આ મહાન દૃષ્ટાન્તુ અનુસરણ કરવા લાગ્યા તેઓ રેન્જિમેન્ટના દેશી ઍફિસરો સાથે મળી આદરમાનપૂર્વક વાતચીત કરવા લાગ્યા આ પ્રમાણે વડા કમિશનરની કુનેહથી તમ્મ વેળાએ તો અયોધ્યાની બંધી ગડમડ શાત પડી ગઇ ત્યારે સગદારે ૩૦ મી રેન્જિમેન્ટને અસ્તરફ કરવાનો હુકમો હિંદની દરેક ઊવણીમા, સૈનિકો સમક્ષ વાચવાનો હુકમ કાઢ્યો, ત્યારે હેત્રિ લોરેન્સે તે હુકમ પાળવાના અખાડા કર્યા હતા તેને શકા હતી કે, આવી ભયકર શિક્ષા વિષે સગદારનો હુકમ સાબળતા સિપાહીઓ પોતાનો માર્ગ જાળવી સફરો નહિ આવી રીતે કુનેહથી હેત્રિ લોરેન્સ અમાનના સિપાહીઓની જાનભૂમિમા યોડો વખત ચાલિ જાળવી રાખી બે કે છેવટે અયોધ્યામા પણ ભયકર ભડકાફેલાયા હતા, યુદ્ધોન્મત સિપાહીઓના ભયકર અગાજોથી અયોધ્યા પણ ગાજી ઝડી હતું, પરંતુ ખીજ સ્થાનોમા જ્યારે ભયાનક દરયો વિકાસ પામ્યા હતા, માથુ-સોના રૂધિરની નદીઓ વહેતી હતી, ત્યારે અયોધ્યામા કંઈ અશાન્તિ જણાતી નહોતી કિન્તુ એ ભયકર દરયો પોતાની કરાલ ઊંચા અયોધ્યા તરફ વિસ્તારતા જતા હતા ભયકર સમય પાસે આવતો હતો એની મનિ અટકારી શકાય તેમ નહોતું જોતજોતામા મિરતમા દાવાનજ પ્રગટયો, મિત્ત પ્રજ્વળિત આગની જાળથી પ્રદીપ્ત થઇ ગયું.

મિરતના ઘોડેસ્વારોની ત્રીજી દુડીના ૮૫ સૈનિકો કેવી કઠોરતાથી દડાયા હતા, ખેડીઓથી સજ્જ થઇ કારાગૃહમા પુરાયદા હતા, તે અમે અમાઉ જણાવ્યું છે સમ્મ થતી વખતે તો તેઓમા હરકેણીના કંઈ ચિન્હો જણાતા નહોતા પરંતુ તેઓએ પોતાના

સાથીઓ સમક્ષ જે સૌચનીય દૃષ્ય ખડુ ધરી દીડું હતું, તેમાંથી ધીમે ધીમે ભયદર ઘટનાનો આવિર્ભાવ થયો. દડાયેલા સિપાહીઓ શાંતિથી દારાગારમાં ગયા તેઓના સાથીઓ શાંતિથી પોતાની છાત્રણીમાં ગયા અંગ્રેજો અચાનક નાચ પામી શાંતિનું સામ્રાજ્ય ફેલાયલું છે એમ માની પોતપોતાના પ્રમેદ ક્ષમામાં આનંદના હિયોળા ખાતા બેડા હતા સૈનિક ઓફિસરો શેતરજની બાજુ રમવામાં મદગૂલ બની ગયા હતા સિવિલ ઓફિસરો ૯ મી મેના બનાવ વિષે પોતાના મિત્રો સાથે હસતા હમના વાનો કરતા હતા, અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ ધરના આગળમાં ઉભી ઉભી પોતાના સુખમાં પોતેજ તૃપ્તિનો રસાદ અનુભવી રહી હતી પરંતુ સિપાહીઓ આ લોકોની માફક આનંદ ભોગવતા નહોતા તેઓના હૃદયમાં ભયદર અચાનકના મોજા ઉછળતા હતા. તેઓ વિચારતા હતા કે ' પોતાના સનાતન ધર્મનું ગમ્મત કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લેવા જતા અંગ્રેજોના દોષ સાસનની માફકો વડે બધાઈ કેદીઓ સાથે આખો દિવસ સખત મજૂરી કરી પડશે. સંદેહવાળા ટોટા લેવાની ના પાડવાથી જ અગાઉ ધથુને નિઃશસ્ત્ર કરવામાં આવ્યા છે હવે તો એક પગલું આગળ વધી સરકાર ટોટા લેવાની ના પાડનારને નિઃશસ્ત્ર તો કરે છે, પણ તે સાથે સખત કેદની સજા કરે છે. હવે દોહારતાની હદ આવી મર્યાદા છે અમારા સાથીઓ જેલમાં સખત મજૂરી કરી રહ્યા છે તેના બેરી હોકરા અનુવિના તન્કડે છે ' તેઓની માનસિક સ્થિતિ દૂર થઈ ગઈ. તેઓ જ્યારે થોડે દૂર આવેલા પોતાના સાથીઓના ખાલી ઘર જોવા લાગ્યા ત્યારે તેઓના હૃદય અધીરા થઈ ગયા તેઓ પોતાના સાથીઓના પરિવારની સૌચનીય સ્થિતિ વિષે વિચાર કરતા દિગ્મુલ

(૪૪૦)

બની જવા લાગ્યા તેઓની શાંતિ સદાને માટે હડી મર્ત્ર, સુખની આશા જતી રહી, આનંદ તો સેકડો માઉ દૂર નાસી ગયો હિંદુ અને મુસલમાન બંને ભતિના સૈનિકો ગભીર મનોવેદનાથી અધીર થઇ ગેરકાયદેસર કામ કરવા તત્પર થયા.

૩ ૭ હુકડીના ઓશિમરોએ કારાગૃહમાં જઇ, સખ પામેલા સિપાહીઓનું લેવું દેવું તથા કૌટુંબિક સ્થિતિ વિશે તપાસ કરી એ સમયે એ સખ પામેના સિપાહીઓ પોતાપોતાના કુટુંબ માટે એટલા બધા ચિંતાનું થઇ ગયા હતા, પોતાના કુટુંબીજનો પાછળથી અન્ન વિના વનખા મારે એ બીકથી તેઓ એટલા બધા પીડાતા હતા કે, તેઓની આ દશા જોઇ ઓશિમરોના મનમાં અતિશય લાગણી થઇ આવી ત્રણ ઓશિમરોએ આ હીજુમાંની સિપાહીઓના કુટુંબ માટે શળો ઉધગવનાનો કાગળ કર્યો કેદીઓ પોતાની શૈશવીય સ્થિતિ અને પોતાના કુટુંબીઓની ગમિયાઇને ઉદ્દેશી વિલાપ કરતા હતા. તેઓએ ઓશિમરો સમક્ષ કોઇપણ પ્રકારનો ગુન્હો દર્શાવ્યો નહોતો. અગ્રેજો દ્વારા તેઓને બચકર દેવ પ્રગટ્યો છે કે તેઓ અગ્રેજી અમલ હમેડી નાખના પ્રતિજ્ઞા લઇ બેઠા છે એ બાબત વિશે એ વખતે કશો આભાસ જણાતો નહોતો તેઓના મુખ પર ઉડા ત્રિપાદના ચિહ્નો અપ્પ જણાતા હતા, પરંતુ તેમાં વેરવૃત્તિની તીવ્ર જાળા જણાતી નહોતી તેઓ આ વખતે કેવળ પોતાના કુટુંબીજનો માટે વ્યાકુળતા દર્શાવતા હતા. આ વ્યાકુળતા ધણી મુદત રહી નહિ. કેદીઓ પોતાની દીનતા અને હીનતા દેખાડતા દીર્ઘકાળ સુધી બેડીઓમાં જકડાઇ રહ્યા નહિ તેઓની અવસ્થામાં પરિવર્તન થયું તેઓના સાથીઓએ ટોળામધ થઇ તેઓને થોડી મુદતમાં મુક્ત કર્યો.

તેઓએ ઉન્નત સાથીઓ સાથે ઉન્નતની પેરે ભળ્યા, ભય કર દાવાનળ સાથે કીડા કરવા તત્પર થયા.

જે દિવસે પ્લાસીના વિશાળ મેદાન પર યુના દાવતરાને લીધે હનભાન્ય સિંગજીદૌલા હાર્યો લોર્ડ કલાહવની ચતુર્ગધથી ભંગાળામાં કંપનિના ગન્યનો પાયો ન બાળ્યો, ત્યાગ્યાદ એકમેક વર્ષ દુઃખ્યાન કદી પણ આવે બનાવ બન્યો નહોતો સિટિશ અમલનો પાયો ખળબળ્યો નહતો અગ્રેઓએ પ્રતિક્ષણે પ્રગટ થતી આવી સહાગિણી યક્તિની લૈગ્વ મૂર્તિ જોઇ નહોતી અગતથી ફિંદી ને દિલ્હીથી આવે વાયવ્ય પ્રાત આ ભય કર દાવાનળમાં સપડાયો માણ્યોના ક્ષિસ્થી ચારે દિશા રગાર્ધ ગઇ આ ભય કર મમયે પણ ધીર પ્રકૃતિ લોર્ડ કેનિંગની ધીરતા જગ પણ હગમગી નહિ અગ્રેજી વર્ષની શરૂઆતમાં જે હથેળી જેવું વાદળું પ્રગટ થયું હતું તે ધીમે ધીમે મોટું થઈ આવ્યું આકાશ ઘેરી વળ્યું લોર્ડ કેનિંગ આ મહત્તરે વખતે પણ હતાશ થયો નહિ તે દૈર્ઘ્યપૂર્વક કામ કરવા લાગ્યો મંથી બાબતની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો, અને જુદા જુદા સ્થળોના મુખ્ય રાજપુરોમાં સથે મસલત કરી કાર્યાવધિ નક્કી કરવા લાગ્યો તેની સમક્ષ અત્યારે વિશાળ કાળક્ષેત્ર પ્રસારિત થઇ રહ્યું હતું એ કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરતા છતાં તેનો પગ લથથો નહોતો નાના પ્રકારની ચિતાના પ્રસાદ તેના હૃદયને આધાત કરતા હતા. નાના પ્રકારની ચિતાના તગ્ગો તેને કચો નીચો કરી ગયા હતા, પરંતુ તેથી તેની ધીંગળ અથવા પરિણામદર્શિતા ડમખી નહોતી. લોર્ડ કેનિંગ આ વિપદગણી ઝોળાંની ભાગ્યસાગરનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો હતો તે સમજી ગયો હતો કે વિપત્તિન

વાદળા જે શક્તિ સમૃદ્ધ કરી રહ્યા છે, તે શક્તિ સમક્ષ લડવા માટે યથોચિત તૈયારી કરવી જોઈએ આ વખતે તેના તાવામા જોઈએ તેટલું યુરોપિઅન લશ્કર નહોતું પરંતુ તેથી તેની ધીરજ ડગમગી નહિ એ સમયે જોયો તેની પામે હતા, તેઓ બધા તેની અપૂર્વ ધીરજ અને કર્તવ્ય બજાવવાની દૃઢતા જોઈ આશ્ચાસન પામતા હતા લોર્ડ કેનિંગ હવે પોતાનું બળ વધારવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો, જુદા જુદા ઠેકાણેથી સૈન્ય એકત્ર કરી ધૈર્યપૂર્વક વિપત્તિને હઠાવવા તૈયાર થયો

અત્યારે પ્રશ્નાત્તાપ કરવાનો સમય નહોતો, લોર્ડ કેનિંગ એમ કહી શકત કે, નાના પ્રકારના અન્યાયથી હિંદમાં અ-
ગ્રેજી અમલ બન્યા આવી પડ્યો છે અગ્રેજોએ રાજ્યશુદ્ધિ કરી છે, પરંતુ એ વધારેલા રાજ્યનો સારો બદલો કર્યો નથી અનુભવ અને સાફડી ગજનિતિના બળથી હિંદના જુદા જુદા વિભાગો પર બ્રિટિશ વાવટો ફરમાવવામાં આવ્યો છે, જુદા જુદા રાજ્યના અ-
ધિપતિઓ અત્યારે શોચનીય દયામાં દિવસો ગુજારે છે, એથી પ્રજા ધીમે ધીમે અસંતુષ્ટ બની ગઈ છે વગી પ્રજા જુદા જુદા ઠાણેથી દેવપૂર્વક અગ્રેજ સરકારના દરેક કાર્ય નીરખી રહી છે, તેમાં વગી સર્વત્ર પુરતું યુરોપિઅન લશ્કર નથી લોર્ડ કેનિંગે હિંદમાં ઝોગ તિપાહીઓ રાખવા માટે ધણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. પણ તે નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા તેણે હિંદમાંથી ચીનના વિદ્ધ યુરોપિઅન લશ્કર મોકલવામાં આનાકાની કરી હતી આ બાબતમાં ચીન સાથે હિંદને કોઈ જાતનો સંબંધ નહોતો હિંદમાંથી હગનમાં પણ કેટલુંક સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું હતું. લોર્ડ કેનિંગને ઉપરીઓની આગ્રહ

ચરાથી જ આમ કરવું પડ્યું હતું અત્યારે વિપત્તિ આગળ આવી છે તો રહી, હિંદમાથી ગોરા મિપાહીએને બહાગના પ્રયેગમા ન મોકલવા બાબત લોર્ડ કેનિંગે જે કદ કહ્યું હતું, તે હવે ખરૂં પડ્યું. પરંતુ અત્યારે એ ભૂતકાળની વાતો સભાગ્વાનો સમય નહોતો. અત્યારે શોચના અત્યારે વિરૂદ્ધ હતી લોર્ડ કેનિંગ પાછળની વાતો ન સભાગ્વાતા કાર્ય કરવા મડી પડ્યો.

મુંબઈથી જે લશ્કર ઇંગ્લેન્ડ ગયું હતું, તે આ સમયે મુંબાઈ પાછું ફર્યું લોર્ડ કેનિંગને આવી જરા શાન્તિ વળી તેણે હવે ચીન તરફ જે લશ્કર જતું હતું તેને પોતાની મદદમા આશુવાની પેરવી કરી એ લશ્કરને પાંચ બોલાવના ભારે જનામદારી વહોરવી પડે તેમ હતું. પરંતુ લોર્ડ કેનિંગ એવી ડ્યો નહિ તેણે થોડી વાર વિચાર કર્યા બાદ બહુજ નિર્ભયતાથી એ ભારે જવાબદારી માથે લીધી તેનું સાહસ કહ્યું, ચીનદેશ તરફ જે લશ્કર જતું હતું, તે બધું તેને મદદ કરવા માટે હિંદ આવી પહોંચ્યું.

લોર્ડ કેનિંગ આ રીતે સૈન્ય એકત્ર કરી બેસી રહ્યો નહિ, બીજા ઉપાયો વડે પ્રજાને શાંત કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. શારીરિક બળ કરતા માનસિક બળ પર તેને બહુ શ્રદ્ધા હતી તે હવે એ માનસિક બળ બતાવવા તૈયાર થયો ધણી ખર્ચ માણસો વટલાવાની બીકથી સરકાર વિરૂદ્ધ પડ્યા છે, એ તેને જણાઈ ચૂક્યું હતું તેથી તેણે એકવાર ફરીથી સરકારનો સંકુલ સમજાવવાની અરજી દર્શાવી એક ઢંઢેરો તૈયાર કરવામા આવ્યો. અર્થતરે જનરલે એ ઢંઢેરામા બંહેર કર્યું કે, " અનેક જાણકારની બાજુ રમનાર લોકોએ અત્યારે હિંદ અને મુસલમાન સૈનિક અને સાધારણ પ્રજાને

(૪૪૬)

એવું સમજની દીધું છે કે ' સરકાર તમારા ધર્મ પર હાથ નાખતું નૈયાર થઈ છે ' પરંતુ સરકારે એવો વિચાર કદી કર્યો નથી પોતાની પ્રજાને છેતરવાની વૃત્તિ સરકારને કદી પણ ઉપજી નથી મરકાર એ ખાતર પ્રજાને એનવણી આપે છે કે એવા ઢોંગી સજ્જન માણસોને અવળે રસ્તે દોરી પાયમાલ કરી નાખવાના પ્રયત્નો કરે છે " આ ઢંઢેરાનું હિંદની બધી બાપાઓમા બાપાન્તર કન્વામા આન્યુ. સરકારે એ બાપાન્તર દરેક લોકોની જાવણીમા વહેચવાનો હુકમ કર્યો. પ્રજામા પણ એ બાપાન્તરની નકલો છૂટે હાથે વહેચવામા આવી હિંદમા દરેક જગ્યાએ એ ઢંઢેરા ન્યાયા લાગ્યો સરકારને આશા હતી કે આવી પ્રજાના મનની સુઝાણ મટશે પરંતુ એ આશા સફળ થઈ નહિ પ્રજાની આજ્ઞા અત્યારે હજી ઓળંગી ગઈ હતી. લોર્ડ કેનિંગને ઢંઢેરા અત્યારે એ આજ્ઞા અટકાવી શકે તેમ નહોતું

એ ઢંઢેરાના પ્રચાર મિત્રાઈ લોર્ડ કેનિંગે બીજા ઉપાય વડે પણ સૈનિકોને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કર્યો જેઓ સાહમ, ઉત્સાહ અને વશદારી બતાવી ગયા હતા, તેને ઇનામ આપી નવાજવાનો હંગામ થયો બીજાજા અને વાયવ્યપ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરોને તથા અગ્રેધ્યા અને પંજાબના બીજા કમિશનરને સૈનિકો સમક્ષ એ વશદાર વીરપુરોને સરકારે આપણા માનથી વિશુદ્ધિત કરવાની સત્તા આપવામા આવી પરંતુ એથી કંઈ પશ્ચિમ ન આન્યુ સિપાહીઓનો અસંતોષ ઢૂંગ ન થયો બધાનો ગુસ્સો અત્યારે હજી ઓળંગી ગયો હતો, સરકારના સન્માનથી, ઇનામથી એ શાત પડે તેમ નહોતું કોઈએ સરકારના હંગામ તરફ સરકારના વચનો તરફ નજર

પણ ન કરી દરેકના હૃદયમાં પેરના બડકા પ્રગટી રહ્યા હતા લોહી
ડેકાકીની રોપેલુ વિપવ વૃક્ષ અત્યારે ફળ આપના તૈયાર થકરહુ હતુ-

આ તરફ કલકતામાં જે અગ્રેજો હતા, તેઓમાના ધણા
ખગએ લોહી કેનિને યોગ્ય મમયે મદદ ન કરી, તેઓ કેવળ સદેહની
અનિ વધારતા રહ્યા ઉપગ્રિથિત વિપ્રવનો વિપવ પલવિત કરી
પોતાની જાતિને બીકથી દુનવી મૂની, એ જ તેઓનો હૃદય થઇ
પડયો હોય, એવુ જણાવા લાગ્યુ તેઓએ આ સમયે ધીંગ્ ન
રાખી, પોતાના કર્તવ્યકાર્યની નૃબલા જાળવવા તત્પરતા ન બતાવી-
તેઓ હિંદમાં બેઠા બેઠા ઇંગ્લાડમાં પણ ગયા ફેલાવવા લાગ્યા
લોહી કેનિને એ ખાતર ઇંગ્લાડના સત્તાવાળાઓને સાવધાન
રહેવાનુ જણાવ્યુ હતુ તેણે લખ્યુ હતુ કે, કલકતામાંના અગ્રેજો
સ્વદેશી વૃદ્ધબીજનોને જે કંઈ લખી મોકલે છે, તેના પર પૂરેપૂરો
વિશ્વાસ મૂકવાની જરૂર નથી આ રીતે લોહી કેનિને કલકતામાંના
અગ્રેજો તદ્દરથી કંઈ મદદ ન મળી તોપણ તે પોતાનુ કર્તવ્ય
ચૂક્યો નહિ. જુદે જુદે અગ્રેજી તેના સ્વદેશી મધુઓ તેને યથાશક્તિ
મદદ આપવા તૈયાર થયા હતા ઝુંબાઇ અને મદ્રાસના ગવર્નરોએ
લોહી કેનિની માગણી પૂર્ણ કરવામાં હિંદાસીનતા બતાવી નહિ-
લોહી હેરિસે ૧૮ મી મે એ મદ્રાસથી લસકર મોકલ્યું. ત્યાર બાદ
એલફિન્સ્ટને ઝુંબાઈથી એક ટુકડી કંપકતા મોકલી દીધી. જે
વિચક્ષણ જે રાજપુતોના હાથમાં પળાય અને અગ્રેજોમાની જવા-
બદારી મૂકવામાં આવી હતી, તેઓએ પણ પોતાની કાર્યકુશળતા
બતાવી આપી હતી સર જોન લોરેન્સ અને સર હેન્રી લોરેન્સ
જનેએ પોતાની જવાબદારી સમગ્ર કર્તવ્ય બજાવવામાં મન પરાવર્જી

(૪૪૬)

હતુ ગજ્યનો બદોબસ નાવવામા, ગજનીતિનુ મહત્વ નાજ્ય-
વવામા, ગજકાર્યનુ શુભત્વ સમજામા બને કુશળ અને અનુભવી
હતા અને ભાઈઓ શ્વિટિય સત્તાનુ પ્રાધાન્ય નાજ્ય નિશ્ચય
હતા ગજના કુટિલ જટ્ટિપાત વખતે, મુરકેલીના પ્રચડ માગ વખતે
બને ભાઈઓ અચળ રહી દડતા અને સહનશીનતા બતાવી આપના
હતા શ્વિટિય માત્રાજ્યને બચાવવા જોઈ આ વખતે પણ બને
ભાઈઓ લોર્ડ કેનિંગની મદદે આવ્યા નેઓનો ઉત્સાહ અને ઉદ્બોધ
વધી ગયા, દડતા ઝૂંઘુ ગીર વિકાસ પામવા લાગી, માહમ અને શૌર્ય
પ્રદીપ કુતાશનની માફક ચમકવા લાગ્યા તેઓ એકાગ્ર ચિત્તે લોર્ડ
કનિંગના મુખ્ય મહાયક થર્મ પડયા લોર્ડ કેનિંગ એ અને એના
જેના બીજા વીગ પુરુષોની મદદથી હિંદ સામ્રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવા
તૈયાર થયો જ્યારે મુરકેલી આવી પડે, આગંકાની ગતિ વિકટ થઈ
પડે, આકસ્મિક વિપ્લવના બચક તરજોલી બસા મુઝામ જઈ,
દૃષ્ટિ મમિય બચક દેખાવો જોના લાગે, ત્યારે તેઓ પોતપોતાનો
બચાવ કરના નાના પ્રકારની માગની કરના લાગે છે ત્યારે મુરકેલી-
માથી બચાવે તેનુ કોષ્ઠપથ અસમન, આત્મપક્ષ પ્રચળ કરનાર
કોષ્ઠપથ કંપાય નજરે પડના જ બધા નાન થઈ તે તરફ જોઈ રહે
છે આ વખતે પણ એનુ જ બન્યુ ઇંગ્લાંડની સરકારના હુકમથી
ચીનની લાંબામા ભાગ લેના કેટલુકે યુરોપિયન સરકાર જવુ હતુ.
એ સરકાર હવે બધાની નજર પડી સેનાપતિ હિયર્સેએ એ સરકારને
હિંદમા પાતુ લાવવા માટે સરકારના સરકારી ખાનાના સેક્રેટરિને
પત્ર લખી જણાવ્યુ. સર હેન્રી લોરેન્સે પણ એ સરકારને ચીન
તરફ જવુ અટકાવવાની ચિનિ કી મદામના સેનાપતિ આન્ટ

પણ એ સરકારને અટકાવવા માટે એક ઝડપી ચાલની આગળોટ
 ચોકસવા બાબત સરકારને તાર ક્યો આ તરફ સઠ જોન લોરેન્સે
 ચાલુ મુરકેલીમા નિવારણ માટે થુ થુ કરવુ ચોખ છે, તે બાબત
 એક લાભો ખરીતો હોઈ કેનિયન પાડ્યો આ પ્રભાણે
 બધા આત્મન્દણ માટે નૈયાગ થવા લાગ્યા, પોતાના શાસનની
 મહત્તા, પોતાના બાહુમળનો મહિમા અને પોતાની બહાદુરી
 બતાવી વિરોધીઓને આજી નાખવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.
 અવિધ્ય મુરકેલીથી બરપૂર થઇ પડ્યુ હતું, પ્રવગિત દવાનળ
 પોતાની મક્કિ કાચુ કાચુ પિત્તાગ્નો જતો હતો હિંદની મુખ્ય
 પથરજો ગજનીતિના સાકડાપણાને લીધે, વરલાવવાની બીકને લીધે
 પિંદી સગકાગ નિરૂદ્ધ ખડી થઇ હતી તે પથરજો પણ દક પ્રતિગા
 લઇ બેગી હતી તે જગપણ ન હતા એમમનાપૂર્વક આગળ
 વધતી જતી હતી, અને બપર કાર બજાની ચારે દિશા લોહીથી
 તળેાળ કરવા તરફ થતી હતી

અમે અગાઉ જણાવ્યુ છે તેમ મિગના ગોરા અને દેશી
 સિપાહીઓની ડાવણી પામે પામે નહોતી મને ડાવણીઓ વચ્ચે
 બધા મકાનો દુકાનો વગેરે હતું કાલી નદીની એક સાખા બને
 ડાવણીની વચ્ચે વહેતી હતી, આમ એક બીજથી દૂર હોવાથી દેશી
 સિપાહીઓની ડાવણીમા અનના બનાવો ગોરા સિપાહીઓની ડાવણી-
 વાળા બચી સકતા નહિ એજ રીતે ગોરા સિપાહીઓની ડાવણીમાં
 જે કંઇ બનતું તે દેશી સિપાહીઓ તરફ જ ગણી સકતા
 નહિ. ૯ મી એને ચનિવારે ૩૭ ધોરેસ્વાર દુકડીના સિપાહીઓ
 જનિરથી જકડાઈ કારાગૃહવાસી થયા હતા ગોરા લોકો બચી

(૪૪૮)

મડબડ શાન પડી મધ, એમ માની નિરાતે આનંદ કરતા હતા. ખીજા સિપાહીઓ મહીર મનોવેદનાથી અધીગ થઇ પોતપોતાને ઘેર આપ્યા હતા. યનિવારે રાત્રે ગોરા લોકો જ્યારે નિદ્રાદેવીના ખોળામાં શાંતિ ભોગવતા હતા ત્યારે સિપાહીઓ પોતાના સાથી-ઓની રોચનીય દશાનો વિચાર કરતા કરતા, અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ ઉરકેરાતા જતા હતા ચિતાનો જુરસો તેઓને ઉધવા દેતો નહોતો, વેરના કંઠો ડપથી તેઓનું મુખ પલાયન કરી ગયું હતું, અને ઉડી નિગશાથી તેઓની ધીરજ ટકી રહેતી નહોતી તેઓ મધરાતે ઉંડી ચિતામાં ડુબી ગયા હતા, ચિતામાં ને ચિતામાં અતરતી ચાતના રુપી આગવડે દગ્ધ થતા હતા ઢુક સમયમાં એ આગનું રૂપાતર થઈ ગયું, એ આગ પોતાની જવાળામયી સિખાથી ચારે દિશામાં રૂમી વળી પ્રતિક્ષણે મહાપ્રવયનો ભાસ કરાવવા લાગી

સવાર પડી વૈશાખ માસનો પ્રચંડ સૂર્ય અનન આકાશમાં પ્રગટ થઈ, ધીરે ધીરે અગ્નિના ટીણુ વેરવા લાગ્યો, જ્વોતજ્વોતામાં ચારે દિશા પ્રદિપ્ત ચર્મ રહી પ્રકૃતિદેવીની પ્રસન્નતાથી અંગ્રેજો પણ પ્રસન્ન થઈ પવિત્ર વિશ્રામવાગ્ની પ્રાત કાલીન ઉપાસના માટે દેવજમાં જવા લાગ્યા એ સમયે કોઈપણ જાતની મડબડ થઈ નહોતી, ગોરા લોકોની જાવણીમાં શાન્તિની નીસ્તબ્ધતા વૃદ્ધી નહોતી, પરંતુ એકાએક જાણે કોઈપણ તરેહનો નિયમ તટ્યો હોય, આની પડનારી વિપત્તિના ચિન્હો ચોતરફ પ્રસરી રહ્યા હોય તેવો ભાસ થતો હતો દરરોજ સવારમાં દેશી નોકરો પોતાના ગોરા માલિકોની સેવા કરવામાં ગોરા સિપાહીઓની જાવણીમાં હાજર થતા હતા, પરંતુ ૧૦ મીએ સવારમાં એ નિયમનો ભંગ થયો હતો. અર્થાત્ કોઈપણ દેશી નોકર

(૪૪૮)

પોતાના શ્રેતામ પ્રજાની સેવા કરવા હાજર થયો નહોતો મિસ્તમાથી
જે નોકરો રાખી લેવામા આવ્યા હતા, તેઓ એ તારીખે સવારમા
પોતાના માલિકના ઘરમાથી પલાયન કરી ગયા હતા. આ આકસ્મિક
નિયમ બમ તરફ તે વખતે કોઇએ ખાસ લક્ષ ન આપ્યું મોર
લોકોએ એ નિયમબમ માટે ઉદાસીનતા દર્શાવી હતી તેઓએ એવું
ધાર્યું હતું કે નોકરો કઇ જરૂરના કામને લીધે મરાગના પહોરમા
અમારી સેવા માટે આવી શક્યા નથી આ સામાન્ય કારણની
તપાસ કરવાની જરૂર પણ તેમને લાગી નહિ. તેથી તેઓ નિશાતે
સવારની પ્રાર્થના માટે પોતાના પાંચત્ર દેવળમા ગયા પ્રાર્થનાનું
કાર્ય નિયમસર પૂરૂ થયા બાદ તેઓ લેગ પાછા ફર્યા અને પોતાના
કાર્યમા બેડામા વખત વીતવા લાગ્યો. પ્રયત્ન પ્રભાકર મધ્ય આમશ-
મા રહી પોતાના પ્રખર કિસ્સો વડે પૂરીને દમ્બ કરવા લાગ્યો
એ વખતે પણ અત્રેએને આવી પડનારી વિપત્તિ વિષે કઇ ખબર
મળ્યા નહોતા દેશી હાવણીથી દૂર હોવાથી તેઓને આ વિષે જરા
પણ ખબર પડી નહોતી પરંતુ તે દિવસે સિપાહીઓના ગુંડેકાણુમા,
જનતાપૂર્ણ બજારમા અને પાસેના આમડામા ઉશ્કેરણીના ચિહ્નો
સ્પષ્ટ જણાતા હતા ધણીખરા માણસો જાણે એક જગડે કાર્ય પાર
પાડવા તૈયાર થતા ન હોય, તેમ જણાતું હતું દરેકના મ્હો પર
દડતાના ચિહ્નો જણાતાં હતા દરેક પોતાનો અપરિસીમ ઉદમ
ખતાવી રહ્યા હતા સામાન્ય બાળકો પણ આ બધું અવનવું કાર્ય
નીરખી રહ્યા હતા પરંતુ અત્રેએની આખો પર આ ઝોમિતા
ફેરફારના ચિહ્નો પડ્યા નહિ કોઇ એક અત્રેજ ઓએ કંઇક નવીન
થવાનું છે એવી આખાડી કરી પોતાના મિત્રોને એતબા. પરંતુ

કોઇએ તેના કહેવા પર લક્ષ ન આપ્યું. એથી અંગ્રેજો આવી પડનારી વિપત્તિ સામે બચાવ કરી સક્યા નહિ^૧ આ તરફ ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ સત્તમદ્વય થતા હતા, આબુબાલુનાં મામડા-માથી માથુસો આની તેઓના દગને પુટ કરના હતા.

ધીરે ધીરે વૈશાખ માસનો લાગ્યો દહાડો પૂર્ણ થયો. પ્રમુદ સૂર્ય પોતાના દારુણ કિરણો શાત કરી ધીરે ધીરે પશ્ચિમ દિશામાં દળી પડ્યો. દિવસનો બચકર તાપ શાત પડ્યો, સંધ્યાકાળનો શીતળ પવન ધીરે ધીરે ગમ્મીથી સિંચાતા લોકોના હૃદયને શાંતિનું સુખ આપવા લાગ્યો, ભિગ્નના ધર્મનિષ્ઠ યુરોપીઓનો સાય કાળની કપાસના માટે તૈયાર થવા લાગ્યા, એક પાદરી પોતાની સ્ત્રી સાથે દેવળમાં જવાની તૈયારી કરે છે, એવામાં તેની દાઇએ આવી સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીની વાત કહી સંભળારી તેણે કહ્યું કે, સિપાહીઓ લડાનું કરવા માટે ઉન્મત્ત થઈ ગયા છે, માટે વખતસર એતવાની જરૂર છે દાઇએ એમ કહી પોતાના માલિકની સ્ત્રીને ઘેર રહેવાનું જણાવ્યું પરંતુ પાદરી સાહેબે દાઇના કહેવા તરફ લક્ષ આપ્યું

૧ ૯ મી માર્ચે રાત્રે ૧૧ મી પાવણ પહોંચ્યો અખલ્લ કર્નલ શિનિસ પોતાના એક મિત્રને ઘેર ખાલુ લેવા ગયો હતો તે વખતે એક યુરોપિયન સ્ત્રીએ તેને કહ્યું હતું કે, સહેરની દિશામાં પર મોટા મોટા અક્ષરોથી લખેલા જહેરનામા ચોડવામાં આવ્યા છે. તેમાં દરેક ધર્મનિષ્ઠ મુસલમાનને અંગ્રેજોને મારી નાખવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા છે કમિશનર પ્રિયોડની પત્નીએ કહ્યું છે કે તે વખતે એ બાઈના કહેવા પર કોઇએ વિશ્વાસ કર્યો નહોતો. Martin, Indian Empire. Vol II p 147.

(૪૫૨)

નહિ તે વખતે દાધની વાત તેને તદ્દન ખોટી લાગી નિર્ભયચિત્તે પોતાની સ્ત્રી અને છોકરા સાથે ગાડીમા બેસી દેવળ તરફ ચાલ્યો. પાદરી સાહેબ જ્યારે દેવળના ચોકમા આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેમને જ્ઞાન આપ્યું થોડે દૂર બહુકના અવાજ થવા લાગ્યા પાદરી સાહેબે તે સાંભળ્યા, અવાજ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યા દેવળમા જોટલા મુરોપિઅનો હાજર હતા તેઓના મુખપર કાળાશ ફરી વળી. આ તરફ બમકર ચબ્દો તો ચાલુ જ રહ્યા. ફરકેરાયલા લોકોના પ્રયત્ન અવાજથી, બહુકના ગંભીર ચબ્દથી, ભેરીના તીવ્ર નિનાદથી, અને આપત્તિમા આવી પડેલા માણસોના બચક આર્તનાદથી ચારે દિશા કોલાહલમય થઇ ગઇ બધે કોઇ અપૂર્વ શક્તિના મહિમાથી એક સ્થળમા ચારે દિશા કપવા લાગી હવે અગ્રેએ સમજના કે, મિસ્ત્રમંત્રિ પાહીઓએ બડ હુદાની બમકર કાર્ય પાર પાડવાની સફળતા કરી છે.

સૈનિક વિભાગના ઉપરી અમલદારોએ અમાઉ બમવશ થઇ જે સકુચિત બુદ્ધિનુ કૃત્ય કર્યું હતું, તે કૃત્ય અત્યારે પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યું. જે બમકર દાવાનળ છૂપી રીતે પોતાની મતિ પ્રસરી રહ્યા હતા તે દાવાનળ અત્યારે સરકારના ઘરકરી વિભાગના ઉપરી અમલદારોની સકુચિત દષ્ટિને લીધે પ્રયત્ન દાવાનળના રૂપમા બહેર થયેા સાજના પાએક વાગ્યાને શુમારે ૩ ૭ થોડેસવાર પહોંચના સિપાહીઓએ થોડા પર બેસા મિસ્ત્રના કારામાર પ્રતિ પ્રભાષ્ય કર્યું. એ સ્થળે તેમના ૮૫ સાથીઓ બેડીઓ પહેરી સખત મચ્છુરી કસી રહ્યા હતા તે લોકોને હોડાવવા એ તેઓને હોડેસ હતા તેઓ પ્રમળ પ્રસાદમ ફર્યાની, અવચલિત સાહસ પર આધાર રાખી કાર-

(૪૫૨)

નૃહમા પેદા, સાથીઓને છોડી મૂક્યા, એક લુહારની મદદથી તેમની બેદીઓ તોડી નાખવામાં આવી ૮૫ સિપાહીઓ મુક્ત થઈ, પોતાના મિત્રોના ટેળામાં બળ્યા હવે તેઓ મુક્તિના આનંદમાં વિહંગતા, ઘોડેસ્વાર થઈ પોતાના સાથીઓ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પટલુના સૈનિકોને પોતાના મિત્રોને છોડાવવા મિવાય બીજા કંઈ ઉદ્દેશ નહોતો, તેથી તેઓએ કેદખાનાને કંઈપણ નુકસાન કર્યું નહોતું. એ ૮૫ સૈનિકો સિવાય બીજા કેદીઓ તો અમાઉને માફ કેદમાં જ રહ્યા ઉરકેરાયલા સિપાહીઓએ જેલ બાળી નહિ અથવા તેના યુરોપિઅન અધ્યક્ષને કંઈપણ ભાતનું નુકસાન પહોંચાડ્યું નહિ.^૧

ઘોડેસ્વારની ત્રીજી પટલુના અભ્યુત્થાન સાથે પાંચઠા સૈન્ય પણ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ લડાઈ કરવા તૈયાર થયું ૧૧ મી અને ૨૦ મી

૧ કેદીઓના છૂટકારા માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જુદા જુદા અભિપ્રાયો આપે છે એક જણે કહ્યું છે કે ઘોડેસ્વાર સૈનિકો આવી પહોંચે, તે પહેલાં જેલરે પાંચઠા સૈન્યની મદદથી 'વળ ૮૫ જ નહિ, પણ બધા કેદીઓને છોડી મૂક્યા હતા. ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓએ આવી જોયું તો જણાયું કે પોતાના મિત્રો છૂટી ગયા છે. Dr. O' Callaghan, Scattered Chapter on the Indian Mutiny. કોઈ કોઈના અભિપ્રાય મુજબ ૮૫ સિપાહીઓ જ છૂટ્યા હતા. તેઓ જે કાસગારમાં હતા, તે કાસગારમાં જ બીજા કોઈ મુક્ત થયું નહોતું. પરંતુ જુની જેલના ૭૨૫ કેદીઓમાંના ૩૦ કે ૪૦ છૂટી ગયા હતા. Commission William's Report. Comp. Kaye Sepoy War. II. p. 58. note.

(૪૫૩)

પટ્ટણના સૈનિકો બહુ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા, અને ધર્મબદ્ધ થવાની બીકથી દિમ્પડ બની ગયા હતા. અંગ્રેજોના કાર્યકલાપ ઉપર તેઓને બહુ જ નિરંકાર આવ્યો હતો. તેઓ તક જોઈ ગયા હતા, તેઓને આ તક મળી અમાક તેઓ પોતાના ગોરા માથેકો નિકટ જે નિર્દોષપણ મતાવતા, સાત મંતાનની પેઠે પોતાના ગુણ બતાવવાની જે કાળજી ગખતા, તે બધુ અત્યારે પગપોટાની માફક જતું રહ્યું. વેર વાળવા ખાતર અત્યારે તેઓ અસહિષ્ણુ થઇ ગયા, અભ્યક્તથી સભળ થઇ ખુશી લડાઇ કરવા તૈયાર થયા તત્કાલ મધ્યાહ્ન વખતે ૧૧ મી પટ્ટણનો અધ્યક્ષ કર્નલ ફ્રિનિસ ઘોડેસવાર થઇ દેશી હાવણીમાં ગયો હતો. પોતાની પટ્ટણની વરાદારીપર તેઓને પૂરો ઇતિયાજ હતો તેણે ધાર્યું હતું કે સાતિથી ઉપદેસ આપતાં મારી પટ્ટણ જરૂર હથિયાર નીચા નમાવી સાત થઈ જશે. ફ્રિનિસ એ આશાથી પોતાની પટ્ટણના બીજા ઑફિસરો સાથે હાવણીમાં ગયો. તે જ્યારે પોતાના સૈનિકોને સમજાવતો હતો, ત્યારે ૨૦ મી પટ્ટણના એક સિપાહીએ તેના તરફ ગોળી છોડી. ગોળી કર્નલ ફ્રિનિસના ઘોડાના શરીરમાં પેસી મરત તરત જ એક બીજા સિપાહીની ગોળી ફ્રિનિસની પીઠમાં પેસી ગઈ. જોતજોતામાં ૨૦ મી પટ્ટણના સિપાહીઓએ મારે તરફથી ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવ્યો. કર્નલ ફ્રિનિસ ઘોડાપરથી નીચે પડ્યો, એક ક્ષણમાં તેના પ્રાણ અનત ધામમાં પહોંચી ગયો. આ પ્રણાલે ૨૦ મી પટ્ટણના અધ્યક્ષને મારી નાખ્યો. ૨૦ મી પટ્ટણની ગોળીઓ ૧૧ મી પટ્ટણના સિપાહીઓ સમક્ષ પડવા લાગી. ઘોડીવાર સુધી ૧૧ મી પટ્ટણના સિપાહીઓ ૨૦ મી પટ્ટણના સિપાહીઓનું કાર્ય જોઈ

(૪૫૪)

રહ્યા, એક ફાળુમા તેઓના કપાળપર કરચલીઓ વળી, એક ફાળુમા તેઓ ૨૦ મી પલટણના સિપાહીઓનું અનુકરણ કરી ખુશ્તી સુદમા ઉતર્યા

આ પ્રમાણે ભિરતનું બધું દેશી લશ્કર લડાઈ કરવા તત્પર થઈ ગયું, પામદળ અને ઘોડેસ્વારો એકત્ર થઈ અગ્રેજો સામે ઉઠ્યા, હિંદુ અને મુસલમાન બધા એકત્ર થઈ, ધર્મબ્રહ્મ યવાની બીકથી અગ્રેજોની સત્તા નષ્ટ કરવા હથિયાર લઈ ઉભા થયા તેઓએ ગભીર ઉશ્કેરણીથી હિન્મત બની ગયા હતા, તેથી તેઓને કશું ભાન રહ્યું નહોતું, તેઓ અગ્રેજ સૈન્ય અને અગ્રેજ બાળકોના શરીરપર પણ કંઈ પણ સંકેત રાખ્યા વિના જોળી ચલાવવા લાગ્યા. કારા-આરના કેદીઓ મુક્ત થયા હતા એ બધા કેદીઓ સિપાહીઓને મદદ કરવા લાગ્યા સિપાહીઓના બડ સાથે ભિરત બયાનક કર્મોની રમણૂંમિ બની ગયું એ વખતે પણ દેશી લોકોમાના ઘણા ખરટ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂક્યા નહોતા, પોતાની વશાદારીમાંથી ચળમક નહોતા તેજુરીના રક્ષકો અતૂલ સાહસથી પોતાનું કર્તવ્ય બળવતા હતા, બડખોર સિપાહીઓ તેજુરીના એક પૈસાને પણ સ્પર્શ કરી ચૂક્યા નહોતા રક્ષકોએ એવી વીંગતાથી તેજુરીનો બચાવ કરી છેવટે સુરોપિઅન રક્ષકોને એ જવાબાદારી સોંપી હતી

એ સમય ભિરતમા ગોરા સિપાહીઓની બે પલટણો અને એક ગોરી તોપખાનાની પલટણ હતી. પામદળ અને ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓએ બડ ઉઠાવ્યું કે તરત તેઓએ બડ કાળુમા લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલા સેનાપતિ ગિલેસ્પિએ કેવળ એક જ ગોરી પલટણ વડે વેલોરનું બડ સમાવ્યું હતું હિંદના

(૪૫૫)

દક્ષિણ ભાગમાં જે ઉરકેરણી ફેલાઈ હતી, તે એ સૈનિક પુરુષની દહતાથી કાયમને માટે જતી રહી. પરંતુ આ વખતે ભિરતના યુરોપિયન સેનાપતિઓમાંના કેટલાંકે એવી દહતા કે કાર્યકુશળતા ખતાવી નહિ. તેઓએ તો ફક્ત કવામતના વિચાર મેદાનપર, સૈનિકો સમક્ષ ૮૫ જથ્થેને અભ્યુત અને સૃખલાબદ્ધ કરી પોતાની કાર્ય-કુશળતાની કૃતકૃત્યતા માની હતી, પરંતુ તેથી તે વિષયક્ષની ઉત્પત્તિ જ્યાંની હતી, તે તરફ તેમણે જરાપણ લક્ષ આપ્યું નહિ. બીજા સૈનિકો જ્યારે આ અન્યાયી કાર્ય જોઈ ગુસ્સે થયા હતા, પોતાના સનાતન ધર્મની રક્ષા માટે દલબદ્ધ થતા હતા, અને હાંથપાંચે વડે એ અન્યાયી કૃત્યનો ફેસલો કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, ત્યારે પણ તેઓએ આત્મરક્ષણના કંઈ ઉપાયો લીધા નહિ તેઓ શાંતિથી પોતાની સમક્ષ આનંદના સ્વપ્નો જોઈ ગયા હતા, પરંતુ જ્યારે તેઓના એ સ્વપ્નો ઉડી ગયા, બચક દાવાનળથી આપ્ત ભિરત સળગી ઉઠ્યું, ઉન્નત સિપાહીઓના બચકર શબ્દો અનંત આકાશમાં અનંત વાયુગણિ સાથે વિલીન થઈ જવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ દિગ્મુદ્ધ બની ગયા. તેઓમાં બંદોબસ્ત રહ્યો નહિ, એકતા રહી નહિ, કાર્યતત્પરતા પણ ખિલી નીકળી નહિ તેઓ દિગ્મુદ્ધ બની પોતાની નજર આગળ પોતાના જ સૈનિકોનું બચકર કાર્ય જોઈ રહ્યા.

ભિરતમાં ત્રણ મુખ્ય સેનાપતિઓ હતા. તેઓમાંનો એક ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણનો કર્નલ, બીજો છાવણીનો પ્રિન્સિપલ અને ત્રીજો બધી પલટણોનો સામાન્ય અધ્યક્ષ. ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણનો સેના-પતિ તો પોતાના જગ્યાવ માટે જ આકૃણ બાકૃણ થઈ રહ્યો હતો.

અડ હટેલુ બણી ત્યારે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના બીજા ઓફિસરો સજ્જ હાવણી બણી દોડયા, ત્યારે 'કર્નલ રમાઇથ તેઓની સાથે ગયો નહિ' ૧ ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણે બંડ ઉઠાવ્યું છે, એવા સમાચાર જ્યારે કર્નલ રમાઇથને મળ્યા, ત્યારે તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ હતું કે પોતાની પટણુમાં જઈ પોતાના તાબાના સિપાહીઓને સમજાવવા, પરંતુ તેણે તે તરફ જરાપણ લક્ષ ન આપ્યું. તેની આ અસાવધાનતાથી મુરકેલી વધી પડી. તે કમિશનરને ઘેર ગયો હતો, સેનાપતિને બગને ગયો હતો, મિજોડિયરના મકાનપર ગયો હતો, આ પ્રમાણે સર્વત્ર આવજા કરતા હતા તેણે કેવળ પોતાની હાવણીમાં જ જવાનું મોકુફ રાખ્યું હતું ૨ જ્યારે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણે

૧ “ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પલટણના લગભગ બધા ઓફિસરો જેમ અને તેમ જલદી તૈયાર થઈ હાવણી તરફ દોડયા હતા પરંતુ એ સમયે એ પલટણનો સેનાપતિ હાજર થયો નહોતો આખી રાતમાં એકાદ વખત પણ તે હાવણીમાં જણાયો નહિ કર્નલ રમાઇથ પોતાની જાત જાણવા માટે યુરોપિયન હાવણીમાં આશરો લઈ રહ્યો હતો.” Dr O' Callaghan, Scattered Chapter on the Indian Mutiny. Comp. Kaye, Sepoy War, Vol II. p 63. note.

૨ ૧: મી મેએ સંખ્યાકાળ વખતે જે કંઈ બન્યું હતું, તેની હકીકત કર્નલ રમાઇથે પોતે પ્રગટ કરી હતી તેણે લખ્યું હતું કે, “હું પહેલા કમિશનર મિયેડ પાસે ગયો. ત્યાં ગયા બાદ સમાચાર મળ્યા કે, તેઓ સાહેબ ઘેર નથી. એટલે હું સેનાપતિને ઘેર ગયો. પરંતુ ત્યાંથી પણ મને સમાચાર મળ્યા કે સેનાપતિ

બક ઉઠાવ્યું, ત્યાંથી તેણે પોતાના સેનાપતિને તો બેચેન નહિ. સેનાપતિએ બીજે સ્થળે આખી રાત ગાળી હતી. ઉગત સિપાહીઓનો હલ્લો અટકાવવા માટે બધી તોપો એકત્ર હવામાં આવી હતી, યુરોપિઅન સૈનિકો મુરોલી દૂર કરવા માટે સબળ થયા હતા; પરંતુ કેર્નલ રૂમાઇએ પોતાના સૈનિકોના કાર્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી નહિ. તેણે આ પ્રમાણે પોતાની કર્તવ્યશુદ્ધિ દર્શાવી આપી હતી, આવા સાહસથી યુરોપિઅનો રક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કયો હતો, અને આવી દૃઢતા બતાવી પોતાની બહાદુરી બાબતે ગમ્મવાનો પ્રયત્ન કયો હતો. પરંતુ એ સમયે ત્રીજી ધોડેસ્વાર પલટણનો કમાન્ડેગી રૂમાઇની માફક નિઃશ્વેષ થઈ બેઠો નહોતો તે બક શરૂ થયું કે તરત પોતાના સૈનિકો સમક્ષ હાજર થયો હતો અને તેણે તેઓને કાયમતના મેદાનપર જવાનું કહ્યું હતું. સૈનિકો કમાન્ડેગીનો હુકમ પાળવા તૈયાર થયા, તેઓએ હથિયારબધ થઈ કમાન્ડેગીની પાછળ આત્મા ત્રીજી ધોડેસ્વાર પલટણના કમાન્ડેગીનું માન બહુ હતું તેની લાગણીથી બધા તેને વશ થઈ રહેતા કમાન્ડેગીએ જ્યારે આવા બચકર સમયે પોતાના સૈનિકો સમક્ષ હાજર રહી કાયમતના મેદાનપર જવાનું કહ્યું, ત્યારે ધણી સિપાહીઓ તેના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા તેઓએ કહ્યું કે, કેદી સિપાહીઓ માટે લડાઇ થશે, એ અમે પ્રથમથી જાણતા હતા, હવે અમે અમારા કમાન્ડેગીની આજ્ઞા

સાહેબ હમણા જ બહાર ગયા છે ત્યાર બાદ હું ઓરિયન્ટેન બચકે ગયો. હું આખી રાત ત્યાં તેમની સાથે રહ્યો બીજે સ્થળે સવારમાં તેની સાથે દિલ્હી તરફ રવાના થયો " Kaye, Sepoy War, Vol. II p. 64. note.

ખાળવા તૈયાર છીએ. કપ્તાન કેપીએ આ વાત સાંભળી તેઓને પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું, એ સમયે તેને એક યુરોપિયન સહૃદય મળ્યો. કપ્તાને તેને પૂછ્યું કે સેનાપતિ સ્માધય તરફથી કંઈક હુકમ મળ્યો છે કે નહિ પેલા ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો, “ સેનાપતિ જીવ લઇ નાહા છે, તેમણે કંઈ હુકમ આપ્યો નથી. ”^૧ કપ્તાન કેપીએ બીજી કંઈ વાતચીત ન કરી તે ઘેડો દોડાવતો દોડાવતો ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ તરફ જવા લાગ્યો તેણે કેદીઓને છૂટતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તે પહેાંચે તે દરમ્યાન ઉન્નત સિપાહીઓએ બધા કેદીઓને છોડી ચૂક્યા હતા. જે ૮૫ સિપાહીઓ પોતાના સાથીઓની મદદથી છુટા થયા હતા, તેઓની સાથે કેપીની મુલાકાત થઇ. તેઓ લસ્કરી પોશાકમાં સજ્જ થઇ, વેગવાન ઘોડાપર બેસી દિલ્હી તરફ જતા હતા આ સ્થળે કહેવું જોઇએ કે, ત્રીજી ઘેડેસ્વાર પલટણના ધણા ખરા સિપાહીઓ મુસલમાન હતા દિલ્હી જવાથી ત્યાંના ધણા મુસલમાનો

૧. કોઇ કોઇ જણાવે છે કે, આ વાત ખરી નથી, કારણ કે કર્નલ સ્માધયે ઓશિસેરાને તૈયાર રહેવાનો હુકમ આપ્યો હતો; પરંતુ એ હુકમ તેઓને મળ્યો નહોતો મળ્યો હોત તો પણ તેથી કંઈ સાફ પરિણામ આવત નહિ કર્નલ સ્માધયે જાતે લખ્યું છે કે, બડખેર સિપાહીઓ પાછળ પડવાથી છ ઓશિસેરા મારા ધરમા આરી છુપાયા હતા ત્યારબાદ તરત જ હું બધી હડીકતથી વાકેફ થયો આટલે સેનાપતિ ક્રુષ્ટ પાસે ગયો હતો Colonel Smyth's Narrative, Comp Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 149, note.

(૪૫૬)

તરફથી મદદ મળશે, એવી આશાથી તેઓ તે તરફ જતા હતા. એ સમયે કપ્તાન ફેગી તેઓની સમક્ષ હાજર થયો. તેઓએ પોતાના કમાનને જોળખ્યો, પરંતુ કંઈ પણ હરકત ન કરી. તેઓ કમાનની માયાળુ દૃષ્ટિથી મરાળર વાંકે હતા. પોતાને સાચી સલાહ આપનાર તરીકે તેઓ તેને બહુ આહતા, અત્યારે પણ તેઓની એ આસ્થા દુર થઈ નહોતી તેઓ અત્યારે અગ્નિને વિરુદ્ધ હંકાર હતા, અગ્નિજ્વલ સત્તાને ઉખેડી નાખવા તૈયાર થયા હતા. અગ્નિને પોતાને ધર્મબ્રહ્મ કરનાર તરીકે ગણતા હતા છતાં આવી કસ્ટરેણી વખતે પણ તેઓ કમાન ફેગીની મહાશયતા બુદ્ધિ નહોતા. અત્યારે તેઓની આસ્થાએ ટેપને દાબી દીધો. તેઓ કમાન ફેગીને પોતાની સમક્ષ જોઈ આનંદ પૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે, ‘અમે છુટા થયા છીએ. અમે આ આનંદના પ્રસંગે અમારા કમાનને આશીર્વાદ આપીએ છીએ.’ કમાન ફેગી ત્યાંથી ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પદચ્છુનો વાવરો સાચવવા છાવણી તરફ જવા લાગ્યો. રસ્તો રક્ષાન્મત પાવણ સૈનિકો અને જન્મના હોમોથી ભરપૂર હતો. સૈનિકો હથિયારબંધ હતા, અગ્નિને જોતાજ જોળીબાગ કરતા હતા એક યુરોપિઅન બાઇ માડીમા બેસી જતી હતી એ વખતે એક સિપાહીએ ઓમિતા આવી તેને સગીન-વડે વીધી નાખી. કમાન ફેગીએ એ સિપાહીને પોતાના હાથમાની તસ્વાર વડે કાપી નાખ્યો. પરંતુ પેલી બાઇ બચી નહિ. એ દરમ્યાન બંદૂકની એક જોળી કમાનના કાન પાસેથી ચાલી ગઈ ફેગીએ પાછળ ફરી જોયું કે, એક સાદા પહેરવેશમા ઉભેલો સૈનિક શરીરથી નિરાતર તાકે છે એ જોઈ કમાને પૂછ્યું, ‘‘શું મારા પર જોળી છોડવી છે,’’ પેલો સૈનિક ઉન્મત બની ગયો હતો. તેણે ઉન્મત અવસ્થામાં

અચકર અવાજ કરી કહ્યું, “ હા હું તારે લોહી રેડીશ ? ”
 કપ્તાન કેગી બુદ્ધિબળ વડે પોતાનો અચાવ કરવા તૈયાર
 થયો તેણે પેલા સિપાહી તરફ ગોળા છોડી નહિ. તેણે વિચાર
 કર્યો કે જો હું એક વખત ગોળી છોડીશ તો આબુબાશુ ઉભેલા
 બધા સિપાહીઓ મારા સાથે થઈ જશે માટે તેણે પિસ્તોલ ન
 છોડતા આબુબાશુ ઉભેલા સિપાહીઓને કહ્યું કે તમારામાના
 બધા મને ગોળીથી વીધી નાખવા માગે છે ? બધા સિપાહીઓ
 એક સાથે બોલી ઉઠ્યા, — “ ના ” અને એમ કહી તેઓ પેતા ઉન્નત
 સિપાહીને વારંવાર પાછો હસ્તેલવા લાગ્યા, પરંતુ કોઈએ તેને
 મારી નાખવાની કે કેદ કરવાની ચેષ્ટા કરી નહિ. કપ્તાન કેગી એક
 ક્ષણ મા ત્રિજળીવેગે હાવણી તરફ દોડ્યો જ્યારે તે પોતાના મહાન
 પાસેથી ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે પોતાની સાથેના સિપાહીઓને
 ઉદ્દેશી કહ્યું કે, “ તમારામાના કોઈ મારી પત્નીનું રક્ષણ કરવા તૈયાર
 છે કે નહિ ? ” સાથે આવતા બધા સિપાહીઓ તેના કુકમ પ્રાણવા
 આગ્રહ દર્શાવવા લાગ્યા કપ્તાન કેગીએ કહ્યું, “ હું કેવળ માર
 સિપાહીઓને આ કામ સોંપવા માગુ છું. ” કપ્તાન કેગીના વચન
 સાંભળી બધા સિપાહીઓ ‘ હુ ’ ‘ હુ ’ કહી ધાટા પાડવા લાગ્યા.
 કપ્તાન કેગીએ તેમાના ચારને પોતાને ઘેર મોકલી બાકીના સિપા-
 હીઓ સાથે હાવણી તરફ પ્રયાણ કર્યું નિર્દિષ્ટ સ્થળે આવ્યા પાદ
 કપ્તાને થોડા બંદોબસ્ત સાથે પોતાના તમાના સૈનિકોને કમન્ડરના
 એદાનપર આપ્યા કેગીના સિપાહીઓએ કંઈ નાકરમાની જતાવી
 નહિ તે રાત્રે જ્યારે ધણુ ખરા સિપાહીઓ ઉન્નત બની અફંકર
 કાઢી કરવામા બેઠામાં હતા, વેર વાળવાની શક્તિથી ચેતરત લોહી

રેડી/ રજા હતા, ત્યારે કપ્તાન કેમીનું સૈન્ય વશદારીથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતું હતું તે વખતે ભિરતના યુરોપિઅનો તેની વશદારી, આદર અને વિશ્વાસ પર આધારીત થઈ તેઓને શાખાથી આપતા હતા. દરેક ઇતિહાસકાર તેઓના વખાણ કર્યા સિવાય ગયા નથી. કોઈપણ લેખક તેઓના યશોમાન ગાતા અવગણ્યો નથી.

એ સમયે કન'લ વિસન ભિરતના તોપખાનાનો અધ્યક્ષ હતો. તે સિપાહીઓના બડની વાત સાંભળતા જ તોપો તૈયાર કરી હાવણી તરફ ગયો. આ તરફ સિપાહીઓ ભયકર કાર્યો કરતા કરતા હતા. તેઓના જોળીબાગથી યુરોપિઅનો અભરાર્થ ગયા હતા. કેટલાક મર્યા ગયા હતા, કેટલાક પોતપોતાના પરિજનવર્ગને લઈ કોઈ એકાંત જગ્યા જઈ છુપાઈ રહ્યા હતા. ભિરત યદ્યે જાણે કોઈ મહાપ્રલયનું ક્ષેત્ર બની ગયું હોય, એવું જણાતું હતું સખા-કાળના અધિકારી સાથે જાણે કોઈ ભયકર સહારિણી શક્તિ વિકરણ બાવે ભિરતમાં સર્વત્ર પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવી રહી હતી. અંગ્રેજ સેનાપતિ ગેરા સિપાહીઓ અને તોપો લઈ ઉશ્કેરાયલા સિપાહીઓ સમક્ષ હાજર થાય તે પહેલાં તે લોહીની નીકા વહી ચૂકી હતી. સિપાહીઓએ આ વખતે જે ઉત્સાહ ખતાવ્યો હતો, તે તરફ જોતા અનુમાન કરી શકાય છે કે જો તેઓ કોઈ કુસળ સેનાપતિની તાબેદારી નીચે બદોખસ્તપૂર્વક અંગ્રેજો સામે લડ્યા હોત તો તેઓને હરાવવાનું કામ અંગ્રેજ સૈન્યને માટે મુશ્કેલ થઈ ચડત. પરંતુ આ વખતે તેઓ યુખલા પુર સ્તર અંગ્રેજો સાથે લડ્યા તૈયાર થયા નહિ. તેઓ તે વખતે આંડા બની કેવળ વેર વાગવો આટું જ શોભાઈ રહ્યા હતા. અને તે રીતે અંગ્રેજોના ખૂન-કર્મો

એજ તેઓનું મુખ્ય ખેડ થઈ પડ્યું હતું ઉરડેરણીના બુસ્સામાં તેઓની બુદ્ધિ રિચર રહી નહોતી, બુસ્સાના આવેશમાં તેઓનાં કાર્યમાં ધૂખધા જળવાઈ રહી નહોતી અને અધિરાધના પ્રજ્વળ પ્રવાહમાં તેઓનો મૂળ ઉદ્દેશ વ્યવસ્થિત રીતે નક્કી થયો નહોતો. તેઓ પોતાના સાથીઓને મુક્ત કરી ચોતરફ વિખરાઈ મથા હતા અને ચારે તરફ ગોળીમાર કરી ભિરતની યુરોપિઅન ડાવણીમાં ભયકર દૃશ્ય ફેલાવી રહ્યા હતા.

ઉત્તેજિત સિપાહીઓને હઠાવવા માટે ગેરા સિપાહીઓને ધટનાસ્થળે હાજર થતા વિલબ થયો હતો. જ્યારે બધા સૈનિકો પોતાના હથિયારો લઈ ગોઠવાયા, સિપાહીઓ પર ગોળા ફેંકવા માટે તોપ ગોઠવવામાં આવી, ત્યારે સખાકાળ વીતી ગયો હતો. અધકાર ચોતરફ ફેલાઈ રહ્યો હતો. અંગ્રેજ સૈનિકો એ સમયે દેશી ડાવણીમાં આવી પહોંચ્યા, તેઓને કોઈપણ સિપાહી મળ્યો નહિ. બધા ક્યા ગયા, તે કોઈ જાણી શક્યું નહિ પાવણ સિપાહીઓમાના મકાનો, ક્વાલતનું મેદાન, બધું ખાલી પડ્યું હતું સેનાપતિ કુપ્રહની નજરે એક પથ્થુ હથિયારબધ સિપાહી પડ્યો નહિ જેઓનો હતથો અટકાવવા ખાતર પોતાના સૈનિકોને લઈ હાજર થવું પડ્યું હતું, જેઓને થોડી શિક્ષા કરવા માટે, જેઓની સક્તિ મૂળમાથી ખોટી કાઢવા માટે દંડ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો, તેઓ બધા જેજ થઈ ગયા હતા. સેનાપતિ નિરાશ થઈ ગયો, તેના બધા પ્રત્યક્ષ નિષ્ફળ નીવડ્યા. તેના સૈનિકો સંજ્ઞ થઈ ઉભા હતા, તેમણે ગોઠવવામાં આવી હતી, પરંતુ જેની સાથે લડાઈ કરવાની જે, તેઓનો તો પ્રત્યેજ ન મળે બુસ્સાની સાથે સેનાપતિના હૃદયમાં

પશ્ચાત્તાપનો અભિ સજગવા લાગ્યો, બેઠેસ્વાર સિપાહીઓના મકાનો પાસે કેટલાક મિપાહીઓ જોવામાં આવ્યા બરા, પરંતુ તેઓ પર જોળીયા કરતાજ તેઓ અધકારમાં મળી ગયા પાસેની ઝાડીમાં અથવા ઘરની પછવાડે છુપાયા હશે એમ ધારી સેનાપતિએ તે તરફ તોપ છોડવાનો હુકમ આપ્યો. પણ સિપાહીઓનો પતો ન મળ્યો. ગમ્મિના સમયમાં કોઇની હયાતીના ચિન્હ માલુમ ન પડવાથી તોપોના નિશાન વ્યર્થ નીવડ્યા અંગ્રેજ સૈનિકો કેટલાક નિષ્ફળ અવાજ કરી પોતાના મનમાં શંકાવા લાગ્યા. હવે સેનાપતિ સમજી ગયો કે, સિપાહીઓ આમ તેમ વિખરાઇ ગયા છે પરંતુ તેઓ ક્યા ગયા છે, શું કરે છે, તે વાત કોઈ કહી શક્યુ નહિ. છેવટે સિપાહીઓ યુરોપિયન છાવણી તરફ ગયા હશે, એમ ધારી સેનાપતિએ કર્નલ વિન્સનની સલાહ મુજબ તે તરફ સૈન્ય દોડ્યું. સેનાપતિના હુકમથી ગોરા સૈનિકો પોતપોતાના મકાનપર જવા લાગ્યા. એ સમયે ચંદ્રમાં ડાઘો હતો. ચોતરફ અજવાળુ થઇ રહ્યું હતું. બરાબર તેજ સમયે યુરોપિયન સૈનિકોએ દૂરથી પોતાના મકાનોને સજગતા જોયા આમના બડકા મગન ભણી પોતાની લોલ જિલ્હા ફેલાવતા હતા અંગ્રેજ સૈનિકો આ જોઇ ઉતાવળે પાસે એ બચાવક રમજૂમિ તરફ જવા લાગ્યા પરંતુ ત્યાં પણ સિપાહીઓનો પતો ન મળ્યો. પ્રયત્ન આમના તેઓના ઘર બડબક કરતા બળી રહ્યા હતાં, જમકર બડકાથી ચોતરફ, અજવાળુ ફેલાઇ રહ્યું હતું, જમકર અજાણથી દિશાઓ કમતી હતી. અંગ્રેજ સૈનિકો વિસ્તમયથી ત્તાજિલ થઇ ગમેલી આપે. વડે આ બીપણુ ડેખાવ જોયા લાગ્યા, પરંતુ તેઓની વેરશક્તિને સતોપવાની તક ન મળી. તેઓ અજાણ્યમાં

લક્ષ્યબદ્ધ થઇ લશ્કરી પ્રેરણાક્રમાં પોતાના કવામનના મેદાનપર આખી રાત પડ્યા રહ્યા.

આ રાત્રે મિરતની હાવણીમાં જે ભયકર બનાવ બન્યા હતા, તે બનાવનું મથાસ્થિત વર્ણન ઇતિહાસમાં સંભવતઃ નથી ગોઘૂલિ વખતે, જ્યારે થોડો થોડો અધકાર ચોતરફ ફેલાઇ રહ્યો હતો, સંખ્યાકાળનો મદવાયુ જ્યારે વૃદ્ધોના પાદડાઓને જરા જરા ડોલાવી ગયો હતો, ત્યારે યુરોપિયન હાવણીમાં આગ લગાડવામાં આવી જેમ જેમ સંખ્યાકાળ વીતવા લાગ્યો તેમ તેમ આગ બીપણુ રૂપ ધારણ કરવા લાગી યુરોપિયન સિપાહીઓના મકાનો પરથી ઓફિસરોના મકાનો અને ત્યાથી બીજા અગ્નેષીના મકાનો ફાવાનળમાં સપડાયા સંખ્યાકાળ વીતી ગયા બાદ ચંદ્રમા ઉગ્યો તો તરફ રિંગ્લ કિંગ્લો ફેલાવાથી પૃથ્વી હસવા લાગી, પણ આગની ભયકરતા ઓછી થઇ નહિ ધૂમાડાથી આકાશ છવાઇ ગયું, આગના ભડકા એ ધૂમાડાના દમને બેઠી પોતાની સોલ જીંઘડા પ્રસારી રહ્યા હતા, જુદા જુદા આકાશ ધારણ કરી ગમન તરફ ઉડ્યા ચડતા હતા ધગ ધગી પડવાના ભયકર સંજ્ઞો, ગૃહવાસીઓના આર્તનાદ, અને ઉન્નત સિપાહીઓના ભયકર કોલાહલથી ચારે દિશા કોલાહલ-મય જાળી ગઇ હતી ઘોડારમાં ઘોડા ગ્રાધેલા હતા, તેઓ બસડા ચાડતા અમિતેવને ધરણુ થતા હતા અગ્નિજ્વ ઓઝો અને બાળકો આત્મરક્ષણ માટે તરફડતા હતા, કોઇ અધકારને આધારે છૂપે રથેજે જઇ રહ્યા હતા, કોઈ વિશ્વાસુ નોકર અને સૈનિકોને આધારે આત્મરક્ષા કરી રહ્યા હતા અને કોઇ પ્રાણુ જવાના ભયથી હૃદયગ્રાન્ત બની જઇ આગના ભડકામાં બળી રાજ્ય સંપ્રદાયમાં હતો.

(૪૬૫)

આવા મુરોજ સમયમા જે હિંદીઓએ પોતાની જીંદગી
જોખમમા નાખી અંગ્રેજોનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેઓનું સાહસ, વિશ્વાસ
પણ અને દયાળુપણ અનતકાળ સુધી ઇતિહાસકારોના પુસ્તકોમા
કાયમ રહેશે. કમિશનર મિથેડ સાહેબ અને તેની પત્ની વિશ્વાસ
હિંદી નોકરોની મદદથી બચ્યા હતા એ સમયે સરદાર બહાદુર
સૈયદ ખીરખા નામનો એક અરમાન સૈનિક મિરતમા રહેતો હતો.
અરમાન વિમલમા જે મુરોખિઓના કાનુલમા કેદ થયા હતા, સૈયદ
ખીરખાએ તેઓને મહુ મદદ કરી હોવાથી સરકારે તેને માસિક ૬૦૦
રૂપીઆનું સાલિયાણુ બાધી આવ્યું હતું બહુ ઉંડતાજ એ અરમાન
અને ત્રીજી ધોડેસ્વાર પલટણના એક ઝોશિસરે કમિશનર સાહેબને
આત્મરક્ષણ કરવાની તૈયારી કરવાનું જણાવ્યું. કમિશનર તમતજ
પોતાની સ્ત્રી અને બીજી કેટલીક સરણામન અંગ્રેજ આઓ સાથે
ધરના હાપરા પર છુપાઇ રહ્યો ઉન્નત માણસોનું રોજી આપી પહોંચ્યું,
ધરનો સરસામન લૂટી લીધો, અને છેવટે ધરને આગ લગાડી. આમના
બડકા હાપરા સુધી પહોંચ્યા હાપરાને આગ લાગવાની તૈયારી થઇ
રહી, આખું મકાન ધમાકાથી બરાબ મચ્યું. કમિશનર કેટલીક મુળવાન
સ્ત્રીઓ સાથે બચ અને નિગણાથી હાપરા પર બેઠો બેઠો પોતાના
જીવનનું સૌમનીય પરિણામ વિચારી બચાવ થઇ મર્યો. નીચેના
ભાગમા-સરણુ હુતાશન પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારી રહ્યો હતો, આદે
તરફ સત્તુઓ ઉભા ઉભા કમિશનરનો જીવ લેવાનો આમલ દર્શાવતા
હતા, આ વખતે નેહરોએ વફાદારી ન બતાવી હોય તો કમિશનરનો
વફાર થાય તેમ નહોતું, તેઓ પોતાની જિંદગી જોખમમા નાખી
પોતાના ગાલેકને બચાવવા તૈયાર થયા, કમિશનરનો એક સાલિ . કે

જેનું નામ ગુલાબસિંહ હતું. તેણે જ્યારે આમ બસબર લાગી ત્યારે વિચાર કર્યો કે દરકરાયલા થોકાને સંપત્તિ લૂટવાનો ધણો લીભ હોવાથી તેને લૂટફાટ કરવા ચોખ્ખો કોઇ બીજુ સ્થળ બતાવવાથી તેઓ આ ઘર છોડી ચાલ્યા જશે. એવો વિચાર કરી ગુલાબસિંહે હુસ્લુદ ખોર માણસો પાસે આવી પ્રથમ તો ખુબ લાગણી દર્શાવી પછી કહ્યું કે, હવે આ ઘરમા તપાસ કરવાથી કંઈ વળે તેમ નથી કારણકે સાહેબ અને તેમના મડમ તો ઘર છોડી દેવળ તરફ જતા રહ્યા છે. માટે જો આ ઘર છોડી તમે મારી સાથે આવો તો હું એક 'મીંટી' મુદામ બતાવું તેમા લૂટ ચલાવવાથી તમને ધણી મિલકત મળશે. વળી એક ધાસની મજા પાછળ દિરગીઓ કુપાઇ રહ્યા છે, તેઓ પશુ ત્યા જ મળી આવશે હુસ્લુદખોરોએ આ વાત સાંભળી કમિશનરનું મકાન સળગતું છોડ્યું તે ઠેકાણે કમિશનરના જે નોકરો હતા, તેઓ બધું જાણુના હતા, છતાં કંઈ બોલ્યા નહિ તે વખતે તેઓના હૃદયમા પશુ દયા ઉભરાઇ આવી હતી, માટે તેઓ પોતાના દુખી માથેકને કુર લટુઓના હાથમા સોંપવા તત્પર થયા નહિ હુસ્લુદખોરોએ તરવાર ઉઘાળી તેઓને બીક બતાવી હતી, પરંતુ તેઓએ બીકથી પેલાની કર્તવ્યબુદ્ધિ બગડેલી નહિ. બધાએ નિર્ભયતા અને દહતાપૂર્વક ગુલાબસિંહની વાત ખરી છે એવી ખાત્રી આપી. પોતાનો માથેક હાથરા પર કુપાઇ રહ્યો છે, એ વાત કોઇએ જણાવી નહિ. હુસ્લુદખોરો તેઓની વાત પર વિશ્વાસ રાખી કમિશનરનું ઘર તજી ગયા, નોકરોએ આ વખતે તક જોઇ દિવાલ પર સીડી લગાડી કમિશનર અને તેની સાથેની સ્ત્રીઓ એ સીડી ઘડે નીચે આવી. ત્યાર પછી લેહાજ મળતમા પ્રથમ આમનો પ્રતાપ સહન ન થવાથી હાથે બચકર ચળ

ક્રીડી જમીનદોસ્ત મધુ પાસે એક બગીચો હતો. તેમાં તેઓ જન્ય મલા. હુલ્લડખોરોએ એ બાળુ તરફ બીજવાર લક્ષન આપ્યું કમિશનર અને તેની સાથેની ઓઓએ એ નિર્જન બગીચામાં બાખી રાત પીતાડી. બીજે દિવસે સવારમાં બુધાનસિંહ એક માડી લાવ્યો, તેમાં એસી તે બધા મિરતના યુદ્ધકળા સિખવનારા મલકે જન્ય પહેાચ્યાં. આ વિશાળ જગામાં બીજા પુરોપીયનોએ પણ આગ્રય લીધો હતો. મિરતમાં કિસ્કો નહોતો, આ શિક્ષાગાર આ સમયે કિસ્કા સ્વરૂપ નીવડ્યું હતું. અંગ્રેજો આ રીતે રહી બચાવ કરવાનો પ્રયાન કરતા હતા.

કમિશનર ક્રિયેડ સાહેબની નિંદગી આ રીતે બચી હતી, પણ મિરતમાંના બધા અંગ્રેજોના નસીબમાં આવી સફળતા લખી નહોતી અંગ્રેજ સૈનિકો ઉરેરામલા સિપાહીઓને અટકાવવા માટે લડાઇના મેદાનપર ગયા હતા, હાવણીમાં તેના હેમાછોકરા અરક્ષિત અવસ્થામાં હતા. ઉન્મત લોકોના અજ માતથી એ નિરપરથી અહિલાઓ અને બાળકોના જીવ ગયા. મિરતના સિપાહીઓ અને બીજા લોકો તે વખતે એટલા તો ઉરેરામ ગયા હતા કે તેઓનામાં કંઈ પણ જ્ઞાન રહ્યું નહોતું હુર્મનીય વેરવૃત્તિ તેઓનાં હૃદયમાં ફરીવળી હતી, પોતાના ધર્મના અપમાનથી તેઓની વિવેકબુદ્ધિ ચૂંક પડી ગઈ હતી, ચંભીર પ્રકારના યુસ્સાથી તેઓની કર્તવ્યબુદ્ધિ કલંકિત થઇ ગઈ હતી. અંગ્રેજોના યૂગમાંથી નાશ કરવો એજ તેઓનું યુખ્ય કર્તવ્ય થઇ પડ્યું હતું, તેઓએ કાંઈપણ ઝેરી બ- કિતને જોઇ કે તરત પછી તે બધેને ઓ હોય, પુરુષ હોય કે છોકરું હોય તેની પરવા ન કરતા-તેના પર હથિયાર મલાઈમાં

પાછું વાળીને જોયું નહિ બચકર સુત્રુવટથી તેઓના હૃદય પાધાણુ-
અથ શ્વેદ ગયા હતા હતા તેથી તેઓ કુલીન નારીઓના આર્તનાદથી
અને બાલકબાલિકાના અર્થસ્પર્શી કાલાહલથી જરા પણ ડર્યા નહિ-
તેઓએ જરા પણ સંકોચ રાખ્યા વગર એ બધા શ્રવેલી હતા
કરી નાખી આપુ રાક્ષસી કાચ કરતા તેઓને જરાપણ કંટાળે
જૂટ્યો નહોતો. બાળકબાલિકાના હોહીથી તેઓની તરવારો ખરડાઈ
હતી, હતા તેઓની ચમક ભાગી નહોતી. અંગ્રેજોના સાસનથી,
અંગ્રેજોની કાર્પકલિતિથી તેઓનો સ્વભાવ એવો તો રાક્ષસી બની
અયો હતો કે એ બચકર સ્વભાવે એક વખતે તેઓને આવા શોચ-
નીય કાર્યો કરાવ્યા હતા. ૧

કમ્પાન ક્રેગીએ પોતાના તાબાના સૈનિકોને આ બચકર સમયમાં
પણુ સાત અને કર્તવ્યનિષ્ઠ રાખ્યા હતા, તે અંગ્રે અગાડી કહ્યું
છે. ક્રેગીની સ્ત્રી પોતાના મકાનમાં આ દુર્ઘટનામાંથી બચી હતી. તે
જે ધરમાં હતી, તેની પાસેના ધરમાં એક યુરોપિઅન સ્ત્રી રહેતી
હતી. બચારે કંમલ સિપાહીઓ મકાને મકાને આગ લગાડવા
લાગ્યા, આગના સપાટાથી મકાનો બળી ખાખ થઈ જવા લાગ્યા,
ત્યારે કમ્પાન ક્રેગીની સ્ત્રી પોતાની પાડોશણને બચાવવા તૈયાર થઈ.
તેના હુકમથી નોકરોએ અંગ્રેજ સ્ત્રીને નિર્દયસ્થાનમાં આણવા
ગયા. નોકરોને ત્યા પહોંચતા વાગ લાગી એ દરમ્યાન બધું પૂરું
થયું મધુ ક્રેગીના નોકરોએ ત્યા જઈ જોયું કે જેના રક્ષણ માટે

I Greashed's Letter P. 291. Camp Marten.
Indian Empire, Vol. II. P 150 Kejya, Sepoy
War, Vol I P. 68-69, Appendix P 664-665.

તેઓને મોકલવામાં આવ્યા હતા, તે ધવાઇ જમીન પર પડી છે, તેના સરીરમાંથી લોહીની ધારા છૂટે છે, લોહીથી બધી જમીન પસળી ગઇ છે, અસહાય કુલનારી દારૂ અભાધાતથી અનંત નિદ્રામાં સૂતી છે. સિપાહીઓ આ અભાગી કવની હત્યા કરી ઉન્મત્ત-પણે કેંગીના મકાન પાસે આવી પહોંચ્યા. કેંગીના નોકરો માલિકની પત્નીને બચાવવા મરજિયા મુક હતા. તેઓની વફાદારી કાઇ પણ રીતે વિચલિત થઇ નહિ. તેઓએ બધા સિપાહીઓને સંબોધી કહ્યું કે, “ અમારા માલેક બધાના મિત્ર છે, તેઓએ કાઇની સાથે ઝેરવર્ષણક ચલાવી નથી, તેઓએ બધાનું બધું કરવામાં જ પોતાનો બધો સમય મુખાવ્યો છે, માટે તેનું ધર સળગાવવું એ મોજ નથી. ” નોકરોએ એમ કહી હુલ્લડગોરાને આગણામાંથી બહાર કાઢવાના પ્રયત્નો કર્યા તેઓના પ્રયત્ન બર્થ ગયા નહિ. બપોરે અંગ્રેજોએ બધા મકાનો બળી ખાખ થઇ જતા હતા. ત્યાં કેંગીનું મકાન બળતું નહોતું ^૧

ઉન્મત્ત સિપાહીઓ બપોરે કેંગીની અસહાય પત્નીને તથા સુશેલીમાં મૂકતા જતા હતા, ત્યારે ચાર થોડેસ્વારો ત્યાં આવી પહોંચ્યા કપ્તાન કેંગીએ એ ચાર થોડેસ્વારોને પોતાનું મકાન તથા પોતાની સ્ત્રીને બચાવવા મોકલ્યા હતા. ચારે થોડેસ્વારો વીજળીવેગે ત્યાં આવી પહોંચ્યા, ઝડપથી થોડાપરથી ઉતર્યા, અને નિસરણીકારા હથેલી ચઢી ગયા કેંગીની સ્ત્રીએ તેઓની સાથે આદરમાનપૂર્વક વાતચીત કરવા માટે હાથ લગાવ્યો; પરંતુ તેઓએ સ્ત્રી હાથ પકડ્યો નહિ, પણ અતિરાગ વિનયથી નમન કરી કહ્યું કે, અમે

(૪૭૦)

અમારી જિંદગીને સંકટમાં નાખી તમારું રક્ષણ કરવા તૈયાર છીએ. અસાધારણ વફાદારીથી તેઓનું સાહસ તથા હતાહ વધી ગયો હતો. તેથી તેઓ કોઈ પણ રીતે પાછા પગલા ન ભરતા આ કાર્ય કરવા તૈયાર થયા હતા. આ બચાવ સમયમાં પોતાના માલિકની પત્નીનું રક્ષણ કરવું એજ તેઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય થઈ પડ્યું હતું. તેઓએ અવગણીત મિસિસ કેગીને ઘરમાં બેસી રહેવાનું જણાવ્યું. ધમ્મા વડામજા જ્યાંથી વધારે મુશ્કેલી આવી પડશે, એ વાત તેઓએ તેને વારંવાર સમજાવી. મિસિસ કેગી પોતાના પતિ માટે બહુ ચિંતાતુર થઈ રહી હતી. તે વખતે સુત્રજોના અમાનક કોલાહલ સિવાય બીજું કંઈ સંભળાતું નહોતું, બચાવ ધૂમાડો અને આગના ભડકા સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નહોતું આવા સંકટના સમયમાં કેગીની સ્ત્રી પોતાના પતિ માટે ચિંતા કરવા લાગી. કપ્તાન કેગી આત્મા મુઠી પોતાનું કર્તવ્ય જાળવતો હતો. મકાનની મુલાકાત લેવા જોઈએ તેને સમય મળ્યો નહોતો. હવે તેનું કર્તવ્ય પૂરું થયું હતું, તે અસાન્તિમાં શાન્તિ દેલાવશ સક્તિમાન થયો હતો, તેના કર્તવ્યનિષ્ઠ સૈનિકો શાંતિથી પોતાનું કર્તવ્ય જાળવતા હતા, કપ્તાન કેગીને હવે પોતાને ધેર જવાનું સ્થાય મળ્યો, પરંતુ તેને શંકા થતી હતી, તેનો હિંદુ વૃદ્ધ પામતો હતો, તે વિચારવા લાગ્યો કે કદાચ મારું ધર પ્રચલ આમમાં ભરખ થઈ ગયું હશે, મારી પ્રિયતામાં પત્નીનું કોમળ શરીર પર વીક્ષણ ધારવાળી તરવાર ફરીવળી હશે કેગી આવદ વિચારો કરતો કરતો પોતાના મકાન પર આવી પહોંચ્યો ત્યાં આજી તેણે જોયું કે, મંજળમય ધમ્મરની કૃપાથી પોતાનું ધર આમના પ્રચલ આક્રમણમાંથી બચી ગયું છે, પોતાની પ્રિયતાના પત્ની અક્ષત શરીરે

(૪૭૬)

બેઠી છે, પોતાના વિશ્વાસુ સૈનિકોએ જિંદગી જોખમમાં નાખી, મિન્સિસ ક્રેગીલું રક્ષણ કર્યું છે. ક્રેગીની મિંત્ર સાત વાગ્યે, તેના ઉદ્દેશ અંતર્યામી થઈ ગયો. તે વધુ વખત ન વીતાડતા પોતાની સ્ત્રી અને બીજા ઠેરથી સમારીઓ સાથે મોઢાં નિર્ભયરૂપે જવા તૈયાર થયા. સ્ત્રીઓએ ધીબકાળને ઉપયોગી સફેદ પોતાક ધારણ કર્યો હતો, નાસ્તી વખતે સળંગતી આમના આસોકમાં આ સફેદ પોતાક જોઈ, સિપાહીઓ હસ્યો કરે, એવી સહાયી ક્રેગીએ તેઓને ઘેટા પર બેસાડી તેમના સરીર કાળા વસોયી દાડી દીધા. બધાને સાથે લઈ તે ઘેરે દૂર આવેલા એક મંદિરના ખડિયરમાં જઈ રહ્યો. આખી રાત્રી એ ખડિયરમાં બાળી ઘેરે દૂર સુત્રોનો ભયક મેલાહલ કરો સળંગતો હતો. નાસેડુઓએ મેલાહલ વચ્ચે અર્ધમંદિરના ખડિયરમાં નીરવપણે રાત્રિ માળવા લાગ્યા. તેઓના મહાનો અત્યારે સુત્રોની રંગબીજા જની રક્ષા હતા, પરંતુ આ વખતે પણ તેના વશદાર નો કરે અને સિપાહીઓ પોતાનું કર્તવ્ય જાળવવામાં વિશિષ્ટ થયા નહોતા, તેઓ આ વખતે પણ ભારે સાહસ દર્શાવી પોતાના અભિ-કના હાલનું રક્ષણ કરતા હતા. ધીમે ધીમે એ ભયક રાત્રિ પૂરી થઈ, ઉત્તમ માણસો બીજા કાર્ય કરતા અટક્યા, ધીમે ધીમે એ બીજા કાર્યને લીધે હાવાના ભયથી છુપાવા લાગ્યા. ક્રેગીએ દીલ-ગીર ચહેરે પોતાને ઘેર આવી રાત્રીથી એકદુ કરવા માડ્યું. તેના બિજાતકારે આ વખતે પોતાની ખરી વશદારી જતાવી આપી. ક્રેગી અને તેની સ્ત્રી સરસાગાન વધાસવા લાગ્યાં, જમવાના વાસણ વચ્ચે તેમની નજરે ન પડ્યું. પેલા વિશ્વાસુ બિજાતકારે લૂટકાટ સ્વ થયા પહેલાં તે જ્યાં એકા કરી જમીનમાં દાડી દીધા હતા. બધારે લૂટ

(૪૭૨)

શક બધ પડી, કેમી પોતાને લેર આવ્યો, ત્યારે તેણે એ જવા
વાસણે બહાર કાઢી પોતાના માલિકને સ્વાધીન કર્યું. આવા કંટોક્-
ટીના પ્રસંગે જ્યારે અંગ્રેજો પોતાનો પ્રાણ મુદ્દિમા લઈ છૂપાઈ રહ્યા
હતા, તે વખતે તેમના હસકામા હસકા નોકરોએ પણ એવી સ્વા-
મિભક્તિ બતાવી આપી હતી. કેમી અપંગેએ સત્સામાન છઠ્ઠા બ-
હાર આવ્યો. જે ધરમા તેણે ધણ વર્ષો માળ્યા હતા, તે લેર એટી
તે પોતાની આ સાથે અંગ્રેજ તોષ્ટીઓના આશરે લેવા તેઓના
મથક તરફ ગયાના થયો. જે વિશાલ ઘેડિરવારોએ પોતાની બિલ્ડેમી
એખમમા નાખી અત્યાર મુખી તેનું રક્ષણ કર્યું હતું, જેના કૃત્યથી
તેનું ધર દાવાનજમાથી બચ્યું હતું. તેઓએ આ વખતે તેની સાથે
મુરોપિયન મથકમા જવાની આનાકાની દર્શાવી તેઓએ સાહસ અને
મહાદારીની પરાકાષ્ટા બતાવી આપી હતી, છતાં મુરોપિયન મથકમા
જવા તેમનું દિલ તૈયાર થયું નહિ. તેઓએ વિચાર કર્યો કે જોરા
લોકો સમક્ષ જતા જ તેઓ આપણને કેદ કરશે, અમારી વશદારીનું
ધનામ આપણે તો દૂર રહ્યું પણ અમને કારામુલકા મેમાન બનાવશે,
તેઓના આ વિચારો જેમ જેમ સમય વીતતો. એક તેમ તેમ દેહ
લેવા લાગ્યા. અંગ્રેજ સૈન્ય કેવી દંડારતા બતાવે છે, મુસ્લમાની પામલ
બની કેવાં કૃત્યો કરે છે, તે તેઓ બરાબર બહુતા હતા; માટે તેઓ
સહેલાઈથી એ અનિષ્ટકારી અને ક્રોધાન્નત સૈન્ય સમક્ષ જવાં રાંછ
ન થયા. તેઓની આ ચિંતા દૂર કરવા માટે કપ્તાનને ખૂબ બેહુમત
હાલવવી પડી હતી અંગ્રેજોની શાસનનીતિથી લોકોના હૃદયમાં કેવો
ડર પેદા થયો હતો, એ વાત આ બનાવ પરથી બરાબર સર્મભય
છે. આવી શાસનનીતિના દોષથી આ ભયાનક બળવો શકી નીકળ્યો

હતો. દતિહાસનું આ મંત્રી સમ સ્મૃતિપટ્થર ડેવરી રાખવાની
બંદર છે. અંગ્રેજ સરકાર ને કાર્મ ચરુ કરતી હતી ને વિચાર પૂર-
સિને અનુસરતી હતી, ને સાસનનીતિ પ્રવર્તીવતી હતી, તે દરેકમાં
લોકો ઉડા અવિધાસની નબરે જોવા હતા સિપાહીઓ સરકાર તર-
ફથી સાતિ પામતા નહોતા, સરકારની કાર્યપદ્ધતિની ચર્ચા કરતાં
સુખની આશા રાખતા નહોતા તેઓના મન ઉચક થઇ ગયા હતા,
સરકાર કંઈ સારું કાર્ય આરંભતી, તોપણ તેઓ તે કાર્યમાં કંઈ
રૂપો ઉદ્દેશ પારી લેતા. આ સંબંધમાં જોકે અંગ્રેજ દતિહાસકારે
લખ્યું છે કે, " અમે ડેઈ પલ્ક બાળતમા અનિશ્ચિતપણું અર્થવા
અધીરાઇ બનાવતા, તો તેઓ ધારતા કે બંદર આમાં કંઈ રૂપો
ઉદ્દેશ છે. બિરતની આ ભયકર રાત્રે ને સિપાહીઓએ વિશ્વાસુજન
બતાવ્યું હતું, તેઓએ પણ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે લશ્કરી ખાતના
અધિકારીઓના ન્યાયપર અમને બરાં પણ વિશ્વાસ નથી, અમે
તેવળ અમારા કેપ્તાન પર આધાર રાખી લશ્કાર રવા છીએ, તેમ
જ હોત તો અમે પણ બંદરોર સિપાહીઓ સાથે જાન્યો હોત. "

હિંદના સિપાહીઓ સરકારના કાર્યો પર ડેટલા બધા ખેડે ચલા
હતા, ડેટલા બધા અવિશ્વાસુ બન્યા હતા, તે આ બાળત પરથી
સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. બ્રિટિશ સરકારે જે ધીરજની હદ ન જોખ-
મતા ઉદાર વર્તણૂક ચલાવી હોત, લેડેલી કાર્યો ભોગવતા પર,
કાર્યથી રીતરિવાજ પર છીણી ન ચૂકી હોત, તો આ વિશ્વાસુ સિપાહીઓ
કદી પણ ખેવકા ન નીવડત તેઓએ પોતાના સેનાપતિ પર વિશ્વાસ
રાખ્યો હતો, ભયંકર કુરોબીના અગતમા પણ તનતેક ક્યારે સેના-

(૪૭૪)

પ્રતિનુ પડખુ તન્યુ નહોતું, પોતાના સ્વદેશી ભાષાઓ વિરુદ્ધ હચિ, મારો ચલાવી અંગ્રેજોના જન બચાવ્યા હતા, પરંતુ સરકાર પરને વિશ્વાસ ડાગમગાવ્યો નહોતો. તેઓ વફાદાર, વિશ્વાસુ અને ધૈર્યશાળી હતા, પરંતુ સરકારની ફટનીતિના વમળમાં પડી તેઓના બધા સદ્-ગુણો ડુબી ગયા હતા.

એ રાત્રે મિરત અને તેની આબુબાબુના ગામડાના લોકો ઉશ્કે-રાયલા સિપાહીઓ સાથે ભળ્યા હતા. અંગ્રેજ સરકારની કાર્યપદ્ધતિ બેધ, સિપાહીઓની માફક તેઓ પણ અંગ્રેજો પ્રત્યે ગુસ્સે થયા હતા, ઉશ્કેરણીના તીવ્ર સ્ત્રોતમાં તણાઈને તેઓ પણ રાત્રે અંગ્રેજોનું સત્તાનાશ વાળવા તૈયાર થયા હતા, તેઓની આ મેલી વૃત્તિ કાઠપણ રીતે અટકી નહોતી. અંગ્રેજોના મકાનો બાળી, અંગ્રેજ સીપુરોની હત્યા કરી, તેઓએ મિરતને સોયનીય દસ્તોની રમૂમિ બનાવી ચૂક્યું હતું. આખી રાત આ ભયંકર કૃત્યો પોતાનું સાત્રાજ્ય જમાવી રહ્યા હતા. ધીમે ધીમે રાત પૂરી થઈ, તે સાથે એ ભયંકર ખૂનરેણું પણ ચાલ પડી. નહાસેકું અંગ્રેજો પોતાના છૂપાવાના સ્થાન તણ ધીમે ધીમે બહાર નીકળવા લાગ્યા. વૈશાખ માસનો પ્રચંડ સૂર્ય પૂર્વ દિશામાં ઉઝેલ ધીમે ધીમે પોતાના તીક્ષ્ણ કિરણો ફેલાવા લાગ્યા. અંગ્રેજોના દુઃખને પાર નહોતો, તેઓના મકાનો બાળી ખાખ થઈ ગયા હતા, તેઓના પરિજનોના સ્થળો ક્ષતવિક્ષિત સ્થિતિમાં આમતેમ પડ્યા હતા. તેઓને સાજ સરજામ લૂટાઈ ગયો હતો, ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઈ ગયો હતો, તેઓ હવે બહાર નીકળી સળંગનયને આ સોયનીય દરય જોવા લાગ્યા. તેઓના સ્વર્ગતુલ્ય હવાનો આત્મારે રમસાનભૂમિ જેવા બની ગયા હતા, ચોતરફ રાખના ઢગલા, સ્થળો, અને વિખરાઈ પડેલા સર-

(૪૭૫)

સામાન સિવાય બીજુ કંઈ દેખાતું ન હોતું, તેઓ સ્વજનોના સળેદ
એઈ અશુભાત કરવા લાગ્યા, મહા મહેનતે એકી કરેલી સપતિનો
નાશ થયેલો બેઠ ઊંડા નિસાસા નાખવા લાગ્યા. તેઓના હૃદયમાં
વેસ્ત્રી દેવી ભગત થઈ, પરંતુ એ દેવીને સતોષવા જેટલું સામર્થ્ય
તેઓમાં નહોતું. યતુઓ બીજે સ્થળે ચાલ્યા ગયા હતા. સહેર
અને આબુખાબુના લોકો પોતપોતાને સ્થળે જઈ પધે વળગ્યા હતા.
અંગ્રેજો તેઓનો પતો મેળવી શક્યા નહિ અંગ્રેજ સિપાહીઓ યતુ-
ઓને ઠાર કરવા તલાશી રહ્યા હતા, પણ તેઓને તેમ કરવાની તક
મળી નહોતી. મિસ્તના અંગ્રેજો અત્યારે દિગ્મુદ બની ગયા હતા.
એમિલી મુરદેલી આવી પડવાથી ભય, ઉદ્વેગ અને શોકના પ્રબળ
બુદ્ધિસાથી તેઓની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠ થઈ ગઈ હતી તેઓએ આ વખતે
વિપક્ષીઓપર હસ્તો કરવાના કંઈ પ્રયત્ન કર્યા નહિ. જ્યારે મિસ્તના
એવા સિપાહીઓ પોતાની જાવણીમાં હતા હતા, યતુઓ દિલ્લી
વચ્ચે ગયા છે, એવી ખાતમી મેળવી તે બાબુએ જવાની તૈયારી કરતા
હતા, ત્યારે સિપાહીઓ કંઈ પણ અડચણ વિના બીજે સ્થળે જઈ
આત્મરક્ષણનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

એ સમયે એક અંગ્રેજ સૈનિકે પોતાની વેરશત્રિ શાત પાડવા
તત્પરતા બતાવી. લેફ્ટેનેન્ટ મૂલર પોતાના મિત્રની બીને યતુઓની
વસ્ત્રાસથી ભરી થયેલા બેઠ ખૂનીને શોધવા નીકળ્યો. તેને ખાતમી મળી
હતી કે, મિસ્તના એક કસાઇએ આ કરેલી મર્જ કર્યું છે. મૂલર તરત
જ એ કસાઇને ઘેર જઈ પહોંચ્યો, તેને પકડી જાવણીમાં લાવ્યો. એક
કસાઇ ન્યાય અપાઈ ગયો. તરત જ પેલા અભાગીઆ કસાઇનું સજા
થાએ આવેલા આબાના ઝાડની ડાળીએ લટકવા લાગ્યું. આ વખતે

મિરતના અગ્રેએ એટલા બધા ઉરકેરાઈ ગયા હતા કે આ રીતે અનેક
 લોકોના છવ લેવામાં આવ્યા હોત. તેઓ યોગ્ય સમયે સંજ્ઞા થઈ
 સિપાહીઓ સાથે લડાઈ કરી શક્યા નહોતા. જ્યારે સિપાહીઓએ
 કાવણીમાં આવી બરાકો બાળી, યૌરા છોકરાને કતલ કર્યા,
 ત્યારે અગ્રેજ સેનાપતિ એ સ્થળે આવી સાતિ સ્થાપી શકવાને
 અશક્ત નીવડ્યો હતો. ઘણા ગોરાઓ તે વખતે પોતપોતાના છવ
 બચાવવા વ્યાકૂળ બની ગયા હતા. બાઆત્રમાં મર્દો, નિર્બળ
 ઝાડી વગેરેમાં તેઓએ આશ્રય લીધો હતો. તેઓએ નિર્બળ સ્ત્રી-
 ગોમાં પણ પોતે હમણા પકડાઈ જશે એવા વિચારથી ઘરઘર કંપતા
 હતા. જ્યારે રાત વીતી, સવાર પડી, સિપાહીઓ દિલ્હી તરફ ચાલ્યા
 ગયા, ત્યારે તેઓ બહાદુર નીકળી પોતાની બહાદુરી દેખાડવા તત્પર
 થયા શહેરના ઘણા દુકાનદારો તથા આબુબાબુના મામડિયાઓ તે-
 ઝોની આખમાં કણીની માફક ખટકવા લાગ્યા તેઓનું ચાલુ હોત
 તો તેઓ તેમના ઘણાખરાને કેવળ સદેહપરથી ખૂની ઠરાવી ફાંસીએ
 લટકાવત અગર ગોળીથી મારી નાખત પગે નુ સત્તાવાળા એધું કરવા
 તૈયાર નહોતા, આથી અગ્રેએ વેર વેર પોકારતા હતા હતા, હજારો
 પ્રમાણે વેરવ્રતિ તૃપ્ત કરી શક્યા નહોતા.

સિપાહીઓએ કંપનીની કાર્યપદ્ધતિથી નારાજ થઈ બચકર
 ખૂનરેણુ કરી હતી, એ ખરી વાત, પરંતુ આ કટોકટીના વખતે પંજુ
 વફાદાર હિંદીઓએ જે વફાદારી બતાવી હતી, તેની હકીકત ઇતિ-
 હાસના પૃષ્ઠે પર સોનેરી અક્ષરે લખાઈ રહી છે તેઓનાં સતકાર્યોનાં
 એકાદ બે દાખલા અમે અમાક આપી ગયા છીએ. આ સ્થળે બીજા
 એકાદ બે દાખલા આપીએ છીએ. ૧૧ મી પટથુના બે સિપાહીઓ

એ મડમેને તેઓના સતાનો સાથે બહુજ સાવચેતથી યુરોપિયન છાવણીમાં પહોચાડી આવ્યા હતા એક મુસલમાને કેટલાક ખ્રિસ્તી-ઓને આશ્રમ આપી બચાવ્યા હતા. જો કે એ કામ કરતા તેની બિ દગી જોખમમાં આવી પડે તેમ હતું, છતાં તે એવી દયા દર્શાવતાં અમલકારો નહોતો. એક પરિચારિકા અને ધોબીએ એક મુસ્લિમીમાં આવી પડેલી મડમના છોકરાને બચાવ્યા હતા, તેઓએ પોતાનાં કપડા વડે પેલી મડમને ધુધટ કઢાવી બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ દેવચોએ તેઓનો એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો એક કુલ્લડ-ખોરે પેલી મડમનો ધુધટ ખોસ્યો, તરત જ તે તેને મડમ તરીકે ઓળખી ગયો, તેણે તરવાગના એક જ ઝટકાથી પેલી મડમના એ કંકડા કરી નાખ્યા. એ અમાગણીના છોકરા કેવળ પેલી ઠાસી તથા ધોબીની મદદથી બચ્યા. ૧ મિરતની બચ કર ખૂનરેણ વખતે પણ આવા કામળ દરયો બજવામાં હતા લોકો જેને હલકા મણી કાઢના, તેવા લોકો આવા દયાળુ કામ કરી ઇતિહાસમાં કીર્તિ મેળવી ગયા છે. અપક્ષપાત ઇતિહાસ કદી પણ આવા પવિત્રગામ્ય ચિત્રો પોતાના હૃદયપરથી લૂંટી નાખશે નહિ

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો અને અંગ્રેજ રાજનીતિજ્ઞોમાંના પણ ખરા મિરતની આ ખૂનરેણ વખતે સેનાપતિ જીંદગી અલાવેલી વર્તણૂકના વખાણ કરતા નથી. જ્યારે સિપાહીઓ હથિયારબંધ થઈ પોતાના સોબતીઓને જોવામાંથી છોડાવવા ગયા, ત્યારે સેનાપતિએ વાસ્તવિક રીતે કંઈ કર્યું નથી તેના તાનામાં જોરા સિપાહીઓ અને તોપેનો તોટો નહોતો. પરંતુ તે એ બધું તૈયાર કરી શરૂઓ સમક્ષ યોગ્ય

સમયે હાજર થયો નહિ. ઓચિંતું બડ હઠવાથી તે ગભરાઇ મર્યો હતો, તેની કાર્યપદ્ધતિમાં કસો નિશ્ચય નહોતો? કાંઈ કાંઈ વળી જીંદગીની સાથે હિંદના વડા સેનાપતિનો પણ વાક મારે છે. લોર્ડ એલેન્બરોએ એક વખત પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે, "મિ-રતના સિપાહીઓ સાજના છ વાગે આપણી વિરુદ્ધ હુડ્યા હતા એ વખતે મિરતમાં એક ગોરી પલટણ, એક ઘોડેસ્વાર પલટણ અને પુષ્કળ તોપો હતી, તોપણ બડખેર સિપાહીઓ અડચણ વિના ૩૦-૪૦ માર્દા દર ચાલ્યા ગયા. આમ થાથી થયું? મિરતના સૈનિકો જે સેનાપતિના તાબામાં હતા તે સેનાપતિ વિશે તેઓ કંઈ જાણતા નહોતા. કાંઈ પણ સંકાર આવા સેનાપતિને લશ્કરની સંકારી આપી થાયાથી ગેળવી થકે નાહ એ સમયે હિંદનો વડો સેનાપતિ ક્યા હતો? તે આ વખતે પોતાના સૈનિકો સમક્ષ કેમ હાજર ન થયો? મુશ્કેલી વધતી જાય છે, એ વાત તે બરાબર જાણતો હતો; આ મુશ્કેલી તેની ચારે બાજુએ ફરી વળતી જાય છે, તે પણ એ અવસ્થા જાણતો હતો, તો પણ તે જાણવાનો પ્રયત્ન છોડી મળેથી શીતળ ટેકરી પર હવા ખાતો હતો જેનાપર બારે જવાબદારી મૂકવામાં આવી હોય, તેણે આવી રીતે વર્તવું એ કદી ઉચિત ન ગણાય." ૨

સિપાહીઓએ અંગ્રેજોપર ઓચિંતો હલ્લો કેમ કર્યો, આમ ઓચિંતી ખૂનરેણ સામારે મચાવી, તેના કારણે મજાવતા પશુખર મજાવે છે કે, ત્રીજા ઘોડેસ્વાર પલટણના ૮૫ સિપાહીઓને કઠોર

૧. Holmes, Indian Mutiny P. 150.

૨. Martin Indian Empire, Vol. II P. 154.

સંગ કરવાથી આર્થુ પરિણામ 'આવ્યું' હતું. વિલાયતમાના અનેક રાજપુરોએ પણ આવેળ મત કરાવ્યો છે. હરટ ઇંગ્લિશ કંપનના માણ પ્રમુખ કર્નલ સ્કાઇસે કહ્યું હતું કે, ચક્ર પડતા ટોટા લેવાની ના પાડવાના કારણથી જો મિરતના ૮૫ સિપાહીઓને સાધારણ કેદીઓની મારફતે બેઠા પહેરાવી ૧૦ વર્ષ સુધી સખત મજુરી કરાવવા માટે જોઈએ મોકલવામા ન આવ્યા હોત, તો સિપાહીઓ કદી પોતાના ઓફિસરોના લોહીથી હાથ ખરડત નહિ સ્કાઇસ સાહેબે એક બીજે સ્થળે કહ્યું હતું કે, " કવાયતના વિજ્ઞાન મેદાનપર જ્યારે સિપાહીઓને બેઠા પહેરાવવામા આવી, ત્યારેજ આખા લશ્કરના ક્ષેત્રમા વીજળીના આવકા મારફતે અનુકંપાની લાગણી ફરી વળી હતી, આ પહેલા સિપાહીઓમા સટેલ ઉત્પન્ન થયો હતો ખરો, પરંતુ બધા પરસ્પર અનુકંપાના તાત્કાલીક બધામા નહોતા, બધાની લાગણી, બધાની ધારણા એક સરખી નહોતી પરંતુ જ્યારે તેઓએ પોતાની પલટણમાના કેટલાકને કેદ થયેલા જોયા, ત્યારે તેઓ બધાએ એ અપમાન, એ શોચનીય દુર્દશા પોતાનીજ થયેલી છે એમ માની લીધું " સેનાપતિ કુઈટ આ પ્રસંગે જણાવ્યું છે કે, મિરતના સિપાહીઓએ અગાઉથી મસલત કરી અંગ્રેજોપર હુમલો કર્યો હોય એમ જણાતું નથી એક પલટણ તેઓના હથિયાર છિનવી લેવા આવે છે, એની મધ્ય હડતાં તેમની ચિત્તવૃત્તિ ચળી મઠ ૬૦મી ગેરી પલટણ સંખ્યાકાળની ઉપાસના માટે દેવળમા જવા કવાયતના મેદાન પર એકત્ર થઈ હતી. જ્યારે સિપાહીઓએ એ પલટણને આ વિજ્ઞાન મેદાન પર હલેલી જોઈ, ત્યારે

તેઓને ખાત્રી થઈ કે એ વાત ખરી છે સમય કટોકટીનો છે, હમણા જ આ પદ્ધતિ અમારા હથિયારો છિનવી લેશે, આવા વિચારથી તેઓએ તરતજ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ બડ ઉડાવ્યું ^૧ એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે પણ એવીજ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ૨ પરંતુ એ સિપાહીઓને બડ ઉડાવવાનું ગોણું કારણ હતું બ્રિટિશ સરકાર ધણો સમય થયા આવા બળવાના બીજો વાવતી આવી હતી લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ જ્યારે પૂંનબ પર બ્રિટિશ વાવટો ઉડાડ્યો, ત્યારથીજ સિપાહીઓન મન બળભળી રહ્યા હતા ત્યારપછી જ્યારે તેઓએ નાગપુર ઝાસિ સત્તાગ, અયોધ્યા વગેરે રાજ્યો એક પછી એક કંપનીના તામામ આવી પડતા જોયા, ત્યારે તેઓના હૃદય અધિક બળભળી ઉઠ્યા તેઓએ વિચાર્યું કે કંપનીએ જેવી ચતુરાઈથી આ બધા રાજ્યો ખાલસા કર્યા છે, તેની જ ચતુરાઈથી તે કોઈ વખત અમારો ધર્મ, અમારા રીતરિવાજો નષ્ટ કરવા તૈયાર થશે સમયના ફરકાર સાથે બ્રિટિશ હિંદમાં ઘણા નવીન વિષય-વસ્તુ નવીન પદ્ધતિ પ્રગટ થવા લાગી, અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણથી કેટલાક સનાતન રીતરીવાજોનો પાયો ડગમગવા લાગ્યો, એટલે સિપાહીઓની અધિરાધ વધી ગઈ તેઓ કંઈ કાર્યકામ પણ પરંપરાનો વિચાર કરી શકે તેવા નહોતા; માટે તેઓ આવા અચિતનીય ફેરફારથી ખુશ થયા નહિ ઉલટા તેથી તેઓના જુના વિચારો દૃઢ થવા લાગ્યા, તેઓની આમજ નાના પ્રકારના સંઘયો નાના પ્રકારની ચૂર્તિ ધારણ કરી ફેલાવા લાગ્યા. તેઓએ ધારી લીધું કે જે રાજ અંગ્રેજોએ પૂંનબ ખાલસા કર્યું

૧. Indian Empire, Vol. II. P. 147.

૨. Kaye, Sepoy War, Vol P. 57

છે, તેજ રીતે તેઓ હરે લોકોને ધર્મબ્રહ્મ કરવા તત્પર થયા છે. ત્યારબાદ લોકોની અપૂર્વ કલ્પનાથી નાના પ્રકારના મર્યાદિત ભવન થવા લાગ્યા, અપવિત્ર ટોટાની વાત, અસ્પૃશ્ય મેદાની વાત વીજળી જેવે ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ સિપાહીઓ શકાશીલ બની બુદ્ધિ ગુમાવી બેઠા. તેઓ ધર્મબ્રહ્મ થવાની બીકથી જેવો ત્રાસ પામતા, તેવોજ ત્રાસ હથિયાર છીનવી લેવાની વાતથી પામતા હતા. અસ્તગ્ર થવાની બીકથી તેઓ દિગ્બુદ બની જતા હતા. ચિરતના સિપાહીઓની યગ બર આવી દશા થઈ હતી. આવા ઉશ્કેરણીના વખતમા ફોર્મો નરપ ઉડાડી કે મુરોપિઅન સિપાહીઓ ઓચિંત આવી દેશી સિપાહીઓના હથિયાર છીનવી લેવાના છે અને તેઓને ફેદ કઢવાના છે. આ ગપ્પાથી સિપાહીઓની લાગણી ઉશ્કેરાઈ ગઈ, તેઓ દરેક ગોળા સિપાહીનું દરેક કાર્બી સશસ્ત્રની નજરે જેવા લાગ્યા, અર્થાત્ ૧૦ નાં ગોળી પહોંચુ જ્યારે કવામતના મેદાનપર એકત્ર થઈ, ત્યારે તેઓ ચમકી ગયા. તેઓએ પેલા મર્યાદિત આધાર રાખી નિશ્ચય કરી લીધો કે આ પહોંચુ અમારા હથિયાર ઉતારી અમને નદ કાઢે, અમારા પગમા બેડીઓ નાખશે, હાથમા હાથકડીઓ પહેગવશે, ત્રીજી થોડેસ્વાર પહોંચુ આ વખતે બહુજ ઉશ્કેરાઈ ગઈ. તેના ૮૫ સિપાહીઓ હથિયાર ગુમાવી, પગમા બેડીઓ પહેરી જેલમા સજા મળુથી કરના હતા. તેઓ આ વખતે તેઓના જેવી પોતાની દુર્દશા ચલાવી છે, એ વિચારથી તિરસ્કાર, યરમ અને લોભના માર્ગ

૧. લાખનેશ્વરમા સર હેન્રી લોરેન્સને જે જમાદાર સાથે થાડ થઈ હતી, તેણે જલ્દી આવીજ મત પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

હિન્મત બની ગયા આબુખાબુના લોકોએ તેઓની વેરવૃત્તિ નિરકુશ બનાવી ચૂકી હતી,^૧ આ વખતે ૬૦ મી જોરી પદ્મલુને કવાયતના મેદાન પર એકત્ર થયેલી જોતાજ દરેક સિપાહી ધારવા લાગ્યો કે આ લોકોને હાથે અમારી ભય કર દુર્દશા થવાની છે. તેઓ અગાડથી બ્રિટિશ સરકારની કાર્મપ્રદતિથી ડરી ગયા હતા; અત્યાચાર ભયના બુસ્સાથી તેઓની ધીરજ જતી રહી યુરોપિઅન સિપાહીઓ જ્યારે દેવળમાં જવા તૈયાર થયા હતા, તે વખતે સિપાહીઓ ધોડેચાર થઈ તીરવેગે જોલ તરફ દોડ્યા ધૂધવાતો અમિ પ્રગટ થયો જોતજોતામાં આખા મિત્રતા એ દાવાનળ ફેલાઈ ગયો.

મિત્રત પડી મહાનગરી દિલ્હી યુદ્ધોન્મત સિપાહીઓથી કપવા લાગી દિલ્હીનો જૂનો ઇતિહાસ અનેક ઘટનાવૈચિત્ર્યથી ભરપૂર છે.

૧ આ સમયમાં એક અંગ્રેજે કહ્યું છે કે લોકોની વાતોથી આ સિપાહીઓ બહુ હિરકેગતા મળવા લાગ્યા તેઓને એવું કહ્યું હતું કે, “તમારા બાઈઓ આવા આબુખાબુથી (કેઃ કુવામાં આવેલા સિપાહીઓના પગમાંની એડીઓને દિલ્લી આમ કહેવામાં આવ્યું હતું) અલકૃત થઈ કેદમાં સંખન મળુરી કરે છે તમારે ? કાગળ કે તેઓ પોતાના ધર્મમાંથી એક હગણ પણ પાડા લઈવા માગતા નહોતા અને તમારા જેવા બાઈલા પોતાના નસીબમાં શુ લખ્યું છે તેનો વિચાર જ કરતા નથી. જો તમારામાં જરાપણ માણસાઈ હોય, તો અત્યારે જ જાઓ, સંજોને છૂટા કરો ”

J. C Wilson, Moradabada Report. Comp Kaje Sepoy War, Vol II p 57. note

આ સમયે ઇતિહાસની એ વૈચિત્ર્યપૂર્ણ કથા લોકોની યાદદાસ્તમાં
 સુમ થઇ ગઇ નહોતી હિંદુ રાજચક્રવર્તી મહાવીર પૃથ્વીરાજનું ત્રિય
 સ્વર્ણ મોગલ સમ્રાટ અકબરશાહની પ્રમોદ ભૂમિ આ મમયે પણ
 જૂતકાળના ગૌરવની વાનોથી લોકોના મન રાત્રન ઠગતી હતી કાળના
 ધ્રુવે મોગલો દિલ્લી અગાઉ ગોવ ગુમારી ગેરી હતી, પરાક્રમી
 મોગલ વસનો વંશજ સમયના પ્રવાહમાં ધસડાર પોતાનું ગૌરવ
 ગુમારી ગેરો હતો તેની પ્રજા બીજાના ગ્લચ તળે આવી પડી હતી.
 જ્યારે મિપાહીઓનો અગવો રાટી નીકળ્યો, ત્યાગવી પચામ વર્ષ
 મહેલા મોગલ અધિપતિ સપત્તિ અને સત્તાથી ચ્યુન થઇ કંપનિના
 નાનામાં આવી પડ્યો હતો પગલુ તેના વસનુ પ્રાચીન ગૌરવ,
 પ્રાચીન જહોજલાલી, પ્રાચીન સત્તા હતુ સુધી લોકોની યાદ દાસ્તમાં
 તાજ જ હતી અકબરશાહ જે રાજાથી વિસ્તીર્ણ ગભ્ય જમાવી
 પ્રખ્યાત થઇ ગયો હતો, શાહજહા જે પ્રજાની સત્તા ચલાવી
 પોતાની મહત્તા જાગરી ગયા હતો, ઔરંગઝેમ જે કુનેહથી આખા
 હિંદમાં સર્વત્ર પોતાનો ડોક વગાડી ગયો હતો, તે બધુ લોકોની
 સ્મૃતિમાં નાળુ હતુ જો કે અત્યારે મોગલ સામ્રાજ્યનો ખસ થયો
 હતો, મોગલ વિજયપતાકા હિંદના કોઇપણ ભાગમાં ઉડતી નહોતી,
 તોપણ મોગલોની રાક્ષિ આગળ હતુ દરેક માથા નમાવતા હતા.
 એ સત્તા અને ગૌરવ અત્યારે જૂતકાળમાં વિલીન થઇ ગયેય હોવા
 છતાં લોકોના મન પર એવી દડ જાપ પાડી ગયા હતા, કે કોઇ પણ
 એ ગૌરવનુ અપમાન કરવાનુ સાહસ કરતુ નહિ હિંદમાં બ્રિટિશ
 કંપનિની સત્તા સ્થપાયા ત્યારે પણ થોડી મુદત સુધી દિલ્લીના
 મોગલ શહેરશાહના નામના સિકા પડતા હતા. અત્યારે એ શહેર

(૪૮૪)

શાહનુ રૂપાતર થઈ ગયું હતું ખરૂં પરંતુ એ રૂપાતર થવાથી તે લોકોના અનાદગને પાત્ર થયો નહોતો. હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિ કંઈ પણ ભેદ વગર એક સમયે મેગલ સરકારના મુખ્ય ગઠકારોમાં જોડાયેલી હતી, અને જાતિ કંઈ પણ ભેદ વગર હિંદી લોકોની સરદારી ભોગવતી હતી, રાજનૈતિક બાબતોમાં મેગલોને સલાહ આપતી હતી, અને સામ્રાજ્યના તાબાના પ્રદેશોપર શાસનકર્તાની પદવીએ નિમણ, પોતાની શક્તિ અને સત્કાર્યો વડે ગંગા મેળવતી હતી અત્યારે તેઓના મનાનોએ જોયું કે અમારી એ શક્તિ, એ પ્રાધાન્ય, એ મહત્તા, ચાલુ સરકારની રાજનીતિને લીધે નાશ પામી છે મેગલ સામ્રાજ્યમાં અમારા પૂર્વજો જે મહત્તા મેળવી પ્રખ્યાત થઈ ગયા હતા, તે મહત્તા અંગ્રેજોના અમલમાં ખરી પરવારી છે, આથી તેઓ અંગ્રેજો કરતા હાલના મેગલ સંઘેનવાહને વધારે શ્રદ્ધાની નજરે જોતા હતા. તેઓના પૂર્વજો, જેના પૂર્વજોની અભેદ નીતિને લીધે, સુદર રાજનિતીને લીધે સેનાપતિ, મહેસૂલી ખાતાના અમલદાર, સુબેદાર વગેરેના જોડા મેળવતા, તે વાત તેઓ તેની ચાલુ અધોગતિમાં પણ વિસરી ગયા નહિ દિલ્હીનો સુદર રાજમહેલ અત્યારે પણ શોભા ફેલાવી રહ્યો હતો હિંદુ અને મુસલમાન બંને જાતિ આ રાજમહેલ જોઈ વિચાર કરતી કે અમારા પૂર્વજો એક વખત આ રાજમહેલમાં એકઠા મળી સંઘેનવાહની કૃપાથી અને પોતાની શક્તિ તથા મહત્તાથી પ્રખ્યાતિ મેળવતા, અત્યારે અમારા એ દહાડા તો ગયા-એ આશા અને વિશ્વાસ પણ અત્યારે દૂર-સુદૂર સરી પડે છે અત્યારે અમે નવીન સરકારની નજરે સત્તા, અધિકાર અને સંપત્તિથી વ્યુત

અણ્ણા હીએ ^૧ મોગલ સહેનસાહ અમાગ પિતા અથવા અમારા પિતામહો. પર જે અનુગ્રહ દર્શાવતા, તે અનુગ્રહ હાલની સગદારના વખતમા મેળવવો એ મિથ્યા છે આમ હોવાથી દિલ્હીનો સહેનસાહ દુર્દશામા આતો પડ્યો હોવા છતા તે લોકોની જૂની મહત્તાને ઉદ્દીપક હતો દિલ્હી અત્યારે ગજલક્ષ્મીથી તળએલી છતા પોતાના જૂના ઔરંગઘી આદગણીય ગણાતી જેમ કવીઓ તેને પોતાની કવિત્વશક્તિની ઉદ્દીપક માનતા, સિદ્ધીઓ પોતાની સિદ્ધિયાત્રીનું વિકાસક્ષેત્ર માનતા, ઇતિહાસકારો પોતાના ગુણો મહિમા બતાવવાનું સ્થળ માનતા, તેમ હિદના હિંદુ અને મુસલમાન તેને આત્મસન્માન અને આત્મગોવ દર્શાવનારી જૂમિ માની સતોપ પામતા.

સિપાહીઓના બળવા વખતે દિલ્હીમા જે બનાવો બન્યા, તેનું વર્ણન કરતા પહેલા દિલ્હીના સહેનસાહો વિષે થોડી હકીકત જણાવવી જોઈએ ઓગણીસમી સદીની શરુઆતમા લોર્ડ લેક અને વેલેરિસએ દિલ્હીના સહેનસાહ શાહઆલમને પ્રબળ પગકમી મરાઠાઓના હાથમાથી છોડાવ્યો એ વખતે શાહઆલમની સ્થિતિ બહુ ખરાબ હતી તે વૃદ્ધાવસ્થાથી જીર્ણ થઈ, આધળો બની દીનબાવે દરદા ગુજરતો હતો ^૨ મરાઠાઓના હાથમાથી છૂટકારો મેળવી વૃદ્ધ

૧ Maiton, Indian Empire, Vol II p. 156.

૨ લોર્ડ લેકની સાથે વૃદ્ધ શાહઆલમના મેળાપ વિષે સરકારી કામગીરીમા આ પ્રમાણે લખવામા આવ્યું છે શાહજહાંએ બનાવેલા મુદ્દ રાજમહેલમા વડો સેનાપતિ મોમલ સહેનસાહ સમક્ષ હાજર થયો સહેનસાહ અતિસય વૃદ્ધ અને આધળો થઈ મર્યો છે. નાના પ્રકારની દુર્ધટનાને લીધે તેની અવસ્થા બહુ શોચનીય થઈ

ચોગલ સહેનશાહ હવે અંગ્રેજોના હાથમા આવી પડયો. મરાઠાઓનાં જી કોણી આશા નિર્ભૂજ થતા ફ્રેંચોએ પણ દુર્ભૂજ બની હિંદમા સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશા છોડી દીધી સર્વત્ર અંગ્રેજોની સક્તિ ફેલાવા લાગી અંગ્રેજોએ બહારથી તો વૃદ્ધ શાહઆલમ તરફ કોઈ પણ જાતનો અવિવેક બતાવ્યો નહિ. હિંદનો ગવર્નર જનરલ શાહઆલમને માન આપતો પરંતુ માન આપવા સાચે કંપનિ પોતાને સ્વાર્થ સાધવાની તક જવા દે તેની નહોતી તેણે શાહઆલમને મુક્ત કરી, પોતાની સત્તા વધારી, તેનું રાજ્ય કંપનિના તાબામા મથુહિલ્લીની લડાઈમા મરાઠાઓને હારી ન્યારે લોર્ડ લેક શાહઆલમ પાસે ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે તે મરાઠાઓ ક્રોધા વધારે હતાગતા બતાવી શક્યો નહિ મરાઠાઓએ શાહઆલમના અગ્નિપોષણ માટે જે સાલિયાણું બાંધી આવ્યું હતું, તે સાલિયાણુમા લોર્ડ લેક જરા પણ વધારો કરી શક્યો નહિ

કંપનિએ આ પ્રમાણે વૃદ્ધ શાહઆલમને પોતાની સપૂર્ણ સત્તા નીચે ગણ્યો અત્યાર નુકી તે સમગ્ર ભારતખડના સહેનશાહ તરીકે માન ખામનો હતો, હવે તેની મહત્તા ઘટી ગઈ દિલ્લીના સહેનશાહ હવે પોતાના અને કુટુંબીજનોના અગ્નિપોષણ માટે વાર્ષિક ૧૦ લાખ રૂપીઆનું સાલિયાણું મેળવવા લાગ્યો પરાક્રમી તમુરવ સનુ આ રીતે અધ પતન થયું સમગ્ર ભગતખડનો અદ્વિતીય

પડી છે પોતાનું પ્રાધાન્ય અને સત્તા નાશ પામેલી હોવાથી નિગમ થઈ વૃદ્ધ અને અધ સહેનશાહ મહેલમા એક સાધારણ બેઠક પર બેઠો હતો તે વખતે તેની અવસ્થા અતિરામ દયા ઉપજાવે તેવી હતી.

Kaye, Sehoj War, Vol II p. 3. note.

સહેનસાહ, અપરિસીમ શક્તિનું અદ્વિતીય અવલબન, આ પ્રમાણે પોતાની અપાર સત્તા મુખારી અગ્રેજ કંપનિને ગુલામ બન્યો. આ સૌચનીય અવસ્થામાં પણ વૃદ્ધ શાહઆલમને એક બાળ-તમા પોતાની શક્તિ દર્શાવી આપી મોગલ સહેનસાહોમાના ધણુખરા કરી હતા, તેઓની રસમથી લેખિનીમાથી કવિત્વ ગરતુ શાહઆલમ પણ આવી દીન હાલતમાં એ કવિત્વ ગસથી વચિત થયો નહોતો. પાર્થિવ વૈભવ, પાર્થિવ ગૌરવ મુખાવ્યાર્થી તેણે હવે અપાર્થિવ વિષયમાં મન પરોવ્યું હતું દીનતા અને હીનતાના દુખમાં દુખ્યા છતા તેણે હવે વિચારોમાં ગરક થઈ પોતાની કવિત્વ શક્તિનો પૂરેપૂરો વિકાસ કર્યો હતો. વૃદ્ધ સહેનસાહે આવી અવસ્થામાં હતું છે કે, “ દુર્દશાના પ્રબળ વાવાઝોડાએ અને હરાવ્યો છે તેણે મારી બધી મક્કતા અનત વાણુરાસિમાં ફેલાવી દીધી છે, મારૂં મ્લજરિત સિહાસન કુદાડી દીડું છે નું માદ અધકારની ઊડી મુકામાં દુખી ગયો છું, છતાં એક સમયે પવિત્ર અને સર્વશક્તિમાન ખુદાતાલાની કૃપાથી હિન્નચલિત થઈ આ કષ્ટમય, આ અધકારમય સ્થાનમાથી બહાર નીકળી શકીશ ?” વૃદ્ધ સહેનસાહ આ રીતે પોતાના કવિત્વમાં નૂમિ મેળવતો, કરુણગસથી પરિપૂર્ણ ગાથા ગવી પોતાનું ચિત્ત આનદમાં ગખતો અને હવે બાવોમાં મુલતાન બની પોતાનું દાગિરખ દુખ નિગાસા અને વિપાદની કહેર જવાળા, બલી જતો.

શાહઆલમ આવી દુર્દશામાં આવી પડેલો છતાં સહેનસાહ કહેવાતો હતો તેની આ પદવી અત્યારે પણ અપાર શક્તિનો આધાર હતી, દિલ્હીના સહેનસાહના નામ આગળ અત્યારે પણ લોડા

પોતાનું સિંગ બુકાવતા શાહઆલમ સમ્મતિપ્રાપ્ત થયો હતો. ખરો, પરંતુ લોકો આગળ તો દિલ્હીના સહેનશાહ તરીકે યુગ્મનો હતો. આવી પરિસ્થિતિને લીધે લોર્ડ વેલેરિસએ વિચાર કર્યો કે, આ પદબ્રજ સહેનશાહ જે પોતાના પૂર્વજોના મનોહર રાજમહેલમાં રહે, તેની ચારે તરફ તેના વિશ્વાસુ નોકરની દિવાલ ચાલુ રહે તો એક સમયે તેનો કોઇ ઉત્તરાધિકારી નહીં થએલા રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે એથી કદાચ અવિશ્વમા બ્રિટિશ સરકારને મુશ્કેલી વહોરવી પડે આવા વિચારથી તેણે શાહઆલમ અને તેના નોકરોને ઓગીરમા મગવાનો ઠગવ કર્યો. પરંતુ આ ઠગવથી વૃદ્ધ સહેનશાહ બહુ દીલગીર થયો. ધીમે ધીમે આ દીલગીરી તેના કુટુંબીજનોને ત્રાસ ઉપજવવા લાગી. દરેક એમી સાથે એવા તો બધા પામી ગયા ને લોર્ડ વેલેરિસને આ હતભાગી સહેનશાહની વધારે હિનદસા કરી તેને વધારે ક્ષેત્ર આપવાની ઇચ્છા તણ દેવી પડી તેણે એવા વિચારથી શાહઆલમને દિલ્હીના રાજમહેલમાં રહેવા દેવાની સમતિ આપી કે, અવિશ્વમા જ્યારે તેના વારસો પોતાની આમલી જહોજલાલી વિસરી જઈ, મળતા સાલિયાણામાં અમન ચમન ઉડાવી આજસુની પેઠે સમય ગુમાવશે, ત્યારે તેઓને દિલ્હી માથી દૂર ખસેડતા કંઈ મુશ્કેલી નહીં નહિ.

ઇ. સ ૧૮૦૬ના ડીસેમ્બર માસમાં શાહઆલમ જનનનશીન થયો. તેના પુત્ર અમરશાહ તેના ઉત્તરાધિકારી થયો તે અંગ્રેજ કંપની પાસેથી પોતાનું સાલિયાણું લેતો અને નક્કી કરેલી હદમાં શાહઆલમની માફક પોતાનો અખટ પ્રતાપ બતાવતો હતો. હિંદના હિંદુઓ અને મુસલમાનો તેને શાહઆલમના આદીવારસ તરીકે માન-

પૂર્વક નિહાળતા, મહાન ગ્રોમ્બોના વંશજ તરીકે લોકો તેને હિંદના સહેનસાહ તરીકે અભિનંદન આપતા હિંદના જુદા જુદા પ્રદેશોના ગબ્બો તેની પાસેથી સનદ મેળવતા એ ગબ્બો તખ્તનસીન થતા ત્યારે અકબરસાહ તેઓને ખિલત આપી પોતાનું સર્વોપરિપણુ દર્શાવતો જ્યારે નવા ગર્વનર જનગણ આ દેશમા પગ મૂકતો, ત્યારે પશુ દિલ્હીનો સહેનસાહ વખતોવખત આ સર્વોપરિપણુ દર્શાવનાર ખિલત તેમની તરફ મોકલી આપતો ઇ સ ૧૮૨૭ સુધી કંપનિ તેની મંજૂરી અને તેની સહી સાથેના ફરમાન સિવાય કોઈપણ નવો પ્રદેશ કબજે કરી શકતી નહિ દિલ્હીનો અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ પશુ જોડા પહેરી ગર્વપૂર્વક તેની સમક્ષ જવાનું સાહસ કરતો નહિ જે કંપનિ-એ તેના પિતાને સાલિયાણું બાધી આપ્યું હતું, તે કંપનિનો પ્રતિ-નિધિ જ્યારે તેની સમક્ષ આવતો ત્યારે ઉભે સાદ કંઈ પણ વાત-ચીત કરી શકતો નહિ. કોઈ પણ પ્રદાગ્નો ગર્વ કે મોટાઈ દર્શાવવાનું સાહસ કરી શકતો નહિ તે કંઈપણ જોત્વા વગર ઉપાડે પણ દૂરથી સલામો કરતો કરતો તેની પાસે આવી અદખસર ઉભો ગ્રહેતો રાજ-મહેલના અંગ્રેજ કપ્તાનને જો સહેનસાહ જોલવતો, તો તે ગબ્બહે-લના આગળમા જોડા પહેરી અગર છતરી લઈ પગ મૂકી શકતો નહિ ૨ મુલામી અવસ્થામા પશુ મહા પરકમી તૈમુર વશનું આવું

૧ Ball, History of the Indian Mutiny, Vol I p. 454

૨. Russell's Letter, Times August, 20 th. 1858 Comp. Russell, My Diary in India Val. II p. 65. Martin, Indian Empire, Vol. II. p. 457.

(૪૯૦)

સન્માન જળવાતુ હતુ, આવા ઔરવથી ઉન્નત બની અકબરશાહ લોકના હૃદયમાં પોતાનુ પ્રાધાન્ય ફેલાવતો હતો અંગ્રેજ કંપનિએ તેને સાલિયાણુ બાધી આપ્યુ હતુ તો તે તેના રાજકીય સન્માન વિરુદ્ધ હસ્તાક્ષેપ કરવાનુ સાહસ કરી શકી નહોતી અત્યાર સુધી મોગલ શહેનશાહના નામના સિક્કા પડતા હતા લોકો સિક્કા-દારા મોગલ શહેનશાહની અસાધારણ મહત્તા જોઇ સુખાતુભવ કરતા હતા,

પણ વખતના વહેવા સાથે અંગ્રેજ કંપનિ પોતાની મહત્તા વધારતી ગઇ. મરાઠાઓના પરાજયથી અને ફ્રેંચોની સત્તા પડી ભાગવાથી અંગ્રેજોનુ પ્રાધાન્ય વધી ગયુ હતુ, જેઓ એક વખતે વેપારની લાભ હાનિનો વિચાર કરતા હિંદમાં આવ્યા હતા, ખરીદ વેચાણુ સિવાય જેઓનો ખીજો કંઇ ઉદ્દેશ નહોતો, તેઓએ વખત જતા હિંદના વણુ ખરો ભાગમાં પોતાની સત્તા જમાવી અત્યાચે અંગ્રેજો હિંદમાંના પોતાના શત્રુઓ સમક્ષ અગ્રત બન્યા હતા, બહારના શત્રુઓના હૃદયોનો તેમને ભય નહોતો આવી હવે તે પોતાની સત્તા બનાવવા તૈયાર થઇ, દિલ્હીના મોગલ શહેનશાહ પર તેની સૌ પહેલા નજર પડી મોગલ શહેનશાહ અત્યાર સુધી પોતાના વશનુ પ્રાધાન્ય જળવી ગયો હતો, તેના નામના સિક્કા પડતા હતા, તેના નામથી સરખાવ અપાતા હતા, તેના નામના ફગમાનો બહાર પડતા હતા, તેના નામથી નજરાણુ અપાતા હતા, મહત્તાના આ બધા નિદર્શન, અધીનતા સ્વીકારવાની આ બધી પ્રથા અંગ્રેજોથી સહન થઇ નહિ અંગ્રેજો હવે પહેલી તકે એ રિવાજ બધ પાડવા તૈયાર થયા અમાક શહેનશાહની મજુરી સિવાય કં-

ખનિ કોષપણ મુલક ખાલસા કરી શકતી નહિ. કોષપણ નવો મુલક ખાલસા કરતા ખાલસાહનુ ફરમાન મેળવવુ પડતુ. લોર્ડ આમહુડે^૨ ઇ. સ. ૧૮૨૭મા શહેનશાહનુ આ હપરીપણ સ્વીકારવાની ના પડી. તેણે વૃદ્ધ અમરશાહને ૫ લાખ રૂપીઆનું વર્ષાસન વાારી આપી એવુ કમુલ કમવી લીધુ કે હવેથી કંપનિ કોષપણ નવો મુલક જીતે ત્યારે તેને દીલ્હીના શહેનશાહની મજૂરી અમર ફરમાનની રાહ જોવી પડશે નહિ^૧ આ પ્રમાણે બીજી અનેક બાબતોમા કંપનિએ સગવડ મેળવી લીધી. કંપનિ દિલ્હીના શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાનુને નજરાણુ આપતી, હિંદના જુદા જુદા રાજાઓ પણુ આ ગિવાજને અનુસંગતા, કંપનિ એ રિવાજમા કંપણુ ફેગ્ગા કરવાનુ સાહસ કરતી નહિ. ઇ. સ. ૧૮૨૨મા કંપનિ આ ગિવાજ વિરુદ્ધ પડી અને પોતાની સ્વતંત્રતા દશાવવા નૈયાર થઈ ઇ. સ. ૧૮૨૨મા કંપનિના વડા સેનાપતિનુ નજરાણુ બંધ કરવામા આવ્યુ દિલ્હીનો રેનિડેન્ટ કંપનિના પ્રેનિનિધિ તરીકે જે નજરાણુ આપતો તે ઇ. સ. ૧૮૨૭ મા બંધ કરવામા આવ્યુ અગ્રે^૪ કંપનિની આ સ્વતંત્ર મનિ કોષ અટકાવા શક્યુ નહિ ઇ. સ. ૧૮૩૬મા અગ્રેજ ઓફિસરોના નજરાણુ બંધ થયા ત્યારમાદ શહેનશાહ બાનુને જે નજરાણુ આપવા આ આવતું તે પણ બંધ થયુ, આ અધીનતા સ્વીકારવાને મદલે કંપનિ શહેનશાહને વાર્ષિક દસ લગ્ગ રૂપીઆ આપવા લાગી પરતુ આદેશથીજ તેના પ્રાધાન્યની દુર્ગતિ અટકી નહિ. કંપનિ બીજી અનેક રીતે તેનુ અપમાન કરવા લાગી શહેનશાહ દિલ્હીની અહાર જઈ શકતો નહિ દિલ્હીના રાજકુમારોને માટે સન્માન સૂચક તોપોના બાગ થતા

નહિ રાજકુમારોને દ્વીતીયી બહાગ કોઈપણ જગ્યાએ રાજકીય સન્માન અળતું નહિ ? આ પ્રમાણે મહાન અકબરના વશજો પ્રત્યે સરકાર અસન્માન દર્શાવવા લાગી દિલ્હીના શહેનશાહ અને તેના વારસો મહત્તાના દરેક ચિહ્નો ગુમાવી કેદીની માફક દિલ્હીના રાજમહેલમાં ગેરેવા લાગ્યા કે પત્ની દિલ્હીશરના સન્માનસૂચક ચિહ્નો એક પછી એક છૂટવા લાગી. દિલ્હીશર વૃદ્ધ અકબરશાહ અને તેના પગિજનો ત્રીન માતના રૂપી આગથી દગ્ધ થવા લાગ્યા છેવટે દિલ્હીના ગજલક્ષ્મણુ સુખ્ય અગ ગયુ જે સિક્કા દિલ્હીશરના પ્રભાવને ચોતરફ ફેલાવતા હતા, તે સિક્કા શૂંતા બધ થયા ઈ સ ૧૮૩૫ માં દિલ્હીશરના નામના સિક્કાને બદલે હિંદમાં કેપતિના સિક્કા શરૂવા લાગ્યા ૨ દિલ્હીના મોલવશનો સુખી સર્વ ગજ ચિહ્નોથી વિચ્યુત બધ સાધાગણુ માણુમની પેઠે કેપતિનુ સાલિયાણુ ભોગવવા લાગ્યો. જેના પૂર્વજોએ એક વખતે કેપતિના વેપારીઓને હિંદમાં આગ્રમ આપ્યો હતો જેના પૂર્વજોની સજ્જનતા વડે કેપતિને બાળામાં વેપાર ચલાવવાની સમવડ મળી હતી અને જેના પિતાએ કેપતિને બાળા, મિહાર અને આગિસાની દિવાની આપી હતી, તે મહાન ભોગલનો વશજ અયારે તે વેપારી કેપતિની કૃતમતાને લીધે આની રીતે સત્તા વિનાનો, મહત્વ વિનાનો અને ચિહ્ન વિનાનો થઈ દિલ્હીના આલીશાન રાજ મહેલમાં એકાંત વાસ ભોગવવા લાગ્યો.

૧ Russell's Setter, Times, August, 20th. 1858. Comp. Diary in India, Vol II p 63-64. Martin, Indian Empire, Vol II p 459

૨ Kaye, Sepoy War Vol II. p 9 note.

કંપનિએ ત્રીશ વર્ષ દરમ્યાન મહાન અકબરના વચની આવી દુર્દશા કરી નાખી કંપનિએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા અને પોતાની મહત્તાનું રક્ષણ કરવા માટે આગ કર્યું હતું ખરું, પણ દિલ્હીના રાજવંશની અને લોકોની યાદદાસ્તમાં જે ચિત્ર વિરાજતું હતું, તે જુસી નાખવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી હતી દિલ્હીનો રાજમહેલ લોકો સમક્ષ પોતાની અપૂર્વ સત્તા દર્શાવી રહ્યો હતો જે રથજે શાહજહાંએ પોતાનું જગત-વિખ્યાત મયુગસન સ્થાપન કર્યું હતું, ઔરંગઝેબે 'જગત બંધી' ની પદવી ધારણ કરી પોતાની સત્તા અમળા ગણવાનો પ્રયામ કર્યો હતો તે રથજે અત્યાર સુધી લોકોના મન પર પોતાના જૂતકાગળની મહત્તા જગૃત કરી રહ્યું હતું. કંપનિ પોતાની મહત્તા દૃઢ કરવા ખાતર એ મહત્તાનો નાશ કરવા જેમ જેમ કટાંગતા દાખવતી ગઈ, તેમ તેમ લોકોની યાદદાસ્તમાં એ પુગતન પ્રસંગ નવીનતા ધારણ કરી જગૃત થવા લાગ્યો. લોકો નિસાસા નાખી સમગ્ર ભારતના અદિતીય અધીશ્વરનું શોચનીય પરિણામ નીરખવા લાગ્યા, અકબર અને શાહજહાંનો સમૃદ્ધ સમય યાદ લાવી દિલ્હીની દર્શાવવા લાગ્યા.

૪. સ. ૧૮૩૭ ના મધ્યઅરની ૨૮ મી તારીખે ૮૨ વર્ષની ઉંમરે અકબરશાહ મરણ પામ્યો તેનો પુત્ર અબુલ મુજીર મુરામુ-દીન મહમદ બહાદુરશાહ યાદદાસ્તની પદવી ધારણ કરી દિલ્હીની આદી પર બેઠો. તે ઇતિહાસમાં સર્વત્ર બહાદુરશાહના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. બહાદુરશાહ ધીરજવાળો, સાત, કવિત્રિય અને જાતે કવિવશકિતસંપન્ન હતો. તેણે સાહિત્યનું વધારવા માટે કંપનિ સરકારને ખૂબ પ્રાર્થના કરી. આ પ્રાર્થના બહાદુરશાહ માટે કંઈ

નવીન નહોતી કે પનિએ જે સાલિયાણુ બાધી આપ્યુ હતું તેમાથી બધા આશ્રિતોનુ ખર્ચ ચાલતું ન હોવાથી અદમરશાહે એ સાલિયાણુ વધરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ કિંચ પાગ પાડવા તેણે ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં વિલાયતમાં ડિરેક્ટરોની બોર્ડ સમક્ષ પોતાનો મુકદ્દમો રજુ કરવા એક ફૂન મોકલ્યો હતો ડિરેક્ટરોની બોર્ડે એવો દંરાવ કર્યો કે “ જે દીંદીનો શહેનશાહ અમાગ પરની બધી સત્તા છોડી દે તો અમે તેને વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ વધારે આપવા તૈયાર છીએ ” પરંતુ અદમરશાહે એ હાવ ચીકાર્યો નહિ પોતાના જે કમ અધિકાર આકી ગયા હતા, તે વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ માટે છોડી દેવાની તેની મગજ નહોતી તેણે એવુ જી પોતાના પક્ષનો બચાવ કર્યો કે ઇંદર ઇંડિઆ કે પની માથે અમારે જે સાધ થઇ છે. તે મુજબ ‘કંપની’ અનાર તથા અમાગ પગિનેનુ બગલુ પોપણુ કરવા માટે જરૂર જેટલુ માલિયાણુ આપવા ધર્મપૂર્વક બધાયલી છે.’ પરંતુ તેની એ ફક્તોનુ પનિણામ કમ આવ્યુ નહિ હરે બહાદુરશાહે ડિરેક્ટરો સમક્ષ પાઠી એજ પ્રાર્થના કરી તેના પિતાએ જે દલીલો કરી હતી તેજ દલીલો રજુ કરી તેણે જાણાવ્યુ કે, કંપની જે સાલિયાણુ આપે છે, તે અમાગ ગુજગન માટે પુરતુ નથી ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં જ્યારે કંપની દીલ્હીશ્વરના બધાઆધકારો નષ્ટ કરવા માટે ત્રણ લાખ રૂપીઆનુ વધારે સાલિયાણુ આપવા તૈયાર થઇ, ત્યારે તેણે કમ્પ્લેટ થયુ હતુ કે અમારે દિલ્હીના શહેનશાહને જે માલિયાણુ આપવામા આવે છે, તે જુજ છે દિલ્હીનો ગજવશ વિશાળ છે માટે બધાના ભરણપોષણ માટે દેવુ ક્યવુ પડે છે, અને બધા મામે ધીમે ગઝિયાબાદી પરાક્રમ ભોગવે છે ૧ કંપની મ્હોડેથી આવી

(૪૬૫)

રીતે સૌજન્ય દર્શાવતી હતી, પણ કાર્ય વખતે એ સૌજન્ય ભળતી શક્તી નહોતી દિલ્હીશરના હાથમા તે વખતે જે નામની સત્તા હતી. તેથી પણ તેને અગવડ જણાવી હતી જે નિશ્ચય દીવાની બચેત જોલવા આવી હતી, તેને ઘેર અધકારમા ફેરવી નાખવા માટે કંપનિએ નિશ્ચય કર્યો હતો. માટે તે દિલ્હીશરના નામના અધિકારો લઇ લેવાનો હરાવ કરી પોતાની અરેખાઇ દર્શાવવા સંકેત પામી નહોતી બહાદુરશાહે પોતાનું સાલિયાણું વધાવવા માટે જે અરજ કરી, તે અરજ લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે પ્રજના પૈસાનો અપવ્યય થશે એમ માની રીક્ષા-રવાની નામરજ દર્શાવી એ સમયે લોર્ડ આલ્ફોર્ડ હિંદનો ગવર્નર જનરલ હતો બહાદુરશાહની અરજ તેની પામે રજૂ થઈ તેણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, જો બહાદુરશાહ ડિરેક્ટરની બોર્ડનો હરાવ વ્વીકારે તો તેમનું સાલિયાણું વધારવાને સરકાર તૈયાર છે પરંતુ બહાદુરશાહ પણ પોતાના પિતાની માફક તેજસ્વી હતો, તેથી તેણે પોતાની મહત્તાને બોગે વર્ષાસન વધરાવવાની ના પાડી. બ્યારે ગવર્નર જનરલે તેની પ્રાર્થના નામંજૂર કરી, ત્યારે તેણે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા એક વિશ્વાસુ માણસને વિશ્વાસત મોકલાવી ઇચ્છા દર્શાવી.

અમાકે કહ્યું છે કે અકબરશાહે પોતાનું સાલિયાણું વધાવવા માટે વિશ્વાસતમા એક ફૂત મોકલ્યો હતો તે ફૂત તે બંગાળના મહાપુરુષ રાજા રામમોહનરાય હતા અકબરશાહે તેમને ' રાજની ' પદવી આપી હંઝલાડ મોકલ્યા હતા પરંતુ એ રાજકીય સન્માન ન મળ્યું હોત તો પણ એ પ્રસિદ્ધ ફૂતનું અપમાન થાય તેમ નહોતું. રામમોહનરાય અસાધારણ ગુણોવાળા મહાપુરુષ હતા આજકાલી તેમનું નામ દુનિયાના કેળવાએલા વર્ગમા જગજગદેર છે. રાજા રામ

(૪૮૬)

મોહનરાયે ઇંગ્લાડ જઈ પોતાની અસાધારણ પ્રતિભાને જોરે બધાને ચમકાવી મૂક્યા, પરંતુ જે દર્શકોની જવાબદારી તેમના પર મૂકવામાં આવી હતી તે ડિરેક્ટરોની સભાની જક આગળ પાગ ન પડી અનુભવી દૂતે ડિરેક્ટરો સમક્ષ મોમલ શહેનશાહનું સાલિયાણું વધારવા માટે અરજી રજૂ કરી. નાના પ્રકારની દલીલો વડે પોતાના પક્ષનું સમર્થન કર્યું, પરંતુ ડિરેક્ટરોએ તેમની કોઈ પણ દલીલ પર લક્ષ ન આપ્યું. રાજા રાનમોહનરાયનો પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો કે પતિની દોહારતા તથા ગ્યાર્થપરામણ્યતાને લીધે પદ્મ મોમલ શહેનશાહની છેલ્લી આશા ફાગિલુત ન થઈ બહાદુરશાહે બાપુ કે માગ પિતાનો ઉદ્દેશ પાર પડતો નથી, ત્યાં તે એક અગ્રેજ દ્વારા પોતાનો મુકદ્દમા રજૂ કરવા તૈયાર થયો તેને આશા હતી કે વિચાર્યતના રાજપુત્રો જરૂર મારી અરજી લક્ષમાં લેશે, મને ન્યાય આપશે એવી આશાથી તેણે એક પ્રસિદ્ધ બાપણ કમ્પાઝ અને લાગણીવાળા અગ્રેજની મદદ માગી

જ્યોર્જ ટોમસન નામનો એક અગ્રેજ એ વખતે પોતાના ઉત્તેજક બાપણો વડે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે દુખી માણસોના લાભો સામવવા એવા તો પ્રયત્નો કરતો કે તેથી ઘણા માણસો તેના પક્ષપાતી બની ગયા હતા. જ્યોર્જ ટોમસન હિંદમાં આવ્યો એટલે બહાદુરશાહે તેને દિલ્હી બોલાવી પોતાની હાજરી પાર પાડવા મદદ આપવાનું કહ્યું. તેને ઘણી ફરિયાદો કરવાની હતી. અમારું કે પતિનું અમલદારો નજરાણું આપતા હોઈ એલેન્બરોના હુકમથી એ નજરાણું બંધ થયું.^૧ ત્યારબાદ સરકારે તેનું સાલિ-

૧. હોર્ડ એલેન્બરોના સેક્રેટરીઓએ એક વખતે તેને જણાવ્યા

(૪૬૭)

ચાણુ વધાવવાની ના પાડી હતી તે પોતાનુ ગૌરવ નટ દેવ્યા
તેયાગ નહોતો, તેથી તે પોતાના જૂના હાકે છોડી દત મન્દારે ત્રી
કારેલા વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપીઆ લેવા તેયાગ નહોતો અમારે તે

સિવાય દિલ્હીયગ બહાદુરશાહને નજરાણુ આપ્યુ હતુ આ બામન
ભવારે મવર્ગ જનગલની બાણુમા આવી, ત્યારે તે અતિશય નગર
પામ્યો અને તેણે આ નજગણુ આપવાનો રિવાજ બધ દર્શો એ
મેકેટરીઓમાના એક સેકેટરી વિલિયમ એડવર્ડ મ માહેમે એ નજ-
રાણુ આપવાની હતીકત આ પ્રમાણે દર્શાવી છે “ મવર્ગ જનરલ
દિલ્હીમા આવે એટલે સગ્દાર તરવા કટલાક અમલદારો શહેનશાહ
પામે જઈ ચારીગિક કુચળતાના સમાચાર પૂગા એ વખતે તેઓમાના
હરેકને નજરાણુ તરીકે અમુક મહોરો આપવી પડતી શ્રિટિશ
સગ્દાર કપર મોઝલ શહેનશાહનુ ઉપગ્રિપલ છે, અને હિંદમા
સગ્દાર જે કમ અધિકાર ભોગવે છે, તે શહેનશાહના ખડિઆ રાજ
તરીકે ભોગવે છે તે વાન આ નજગણુથી ત્રીકાગવામા આવતી
આ રિવાજ બધુ જુના વખત થયા આલ્થો આવના હતો તેના
વિરુદ્ધ કઈ વાધો દર્શો નહોતો તેથી મવર્ગ જનગલને ન જણાવના
જુ, ટોમમન સાહેમ અને કર્નલ બ્રાકુટ હાથી પગ ચડી દિલ્હીના
ગજમહેલ તરફ રવાના થયા અમારા દરેકના હાથમા અકેક રેશમી
બેગ હતી. શહેનશાહને નજરાણુ આપવા ખાતર અમે એ બેગ
મહોત્થી ભરી લીધી હતી. અમારે જો!! દાવવાની જરૂર પડી હતી
દારણુ કે, હિંદમા એવો નિયમ છે કે તાબેદાર અમલદાર પોતાના
ઉપરી પામે જાય તો જોડા ઉતારી પડી ઉપરી આગળ જવુ જોઈએ.

(૪૯૮)

જે કંઈ હક ભોગવતો હતો, તે ચાલુ ગળી ડિરેક્ટર સભા સાલિયાણુ વધારી આને એવી સગવડ કગવી દેવા માટે તેણે બ્યોર્ન ટોમસનને ખાસ વિનંતી કરી પરંતુ કંપનિએ અમાઁથી નિશ્ચય કર્યો હતો કે આ સમયે અમે અમાગ જોડા કાસમીરી કાપડના દુકડા વડે હાકી શહેનશાહ આગળ હાજર થવાનો બદોમગ્ત કર્યો હતો અમે એ ગીતે ધીરે ધીરે ' દિવાને ખાસ ' મા આવી પહોચ્યા. મહેનશાહ સિંહામનપર બેસા હતા તેની ઉમર ૭૦ વર્ષથી વધારે હોય તેમ જણાયુ ઉમર વધુ હોવાથી તેઓ દુર્ગળ અને પાતળા જણાતા હતા. અમે સિંહામન પામે હાજર થઇ, માનપૂર્વક સલામ કરી, પછી અમાગ હાથમા જે મહોરથી ભરેલી કોથળીઓ હતી, તે એક પછી એક અર્પણુ કર્યા બાદ અમે અતિસય વિનયપૂર્વક શહેનશાહના કુશળ સ્માચાર પૂછ્યા જે શહેનશાહોએ એક વખતે આ વિશાળ દેશપર એક 'ડ્રે સત્તા ચલાવી હતી, તે શહેનશાહોના વસજ પામે હાજર થઈ, અમે ત્યાગે નજરાણુ ધર્યુ ત્યાગે અમાગ મનમા એકી માથે ભક્તિ અને ભયનો આવિર્ભાવ થયો તૈમુગ વસના શહેનશાહ આગળ આ કેવીવાગ પ્રજાટગ મગકાર તગકથી નજરાણુ ધગવવામા આચ્યુ શહેનશાહે નજરાણુ સ્વીકારી અમને ખિલત આપનાનો લુકમ કર્યો લુકમ મુજબ અમને સગવાવ આપવામા આવ્યો અમે સરપાવ ધાગણુ કર્યો મેગનાઇ પોન્કડી અમાગ માચાપગ મૂકવામા આવી અમે બધા શહેનશાહને નમ્રતાપૂર્વક સલામ કરી પાઠા કર્યા ગજમહેલ બડાગ આવી અમે પાઠા હાથી પર બેડા. શહેનશાહે આપેલો ગમુગ પોશાક ધાગણુ કગવાથી અમારી અવસ્થા કરી ગઇ. અમાગ મનમા જે ગભીરતા અને સન્માનનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો

એ અમરો હામ દીધીયો ન સ્વીકારે તો તેને વધારે માલિયાણું
આપવું નહિ આથી જ્યોર્જ ટોમન આ બામતમા રામ રામ-
મોહનગાય કગતા વિગેષ કરી કરી નકરો નહિ ટિપ્પણની સભાએ
આ બામતમા પોતાના નિશ્ચય કેવવાની ના પાડી તેઓએ અષ્ટ
દના, ત દુ થઇ ગયો, મે હોપનથી જ એ ગુણ પોશાકને
તિ તબલી આપી હુ ક્તાવજે હમયે ગવર્નર જનરલના તથા પર
આપી પહોંચ્યો x x માગ એ મોમલીઓ કેવા બપટાથી આવે છે,
તે જોવા માટે મે હોર્ડ એન્-મગને આમ વિનવિ કરી માગ
બને સાથીઓ જ્યારે એ વેગમા હાથી પર દના, ત્યારે પાગલ
જેવા જણાતા દના ગવર્નર જનરલે આ બનાવ વિષે હકીકત જણાવ
માગી તેથી મે બંધી વાત માડીને કહી તેઓ અતિશય નવાઇ
પામ્યા, પોતાનું અપમાન થયું હોય એમ માનવા લાગ્યા આ
વખતે મને સ્પષ્ટ જણાયું કે હામ આ ગેરવાજબી થયું છે આથી
તો પૂર્વના નિચાગે મુજબ હિંદુસામ્રાજ્યની મહાગણી વિકટારીઆની
દિલ્હીના રાહેનશાહ આગળ તાબેદારી હમુલ કરવા જેવું ગણાય

ગવર્નર જનરલે તરત જ આ નગમણુ તો નિવાજ બંધ કરવાનો
દુક્રમ આપ્યો, અને છેલ્લા દર વર્ષે જન્યાન દિલ્હીના શહેનશાહને
આ રીતે કેટલા રૂપીઆ આપવામા આવ્યા છે, તેનો હિનામ પોતાની
આગળ ગમૂ કરવાનું મને જણાવ્યું કારણ કે એ રૂપીઆની સગસરી
કાઢી તેટલી રકમ સાલિયાણાની રકમમા ઉમેરવાની તેમની મંજૂર
હતી - William Edwards, Reminiscences of a Bengal
Civilian, Comp Kaye Sepoy War, Vol. II Appen-
dix p ૫૬૧-૫૬૩.

સળદોમા જણાવ્યું કે, “ આ હંગવ (દિલ્હીથી પોતાના બધા હકો છોડી દેતો તેને વધુ સાલિયાણુ આપનાનો) કેવવા એ અમારે માટે અસક્ય છે મોગલ સહેનસાહ આ હંગવ સ્વીકારવા આનાકાની કરે છે, તે પગથી જણાય છે કે અમે તેના પર ઉપકાર ચડાવવા ખાતર જે પૈસા આપવા હુઝીએ ળીએ, તે સ્વીકારવાની તેની મગજ નથી ” ફિરકટગેએ તા વિચાર્યી આ ઉપકાર ચડાવવા માંઓ હતો ? એક અધ પતિત બાદગાડની મોસનીય નિયતિથી દીલ્હીમાં થકને કે પોતાની સ્વભાવ મિક્ક મુજનના દર્શાવવા ખાતર ? દયા અને પગેપકારે તુ કદપણુ બદલાની આતા ગિના તેઓને પૈસા આપવાની ફરજ પાડી હતી ? ગરિમાતન કડાંગ દખથી જેની હૃદયમાંથી કપાત્ર જાય છે, દુખના અનનસાગરમાં તે કુમલ મારે છે, તેના હૃદય માટે તુ તેઓએ પોતાના હાથ લાખો ક્યો હતો ? લાગણીવાળા દયાળુ માણુએ અહીં જ બીગપણુ બોલી ઉઠે કે ‘ ના ’ ફિરકટગે કેવી પગેપકાર કરવા માગતા નહોતા, દયા કે સોજન્ય ખાતર વર્ષાસન વધાવવા માગતા નહોતા તેઓ સાર્થ માવવા માટે એ વધાગતુ વર્ષામન આપના ત્યાગ થયા હતા જે પ્રાવાન્ય અને સત્તા એક વખતે અદગાનિઆનના હંગાળ પ્રેમથી અતિ દૂર ફેલાયલા હિંદના દક્ષિણ છેડા તુર્ની કેવાયવી હતી, જે પ્રાધાન્ય અને સન્નિવડે અદ્યત્ત અને શાહજહા મમત્ર ભાગતના એકત્ર મત્રાટ તરીકે પુજતા હતા તે પ્રાવાન્ય અને સત્તાની જે શીણ ગયા

૧ Letter of the Court of Directors, Feb II 1846 Comp Kaye, Sepoy War Vo' II p 12 note.

મોગુદ હતી તે હીણુ ગયાનુ કચ્છેદન કરવા ડિરેક્ટરો અત્યારે તત્પર થયા હતા તે સદૃષ મિદ્ધ કરવા મારેજ તેઓ વર્ષાસન વધારવા તૈયાર થયા હતા આ કર ઉપકાર નહોતો, પણ ભયકર અકૃતચતા હતી, દયા નહોતી પણ ભયકર વિશ્વાસવાન હતો વેપારી કંપનિએ વેપાર કરવા આવી જેના પરજ્ઞેનો આશ્રય લીધો હતો જેના પૂર્વ-જ્ઞેના અનુબ્રહ્મથી હિદમા ગત્ય ગ્થાપ્યુ હતુ, અત્યારે તેના વશજ્ઞે પામેથી-તેની દુર્દશાના સમયમા થોડા રૂપાઆ આપવાનો લોભ દર્શાવી જે કર્મ મના હતી તે મધી ઊનવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને આ પ્રમાણે રૂપાઆ આપવાનુ ઉદ્દેશ્યુ ખતાવી જગત સમક્ષ પોતાના પરાપકારની પગકાપડા દર્શાવી

એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે (સર્ જૉન કે) આ પ્રસંગે લખ્યુ છે કે, “ વાગ્મનિક રીતે કહીએ તો દીલ્હીશ્વરનુ સાલિયાણુ વધારવાના થોમ્સ કાગ્લો મોગુદ નહોતા કિદાગતાથી વિચાર કરીએ તો માસિક એક લાખ રૂપીઆ મદુ જણાય છે, ગમે તેવડુ મોડું કુદુંજ હોય તો પણ માસિક એક લાખ રૂપીઆ બહુ છે દિલ્હીના નામના ખાદશાહને તેથી વધારે સાલિયાણુ આપવુ એ પૈસાનો દુરુપયોગ ગણાય ” ૧ પરંતુ કે સાહેબ જે સાલિયાણુને પુરતુ માને છે, તેજ સાલિયાણુ એક બીજા અંગ્રેજને થોડુ જણાય છે. તેણે એ વાત

૧ Kine, Sepoy War, Vol II p 12 કે સાહેબ કહે છે કે આ એક લાખ રૂપીઆ સિવાય મોગલ ખાદશાહને પોતાની જમીનનુ મહેસૂલ અને મકાનભાડુ મળતુ તેથી પણ ઘણી આવક થતી. (Sepoy War, Vol. II. p. 12, note) પરંતુ સખ્યાશ્વ પગિગને લીધે એ આવક પણ તેને પૂગતી થઇ પડતી નહિ-

સાબીત કરી બતાવી છે એક દયાળુ માણસે દિલ્હીની દુરંદ લખ્યું છે કે, “ દિલ્હીના ગજમહેલમાં ૫,૦૦૦ માણસ રહેતા હતા તેમાંના ૩,૦૦૦ તૈમુગ્વરના હતા, અર્થાત્ દીલ્હીશ્વરના કુટુંબી હતા. ” દીલ્હીશ્વર પોતાના અસખ્ય કુટુંબીઓના બરણપોપણ માટે હમેશા વ્યાદ્ય ગ્રહેતો. ગજપક્ષીઓ હમેશા “ હળુ વધારે જોએ, હળુ વધારે જોઈએ ” એવા પોકારો કર્યા કરતા તેઓ એવા ગરીબ મની ગયા હતા કે તેમાંના ઘણાખન માટે બરણપોપણના સાધનો નહોતા. તેઓના બરણપોપણ માટે જે ગરમ નક્કી કરનામાં આવી હતી, તેના પરિમાણ કરતા તેઓની સખ્યા ઘણી વધારે હતી. ” આ ચિત્રમાં પગલમી તૈમુગ્વરના માણસોની ગોચનીય અવસ્થા અગત્ય સ્વીકારવામાં આવી છે. આ વર્ણન ઉડી વેદના દ્વારે છ જેઓનું વિનાશ રાજ્ય તાબે કરી કે પાનિ જગતમાં ધનસપત્તિના મહિમારૂં પ્રખ્યાત થઈ હતી, તેઓ જ એક સમયે કે પાનિના અધિકાર તથા ગરિબાઈનું અપાર દુઃખ ભોગવતા હતા. દિલ્હીશ્વરને જે માલિયાત અપનામાં આવતું હતું તે જો પુરતું હોત તે તૈમુગ્વરોઓની દના આરી ગોચનીય કદી થઈ પડત નહિ, તેઓ બોગલ વિના જીવતા હતા મુઆ જેવા થઈ આરી ગીતે અપાર કટ્ટ કદી ભોગવતા ન હોત.

૧ બોલ સાહેમે લખ્યું છે કે કુટુંબીઓ અને નોકરો મળી દિલ્હીશ્વરના ગજમહેલમાં ૧૦૦૦૦ માણસો ગ્રહેતા Ball, Indian Mutiny, Vol I p 454

૨ Russell's Letter, Times August 20th. 1858 Comp Indian Empire Vol II p 458. Russell, Diary, Vol. II. p. 57.

બહાદુરશાહ એક પરમ સુદરી ભરજીવાન યુવતી સાથે પરણ્યો હતો. એ બેગમનું નામ જિજ્ઞતમહાલ હતું. સૌન્દર્યના મર્વ સાથે જિજ્ઞતમહાલમા સાહસ, તેજસ્વિતા અને આત્માભિમાન પણ હતું, અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો પણ તેની કાર્યદક્ષતા અને સાહસના વખાણ કરતા અટક્યા નથી.^૧ જિજ્ઞતમહાલને એક પુત્ર જન્મ્યો હતો એ રાજકુમાર ઇતિહાસમા જીવાનગપ્ત નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે બહાદુરશાહ વૃદ્ધાવસ્થામા એ પુત્રગળને મેળવી મહુ આનંદ પામ્યો હતો, તે તેને આદરમાનપૂર્વક ઉછેરતો હતો જીવાનગપ્ત ધીમે ધીમે વૃદ્ધ પિતાને એટલો બધો વહાલો થઇ પડ્યો કે, બહાદુરશાહ બીજા રાજકુમારોને બદલે તેનેજ દિલ્હીના ગ્લજડિત સિદામન પગ બેસાડવાની ઇચ્છા દર્શાવવા લાગ્યો. આ તરફ જિજ્ઞતમહાલ પોતાની ચક્તિ, કાર્યકુશલતા, નેજમ્નિતા અને મૌદર્ધમાહાત્મ્યને લીધે વૃદ્ધ બાદશાહ પગ આધિપત્ય ભોગવતી હતી બાદશાહ તેના અભિપ્રાય નિરુદ્ધ કેમ કાર્ય કરતો નહિ, અથવા તેના કલ્પા સિવાય એક રંગુ પણ આગળ વધતો નહિ જિજ્ઞતમહાલ પોતાના પુત્રને દિલ્હીના સિદાસન પગ બેસાડવા માટે બહાદુરશાહને બહુ વિનવતી હતી પ્રિયતમા પત્નીના આવા આગ્રહથી બહાદુરશાહે આ બાબતનો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો બહાદુરશાહ અને જિજ્ઞતમહાલ બન્નેએ એકમતે પોતાના પ્રિયતમ પુત્ર જીવાનગપ્તનો પક્ષ લીધો આથી ભોગલવ શની આદી માટે વાધો પડ્યો.

આ વાધાની વાત દુકાણમા જણાવવી બેઠકે ૪ સ ૧૮૪૮ મા પાટલી શાહજદો દાગપત્ત મરણ પામ્યો એ વખતે બહા-

દુરસાહને ૭૦ થી વધુ વર્ષ થયા હતા હવે તેની જિંદગીના થોડા વર્ષો બાકી રહ્યા હતા તેથી મવર્નર જનરલ તેના માદીવારસને નિર્ણય કરવા તત્પર થયો એ વખતે હોર્ડે ટેક્સાકોઝી મવર્નર જનરલની પદવી પર હતો તેને દિલ્હીના આ પદબ્રહ્મ રાજવંશનું ઐરવ જળવવાની પરવા નહોતી અગાઉ આ રાજવંશ તરફ જે માન દર્શાવવામાં આવતું, તેથી તે બહુ ગુસ્સે થતો હતો બહાદુરસાહના મરણ બાદ મોમલ સડેનસાહના મવા હકો જિનવી લેવાનો તેના વિચાર હતો અગાઉ એકવાગ એ હકો જિનવી લેવાનો પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો, પણ તે વખતે ડિરેક્ટરની બોર્ડે એ બાબતમાં સાલ્સ દેવા જેવું નથી એવું કહી એ પ્રશ્ન જતો ક્યો હતો ? ડિરેક્ટરોએ આ બાબતમાં બંધી હટીકત જણવાનો આગ્રહ દર્શાવ્યો આથી મવર્નર જનરલ એ વખતે તો દિલ્હીના વારસ બામન કંઈ નિર્ણય પર આવી શક્યો નહિ કુમાર ફકિરદિન નામનો એક ગજડુમાર ત્રીજા વર્ષની ભગને હતો, તને માદી મળે એવો સબર હતો એ ગજડુમાર અમે-એને પ્રિય હતો, અમેજી જાતિ સાથે બળી જતો હતો આથી બહાદુર

૧ ઇ સ ૧૮૪૪ ના ઝોમટની ૧ લી તારીખે ડિરેક્ટરોની બોર્ડે આ બાબતમાં એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, “ મવર્નર જનરલે દિલ્હીમાંના પોતાના એજન્ટને એવો લુકન આપ્યો છે કે દિલ્હીમાંના મરણુમાદ અમાગ હુકમ વગર મગહુમ પાદસાહના હતગધિકારીને પાદસાહની પદવી આપવી નહિ આ હુકમથી જે પાદસાહની પદવી કાઢી નાખવાનો વિચાર ગખવામાં આવ્યો હોય, તો અમે એ બાબતમાં બંધી દેલીએનો વિચાર કર્યા વિના અનુમોદન આપી શકના નથી ”—*Kaye, Sepoy war, Vol. II. P. 14 note.*

શાહના મરણ બાદ એ શાહજહાને માદી આપવાથી ડેલ્હાઈની વાસના પૂર્ણ થાય તેમ હતું

લોર્ડ ડેલ્હાઈની પોતાની કેટલીક અગવડો દૂર કરવા માટે આવેા મદદાગર કરવા તેવા ક્ષયો હતો એ અડચણોમા એ અડચણો તેના મત મુજબ મુખ્ય જણાતી હતી તેમાની એક એ હતી કે “ દિલ્હીના સહેનશાહ હજુ કંઈક પ્રાધાન્ય ભોગવતો હતો, તે પ્રાધાન્ય અંગ્રેજોની આખમા ખૂંચતું હતું લોર્ડ ડેલ્હાઈની પોતાના સર્વોપનિષ્ઠા ખાતર એ પ્રાધાન્ય જળવી ગળવા માગતો નહોતો. દિલ્હીશાહની આગળ કોઈ પણ બાબતમા હીનતા સ્વીકારતી, તે તેને બહુ અપમાનકારક જણાતું હતું અને તે પ્રકારે કંપનિ બહાદુર સર્વોપનિષ્ઠા ટકતી ગળવું એ જ તેનો હેતુ હતો તેણે ખુલાશા આપી જણાવ્યું છે કે, “ હિંદના રાજાઓ અગાઉ અને તેટલા મોટા ગણાતા હોય પણ અત્યારે તેઓ ગજબીય સન્માન ગુમાવી ગયા છે, આવારે બ્રિટિશ સરકાર ચક્રવર્તીપદે સ્થપાઈ છે દિલ્હીશાહના પૂર્વજોએ જે સત્તાના માહાત્મ્યથી પોતાની સરસાઈ જળવી રાખી હતી, તે સરસાઈના અધિકારી હવે આપણે થયા છીએ, માટે હવે દિલ્હીના નામના સહેનશાહને આપણે હરિફ બનાવવાની કંઈ જરૂર નથી ” અને અગાઉ જણાવ્યું છે કે ડેલ્હાઈની હિંદી ભોકોના હૃદય વાચી શક્યો નહોતો હિંદના જૂના રાજકર્તા તરફ તેને જરા પણ સહભાવ નહોતો હિંદીઓ પોતાના જૂના રાજકર્તાના વચ્ચે તરફ કેવા સન્માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તે તેના સમજવામા આવ્યું

૧ Minute. February 10, 1849 Comp. Kaye, Sepoy War, Vol. II p. 16.

નહોતુ ^૧ આ રીતે લોર્ડ ડેન્હાક્રી હિંદને હિંદી નગરે જોતો નહિ. દિલ્હીનો સમ્રાટ નામનો છતા, શાસનીય દશામા આવી પડેલો છતા, પ્રજા તેના તરફ કંઈ દૃષ્ટિથી જોતી તે લોર્ડ ડેન્હાક્રી છતી આખે જોઈ શક્યો નહિ. પરિવર્તનશીલ સમયને લીધે જો કે એ રાજવંશની પુરાણન મહત્તા હુમ થઈ હતી, છતા પ્રજાની ચાદામનમા તેા તેની જુની મહત્તા જાગૃત હતી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો એજ લોર્ડ ડેન્હાક્રીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ થઈ પડ્યો હતો, માટે તેણે થોડાના વિચારો તરફ જરા પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર જોઈ નહિ. બ્રિટિશ સરકારનું ચક્રવર્તીપણુ ચાલુ નાખવા માટે તે દિલ્હીના મોગલ પાદશાહની ગજબીય પદવી વિરુદ્ધ થયો. બહાદુરશાહના મૃત્યુ બાદ તેના વારસને એ ગજબીય મન્માન આપવું એ તેને ગજનીતિ વિરુદ્ધ, નકામું અને અપમાનજનક જણાયું.

લોર્ડ ડેન્હાક્રીને બીજી અડચણ એ નડતી કે દિલ્હીનો શહે-નશાહ રાજમહેલમા ગહેતો હોવાથી એ ગજમહેલનો ઉપયોગ કિલ્લા તરીકે થઈ શકતો નહિ. રાજમહેલમા તેમજ વગના અસખ્ય માણસો ગહેતા હતા, તે ગજમહેલ ઉત્તર હિંદના મુખ્ય કિલ્લાઓમાનો એક ગણતો હતો. આવો સુદર કિલ્લો બીજાના હાથમા રાખવો.

૧ આ પુસ્તકના પૂર્વાર્દમા ડેન્હાક્રીની ગજનીતિ ૫૦ ચર્ચા કરના આ વિષે વિસ્તારપૂર્વક લખવામા આવ્યું છે. માટે એ બાબત ૫૦ વિભાગથી જણવાની ઇચ્છા રાખનારે તે ભાગ વાંચી જવો. લોર્ડ ડેન્હાક્રીની રાજ્યો બાકસા કંવાની નીતિ વિષે લાગણીવાળા અંગ્રેજોએ જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે, તે એ મથળે ઉનારી લેવામા આવ્યા છે.

એ ડેફાકેઝીને જરા પણ ગમતુ નહોતુ કોઇ પણ રીતે વન્ડા પા-
દશાહને બીજો સ્થળે મોકલી એ કિલ્લો કંપનિના તાખાના લેવાની
તેને બહુ ઇચ્છા હતી દિલ્હીના ગજમહેલને અઆગામના રૂપમા
ફેરવી નાખવાની તેને બહુ મગ્ન હતી. એ ઇચ્છા પાગ પાડવા તે
પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો ૧ તેણે એવી દલીલાથી પોતાની ઇચ્છાનુ સમ-

૧, લોર્ડ કેપ્ટેનને ન્યારે આ અભિપ્રાય જનહેઁ ક્યેં ત્યારે
સર આર્સ્ટ નેપિયર વડો એનાપનિ હતો. તેણે ૬ સ ૧૮૪૯ ના
ડિસેમ્બરની ૧૫ ને તારીખે દિલ્હીના ગજમહેલમા હથિયાગખાનુ
સ્થાપવા વિષે અવનર જનગલને આ પ્રમાણે પત્ર લખ્યા હતા ”
હથિયાગખાના વિષે નીચે લખેલી કેટલીક અડચણો છે, ૧ ગજમ-
હેલ શહેરના જે ભાગમા આવેલો છે તેની ચોતરફ ગીચોગીચ વન
આવેલા છે એ સ્થળે હથિયાગખાનુ સ્થાપવાથી તે તે એકાએક
સળગી ડોં તો મખ્યાબધ માણસો માયા જાય ૨ એમ થાય તો
દિલ્હીનો મનોહર મહેલ પણ નાશ પામે ૩ એવી સગદારી મિલ્કનને
પણ વાળુ નુકસાન થાય ૪ આ ગજમહેલ સુગઢિત નથી, એની
દિવાલ મજબુત નથી કેટલાક માણસો એકત્ર થઇ એ દિવાલ અ-
નાયાસે તોડી શકે તેવુ છે આ કારણોથી માગ રિચાગ મુજબ કેઇ
બીજો સુગઢિત સ્થળે હથિયારખાનુ સ્થાપવુ એ વધારે ઉચિત છે,
શહેરથી ૨-૩ માઇલ દૂર એક મજબુત મકાન છે ત્યાં હથિયાગ
ખાનુ સ્થાપી શકાય તેવુ છે. પરંતુ એ મકાનને સમગ્રવાળા બહુ ખર્ચ
થશે શહેરની પાસે એક શોગમ હથિયારખાનુ નવુ બાંધવાના જે
સમવડ થશે, તેના કરતાં એ જૂનુ મકાન મમરાવવાથી વધારે લાભ
થશે એમા મને સંદેહ છે ” Kaye, Sepoy War Vol. II.
p. 17, note.

ચીન દર્યુ કે આ દિલ્લો કંપનિના હાથમા આવતા શત્રુના ગમે તેવા હક્કા સમક્ષ બચાવ કરવાનું કાર્ય સહેલુ થઇ પડશે માટે આવેા ઉપયોગી દિલ્લો હુમ્મગત કરવામા વિલમ કરવે એ ઉચિત નથી, લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી વૃદ્ધ બહાદુરશાહના મગ્ધુની ગહ જોવા તૈયાર નહોતો તે ધાગ્નો હતો કે એ ધગ્ગા ડોસાને લાલચમા લપટાવી અનાયાસે બીજે સ્થળે મોકલી શકાશે તેજી એવા ઠરાવ કર્યો કે દિલ્હીથી બાગ માઇલ દક્ષિણમા આવેલા કુતુબમિનાર નામના પ્રસિદ્ધ મિનાર આગળ દિલ્હીશરનો એક મહેલ આવેલો છે એ સ્થળે એક સુમલમાન પીગ્ની-ખાસ કરીને બહાદુરશાહના પૂર્વજોની કબરો હોવાને લીધે તે સ્થળ દિલ્હીના ગજવશ સમક્ષ અતિ પવિત્ર મનાય છે બહાદુરશાહને કુતુબ સહિત ત્યાં ગખવેા લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી અપૂર્વ યુક્તિ લગાવી આ કાર્ય સિદ્ધ કરવા તૈયાર થયો હતો.

કપર જે બે અડચણો જણાવવામા આવી છે, તેને મિટિશ રાજપુત્રો અડચણો માને એ આભાવિક છે પરંતુ સમકાલ એ અડચણો દૂર કરવા તૈયાર થશે, તો લોકોમા કેટલી ઉરકેણી ફેલાશે, તે લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ વિચારી જોયું નહિ પોતાનું સર્વોપરિપક્ષુ જાગવવા માટે બીજના દામથી હકો ઊંઘી લેવા એ ન્યાયની રીતે જોતા, ધર્મની નજરે જોતા યોગ્ય નથી તેમા પણ વળી જ્યારે એક માણસની કૃપાથી પોતાની જાહોજલાલી ચરુ થઇ હોય, ત્યારે પોતાની પૂર્ણ જાહોજલાલીના વખતમા એ કૃપા કરનાર માણસના વશજોની નતા નષ્ટ કરવાને હાથ લગાવવેા એ બચકર અકૃતજ્ઞતા સિવાય બીજુ કંઈ નથી પરંતુ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીના હૃદયમા એવા વિચારો આવે તેમ નહોતુ એક હિદી આપણા પર અનુચ્છ કરે, એટલે આ-

(૫૦૬)

ખણે સામી કૃતજ્ઞતા બતાવવી જોઈએ, એ વિચાર તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયો નહોતો. તે કેવળ પોતાનું ચક્રવર્તીપદ ગણવવા માટે આવી સંકુચિત ગંજનીતિ ચલાવતો હતો. આવી ગંજનીતિમાં ઉદાગ્રાનેા અંશ નહોતો એ સ્વાભાવિક છે. તે કાગેમાર્ગી કાઉન્સિલના સભ્યોની સલાહ કેચિન જ લેતો હતો. પોતાના સંસ્કાર અને વિચાર મુજબ જે તેને સાડ લાગતું, તે કંઠા તે પોતાની બંધી શક્તિ અજમાવતો. આથી તેના મિહાત અનુભવની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નહોતો. તે હિંદના જૂના રાજાઓના ચિન્નો જૂમી નાખવા માગતો હતો. તે એ ઇચ્છા અમલમાં ચૂકવા પોતાની તિલ્લુ નજર ચોનચ્છ દેરતો હતો.

લોર્ડ કેલકટની આ અભિપ્રાયનું મમર્શન કરવા જતા કોઈ કોઈ ક્ષતિહામકારોએ જણાવ્યું છે કે, લોર્ડ કેલકટની દિગ્દીપ્તિ ગંજનીય સન્માન નષ્ટ કરવાની જે તક ખોળતો હતો, તે તક તેને મળી હતી જ્યારે બહાદુરશાહ પાંચઝાહ તરીકે માન મેળવતો હતો, તેની ગંજનીય પદની આગળ બધા શિર યુક્તવતા હતા. હિંદમાં સર્વથ તે પ્રબળ પ્રતાપી મોઝલ શહેનનાહ તરીકે પૂજતો હતો, ત્યારે કાશિઅખતો જન્મ થયો હતો. હાગઅખત જીવતો હોત તો તેને ગંજનીય સન્માનથી બ્રહ્મ કરતા મુરકેલી પડત કાગ્જ કે તેની માદદાસના પિતાની ગંજનીય જાહેરજલાલી કોતગાઇ ગઈ હતી. માટે તે સહેલાઈથી એ બધું તત્ત્વ દવાને તૈયાર થાત નહિ. પશુ જ્યારે કિરહીન જન્મ્યો ત્યારે બહાદુરશાહ કંપનિનો પમારી નોકર બન્યો હતો, તેના અધિકાર ઝોઝા થઈ ગયા હતા. તેના પૂર્વજો જે સમયે હિંદની ગ્લનદિન સિદ્ધામનપર બેસી સમગ્ર હરતખતના સહેનશાહ તરીકે પૂજતા હતા, તે સમય અત્યારે જૂનકાળના મર્જામાં

ધુપાઝ ગયો હતો ફેફસેદીને એ જહોનલાલીમાનુ કંઈ જાતે જોધું નહોતું તેથી તેની યાદગીરમા એ અપૂર્વ ચિત્ર તરવરતું નહોતું આવી સ્થિતિમા તેને બહાદુરગાહનો વાગમ બનાવી, તેનું ગજાકીય સન્માન નષ્ટ કરવું, એ કદમ્બ મુઝેલ કાર્ય નહોતું તેના પિતાની જે મહત્તા હતી, તે મહત્તા, તે અધિકાર તેની પાસેથી છિનવી લેવા એ પણ કંઈ જોવાનું જ નહોતું,^૧ જ્યારે ફેફસેદીને જન્મ્યો ત્યારે બહાદુરગાહ સાલિયાલું ભોગવતો હોવાથી અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે આવી દલીલો જોઈતી કાઢી છે બહાદુરગાહ કે પતિનું સાલિયાલું ખાતો હતો છતાં તેના અધિકાર પર હાથ નાખવામા આવ્યો નહોતો બહાદુરગાહ તે વખતે પણ બવાને મનદ આપી શકતો, ખિલત આપી શકતો અને કોર્ટપણ નવો પ્રેમ અધિકારમા લેવાની અનુમતિ આપી મવોપતિપણ બનાવી જતો તેથી સાલિયાલું ભોગવતા પાદશાહને કોઈ નમાવું પતનું માનતા નહિ રાહજોડો ફેફસેદીને મદ પિતાની આ મત્તાથી જાણીતો હતો તે પરથી તેને જરૂર એવો દંડ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો કે મારા પૂર્વજે એક વખતે સમગ્ર હિંદુષ્ટ આવી ગીનનું ચક્રવર્તીપણ ભોગવતા હતા તેનો પિતા જ્યારે સાલિયાલું લેતો જતા આવો અધિકાર ભોગવતો હતો, ત્યાંપછી તેને એ અધિકાર ન આપવા એ કદીપણ વાજખી ન ગણાય જે અપ લપાતપણે વિચાર કરીએ તો આ મિદાન ન્યાયપુર સર જણાશે. અને જે દૂતસનાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પણ બ્રિટિશ સરકારને આ નિદાત આગળ અવરથ મન્તક નમાવવું જ જોઈએ જેઓ ન્યાય તથા યદ્યેગ્યાય દર્શાવતા તત્ત્વ થાય, તેને આ સિદ્ધાંત ખોટો લાગે,

એ આભાવિક છે પરંતુ ન્યાયદર્શી વિચારકને આ સિદ્ધાંતમાં કદી પણ અસત્યતા જણાશે નહિ

લોર્ડ કેમ્બ્રિજીના અભિપ્રાય વિધાયતમાં ડિરેક્ટરોની બેઠક સમક્ષ ગૂઢ થયો ડિરેક્ટરો આ સબધમાં વિચાર ચલાવવા લાગ્યા એ સમયે બોર્ડમાં બે જણ લોર્ડ કેમ્બ્રિજીના મોટા આધારમન બંધના કાર્મ કોઇ તેની રાજનીતિ વિગત અભિપ્રાય આપતા હતા ખરા, પરંતુ એક બીજો પણ દીર્ઘદષ્ટિ અને ઉત્તરતામાં આગેવાન હતો. છેવટે એ ત્રણ પક્ષનો જય થયો ડિરેક્ટરોમાંના વધુખંડાએ લોર્ડ કેમ્બ્રિજીના અભિપ્રાય ના કબૂલ કર્યો ડિરેક્ટરોનો ઠગવ બોર્ડ આવ કન્ટ્રોલ ડિરેક્ટરોની નભા જેવી ઉત્તર નહોતી તેથી ડિરેક્ટરોનો ઠગવ તેણે નાપમદ કર્યો, તેણે લોર્ડ કેમ્બ્રિજીના અભિપ્રાય કબૂલ કર્યો આ મામલમાં બોર્ડ અને ડિરેક્ટરોની વચ્ચે ધાતુ લખાણ ચાલુ ડિરેક્ટરોની સભાએ અષ્ટ ગરદામાં જણાવી દીધું કે, આ ઠગવ કેવળ ગવર્નર જનરલે જાતે કર્યો છે, એ બાબતમાં કારોબારી કાઉન્સિલના સભાસદોના અભિપ્રાય અણુવામાં આવ્યા નથી ગવર્નર જનરલે જે ઠગવ કર્યો છે, તેમાં ત્રાગતા કે દીર્ઘદષ્ટિનું નામ જણાવુ નથી. આ ઠગવ મુજબ કાર્ય થશે તો હિંદના બધા મુમલમાંના મુસ્લિમો થશે સિંદ્ધિશૂન્યી મગ્ન હોય તો તેને બીજો મથળે ખમેડવા અમે તૈયાર છીએ, પણ બળ બનાવી કદાચ પણ કાર્ય કરવા અમે નાગજ છીએ એથી હિંદના એક છંદાવી બીજા છેડા મુધી બારે ઉરકેરણી ફેલાશે, અને સગદાર પર બધી પ્રજાને અવિશ્વાસ પેદા થશે. એવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલો અવિશ્વાસ લાગ્યા કાળ મુધી કાયમ રહેશે. ત્યાગનાદ ડિરેક્ટરોએ એવું જણાવી પોતાનો અભિપ્રાયદર્શક નોંધ

(૫૧૨)

પૂરી કરી કે, “ જો અમારો દરોજ મંજુર ન થાય, બોર્ડ જે અમારી મરજી વિરુદ્ધ દિ'હીના પદબ્રજ શહેનશાહ પ્રત્યે કઠોળના દર્શાવવા તૈયાર થાય, તો પણ અમે અમારો અભિપ્રાય જગ પણ ફેરવવાના નથી એક જુના ગજવણ તરફ જે ગેરવાજબી વર્તણુક ચલાવવામા આવે છે, તે સમયમા જવાબદારી લેના અમે તૈયાર નથી તેથી અમારા હિંદ સામ્રાજ્યની પ્રજાના હૃદયમા દારણ્ય મદેડ કિપ્પના થશે અને હિંદમા અગળીને શ્રિષ્ટિશ મરજાગની જે આમર છે, તેને વણુ નુકસાન થશે ” પરંતુ ડિગ્રેટોની આ હેત્રી અગળ કઠોળના, લાગણી અને ન્યાયપરાયણતાની આ છે તી પ્રાર્થના નિષ્ફળ નીવડી બોર્ડે પોતાનો ઠગવ ન ફેરવ્યો તેની દુ'ના ન ડગમગી ત' મ ૧૮૮૯ ના ડેલા દિવસે તેણે પોતાનો હુકમ મર્ન'ગ જન-ગકને મોકલ્યો

ડિગ્રેટોની સભામા જેઓ પોતાની કિદાગ ગજનીતિની આમર જળવવાનો ખામ પ્રયામ કરતા હતા, તેઓમા હુકમ્માહેમનુ નામ સર્વોપનિ છે એ સમયે હુકમ્માહેમ લગભગ એકી વર્ષની ઉમરના હતા. વૃદ્ધાવસ્થાએ તેની માનનિક શક્તિઓપગ જગ પણ અસર કરી નહોતી એ અનુભવી વૃદ્ધ પુરૂષે દહનાપૂર્વક કશું હતું કે, ' દિ'હીના ગજવણીઓને લાલચમા લપટાની બીજે મથળે મોકલી ચકાશે, તે વાત પગ મને જરાપણ વિશ્વાસ નથી પોતાના આપદાહાન મથાન પગ હિંદના લોકોને કેવી મમતા હોય છે, તે જોઓ હિંદી લોકોના આચારવિચારથી સહેજ પણ જાણીતા હોય તેને સમજવનુ પડે તેમ નથી આ વિષયમા તો એ મમતાશ્રદ્ધિના કેટલાક ખાસ દારણો છે પુરાનન ગૌર' અને નમુદિને લીધે દિ'હીનો ગજમહેલ

(૫૧૩)

પદબ્રષ્ટ સમગ્ર શીઓનુ તીર્થસ્થાન બન્યુ છે. જો એ તીર્થસ્થાન રૂપ ગજમહેલમાથી તેઓને ખસેડવો હોય, તો લશ્કરની મદદ કરી પડશે એથી શ્રદ્ધાસિ સગકાગની કદી ન પ્રગટ થએલી નમળાઈ પ્રગટ થશે, સિદ્ધિશોના નામ પર કદી ન ચડેલુ કલક ચડશે લો " કેન્ડા-કિઝીના કાર્યદક્ષતા પર મને શ્રદ્ધા છે પરંતુ મને લાગે છે કે તેજ બીજા ભોડોને મોઢે બંધી દુષ્ટીકત સંભળી હોવાથી, હિદીઓના આચારવિચાર સંબંધમાં ખરો અનુભવ મેળવી શક્યો નથી " પરંતુ એ દહ ગજનીતિશના આ કિદાગ અભિપ્રાય બોલેડો એ કેન્ડોને ન્થીકાર્યો નહિ બોલેડો ગજનીતિનુ અપમાન કરી કુખ્યતા બતાવી જેઓએ લાખો કાળ હિદમા ગાળી, હિદ વિષે ખામ અનુભવ મેળવ્યો હતો, જેઓ હિદીઓના આચાર વિચારથી બચીતા થયા હતા, તેઓના અભિપ્રાયને બોડ તરજોડ્યો.

વિવાયનના રાજપુરુષોનો હંગામ ધ મ ૧૮૫૦ ની વમત ઝતુમા લોડ કેન્ડાકિઝીન મળ્યો આ બાબતમાં શિરેકટરોની મળા તથા બોલેડ વચ્ચે પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો હતો તે સમાચાર લોડ કેન્ડા કિઝીએ અમારથી બખ્યા હતા છેવટે પોતાના મન મુજબ કાર્ય કરવાની મજૂરી મળી છતા હવે તે એ પ્રમાણે કાર્ય કરવાની આના-કાની કરવા લાખો જો કે તેને મજૂરી મળી ગઈ હતી, છતા હવે તેના મનમાં કંઈ શક કિત્તવ થયો તેણે આ સંબંધમાં લખ્યુ છે કે, " બોલેડ મને આ બાબતમાં સંપૂર્ણ સત્તા આપી છે, પણ મે માબલ્યુ છે કે દિલ્હીના પાદશાહ વિષે મે જે ઠરાવ કર્યો હતો, તે અનેક દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને દિલ્હી રિજિસ્ટ્રી બચીતા ગજપુરુષોને રૂચ્યો નથી.

જો કે હજુ સુધી મારો એ સંદેશ દૃઢ રહ્યો છે, છતાં જ્યારે એ દીર્ઘદષ્ટિવાળા રાજપુરુષો વિરુદ્ધ પડે છે, તો પછી મને એ કાર્ય જોમ અને તેમ જલદી પાગ પાડવાની જરૂર જણાતી નથી ” આ પ્રમાણે દુકાં વગેરે દીર્ઘદષ્ટિવાળા ડિરેક્ટરોની પ્રમણ વિરુદ્ધતા જોઈ લોર્ડ ડેલાફોર્ડેએ તુરત વેળાએ તે એ કામ બંધ રાખ્યું તે જ કાર્ય સાધવા તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો, તે કાર્ય જોગ્યે પડ્યું કે’દાદગ્રી એ દગ્ગમ્બાન કારોબારી કાર્ડનિસલના અભિપ્રાય જાણવા તૈયાર થયો.

જ્યારે દિલ્હીના રાજમહેલ અને સિદ્ધાસન માટે આ પ્રમાણે વાદવિવાદ ચાલતો હતો, ત્યારે જુદા જુદા દુશાહ પોતાની વહાલી બે ગમ જિજનમહાલની માગણીથી ફેરિફરિન વિરુદ્ધ ખડો થયો. અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, જિજનમહાલને જીવનઅખત નામનો એક પુત્ર હતો એ શાહજહાં અત્યારે અગિયાર વર્ષનો થયો હતો. જિજનમહાલનો ધરાદો હતો કે, આ શાહજહાં બહાદુરશાહની પછી ગાદી નશીન થાય તો સારું એ કાર્ય પાગ પાડવા એ જુદા વાદશાહને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ કામ કરવાની પ્રાર્થના કરવા લાગી બહાદુરશાહે પોતાની બેગમના કહેવા મુજબ ફેરિફરિન માટે એ અડચણ બડી હતી કે, અમારા વચ્ચે એવો નિયમ છે કે, શાહજહાંએઆમાના કોઈએ મુજબ લીધી હોય તો તેને ગાદીએ બેસવાનો અધિકાર નથી. ફેરિફરિને મુજબ લીધી છે, માટે તેને ગાદીએ બેસવાનો અધિકાર નથી. દિલ્હીના જૂના સમ્રાટો પણ મુજબ કરાવતા નહિ.^૧

૧ બહાદુરશાહે જે દલીલ કરી હતી, તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય હતું. હુમાયુ પછી દિલ્હીની ગાદી પર જે સહેનશાહો થયા, તેમાંના કોઈએ મુજબ લીધી નહોતી અકબરના વારાથી એ રિવાજ ચાલતો આવ્યો.

જુદ બહાદુરશાહે એ વાંધો ગવર્નર જનરલને જણાવ્યો. પરંતુ
 સોર્સ ડેસ્કાઈઝીએ આ મામતમાં કંઈ કે સંધો આપ્યો નહિ તે તો
 કેવળ તક ખોળનો હતો જરાપણ ધાધણ મચાવ્યા સિવાય પોતાનો
 હિંદુ કેની રીતે પાગ પડે તત્કાલ તેની નજર હતી તેણે ડિરેક્ટરીને જ
 હતો અકમળ પહેલાના બાદનાહોએ સુન્ન લીધી હતી, પણ અક-
 બરના વખતથી એ ગિનાજ મોગલ રાજવંશીઓમાંથી ગુમ થયો.
 આ સમયમાં મોલવી સૈયદ અહમ્મદે બજવાનો દતિલાન લખનાર
 કે માહમને આ પ્રમાણે લખ્યું છે -તૈમુગના વખતથી મોગલવંશનો
 કોઈ પણ રાહબળો સુન્ન લે તો તેને ગાદી મળતી નહિ એ વાત
 ખરી નથી તૈમુગથી હુમાયુ મુનીના બરા મોગલ શહેનશાહોએ સુન્ન
 લીધી હતી ત્યાં બાદ નીચેના કાગળોને લીધે એ ગિનાજ બધ
 પડ્યો હતો —

જ્યારે અહમ્મદનો જન્મ થયો, ત્યારે તેનો પિતા હુમાયુ શેરશાહ
 સાયેની લડાઈમાં હાર્ગને કગલ જઈ ન્હો હતો આ સમયે હુમાયુની
 એવી દુર્દલા થઈ ગઈ હતી કે તેને પોતાના પુત્રને સુન્ન લેવાવવાની
 ક્રિયા કરાવતી તક ન જ મળી ત્યારે હુમાયુએ ફરીથી દીલ્લી કબજે
 કર્યું, ત્યારે અકમળ ૫૨ વર્ષનો હતો, માટે તે વખતે સુન્નતની ઉંમર
 વાંતી ગઈ હતી નાજ મળ્યા બાદ ૭ માસમાં તો હુમાયુનું મરણ
 થયું તેથી સુલતાન ધર્મના આગેવાનોએ પણ એ મત્તધમાં કંઈ
 બાંધો ન લીધો બાહુદીઓ જેમ એ રિવાજને અવરથનો મહેલે છે,
 તેમ સુલતાનો ગણના નથી

અકમળ હિંદુઓ સાથે વિવાહમધનથી બેડાયો હતો. મોમલ
 રાજવંશમાં ઘણી રજપૂત રાજકુમારીના વિવાહ થયા હતા. તેથી

બહાદુરશાહની પછી ગાદીનચીન કરવાનો ઇગરો ખરો હતો. કા જુ કે તે બહાદુરશાહનો નોંથી વડો શાહબદો હતો, તેમા વળી અંગ્રેજોને પ્રિય હતો. અંગ્રેજી રીતભાવ તેને ખુબ ગમતી આ શાહબદોને ગાદી આપવાથી લોર્ડ ટેન્ડાન્ઝી પોતાની મનસુખ અનાહામ પાગ પડી શકે તેમ હતુ તેથી તેણે વડુ બહાદુરશાહના વધાનો તુનમા દેક નિતર ન વાળ્યો.

આ તરફ મવર્ગ જનગણની કાગેમારી કાનિસલના સભ્યો જુદો જુદો મત દર્શાવવા લાગ્યા. કાનિસલમા આ વેળા ત્રણ સભામદો હતા. સર ફ્રેન્ચિસ કેનિ, સર જોન લિટલર અને જોન લોન્સ. સર ફ્રેન્ચિસ કનિએ જણાવ્યુ કે, “ બહાદુરશાહની મર નતતા તે હિંદુઓના નિવાસે મોઘલ વનમા પેડા હતા આ વિવાદથી હિંદુ ગજનુભારીઓને જે પુત્રો થયા, તેઓ હિંદુ નિવાસ પ્રમાણે નુબત વિનાના ગણા થોડા સમયમા હિંદુઓના આ નિવાસે એવો તોડડો પાથો નાખ્યો કે ગજનુશમાથી સુન્નત લેવાની ક્રિયા નહ થઈ ગઈ. મોઘપણુ શારીરિક કામદને લેધે ફેકિનીને સુન્નત લેવગવવામા આવી હતી પરંતુ તેથી તેનો ગાદીસગનો અવિકાલ નહ થતો નહોતો. બહાદુરશાહ પોતાની બેગમનુ રમકડુ બન્યા હતા એ બેગમે જ ફેકિનીને ગાદી ન આપવા ખાતર આવો ખોટો વાગો કાઢવા હતો. Kaye, Scopy W II. Vol II Appendix, P 685-686.

જિનનમહાસે પોતાની ઇચ્છા પાગ પાડવા જે યુક્તિ અજમાવી હતી, તે પરથી તેની તીલણુ શુદ્ધિ જણાઈ આવે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે ફેકિની પોતાના પેટનો દેકો દોન તો કદી પણ એ આ યુક્તિનો આશરો લેત નહિ.

(૫૧૭)

એને આ દુનિયાના યોગા દ્વારાનો પગેણો છે તેના મળુ બાદ, તેના ઉત્તરગધિદારી સાથે દિલ્હીનો ગજમહેલ ખાલી કરવાનો અદ્યક્ષ થઈ શકે ' સિદ્ધવ માટેના આબપ્રાય મુજબ ઉપરના દંગવ વાજમી કર્યો નહિ તેને ખાતરી હતી કે, હિંદનો મુમલમાન મમાજ મોગવ ગજવ શનું ઘણું સન્માન જાગે છે અત્યારે એ વશનુ નગપણુ અપમાન કરશે તો એ મમાજ આપણા પગ મહુ ગુને થશે તે માટે આ આમતમા બહુ ધૈર્ય ગાખવાની જરૂર છે, હજુ કટકોક મમય દાટી નાખવાની જરૂર છે સહેનગદને બગપરક ન ખમેડના યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેનું મેળવી લઈ બીજે મથે મમડે એ રાગે સાડ છે પગુ સિનિલ અમલદાર લોન્મે, મેનપતિ સિદ્ધલગના આ અભિપ્રાયની મરફરી કરતા કહ્યું કે, હિંદના મુમલમાનો દિલ્હીના સહેનશાહપગ આકીન છે, એ ગાન માનવાને નેયાગ નથી ને મુમલમાનો મોગલવશના હાલના પાદગાદને એટલું બહુ ચાલના હોય, તો તેની સહેનશાહની પત્ની નેમ બને નેમ જલ્દી બિનરી લઈ, તેને ગજમહેલમાથી ખસેડવો એ રાગે માન છે

કાગેમારી દાન્તિલના સમાસદો આ પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાયો ફર્ગાવવા લાગ્યા છેવટે નક્કી કરવામા આવ્યું કે દીલ્હીનો હાલનો સહેનશાહ એ ત્યાં સુધી આ આમતમા કંઈ પગતા લેવા નહિ. અહાદુગાદના મરણ બાદ કેન્દ્રીદીનને જ વારસ તરીકે સ્વીકારવે પગુ તેનો એક બીજે હગ્ધિ હોવાથી તેની પાસથી કેન્દ્રનિને સગવડ પડતા લાભો મેળવવાની તક ન જ્યા દેવી નેને ગજમહેલ ખાલી કરી કુતબમિનાર પામે જઈ મહેરાની લાલચ આપરી જરૂર જતા એ કિદેશ પગ પાડવા માલિયાણાની રકમમા થોડો વધારો કરી

(૫૧૮)

આપનો કારોબારી કાઉન્સિલનો આ છેવટનો ફેસલો વિલાયત માનક સત્તાવાળાઓને જણાવવામા આવ્યો, તેઓએ એ રૂબરૂ કબૂલ રાખ્યો.

લોર્ડ ડેલાવેરેઓ પોતાનો ફેસલો વિલાયતવાળાએ કબૂલ રાખ્યો, એટલે આ વાત ફેક્ટરફીનને 'કુપી રીને જણાવવાનું દિશ્વીના એજન્ટ સર ટોમસને (કોમ્પ કોઠના મનમુજમ ધિઓફિલસને) લખી જણાવ્યું એજન્ટ ફેક્ટરફીનને મળ્યો, બધી વાત દલી ફેક્ટરફીને સરકારના ફેસલાને માથે ચડાવ્યો, પણ એટલું દલું કે જે માર્ટે રાજકીય પદવી અગાઉની માફક ચાલુ રહેશે, નો હું સરકારના ઠરાવ મુજબ દિશ્વીનો રાજમહેલ પાડી કુતમ નામના રક્ષે જવા તૈયાર છું. ફેક્ટરફીન આટલી સહેલાઈથી મરકાગેના હુકમ સીકાગે, એવું ખિટિય એજન્ટ અગાઉ ધાર્યું નહોતું. આથી આવી મહેલાઈથી તેને સરકારનો ફેસલો સ્વીકારતો જોઈ તે બહુ ખુશ થયો એ સમય એક કબૂલતનામું તૈયાર કરવામા આવ્યું ફેક્ટરફીને એ કબૂલતનામા પર મહી કરી આ માખત કાયદેસર રીતે માનીત કરી શકાય તે માટે કબૂલતનામા પર કેટલાક માલીઓની મહી લવામા આવી. આ પ્રમાણે છુપી રીતે ખિટિય એજન્ટ પોતાને અનુગ્રા પડના કબૂલતનામા પર ફેક્ટરફીનની મહી કરાવી લીધી, દસ્તાવેજ કાયદેસર રીતે પસાર થયેનો ગણવામા આવ્યો એથી એ સરકારની ઈચ્છા પૂર્ણ કરનારો એક મુખ્ય કનાલેજ થઈ પડ્યો કામ પૂરું થયું ફેક્ટરફીન રેસિડેન્ટ પાસેથી ગળ લાઈ, વેગ ગયો.

બહાદુરસાહના વાગસને વણી સહેલાઈથી વગ કરવામા આવ્યેક ખગે, પણ ફેક્ટરફીનને તેથી જરા પણ સતોષ થયો નહિ પોતાના પૂર્વજોનો રાજમહેલ ખાલી કરવો એ તેને બપુર અપમાન જેવું

(૫૧૬)

લાગ્યુ પોતાનો રાજમહેલ છોડી અન્ય રસ્તે જવાથી લોકોમાં પોતાની આબરૂ હલકી પડશે, એ વાત તેના હૃદયને સમજવા લાગી. પણ તુ હવે સરકાર વિરુદ્ધ કાર્ય કરવું એ તેની શક્તિ બહાર હતું. રેસિડેન્ટે જ્યારે તેને અતિશય વિનવ્યો ત્યારે તેણે અનિશ્ચય સંકોચાતા એ દરતાવેજ પણ મહી કરી હતી એ સંકોચ હતું પણ તેના હૃદયને સહનતા હતો, એ સંકોચરૂપી તીવ્ર મનોવેદનાથી એ વ્યાક્રાંત બની ગયો પિતાની મિત્રતાનો વારસ થવા માટે તેને જગા પણ આનંદ થતો નહોતો પશ્ચાત્તાપના પ્રયત્ન આવનાથી એ આનંદ મૂળભાથી નષ્ટ થયો હતો.

બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ અને ફ્રિરુદ્દિન વચ્ચે જે સંધિ થઈ હતી, તે જો કે બહુ કુપી ગણવામાં આવી હતી, પણ તે થોડા મુશ્કેલીમાં બહારગાઠ અને તેની બેગમના જાણવામાં આવી જિનતમહાલ પોતાના ગૌરવને બચાવે, એવી સંધિની વાત સાંભળી બહુજી ગુસ્સે થઈ ગુસ્સાના તંગોથી તેનું હૃદય ટૂંકાઈ ગયું હતું તે સંકટ ન કરી શકાય એવી મનોવેદનાથી અધીરી થઈ પ્રતિક્ષણે બંધ કર પડતીના ચિહ્નો નિહાળવા લાગી.

ટૂંક બહારગાઠનો ઉત્સાહ નરમ પડી ગયો, પણ તે તદ્દન હતાશ થયો નહિ તે હતું પણ પોતાના નાના પુત્રને માઠી આપવા માટે સરકારને વિનવવા લાગ્યો. તેને આશા હતી કે મારી પ્રિયતામાં બેગમના પ્રયત્નથી એક વખત જીવાનબખ્તનું પ્રારબ્ધ જોર કરશે. તે એવો તો દુર્ગળ બની ગયો હતો કે જ્યારે ક્યારે આવશે તેનો કંઈ નિરધાર નહોતો પરંતુ ઘટના વિપરીત બની ટૂંક બહારગાઠ શ્રવણે ગ્ભો અને તેના નાના પુત્રનો હર્ષિ ફ્રિરુદ્દિન જન્મતનશીન

(૫૨૦)

થયો ઈ મ ૧૮૫૬ ના જુલાઈની ૧૦ મી તારીખે આ બનાવ મળ્યો અચાનક ફ્રેન્ચીનનો જીવ હડી ગયો ધણી ખરા લોકો કહે છે કે તેનું મરણ એર આપવાથી થયું હતું ૧ મનુષ્ય વખતે દિલ્હા ॥ શહેનશાહનો હકીમ આસાનુલ્લા તેની આગળ હાજર રહ્યો હતો ૫૦૦ તેની દવા અસહકારક નીવડી નહિ થોડા વખતમા ફ્રેન્ચીનના મહેલમાંથી મર્મબેદી રૂબ સબળાયુ ચાર માદ ગજમહેલમા પ્રક્ર બહાદુરશાહને પુત્રના મગ્નના સમાચાર પહોચાડવામા આવ્યા

૬૬ બહાદુર શાહ પોતાની બેગમની સલાહથી ફ્રેન્ચીનને બદલે જીવાનબખ્તને વારસ હાવવા માગ્યો હતો ખરો ૫૦૦, એ ૫૦૦ ફ્રેન્ચીન પર તેને જગ પછી રનેહ નહોતો એવું ધારી લેવાની જગ નથી પુત્રના મગ્નથી તે બહુ ગવા લાગ્યો જિન્નતમહાલે

૧ એ દિવસની ગજમહેલની ડાયરીમા આ પ્રમાણે લખ્યું છે—“ગજમહાલ જૂખ્યો થયો તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે વધારે જૂખ વેઠીશ તો પિત્ત વધી જશે એટલે તેણે શાક સાથે થોડી રોટલી ખાધી તગજ તેને ઢલડી થઈ ઉપગડપર એટલી બધી ઢલડી થઈ કે તેનું શરીર તપન ન ખાઈ ગયું તેને સાંજે કરવા માટે વણા ઉપાયો કરવામા આ-યા, પણ કંઈ વળ્યું નહિ હકીમ આસાનુલ્લાએ જે દવા આપી તેથી પણ કંઈ શાયદો થયો નહિ ૬ વાગ્યાને શુમારે શાહજહાનો વખત બરાબ ચૂક્યો થોડા વખતમા તેના મહેલમા ઝડારોળ થઈ પડી તરતજ સત્રાટને ખબર આપવામા આવ્યા સત્રાટે બહુ દિલગીરી દર્શાવી જિન્નતમહાલે તેને સાન્નિધ્ય આપ્યું “*Indyab, Sepoy War, Vol II P 27 note.*

(૫૦૧)

તેને શાત કરવાના મહુ પ્રયત્નો કર્યા છતાં શોધની ગતિ ધીમી પડી. જિન્નતમહાલના ત્સાહથી વળી બહાદુરશાહ પોતાના નાના પુત્રને વારમ કરાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યે ફક્તિદીનના મરણને બીજે દિવસે ત્યારે રેસિડેન્ટ ગજમહેલમા આવ્યો ત્યારે બહાદુરશાહે જીવાનમખતને પોતાની માદી આપવાનો વિચાર વહી મળ્યાવ્યો. ત્યાંઆ એક બીજો હન્દિ દિલ્હીની માદી માટે લ્લો થયો એનું નામ મિરજકોરેસ હતું આ વખતે એ બહાદુરશાહના પુત્રોમા મોયી મોટા હતો મિરજકોરે પોતાનો હક ચાલુ રાખવા રેસિડેન્ટને એક અગ્રહ કરી આ અગ્રહમા તેણે જણાવ્યું કે “માગ પિતાનુંએ જીવાનમખતનો પણ પ્રમગ કરવા માટે તેના હાકિ ફો-અર્થાત્ માગ બાઇએને કઇ વાધો ન ઉઠાવવાની મલાહ આપી છે માગ વૃદ્ધ પિતા પર મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે તેઓનો કોઇ પણ પક્ષ પાળવાને હું બંધેશા તત્પર રહ્યો છું પરંતુ જિન્નતમહાલની મલાહથી તેઓ ત્યારે માગ હકો પુમાડવા તૈયાર થયા છે, ત્યારે માગે અગ્રેજ સરકારનો આશ્રય લેવાની ફગ્ગ પડે છે અને આશા છે કે આ અગ્રહના વિષય આમત કમ્પ પક્ષપાત કરવામા નહિ આવે હું અત્યારે તાહમદાઓમા સૌથી મોટો હું એ સિવાય હું મક્કા જઈ આવ્યો છું, આખું કુગન મને કહ્યું છે, માગ બીજા ગુણો વિષે આપ મારી મેળાપ થયે જણીતા થશે ”

આ વખતે લોર્ડ કેનિંગ ગવર્નરજનરલના ઓદાપર હતો. ગવર્નરશાસન માટે નરી કાઉન્સિલ રચવામા આવી હતી હવે આ નવા ગવર્નર-જનરલ અને નરી કાઉન્સિલ સમક્ષ દિલ્હીના સરવંશનો મુકદ્દમો રજુ થયો. લોર્ડ કેનિંગ હજી નવોસરો હતો,

(૫૨૨)

હિંદીઓના આચારવિચાર વિષે તેણે કંઈ અભિપ્રાય બાધ્યો નહોતો. દિલ્હીના રાજવંશનો મુદ્દમો તેની સમક્ષ નીળતા તેણે જૂના ગવર્નરજનરલ અને તેની કાઉન્સિલની બની ખાસ નોંધો તપાસી જોઈ, લોડ ઉલ્હાડીની દિલ્હીનો રાજમહેલ કમળે કળા માગતો હતો, એ રાજમહેલ કંપનિના લશ્કરી કાર્ય માટે વપરાય એવી તેની પ્રત્યક્ષ જાણ હતી નવા ગવર્નરજનરલે પણ લોડ ઉલ્હાડીના મતને અનુમોદન આપ્યું આ સંબંધમાં લોડ ઉલ્હાડીએ જે ફલીફો કરી હતી, તે તેને સાત્વ લાગી

દિલ્હીનો રાજમહેલ કમળે કરવો એ ક્ષિતિ છે, પણ તેના શહેનશાહ વિષે શો નિર્ણય કરવો, હવે લોડ કેનિંગ એ વિષે વિચારવા લાગ્યો. અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે તે યોડા ત્રિસ થયા હિંદમાં આવ્યો હતો, એ દગ્ધાન તેણે કલકત્તા બહાર પગ મૂક્યો નહોતો માટે આ સંબંધમાં જૂના ગવર્નરજનરલે જે નક્કી કર્યું હતું, તે પર આધાર ગળ્યા સિવાય છૂટકો નહોતો તેણે નિર્ણય કર્યો કે, “ દિલ્હીના રાજવંશના લગભગ બધા હકો એક પછી એક જતા રહ્યા છે હવે બહાદુરશાહના મગ્ધ બાદ તેના ઉત્તરાધિકારીઓની ‘ સમ્રાટ ’ પદવી પણ અનામતે છિનવી લઈ શકાશે. ગવર્નરજનરલ અને થડા સેનાપતિ જે નજરાણા આપના તે બધ કરવામાં આવ્યા છે, તેના નામના સિક્કા પણ બધ કરવામાં આવ્યા છે. ગવર્નરજનરલના સીલપર હવે દિલ્હીના શહેનશાનું ઉપરીપણું જગ પણ ગળું નથી હિંદના ગળાઓને પણ દિલ્હીના શહેનશાહનું સીલ વાપરવાની મના કરવામાં આવી છે બ્રિટિશ સરકારે પોતાના ચક્રવર્તીપણાનું માન જાળવવા માટે એ બધી પગત્રનાને નિલાનલિ

(૫૨૩)

આપી છે નજરાણા વગેરે બંધ કરવાના જે દાગણો છે, તેજ દાગણો શહેનશાહની પદવી ગદ કરવાના છે હવે મિરજમહમ્મદકોરેલ દિલ્હીશ્વરનો ઉત્તરાધિકારી છે, બ્રિટિશ સરકાર એના હકનું રક્ષણ કરવા તૈયાર છે મહમ્મદકોરેસને ગહેનશાહની પદવીપર કદમ હક નથી તે કદી પણ પોતાના વંશને પૂર્ણ રાજકીય વિકાસ નજરે નજર જોઇ શક્યો નથી ” ગવર્નર્જનરલનો આ અભિપ્રાય તેના મત્રિઓએ કબૂલ કર્યો તમજ દિલ્હીના બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ મેટકાર સાહેબને આ બાબતમાં નીચેની પદ્ધતિ મુજબ દાર્થ કરવાની સલાહ આપવામાં આવી —

૧. જે દિલ્હીના સમ્રાટના પત્રને જવામ આપવાની જરૂર પડેતો, રેસિડેન્ટ તેમને લખી જણાવવું કે ગવર્નર્ જનરલ જીવાનબખ્શને મોગલરાજ્યવશનો ઉત્તરાધિકારી તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

૨ ફકિહીન સાથે જે કરાર થયા હતા, તે કરાર મુજબ મિરજમહમ્મદકોરેમ દિલ્હીશ્વરની મિલકતનો અધિકાર મેળવી શકશે નહિ બહાદુરશાહ બાપા સુબી જીવનો ગહેરો, ત્યાં સુધી ઉત્તરાધિકાર વિષે તેની અગત્ય તેના વંશના કોઇપણ માણસ સાથે કોઇપણ જાતનું લખાણ ચલાવવામાં આવશે નહિ

૩ સમ્રાટનું મરણ થશે એટલે સરકાર મિરજમહમ્મદકોરેસને મોગલ રાજ્યવશના વડિલ તરીકે સ્વીકારશે આ સંબંધમાં ફકિહીન સાથે જે કરાર થયા હતા, તે લગભગ કાયમ રહેશે, કેવળ ‘ ગબ ’ ની પદવીને બદલે મિરજ કોરેસને ‘ શાહબદા ’ ની પદવી મળશે. પરંતુ સરકાર કોઇપણ દસ્તાવેજ કરી, કબૂલ આપી અથવા સાલિયાણું વધારી એ પદવી આપવા તૈયાર નથી.

(૫૨૪)

૮ બરિષ્ઠમા જેને હિતગાધિકારી તરીકે કબૂલ કરવામા આવે, તેણે ગજમહેલમા ગજવશના કેટલા માણસો રહે છે, તેનો ખરડો આપવો પડશે તેમાના કેટલા માણસોને ગજમહેલમા રહેવાનો અધિકાર છે, તે પણ જણાવવું પડશે, પછી તે પુત્ર હોય કે પૌત્ર હોય પરંતુ અગાઉના ગજઓના કાઠ પણ દૂગના સગા એ ગણતરીમા ગણાશે નહિ

૫ દિંહીના ગજવશ માટે અત્યારે જે સલિયાણુ આપાય છે, તેમાથી શાહજહાને મનિક ૧૫ હજાર ઉપીઆ આપવામા આવશે.

૬ સ ૧૮૫૬ ની આખરમા લોર્ડ કેનિંગે દિંહીના મોગલ ગજવશ મમલમા જે વ્યવસ્થા કરી હતી તે વ્યવસ્થામા તેની ઉદાર ગજનીતિનું લક્ષણ જણાતું નથી, એમ અમારે ન છૂટકે જણાવવું પડે છે લોર્ડ કેનિંગે આ આમતમા પાગની નજરે જોયું હતું, પોતાની અવતર પુસ્તિકે કેસલો આપ્યો નહોતો લોર્ડ ઉદ્ધા ઉગ્રી જે કહી ગયો હતો, જે કંઘા નૈવાર થયો હતો, તે જ લોર્ડ કેનિંગે કહ્યું ને ક્યું આ વખતે હિંદીઓ સબધમા તેને જરાપણુ જાન નહોતું તેનું જાન આ વખતે કલકત્તામાજ અંધાધ રહ્યું હતું, માટે તે હિંદીઓના મન જાણી ન-યો નહોતો હિંદીઓ જૂના રાજવગો તન્ક કેવા માનની નજરે જુએ છે, તેઓના હકો લુટાવાથી કેવા ગુસ્સે થાય છે, તે વાત લોર્ડ કેનિંગના લક્ષમા હતરી નહોતી. દિંહીના મોગલ રાજવગ હિંદના અધા મુસલમાનોની, અધા હિંદીઓની, શ્રદ્ધા અને પ્રીતિનું કેન્દ્ર હતું, તે વાત ને સમજી શક્યો નહોતો. લોર્ડ કેનિંગે આ આમતમા લોર્ડ ઉદ્ધાઉગ્રીના પગલે ચાલી સફાઈ રાજનીતિ દર્શાવી હતી

(૫૨૫)

બ્રિટિશ સરકારનો કેસલો જિજ્ઞાસુમહાશયના જાણવામા આવ્યો, ત્યારે તે અતિશય ગુસ્સે થઈ ગઈ જેને જગ પશુ આત્મમર્મદાતુ બાન હોય, તે દત્તી પણ સહેલાઈથી પોતાના બધા હકો છોડી દેવાને તૈયાર ન થાય, એ સ્વાભાવિ- છે જિજ્ઞાસુમહાશય પોતાનો દગજનો ખગખર જાણતી હતી, તેની ગે-ગમા પ્રાર્થન મેગલ સહેનરાહોનો પ્રતાપ રેલાઈ ન્હોતો તેણે જ્યારે સાબરુ કે, માગ વશની પ્રાચીન પદવી બલિધ્યમા ભરમ થઈ જવાની છે, માગ વશના વડ-વાઓ જે ગજમહેલમા ગ્રહેતા, જે રાજમહેલે માગ વશતુ બોગવ લોકોમા જાળવી ગયું છે, તે ગજમહેલ વપાગી કંપનિના અધિકાર-મા જગે, ત્યારે તે રાત ગહી રાત્રી નહિ ક્ષોભ અને રીસથી તેની ધીંગળ જતી નહી તેનો વહાલો પુત્ર જીવનમખત દત્તગાધિકાર્યથી વિમુ- થયો, એ જવાણાથી તે સજગવા લાગી દારણુ મનોવેદનાથી તેનું હૃદય તૂટી પડવા લાગ્યું, પગતુ આ અવસ્થામા પણ તે તદન સ્તાન્ય થઈ નહિ ફેફસીની ન્યારે વળની આમર ગુમાવી દત્તગાધિ-કાર મેળવ્યો હતો ત્યારે તે બહુ ગુસ્સે થઈ હતી પણ જ્યારે મિગજ મહમ્મદ કેરેસને દત્તગાધિકારી દરાની સરકાર મેગલવશની આજર કામમને માટે નષ્ટ કરવા તૈયાર થઈ, જીવનમખત સરકાર મમક્ષ કામમને માટે તરછોડાયો ત્યારે તેની માનસિક નિયતિ અતિશય ખરાબ થઈ ગઈ વૃદ્ધબહાદુરચાહમા નિશ્ચય નહોતો, તેજ નહોતું, આત્મ-સન્માન જાળવવાનો પ્રયત્ન પણ નહોતો તેને ખાતરી હતી કે, સરકાર હુ જીવતો છું ત્યાં સુધી મારી પદવી કે હક પર હાથ નાખી શકે તેમ નથી મારા મરણ પછી મને તેમ કહે, મારામા એ કાર્પ અટકાવવા જેટલી શક્તિ નથી. એ વખતે સરકાર મારા વચ્ચે

(૫૨૬)

કૃપા કરે, એવું કંઈ કરવા જોઈથી શક્તિ મારામા નથી તો પછી ભવિષ્ય પર નજર શા માટે રાખવી ? આવા વિચારથી તે ભવિષ્ય પર નજર ન ગખતા વર્તમાન અવસ્થાથી સંતોષ પામતો પરંતુ જિન્નતમહાલ પોતાના વૃદ્ધ પતિની માફક વર્તમાન સ્થિતિમા સતુષ્ટ રહે તેવી નહોતી સમય તેનું તેજ હરી લેવા સમર્થ થયો નહોતો, ઉમર તેની દૃઢતા ચળાવવાને સમર્થ થઈ નહોતી તે ભગ્નુવાનીમા હતી ભગ્નુવાનીમા જે શક્તિ, દૃઢતા અને તેજસ્વિતા પ્રગટ થાય છે, તે જિન્નતમહાલમા પૂરેપૂરા હતા જુવાની સાથે તેનામા તેજસ્વિતા પ્રગટ થઈ હતી, અને સૌન્દર્ય સાથે દૃઢતા વિકાસ પામી હતી તે તક ખોળતી હતી તેની આરાધના અચળ હતી, તેનો સંકલ્પ દૃઢ હતો તેણે વિચાર કર્યો કે આ જગતમા અમર કોણુ રહ્યું છે માગ પુત્રનો હન્નિક કંઈ લાભો જાળી જીવવાનો નથી એક વખત તે અવસ્ય મરણ્ય શમ્ય થશે, કદાચ તે સમયે માગ પ્રિયપુત્ર જુવાનજખતનું નસીમ ખિલશે વળી સરકાર કંઈ હમેશા એક જ રાજનીતિએ ચાલતી નથી વખત આવ્યે સરકારની મળનીતિ પણ ફેરવાય છે તો પછી એ ની મળનીતિને લંધિ જુવાનજખત પણ કેમ ગાદી મેળવી ન શકે ? જ્યાં સુત્રી વૃદ્ધ સ્વામી જીવતો છે, ત્યાં સુધી કંઈ સંદેહ નથી સરકારનો ભવિષ્યનો ઉદ્દેશ કદાચ કોઈપણ ક્રિયા દ્વારા નિજળ મનાવી શકાશે જિન્નતમહાલ આ પ્રમાણે આશ્વાસન મેળવી તકની ગહ જોષ મ્લી હતી

જે રાજકુમાર માટે વૃદ્ધ સમ્રાટ અને તેની બેગમ તનતોડ મહેનત કરતા હતા, તે ધીમે ધીમે જુવાનીમા આવ્યો. વય વધતા તેની તેજસ્વિતા અને સાહસિક વૃત્તિ વિકસી. તે જ્ઞાન મેળવવામા,

પોતાનો દૈર્ઘ્ય સાત્વામાં અને અનુભવ મેળવવામાં પાછુ વાળી બેતો નહિ પરંતુ ભ્રષ્ટિય સરકાર પર તેને એવો તિરસ્કાર પેદા થયો હતો કે, એ તિરસ્કાર ધીમે ધીમે વધતો જ ગયો. જીવાનઅખત આ રીતે કંપનિ બહાદુરનો બચકર શત્રુ બની ગયો.

જીવાનઅખત આની રીતે અગ્રેજોનો બચકર દેખી રા માઠ બની ગયો, તેના કારણે જણાવવા પડે તેમ નથી તેના માનાપાત્ર તેને ઉત્તરગધિકારી દરાવવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ ભ્રષ્ટિય સરકારે તેમ કચ્વાની ચોકખી ના પાડી હતી તેને પિતાની જગાએ શહેનશાહની પદવી ધારણ કરી એમવાની વશી ઇચ્છા હતી, પણ સરકારે એ ઈચ્છા કુગતા જ દાખી દીધી હતી આ ક્ષોભ તેના હૃદયમાંથી દૂર થયો નહોતો આશા ભગ થવાથી તેને જે વેદના થઇ હતી, તે વેદના છેવટે આ રીતે અગ્રેજો પ્રત્યના બચકર દેખના રૂપમાં પગિણીની હતી જેના ફેંસલાથી તેની આશા લના કપાઈ ગઇ હતી, તેના તરફ તે મીઠી નજરે બોધ શકે તેમ નહોતું.

દિલ્હીના સમ્રાટનો વાગ્મ નક્કી કરતી વેળા લોકોમાં ઉશ્કેરણી ફેલાઈ હતી, એ વાતની કંઈ સાબિતિ મળતી નથી મિગ્જ મહમ્દ કોરેસ અને જીવાનઅખત બંને પ્રગ્નને સમાન પ્રિય હતા માટે એમાનો કોઈપણ અડાઈગશાહનો વાગ્મ થાય, તેમાં પ્રગ્નને કંઈ વાધો નહોતો પ્રગ્ન તેમાના એકનો પક્ષ લેવા તૈયાર થઇ નહોતી. આ સંબંધમાં તેણે તટસ્થતા દર્શાવી હતી આથી જીવાનઅખતના પક્ષમાં લોકોને ઉશ્કેરવાનું કંઈ કારણ નહોતું પરંતુ દિલ્હીના સમ્રાટના કાયમી હકો છુટવાનો દરાવ થવાથી લોકોમાં અતિશય ઉશ્કેરણી ફેલાઈ

(૫૨૮)

હતી^૧ જે પ્રાચીન વચ એક વખતે અફઘાનિસ્તાનથી કુમાગિદા બ્રહ્મિ મુધી સત્તા ચલાવતો હતો, હિંદી બધી પ્રજા એક સમયે જેની અપાઝ સત્તા આગળ માથુ નમાવતી હતી, તે વચનુ અપમાન લોકો સહી શક્યા નહિ મિરન મહમદ કેઝેમ અથવા જીવાન અખતની હુકિમથી લોકોના હૃદય ઉગળ્યા નહોતા છતાં મમ્લાયસના અપમાનથી, ચાલુ પદનીના લોપથી લોકો અતિવચ ઉશ્કેરાયા હતા.

૪ સ ૧૮૫૭ના ચોદા માસ વીત્યા બાદ દિલ્હીના મુખ્ય માનોમા અતિશય ઉશ્કેરણના ચિન્નો જણાવા લાગ્યા ઇંગ્લેન્ડની લકાર્ઠના પ્રમુખો નના પ્રકારના ગપ્પાના રૂપમાં વાકેતે ઉશ્કેરવા લાગ્યા ઘણા લોકો જીદા જીદા નિમારાથી અગ્રેજોની મના નાશ પાળી છે, એવો આભ ન જણાવવા લાગ્યા ઘણાખગને એવો વિશ્વાસ એસી ગયો કે હિંદના વાયવ્ય ખુણામાંથી એક મહાન શક્તિ પેદા થઈ અગ્રેજોની સત્તાને કચલાવી નાખશે ઇંગ્લેન્ડના અમલક સુરી આવી પહોંચ્યા છે, તેઓએ ધોલનરાટ ઓળંગ્યો છે, આવી જીની જીદી વાતો દિલ્હીના અખગમા સભાગાવા લાગી પ્રજા આ વખતે પોતાની કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ બનાવવામાં વાગી હકી નહિ રશિયાનો ઝગ ઇરાનના પાદચાહને આવી મળ્યો છે, ફેરોનો શહેનશાહ તથા તુર્કીનો સુલતાન તેમની મદદમાં આવી પહોંચશે આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના અપા કિલ્લા લાગ્યા અખગમા, લશ્કરી હાલ-

૧ જ્યારે લોર્ડ કેઝલ્કીએ દિલ્હીના શહેનશાહની ગજબીય પદવી નષ્ટ કરવાનો ઠગવ કર્યો ત્યારે ત્યાંના મુસલમાનો ખુબ ઉશ્કેરાઈ મયા હતા Indian Mutiny to the fall of Delhi Compiled by a former Editor of the 'Delhi Gazette' P 7

(૫૨૬)

હાથી, લોકોના મધાનોમા અને વેપારીઓની દુકાનોમા આરા મળ્યા સભળાવા લાગ્યા, લોકોમા ભય, હર્ષ અને મજાકના તરંગો ફેલાયા લાગ્યા મુમલમાનોમા અમાર્થા જાહેર કરવામા આવ્યું હતું કે અગ્રેને હિંદુ પર એક મો વર્ષ રાત્રી કરશે ત્યાં બાદ તેઓની સત્તા થયેલી પડશે, તેની જગાએ હિંદી ગજવન સ્થપાશે બધાને આ બનિષ્વવાળી ખરી પડતાના ચિન્નો જણાયા લાગ્યા જે ગુજરાતના લોકો

૧ સર જેમ્સ આન્ડ્રોએ ઇસ ૧૮૫૮ ના જાન્યુઆરી મામમા લખ્યું હતું કે, 'આપણા લોકો આપણી કુમક નજી આપણી સાથે લાગે' કરી છે પરંતુ આ લોકોની નિષ્ણતિ હિંદુ નિષાદી દ્વારા થઈ નથી અગ્રેમા ખાલમા કર્યા પહેલા મુમલમામાં આ લોકોની વફાત કરી હતી એ વખતે મુમલમાનોમાના મર્મોધ લોકો જુદે જુદે થયે એવી વાત ફેલાવવા કે, એવા બનિષ્વવાળી પ્રમદ થઈ છે કે એક નિષ્ણતિ જાતિ હિંદુ પર એક મો વર્ષ ગજવન ચલાવશે ત્યાં માદ ખાન નિષ્ણતિઓ (મુમલમા પરગમનો ધર્મ માનનાગ) પોતાની સત્તા ફરીથી મેળવશે જ્યારે એક મો વર્ષ નિષ્ણતિ એટલે મુસલમાનો આ બનિષ્વવાળીનો દુરનેષ કરી, હિંદુ નિષાદીઓને પોતાના પક્ષમા આજુવા ૥ પ્રમદ કરવા લાગ્યા હિંદુ નિષાદીઓ અતિશય ભોળા હોય છે તેઓ ખીજની વાત સહજમા ખરી માની લે છે તેથી મુસલમાનોએ જ્યારે તેઓને બમાવ્યા, કે અગ્રેને બધાને વટલાવવા માગે છે, દરેક હિંદીને ખિજની કરવા માગે છે, ત્યાં હિંદુઓ જ્ઞાન રહી શક્યા નહિ તેઓ મુસલમાન પતાકા નીચે સજ્જ થઈ અમારા વિરુદ્ધ લાગ્યા. "

સ્વ. એ. એ. ૩૪

લોકો આ બવિષ્વવાણી તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતા નહિ તેઓના નિર્ધર્દષ્ટિ અને કેળવણીની ખામી હોવાથી આ બાબતમાં ન્યાયપુરસ્ક વિચાર કરવાને તેઓ સમર્થ નહોતા, તેઓની સમક્ષ જે કોઈ ભાર દબાને જોણતુ, તે તેઓને ખરૂં લાગતુ જોળાભાવે તેઓ તે પર વિશ્વાસ રાખતા જ્યારે અંગ્રેજોનું સાચાનાશ વળવાનું છે, એવી વાતો ચોતરફ ફેલાવા લાગી, ત્યારે તેઓએ તે વાતોમાં સપૂર્ણ વિશ્વાસ દર્શાવ્યો તેઓ પોતાના દેશમાં જૂના રાજ્ય સની પુન પ્રતિષ્ઠાની ગઠ જોડ લાગ્યા, અને પ્રતિકષ્ણે ઇંગ્લીશો, રશ, ફ્રેંચો અને તુર્કોઓ આવે છે એવા અપ્પો જોવા લાગ્યા.

હિંદના એક વર્તમાનપત્રમાં એક કવિતા પ્રગટ થઈ એ કવિતામાં પેલી બવિષ્વવાણી જણાવવામાં આવી હતી કવિતાને બાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો, “ અગ્નિના ઉપાન” અને પ્રિસ્તીઓ એકસો વર્ષ સુધી હિંદ ઉપર રાજ્ય ચલાવશે જ્યારે તેઓમાં ફાટફૂટ પડશે એટલે એક આગમ રાજકુમાર જન્મશે, અને તે ઘોડાપગ એસી તેઓને મારી નાખશે ” આ બવિષ્વવાણી શાહ અકબરદુલ્લા નામના એક મુસલમાન રજીરના નામે જાહેર કરવામાં આવી હતી.

અયોધ્યા ખાલસા કરવાથી સિપાહીઓને બળવો ફાટી નીકળ્યો હતો, એ વાત સર જેમ્સ આલ્ફ્રામ ગ્રીધારતો નથી તેમ સિપાહીઓની ખગમ વર્તણૂકથી આ બળવો પ્રગટ થયો હતો, તે મને પણ તેને ખરો લાગતો નહોતો એ બનેલાથી એક પણ બળવાનું ખરૂં કાગ્ય નથી તે જણાવવા માટે તેણે ઉપલી બવિષ્વવાણી અને તેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી મુસલમાનોની ઉત્કેરણીમાં પ્રસન્ન જણાવ્યો છે—Kaye, Sepoy War, Vol II p. 36 note.

કોઇ કોઇ જણાવે કે આ વખતે ઇંગનના પાદશાહ સાથે અહાદુરશાહ કારતગ ચત્રાવનો હતો. ઇંગનની મદદથી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાના તેને ઉદ્દેશ હતો. ઇરાનની લડાઇમાં ઇંગનીઓ જીતે, તે ખાતર દિલ્લીના મુસલમાનો ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતા હતા. પરંતુ આ બાબ ખરી હતી કે નહિ, તે અત્યાર સુધી ઝીણવટથી તપાસ્યું નથી.^૧ જ્યારે આ બાબત વાચવ્યપ્રાતના લેફ્ટેનેન્ટ મર્વર્નર કેનવિન સાહેબના જણવામાં આવી, ત્યારે તેમણે એ વાત પર વિશ્વાસ મૂક્યો નહોતો. તેઓએ આ વાતને કોઇના ફગદુપ બેબનો પાડ માન્યો હતો.^૨ ડુકામાં, દ'હિસમાં એવી કંઈ સામિતિ મળતી નથી કે, જે પગલી આ બાબતમાં અહાદુરશાહ પર દલદલ ચઢાવી શકાય. ઇરાનની લડાઇ અહાદુરશાહનું લક્ષ્ય બેચી સહી નહોતી. ઇરાનીઓની મદદથી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો વિચાર અહાદુરશાહનો દઢી આવ્યો નહોતો. તે વર્તમાન પરિસ્થિતિથી જ ન તોય પામતો હતો, અને સતોષ પામતો હોવાથી જ બિવિધ તરફ ઉદાસીનતા દર્શાવતો હતો.

૧ જ્યારે વૃદ્ધ શહેનશાહનો મુદ્દમો આવ્યો ત્યારે સાક્ષીઓની જુમાની પંથી જણાવ્યું હતું કે ઇરાનની લડાઈની વાતોથી દિલ્લીના રાજમહેલમાંના કોઇની લાગણી ઊંડેરાઇ નહોતી. આ સંબંધમાં અહાદુરશાહના હકીમ આસાનુલ્લાએ દક્ષી હતું કે રાજમહેલમાં જે વર્તમાન રત્નો આવતા, તેમાં લડાઈની ઘણી હકીકત આવતી, પરંતુ શહેનશાહ એ બાબત કંઈ ખ્યાન આપતા નહિ. ઇરાનની લડાઈના સમાચાર જણવા તેઓ કંઈ આમરૂ દર્શાવતા નહિ. આ બાબતમાં તેઓ હમેશા ઉદાસીનતા દર્શાવતા હતા - Kaye, Sopyoy War, Vol. II. P. 37. Note.

(૫૩૨)

બહાદુરશાહ દ્વિતીયે ઉપર ઉપલા દોષનો આરોપ શામાટે કરાયા આવે છે, તે આ રથે જણાવવાની જરૂર છે બહાદુરશાહ હરાનના પાદશાહ સાથે કાવતરામાં જોડાયેલો હતો, એ કારણે બંધ થી કોઠકોઈ તેના પર હુમલો ગણ્યોનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો વાકે ચઢે છે રહેવાની જરૂર નથી કે એ કાનૂન પણ કેવળ અનુમાન પર આધાર મળે છે. મુસલમાનોમાં સિયા અને સુન્નિ એવા બે સમુદાય છે એ સમુદાયો એકબીજા તરફ બહુ જ વે બાર દરવાજે છે દિલ્હીના શહેનશાહ સુન્નિ હતા, ત્યારે અગ્રેષ્ઠાના નવાબ અને હરાનના પાદશાહ સિયા મતના હતા જ્યારે બહાદુરશાહ પોતાની વહાની બેગમની દેશી પૂર્ણ કરી ચક્રે નહિ, અગ્રેષ્ઠ સંકારે જ્યારે જુનાનગરને દિલ્હીના અધિપતિના પાદશાહ તરીકે ગીનાગરની ના પાડી, ત્યારે જુદા બહાદુરશાહને સિયા મત ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા થઈ અગ્રેષ્ઠામાં તેના વચના કેટલાક મહસૂસ રહેતા હતા, તેઓને પણ મિયા મત ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા થઈ તેઓએ એક માણસ દિલ્હી આપ્યો, એણે દિલ્લો જોયો તે માણસ જ્યારે દિલ્હીમાં ગયા ત્યારે, ત્યારે જોયું થયું કે અગ્રેષ્ઠાનો નવાબ અને હરાનના પાદશાહ એકજ જ બહાદુરશાહને અગ્રેષ્ઠના હાથમાંથી હુકમ કરવા માગે છે હરાની અને રથ લોકો દિલ્હીના શહેનશાહને છુટો કરવા માટે દિલ્હી તરફ આવે છે આ મધ્યે દિલ્હીના ગજમહેલમાં અને બજારમાં કલાક રહ્યા મેમલ શહેનશાહ પોતાના મલગલિત મિહાલન ઉપર બેસી તેના પૂર્વજોની પેઠે સમગ્ર હિંદ પર નજર ચલાવશે, મેમલ શહેનશાહની સત્તા અગ્રેષ્ઠની પેઠે હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રસારશે, આવી આવી વાતો આ સમયે ઉડવા

હામી^૧ પરંતુ બહાદુરશાહે આ બાબતમાં કંઈ આશંક કે હિસાહ બતાવ્યો હોય એવું જણાતું નથી, ફરાનની મદદરે પોતાનું ગળન કરી મેળવી નકારે, એવો વિચાર પણ તેના મનમાં આવ્યો નહોતો. વળી રસિઆનો શહનશાહ અગર તુર્કસ્તાનનો સુલતાન તેને મુકા કરી હિંમતી ગાદીએ બેાડી રાકશે, એ પણ તેણે દૃઢ ધાર્યું નહોતું. આ બાબતમાં તે ત્વન નરમચમતિ બની જ્યાં હતો તેના વિશાળ રાજવંશના કોઈ પણ માણસે આવા મિત્રના પ્રાપ્તમાં મનગુલ કંઈ લોકોના પ્રાપ્ત ગરવાને આવી વાતો કવાની હોય એ ન બાવન છે. એ તમે હાલે લીધે દિની ગજમહેલ અને અન્ય મથળો હયમથી જ્યાં હોય એ સબરિત છે, પરંતુ એટલું તે ચોક્કસ છે કે બહાદુરશાહે જાને પોતાના બચિંચના સુખની આરાધી હરકેમણ લોકોને પ્રમથાં નહોતા.

કોઈ કોઈ એવું જણાવ છે કે, ગજમહેલના ધણા નોમરયાકરો આ બાબતમાં લોકોને બ્રિટિશ સંદાગ રિરદ રરકરતા હતા તેઓની રરકરણીથી વામ્યાતુરીથી અને દુક્તિપ્રયુક્તિથી લોકોના હદયમાં ધામે ધીમે વિપ રેણુ હતું^૨ ૪ સ ૧૮૫૭ માં દિલ્હીના મુસલમાનોમાં જે રરકરણી જણાતી હોય, તે પંથી કોઈએ આવો મત આપ્યો હોય એ સંભાવિક છે એ વખતે લોકોમાં હરકેમણ ફેલાઈ

૧ આસાનુ નાનો જુઆની પરથી આ બાબત જણવામાં આવી હતી કે સાહેબ બધા સાક્ષીઓમાંથી આ હકીમની જુઆની રિશ્તમલાવક માને છે, પરંતુ બહાદુરશાહ જાને આ બાબતમાં સડોવાયો હતો, તેની દશી સાબીતિ કે સાહેબ આથી શક્યા નથી.

૨ Kaye, Sepoy War, Vol II. p. 35.

(૫૩૪)

હતી એમા દેશો શક નથી પરંતુ દિલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહ આ ઉરકે-
રણીરૂપી આગના લાકડા સંકારનો હતો તે ઇતિહાસમા પ્રમાણેથી
સાબીત થયું નથી ગમે તેમ હો પણ એટલું તો ખરૂં છે કે ઈ સ.
૧૮૫૭ માં દિલ્હી ખળભળી ઉઠ્યું હતું મોગલ શહેનશાહના રાજકીય
હકો નષ્ટ થવાથી દિલ્હીના મુસલમાનો ધામે ધામે ઉરકેગતા
જતા હતા

કંપનિએ જેની જુદી જુદી રીતે દુર્દયા કરી દોકોને ઉરકેરી
મૂક્યા હતા, આ ઉરકેરણીના સમયમા પણ જેણે લોકોને ઉત્સાહ
અડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, તે જ છેવટે ખળવામા ભાગ લેવાનો
અપરાધી કયો કંપનિના ફેસલાથી તેને કેની હાડમારી ભોગવની પડી
હતી, તે અમે થોડા રથને જણાવવું આ દુર્દશામા આની પહેલા
વૃદ્ધ પાદશાહ વિષે એક લાગણીવાળા અંગ્રેજે પોતાની લાગણીભરી
બાયામા જે કંઈ લખ્યું છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—જેના
પૂર્વજોનું વિગ્તીહ્નું રાજ્ય, બળવડે કે દળવડે જીતી લેવામા આવ્યું
છે, તે કેવળ નામની પાદશાહની પદવી અને ખાલી ખળનાનો
માલિક થઇ રહ્યો છે બચ્ચો દુનિદ્રાવચ્ચાથી પિડાતા કુટુંબીજનોથી
જેનો ગજમહેલ ખદખદે છે, તેને અકૃતચતાના દોષથી અપરાધી
કરાવવો એ બહુ દારણુ પ્રસંગ છે તે જે અવચ્ચામા આવી પડ્યો
છે, તે માટે શું તેણે કંપનિનો આભાગ માનવો ? અિથિય સગદાર
ગરીબા અથવા શાહઆલમને મગાડાઓના હાથમાથી છોડાવી છેવટે
તેની અન્નવસ્ત્રની વ્યવસ્થા ૫૦ તાપ મારી, એ માટે શું તેણે કંપ-
નિનો આભાર માનવો ? એ ખરી વાત છે કે, દિલ્હીના મુસલમાન
પાદશાહોએ હિંદ સામ્રાજ્ય ઉપર જે અધિકાર રચાયા હતા, તે

(૫૩૫)

અધિકાર અત્યારે આપણને મળ્યા છે પરંતુ તેઓ જે રીતે હિંદમાં આવ્યા હતા, તે રીતે આપણે આવ્યા નથી તેઓ દેશ છોડવાની ઇચ્છાથી સંખ્યાબંધ લોકો લઈ હિંદમાં હુમલો કરતા આવી પહોંચ્યા હતા, આપણે સાધારણ વેપારીની માફક બહુજાણીતા બહીના ધીરે ધીરે હમણે હિંદમાં પેઠા હતા. દિલ્હીથી નીચેલા સુના ઝોની દયા ઉપર આપણી હયાતીનો આધાર હતો શાહઆલમના પૂર્વજોએ આપણા સ્વદેશી ભાષાઓ ઉપર જે દયા બતાવી હતી, તેને મુકામને શાહઆલમ તરફ આપણે જે સૌજન્ય બતાવ્યું છે, તે કંઈ વિસાનમાં નથી.

“ બળવા પહેલા ધણી વર્ષોથી દિલ્હીના પાદશાહ અતિશય શોચનીયપણે પોતાના દિવસો ગુજાગતો હતો તેનો રાજ્યમહેલ પરાધીનતા અને ગુલામીના મયક જેવો હતો. તે બળજીતો હતો કે અત્યારે મારા તરફ જે દેવ માન દર્શાવવામાં આવે છે, તેટલાથી પણ નખત જતા મારા વારસને વચ્ચે રાખવામાં આવશે, મારા વાગ્દેમાં આ રાજ્યમહેલમાં રહેવાની મત્તા પણ ગુમાવી બેસશે, દિલ્હી બહાર કેન્દ્ર મથળે તેને દેશનિકાલ થયેલા કેદીના જેવી હાલતમાં રહેવું પડશે. દિલ્હીના રાજવંશના કેમ પણ માણસને આપણે સગદારી નોકરીથી સદાને માટે દૂર રાખ્યો હતો આપણે તેઓને ગરિબાદમાં રીભાવ્યા છે, દેવામાં હુઆડ્યા છે, છતાં આપણે તેઓની ઐહિક વિપયવાસના માટે તિબ્તકાગ કર્યો છે આપણે તેઓને લશ્કરી વિભાગમાં દાખલ થતા અટકાવ્યા છે, આપણે તેઓને સમગ્ર સાસારિક કાર્યોથી વચિત રાખ્યા છે તેઓના હાથમાંથી સમસ્ત સન્માન, સમસ્ત ઉચ્ચાશાના કર્તવ્યો છિનવી લીધા છે. + + + આ પ્રમાણે શોચનીય સ્થિતિ

તિમા, હલ્દી દશામા દિવસો ગણવા તેના દરના મૃત્યુ હજારો છુ વધારે સાડ છે ?

ત્યારમાઠ એક બીજે સ્થળે એ જ લાગણીવાળા લેખકે પોતાની નસમથી દેખિની વડે આવા મર્મભેદી વચનો લખ્યા છે કે, જ્યારે દિલ્હીના ગઝવગ આપણા તરફ રદ્દમાવ બતાવતો હતો અને આપણી સાથે મિત્રતાના બંધનથી જોડાએલો હતો, ત્યારે આપણે ગરદીય સન્માનને હાનિ-તર્તા નિયમો ચતા અચકાયા નથી આપણે દિલ્હીના પાદગાહ સાથે જે વર્તણુક ચલાવતા હતા, તેથી આપણે તેના તન્દની ઉપેક્ષાજ પ્રગટ થઇ છે આપણે આ પ્રમાણે બધું દ્યુ છે, તો પણ તનજટિત સહાસનનો આ નામનો માનિક પોતાન જગતનો અધિપતિ સમગ્ર વિશ્વનો અને માનનીય દરેક દનિઆ કપાનેનો પ્રજુ, હિદનો અધિપતિ, ગર્વર જનસ કના ક્રોહ અને નમાગમ ધણુનો અધિવામી માનતા હતો, તે નામની મેટાલ પણ આપણને અસહ્ય લાગતી હતી ૨ કાળના પરિવર્તન સાથે દિલ્હીનું ગૌ વ આ પ્રમાણે હુત થયુ હતું દિલ્હીના સમ્રાટો એક વેપારી મણીના તામામા આ રીતે અપમાન અને કપટ જોગવાતા હતા

ઈ સ ૧૮૫૦ ના દરખાતના મહિનાઓ દરમ્યાન આ રકેન્સીની માતમી મત્તાનાઓને મળી માર્ચ માસના મધ્યબાગમા દિલ્હીની જુમ્મા

૧ Russell, Diary Vol II P 50-51. Comp. Martin, Indian Empire Vol II p 458

૨ Russell's Letter - Times, August, 20th 1858. Comp, Indian Empire, Vol II. p 452.

મગ્નિદના એક જાડેનામુ ચોટાડવામા આવ્યુ એ જાહે નામામાં જણાવવામા આવ્યુ હતુ કે આ ઢાંચે ઝરાનના પાદગાદના નામથી જાહે ક-વામા આ-યો છે એ દહેગનો સાગચ એવો હતો કે, ઢગની લસકર અગ્રે-જેના હાથમાથી હિંદનો કિદાર કરવા માટે આગળ વધે છે માટે આ વખતે અવિશ્વાસીઓ સાથે બધા ધર્મિક મુસલમાનોએ લડાઈ જાહેર કરી જોઈએ દહેતા નચે મહમ્મદ સાદિકનુ નામ હતુ ૫ તુ મહમ્મદ સાદિક તે કોણ, તે કોઈ જાણતુ નહોતુ હાકેતે અગ્રેજ સમ્રાટ રિશ્વ કુરકે-નાનો આ જા'ગનામાનો હેતુ હતા, તે એ જાહેરનામની વિગત ઉપરથી જાણતુ હતુ, એ જાહેરનામુ જુગમા મગ્નિદની દિવાલ પર ધણો વખત ગણુ નહિ, માટે બધા લોકો એ જોઈ સદયા નહિ. મેજસ્ટ્રેટના હુકમથી ચોટા કવાકો દવાન એ ફડી નાખવામા આવ્યુ, પરંતુ એ જાહેરનામુ ધણો વખત દિવાલપર ન હતુ 'ગા બધા તાકેએ વાચેલુ નહોતુ છતા, તેનો સાગચ આ'કતરી રીતે લોકોને સમજાવી દેવામા આ-યો હતો એવુ દહેવાય છે કે એ વખતે કોઈ કોઈ દેશી વર્તમાનપત્રોમા એ જાણતની ચર્ચા ચાલી હતી સમ્રાટો જુદી જુદી રીતે, જુદી જુદી દમગા આ સમયમા જુદા જુદા મમાચારો પ્રગટ કરતા હતા તેઓ સીધી રીતે કઈ ન લખતા રૂપક અથવા પ્રિઅર્થી બાપાનો આચાર લઈ સમાચાર લખતા. એક વખતે એવુ લખવામા આવ્યુ હતુ કે, “મેજસ્ટ્રેટની પામે સમાચાર આવ્યા છે કે, કેટલાક અડવાડીઆમા કારમીર રજા કરવામા આવશે” આ સ્થળે કારમીર એ કંઈ ખંજળની ઉત્તરે આવેલો દેશ સમજવાનો નથી, પણ દિલ્હીનો કારમીર દરવાજો

એવો અર્થ સમજવાનો છે.^૧ અર્થાત્ આ સમાચારથી જણાવ
વામાં આવ્યું હતું કે થોડા અડવાડિઆમાં દિલ્હીના કાશ્મીરી
દરવાજા સંકરના કમળમાં જશે દેશી વર્તમાનપત્રો આવશે
દ્વિઅર્થ બાપામાં સમાચારો છાપતા હો કે ન હો, એની સાથે
આપણે કંઈ સેવા દેવા નથી, પણ એટલું તો ખરું કે આ સમયે
દિલ્હીના મુસલમાનો અતિશય ઉરડેરાઈ ગયા હતા દિલ્હીના રાજ-
વશની ચર્ચા ચાલતી હોવાથી બીજા લોકોના હૃદય પણ ઉછળી
રહ્યા હતા ધણી લોકો કહેતા હતા કે, જેમ અને તેમ જલદી કંઈ
જામરી ઉચ્છવાયક થી જોઈએ એ ઉચ્છવાયકમાં કંપનિનું ગાંધી
નામ પામશે દિલ્હીના સિપાહીઓમાં પણ આવી વાતચીત ચાલતી
હતી, પણ વૃદ્ધ બહાદુરશાહે આવી લાપમા ધ્યાન આપ્યું નહોતું
તેના નામે યશી વાતો હડી હતી, ધણી લોકો તેના નામે ઉશ્કેરણી
ફેલાવતા હતા કંપનિનું રાજ્ય નહ કંવા તેના નામથી તગડો
ચલતા હતા, પરંતુ તે પોતે તેમાંનું કંઈ જાણતો નહોતો, એમાંની
કોઈપણ વાત ૫૦ વર્ષ આપતો નહિ મે મામમાં જ્યાં મિરતની
ત્રીજી ઘોડેવાગ પકડણીના નાદગાનીના સમાચાર દિલ્હી પહોંચ્યા,
દિલ્હીના દેશી આફ્રિસેરામાના થોડા એ નાફરમાન સિપાહીઓના
કે સફો આપવા મિરત ગયા, ત્યાં બવિખમાં હંનારા બળવા
સબધમાં વધુ ચળવળ ચાલી ધણી ખરા મુકતકં એલવા
લાગ્યા કે હિંદમાં જેમ અને તેમ જલદી મોગલ સામ્રાજ્ય સ્થાપાશે;
દિલ્હીઓ વળી મોગલ સહેનશાહના તાગા તમે મોટા મોટા બોદા

૧ દિલ્હીને ફગતી દિવાન છે તે દિવાલમાં કેટલાક દગવાજા
છે એ દગવાજામાં એકનું નામ કાશ્મીરી દરવાજા છે

૫૨ નીમાશે, સિપાહીઓની બહાદુરીથી કંપનિનો અધિકાર નષ્ટ થશે આ રીતે વાત વધી પડી છતાં બહાદુરશાહે તે તરફ કંઈ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, અથવા એ ચળવળથી મોહીત થઈ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનાં સ્વપ્ન જોયા નહિ ?

૧૦ મી મેએ રાત્રિના વખતમા ઉન્મત્ત સિપાહીઓનો હલ્લો અટકાવવા ખાતર, અંગ્રેજ પાયદળ અને ઘોડેસ્વાર લશ્કર જ્યારે સજ્જ થઈ મિસ્તના વિશાળ મેદાનમા ઉભું હતું, ત્યારે ત્રીજી ઘોડેસ્વાર પદલુના સિપાહીઓ વાયુવેગે દિલ્હી તરફ જતા હતા. પાયદળ સિપાહીઓ પણ ત્તાવળી આવે તેઓનું અનુસરણ કરતા હતા આકાશ સ્વચ્છ હતું, નિર્મળ આકાશમા ચંદ્ર પોતાના શાત કિરણો વિગ્તારી રહ્યો હતો, મિસ્તના ઉન્મત્ત સિપાહીઓ અજવાળી રાતે નીચેગે દિલ્હી તરફ ધસ્યા જતા હતા ચાંચે બાજુ જ્યોત્સ્ના રેલાઈ રહી હોવાથી તેઓને કંઈ અડચણ ન આવી. તેઓ ગામ પાછળ ગામ મુકી આગળ ધમવા લાગ્યા આ પ્રમાણે સમગ્ર રાત ચાલ ચાલ કર્યા પછી સૂર્યોદયનો વખત થયો. ૧૧ મી મેની સવારે મહા નગરી દિલ્હી સિપાહીઓની નજર ચડી.

૧. જ્યારે બહાદુરશાહનો મુદ્દમો આવ્યો ત્યારે તેના સેક્રેટરીએ પોતાની જુબાનીમા જણાવ્યું કે પાદશાહે પોતે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ કંઈ દંભું હતું કે નહિ, તે કુ જાણતો નથી તે પછુ તેના નોંદરો રાજમહેલના દરવાજાપર બેસી દહેતા કે, સિપાહીઓ સગકાર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવી તરતજ અહીં આવશે, અને અંગ્રેજ સત્તાનો નાશ કરી મૈમંત્ર સત્તાની પ્રતિષ્ઠા કરશે, Kaye, Sepoy War Vol II. 42. Note

સૂર્યોદય થયો બાલસૂર્યના દિગ્ગ્જો જમના નદીના નીલ જળ પર પડી અનુપમ સૌંદર્ય પ્રગટાવતા હતા સૂર્યના કિરણોથી શોભતી જમનાને કિનારે વિસ્તાર પામેલી મોગલ સમ્રાટની ગજધાનીએ સિપાહીઓના હુકમમા એકી સાથે આશા અને આનંદનો સમાર કર્યો દિલ્હીનો જે ભાગ જમના નદી તરફ આવેલો છે, તે તરફ એક હોડકાનો પ્રયત્ન હતો એ પૂન વડે એક બાજુએથી સલીમગઢ તરફનો અને બીજી બાજુએથી મિન્ન તરફનો ન્ખો ત્રેની દીરો હતો માટે મિત્રથી આનંદા વિલ્હીને સામે પાગ ગયા બાદ એ પૂલ એળગતા મલિમગઢ જવાનું હતું દિલ્હી લાલ પત્થરની દિવાલથી ઘેરાયેલું છે તે દિવાલમા અગિઆગ મુખ્ય દરવાજા પાડેલા જે બજુએ જમના નદી વહે છે, તે તરફના દરવાજા બાદ કળા બાકીની બાજુએ અઠ દરવાજા આવેલા છે એ આઠ દરવાજાના નામ કામ્બીઝ મેરી, દામુલ, લાફાર, ફગસખા, અમ્બીઝ, તુર્કમાન અને હીન્દી છે સમ્રાટનો નગરમહેલ નગરને છેડે જમના નદીને કિનારે આવેલો કે તેની ત્રણ બાજુએ લાલ પથરની દિવાલ આવેલી છે દારમીરો દરવાજામા લસકરી છાવણી હતી નગરના સિપાહીએ એ ડેકાણે નહેતા હતા, મિત્રના છેડેના સિપાહીઓનો અગ્રભાગ આડેક વાગવાને ગુમારે જમના નદીનો પ્રયત્ન કરી, જકાન ઓફિસના વાને માગી, જકાન ઓફિસ સગમી, દિલ્હીની દિવાલ પાને આવી (એ) (સ્ટેરાએલા સિપાહીઓએ ગજમહેલ પાસે આવી મોટા મગડા પાગી કહ્યું કે અમે મિત્રના

૧ આ નરજ સમ્રાટ શાહજહાંએ વસાવેલા નવા દિલ્હીની વાત કહેવામા આવે છે.

અગ્નેના ખૂન કર્યા છે, હવે અમે કિંગમીઓ વિરૂદ્ધ લાંબા ઈન્કાર
સમ્રાટની મદદ જાળવવા માટે શહેરમાં પેસવા માગીએ છીએ

રથમત સિપાહીઓના કોલાહલ નાબળી દિલ્હીના વૃદ્ધ પદશાહે
મહેલ સાયવનાર સિપાહીઓના અધ્યક્ષ કપતાન હમવામને
બોલાવ્યો દિવાને આમમાં ડગલામ સાથે પાદશાહની મુલાકાત થઈ
ડગલાસે કહ્યું કે એ સિપાહીઓને પાગ જવાનું કહ્યું માટે તું
નીચે જવા તૈયાર છું પરંતુ બાદશાહે તેને નીચે જવાની ના
કહી, કાનૂન કે નીચે જતા કદાચ સિપાહીઓ તને તુલ્ય પાનનાડમાં
હાલવા ચાલવા જેટલી શક્તિ નહોતી, તે લાકડીના ટેકે પર, હકીમ
આસાનુલ્લાનો હાથ પકડી દિવાનેખાસમાં આ પા દત્તો ડગલામ
નીચે જવા માગતો હતો, પણ વૃદ્ધ પદશાહે પ્રાણનાગના નકાશી તેને
નોંચે જવાની વાત મના કરી તેથી ડગલામ જાખનાથી કહ્યું
કે તમારો આવનાથી પાનશાહ બહુ ગુસ્સે થયા છે, માટે તમારે
આજુ જવું જોઈએ પરંતુ ડગલામના વાક્યોનું યજ્ઞ કદ આજુ
નહિ તેના વાક્યો પવનમાં દડી મથા ત વાક્યો રિજાએલા
સિપાહીઓના દાનમાં પેઠા નહિ દિલ્હીમાં પ્રવેશ કરવાના ધણા

૧ દિલ્હીના નજમહેલમાં ધણા મકાનો છે એમાં બે મકાનો
બહુ પ્રસિદ્ધ છે તેમાંના એકનું નામ દિવાનેખામ ને ખીન્નનું
નામ દિવાનેઆમ છે દિવાનેઆમમાં રાજસભા ભરતી અહીં
શાહજહાન પ્રસિદ્ધ મયૂગસન હતું, આ સ્થળે શાહજહાને છેતર-
પિડીથી મહમદશાહ પાસેથી જમત વિખ્યાત કોહિનૂર ઝિનરી
લીધો હતો, દિવાનેખાસ શહેનશાહનું મમથન કરવાનું મકાન છે.
આ ઠેકાણે રાજ્યની છૂપી મસલતો થતી

(૫૪૨)

માર્ગો હતા એક માર્ગે ન ફાવવાથી સિપાહીઓ બીજે માર્ગે પડ્યા જમના નદી તરફ જે દરવાજા છે, તેમાંના બે દરવાજાના નામ અનુક્રમે કલકતા અને રાજધાટ દરવાજા છે કલકતા દરવાજા પૂલની પાસે જ હતો જ્યારે આ દરવાજા નિષ્ફળતા મળી એટલે સિપાહીઓનું ટોળું જમના નદી અને રાજમહેલની દિવાલ વચ્ચે આવેલા સગિયામ માર્ગ દ્વારા રાજધાટ દરવાજા તરફ દોડ્યું. ત્યાંના મુસલમાનોએ એ દરવાજા ઉપાડી નાખ્યો ભિરતના ઉત્તેજિત સિપાહીઓ એ દરવાજા વાટે ચહેરમા પેઠા

ભિરતના સિપાહીઓ ત્યાંના અગ્રેજોના ખૂન કરી દિલ્હી તરફ આવે છે, એ ખાનગી દિલ્હીના અગ્રેજોને અગાઉથી મળી નહોતી દિલ્હી અને મિરન વચ્ચેનો ટેલિગ્રાફનો તાર કાપી નાખવામાં આવ્યો હતો, તે વાત સત્તાવાળા જાણતા નહોતા ૧૬મી મે એ સવારમાં કુન્મત સિપાહીઓ અગ્રેજોનું લોહી રેડવાને નિશ્ચય કરી દિલ્હીમાં આવી ચડે, એ વાત ત્યાંના અગ્રેજોએ સ્વપ્નમાં પણ ધારી નહોતી તેઓ પ્રસન્ન ચિત્તે પથારીમાંથી ઉઠ્યા હતા, અને આનંદ પામતા પોતાના દરેકજના કાર્યમાં જોડ્યા હતા પણ વિરોધીઓ ઓચિત્ત તેઓની સમક્ષ આવી પડ્યા એકાએક તેઓના જીવનની બધી આશા ધૂન થઈ ગઈ

૧૧ મી મેને સવારમાં તાર ઓફિસના એક અમલદાર ટોડ સાહેબે અચાનક જાણ્યું કે ભિરત અને દિલ્હી વચ્ચેનું તારનું દોરકું તૂટી ગયું છે તરતજ તે જમના નદીના પૂલ તરફ દોડ્યો. એ દરમિયાન ભિરતની ઘોડેસ્વાર પદ્ધતિનો અગ્રમાત્ર તેની સમક્ષ આવી ચડ્યો સિપાહીઓએ તરવાર વડે તેમને જીવ લીધો પરંતુ આ

ખૂનના સમાચાર દિલ્હીના રાજપુરોને અળ્યા નહિ ગળપુરો તે
આનંદપૂર્વક પોતાનું કામ બજાવતા હતા આ ખૂનના સમાચાર
તેઓને ન પહોંચ્યા હોવાથી અચાનક માટે તેઓએ કંઈ તેવારી કરી
રાખી નહોતી

મિસ્તના જે ઘોડેરવારો દિલ્હી આવી પહોંચ્યા હતા, તેઓની સખ્યા
વધુ નહોતી ધામે ધામે મિસ્તના પાસેથી સિપાહીઓએ તેમા ભગતી કરી
આ તરફ દિલ્હીના મુસલમાનોએ તેઓનું ટોળું પુષ્ટ કર્યું તથાત્યા જે સિપા-
હીઓ હતા, તેઓએ પણ ધામે ધામે તેઓને મદદ કરવાની તૈયારી
કરી પરંતુ દિલ્હીની બધી વગર આ ભગત મિસાહીઓને મદદ
કરવા તૈયાર થઈ નહોતી જેઓ ખરી મતેનતની કમાણી ખાતા
હતા, મજૂરી કરી માનમાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા, તેઓ
આ ઉચલપાચલમા જોડાયા નહોતા સાતિમા ખરેલ પહોંચતા
અમને નુમ્શાન થશે, તે વાત તેઓ બગબગ બોલતા હતા સાતિથી
કોઇપણ રીતે પોતાનું ગુજરાન ચાલે એટલાથી જ તેઓ મુખ
મેળવના કોઇપણ ઉચલપાચલથી તેઓના એ સુખમા હરકત જાણ
એવું મુશ્કેલી નહોતી દિલ્હીના ધણાખગ મજૂરો આ સાતિનો
તરફેણમા હતા તેઓએ બળવાનો પલ લઈ પોતાનું અનિષ્ટ ઘોડે
લીધું નહોતું^૧ પરંતુ દિલ્હીની ચારે બાજુએ એક જાનના લોકો
વસતા, તેઓ ગુજરના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા તેઓમાના મોઢ કોઢ
ખેતી કરતા, પરંતુ તેનો ધણો ભાગ ગાય, બેસ કે વેટા, બકરાના
ટોળા લઈ આમતેમ રખડતો અને બ્યારે સગવડ મળતી ત્યારે
ચોરા કે લૂંટકાટ દી ગુજરાન ચલાવતો મુખ્યત્વે કરીને આ

(૫૪૪)

જાતના લોકો દિંડીના ડિસ્કોએવા મુમલમાનો તથા સિપાહીઓ સાથે બળ્યા હતા.

કોઈ કોઈ કહે છે કે, મિર્જાના સિપાહીઓ દિંડી આવ્યા તે વખતે અર્થાત્ ૧૧ મી મેની સવારમાં ફિરુઝોનું એક ટોળું તીર્થ કંવા જવાના હદગચી દિંડીથી અમુરી જતું હતું તે ટોળું પૂવ ઓળંગી પેતે પાર જઈ પહોંચ્યું, એ દરમ્યાન ૧૮મી ઘોડેરવાર પંટથુના મિપાહીઓ પરનવેગે ત્યા આવી પહોંચ્યા પેલા મિપાહીઓએ તે ટોળાને પૂછ્યું કે તમે ક્યા જાઓ છો? ફિરુઝોએ એ મૈનકોન જવામ આપ્યો કે “ અમે તીર્થયાત્રી છીએ, પૂવપક્ષત્ર હુંદાર જતા હૈછીએ છીએ ” એ જવામ સાંભળી ઘોડેરવારોએ તેને દિંડી પાછા ફરવાનું જણાવ્યું અને તમ નહિ દરવામા આવે તો માગ મારવાની ધમકી આપી આવી તીર્થયાત્રાળુઓ કંઈ પણ ન બોલતા દિંડી પાછા ફર્યા તે ટોળાએ ઘોડેરવારોને પૂવ પર એક જોડાનું ખૂન કરી દિંડી દરવાજા વાટે શહેરમાં પેસતા જોયા તમ જ શહેરના કોટનાજે આ સમાચાર કમિશનર ફેઝલ માહેમને મોકલ્યા ૧

મિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા કે તમ દિંડીની અવગત કેનવાઈ જઈ શહેરમાં ત્રાસનું સામ્રાજ્ય ફેલાઈ ગયું, બધા કોલાહલથી ચારે દિશા કપા લાગી, ચાનિપ્રિય પ્રજાજનો બધા પામી કુપાઈ જવા લાગ્યા બજારમાની મધી દુકાનો બધા થઈ ગઈ જેઓ પ્રતિજ્ઞા ફિરંગીઓના નિનાશના સ્વપ્ના જોતા હતા, બહોર સિપાહીઓ સાથે જોગાઈ બધા કાર સાધવામાં પોતાનો ઉદ્યમ, દસાહ અને અગ્રેએ પન્નો દેવ બતાવી આપવા માગતા હતા, અને પ્રતિજ્ઞાએ

(૫૮૫)

બળવાન વામના પૂર્ણ દગ્ગલાની તક ખોળતા હતા તેઓ આનંદપૂર્વક બધા દગ્ગ અવાજને દગ્ગતા સિપાહીઓ સાથે બળ્યા ૧૦મીની ગતે મધ્યાહ્ન વખતે મિત્રતા જે બધા કર પૂરેજી મચી હતી, તેની નગરિતિ ૧૧મી મેની સવારમાં મોગન નાદનગાહની વહાલી ફિલ્ડીનગરીમાં યમ યમ. અમે અગાઉમાં જણાવ્યું છે કે સિપાહીઓની દરકેણી એટલી બધા હશે પહોંચી હતી કે તેઓને કે તપણુ નાનું બા. ન્યુ ના નું તેઓની ખુદી નાગ પામી હતી વિવક, દયા અને એક વિચાર ગયા હતા. કોમળ વૃત્તિ અંગવાન થઈ ગઈ હતી તેને બે ને તઓના હૃદય પાપાણુ નેના થઈ ગયા હતા તેઓએ અમેજનેનો નાગ દગ્ગતાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરના તેઓને જ તપણુ દગ્ગતા દૂરથી નહોતો તેઓએ ઉભતની પેઠે અમેજનેનું દોહી રેડી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી હતી જ્યારે કોમળપણુ પ્રમળ હૃદયની નાગ દગ્ગતા દગ્ગતા માટે હૃદય થનગની ઉઠે સનાનન ધર્મ અને સનાનન ગાનિગન ગવાજનેનું માન જળનવા હૃદયમાં અપનિસીમ નાહમ અને ગમિતો સમાર થાય, ત્યારે આમળ પાછળનો રિયાર થનો નથી ભવિષ્યમાં શુ થશે, તે બાગત દગ્ગતા રિયાર થતો નથી કેવળ અડચણો નાગ દગ્ગતાનું જ સૂઝે છે. છેવટે જ્યારે એ આમદને લીધે હિન્દી રિદ્દ હથિયારો ચલાવાય, ત્યારે પ્રમળ વેરવૃત્તિને યાન પા'ના સિવાય બીજા કોઈપણ જાનની પ્રવૃત્તિ સૂઝતી નથી હરિશ તરીકે પડી બધને પોતાના જાતના, પોતાના દેશના કે પોતાના ધર્મના માણસો હોય, તો પણ તે પ્રમળ સત્તુ જણાય છે. સમમના પરિવર્તનથી ઉંડાગમેલા સિપાહીઓની પણ આવી જ દગ્ગતા થઈ હતી, તેઓ આવા તીવ્ર આમદને વશ થઈ વેગવૃત્તિને સાત પાડવા તત્પર થયા હતા.

દં. ૨૪. ૩૫

(૫૪૬)

આ વખતે દિલ્હીમાં ૩૮મી, ૫૪મી અને ૭૪મી પવટણો હતી. એ ત્રણે પવટણોમાં થઇ ૩૫૦૦ મિપાહીઓ હતા એ સિવાય એક જોયદાગ દુકાની હતી એ દુકાનીમાં ૧૬૦ સિપાહીઓ હતા અને આપત જોગ ઓફિસરો હતા.

મિગતના બડખોર સિપાહીઓ સરેન્ગપૂર પેલી જે અંગ્રિને સાથે મળ્યા તેને માગી નાખવા લાગ્યા, તેઓના મદદના સળગારી મૂકવા લાગ્યા એમ કહ્યું કરતા તેઓ કલકત્તા દરવાજા તરફ જવા લાગ્યા. ટાણુ કે તેઓને બાંધી મળી હતી કે એ દરમિયાન તરફ કમિનનર ફોર્સ અને ડગલ મ વગેરે મોટા જોગ અમલદારોનો ભેટ થશે જ્યારે તેઓ 'દીન દીન'ના પોષાગ માટે કલકત્તા દરવાજા તરફ જતા હતા ત્યારે એ બચક આગથી ઉરકેગલ થયા મુસલમાનો તેમની નાગે બળ્યા. ૧૮ખોર મિપાહીઓ જાણના હતા કે દિલ્હીમાં અમાગ મારેશી બહુઓ મિપાહીઓનું કામ કરે છે તેઓ કદી પણ પોતાના ધર્મનું નકલ કરવામાં લાગીનતા બતાવશે નહિ, પોતાના ધર્મનું કનન કરનાર ગુરુગીઓનો નાન કરવા માટે અમને મદદ આપવાનું ચૂકે નહીં તેઓ જે તન્વાન વાગ્યું કરી રીતન પળવા નીમાએકા છે, જે મદુકના બગવડે પોતાને બંધી બાગતમાં મુરશિન ગળે છે, તે તન્વાન તથા તે બહુ કદીપણ અમારી વિરુદ્ધ વપગશે નહિ આથી તેઓ પોતાને અમહાય માનતા નહોતા કંપાને વિરુદ્ધ બંડ પકાચુ હતુ, છતાં તેમને ડગ નહોતો તેઓ નિર્ભયપણે દિલ્હીમાં પેલી ફિરગીઓનું કોહી રેવા મડી પડ્યા હતા.

એ વખતે ૩૮મી પવટણના કેટલાક સિપાહીઓ ગજમહેલનું ગફચુ કરના હતા જ્યારે મિગતના બડખોર, સિપાહીઓ ગજમહેલની

એક બાળુએ આવી પહોંચ્યા ત્યારે કપ્તાન ડગલાસ અને ઇમિશનર
 ફ્રેઝર બીજી બાળુએ બેઠા બેઠા રક્ષક સિપાહીઓને પોતાના પદ્મ
 ગાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા પરંતુ તેઓનો એ પ્રયત્ન સફળ થયો
 નહિ મિશનના મહાબાં વોડેરવારો આવી પહોંચ્યા કે તમ્મત મહેલનું
 નક્કી કરનાર નિપાહીઓ ઇમિશનર અથવા કપ્તાન ડગલાસના
 વચનોપર ધ્યાન ન આપતા તેઓના તન્દ્ર સહાનુભૂતિ દર્શાવવા લા વા
 થમબ્રહ્મ થવાના મહેલવી ફિઝીના નિપાહીઓ પશુ અનિયમ સમ્રાજ
 રણા તના નગરે તેઓએ મિશનના નિપાહીઓના ધર્મના નક્ષત્ર
 માટે હિંદુવાદે ચલાવના નવા, ત્યારે તેઓ પશુ દલ્લાપૂર્વક મન
 થવાના દગી પડ્યા નતારાગાઓની યાજ્ઞ નાળુવ દેવાના આવી
 નતારાગાઓ મુઝારા લાગ્યા તેઓની રાજીન, અને આજા અર્ધ
 જણવા લાગી બાળુ નિપાહીઓ બીજા કોઈ આગળ માથુ ન
 નમાવતા, કાળના પકમ । પાળતા પોતાના પોતે જ માલિક દર્શ ગયે,
 પોતપોતાની દેશ મુજબ દામ દેવા વાળ્યા ઇમિશનર અને કપ્તાન
 નિરપાય મની ગયા તેઓની નત્તા, માલિકી અને ઉપગ્રિપણ અતર્ધાન
 થઈ ગયું હતું એક લાજુ પહેલા જેઓ તેમને બેઠે વિનય અને
 સોજન્ય સાથે મલામ ભગતા હતા, હુકમ પાળવાને સદા તત્પર ગ્રહેતા
 હતા, અત્યારે તેઓ જ તેમના પર મત્તા ચલાવવા તૈયાર થયા આ
 ઓચિતા કેન્દ્રાન્વી ઇમિશનર અને કપ્તાન વિગમ્ય પાગ્યા વિરમયની
 સાથે તેમને બીક પશુ લાગી તેઓ દગ્ગળે પોતાની જિંદગી બચા
 નિહાળવા લાગ્યા બ્યારે બડખોર ઘોડેસ્વારો તેમની પાસે આવી
 પહોંચ્યા ત્યારે ઇમિશનર ફ્રેઝર અને કપ્તાન ડગલાસ અને બગીચા
 એકી હલનો કરનારને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા તૈયાર થયા આમા

(૫૪૮)

જણાવ્યું છે તેમ શહેરના કોટવાળે આવી બંડખોર સિપાહીઓની વાતથી દમિયનને આપી હતી બાનમી મળતા જ કમીશનર ગોળી ભરેલી બહુ લઈ બગીચા બેઠા બે ઘાડેચારે તેમની પાછળ તેમના રક્ષણ માટે ચાલ્યા કરનાર હંગામો પશુ એ બગીચા બેઠા લાંબી હતી બંડખોર પ્રોટેન્ચારોએ પેલા બે ઘોડે-સ્વારોને જોઈ પૂછ્યું, “ તમે શિ-ગીઓને માટ કે તમારા ધર્મના રક્ષણ માટે તૈયાર છો ? ” આ સવાલ સાંભળતાજ પેલા બે રક્ષકો “ દીન દીન ” ના પોકાર કરી “ હા ” ફોર અન હંગામો સાહેબે થયે દબાડે મુમલમાનોની રાજધાનીમાં આ મુમલમાની લાઈશનો સબ સામંત્યો તેઓ ગાડીપથી કુદી પડ્યા અને પોલીસ ઝેશન તરફ જતા લાગ્યા બંડખોર સિપાહીઓ તેમની સામા આંખ્યા ફોર સાહેબે એક સિપાહી પર ગોળી છોડી તેની બાજુ ગાળીયા એક ઘોડેચારોનો વોડો ધાચક થયો પરંતુ એથી બંડખોરોનું જોર નરમ થયું નહિ લોકો એકત્ર થતા લાગ્યા બંડખોર સિપાહીઓ ટોળા-બધ વન સાહેબ પર ધસવા લાયા ફોર માહેમ જોયું કે હવે પલાયન કર્યા સિવાય છૂટકો નથી તે પાછા ગાડીપર ચઢ્યા, અને લાહોર દરવાજા તરફ ચાલ્યા થતા ૧ આ તરફ કરનાર હંગામો

૧ કોઈ કોઈ જણાવે છે કે, દમિયનને ગાડી પ થી કુદી પડી લાહોર દરવાજા પાસે મઈ સુમેદાને દરરાબના બારણા બધ દેવાનું થયું. સુમેદારે દમિયનને હુમ્મ માંથી દમિયનર અને કરનાર બનેએ બંડખોર સિપાહીઓને મદદ કરવા માટે સુમેદાને ઠપકો આપ્યો, સુમેદાર જરા ગુસ્સે થયો પરંતુ ગુમનાના આવેશમાં તેણે અંગ્રેજોનું કંઈ અનિષ્ટ કર્યું નહિ, ઉલટું તેણે અને સાહેબોને નામી

(૫૪૬)

અહેબતી ખાત્રમા કુળી પયો ? કચેચી કુન્કો મારસાથી મહુ લાખ્યુ-
તે ખાત્રમા પયો તેથી બાળો મિપાડીઓના જોળીમારમાથી બચ્ચો;
પગતુ પડવાથી જે આરાન થયો તેથી તની ચક્ષનચન કરવાની
શક્તિ નાચ પાડી મહેનના કેટલાક ચપગશીઓએ તેને આડી રિથ-
તિના કપડ ખેચી લીચો એક જણે તેને પીક પડ ચઢાડી તેના ધરમા
લાડી ગણ્યો કમિગનર ફેઝ અને દિગીનો કનેકટર હુચિસન પણ
(એપણ નનાયો હતો) અહિ હતા ?

જવની મનાહ આપી Mithan, Indian, Impit - Vol II
P 159

૨ અગાઉ જણાવ્યું છે કે, દિગીનો ગજમહેલ એક મજમૂન
દિગા તરીકે પ્રખ્યાત હતો શાકરહાએ એ ગજમહેલને ગિરલા
તરીકે મવાવ્યો હતો તેથી તે દિગાના નામથી ઓળખતો હતો.
દિગાની દિરાલ ૮૦ થી ૫૦ ફૂટ ઊંચી હતી, ખાત્ર વિગાળ અને
ઉડી હતી પ્રખ્યાત ફેચ મુસાફર બર્નિયરે લખ્યું છે કે, દિગાની
ખાત્ર જળથી તથા માલ્લાથી ભર્યો હતો હેન્ટ એ ખાત્ર સુકાઈ
ગયો હતો Travels of a Hindu Vol II P 288

૩ આ મ મધમા મહુ મનભેદ છે દિગીના પાદચાહ અને
એમન એમ નામના એક માણસ પડ (આ માણસ ફેઝના પુત્રી
તરીકે પદારથો હતો) ઇ મ ૧૮૬૨મા મુદ્દમો ચાલ્યો મુદ્દમા
વખતે જે સાક્ષીઓની જુમાની લેવામા આવી, તેમાના એકે કહ્યું કે
હુચિમન સાહેબ કપાન ડગલામ સાથે આવ્યા હતા એક બીજાએ
જણાવ્યું કે તેઓ ફેઝર સાહેબ સાથે આવ્યા હતા ત્રીજા સાક્ષીએ
જણાવ્યું હતું કે, કમાન ડગલાસની વાચા પુલી ત્યારે તેણે હુચિમન

જડખેર સિપાહીઓ ધીમે ધીમે કપ્તાન ડગલાસના મકાન તરફ આવવા લાગ્યા, એ વખતે એક પાઈગી અને કેટલીક મડમો કપ્તાનના ઘરમા હતી. પાઈરી કેનાહલ સામગી નીચે આવ્યો, આવી એયુ તો જણાયુ કે કપ્તાન અને હુચિન્સન બંને નીચે પડ્યા છે. તેણે કેટલાક રક્ષકોની મદદથી તેઓને ઉપર ચડાવ્યા. કમિશનર સાહેબ નીચે મીડી પાસે ઉભા ઉભા ઉશ્કેગએલા લોકોને શાત શાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તે હાથમા તગવા લઈ સીડીના પ્રથમિઆગ ઉભા હતા, એ વખતે એક માણસે તેનાપર ડટકો લગાવ્યો એક લાણુમા એક બીજા માણસની તગવા તેઓ માહેમના દેહ પર રી વળી કમિશનર ફેઝનુ રામ સીડી નીચે પડ્યા પડ્યુ.

કમિશનરનુ ખૂન કર્યા પછી લોકો ઉપર ગયા ડગલાસ, હુચિન્સન વગેરે અગ્રેને અને કેટલીક મડમો ઉપરના માળ પર હતી. પ્રથમ સીડી ઉપર બારણુ બંધ કરી જડખેરને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો, પરંતુ લોકોના પ્રચડ વેગ આગળ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો એક લાણુમા બાંધુ પૂર થઈ ગયુ એક પલકમા બંધાના મુઠા લોકોમા તરબોળ થઈ પડ્યા

લોકોના પ્રવાહથી દિંડોના સઆક્રનો મહેલ આ રીતે ગેઝરો બન્યો આ ખૂનગેજમા દિંડોના વૃદ્ધ પાંચાહને સડેલરાના પ્રયત્ન થયો હતો યોડા દિરમ સુધી ધણા માણુમા એકુ ધાગતા હતા કે, હુમત લોકો મડમોને ધનની બડાદુરશાહ પામે લઈ ગયા હતા, અને તેની સમક્ષ અથવા તેની સમર્પિતપૂર્વક તેઓના ખૂન કરવામા સાહેબને પોતાને ધરમા લઈ આવવાની પોતાના ચપ્પગશીઓને આજ્ઞા આપી હતી — Kaye, Sepoy War Vol. II p 78, note.

(૫૫૨)

આવ્યા હતા આ બનાવે દેહનાથી ગમાઈ જુડી જુડી જાનની
 વિચિત્ર વાતો ક્રેપન કરી હતી પરંતુ છેવટે એ બનાવ ખોટો હતો
 હતો. વૃદ્ધ પાદશાહની મજૂરીથી મડમેનો નાગ દગ્ગામા આવ્યો
 હતો, તેની સાબીતિ મળી નથી કુલ્લુ દિલ્હીના પાદશાહે આ
 મુરકેલીમા અગ્રેજોનો પક્ષ લીધો હતો એની ઘણી મામિતીઓ
 મળી આવે છે કમાન ડગ્ગામે મૃત્યુ પડેના પોતાના ધગ્ગાની મડમેને
 પાદશાહની બેગમ પામે મોકલાવવા માટે પાદશાહ પાસે એક પાલખી
 માગી હતી પાદશાહે કપ્તાનતી માગણી કબૂલ કરી હતી પરંતુ
 પાનખી પહોચાડવામા જરા વાર લાગી, તે દરમ્યાન તેઓના ખૂન
 થયા^૧ બડખોર સિપાહીઓ દિલ્હીના પાદશાહને નામે બહુ કાર્ય
 કરતા હતા, એ ખરી વાત છે, પરંતુ બહાદુરશાહ તેઓનો પણ સેવા
 નૈયાગ થયો નહોતો બડખોરને ક્રિસાહના વાગ્યોથી નવાજવાની
 દગ્ગા પણ તેણે દર્શાવી નહોતી તે અગ્રેજોની પેટે મિત્રની મદદ
 આવવાની ગદ બોધ બેઠો હતો જ્યારે બન્નત સિપાહીઓના
 અક્રમણથી આખું શહેર અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું હતું, જોગ
 લોકો નાની ગયા હતા અમર છુપાઈ ગયા હતા ત્યારે દિલ્હીના
 વૃદ્ધ પાદશાહે આશામા કેલ્વિન માહેમ ઉપર એક પત્ર લખી મોકલ્યો.
 એ પત્રમા તેણે જણાવ્યું કે, ' આખું શહેર અને દિલ્હીનો દિવો
 સિપાહીઓના હાથમા છે, હું પોતે તેઓના તાગામા છું ઉરકેરાએલા
 સિપાહીઓ શહેરના દગ્ગાગા ઉગાડી ભગ્નતા લગભગ એક સો સિ-
 પાહીઓ સાથે મળી ગયા છે ફ્રેન્ચ વગેરે અગ્રેજો માયાં ગયા છે '
 આ પત્ર મળતાજ કેલ્વિન સાહેબે ૧૫ થી મેએ કલકત તાર કર્યું.

(૫૫૨)

હિંદી નહીં મગદો મૌ પહેલા કેપિન સાહેબ પાસેથી આ મગ-
વાના સમાચાર જાણ્યા? જેણે સૌ પહેલા સમાચાર મોકલી વાચ-
વ્યપ્રાપ્તના લેક્ટરનેન્ટ ગવર્નમેન્ટે સાવધાન કર્યો હતો, અને જેની મદદથી
લેક્ટરનેન્ટ પર્સન સૌ પહેલા વડી સંગ્રહાલયે એ સમાચાર જણાવવા
શક્તિમાન થયો હતો, તે માણસ સિપાહીઓને નરકેની અગ્નિનેના
ખૂન કરાવ એ દલી ન બળિત હોય ખરું !

ગજમહેલના અંગ્રેજો સિપાહીઓનો કોલાહલ માબળી વૃદ્ધ
પાદનાને મનુ રાહ પડી અગાઉ આ સ્થળે જ તેનો પર્વત વૃદ્ધ
શાહઆલમ એક મુમલમાનના હથિયાળથી અતત નિદ્રાના સૂતો
હતો એ જૂની વાત અત્યાગે બહાદુરશાહને યાદ આવી તે
પોતાના મહેલના માણસોના ટોળા નેત્ર અહુ મુઝાયો નરકેગએલા
સિપાહીઓ નાહીથી અગ્નિએલી તગવાગે ઉગાળના ઉગાળના નહોતના
લોકેને પોતાની પાળ આપનાનું કહેતા હતા તેઓના ભયદર
અવાજથી પ્રભિયગે મહેલ કપનો હતો મહેલનો ચોખ્ખો ચોરોગવા
પનટણ ૩૮ મી પાયદળ પલટણ અને મિગતના પાયદળ સૈનિકો-
થી બન્યક થઈ ગયો હતો? રહેતના મુમલમાન રહેવાલીઓ ચો
તનથી આવી તેઓની સખ્યામા વધારો કરતા હતા ગજમહેલના
બહાનના રોમા ઘોરોગવા સિપાહીઓએ પોતપોતાના વોડ બાધ્યા
હતા મિગતનું પાયદળ સૈન્ય આખી ગાનની મુમલગર્થી થાકી ગયું

૧ Martin, Indian Empire Vol II p 159

૨ મિગતના પાયદળ સિપાહીઓ દિલ્હીમાં આવે આવી પહો-
ચ્યા, તે મનાદર જણવામા અન્યુ નથી એ સમઘમા મહુ
અભેદ છે

હતું તે મૈત્ર્ય અત્યારે મોગલ સમ્રાટના મુદ્દા સમાપ્ત થયા વિશ્રામ કરા લાગ્યું મહેલમાં મર્વત હથિયાળમાં રહી જોડવાઈ ગયા. બેનત્તેનામાં અનેકાલ, મોચન ય ફર્શાઅન એકી વર્ષના વૃદ્ધ બાદશાહને વિશાળ ગમમહેલ સુલ્કિત લશ્કરી ઝાવણીના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો.

આ તન્હ દિંદીના મોન શોકોના મથકમાં—દુનિયાગજમાં બધા કાળ મુનગજ મચી ગઈ હતી આ જમયર પનાવનું અનુક્રમ પ્રકંડ વર્ણન કરનાનું કાર્ય અતિરાય મુશ્કેલ છે બપોર સુધીમાં મુખ્ય મુખ્ય અંગ્રેજો સિપાહીઓના પ્રયત્ન હવાથી મગજ પામ્યા હતા બપોરે દિંદીની એક વટવામાં આવી હતી એટલા અમનદારો આ આ તન્હો અટકાવવા તૈયાર થયા હતા, પણ તેમ કરતા માર્યા ગયા હતા અંગ્રેજોએ લખેલા હનિહામમાં આ પ્રમગ સમયે એક બનાવનો વખત આવ્યો આ-થો છે દિંદીએ કરના મેનેજર યેરેસ્ટર્સ નાકેબ પાતાની બી અને છોકરા સાથે બહાનના એક ઘરના છાપગ પગ આશ્રય લઈ રહ્યા હતા સાહેબના હાથમાં પાત્રો તન્હા અને તેની સ્ત્રીના હાથમાં એક તીક્ષ્ણ બગી હતી સાહેબે તરવાન્ની મદદથી ઘણીવાર ટપ્પા જીલી એક માણસ એમ્બલે હાજર હતો તેણે વઢું હતું કે, યેરેસ્ટર્સ સાહેબની મગમની બરડીથી એક સિપાહી માર્યો ગયો હતો પન્હુ છેવટે નેઓ મધા માર્યા ગયા એક વટવામાં આવી ૨ “દિંદી મેટ્ટ” નામના વર્તમાનપત્રનું છાપખાનું પણ એ રીતે નાશ પામ્યું. છાપખાનાના ક્રિસ્ટી કપોઝિટોને ખરે બપોરે મરી નાખવામાં આવ્યા છાપખાનાના બીજા બપર કાર્પ પાગ પાડવા

માટે લૂટી જવામા આવ્યા સિપાહીઓ અંગ્રેજો ઉપર એટલા બધા ગુસ્સે થયા હતા કે, તેઓ કોઈ પણ સ્થળે અંગ્રેજ અથવા ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનાર માણસને જોના તો દાર માયા સિવાય રહેતા નહિ. શહેરના ખ્રિસ્તીઓ પણ પૂરેપૂરો હાથ ચલાવવામા આવ્યો હતો તેઓની મિત્રન લૂટી લેવામા આવી હતી, તેઓના મકાનો સળગાવી ચૂંકામા આવ્યા હતા.^૧

બરાબર આ વખતે દિલ્હીની લશ્કરી હાવણીમાના દેશી સિપાહીઓમા રોકેટ્સનીના ચિન્નો જણાયા શહેરથી થોડે દૂર એક પહાડ છે.^૨ એ પહાડ અને જમના નદી વચ્ચેના સપાટ પ્રદેશમાં દિલ્હી વગ્ય છે. શહેરથી લગભગ બે માઇલ દૂર-પહાડની ઉત્તર બાજુએ હાવણી હતી દિલ્હીના સિપાહીઓએ અમાડ કંગો અમ તોય જણાવ્યો નહોતો,

૧ દિલ્હી એજેન્ટના મદદનાશ સમ્પાદક વેગનટ્રાઈનંગ માહિએ આ નિયમમા લખ્યું છે કે, ઘોડેચારોએ પોતાના ઘોડા બહાર ગળી મુરોપિયનોના ઘરમા પ્રવેશ કર્યો તેઓ બચતા હતા કે અમે જુદા-ફાટ કરવા આવ્યા નથી, પણ ફિંગીઓના જીવ લેવા આવ્યા છીએ. જે ઘરમા ગોરા લોકો જણાતા નહોતા, તે ઘર ચહેરના ઉરકેગએલા લોકો લૂટી લેતા હતા અરધા કલાકમા વરની નમામ મિલ્કન લુટાઇ ગઇ ઘરો સળગાવવામા આવ્યા - Waggentreiber, Narrative Kaye, Sepoy War, Vol II P ૬૨ rote

૨ અગવલી પર્વતની બે શાખા અને જમનાનદીની વચ્ચે નરી દિલ્હી અથવા શાહજહાનાબાદ વસ્યું છે આ મને શાખાનુ નામ જુલુલા પહાડ અને એજુલા પહાડ છે એજુલા પહાડની ઉત્તર બાજુએ લશ્કરી હાવણી હતી.

(૫૫૫)

કોઇપણ જાતનો ગુન્મો અથવા કર્તવ્ય બળવવામાં ઉદાસીનતા દર્શાવી
અંગ્રેજો પ્રત્યેનો ઢેપ દર્શાવ્યો નહોતો. મીર મન્દુઅલી અને
સહાયમિહ નામના દિલ્હીના બે ઓફિસરો ત્રીજી ઘોડેચાર પદ્ધતિના
૮૫ સિપાહીઓનો મુદ્દામાં ચલાવવા ભિગ્ન ગયા હતા, તેઓએ પણ
૨૫૯ જણાવ્યું હતું કે, દિલ્હીના બનાવ પહેલાં સિપાહીઓમાં કોઇપણ
જાતની રોકેરણી જણાઈ નહોતી. જે દિવસે ભિરનના સિપાહીઓએ
અંગ્રેજો પર હુમલો કર્યો, અંગ્રેજોને લોહી રેડી ભિગ્ન પલાળી દીધું,
ત્યાં સુધી દિલ્હીની જાવણીના સિપાહીઓ શાંતિથી પોતાનું કર્તવ્ય
બજાવ્યું જતા હતા કે- કો- કોઈ કહે છે કે, એ દિવસે બપોરે એક
ગાડી દિલ્હીની જાવણી પાસે આવી ડબી હતી એ ગાડી દેશી
લાકોથી ભરપૂર હતી તેઓએ લશ્કરી પોશાક પહેર્યો નહોતો, પરંતુ
તેઓ ભિગ્નના સિપાહીઓ હતા, તે પાછળથી જણાયું હતું. ગમે
તે હો, પણ એટલું તો ખરું કે ગરિબાં મુસી દિલ્હીની જાવણીમાં
કશી ગંભીર મતી નહોતી, જાવણીના સિપાહીઓની શાંતિમાં ખસેલ
પહેાચી નહોતી. પરંતુ બીજે દિવસે એ સ્થિતિ ફરી મંદ શાંતિને
બદલે વેગ વાળવાની પ્રતિધી એકએક સિપાહી અધીરો બની ગયો.

સોમવારે સવાગના દિલ્હીની ૩૮, ૫૪ અને ૭૪ મી પટલુના
બવા સિપાહીઓ તથા ગોલદાજ સૈનિકા કવાયતના મેદાન પર એકત્ર
થયા બગકપુરના જમાદાર ઈશ્વરપાડેના મુદ્દામાંની લડીકન અને

૧ Martin, Indian Empire, Vol, II P 165.

૨ દિલ્હીના પાદશાહના મુદ્દામાં વખતે કપ્તાન દિલ્લરે
ખેતાની જુમાનીમાં આ વાન જણાવી હતી Kaye, Sepoy War.
-Vol. II P 43, note

(૫૫૬)

તેને કંગામ આવેલી ફાસીની મળતો હુકમ એ એકત્ર સૈન્ય સમક્ષ વાચી સભળાવવામા આવ્યો. મત્તાવાળાઓએ આ મનાવ જણાવવા માટે દિલ્હીના બધા લશ્કરને કંગામતના મેદાન પર એકત્ર કર્યું હતું. જ્યારે આ હકીકત લશ્કર સમક્ષ ગજૂ કરવામા આવી, ત્યારે લશ્કરી સિપાહીઓએ તેનું અનુમોદન કર્યું નહિ જમાદાનને કરવામા આવેલી સગ સાબળી તેઓ ગુસ્સે થઈ ગયા સાધાગણ ગુન્મા સિવાય આ વખતે બીજા કંઈ જણાતુ નહોતુ સિપાહીઓ કરામતના મેદાન પરથી પોતપોતાને વેગ ગયા અગ્રેજ ઓરિમરે એકત્ર થઈ નિશ્ચિતપણે પાસેના મથળે મગાનનો નાગનો લેવા બેઠા ત્યાંમાન તેઓ પોતપોતાને રથળે ગયા, નહાઈ ધોઈ મરોજના દામ પર નેડાયા હળુ સુધી તેઓને સગ પડ્યો નહોતો કે આગે જ અનાનુ યવતની કેલ્લી પડીઓ ગણાય કે, હમણા જ અમારે અમારી બતલીલા મરેલી લરી પડશે પરંતુ હમેક લાગ્યાને નુમારે તેઓના માનસિક બાવમા ફેરાર થયો એ વખતે તેઓએ સાબળી કે ત્રીજી પેરેમાગ પડ્યું ભિગથી દિ ની અરી પહોચી હે નોમર્યાકેએ બેમાકમા બરી પોત-પોતાના ઓકિસરોને આ મમાચાગ આપ્યા ઓરિમરે તમ જ તૈયાર થઈ પોતાનું કર્તવ્ય ગળવવા તૈયાર થયા પંતુ હળુ તેઓને એરી ખાત્રી હતી કે એ સિપાહીઓ મગા મખાતાના કેદીઓને જ મુક્ત કરશે તે સિવાય બીજા કંઈ કરવાને ચક્રિતમાન થશે નહિ બે ભિગતના સિપાહીઓ મરેખ મડ દેવાવવા તરફ થયા હોય તો ત્યાંનુ મોર લશ્કર તેઓ પર જગમ હતી કરવાનુ તેવી દિલ્હીમા કદાચ ભિગતના સિપાહીઓ આપ્યા હોય તો તેની સખા બહુ થોડી હોતી નેમ્રએ ઓરિમરે આવા મિયાગથી મનને સમજવતા હતા.

(૫૫૭)

પરંતુ જોનજોતાના તેઓને પોતાના નિયામ મદદના પડ્યા તેઓ ઉન્નત સૈનિકોના દાડણુ મારાથી મરી ખૂટવા લાગ્યા,

ક્રિગેડિયઃ ગ્રેગમ દિવડીનાં બધા હરકોનો કુખી હતો તેણે સિપાહીઓને ક્વાયનના મેદાન પર લાગી બંધોડોને નિખેરી નાખવાની તૈયારી કરવાનું જણાવ્યું. સિપાહીઓને સંદેશને ૧૧૮ ૨ મહેરાનુ મહેરામા આ યુ મૈતિમે ક્રિગેડિયના વચનો પ્રમાણે કામ કરવા તૈયાર થયા તરત જ પદમી પદ્યુના સિપાહીઓને દિવડી લગ્ન જવા માટે બાહારનામા આવ્યા તેઓનો મનાપતિ કર્તાલ રિપ્ને તેઓને હુ લાખોરોને દાખી દવા માટે જોમળને તેમ જલદી કંમીર દગવાળ નર દારી ગયો બંધોડો એ દવાળ નર આગળ વધતા હતા સેનાપતિએ પોતાના મિપાહીઓને બંદુક બનાવના મના કરી, તે કેવળ સમીનના બાવડે જ નહીં બંધોડોને નિખેરી નાખવા માગતો હતો. જ્યારે આ પદ્યુના સિપાહીઓ નેડું તર જતા હતા, ત્યારે તેના મ્હેા પંચી કોલ તેઓને નિધામરાતી માની શકે નહિ એક જીવાન બોદિસર અને એક મંમે કહ્યું હતું કે, આ સિપાહીઓની વધાદાની પર અમને તે વખતે જનાપણ અવિશ્વાસ પેદા થયો નહોતો એ સિપાહીઓ જ્યારે શાનિપૂર્ક અને પ્રમજ અહોગથી આગળ વધ્યા, ત્યારે અમે એવું માની આનંદ પામ્યા કે, આ સાહસિક પલટણુ અમાગ રણુ માટે લડાઈ કરવા તૈયાર થઈ છે. પદ મી પદ્યુ કારમી કરવાળ આગળ હુડડોડો સિપાહીઓને જોયા હુલ્લખોરો તીવ વેગથી અને ત્રિપુત દત્તાહથી આગળ વધતા હતા તેઓની પાછળ અસખ્ય પાયદળ લગ્નર હતુ, તેઓનો લાલ પોતાક રસ્તાની ધૂગથી મેલો જણાતો હતો. સૂર્યના કિરણો તેમની

અગીનો ૫૨ પડી અલૌકિક દૃશ્ય દેશાવના હતા હુલ્લડખોરોની સંખ્યા કેટલી હતી, તે સત્તાવાળાઓએ જણાવી નથી બહારના લોકોમાના કોઇ કોઇએ તેઓની સંખ્યા વીસથી તે દેહસે મુધાની જણાવી છે ગમે તેમ હો પણ એટલું તો ખરૂં કે તેઓના ટોળામા દિલ્હીના ઉન્નત નાગનિકોની સંખ્યા ચોટા પ્રમાણમા હતી એ નિમિત્ત વાત છે. હુલ્લડખોરો જાવણી નરક વધતા હતા, એ વખતે ૫૪ મી પલટણુ તેઓ માંમે આની ઉભી તેઓ આ પલટણુને જોતા હતા નિર્નયતાથી આગળ વધવા લાગ્યા આગળ વધ્યા છતાં તેઓ પલટણુના કોઇ પણ સિપાહી સાથે વાદનિગાદના કિનારાં નાંધે તેઓને કંઇ મિપાહાલા નાથે ૧૨ નહોતુ, વેગ નો ઓડસરો સાથે હતુ ૫૪ મી પલટણુના સિપાહીઓએ બહુકો ભની નહતી, તેવી હુલ્લડખોરો ૧૨ ગોળી ચલાવના વાર લાગી જ્યારે તેઓને બહુકો ભગનાને હુકમ આપવાના આવ્યો, ત્યારે એ હુકમ પાળનામા આવ્યા ખરો, પણ તેઓએ દેકેલી ગોળીઓએ સામા પક્ષના એક પણ માણુમન વાયવ કથો નહિ આ તરફ સામા પક્ષના ઘોડાગરોએ જવાટામધ આવી ઓરિમગેને કાપી નાખ્યા કર્નલ રિપ્લેનુ ઘરીંગ અભાવાનથી વિધાઇ ગયુ ૧ બીજા ચા. અગ્રેજ ઓફિસરો પણ એજ રીતે માર્યા ગયા.

૧ એવુ કહેવાય છે કે, કર્નલ રિપ્લેએ પોત કમૂન કર્યુ હતું કે મારી પોતાની પલટણુની સગીનો વડે હુ રિંધાર્ન ગયા હતા આી સ્થિતિમા જાવણીમા લાવવામા આવ્યો હતો ધાયલ કર્નલે તે ડોળીમા તાપી દિલ્હીથી બીજે સ્થળે મોકલી દેવાની તૈયારી વધ હતી પણ ડોળી ક્રપાડનારા તેને બીજે સ્થળે લઈ જવા તૈયાર ન થયા તેઓ મન બડથી ટરી જઇ પોતાને ઘેર નાસી ગયા પરંતુ નાગી જતી વેળા

(૫૫૬)

જ્યારે ૫૪ થી ૫૯૮૭ દર્નલ રિપ્લેની સરદારી નીચે શહેર તરફ રવાના થઈ ત્યારે એ તોપો લઈ જવાની તૈયારી થતી હતી. છાવણીમાં એ ટુકડીઓ બાકી રહી હતી તોપો સંજ્ઞ થઈ એટલે મેજર પેટર્ન તોપો અને બાકી ગ્રેડી એ ટુકડીઓ સાથે કાશ્મીર ફગાવ તરફ ગવાના થયો જોવાદાજ સિપાહીઓ તે કે એ વખતે સત્તાનાજાઓનો હુકમ ખુલ્લી રીતે ના મળે તેવા તૈયાર નહોતા '૭૧' નેઓ મનમાં પોતાના જનઆદરો સાથે લગાઈ કચાને નાગજ હતા નેઓ ૫૪ થી ૫૯ સિપાહીઓની આફક બંડ-જો । તરફ સલાતુજીની ગખના હતા આ વખતે મના સિપાહીઓ બ ખોરો તરફ લાગતી ધગવના હતા મડખોરો પોતાના સનાતન ધર્મનું મનસુ મના તરફ થયા હતા તો ૫૪ નેના તરફ રેષ ખુલ્લિ કેમ ગયા, એનો પ્રશ્ન દરેકના મનમાં ઉત્તો હતો મેજર પેટર્ન તોપો અને એ ટુકડીઓ સાથે એકમ કાશ્મીર ફગાવ પામે આવી પહોંચ્યો તે આવી પહોંચે ત્યાગપહલા બંડખોરો શહેરમાં વિખરાઈ ગયા હતા. પેટર્ન સાહજ નિર્દિષ્ટ થયે આવી પહોંચ્યા પછી બંડખોરોનો તો પતો જ ન મળે તેની સમજ સામા પક્ષના પ્રચડ હુમલાના ચિન્નો જણાતા લાગ્યા તેના સાથીઓના શરીરો આમ-તેમ પડ્યા હતા થોડા વખત પહેલા જેની સાથે નાના પ્રકારનો આનંદ ભોગવ્યો હતો, હામરફરી કાઢી હતી, તેઓના શરીરમાથી

તેઓએ રિપ્લેને અમત સિપાહીઓના હાથમાં સોંપ્યો નહિ નેઓએ છાવણીના એક ભાગમાં તેને છુપાવી રાખ્યો. થોડા રોજ ૫૪-એક બંડખોર સિપાહીએ તેને જોયો અને મારી નાખ્યો. Martin, Indian Empire, Vol. II. P. 160.

(૫૬૦)

આશરે લોહીની ઝેરો ફૂટતી હતી પેટર્સન માહેમ એક ક્ષણમાં આવી ઘટના બનેલી જોઈ બહુ જ ત્રિગીર થયા પગે અત્યાગે દિવંગીરી પ્રગટ કરવાનો સમય નહોતો કારમી દરરાખના મધ્ય-ભાગમાં એક ઘર જે અંગ્રેજો તેને “મેનન ગાર્ડ”ના નામથી ઓળખતા હતા દરમિયાન વૈદ્યેય નામનો એક સૈનિક ૩૮ મી ૫૬-જુના કેટલાક સિપાહીઓ સાથે અહીં રહેતો હતા કંપાને પોતાના નામાના સૈનિકોને હુલ્લખોગે પર ગોળીઓ ચલાવવાનો હુકમ આપ્યો હતો પગે તેના હુકમ માનવામાં આવ્યો નહોતો કર્નલ પેટર્સન પેતા રાખે અહીં લાગ્યા તેના સાથે જે તોપો અને જા હુલ્લખો હતા, તે પછી અહીં આવી પહોંચી બધું લશ્કર અહીં ગોઠવાઈ મંદિરોના હુમલાની ગણ જોતુ હુલ્લ શરૂમાં શુ બને છે, તે અંગ્રેજ મેનાપતિ બનતો નહોતો આ વખતે પછી મેનાપતિઓ મિગનવી મદદ આવી પહોંચવાની ગણ જોતા હતા મિગનવા જે ગોઠ લશ્કર છે તે દ્વારા અન્યો સુધીમાં શહેરની લગોલગ આવી પહોંચ્યું હશે, અંગ્રેજ મેનાપતિઓ હવે પગે એ વાતનો વિચાર કરતા હતા

મેનન પેટર્સન ત્યારે ૫૪ મી પટલજીની બે હુલ્લખો અને તોપો લઈ મેનનગાર્ડ આગળ આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેણે કંપાન વૈદ્યેસને ૭૪મી પટલજીના પાયદળ સિપાહીઓ અને ખીજી બે તોપો લાવવા માટે હાજરીમાં ગોઠવ્યો આ રથને જણાવતું બોલ્યું કે, ૫૪મી પટલજી હાજરીમાંથી રવાના થઈ જોઈએ ૭૪મી પટલજી ગોલદાજ સૈન્યમાં દવાયતમાં મેદાનમાં હાજર થઈ. અહીં ગોલદાજ સૈન્યનો અધિક કંપાન હિંમિશ્વર કેટલીક તોપો અને સિપાહીઓ સાથે

નહેતો હતો. મેજર એબટ જરૂરી પદ્ધતિનો અધ્યક્ષ હતો તેણે અગિયાર વાગ્યાને શુભારે સાબરમતી કે પડમી પદ્ધતિના ઓફિસરો માર્યા ગયા છે મેજર એબટ આ સમાચાર માળણી જે કાર્ય કર્યું, તે બાબત તેણે આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે કે, “ હું તરત જ વાહનમાં થઈ મારા સિપાહીઓના મકાનો આગળ ગયો ત્યાં ગયા બાદ મેં જેઓને જોયા, તેઓને કહ્યું કે હવે બધાએ વફાદારી બતાવી આપવાનો સમય આ થો છે હું કારમીર દરવાજા તરફ જવાને તૈયાર થયો છું મારી એવી કચ્છા છે કે જે સિપાહીઓ વફાદાર હોવા માંગતા હોય તેઓએ જ મારી સાથે આવવું આવડ્યું ત્યાં બધા સિપાહીઓ મારી આગળ આવી હતા, મેં તેઓને બંદુકો ભરવાના હુકમ આપ્યો, તેઓએ એક લાલ્લામાં એ હુકમ બજાવ્યો, અને બહાદુરીપૂર્વક મારી સાથે ચાલવા લાગ્યા અમે કારમીર દરવાજા પાસે હરકત મેં રનાના ઢેંકાણે (મેજનગાર્ડ આગળ) આવી પહોંચ્યા, અને મિનિસોટા સિપાહીઓનો હુકમ આટકાવવા તૈયાર થઈ હતા પરંતુ ત્રણ વાગ્યા સુધીમાં શત્રુઓની મુલાકાત ન થઈ શત્રુઓ સહેરમાં શુ કરે છે, ન પણ અમારા ભણવામાં આવ્યું નહિ ”

દિવસ આશમવા આવ્યો પશ્ચિમ દિશામાંના સૂર્યના પ્રકાશ કિરણો અંગ્રેજોના હરકતના સન્નિવેશગ્રસ્ત મેજનગાર્ડ પર પડવા લાગ્યા પરંતુ હજી સુધી સહેરમાં શુ બને છે, તેની બાતમી અંગ્રેજોને મળી નહોતી. એકાદ બે નહાસેડું મુરોપિઅન છત્ર જવાની બીંદે આદ આવી ચડતા હતા, પણ તેઓની પાસેથી કંઈ બાતમી મળતી નહોતી

1 Martin, Indian Empire, Vol. P. 161.

તેઓ બહોરોના હાથમાંથી કેસી સીતે નાસી આવ્યા, તેની વિભતો બહોરથી ધ્રુજતા ધ્રુજતા જણાવતા હતા. આ વખતે ૩૮ મી અને ૫૪ મી પટ્ટણના કેટલા સિપાહીઓ મિરતના સિપાહીઓના પક્ષમાં હતા, તે જણાયું નથી પણ દિલ્હીના બધા દેશી સિપાહીઓ બહોરો માથે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા હતા, એમાં કરો સઠ રજો નહોતો. આજ સૂર્યાસ્ત સુધી તેઓમાના ઘણા ખરા અંગ્રેજ સત્તાવાળાના પક્ષમાં હતા, સત્તાવાળાના હુકમનું અપમાન કરવા હજી તેઓ તૈયાર નહોતા. પરંતુ કેટલાક પોતાના ધર્મના નાદની સહાયી બહુ ઉત્કે-રાઈ ગયા હતા. મેદનગાર્ડમાં જે દેશી સિપાહીઓ હતા તેના પર પણ અંગ્રેજ સેનાપતિઓને વાગવા સઠ ઉપજતો હતો તેઓ કદાચ ઉત્કેગાર્ડ જઈ અમારા પર ગોળીઓ છોડશે, એવી બીકમાં ને બીકમાં અંગ્રેજ એલિસરો એ રથને વખત માળતા હતા. પ્રતિક્ષણે તેઓની શકાનો વેગ વધતો જતો હતો એ સમયે અકસ્માત સહેત તરફ ધૂમાડો અને આગના બડકા દાંટગોચર થવા લાગ્યા ત્યાગબાદ થોડીજ પણ દરમ્યાન તોપોના ભયકર અવાજથી મેદનગાર્ડની આજુબાજુની જમીન કપી દહી જે દિશા તરફ અવાજ સંભળાતો હતો, તે દિશા તરફ અંગ્રેજ સેનાપતિઓ બેવા લાગ્યા તે તરફ ધૂમાડો સ્તબના આકારમાં ઉઠ્યો ચઢ્યો હતો આગના બડકા એ ગાઢ ધૂમગણિને ભેદી અનત આકાશ તરફ પેતાની લાલ જિંદગી ફેલાવી રહ્યા હતા. આ દેખાવ જોઈ બધા સમજી ગયા કે દિલ્હીનું અઆગાર સળગી દેવું છે. પરંતુ આગ ઠરાદાપૂર્વક લગાડવામાં આવી છે કે અકસ્માત લાગી છે, તે જાણતોને કોણ નિર્ણય કરી શકે. જ્યારે મેદનગાર્ડમાના સૈનિકો આ ભયકર દ્રશ્ય જોઈ રહ્યા હતા, ત્યારે બે

મુરોપિયન ઓશિસે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ જોલદાજ દુકાનીના અમલદારો હતા. ગાદ ધૂમગણિ બેઠી આવતુ પડ્યું હેવાથી તેઓમનાર એકતુ મ્હો એવું તો કાળુ થઇ ગયું કે, તે ઝોળખી ચકાતો નહોતો. તેઓએ આની અઆગામી બચકર દહાણી દહી સમજવી બધાને અચકાવી મૂક્યા.

દિલ્હીનું પ્રસિદ્ધ અઆગામી શહે-મા રાજમહેલથી થોડે દૂર આવેલું હતું. અઆગામી જરૂર પડતા હથિયારો પુરૂકળ પ્રમાણમાં હતા. તોપો, દારૂગોળો જોળીઓ વગેરે બધું આ અઆગામીમાં પદ્ધતિસર જોડવામાં આવ્યું હતું.^૧ ફેરટેનન્ટ બ્યોર્ન વિલેખી નામને એક લસ્ટરી અમલદાર આ અઆગામીને અધ્યક્ષ હતો. તેના તાબામાં ૮ ગોરા લોકો કામ કરતા. એ સિવાય બીજાં માણસો દેશી હતા. એમવારે સવા-મા વિલેખી અઆગામીનું કામ તપાસતો હતો, એ વખતે દિલ્હીના બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ સર ટોમસ મેટકાફે તેને બોલાવ્યું. કે અંગતથી આવતી બટખોગ થોડેરવારોની એક દુકાની નહીં ઝોળખી છે તેઓને અટકાવવા ખાતર બે તોપોની જરૂર છે. રેસિડેન્ટ એ બે તોપો વડે જમના નદી પર આવેલો પૂલ પેલા થોડેરવાર સિપાહીઓ સાથે લડાની દવા માગતો હતો. પરંતુ થોડીવાર પછી તેના બચુવામાં આવ્યું કે, સમય વીતી ગયો છે. થોડેરવારો નહીં ઝોળખી શહેરમાં પેઠા છે આ ખાતમી મળતા મેટકાફ સાહેબ તરત જ જરૂરી કામ પર

૧. દારૂગોળાનું મુખ્ય મથક છાવણી પાસે હતું. અઆગામીમાં જે દારૂગોળો હતા, તેમાં ૫૦ પીપથી વધારે દારૂ નહોતો. સેર વાલ્સ જેથિયરના હરાવ મુજબ દારૂગોળાનું મુખ્ય મથક સહેરથી બે માઇલ દૂર સ્થાપવામાં આવ્યું હતું.

આત્મા ગયા, અને વિનોબી અત્રાગાગનુ રક્ષણ કન્વાની નૈમારી કરવા
લાગ્યો. તેને શક પડ્યો હતો કે બરખોર નિપાહીઓ સાથે શહેરના
હસ્તેગાઈ ગએલા લોકો અત્રાગાગમા પેસી કદાચ દરજોગો લૂંટી લવાની
પેરવી કંગે મિગનથી જોડ લરકા ન આવી પહોંચે તો હું વધારે
વખન આ અત્રાગાગનુ નક્ષણ કરી રાટીન નહિ અત્રાગાગના
એક દરવાજા પર વિનોબીને શક પડ્યો હતો. એ દરવાજાનુ
નકમ કમિનકત હતુ વિનોબીને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે
આ માનમ નુએ ના પડ સાથે મળી કદ અનિષ્ટ કન્વાનો પ્રયાન
કરે છે તે પરથી તેણે પોતાના એક યુરોપિ ન મદદનીશને કહી
રાખ્યુ હતુ કે, એ માણસ જે અત્રાગાગના દરવાજા બહાર આગળ
વધે તો તરત જ તેને જાણીએ ઉડાવી દેવા અત્રાગાગમા જે બીજા
દેશી લોકો હતા, તેઓ પણ કન્મત નિપાહીઓના પડમા લેવા ગએલા

૧ વિલોબીના મદદનીશ લક્ષ્મીનેન્ટ ફ્રેન્ચેટ અત્રાગાગના નાશની
જે હકીકત આપી છે, તેમા જણાવ્યુ છે કે, “ ૧૧ મીની સવારે
લગભગ ૭ ને ૮ ની વચમા રેસિડેન્ટ એટલાઈ સાહેબે માગ મકાનમા
આવી અને અત્રાગાગમા લગ જઈ બંડખોગ વોડેસ્વારોને અટકાવવા
માટે બે તોપો આપવાનુ કહ્યુ. અમે અત્રાગાગમા આવ્યા અને
વિલોબી સાથે એક બાજુ ફેકાણે ચઢી નદી બહારી જેવા લાગ્યા.
અમને જણાયુ કે નિપાહીઓ નદી ઉતરી ગયા છે. શહેરના દરવાજા
બંધ કરવામા આવ્યા છે કે નહિ, તેની તપાસ માટે વિલોબી અને
રેસિડેન્ટ દરવાજા તરફ ગયા. પગલુ એ દરવાજા સિપોહીઓ શહેરમા
પેસી ગયા, વિલોબી પાડો આવી અત્રાગાગના રક્ષણની પેગની કરવા
લાગ્યો. Ball, Indian Mutiny, Vol. I P. 76.

(૫૬૫)

તેમાંથી થઈ રહ્યા હતા આ વખતે બધા દેશી સિપાહીઓ યુગેવિખેન-
વિરુદ્ધ ધુપી રીતે એકત્ર થયા હતા, ઘણા ખગ અગ્રેજો આ વાત
સમજી રહ્યા નહોતા પરંતુ જ્યારે બપોરે અમય હવેસ્થિત થયો,
ત્યારે તેઓ સમજી રહ્યા કે, એક વખતે જેઓ અમના તાબામાં
સાતિથી કામ કરતા હતા, નમ્રતા સુજાતા બતાવી અમને કાર્ય
બજાવતા હતા, તેઓ બધા અત્યારે અમાગ નુ બની ગયા છે.
અમારો નાશ કરવા તૈયાર થઈ ગયા છે અત્યાગમ જે નવ
યુરોપિયન હતા, તેઓ હથિયારોનું ગણણ કરવા તૈયાર થયા. તેઓને
ખાત્રી હતી કે જેમ અને તેમ જ નહીં મિત્રથી મદદ આવી પહોંચશે.
તેઓએ આ આનાથી ખેતપોતાનું કાર્ય બજાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.
અત્યાગમના દગવાજ બધું કરવામાં આ મા બધું કરવાજ ઉપર
તોપો ગોઠવી દેવામાં આવી. એક જણ દાયમા અગમનો દાડો લઈ
એ તોપો આગળ ઉભો ન્હોતો આ કાર્ય પૂરું થયા બાદ જે મહાનમા
દાર બચેલો, તે મહાનથી આગણમાં આવેલા એક ઝાડ કુંધી જમીનની
નીચે દાડ બજાવતા આ થો અહિં અત્યાગ રને રફાલિ નામનો એક
અમલદાર ઉભો ન્હોતો. યોટે દૂર બકલિ નામનો વિનોનીનો મદદનીશ
છેવટનો હુકમ જણાવવા બોલેલો તે અત્યાગ બચાવવાનો કંઈ
ઉપાય ન રહે તો છેવટના ઉપાય તરીકે બકલિ સાહેબ વિસોબીની આજ્ઞા
મળતા ટોપી દલાવી છમાગે કરે કે તમને જમીન નીચેને દારૂ સળગાવી
બધું અત્યાગ ગડાવી નુ, એવો બદોબત કરવામાં આવ્યો. રફાલિ,
વિનોનીનો આ છેવટનો હુકમ બજાવવા માટે જમીનમાં બરેલા
દારૂ પાન બોલેલો હતો.

જ્યારે અત્યાગમના ગોગ રક્ષકો આવા બદોબતમાં રોક્યા હતા,
ત્યારે સામા પક્ષના કેટલાક સિપાહીઓએ આવી દિલ્લીના સમ્રાટને

વાને અભાગાર પોતાના હાથમા સોપી દેવાની માગણી કરી. એના ગ્લેકેએ એ માગણીનો કંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ, તેઓએ નીરવપણે એ માગણી તુચ્છકારી કાઢી ત્યાગ્યાદ બીજા ધણા સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, સત્રા બ્રહ્મદરથાહે અભાગારના દરવાજા કધાડી નાખવાનો હુકમ કર્યો છે, તેમા જે હથિયારો છે, તે બધા તેનામદાર સિપાહીઓને વહેંચી દેવા માગે છે. પરંતુ વિશેષીએ એનો કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ તે મુજબ કબો હોયો અભાગારના બચાવની યુક્તિ બોળી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. જોતજોતામા સિપાહીઓની સંખ્યા વધી પડી, અભાગારની દિવાલ પર નીસરણીઓ મૂકવામા આવી અભાગારમા દેશી નોકરો અદગની દિવાલની ઢળતી પગથી પર ચઢી દિવાલ પર ચઢવા અને નીસરણી વાટે બહાર જતા રહ્યા, તથા બહોરોને જમ મળ્યા.

હવે વિલબ ન કરતા અંગ્રેજ ગ્લેકેએ તોપોનો મારો શરુ કર્યો. સિપાહીઓપર તોપોના ગોળા આવી પડવા લાગ્યા સિપાહીઓ આ મારાનો પ્રતિકાર કરવા લાગ્યા તેઓની ગોળીઓ રક્તકોની વ્યૂહ બેદવા લાગી હ અંગ્રેજોમાથી ૨ ધાયલ થયા આ તરફ સિપાહીઓ તે ગોળીઓનો વગસાદ વરસાવવા લાગ્યા તેઓ કોઈ રીતે ગોળીઓ છોડતા અટક્યા નહિ ધણા ઇતિહાસકારો અનુમાન કરે છે કે, મિરતની ૧૧ તથા ૨૦ મી પશ્ચિમના ધણા ખરા સિપાહીઓ આ હલ્લામા લેડાયા હતા,^૧ દિલ્હીની ૩૮ મી પશ્ચિમના સિપાહીઓ પશુ લેઓના મદદનીશ બન્યા દના ^૨ સિપાહીઓની ગોળીઓના કાતિલ

^૧ Kaye Sepoy War, Vol. II P. 90, note

^૨ Martin, Indian Empire Vol. II P. 162.

(૫૬૭)

અમરા આમળ અગ્રેજ રક્ષકોનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. તેઓનો હેત્વો પ્રચલન નિષ્ફળ મળે. હવે કંઈ ઉપાય ન રહ્યો હોવાથી તેઓએ હેત્વો ઉપાય અમલમાં ચૂકવાનો ઠરાવ કર્યો. વિદ્રોહીઓએ ઇસારો કર્યો. ઇસારો થતા જ બકલિએ માથાપરથી ટોપી ઉતારી રોકાવિ તરફ જોઈ હલાવી રોકાવિએ હિંમતપૂર્વક ગોઠવેલા દારુગોળાને સળગાવ્યો. એક ક્ષણમાં બમ્બકર સ્ફોટ સાથે આખું અઆમાર હડી મથુ.

આ બમ્બકર બનાવમાં અગ્રેજ અમલદારોમાના ૯ માથી ૬ બચ્યા બચ્યા વિદ્રોહી એક મદદનીસ સાથે મેઇનમાર્ડ આગળ જઈ પહોંચ્યો. બીજા કેટલાક જુદે જુદે રસ્તે નાઠા અને મિરન વગેરે સુરક્ષિત રથને જઈ પહોંચ્યા. પરંતુ જોણે દારુગોળાને સળગાવ્યો હતો, તેના પ્રાણ હવે ચડેલા ધૂમાડાના ગોટા સાથે મળી ગયો. રોકાવિએ અસાધારણ બહાદુરીપૂર્વક, જરાપણ કમવાયા વિના સળગતા દારુ સાથે પોતાની જાતનું જાળિદાન આપ્યું. આવા અપૂર્વ સાહસિક આત્મત્યાગને લીધે એ વીરપુરુષની કીર્તિ જગતમાં અમર થઈ રહી છે.

આ બનાવને લીધે બડખોરોમાના ધણા સિપાહીઓ માર્યા ગયા. વિદ્રોહીઓ બચાવ્યું હતું કે, અઆમાર સળગાવવાથી લગભગ એક હજાર માણસો મરણ પામ્યા હતા અમારે જે હરદારના વાત્રાળુઓ વિશે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેઓએ પણ એમજ કહ્યું છે. પરંતુ એક પ્રસિદ્ધ ખજાનગીર (એ ખજાનગીર હિંદી હતો.) કહ્યું છે કે, દારુગોળો સળગાવવાથી સહેજના જુદા જુદા રસ્તા પર લગભગ ૫૦૦ માણસો માર્યા ગયા હતા. કોઈ કોઈ મકાનમાં એટલી બધી ઝાંઝાળો આવી પડી હતી કે, બાળકોએ પોતા-

પોતાના ધર્મના આગ્રહાભાવી શેઠી બરોડ વજન થાય એટલી
ગોળીઓ એટલી ફગી હતી^૧ અસ્થાગારનો નારા થવાથી બડખોરાનો
મુખ્ય ઉદ્દેશ નિષ્ફળ ગયો હતો કાગ્જકે તેઓએ આ અસ્થાગારના
હથિયારો વડે પોતાનું બળ વધારવાની ઇચ્છા રાખી હતી વિદ્રોહી
અને તેના કગ્તા વધુ ફેકેલિએ આ બામતમા જે સાહન મતાવ્યું
છે, તેથી ઇલાહમા તેઓની બહુ પ્રશંસા થઈ હતી વિદ્રોહીના
પાંચ મહદનાગોનેર ખિતામથી નવાજવામા આવ્યા હતા અને વિદ્રોહી
જેના હુમ્મથી એ પ્રસિદ્ધ અસ્થાગાર સળગારી મૂકવામા આવ્યું
હતુ-તે બિરત તરફ નાસતી વેળા માર્યો ગયો હતો^૩

જે પહાડ દિલ્હી અને જામણી વચ્ચે પોતાની કામા વિખતારી
ગ્રહો હતો, તેના સૌથી ઉચા સિખર પર એક મકાન હતુ અગ્રેજ
ઇનિયામમા એ ફક્તેગ ટાઈ ટાવર અથવા પતાકામંદિરના નામથી
પ્રસિદ્ધ થયું છે^૪ ગોગ લોકોએ એ મકાનમા આશ્રય લીધો હતો

૧ Indian Empire Vol II P 157

૨ લેફ્ટેનેન્ટ ફ્રેગરટ અને રેનર, કન્સ્ટેન્ટ બકલિ અને
શો તથા સાર્જન્ટ એડવર્ડસ

૩ એવું કહેવાય છે કે, લેફ્ટેનેન્ટ વિદ્રોહીએ નામતી વેળા
કોઈ જામડાના બ્રાહ્મણને મારી નાખ્યો એથી એ જામડાના માણ-
સોએ તેનું ખૂન કર્યું - Martain, Indian Empire Vol II
P. 169 કોઈ કોઈ જણાને જે કે ફેકેલિ પણ નાસતી વેળા એક
થોડાંમ્વાગના હુમલાથી માર્યો ગયો History of the Siege of
Delhi by an officer P. 38

૪. એ વખતે દિલ્હીના ઇતિહાસમા એ ટાવર બહુ પ્રસિદ્ધ
થયું હતુ ૧૧ મી મે પહેલા એ ટાવરની મુલાકાત કોઈ લેવું નહોતું

(૫૬૯)

૩૧ મી પલ્ટણના સિપાહીઓને આ મક્કા પાસે સ્થેવાનો હુકમ મળ્યો હતો એ તોપો ગોડવવામા આવી હતી સૈનિક ઓફિસરો સિવાય અહીં માત્ર ૧૯ યુગેપિઓનો અથવા ખ્રિસ્તીઓ હતા એ સિવાય મડમો અને છોકરાથી એ મમન ખદમદતુ હતુ આ મકાન પરથી અભાગારના નાશના ચિન્નો જણાયા હતા એ મકાનના યુગેપિઓને એ ધૂમાડા જોયો હતો તે વખતે લગભગ ચારેક વાગવાના સમય થયો હતો અંગ્રેજો દબ્બુ અહીં બેઠા બેઠા અગતના ગોગા સિપાહીઓની રાહ જોના હતા ૫૦૦૦ જમાગે એ લશ્કર આવવાની કમ્ન નિદાની ન જણાઈ, વખત વીનવા લાગ્યો,

એ બીજી દાળી કોટડી છે એમ અંગ્રેજો માનતા હતા ૫૦૦૦ છેવટે એ દાળી મેટડીજ અંગ્રેજોનું આશ્ચર્યજનક થઇ પડી વેગા દ્રામખર સાહેબે એ મકાનમા આશ્રય લીધો હતો તેણે વખતુ છે કે, બધી મડમો પોતાના બાળકો સાથે આ સાકડા મકાનમા આવી ભરાઈ હતી વગેરે પશ્ચિ ૧૮ રૂથી ન્ધુ નહોતો, અનેક દાસદામીઓ પણ અહીં ભગવા હતા કિનાળાના પ્રચડતાપથી બધી સ્ત્રીઓ મૂર્છાવસ્થ થઇ પડી હતી બધી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ, ભાઇ, બહેનો અને કુટુંબીઓના ખૂન થયેથી ફદન કરતી હતી બધી મડમોના પતિ દબ્બુ ઉશ્કેરાએલા સિપાહીઓ વચ્ચે પોતાની ફરજ બજાવવા હતા તેઓની દશા કેરી થઇ છે, તે જણવામા આવ્યુ નહોવાથી તેઓ કંઠેથી બની મઇ હતી આ થઇ દાળી કોટડી જેવુ હતુ બધા આ અધારા ત્રતામા કેદ થઇ અપાર દુખ ભોગવતા હતા -Wagenbraibar Narrative Comp. Kay, Sepoy War. Vol. II. P. 92. Note.

ઉન્મચ સિપાહી તેઓને વધુ મુશ્કેલીમાં મૂકના મયા, ત્યારે તેઓ હતાજ વધ મયા. મિરતથી મુરોશિયન લશ્કર એની મેળે આસી પહોંચશે, એ આશા છોડી હવે તેઓ આ બચાનક સમાચાર મિરત મોકલી મદદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા એક અગ્રેજ પોતાના જ્વનને બોખમે આ બાતથી મિરત પહોંચાડવા તૈયાર થયો. તેનું નામ મિ. બેટસન હતું એ ૭૪ મી પશ્ચિમનો ડાકટર હતો. બેટસન મિરત જવા તૈયાર થયો એટલે ઓરિંડિયર ગ્રેન્સ સાહેબે તેને એક પત્ર લખી આપ્યો. ડાકટરે પોતાની પત્નિ અને દીકરી પાસેથી રજા લઈ હાથ, પગ અને મોઢો પર રંગ ચોખ્ખી સન્યાસીના વેશ લીધો. એ વેશમાં તે મિગત તરફ જવા નીકળ્યો તે હિંદુસ્થાની બાપા સારી રીતે બોલી શકતો હતો તેથી વાતચીતમાં પકડાઈ જવાનો સંભવ નહોતો. ડાકટર બેટસન આ રીતે સન્યાસીના વેશમાં સંજ્ઞા વધ નહીં કિતગવા માટે પૂલ તરફ ગયો. પણ પૂલ તો તોડી નાખવામાં આવ્યો હતો, માટે તે ત્યાંથી છાત્તણી તરફ આવી હોડી વડે નદી પાર જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો એ દુઃખાન ૩ છ થોડેસ્વાર પશ્ચિમના કેટલાક સિપાહીઓ તેની પામે આવી પહોંચ્યા, બેટસન જુદા વેશમાં હતો પણ એ વેશ તેનું ખરૂં રૂપ છુપાવી શક્યો નહિ, તેની આખોના રંગે તેને જુદા દેશના વતની તરીકે ઓળખાવી દીધો થોડેસ્વારો તેના પર બોળીઓ છોડવા લાગ્યા. પ્રસેના મામડામાંના મુજરાએ તેના છુગડાં બેચી કાઢવા ડાકટરની પૂરેપૂરી કમજબી થઈ હિંદી બાપાનો અનુભવ, સન્યાસીનો પોશાક વગેરે જરા પણ સહાયભૂત ન થયા, તેણે કંનાડા ચરીરે કંનાળ તરફ દોડી, મહામુશીબતે પોતાનો પ્રાણ બચાવ્યો,^૧ પરંતુ જો તે મિરત

૧ ડાકટર બેટસનની પહેલાં એક બીજો અગ્રેજ થોડાપર

પહોંચી શક્યો હોત, તો પણ ત્યાના સત્તાવાળા દિલ્હીના અંગ્રેજોને
સુખ કરાતો પ્રયત્ન કરત એવું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય તેમન હોતું.
મિસ્તની ખૂનરેઝાથી બચેલા મુરૌપિઅન સિપાહીઓ પોતાનાથી
૩૫ મહાદ્દ દૂર રહેતા, થોડા અંગ્રેજો તથા હેપાટેકરાના જીવ સંક-
ટમાં છે, એ વાત સાબળી નવાઇ પામત, એમ ખારવાની જરૂર નથી.
કારણકે તેઓની દૃષ્ટિ સમીપ તો એથી પણ વધારે બમ દર દેખાવ
તરવરી રહ્યો હતો. તેઓએ પોતાની નજરે પોતાના સ્વજનોનો નાશ
જોયો હતો, માણસોના ખૂન, ધરોને આગ વગેરે શોચનીય ઘટનાઓ
અમુકથી તેઓ અનુભવી ચૂક્યા હતા.

ધીમે ધીમે સૂર્ય અસ્તાચળમાં જવા લાગ્યો દિલ્હીમાં જેટલા
સિપાહીઓ હતા તેઓ પોતાના મેનાપતિઓને છોડી જવાની પ્રતિજ્ઞા
લઇ બેઠા હતા આરે તરફ દરકરાએલા સિપાહીઓના હથિયારોના
ખડખડાટ, દનમત લોકોના બમ દર શબ્દો વગેરે અપૂર્વ કિર્વાણી
દિલ્હી કપી રહ્યું હતું શહેરની અદર ને બહાર સર્વત્ર દરકરાએલા
લોકો બગાડ પાડી કહેતા હતા કે, દિલ્હીના સત્રા આપણા પક્ષમાં
છે, અમે સત્રા ખાટોગ રિંગીઓ સાથે લડીએ છીએ. મહા પ્રતાપી
એમલસિંહાસનની પુન પ્રતિષ્ઠા અને આપણા સનાતન ધર્મનું રક્ષણ
એજ આ લડાઇ જમાવવાનો મૂળ હેતુ છે. આવા વચનોથી લોકોના
હૃદય વધારે દરકરાવા લાગ્યા સાધારણ પ્રજાએ વિચાર્યું કે હિંદના

સ્વાર ચક્ર મિસ્ત જવા તૈયાર થયો હતો તે થોડે દૂર ગયો એટલે
૩૮ મી પદ્મજીના એક સિપાહીએ તેને મારી નાખ્યો હતો—
Halm, Indian Mutiny P III. Comp. Core. Browne,
Punjab and Delhi Vol. I. P 74.

(૫૭૨)

માનનીય મોગન સમ્રાટ દિલ્હીની ગાદી ૫૦ બેસી ફરીથી ગાંધી
ચલાવશે, હિંદની બધી પ્રજા ભતિભેદ સિવાય ગજદગ્ધારમાં મોટા
ઓદ્ધતો મેળવશે અને આપણા અનાતન ધર્મના ગીતગિવાજોમાં
કશી ડમ્ભગીરી થશે નહિ, માટે આપણે સિપાહીઓને મદદ કરવી
જોઈએ આવા નિવારથી તેઓ સિપાહીઓને અત કચ્છપૂર્વક મદદ
કરવા લાગ્યા ભિગ્તના યુરોપિયન સિપાહીઓ હજુ લાગુ થયેલા
ન હોવાથી તેઓનું સાહસ વધી ગયું બચકર નિ લવના મોજથી
આખું શહેર ખળભળી ઉઠ્યું

સિપાહીઓ ધગ બાળવા ને વૂટવા એજ કામમાં રોકાઈ રહ્યા
નહોતા, તેઓએ અંગ્રેજો સાથે સાચી છાતીએ લડાઈ કરી બકા-
ફરી બનાવી હતી આ વખતે દિલ્હીમાં સિપાહીઓ અને અંગ્રેજો
વચ્ચે ખરી ગીતે લડાઈ થઈ હતી, એમ કહેવામાં કશી અડચણ
નથી ૧ અંગ્રેજો એ લડાઈમાં સિપાહીઓને હરાવી શક્યા નહોતા.
તેઓ મજબૂતમાં યોડા હતા હુલ્લડખોરોના પ્રબળ પ્રગક્ષમથી યોદ્ધા-
વારમાં તેઓની સત્તા ગુમ થઈ ગઈ કેટલાક અંગ્રેજ વિરોધીઓના
હથિયાળો ભોગ થઈ પડ્યા, કેટલાક બચાવ કરવાનો બીજો કંઈ
દ્રવાય ન મળતા ફાવે ત્યાં નાકા જેઓએ આ બળવાની હકીકત
લખી છે, તેઓમાના ધણા અગ દખુલ કરે છે કે, સિપાહીઓ આમતેમ
વિખગાઈ ખૂનરેણ કરવામાં આવવા વગ લૂટવામાં જ રોકાયા નહોતા,
તેમ યુરોપિયન દુશ્મનોના હાથમાંથી છુટકારો મેળવી અદગ્ધાદગ્ધના
વાદવિવાદમાં વખત ગુમાવતા નહોતા તેઓનો કોઈ અખ્યાલ
નહોતો છતાં તેઓએ એક સપ થઈ પોતાના યત્નોને હગવ્યા હતા.

૧ Martin, Indian Empire. Vol. II. P. 165.

(૫૭૩)

તેઓનો સંકલ્પ તથા ક્ષેત્ર એક હતો તેઓ એક મતને અનુમરી
પોતાનો દેવ પણ પાડવા અંગ્રેજો સાથે લડવા હતા

મેઝનગાર્ડના જોરા દોષ હતા, તેમના પર ૩૮ મી ૫૪ ઇંચના
સિપાહીઓએ ગોળીઓ ચલાવી ૩ ઓફિસરો માર્યા ગયા બીજા
અંગ્રેજોને બીજો કંઈ ઉપાય ન સજવાથી નાસવાની તૈયારી કરવા
લાગ્યા મેઝનગાર્ડ આગળ સિપાહીઓ ગોળીઓનો વર્ષા વર્ષાવતા
હતા માટે એ ગરને નસાય તેમ નહોતું મેઝનગાર્ડની દિગ્વિજ્ઞતા
ઉપગના ભાગનો યોડો યોડો ભાગ તોપો ગોઠવવા માટે હાથ પડેનો
ગખવામાં આવ્યો હતો એ હાથ પડતા ભાગમાંથી ખાત્રીમાં કુદી
પડ્યા સિવાય આશ્ચર્ય થાય તેમ નહોતું ખાત્રીની કિશોર લગભગ
૩૦ ફૂટની હતી ઓફિસરો વિવળ ન હતા એટલે એ ઉપાયે બચાવ
કરવા તૈયાર થયા જ્યારે તેઓ નાસવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે
મેઝનગાર્ડના મદનમાંથી નડવાના અનંજ આવવા લાગ્યા એ
ધરમ જે મડો હતી, તેઓ વ્યાદા થઈ રહતી હતી ઓફિસરો
તેઓને મૂકી નાસી શક્યા નહિ આ તન્હ મેઝનગાર્ડના રહેલું એ
પણ પૂરેપૂરા જોખમનું કામ હતું, માટે તેઓએ એ જિંડી ખાત્રીમાં
પડી બચાવ દગ્ગાનો હાથ દ્યો ઓફિસરોએ પોતાના કમરબંધ
છેડ્યા, ખીસામાંથી રમાલ કાઢ્યા કમરબંધ સાથે રમાલ બાંધી તેની
મદદથી કેટલાક નીચે પડ્યા, અને જેઓ ઉપર હતા, તેઓને એક
પછી એક નીચે ઉતારવા લાગ્યા મડોને પણ આ પ્રમાણે ખાત્રીમાં
ઉતારવામાં આવી. ખાત્રીની સામી બાજુએ એક નાનું જમલ હતું;
જ્યાં ખાત્રીમાંથી નીકળી એ જમલમાં છુપાઈ રહેવાનો ઠરાવ કર્યો
ખાત્રીમાં ઉતરતી વેળા જે મુસ્કેલી પડી હતી, તેથી પણ મુસ્કેલી તેમથી

(૫૭૪)

બહાર નીકળતી વેળા પડે તેમ હતું. પરંતુ જ્યારે વિપત્તિ સામી ડોળા શાડતી હતી હોય, જિંદગી દરપળે ભયમા હોય, ત્યારે સાહસ, ઉત્સાહ, શક્તિ અને યુક્તિ અતિશય વિકાસ પામે છે એ નિયમ મુજબ આ વખતે ઝોહિસરોમા અપાર શક્તિનો સચાર ચયો. અપાર ઉત્સાહથી તેઓ બધી અડચણો હઠાવવા તત્પર થયા. બધા બહુ મહેનતે ખાઈના પેલા કિનારા પર જઈ ઉભા હવે તેઓ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા. કેટલાક માહેબો છાવણી તરફ દોડ્યા, કેટલાક રેસિડેન્ટ એટલાફ સાહેબના જમના નદીના કિનારા પર આવેલા બગલા તરફ દોડ્યા અને કેટલાક પાસેના જંગમમા છુપાઈ ગયા.^૧

અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે, પહાડના ત્રિપ્પર પર આવેલા પતાકા રથાનમા વણા અંગ્રેજોએ આશ્રય લીધો હતો એ મકાન અને હસ્તકરી છાવણી વચ્ચે જેટલા યુરોપિઅનો રહેતા હતા, તે બધા આ રથળે આવી ભગ્યા હતા જેઓ યહોગમા રહેતા હતા, તેઓમાના ધણુખરા અહિ આવી શક્યા નહોતા, કારણકે તેમને સમાચાર પહોચાડવામા આવ્યા નહોતા જેઓને વખતસગ ખમગ મળ્યા હતા, તેઓ આ રથળે પહોચી ગયા હતા.^૨ બ્રિગેડિયર ઝેન્સ અહિથી

૧ જેઓ એટલાફ સાહેબને બગલે ગયા હતા, તેઓને મગલાના નોટરોએ ભોજન કરાવી સંતોખ્યા હતા ત્યાથી તેઓએ છાવણી તરફ લઘાઇ થતી જોઇ હતી. સધ્યાકાળ વખતે જ્યારે છાવણીમાથી આગના ભડકા નીકળવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ જમના નદી તરફ નાડ હતા—Martin, Indian Empire. Vol. II. P 165.

૨, Mutiny of the Bengal Army P. 40.

(પાકપ)

બડખેર સિપાહીઓની હિલચાલ તપાસતો હતો, તે ઘસઘસી હાવણી બચાવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ તેને તેમાં નિષ્ફળતા મળી. અહીં ગેટલા સિપાહીઓ હતા, તેઓની ચિત્તવૃત્તિ ફેરવવા મંદ હતી. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ તેઓ બડખેર સિપાહીઓ સાથે મળી જવાનો આમલ દર્શાવવા લાગ્યા. પહાડખેર આવેલા પતાકામદિર ઉપરથી અગ્નિમાર નષ્ટ થવાના ચિહ્નો દેખા જણાયા સિપાહીઓ એ ચિન્હો જોઈ વધારે ઉદ્વેગના લાગ્યા. પરંતુ તેઓ યુરોપિયનોનો નાશ કરવા તૈયાર થયા નહિ તેઓ બડખેર સિપાહીઓ સાથે મળી જવા ઇચ્છતા હતા, પરંતુ જે અંગ્રેજોને તેઓની આગળ હતા, તેઓનો નાશ કરવાની મરજી તેઓને થઈ નહોતી અગ્નિમાર નષ્ટ થવાના સમાચાર મળતા સિપાહીઓ તલપાપક થઈ રહ્યા હતા પરંતુ એ ઉદ્વેગથીના બુદ્ધિમા તેઓએ યુરોપિયનો પર હથિયારો ચલાવ્યા નહિ અત્યાર મુખી તેઓ સાર્વજનિક ગણાતા હતા, તેઓ આચાર, બચ અને સદેહ સાથે ઉન્નત સિપાહીઓનો કાર્યકલાપ જોઈ ગયા હતા બ્યારે યુરોપિયનોએ તેઓને પોતાનો બચાવ કરવાનું કહ્યું ત્યારે તેઓ તેમની ફરિયાદી એ વાતો મુઝબ બની ગયા હતા કે, તેઓમાના ઘણાખરા સિપાહીઓએ મદદો સમક્ષ સમીપ તથા ઇર્ષ પોતાની વફાદારીનો ખ્યાલ આપ્યો અને એ વિપત્તિમાં આવી પડેલી માહલાઓને કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે લઈ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી ૧

યુરોપિયનોને એ સાદા મકાનમાં વધારે વખત રહેવું પડ્યું નહિ મુશ્કેલી ચોતરફથી અભરાવના લાગી. ઉન્નત સિપાહીઓ

બધી તોપો કમળે દરી યુરેપિયનોનો નાશ કરવા તૈયાર થયા. અંગ્રેજો બહુ ગભરાયા સિંગેડિયર એંગ્રેજો જ્યારે સભલ્યુ કે, મેઇન-આડમાના એફિસરો માર્યા ગયા છે, બડખોર સિપાહીઓએ અનેક સ્થળોનો કબજો લીધો છે, ત્યારે તેણે કંઈ કપાય ન સૂઝતા બધાને નાસી બચાવ કરવાની સલાહ આપી. સિંગેડિયરે તે પ્રથમથી આવેલા હુકમ આપ્યો હોત તો વધુના પ્રાણ બચાવ નિગૂના સિપાહીઓ દિલ્લી આવી પહોંચ્યા તે દરમ્યાન તેઓ અનાયાસે પ્રાણ બચાવી ચકત દિલ્લીનીની વાત એટલીજ કે સિંગેડિયરે એવો હુકમ મવાઃ મારજ ન આવ્યો^૧ જ્યાં સુર્ય આશમવાની અસી પગ આવ્યો, ઉત્તમ સિપાહીઓના હક્કારો મધુ અન્નવ્યસ્ત થઈ ગયું, ત્યારે સિંગેડિયરે નામવાનો હુકમ આપ્યો, દરેકને નર્તી જવાની આજ્ઞા આપી અત્યારે કોઈ પણ જાનનો બદોમસ્ત હતો નહીં જેને જોમ યાનુ, તેમ દોડ્યા પતાકામ્યાનની નીચેના ભાગમા વેણ, ગાડી વગેરે સાવનો હતા યુરેપિયનો પોતપોતાના સ્થળોને એ ગાડીઓમા એનાડવા લાગ્યા, અને જરાપણ વિચાર ન કરતા મિશ્ત અથવા કુર્તા તરફ જવાના થયા કેટલાક વાહન વિના પગપાળા આમળ થમવા લાગ્યા જે સિપાહીઓ હાથુ વિશ્વાસુ ન્હા હતા, તેઓને તેમની સાથે જવાનો હુકમ આપવામા આવ્યો એ સિપાહીઓ આ નહાસેડુ લોકો સાથે જતા ન્હોતા, તોપણ પોતાના સિંગેડિયરનો હુકમ માથે ચડાવવા તૈયાર થયા તેઓ પોતાના એફિસરોના હુકમથી હાજમ થ ગોડવામા, અને તેઓની સાથે થોડે દૂર ગયા, છેવટે

^૧ Indian Mutiny of the fall of Delhi, Compiled by a former Editor of the Delhi Gazette P 17.

(૫૭૭)

તેઓ વિખરાવા લાગ્યા, સહેર તરફ જવા લા-યા ત્રણ ચાર ઓકિ-
સરો તેઓને હુમ્મમા પાવવાનો પ્રયત્ન દેવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓને
કંઈ સફળતા મળી નહિ સિપાહીઓએ આ વખતે ઓકિસરોને પોત
પોતાની જિંદગી બચાવવાની મલાઈ આપી તેઓએ ખુદના મજ્દોમા
જણાવ્યું કે, સરોએલા લોકો હમણાં છાવણીમા આગી પહોંચશે આખી
છાવણી કબજે કરશે, માટે આ વખતે તમારે તમારી જાત બચાવવી જોઈએ.
તેઓએ આ પ્રમાણે પોતાના ઓકિસરોને સાવચેતી ગાખવાનું જણાવી નહેર
તરફ પ્રયાન કર્યું ડરકેરાએલા વાનાવરણને લીધે સિપાહીઓએ પોતાના
ઓકિસરોને તણ દીધા ખરા, પણ તેઓએ તેઓનું કંઈ અનિષ્ટ કર્યું
નહિ તેઓ ઓકિમરો સમક્ષ નાનિયી વર્ત્યા હતા પરંતુ કંપનિના
કાર્યકલાપ પર તેઓને કંઈ આસ્થા નહોતી તેઓએ પોતાની જાનના
ધણ સિપાહીઓને અગ્રે-જે વિરુદ્ધ બડ ફાલગ જોવા હતા એ
જાણતા હતા કે, થોડા અગ્રેજ ઓકિસરોની સાથે રહેવાથી અમારા
દેશી બધુઓ અમાગ ઉપર બહુ જ ગુસ્સા થશે વળી અગ્રે-જે સાથે
રહેવામા અમને કંઈ ફાયદો નથી તેઓ યુક્તિપ્રયુક્તિથી અમારો
ધર્મ નષ્ટ કરશે આવા વિચારથી છેવટે તેઓ પોત ના ઓકિસરોના
સાથ તણ બળોરોને જઈ ગયા. પરંતુ અગાડના પ્રેમને લીધે
તેઓએ તેઓનું અનિષ્ટ કર્યું નહિ

બ્રિટિશર ગ્રેન્ડે છેવટની ધડી ધડી છાવણીનું સ્થાય કરવાનો
નિશ્ચય કર્યો હતો. એ માટે તેણે મેજર એન્ટને એ લોપો મોકલવાનો
હુકમ આપ્યો. મેજર એન્ટ મેકનમ્સડ પર હતો. તે બ્રિટિશરો
હુકમ પાળી શક્યો નહિ. લોપો બ્રિટિશર પાસે મોકલવામા કેમ ન

(૫૭૮)

આવી, એ સળધા મેજર એમટે પોતે આ પ્રમાણે લખ્યું છે કે,
 “હું એ હુકમ પાળવા તૈયાર થતો હતો, એ દરમ્યાન મેજર પેટર્મને
 અને કહ્યું કે, તમે ચાલ્યા જશો એટલે હું પણ આ રમળ છોડવાનો
 છું x x x x એક ડેપ્યુટિ કલેક્ટરે અને ૫૬૦ મિનિટ સુધી રાહ
 જોવાનું કહ્યું પણ એથી પ્રિન્સિપલના હુકમનું અપમાન થતું હોવાથી
 મે તેમ કરવામાં વાધો લીધો છેવટે ડેપ્યુટિએ બહુ આગ્રહપૂર્વક
 અને ૧૫ મિનિટ રોકાવાની નિનતિ કરી છેવટે મારે ડેપ્યુટિના
 અતિશય આગ્રહને વચ્ચે થઈ પદર નિનિટ રોકાવું પડ્યું પદર મિનિટ
 બાદ હું મેઈનગાર્ડ આગળથી હાવણી તરફ જવા રવાના થયો કે
 તમને મે જો તોપો મોકલી હતી, તે લઈ કેટલાક સિપાહીઓ મને
 સાથે મળ્યા તેઓને મે આમ કરવાનું કાગ્ય પૂઠ્યું તેઓએ
 કહ્યું કે, તોપચીઓ તોપો ઢોડી નાસી ગયા છે, માટે અમે હાવણી
 સુધી તોપો લઈ જઈ રાખ્યા નથી બડખેર સિપાહીઓએ હાવણીમાં
 ગોળીમાર શરૂ કર્યા છે કે નહિ, એ રાખના જત્રાનમાં મારા હળુ-
 રિઆએ જણાવ્યું કે, મે યોડા અવાને સામળ્યા છે ખરા એમ
 કહી તેણે અને એકદમ હાવણી તરફ જવાનું કહ્યું મે માગ માણસોને
 હારઅધ ગોલ્વાઈ જવાનો હુકમ આપ્યો મારા હળુરિઆએ કહ્યું કે,
 “હારઅધ ગોલ્વા વા જેટલા વખત નથી, જેમ બને તેમ જલદી આ
 રમળ છોડો તો સારું ” આ વાક્ય ઉપરથી હું સમજ્યો કે, હળુ-
 રિઆ અને જેમ બને તેમ જલદી હાવણી તરફ જવાનું કહે છે. એ
 તરતજ માગ માણસોને હાવણી તરફ જવાનો હુકમ આપ્યો થોડે
 દૂર ગયા બાદ મેઈનગાર્ડ તરફ બહુના અવાજ સામળ્યા એ
 આનું કારણ પૂઠ્યું એટલે કોઠે જણાવ્યું કે ૩૮ મી થલટજના

હિસાહીઓ અંગ્રેજ ઝોફિસરો ૫૦ ગોળીગાર કરે છે. મારી સાથે લગભગ ૧૦૦ માણસો હતા એ તેઓને ઝોફિસરોની મદદે જવા માટે મેઇનગાર્ડ તરફ પાછા ફરવાનો હુકમ આપ્યો. તેઓએ કહ્યું કે, “ હવે સમય ગ્લો નથી. અત્યાર સુનીમા બધા ઝોફિસરો માર્શ્ન ગયા છે આપણે હવે તેનો બચાવ કરી શક્યુ નહિ, અમે કેવળ આપનો બચાવ કર્યો છે. હવે અમે મરવા માટે આપને ત્યા કદી જવા દેવાના નથી ” એમ કહી તેઓ બધા અને વીટગાર્ડ વચ્ચા, તેઓ મન છાવણી તરફ ખેંચી ગયા છાવણીમા આવ્યા ત્યાં થોડો વખત વિસામો લઈ મે. ‘ફોર્મટાઈ ટાવર’મા બ્રિગેડિયરની તપાસ કરી. પરંતુ કંઈ પતો ન મળ્યો. ”^૧

આ વખતે લશ્કરી અમદારોની કાર્યપદ્ધતિ કેવી દુર્લભ થઈ હતી, તે ઉપરના વિવરણ પૃથ્વી સમગ્રને જ્યારે ચોતગ્રંથી વિપત્તિના વાદળા ભય કર દૃશ્ય ફેલાવવા લાગ્યા, ત્યારે અંગ્રેજો નાના પ્રકારની ચિતાથી પાગલ બની ગયા હતા. તેથી તેઓ બધી બામતનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી શક્યા નહોતા. પતાકરસ્થાનમાંથી નાસી જવાનો હુકમ આપવામા આવ્યો ત્યારે કેટલીક મડોએ એવા વાધો લીધા કે, અમારા સ્વામી હમુ આવી પહોંચ્યા નથી, તેઓ ન આવી પહોંચે ત્યા સુધી અમે બીજે સ્થળે જઈ શક્યુ નહિ સવાસ્થી અત્યાર સુધી

૧. Martin, Indian Empire. Vol. II. p. 162-168.
મેજર એન્ટ ૧૩ મી બ્રેજે મિસ્ત વિભાગના મહત્ત્વીય આશુદંડ જનરલને દિલ્હીના ખાતુને વિવરણ મોખ્યુ હતું. તેમા આ પ્રમાણે લખ્યુ હતું.-Ball, Indian Mutiny, Vol. I. P. 106-110.

અમે તેમને મળ્યા નથી, અત્યારે તેમના કંઈ સમાચાર ન મળે તો
અમે નાસી શક્યાના નથી ૧ પણ તુ છેવટે ના પડતી જોઈ ૩૮મી
પલટણના કમાન્ડર દિલ્હર નામે બધાને નામી જવાનું, કહ્યું એટલે
અમે / દૈનિકો, અઓ, બાળકો વગેરે જે બાકી રહ્યા હતા તે
બધા હવે પણ આવી જુદી જુદી દિશામાં નામના લાગ્યા

આ પ્રમાણે હું ૫૭ પણ આવેલા પત્રાકાર્થાનમાથી યુરોપિઅનો
પોતપોતાના ગ્વર્જનો સાથે હવે મુઠીમાં લઈ નાસી છટકા નાગલી
વેળા તેઓની કમખખતીનો પાગ રજો નહિ તેઓ કેરી રીતે જન
લોમાં છુપાયા હતા, બાગીવૃદ્ધી કમાન્તોમાં બન્યા હતા, મુખેલીથી
કરપૂર જળ અને સ્વળમાર્ગ એળગતા હતા, ખોગાઈ અને
પોસાકી વગર દિવસના પ્રચંડ તાપમાં, નાતની પ્રચંડ ટટમાં ચાલતા
હતા, તેઓની કોમળ અગવાળી મહિલાઓ પોતાના પતિથી વિખુટી
પડી કેવી વિપત્તિમાં આવી પડી હતી, અને કુમળા સરીગવળા મન્યાઓ
માતાપિતાથી છુટા પડી કેવું દુઃખ ભોગવતા હતા, ઇત્યાદિ શોચનીય
વાતોના વર્ણનો ઘણા અમેજેએ પોતાના કપના હાથે લખ્યા છે.
ન્હાસેહુંઆ નાના પ્રકારની મુરદેલી ઓળંગી કોઈ મિરત, કોઈ કર્નલ
અને કોઈ અબાલા જઈ પહોંચ્યા હતા કોઈ તો ચાકી ન શકવાથી
અસક્ત બની રસ્તામાં જ ગ્રજળતા હતા ગ્રનાનું કદ, ખોરાકોનો
અભાવ અને દરકેગએલા લોકોના હલ્લાથી કોઈ કોઈ મજબુરશ્ય
ચલા હતા મૃત્યુએ તેઓની બધી યત્રણા જુલાવી દીધી હતી

જ્યારે હનગત સિપાહીઓ અને શહેરના ઉરકેગએલા લોકોના
આક્રમણથી દિલ્હીમાં ભયકર બનાવો બનતા હતા, ભયકર દેખ,

વેળે વળવાની બળવાન વૃત્તિ અને અનિ દરેરેરૂંથી એ બધા લોકોએ
 ઝોગ લોકોના નન તથા ધન હરી લેવાની પ્રેરણા દરતી હતી, દયા,
 માયા અને કોમલતા નષ્ટ થવાથી તેઓના હૃદય પતથા જેવા થઈ
 ગયા હતા, ત્યારે અનેક સ્થળે કેટલીક દયાળુ વ્યક્તિઓએ અનેક
 થાક્યા પાક્યા દુઃખથી પીરાતા, અને શોચનીય સ્થિતિમાં આવી પડેલા
 યુગોપિયનોને મદદ આપી તેઓએ મન્દન કરી હોત તો એક પથ્ય યુરો-
 પિયન બચત નહિ, અને આ રખડપટ્ટીની રવાના ખાતે તેવી બધા
 હકીકતો જન સમાજ મમલ રજૂ કરી ચકત નહિ બ્યારે અંગ્રેજો
 પતાકા સ્થાનમાંથી ગભગએલી સ્થિતિમાં ગાડીઓમાં બેસી જુદીજુદી
 દિશામાં નાદા, ત્યારે દેશી ગાડીવાનો તેમની ગાડીઓ હકારી ગયા
 હતા અને તેઓને ફરના સુરક્ષિત ટંકાણે લઈ જઈ નામવાની સગવડ
 કરી આપી હતી દિલ્હીના ધણા માણસોએ પોતાની જિંદગી જોખ-
 મમાં નાખી અંગ્રેજોને આશ્રય આપ્યો હતો. એક દરજ્જાએ ઓછામાં
 ઓછા પાંચ યુરોપિયનોને છુપાવી રાખ્યા હતા.^૧ આ પ્રમાણે બીજા
 ધણા યુરોપિયનો દિલ્હીના લોકોની મદદથી સુરક્ષિત સ્થળે છુપાઈ છુપતા
 રહ્યા હતા એ વખતે દિલ્હીની કોલેજમાં રામચંદ્ર નામનો એક દેશી
 ખ્રિસ્તી ગણિતશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતો તે વટલી ગયો હોવાથી
 સિપાઈઓના ગુસ્સાનું પાત્ર બન્યો તેને બુલસિદ્ધ નામનો એક જુદ
 ચાકર હતો એ જુદ ચાકરે આ વખતે મદદ ન કરી હોત તો રામચંદ્ર
 દી પોતાનો જીવ બચાવી શકત નહી. એ ગ્રેડેસર સાહેબનો બચાવ
 કરવા માટે બુલસિદ્ધને જે યુક્તિ કરતી પડી હતી, તે પરથી તેની

૧. Martin, Indian Empire. Vol. II P. 174.

અસાધારણ વહાદારી જણાઈ આવે છે પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ સાધારણ મનુરના વેશમાં દિલ્હી બહાર નીકળી ધીંગજી પહાડી નામના સ્થળે આવી પહોંચ્યા એ સ્થળે જુધસિંહનું કુટુંબ રહેતું હતું. ત્યાંથી તેઓ સાહેબ બહુ મુશ્કેલીથી સાબતાબ અંગ્રેજ હાવણીમાં જઈ પહોંચ્યા તેની સાથે કેવળ તેનો વિશ્વાસુ ચાકર જુધસિંહ હતો.^૧ દિલ્હીમાં વાલિયત અલી નામનો એક ખ્રિસ્તી મુસલમાન હતો તેની ક્ષીનું નામ ફાતમા હતું બળવો ફાટી નીકળ્યો ત્યારે વાલિયત અલી માર્યો ગયો અને ફાતમા પોતાના બાળકો લઈ નાહી એ નાસતી હતી ત્યારે એક હરકેગઝેલા સિપાહીએ પોતાના સાથીને જણાવ્યું કે, વાલિયત અલીનો પિતા એક ધર્મિષ્ઠ મુસલમાન હતો તે મુઝાની હજ દરે આગ્યો હતો તેણે જરૂર પૈસાના લોકથી ખોરની ધર્મ ગીદાર્યો હતો માટે હવે તેનું કુટુંબ ફરીથી મુસલમાન ધર્મ આદાર કરતા અચકાશે નહિ, માટે આ નાસતી ઓરત તથા છોકરોને મારી નાખવાની જરૂર નથી.^૨ સિપાહીઓ પોતાના ધર્મના કેટલી આસ્થા ગણતા હતા અને પોતાનો ધર્મ સાચવવા કેલ્સો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે આ પૃથી સમજાય છે. પોતાના આ પવિત્ર ધર્મના વિનાશના સદેહથીજ તેઓ આ બચ દર દામ દરવા તૈયાર થયા હતા ફાતમાએ પોતે સ્વીકાર્યું છે કે મેં મારા બાળકો સાથે ત્રણ દિવસ મુધી

૧ The Rev Sherring, the Indian Church during the great Rebellion P. 67-68

૨ The Rev Sherring the Indian Church during the great Rebellion P 48.

શ્રીરમ હાથ નમન એક સજ્જનીય ધરમા આશ્રય લીધો હતો. એ દરમ્યાન દેહેસ પિટાયો કે જેઓ ખસ્તી ધર્મ માળનારને આશ્રય આપશે, તેઓને ચારી નાખવામાં આવશે આવી મારે ન છૂટકે એ રક્ષાન લખવું પડ્યું અંગ્રેજ સરકારે એક વખતે દિલ્હીની બેગમ જિજનમહાલને ખંડેડવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું, પરંતુ તેજ જિજનમહાલે આ વખતે લગભગ ૫૦ યુરોપિઅનોને આશ્રય આપ્યો હતો. તેણે પોતાને શરણે આવેલા ને છુપાવી રાખી તેઓના બચાવ માટે ખાસ પેરવી કરી હતી તેનું જ્યાં સુધી ચાલ્યું ત્યાં સુધી એ લોકો જિજનમહાલના આશ્રય તળે સુરક્ષિત રહ્યા. હેવટે જ્યારે બંડખોરોના પગલમથી બધા મુઝાયા, રાજમહેલમાં સિપાહીઓ ની હાક લાગી, ત્યારે બેગમને ન છૂટકે આશ્રિતોને છોડી દેવાની જરૂર પડી^૧ આ પ્રમાણે ધણા દયાળુ લોકોએ યુરોપિઅનોને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. યુરોપિઅનોમાના કોઇ કોઇ પોતાના દયાળુ આશ્રય દાતાની કૃપાથી અને કોઇકોઇ પોતાના વિચાર નોકર ચાકરોની અસાધારણ વફાદારીથી મૃત્યુના હાથમાંથી છૂટ્યા હતા. ^૨ દિલ્હી સહેરમાં આ પ્રસંગે બધ કરવાની સાથે કોમળતાનું જેવું સુદર મિશ્રણ

૧ Indian Church during the great Rebellion. P. 51

૨ દિલ્હીના અનેક નોકર ચાકરોએ ગોરા લોકોને અગાધથી આવશ્યન કર્યા હતા. અંગ્રેજ સૈનિક પુરપો જ્યાં મમતાર્થ ગયા, ત્યારે તેઓએ હાવણીમાં રહેવાની મના કરી કાંજુકે તેઓએ એવું સમજ્યું હતું કે હાવણીના જમડા ફરકેરાએલા લોકો સળગાવી દેવાના છે - Martin, Indian Empire. Vol. II. 161.

(૫૮૪)

થયુ હતું તેવજ સુદ મિત્રણ દ્વિતીની આજીવનમુતા મામોમા પહેલું
થયુ હતુ જે નહાસેડુ લોકો એક વખત કરકાએલા લોકોના હુમ-
લાથી ગમગમ ગયા હતા તેજ લોકો યોડા સમય બાદ દયાળુ મામ
ડિઆઓની અપાઝ દયાથી શાનિના અમૃતમય બોળા પર રિગજતા હતા.

૩૮મી પવટણના એક ઓરિસરે પોનાડી નાસમાગનુ જતાન
આ પ્રમાણે લખ્યુ છે કે, “અમે એકદમ નાસવાની તૈયારી કરવા
લાગ્યા નિપાહીઓએ પોનાના ઓરિસરોને જેમ બને તેમ જલદી
કેઈ સુનિત મથો જા બગવાની સૂચના આપી એટલુ જ નહિ
પણ તેઓએ પોનાની મુડીઓમા દુખી ઓરિસરોને આશ્રય આપ-
વાની દરજા દર્શાવી હતી x x x અમે દોડવા લાગ્યા છેવટે
ચાલી રોય થઈ એક ઝાડ નીચે ભેમી પયા થોડી મિનિટ રિમાએ
લીવા માં નગી આવવા લાગ્યા એ વખતે ચક્રગ્યો હતો, ઊવણી
આગના બડકાથી ઢકાઈ ગઈ હતી આગના પ્રનાપથી ગળને વખતે
પણુ દિવન જેવો પ્રનાય ફાલ હો હતો એમ આખી રાત આવી
રીને ગાગી થોડે દૂર એક માગિના ધરનુ ખપિર હતુ અમે અધા
ત્યા જઈ કુપાયા હતા એ વખતે કેટલાક બ્રાહ્મણો પોતાના કામ
પર જતા હતા તેઓ અમને આવા ગદા સ્થાનપર છુપાએલા ભેઠ,
અમાગમાના અધાને પોતાના મામમા લઈ ગયા અને અપાટી
તથા દૂધ આપી સર્વને તૃપ્ત કર્યા થોડી વાર પછી અમે તેઓની
મદદથી પગપાળા જમના નરીની એક શાખા ઓળગી ગયા x x x
ગસ્તામા ગુજરાના એક ટોળાએ અમારી પૂરેપૂરી કમજબતી કરી
છેવટે કેટલુ દયાળુ બ્રાહ્મણો અમને બિંદા નામના મામડામા લઈ
ગયા તેઓએ અમને વિશ્રામ લેવા માટે ખાટલા આપ્યા અને

એજન માટે રૈટલીને દાળ આપી ગામડીઆઓ અનુભવ હતા હતા અમારી સાથે બહુ વિવેકથી વર્ત્યા x x x પરંતુ ફરકેગએલા સોમના એક દોળાએ આવી અમને બહુ સનાયા એ વખતે એક સન્યાનીએ અમાગપર બહુ કૃપા કરી તેણે અમને પોતાના મદાનમા છુપાવી ગળ્યા નિહીથી રવાના થયા બાદ બે દિવસે, એક હિંદી અમારો સંદેશ મિત્ર પકોચાવા નેચાગ થયો જે અમારો એક પત્ર લખી આપવામા આવ્યો બે દિવસ પછી અમે હુન્ન્યાદપુર નામના રથને આવી પહોંચ્યા. એક વૃદ્ધ જર્મન એ રથગતો જમીન-દાર હતા નવું નામ ફોર્નસ કોર્ડેન હતું જેમણે લગભગ ૮૫ વર્ષની હતી વૃદ્ધ કોર્ડેને અમને પોતાના મદાનમા આશ્રય આપ્યો. અમારી સાથે જે મગ્ગો હતી, તેઓ કોર્ડેનના મદાનના મેળ પર જર્મન શાક ઉતારના લાગી એ દગ્ગમાન મિત્ર થી બે ઓફિસરો ત્રીજા ધોડેસ્વારો સાથે અમારી મદદ આવી પહોંચ્યા આ સિપાહીઓ કમાન કેપ્ટની ૩ છ પલટણના હતા ૧ તેઓ હજુ સુધી વાદાર ન્હા હતા અમે

૧ મિત્રના બંડ વખતે કેવળ કમાન કેપ્ટનીના સિપાહીઓએ જ પોતાના અધ્યક્ષ સમક્ષ શાંતિ જાળવી ગળી નહોતી બીજી કેટલીક દુક-ડીના કેટલાક સિપાહીઓ પણ વાદાર ન્હા હતા જુદી જુદી દુક-ડીના લગભગ ૨૫, ૩૦ સિપાહીઓ કેપ્ટનીના સરદારી નીચે સંજ્ઞ થયા હતા. તેઓએ બચકર દાસાનગમાથી કેપ્ટનને ધગ બચાવ્યું હતું અને તેની સાથે તેઓ યુરોપિયન છત્રણીમા આવ્યા હતા તેમાના એકાદ બે સિપાહીઓ સિવાય બીજા કોઈ બંડખોરો માથે બચ્યા ન હોતા મિત્રના સિપાહીઓમાના કેવળ એ લોકોને જ લગ્નકરમા રહેવાની મંજૂરી મળી હતી—Martin, Indian Empire Vol. II. P 167—168 note.

(૫૮૬)

એ સંદેશો મોકલ્યો હતો, તે અિરત પહોચતાજ તેઓ હરચાલુદે તરફ રવાના થયા હતા તેઓ અમારી મદદે આવી પહોચ્યા માટે શિક્ષકથી હરચાલુદેર મુખીને ૪૦ માઈલનો રસ્તો અપાઠાવ્યો કાપી અહિં આવ્યા હતા. દિલ્હીથી નીકળ્યા બાદ આડમે દિવસે રાત્રે અમે તેઓની સાથે અિગત જઈ પહોચ્યા ”

૩૮ મી પલટણનો ડાક્ટર ઉડ સાહેબ પોતાની પત્નિ અને એક બીજી મદમ (એ લેફ્ટેનેન્ટ પિલિ નામના એક અિસિસ્ટન્ટ સી હતી) સાથે નાડો હતો ડાક્ટર ઉડના મ્હો પગેળા વાગી હતી. એથી તેની હડપચી ભાગી ગઈ હતી એ ત્રણે જણા દિલ્હીના કપ- નિના જાગમા જઈ છુપાયા જાગમા કામ કરનાર લોકોએ તેઓને એસવા માટે ખાટલો દાળી આપ્યો અને પોતાની ઝૂપ ડીમા છુપાવી રાખ્યા બગીચાના માળીએ તેમની સાથે બહુ સારી વર્તણૂક અદાવી એ દરબાન કેટલાક લુગગઓએ આવી તેઓની માડી ભાગી નાખી થોડા લગ્ન ગયા તેથી નહાસેડુઓ ત્યાં વધારે વખત ન મુલાવના આગળ દોડ્યા ૧૧ મી મે ની રાતે ત્રણેક વાગ્યાને શુભારે તેઓ એક ગામડામા આવી પહોચ્યા ગામ- ઢાના લોકોએ તેમને દૂધ અને રોટલી આપી તથા સુરા માટે ખાટલા દાળી આપ્યા એક વૃદ્ધ હિંદુ માનનો પટેલ હતો સવાર પડી; તે વખતે નહાસેડુઓ ખુલ્લી જગામા હતા સિપાહીઓ આવી પહોચે, અને જુએ તો તુકશાન કરે એવા ધરાદાથી એ પટેલ તેમને એક કોડમા છુપારાની સલાહ આપી કોડમાથી ઘાસ દાડી નાખવામાં આવ્યું નહાસેડુઓને તેમા છુપાવવાના આવ્યા એ દરબાન એક બાઈએ આવી જણાવ્યું કે, એક સિપાહી ગામમા આવ્યો છે, માટે

(૫૮૭)

જુખાપ બેસી રહેશે, વાતચીત કરશે નહિ. ન્હાસેડુઓએ ધાર્યું કે આ બાધ નહામો બધ બતાવે છે, પરંતુ છેવટે એ બાધની વાત ખરી પડી. તેઓ જ્યાં છુપાયા હતા, ત્યાં એક સિપાહી આવી પહોંચ્યો. એ સિપાહીએ પોતાનો સગસામાન લઈ જવા માટે એક માડું અને બેડ બળદ મા-યા પેલા પૃથ્વી પટેલે રત્નજી એ પ્રમાણે માડું બેડી સિપાહીને ગામ બહાર વળાવ્યો. પટેલ એ સિપાહી સાથે તક-રાશમાં ઉતરવા માગતો ન હોવાથી તેણે આ રીતે જમ બને તેમ જલદી પતાવ્યું હતું. કા-ણુકે તે બચ્ચો હતો કે બે તે મામમા થોડી વાગ નહે એ તો છુપી એકા અગ્રેએ વિષે બાતમી મેળવશે. ડાકટર ઉડ અને બે મડમો આ પ્રમાણે પૃથ્વી પટેલની દયાથી બચી ગયા. હવે તેઓ એ ગામ છોડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા મામના લોકોએ તેઓને પેટખરી જમાડ્યા તેઓ રસ્તાથી અભવ્યા હોવાથી મામનો એક જીવાન તેમને રસ્તા બતાવવા તૈયાર થયો તે તેઓને ધોરી રસ્તાપર ચઢાવી પાછો વળ્યો. બધી મુશ્કેલી વેઠ્યા બાદ તેઓ રાતના ચારેક વાગ્યાને શુભારે એક ગામ આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક મોડું ગાડ હતું. તે ગાડ નીચે વિશ્રાંતિ લેવા બેઠા રાત પૂરી થઈ સવારે મામના લોકો પોતપોતાને કામે જવા લાગ્યા એ હિંદુ લોકોનું ગામડું હતું એક પૃથ્વી હિંદુ ન્હાસેડુઓને આ પ્રમાણે મુશ્કેલીમાં આવી પડેલા બેડ મામમા તેડી લાવ્યો. દૂધ તથા રોટલી આપી તેણે તેઓની જીમ મઠાવી ડાકટરનો ધા ધોવા માટે એ દયાળુ આશ્રય દાતાએ પાણી ગરમ કરી આપ્યું. પાસેના મામડામાં એક દયાળુ વ્યક્તિ રહેતો હતો. તેને ખજા પડી કે કેટલાક એવા લોકો પેલા મામમા આવી પહોંચ્યા છે તે તરતજ પોતાના મામના કેટલાક માણસો સાથે તેઓને બેચા ચાલ્યો. ડાકટરની હડપચી જોળાના

(૫૮૮)

મારાથી આગી ગઈ હતી તેની તે દૂધ પી સહતો નહોતો પેાતે
 આહાણે ડાકટરને લાકડાની ભૂગળી વડે દૂધ પીગતુ હતું તે પોતે
 એક ભૂગળી તૈયાર કરી લાવ્યો દયાળુ આહાણુની સાચી મલાહથી
 ડાકટર ઉડને બહુ ક્ષાયે થયો ડાકટર ભૂગળી વડે દૂધ પીગ લાગ્યો.
 દૂધ પીધાથી તેને બહુ શાંતિ વળી એ દૂધ ગામડિઆના આશ્રમમાં
 તેઓ આખો દિવસ ત્યાં છેડે આશ્રમદાતાને બીક નાગી અગ્નિને આ
 ગામમાં છુપાવ રહ્યા છે એવી બાનગી મળતા સિપાહીઓ આવી
 ગામ સમગ્રી મૂકે એવા સદહથી તેણે ડાકટર કડ વગેરેને બંને
 રથને ચાલ્યા જવાનું હતું પોતાના અગ્નિને વધારે મુસ્કલીમાં મુગાય
 એવા દરાદાથી તેણે આમ હતું નહીં તે સિપાહીઆના હક્કા-
 માથી બચવા માટે આશ્રિતોને કાઠ વધારે સુતિત રથને
 જવાનું કહેતો હતો. એ વખતે સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી ચારે
 દિવા તપી ગઈ હતી, ચોતરફ લૂગતી હતી, તેથી બને મનો
 ધાયલ ડાકટર સાથે અન્યત્ર જઈ ગયે તેમ નહોતું આ વખતે એક
 બીજો માણસ તેમની મદદે આવ્યો તેણે પોતાના નાના મકાનમાં
 ત્રણે જણને માટે સગવડ કરી આપી પથારીઓ કરી તે પર સૂઈ
 મહેવાનું જણાવ્યું કિનારાનો પ્રચંડ તાપ અગ્નિના તણખા વરમાવતો
 હતો, તે વખતે ત્રણે દુખી છવો એ ગરીબ ગામડિઆની અપાર
 દયાથી આશ્રમ પામી નિરાતે સૂતા હતાં છેડે તાજ પડી. રાત્રિને
 અધકાગ ફલાવા લાગ્યો દિવસની ગંભી શાંત થઈ ડાકટર ઉડ અને
 મને મરમોએ પોતાના પ્રવાસ શરૂ કર્યા, પચ દિવસ થયા તેમણે
 દિલ્હી છોડ્યું હતું, તોપણ તેઓ દસ માઇલથી વધારે રસ્તો કાપી
 ચક્રવા નહોતા બીજે દિવસે બેએક વાચાને શુભરે તેઓ એક
 ગામડાં આગળ આવી પહોંચ્યા એ ગામના લોકોએ પણ તેઓની

(૫૬૬)

સાથે સારી વર્તણૂક ચવાવી દુખમાં આવી પડેલા આ નંદાસેકુઓ પ્રત્યે પોતાની મનના બનાવવામાં તેઓએ પાત્રી પાત્રી કરી નહિ. મડોએ જ કંઈ માગ્યું તે ગામની ગરીબ બામ્મોએ લાવી હાજર કર્યું. હડા પાણીથી તરસ ઊપાવી મડોએ હાકટરનું મ્હો ધોવ માટે એક પવાડુ માગ્યું ગામડિયણુ માલેએ એ માગણી જગ પણુ આના કાની વગર પૂર્ણ કરી એ સિરાય રાક તથા બાન બવગની ત્રણે જણાને સતોપમાં આવ્યા બે મડોમાની એકે આ રાક તથા બાત માટે કહ્યું છે કે, દિલ્હી હોવા બાદ આના સ્વાદિષ્ટ બોગક અમે કદી ખાધો નહોતો ત્યાગમાદ એ ત્રણે જણા બલનદ નામના ગામ પામે આવી પહોચ્યા રજપુત વસની એક ગણી અહી રાજ્ય કરતી હતી તેણે આ દુખી યુરોપિઅનોને પોતાના મકાનમાં આશ્રય આપ્યો તેણે તેઓને માટે ભોજન સામગ્રી તૈયાર કરવાનો દુકમ આપ્યો હાકટર હિં અને બને મ મો રાણીની કૃપાથી બહુજ સતોપ પામી આખી રાત ત્યા ગાળી બીજે દિવસે મેજર પેટર્સન આવ્યો તો ત્યા આવી પહોચ્યો યોગીવાગ પત્રી લેપ્ટેનેન્ટ પિનિ પણુ એક બીજે રસ્તેથી ત્યા આવી પહોચ્યો, પિલિએ પોતાની સહધર્મિણીને સાજીત્રાજી જોઈ દિશરનો આભાર માન્યો બધા આનંદપૂર્વક બલનદ હોડી આગળ વધવા લાગ્યા

એ વખતે હાકટર હિં આવી રાકે તેવી સ્થિતિમાં નહોતો. બપોરે આવાતથી તે દુર્ગળ થઈ ગયો હતો પરંતુ રસ્તામાં કામ કરતા મથુરોએ આ વખતે તેને બહુ મદદ આપી તેઓ દુર્ગળ હાકટરને ઊપાડી એક ગામથી બીજે ગામ લઈ ગયા. દરિદ્ર અને અબણુ માણસો પણુ ગંગામાં આ દુખી જીવોને જોઈ મદદ આપવા તૈયાર

ચેલા આવી મદદ આપતા અમારે સિપાહીઓના દાવાનલગા બરુમ ચેવુ પડશે, એ વાત જાણતા છતાં તેઓએ અંગ્રેજોને સંપૂર્ણ મદદ આપવામાં પાત્રી પાત્રી કરી નહોતી. અંગ્રેજો પોતાની મડમો સાથે આ પ્રમાણે ગરીબ ગામડીઆઓની દયાનો અનુભવ લેતા લેતા કર્નાળ તરફ આગળ વધવા લાગ્યા. પતિયાળના મહારાજાએ તેઓની દુર્દશાની વાત સાંભળી હતી તેણે તેઓની મદદમાં ૪૦ ઘોડેસ્વારો મોકલી આપ્યા હતા, એ ઘોડેસ્વારોના ઘોડા ૪૬૫૧ ચાલના હતા, તેઓએ ૨૦ મી મેને રોજ દુખી અંગ્રેજોને કર્નાળ પહોંચાડી દીધા. ૧

૭૪ મી પદ્મથુનો ડાક્ટર બ્રેટસન હિંદી ભાષામાં પ્રવીણ હોતા, તે વાત અગાઉ જણાવેલી છે એક સંન્યાસીએ ડાક્ટરની ગિરગી બચમાં આવી પડેલી જોઈ તેને દાદુપ થી સાધુનો વેશ લેવગળ્યો. એ સંન્યાસીએ તેના કપડા બગવા ગઈ ગઈ ૨૦ મી દીધા મળામાં રૂદ્રાક્ષની માળાઓ પહેરાવી દયાળુ સંન્યાસીએ આપદ ધર્મ ગણી ડાક્ટરને આવો વેશ ધારણ કરવાની સલાહ આપી હતી. આવા વેશમાં ડાક્ટર ૨૫ દિવસ સુધી આમ તેમ ભટક્યો. કોઈ વખતે જાડ નીચે તો કોઈ વખતે ગામડામાં આશ્રય લઈ તેણે એ દિવસો મહામુશીબતે વીતાડ્યા. એક દિવસ કેટલાક હિંદુ સંન્યાસીઓએ બ્રેટસનને ટણુ કે “આપ દેહી સંન્યાસી હો. એવું સંભવતું નથી. આપની આખો આપને જુદા દેશના માણસ તરીકે ઓળખાવી દે છે. આપ ફિરંગી છો, એ નિશ્ચિત વાત છે.” પરંતુ તેઓએ તેને

૧. Martion, Indian Empire Vol. II. P. 168-169. Comp. Indian Mutiny to the fall of Delhi, P. 20—30.

(૫૭)

અંગ્રેજ તરીકે ઓળખ્યો હતો કંઈ અડચણ કરી નહિ. એક વૃદ્ધ માણસે એક મડલ અને તેના હોકાગને ઘણા દિવસ સુધી સાચવ્યા હતા સિપાહીઓની બીકથી તેણે તેઓને બીજો મામ લાઇ જઈ બીજી કેમ ન જણી શકે એવા રસ્તે છુપાવ્યા હતા. એ સ્થાનમાં જ્યારે ઉન્નત લોકોને શક પડ્યો ત્યારે તે તેને ત્રીજે રસ્તે લઇ જઈ છુપાવી આવ્યો હતો. ૨ મિસ્તના હમિશનગ્રિયેડ સાહેબે આ વખતે જણાવ્યું હતું કે, દિલ્હીથી જેટલા અંગ્રેજો નાસી આવ્યા છે, તેઓમાના દરેક સ્ત્રીકારે છે કે અમને મામડાના ભેા. એ બહુ મદદ આપી છે, અમારા પ્રત્યે બહુજ લાભણી બતારી છે એક સંન્યાસીને જમના નદીમાથી એક અંગ્રેજ બાલક મળી આવ્યું હતું, તે તેને મારી પાસે લઇ આવ્યો. મે તેને ઇનામ આપવા માડ્યું, પણ તેણે તે સ્ત્રીકાન્વાની સાથે ના પાડી, તેણે જણાવ્યું કે, જો ઇનામ આપવા માગતો હો તો મારા નામથી એક કુવો ખોદાવી આપો. મે તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનું વચન આપ્યું. ૩ કર્પાન હોલ્લાડ નામના એક લશ્કરી અમલદારે લખ્યું છે કે, “ મે જે મામમા આશ્રય લીધો હતો ત્યાં દૂધ મળતું નહોતું તેથી વસ્તુ નામનો એક ઝડુ દાદનાર અને તેના કુટુંબના કેટલાક માણસો દરરોજ પાસેના મામમાથી મને દૂધ લાવી આપતા હતા. ” ત્યારબાદ તેણે લખ્યું છે કે, “ મુસ્લિમનાદામ નામના એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ૭ દિવસ રહ્યો હતો પોતાના

૧ Indian Empire, Vol. II. 169. Comp. Ball. Indian Mutiny. Vol. I p. 97.

૨. Indian Mutiny to the fall of Delhi, p. ૨૭.

૩ Martin Indian Empire, Vol. II. p. 169.

મહાનમાનો જે સમગ્ર પડતો ભાગ હતો તે તેણે મને જુગે કહાડી આપ્યા હતા, તે મારે માટે સારામા સાગે જોરામ લાવતો હતો.^૧ " એક અંગ્રેજ ડેપુટી કલેક્ટરની સ્ત્રી જ્યારે દિલ્હીથી નાસી છૂગી, ત્યારે તેને બે વફાદાર ચપરાસીઓએ બહુ મદદ કરી હતી તેઓ- માનો એક અજમેર દગ્ગાએ ઓળંગતા દરકરાએલા સિપાહીઓને હાથે માર્યો ગયો. બીજાને મડમને કોઇ સુગંધિત ચથળે લટ ગયો.^૨ જે અંગ્રેજો ભિગતને બદલે અંગાલા તન્દ ગયા હતા, તેઓમાના ધણીખરાને કનૌજના નવામ તન્દથી બહુ મદદ મળી હતી દિલ્હીનો જડજ બસ સાહેબ કનૌજ આવ્યો ત્યારે ત્યાના નવાએ તેમને જણાવ્યું કે, " આ મડમડ વિષેના વિ- આરોમા મને રાત્રે ઝૂન પણ આવતી નથી. હવે મેં આપનો પક્ષ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો છે મરી તરવાન, મારી દોલન અને મારા નોકરો હવે હું આપના દાર્મમા સર્ગપણ દરડુ " નવામ અટલા વચના બોલી બેસી નજા નહિ, તેણે પોતાના વચના અમલમા મૂક્યા પચખી પેલીસમૈન્યનુ અનુસરણ કરી એકસો ઘોડેસ્વારો તૈયાર કર્યાં એ આ પ્રમાણે ધણી રાજા મહારાજાઓ અંગ્રેજોને મદદ કરવા તૈયાર થયા. ધણી દયાને ખાતર દુખી અંગ્રેજોને મદદ કરવા તૈયાર થયા મરીબ ગામડિયા માડીને કોટવાધિપતિ હુન્કી ભતના અબજથી મા- હીને કુળવાન કેળવાએલા, અને મોટા મોટા જમીનદારોથી માડીને

-
- ૧ Kaye, Sepoy War Vol II p. 98, note
 ૨. Ball, Indian Mutiny Vol I p 100-102-
 Camp Indian Empire. Vol II. p 169.
 ૩. Indian Empire, Vol II p 169-170.

સાધાગણુ ઝાડુદાગ લોકોએ પણ દુખી યુરોપિયનોને પુ'કમ મદદ કરી હતી તેઓએ પોતાની સુપત્તિ, પોતાના મકાનો એટલુજ નહિ પણ છેવટે પોતાની જીવ્ગા જોખમમા નાખી પીડાનુગને બચાવ્યા હતા આ બચકર પ્રમત્રે આવી દયા દર્શાવવામા ન આવી હોત તો નાતી છુટેલા યુરોપિયનો કદી ધારેલે સ્થળે પહોંચી શક્યા નહોત જ્યારે અંગ્રેજો નાના નાના બાળકોને તથા સ્ત્રીઓને લઈ આમ તેમ નાસભાગ કરતા હતા, કોઈ કોઈ ધવાયા હોવાથી નાગરિકો ખગ્લાએવા શરીરે દિવસના પ્રચડ તાપમા, ગતની દારૂજુ દાદમા કાટાથી ભપૂગ રસ્તા ઓળંગતા હતા, પોતાની માડી, ધોળા, પાલખી વગેરે બધું છોડી કોઈ વખતે ધાડા જંગલોમા, કોઈ વખતે ભગ્યક વગ્નીમા અથવા કોઈ વખતે અવાવર ગુફાઓમા છુપાઈ ગ્હેતા અને પ્રાણુ જવાની ખીકે ગભગમ હલકામા હલકા લોકો પામે દયા ઉદ-જાવે એવી રીતે મદદ માગતા, તે વખતે એ લોકોને જમીનદારો, કુલીનો અને હનકા વર્ગના નિરક્ષ લોકોએ મદદ ન આપી હોત, તો તેઓ જરૂર રત્નામા અમર ધાડા અરુપમા અનત નિઠામા સૂતા હોત

અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે, ઉન્નત સિપાહીઓને કંઈ બાન નહોતું ચહેરના જે ઉરકેરાએવા લોકો તેઓની સાથે ભગ્યા હતા, તેઓની નજર ભવિષ્ય તરફ નહોતી. તેઓ અંગ્રેજોના જાનિભાઈ તથા ધર્મભાઈઓને નષ્ટ કરવાનો ધધો લઈ ગેઠા હતા. તેઓમાનુ કોઈ સાતિથી વિચાર કરી જોતું નહોતું, મબીર ઉરકેસ્ફીને લીધે બચકર કાર્ય કરતા પાણુ વાળી જોતું નહોતું દિંડીના યુરોપિયનો-માના કેદલાક પોતપોતાના કુકુમ સાથે પલાયન કરી ગયા હતા,

(૫૯૬)

તોપણ ખીજ કેટલાક હજુ દિલ્હીમાં રહ્યા હતા તેઓમાંના ઘણા-
ખરા દિલ્હીના ફરિયામજ નામના મહોલ્લામાં વસતા હતા. ૧૧ મી
મેને રાજ સવારમાં જ્યારે તેઓએ સાંજનું કે ચિરતના બડખોર
સિપાહીઓ પ્રબળ વેગે જમના નદી પરનો પુલ ઓળંગી આ તરફ
આવે છે, ત્યારે તેઓ એક વિચળ અને મજબૂત મકાનમાં જઈ
બરાબા પગલું છેવટે એ મકાનને આગ લગાડવામાં આવી એટલે
તેઓ બધા રાજમહેલમાં જઈ રહ્યા. એવું કહેવાય છે કે તેઓ
પાંચ દિવસ સુધી અહીં રહ્યા હતા.^૧ ૧૬ મેએ તેમની ગિરફગી
ખતમ થઈ બડખોર સિપાહીઓએ તે દિવસે તેઓને તરવાર અથવા
ગોળીબારથી મારી નાખ્યા અગ્રેજ કેપતિ જે મ્હોર રાજનીતિમાં
બળ વડે રાજ્ય પછી રાજ્ય ખાલમાં કરતી હતી, તે મ્હોર રાજની-
તિથી જ સિપાહીઓની પ્રકૃતિ આવી બમકર થઈ ગઈ હતી સરકાર
નીનિ, દયા અને ન્યાયને નામે ધોળે દકાડે જે મ્હોર દાર્દ કરતી

૧ કોઇ કોઈ લખે છે કે, સમ્રાટના મહેલના ભોયરામાં આ
લોકોને કેદ કરી રાખવામાં આવ્યા હતા. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક અને
બાલિકા સહિત કુલ ૫૦ માણસો અહીં હતા ૫ દિવસ પછી તેઓને
ભોયરામાંથી બહાર કાઢી તેમના પર ગોળી છોડવામાં આવી. પરંતુ
દેવચોમ નિશાન બર્થ મધુ અને દિલ્હીના પાદશાહનો એક નોકર
માર્થો મયો તેથી છેવટે તગ્વાર વડે તેઓને છાપી નાખવામાં
આવ્યા એવું કહેવાય છે કે બે માણસોએ તરવાડ વડે આ બમકર
ખૂનરેણ કરવાનું કામે લીધું હતું એક મડમ પોતાના ત્રણ બાળકો
સાથે મોઢ પશુ રીતે આ ખૂનરેણમાંથી નસી છૂટી હતી.-Kayo,
Sepoy War. Vol. II. p. 99-100

(૫૬૫)

હતી, જે અન્યાયી કર્તવ્ય બજાવતી હતી, તે બધા કાર્યોનો બદલો
સિપાહીઓએ એક જ દિવસમાં તરવારના ધાથી અગર ગોળીઓના
વરસાદથી વાળી દીવો હતો તેઓ કંઈ અનુભવી નહોતા. શાનની
સાથે કૃત્યુદ્ધિ જોડાતા હુખી રીતે વીરે ધીરે બીજાનું અનિષ્ટ કરવાની
જે વૃત્તિ પેદા થાય છે, તેની વૃત્તિ સિપાહીઓમાં પેદા થઈ નહોતી.
તેઓમાં સાહસ, ઉત્સાહ અને કાર્યકુશળતા હતી, પરંતુ દીર્ઘદષ્ટિ
નહોતી ત્યારે ઉરકેરણી વૃદ્ધિ પામવા લાગી, જ્ઞાનનાશ અને ધર્મ-
નાશની ખીટ પ્રબળ થવા લાગી, અંગ્રેજો સનાતન રીતરિવાજોના
સહાગ્રહ જણાવા લાગ્યા, ત્યારે તે ઉત્સાહ સાહસ અને કાર્યકુશળતાએ
તેઓને પોતાના ધર્મનું અપમાન કરનારાઓને મારી નાંખવાની
પ્રવૃત્તિ કરવાનું સુગ્રાધ્ય તેઓનો સ્વભાવ કડાર થઈ ગયો, કયા કે માયા
વિદ્યુત્ત થઈ ગઈ. તેઓ પોતાના શત્રુના લોહીથી વેરેદીને સતોષવા
લાગ્યા. તેઓની એકાગ્રતા એકી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી કે તેઓને
આગળ પાછળ નજર કરવાની કુરસદ ન મળી તેઓ જાણતા હતા કે,
પ્રબળ પરાક્રમી કંપનિ બહાદુર અમાગ કાર્યોનો બદલો લેશે પરંતુ
એવું જાણતા હતા તેઓ શાંત રહી શક્યા નહિ. કંપનિનું નામનિશાન
હુમ્મ કરવા માટે તેઓના હૃદયમાં અપાર બળનો સંચાર થયો હતો.
તેઓ નિર્ભય બની, નિર્વિકાર ચિત્તે તરવાર પકડી પોતાની આખર
બળવવા માટે આત્મમગ્નિદાન આપવા તત્પર થવા હતા.

એ સમયના વર્તમાનપત્રોમાં ફેવાડા ઉત્તર કરે એવા અનેક
હેવાલો, પ્રમટ થયા છે, અંગ્રેજ ઓએ પર ભયંકર ભૂથમૈ થવાની
કહાણીઓ જાહેર કરી અંગ્રેજોએ પ્રબળે સ્પષ્ટતાથી મૂકી હતી.
ઉરકેરાએવા પણ પ્રકૃતિવાળા સૌમ્યની વાસવવૃત્તિથી મોમળ બુદ્ધિવાળા

કેમલાગિની મહા અને કુમારિદાઓ પગ કેવા જૂનમો થયા હતા, જુલમ ભોગવ્યા પછી નિષ્કૂર લોકોના અસ્વાસ્થ્યથી તેઓના કેમળ સ્તરીર કેવી અવસ્થામાં રહેતાં હતા, દંત્યાદિ વર્ણનાથી તે સમયનાં વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો ખીખોખીય બરાના હતા એ વર્ણનો વાંચી વાચનાગ્ના મનમાં ભયંકર ગુસ્સો ાભાઈ આવતો પગ તુ એ વાતો ખરી છે કે મોટી તે બામતની સામિતિઓ કોઇ આપી શક્ય નથી અમને લાગે છે કે, તે હેનાયોના લેખકોએ પોતાની મોહિની દરખનાથી પાગલ બની આવી ભયભરી હાલકોથી વાચકોને ચમકાવી શૂંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એક લાગણીવાળા અંગ્રેજ ઇનિહારકારે આ સમયના લખ્યુ છે કે, “આ બધી તિગ્મદારવા લાયક જૂનમોની વિગતો કેવળ ઉડતી વાતો પ-થી લખવામાં આવી હતી અથવા હલકા વર્ગના નિષ્કૂર લોકોના ચબ્દોમાં એવા વર્ણનો દગ્વામાં આવ્યા હતા એ જાનના લોકો બહુ સારી રીતે જાણે છે કે કોઇ પણ વાત જેમ અને તેમ રીધારે મીઠું મરચુ બમનની કહેવામાં આવે, તેમ લોકોને વધુ રુચે છે એ વખતે જિયા વર્ગના લોકો આવી અતિથયો કિતથી ભરપૂર વાતોથી ખીજનુ દૈતુક સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય એવું જણાતું નથી જૂનમોનું વર્ણન કગ્વામાં આવ્યું છે, તે કેવળ મનુષ્યોની હયામાં જાચી દરખનાને જ શોભે છે, ભયંકર દુઃગ્યારના અવતાર જેવા લોકોજ આવા અમાનુષિક કાર્યો કરી શકે. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પર જે જુલમો ગુજાર્યો હતો જાણ કરવામાં આવ્યો છે, તેવા જુલમો બ્રાહ્મણ, હાનિય કે વૈશ્ય વગેરે દ્વિજાતિ ગુજારે તેમ તેઓના ધર્મ નષ્ટ થાય છે તેઓના ચગ્નિ અને આચાર એવા આપકાર્યના પ્રબળ વિરોધી છે જે ગુજારે હમેશા લડતાં જ

ધર્મી કરતા ફરે છે તેઓ પણ આવું પાપી કાર્ય કરતા નથી તેઓ લૂટફાટ સિવાય બીજી કંઈ બાબત તરફ ધ્યાન આપતા નથી લૂટફાટ પર તેઓને એવી પ્રીતિ હોય છે કે, વિવાહિતા મહિલાનું પગ આફ-ગને પાત્ર ધન-નિવાહની વિદી પણ તેઓ હોડતા નથી એથી તે સ્ત્રીની પવિત્ર બધનની પવિત્રતા નષ્ટ થયે, એ વાત સમજતા નથી. મતલબ કે તેઓ પવિત્રતા નષ્ટ કરવા માટેજ એ અગુરી લાઈ લેતા નથી મુસલમાનોની વાત જુદી છે. યુગનના કુપટેન સંબધમાં આપણે ગમે તે ધારીએ, તો પણ ખિસ્તી ધર્મના આચાર હેઠળ કહેવાના ખિસ્તી વિજેતાઓએ યુરોપની લડાઈઓમાં જે રીતે રહેઠોનાં સહેરોનો નાશ કર્યો છે તેના જે રવાના કર્યા છે તેના હેવાલો ઇતિહાસમાં નોંધાય છે, તેને મુકાબલે દિલ્હીના આ સમયના બ્રહ્મોના હેવાલો વધારે ભયંકર હોય, એ સંશય પડતી વાત છે ૧ "

ખિસ્તી ધર્મ પાળનારોએ કેવળ યુરોપમાં જ પોતાના અત્યાચારોનો પ્રગિયથ કરાવ્યો નથી તેઓના હુમનાથી કેવળ યુરોપમાં જ સુદર નગરો નાશ પામ્યા નથી, હિંદના આ મળવાના ઇતિહાસમાં પણ તેઓની હાલપારની ઉચ્ચેચી, પ્રમળ વેરવૃત્તિ અને તેને લીધે થયેલા ભયંકર કાર્યોના ઉદાહરણો મળી આવે છે તેઓએ દિલ્હીના આ બનાવ પછી રસ્તામાં સાત મુજરદારોને ફાંસી આપી હતી અને ચાર ગામો સળગાવી મૂક્યા હતા. હાજુકે તેઓને શક પડ્યો હતો કે મુજરદારોએ નાસતી મડોના ખૂન કર્યા હતા ૨ એક બીજા ખીસ્તી સૈનિક અમલદારે (સેનાપતિ નેમે) અલાહાબાદથી મુસાફરી કરી કરતા એટલા

૧ Martin, Indian Empire. Vol. II p. 172-173.

૨ Ball, Indian Mutiny Vol 1 P. 166.

બધા માણસોના જીવ લીધા હતા કે, તેના ઘરકરના એક એશિસરને હવે લોકો મળતા નથી, એમ કહી એ ખૂનરેજી બધા પાડવાની વિનંતિ કરવી પડી હતી.^૧ ખિસ્તી ધર્મ પાળનારા સૈનિકો નિશ્ચય પ્રજા પર જાળીઓ ચલાવી હતી, હિંદુઓના પવિત્ર દેવમંદિરો તોડી નાખ્યા હતા, વધારે તે શુ કહીએ યરણે આવેલાં નિરપરાધી બાળકોનો પણ વધ કરી પોતાની બહાદુરી બતાવી આપી હતી.^૨ એ બધા બનાવો અમે યોગ્ય સ્થળે વર્ણવશુ જેઓ દિલ્હીથી નાસી ગયા હતા, તેઓમાનો એક અંગ્રેજ આશ્રય લેવા ખાતર જે સ્થળે આવી પહોંચ્યો ત્યાંના લોકોને તેણે એવી બીક બતાવી હતી કે, જે તમે મને આશ્રય નહિ આપો તો હું ગોળીમાર કરી તમને બધાને મારી નાખીશ.^૩ આવી પ્રાર્થનાવડે એ નહાસેકું

૧ Russell, Diary Vol 1 P 222

૨. Russell, Diary Vol 1 P P. 219, 220, 222, 348.

૩ એવું કહેવાય છે કે, શાણેશરના લોકો આ સાહેબને આશ્રય આપવા માગતા નહોતા, તેથી સાહેબ બહાદુરે તેઓને આવી બીક બતાવી હતી સાહેબ મઝમ સાથે હતા, સાથે એકાદ બાળક પણ હતું જે પોતાના કુટુંબ સાથે આવી મુશીમનમા આવી પડ્યો હોય તેણે આવે વખતે ટહોંનાનો જગાજ ટહોરતાથી વાળવો એ અનુચિત લેખાય પરંતુ આવા વખતેતો જરા નમ્રતા મનાવતા કામ વધારે સરળ થઈ પડે. કંપનિએ હિતરાધિકારી નથી એમ કહી શાણેશર વિભાગ ખાલસા કર્યો હતો તે માટે ત્યાંના લોકો અંગ્રેજો પર અસર હતા. એ મુસ્લમાને લીધે તેઓએ એ સાહેબને આશ્રય આપવાની

(૫૬૬)

ખ્રિસ્તીએ ગામડિઆઓ પાસે આશ્રય માગ્યો હતો. મતલબ કે
યુસ્સાથી અંધીરા થઇ ખ્રિસ્તી લોકોએ જ્યુ તે જખતે ભય કર કૃત્યો
કરવામાં પાછુ વાળી જ્યેયુ નહોતું હડતી વાતો અથવા હલકા
વર્જના લોકો પર વિશ્વાસ રાખી તથા ક્રમનાના તરજો સાથે ધસડાઇ
લેખકોએ વર્તમાનપત્રે વગેરેમાં જે ભય કર જૂલમી કૃત્યોના વચ્ચુનો
કર્યા છે, તે બધા વર્ણનો આ વાસ્તવિક બનાવો કરતા ભયયર કહી
મથાવાના નથી.

દિલ્હીમાંથી અંગ્રેજોનું નામનિશાન નીકળી ગયુ ૧૬મી મે
પછી સહેરમાં કે કાવણીમાં જોરા લોકોનું નામ રજૂ નહિ અંગ્રેજોને
મેમ્બ-રાજધાનીમાંથી હાટી કાઢવામાં આવ્યા. બડખોર સિપાહીઓએ
હવે દુલ બહાદુરસાહેબે દિલ્હીના સહેનસાહ તરીકે સ્વીકાર્યો. અંગ્રેજો
મિસ્તમાં બહુ હેરાન થયા, દિલ્હીમાં મરી પરવાર્ષા સિરાગુદોષાના
કલકતા પરના હલ્લા પછી તેઓની આવી ફુઈયા કહી થઇ નહોતી.
તેઓને પોતાના જાતબાધઓના ખૂન થતા જ્યેવા પડયા હતા અને
પોતાની તતા વિસ્તરી, બધી સમ્પત્તિ ચૂકી હવાડે પમે નાસવુ પડયુ હતુ.
હરેરાઓના સિપાહીઓએ-હહેરના ઉન્નત યુસલમાનોએ દુલ સમ્રાટને
નામે તેઓની આવી ફુઈયા કરી હતી. સમ્રાટે ક્યુ ક્યુ નહોતું, કહ્યું
નહોતુ છતા કેવળ તેના નામથી સિપાહીઓ અને નમરવાસીઓના
હલકામાં અપરિસીમ જળનો સમાર થતો હતો. એક કવિએ કહ્યું છે
કે રાજનું નામ જ ઉન્ન પ્રકારની શક્તિનુ મદિર છે, તે આ સ્થલે

ના પાડી હોય, એ સંબંધિત છે. આવે વખતે નમ્રતા બતાવવાથી
ગામના લોકોના હલ પીગમત *Martin, Indian Empire*
Vol. II. P. 164.

અગમર હાનુ પડ્યુ હતુ, દિલ્હીના મોગલ સમ્રાટે સાધારણ પ્રજાના હલકા એવુ જ આધિપત્ય સ્થાપ્યુ હતુ, પૂર્વની જાહોજલાલી, મન્માન અને અધિકારના મહિમાથી તેનુ નામ પ્રજાને સાહસ અને શક્તિ અર્પતુ હતુ મિસ્તની ત્રીજી ઘોડેસ્વાર દુકડીના અગ્ર ભાગના ઘોડે-ચારોએ જ્યારે પોતાના ઘોડાના દામડાને ધ્વનિ જમના નદીના પૃથ્વી પેશ્વેપાઠ કર્યો ત્યારથી જ દિલ્હીના યુરોપિયનોના સત્યાનાશનો પ્રારંભ થયો ચૂમ્યો હતો એ શબ્દ જણે સર્વસહાઈ કાળની પેઠે દ્વરથી દિલ્હીના યુરોપિયનોને બોલાવતો હતો સવારથી સાજ સુરૂ તોએએ મિસ્તથી મદદ આપરાની ગહ જોષ હતી જ્યારે સૂર્યા આશર્યો, સંધ્યાકાળેને અધકાર પારે ધારે દિલ્હી શહેર પર ફરી વળવા લાગ્યો, ત્યારે પણ મિસ્તના લશ્કરની કષ્ટ નિગાની ન જણાઈ ત્યારે બાકી રહેવા અગ્રેને હતાશ થઈ ગયા, અને હતાશ થયા હોવાથી જ જીદગી અચાવવા ખાતર જેમ કારે તેમ નાહા

એ વખતે દરિયામજમા બડ્યો સિપાહીઓએ પોતાનુ મુખ્ય મથક નાખ્યુ હતુ અહીં ચોકમાની બની દુકાનો બધ થઈ ગઈ હતી પણ દિવસ સુધી એ દુકાનોના તાળા ઉપડ્યા નહોતા છેવટે બહાદુરશાહે જાતે શહેરમા ફરી વેપારીઓને દુકાનો ઉઘાડવાનો હુકમ આપ્યો હતો તેણે સિંહાસનપર બેસવાની ના પાડી હતી, પરંતુ સિપાહીઓએ તેને એવુ સમજવ્યુ કે કલકત્તાથી પેશાવરના બધા અગ્રેને માર્યા ગયા છે છેવટે પાદશાહ સિંહાસન પર બેઠો આ વખતે બહાદુરશાહ સિપાહીઓના હાથનું રમકડુ હતો. તે જણતો હતો કે, જગપણુ ચુચા કરવા જતા જીવ ગુમારવો પડશે.

તેથી તે નિરુપાય થઇ સિપાહીઓના હાથ મુજબ વર્તના હતા. સિપાહીઓએ તેનો સમગ્ર ભારતખંડના સ્વતંત્ર સત્તા તરીકે અભિપ્રેક્ષ કર્યો તેઓ હવે આ સત્તાના નામે બધું કાર્ય કરવા લાગ્યા. એવું કહેવાય છે કે બહાદુરશાહે શહેરના વેપારીઓને બોલાવી કહ્યું હતું કે જો સિપાહીઓની માગણી મુજબ નહિ વર્તે તો માર્યા જશે. વેપારીઓએ સિપાહીઓને ૨૦ દિવસની ખોરાકી આપવાનું કમ્પલ કર્યું, પણ સિપાહીઓ એથી ગણ ન થયા એટલે તેઓએ દર ઘોડેસ્વાર દીડ એક ગ્રીઓ અને પાંચણ દીડ ચાગ આંના રોજ આપવાનું કમ્પલ કર્યું લેફ્ટેનેન્ટ વિવેબીએ અસ્માગાગને એક બાગ સળગારી મૂક્યો હતો, પરંતુ બધા હથિયારો નષ્ટ કરવા જોડેલો તેને સમય મળ્યો નહોતો. એ બધા હથિયારો લોડોના હાથમાં આવ્યા હતા અને બજારમાં વેચાતા હતા ૧

દિલ્હીના આ બચકર બનાવ વિષે મેજર એમટે કહ્યું છે કે, ' માગ ધાગવા મુજબ દિલ્હીના ગજમહેલમાં આ બનાવના બધે રોપાયા હતા અને અંકુરિત થયા હતા. પાંદશાહ પોતાની નષ્ટ થએલી સત્તા પાછી મેળવવા માટે આજુબાજુના રાજાઓની મદદ

૧ અસ્માગાગના ૯ લાખ ટોટા, ૮ હજારથી ૧૦ હજાર બદુકા અને જુદી જુદી જાતની તોપો તથા તસ્વારો હતી, હાથથીના દારુ-ગોળાના મથક ખાતે ૧૦ હજાર પીપ દારુ હતો એ વખતે એક બદુકની કિંમત આઠ આનાથી વધારે નહોતી એક સારી તસ્વાર ૪ આને અને સારી સગીલ એક આને મળતી હતી—Martin, Indian Empire, Vol. II P 174. Campbell Indian Mutiny, Vol I P 72.

(૬૦૨)

આમ્ને હતા અર્થે સરકાર બધાને વટલાવવા માગે છે એવી
એકી ખબર ફલાની તેણે ૩૮ મી પલટણને પોતાના પક્ષમાં લેવાની
પેસી કરી હતી.

" ૩૮ મી પલટણે હરકેરાઈ જઈ ૫૮ મી અને ૭૪ મી પલટણના
સિપાહીઓને પોતાના પક્ષમાં આપ્યા હતા x x x અને ખાત્રી છે
કે, ૫૮ મી અને ૭૪ મી પલટણના સિપાહીઓને બીક બનાવી આપણા
વિરોધીઓએ પોતાના પક્ષમાં લીધા હતા ૭૪ મી પલટણના સિપા-
હીઓ જે આપણી વિરુદ્ધ ન થાય તો ૩૮ મી અને ૫૮ મી પલટણના
સિપાહીઓએ તેઓને મારી નાખવાની ધમકી આપી હતી વળી
૫૮ મી પલટણના સિપાહીઓ જે આ દરવાજા સંમતિ ન આપે તો
૩૮ મી અને ૭૪ મી પલટણના સિપાહીઓ તેમને મારી નાખશે એવી
પણ બીક બનાવવામાં આવી હતી ૩૮ મી પલટણના સિપાહીઓ સૌ
પહેલા આપણા સાથે પક્ષમાં જમ્યા હતા અને દર ખાત્રી છે કે
એ પલટણના સિપાહીઓ જે મજબૂત હોય તેમણે કરવા હામીર દરવાજા
પર ન જવા હોત તો આ ફર્કટના બનત નહિ

ટપાલ ઓફિસ, તાર ઓફિસ, બેંક, દિલ્હી ગેઝેટનું ઓફિસનાં
અને લશ્કરી ઓફિસના બધા મકાનોનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો.
જેઓ આ ખૂનરેણામાં જમ્યા હતા, તેઓ નાસી છૂટ્યા હતા.
તેઓ કંઈપણ સાધન વગર રસ્તામાં રખડતા હતા ઓફિસરોની
બધી સંપત્તિ નષ્ટ થઈ હતી અમને પોતાકે બદલવા જેટલો પણ
વખત મળ્યો નહોતો "

એજર એન્ટે દિલ્હીના વૃદ્ધ પાદશાહ વિષે જે મત બાધ્યો છે,
તે મતની પુષ્ટિમાં કંઈ સાબીતિઓ આપવામાં આવી નથી. એક

લામચીવાળા અગ્રેજ ઇતિહાસકારે સ્પષ્ટ સંદેશ આપ્યો છે કે, અત્યાર સુધીયા એવી એક સાબીતિ મળી નથી કે જે પરથી દીલ્હીના પૃથ્વી પાદશાહને ગુનેહગાર ઠરાવી શકાય. ઉપલા દેશમાં ૩૮ મી પલટણુપર જે હોય મૂકવામાં આવ્યો છે, તે હોયનું સમર્થન કરી શકાય તેમ નથી કારણ કે એ પલટણુનો અધ્યક્ષ કર્નલ નિમેટ અથવા કોઇ ઓફિસર મરાયો નહોતો.^૧

મિરતથી યુરોપિઅન સૈનિકોમાંનું કોઇ દિલ્હીના ગેરો લોકોને બચાવવા કેમ આવી પહોંચ્યું નહિ ? આ ઉદાસીનતા માટે કોણ જવાબદાર હતું ? સેનાપતિ છુહટ કે પ્રિન્સિપલ વિલ્સન ? સેનાપતિએ ખુલાસો કર્યો હતો કે, મિરત સ્ટેશનમાં લશ્કરની જવાબદારી પ્રિન્સિપલ વિલ્સન ઉપર હતી એવી દલદુલ વિલ્સને લશ્કરી ખાતાના સત્તાવાળાઓ આગળ ખુલાસો કર્યો હતો કે “ કોઇ પણ સ્ટેશનના પ્રિન્સિપલના હાથમાં કેટલી યોડી સત્તા હોય છે, તે લશ્કરી કાયદાની ૧૭ મી કલમપરથી બહુ સારી રીતે સમજાશે વિભાગીય સેનાપતિ પોતે હાજર હોવાથી હું કશી સત્તા ચલાવી શક્યો નહોતો હું કેવળ સેનાપતિના હુકમ મુજબ વરતવાને બધાએ હોતો. સેનાપતિ માટે મેં જે મત પ્રગટ કર્યો છે એ ખરો હો કે ખોટો હો, તોપણ મને જેમ યોગ્ય લાગ્યું તેમ મેં કર્યું છે. બડખોર સિપાહીઓ કઇ તરફ ગયા છે, તેનો નિર્ણય નહિ થયેલો હોવાથી હવે પણ મને ખાતરી છે કે મેં જે કર્યું છે તે ગેરો સિપાહીઓ અને બડખોર સિપાહીઓને પકડી પાડવા કોઇ પણ જાતના નિશ્ચય વિના સ્ટેશન છોડત અને આપણી ઓફિસ, બાગકો, ધાનગો અને મૂલ્યવાન લગાવના સાધનો

અરક્ષિત ગિચ્છિતિમા રહેત તો મિરતના સેનાપતિઓ કપર અત્યારે જે દોષ મૂકવામા આવે છે, તેના દરના વધારે મોટા દોષ મૂકવામા આવત ”

બ્રિગેડિયર પોતાના બચાવમા જે ખુલામો કર્યો હતો, એ સર્વ-ધર્મા કે સાહેબે લખ્યું છે કે, બ્રિગેડિયર જે રેશનના એનાધ્યક્ષ હોના તે રેશનને સુરક્ષિત રાખવું એ જ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. પોતાના રક્ષણ નીચેનું મથાન વધારે મુશ્કેલીમા આવી પડશે એવા વિચારથી તે મિરતના યુરોપિયન લશ્કરને બીજે સ્થળે મોકલવા તે તૈયાર થયો નહોતો. પરંતુ સેનાપતિ હુમ્મટ સમગ્ર મિરત વિભાગને એનાપતિ હોના, દિલ્હી જેવું એક મુખ્ય મૈનિક રેશન પથ એ વિભાગમા આવેલું હતું માટે એ વિભાગના સેનાપતિએ દિલ્હીના પથ વિચાર કર્યો નોંધતો હતો સેનાપતિ હુમ્મટ જે રેશન પર હતો, કેમજ તેજ રેશનનું રક્ષણ કરી બેમી રહ્યા હોના તેના તામાના બીજા રેશનની શી દશા થશે, તે બામત તેણે કદાચ વિચાર કર્યો નહિ ? આ પ્રમાણે અંગ્રેજો દિલ્હીના યુરોપિયનોની શાયનીય દશા નીરખી ગમે તેના પર ગુનો ચઢાવે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ આ વખતે તેઓ પોતે પણ દિલ્હી બની પોતાની સમક્ષ પોતેજ ગુનેહગાર થયા હતા એમા કદાચ શક નથી કે પતિએ જ્યારે સક્રિય રાજની-તિવડે આ બજવાના બીજા રોખા ત્યારે પોતાના બચાવ માટે કદાચ પણ પ્રકારની તૈયારી કરી ગઈ નહોતી. આ સર્વ ધર્મા એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે “આપણે આપણી જાનને સુરક્ષિત

(૬૦૫)

માનવાની ભૂલ કરી હતી વિપત્તિની ઘણી નિતાનીઓ આપણે અગાઉથી જોઈ હતી, છતાં આપણે તે તરફ ઉદાસીનતા દર્શાવી હતી આપણી નજરે ખુબ સ્વચ્છ જણાતું હતું વિપત્તિના બચકર વાદળા ચડતા હતા છતાં આપણે હિંદને સુરક્ષિત માનતા હતા x x x અરાકપુર અને અહરમપુરમાં જે બન્યું હતું, તેથી આપણને બાન આવ્યું નહોતું આપણે આવી પડનારી મુશ્કેલીને અટકાવવા કંઈ પ્રયત્ન લીધાં નહોતા. x x x સૈનિક વિભાગના મુખ્ય માધ્યમોએ વડા સેનાપતિને એવું જણાવ્યું હતું કે આ બધી મુશ્કેલી યોડા વખતમાં થતી જશે એવા વિશ્વાસથી વાલવ્ય પ્રાનના સરહિદ, કાનપુર અને મિરત વિભાગના ઓફિસરો નચિતાઈથી બેઠા હતા છેવટે જ્યારે પવન જોસથી કુદાયો, ત્યારે બધા ચમકી ગયા તેઓએ પોતાના રક્ષણની તૈયારી કરી ગળ્યો નહોતો તેથી આ મુશ્કેલીમાંથી પાર પડી રીતે ઉતરવું, એ વિચારમાં તેઓ બાન ભૂલી ગયા x x x આ મુશ્કેલી ટાળવા માટે કંઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નહિ, તેથી આપણને બહુ નુકસાન થયું સિપાહીઓએ મિરતના અંગ્રેજોને હરાવી દિંદીના જૂદા મોગલ પદસાહને ગાદીએ બેસાડ્યો છે, એ સમાચાર આખા દેશમાં ફરી વળ્યા આખા દેશમાં વાતો ઉડી કે શિરગીઓ નાશ પામ્યા છે. સિપાહીઓના બળ આગળ તેઓ કમજોર થઈ નાંડા છે

“ આ સબધમાં એક વાત પ્રસંગાનુસાર જણાવવી પડે છે. આ બળવાના ઇતિહાસની ચર્ચા કરતાં જણાય છે કે સિપાહીઓએ સર્વાનુભવે અમુક દિવસે આપણી વરુદ બડ ઉઠાવવાની તૈયારી કરી હતી, પણ મિરતની ત્રીજી થોડેસ્વાર પલટણે આગિંદુ બંડ ઉઠાવ્યું

(૬૦૬)

તેથી તેઓનું એ તરકટ નિષ્પળ ગયું. એથી આપણને એ કાયદો થયો કે, આપણું હિંદસામ્રાજ્ય બચ્ચુ x x x બળવા પછી સરકારે ગુનેહગારોને સજા કરવા અને નિગપગાધી લોકોને કંનામ આપવાના ઉદ્દેશથી વિધાનસભાને કમિશનર નીમ્યા. વિધાનસભાને લખ્યું છે કે, 'લોકોની વાતો સાબળ્યા બાદ અને ખાત્રી થઈ છે કે, ૧૮૫૭ ના મેની ડાગી તારીખ ને રવિવાર સમસ્ત હિંદના સિપાહીઓને બંદ કઠાવવા નક્કી કરવામાં માટે આવ્યો હતો. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એક અમિતિ નીમવામાં આવી હતી. દરેક ટુકડીના ત્રણ ત્રણ સિપાહીઓ આ સમિતિના સભાસભ હતા. સમિતિ બંદ કઠાવવાનો દરેક પ્રકારનો બંદોબસ્ત દરતી હતી x x x ૩૧ મી મેને દિવસે દરેક સ્થાનના દરેક યુગેપિયનોને મારી નાખવા, તેઓનાં તાબે કરી અને કેદીઓને છોડી મૂકવા, એ સૂચનાઓ સમિતિએ બધા સિપાહીઓને આપી દીધી હતી x x x દિલ્હીમાં જે લશ્કર હતું, તેને દિલ્હી અને તેની પાસે આવેલું અઝમગઢ તથા કિલ્લો કબજે કરવાની સૂચના આપવામાં આવી હતી x x x આ પ્રમાણે સરળો બંદોબસ્ત થયો હતો સિપાહીઓ છુપી રીતે આપણી વિરુદ્ધ જે કારતક કરતા હતા, તે ત્રણ અઢવાડિયા અગાઉ લોકોની ભણુમાં આવે, એવી તેમની મરજી નહોતી. પરંતુ અકસ્માત ૧૦ મીની રાત્રે એ તૈયારીના ચિહ્નો બહાર આવ્યા. ૧૦મી મેને રાત્રે જે બચકો બનાવ શરૂ થયો તેવો ગનાવ હિંદમાં અગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપના પછી કદી બન્યો નહોતો.'

“ એક લાચક માણસે આ બળવા વિશે એવો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો છે કે, x x x અગ્રેજોએ એટલા બધા નશિત હતા કે જે

સિપાહીઓએ એ દરવેલા દિવસે હિંદમાં સર્વત્ર જડ ઉઠાવ્યું હોત, તો આપણામાના ધણા થોડા માણસો જીવના નહેત અને હીંદ ફરી જીતવું એ આપણે માટે મહા મુશ્કેલ કાર્ય થઈ પડત કદાચ આ વિશાળ સામ્રાજ્ય ક્રિટિક લોકોના હાથમાંથી સદાને માટે જાત. પરંતુ મનુષ્ય ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે, પણ ઇશ્વરની કૃપા વિના સફળતા મળતી નથી આ વખતે પણ તેમજ બન્યું મિત્રની ખુબરેજના સામાન્યાર થોડા કલાકોમાં તાર મારતે હિંદમાં મર્વત્ર પગટ થયા અને જે ટેકાણે અંગ્રેજો વસતા હતા, તે સ્થળે તેઓ પોતાના બચાવની તૈયારી કરવા લાગ્યા”

અંગ્રેજોના ઇતિહાસમાં આ પ્રમાણે સર્વવ્યાપી પદ્ધતિ વિશે જણાવવામાં આવ્યું છે એ સિપાહીઓએ એક જ દિવસ સર્વત્ર અંગ્રેજોપર હુમલો કર્યો હોત તો નફી લગભગ બધા અંગ્રેજો મરણ પામત આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજો ફરીથી હિંદ જીતી ચક્રત નહિ. બળવા વિષે વધારે વિચાર કરતા એક બીજી બાબત એ જણાય છે કે, સિપાહીઓએ અંગ્રેજો સાથે પદ્ધતિસર વિગ્રહ આરંભ્યો નહોતો. મેઇ કોઇ લડાઇમાં તેઓએ અસાધારણ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું, પણ તેઓ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી કોઇ અસાધારણ સેનાપતિની આગેવાની હેઠળ ઝુક્યા નહોતા. તેઓ જુદા જુદા કાર-ણોથી અંગ્રેજો પર દેવ રાખતા હતા. અંગ્રેજો તેઓના કદા દુરમન હોવા છતાં તેઓએ તેઓની સામે રીતસર વિગ્રહ આરંભી અંગ્રેજ સત્તા ઉપેરી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. તેઓમાં કેમવાએલા એકાઓ હતા, મજબૂત હથિયારો હતા, તેમજ તેઓએ લશ્કરી પદ્ધતિ મુજબ ગુદ આરંભ્યું નહોતું. તેઓએ આમ તેમ વિખરાઇ પડી ફરી જવાઇ ખુબરેજ ગમાવી હતી, છુટી છત્તાર લગાડ્યો હતો અંગ્રેજ વીર પ્રભુઓ સખ્ત પોતાની જાંઘડી જતાં આંધી હતી,

પરંતુ એક મહાન જયમા ફેરવાઈ જઈ, પદ્ધતિમર, અમુક વહેલ સામે રાખી લડાઈ કરી નહોતી જે પદ્ધતિથી વીગ્રવગ નેપોલિયને યુરોપમા સર્વત્ર પોતાની હાક વગાડી હતી, બેનિગ્ટને એ વીરનગની સત્તા હુઆડી હતી, તે પદ્ધતિ સિરાહીઓએ મહણ કરી નહોતી જે તેઓએ એ નિયમે મુજબ અમુક દેવ પાર પાડવા માટે અગ્રે તે સામે લડાઈ કરી હોત, તો, તેઓ યદ્ય એકજ દિવસ ઓચિંતા લડાઈ કરવા તૈયાર થયા નહોતા તો પણ, પોતાની સત્તા જમાવવામા નિષ્ફળ નીવડત નહિ અગ્રેનના સુખાએ તત્કાલે એક સુદૃઢ મનાપતિની તળે એકજ દેશ પાર પાડવા માટે ઝૂકની, પનટલોનો આધિભાવ થયો નહોતો.

પ્રથમ ભાગ સંપૂર્ણ.

પૃષ્ઠ ૬૪ ૧ ની ૧૫

૧ સગ જોન માદકમ દેહોત ક જીનાએલા મત્તયમા વ્યવસ્થા જળવવાનો એકજ કપાય છે તે એ કે આગે દરવાજા ખુલના રાખવા પગળના અમલદારો આ વાક્યનો મર્મ જાણ સમજી ગયા હતા તેઓમાનો એક અમલદાર લખે કે “ ૧૮૫૭મા આઠ માસ કુ તથુમા રહેતો વસ્તી તન્દ ક હંતથી વર્તેતો અને આઠ દર્તવ્ય જળવવામા આનંદ માનનો દૈવત મિત્રની પેઠે મારી સાથે વાલચીત કવ્યા આવતી ધોળા વાળાળા વૃદ્ધ રહવાશીઓ મારા અરક્ષિત તથુપર આવી દગેજ મને મેવે મિહાઈ ભેટ આપી જતા જયારે કુ તઓને માગ તથુમાથી જળવપર બેસવાનું કહેતો અને તેની સાથે જૂનકાજ તથા વર્તમાનની વાતો માડતો ત્યારે તેઓને એટલો બધો સંતોષ થતો કે તેવો સંતોષ તેઓને કદી નહિ થયો હોય.” Calcutta Review Vol XXXIII Comp. Kaye, Sepoy War Vol. I 56 note.

(૬૦૯)

પરિશિષ્ટ

૪૫૮ મા પાનાની ટીપમા દિવાને આમ અને દિવાને ખાસ વિષે જે જણાવ્યું છે, તે બાબત અહીં વધારે જણાવીએ છીએ.

સમ્રાટ શાહજહા દરરોજ બપોર વખતે દિવાને આમમા બેસી પ્રજાજનોની ફરિયાદો સાંભળતો અને છેવટના ફરિયાદો આપતો હતો. કેટલાક ઇતિહાસકારો કહે છે કે શાહજહાનું પ્રસિદ્ધ અચૂરાસન અહીં હતું^૧ પરંતુ બીજા કેટલાક ઇતિહાસકારો એ વાતની સત્યતા સ્વીકારતા નથી તેઓ અચૂરાસન દિવાને બામમા હતું એમ જણાવે છે^૨ દિવાને આમમા એક આરસનું સિંહાસન હતું સહેનસાહ એ તખ્ત પર બેસતો, આગુબાગુએ તેના શાહજહાન મિરાજતા અને પાછળ ખોળાઓ બપકાદાર પોશાક પહેરી હોવા રહેતા. સિંહાસનના આગલા ભાગમા ચાંદીના સળિયા વાળી એક બેઠક હતી. તે પર વજીર વગેરે પ્રધાનો પ્રજાની અરજીઓ સહેનસાહના મુખારક હસ્તમાં આપવા હોવા રહેતા તેમની પાછળ જુદા જુદા ખડિયા રાજાઓ અને જુદા જુદા દેશના એલચીઓ હોવા રહેતા, સૌ પાછળ મન્સ-બદારો અને પ્રજાનાં માણસો હોવા રહેતા.

૧. Ball, Indian Mutiny, Vol. I. P. 454, note.

૨. Bholanath Chunder, Travels of a Hindu.
Vol. II. P. 295.

દિવાને આમમા શહેનશાહનો ખાસ દરમાર ભરાતો અહીં મથુરાસન હતું આ સ્થળે મહારાજ શિવાજીનું ઝોળાં મઝેએ અપમાન કર્યું હતું, નાદિશાહ અને મહમ્મદશાહની મુલાકાત થતી હતી અને જમત વિખખાન મોહીનૂર નાદિશાહના હાથમા ગયો હતો.

x x x x

અંગ્રેજ સરકારના લશ્કરી વિભાગમા જનરલ, બ્રિગેડિયર વગેરે કોટલાક ઝોલાઓ છે આ પુખ્તકમા એ ઝોલાઓનો વાર વાર હક્કેખ કરવામા આવ્યો છે એ શબ્દોનો અર્થ શુ થાય છે, એ આ સ્થળે સંક્ષેપમા જણાવવામા આવે છે

જનરલ—પલટણનો મુખ્ય અધિનાયક ‘જનરલ’ ના નામથી ઝોળખાય છે જનરલથી કેનરલી પદની અનુક્રમે લેફ્ટેનેન્ટ જનરલ અને મેજર જનરલની ગણાય છે

બ્રિગેડિયર—એ કે ત્રણ પલટણુ થાય છે તે મોટી પલટણુના નામ બ્રિગેડ તેનો વડો અમલદાર બ્રિગેડિયરના નામથી ઝોળખાય છે. જેમકે દિલ્હીની ૩૮મી, ૫૪મી અને ૭૪મી પલટણો મળી એક બ્રિગેડ થઈ હતી. મિગેડિયર ગ્રેન્ડ તેનો અધ્યક્ષ હતો

આગ્રુટ જનરલ—લશ્કરી ખાતાનો જે અમલદાર પલટણોની વ્યવસ્થા સંબંધમા તપાસ રાખે છે, સત્તાવાળાઓના હુકમ પ્રમાણે બ્રિગેડ મોકલે છે અને લશ્કરની સ્થિતિ બાબત રિપોર્ટ તૈયાર કરે છે, તે આગ્રુટ જનરલ કહેવાય છે.

ક્વાર્ટરમાસ્ટર જનરલ—પલટણને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવું હોય તો અગાઉથી એ બંને સ્થળો વચ્ચેનો રસ્તો તપાસી ક્યે રસ્તે જવું, તણુઓ ક્યાં ઠોકવા, વગેરે બાબતની વ્યવસ્થા કરેલી પડે છે તેની વ્યવસ્થા કરનાર ક્વાર્ટરમાસ્ટર જનરલ કહેવાય છે.

પહાલુમા કર્નલ, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ, મેજર વગેરે પદવીવાળા અમલદારો હોય છે. કર્નલ કુટુંબીનો સામાન્ય રીતે અધિનાયક મણાય છે. પરંતુ તે સિપાહીઓ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં આવતો નથી. પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં આવવાનું કામ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ કરે છે. કર્નલની પદવી કોઈ રાજાઓને પણ આપવામાં આવે છે. તેઓ જાન પગારી કર્નલ કહેવાય છે. મેજર દરેક ટુકડી પર તપાસ રાખે છે, કર્નલનો ટુકડા અમલમાં મુકે છે અને કોઈ ખાસ માણસને ખાસ કામ બાંધવા માટે નીમે છે. આબુટ્રહનુ કાર્ય મેજરના જોગુજ હોય છે. પરંતુ આબુટ્રહ મેજર નીચા ફરજાનો અમલદાર મણાય છે.

દરેક પહાલુમા ૮,૧૦ કે ૧૨ ટુકડીઓ હોય છે. દરેક ટુકડીનો એકે ઉપરી હોય છે. એ ઉપરી કમાનના નામથી ઓળખાય છે. કમાન કયાયન વખતે હાજર રહે છે અને દરેક સિપાહીના પોશાક અને હથિયાર બરાબર છે કે નહિ તે તપાસે છે. ટુકડા પોતાની ટુકડી મ.ટે તેનાપર સંપૂર્ણ જવાબદારી નાખવામાં આવેલી હોય છે. કમાનના હાથ નીચે દરેક ટુકડીમાં એક લેફ્ટેનન્ટ હોય છે, તે કમાનને મદદ કરે છે.

દ્વિતીય ભાગ છપાય છે.

સ્વીકાર

પુસ્તકો—(૧) ચંદ્રશેખર અશ્વવાળાની ડમમતી નવાબી મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦ રા. રા. હંકુર નારાયણ વસનજી તરફથી (૨) સ્વરાજ્ય કાયરી (સવત ૧૯૮૦) કિમત રૂ. ૧-૦-૦ રા. મ. નદલાલ મણિલાલ શાહ તરફથી વિગેરે બેટ મળ્યા છે.

માસિકો—‘ઝીબોધ’ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૪-૦ વર્ષ ૬૭ મુ. અંક ૭થી ૧૨ રા. રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા તરફથી ડે પીરમશાહ રોડ, અમદાવાદ

‘ગુજરાત’ લવાજમ રૂ. ૮-૦-૦ સાહિત્ય સંસદ તરફથી અંક ૫ થી ૫૪ ના ૩ સુધી ડે ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય, નં. ૨૨ બેક હાઉસ લેન, મુબાઈ નં. ૧

‘ભારત જીવન’ લવાજમ રૂ. ૩-૨-૦ વર્ષ ૩ જી અંક ૩ થી ૪ રા. રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા તરફથી

‘સુમધર્મ’ લવાજમ રૂ. ૬-૦-૦ રા. રા. સુમધર્મના બ્યવસ્થાપક તરફથી અંક ૪થી ૬ને પુસ્તક ૨ ના ૧થી ૩ ડે સુમધર્મ કાર્યાલય રાયખડ રોડ અમદાવાદ

‘બાલજીવન’ વર્ષ ૪ અંક ૨ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩ બાલજીવનના મેનેજર તરફથી ડે. જ્યોત બીડીયા, સાકળી સ્ટ્રીટ, આયમલા, મુબાઈ ૬ ને આભાર સહિત સ્વીકારવામાં આવે છે.

